DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

ERIC HOBSBAWM

İmparatorluk Çağı

1875-1914

DOST

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

İmparatorluk Çağı

Eric Hobsbawm

Yüzyılımızın en önemli tarihçilerinden biri olarak kabul edilen Eric Hobsbawm 1917 yılında İskenderiye'de doğdu. Öğrenim hayatını Viyana, Berlin, Londra ve Cambridge gibi farklı şehirlerde sürdürdü. İngiliz Akademisi, Amerikan Sanat ve Bilim Akademisi gibi birçok saygın kuruluşa üye olan Hobsbawm, uzun yıllar Londra Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak çalıştı. Emekliliğinden sonra New York "New School for Research"te çalışmayı sürdürdü.Hobsbawm'ın çok sayıdaki yapıtları arasından bazıları şunlardır:
Avrupa'nın en kapsamlı toplumsal tarihi olan, *Devrim Çağı* (1780-1840), *Sermaye Çağı* (1848-1875), *İmparatorluk Çağı* (1875-1914) ve *Aşırılıklar Çağı* (1914-1991). Bunların dışında *Primitive Rebels*, *Sanayi ve İmparatorluk*, *Bandits*, *On History*, *Labouring Men and Worlds of Labor*, ve *Jazz Scene* anılmaya değer yapıtlarıdır. En son kitabı, jaz tarihinden ayakkabı tamircilerinin radikal geleneğine kadar uzanan geniş bir yelpazede yer alan yazılarının derlendiği "Uncommon People" dır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Hobsbawm, E. J.
İmparatorluk Çağı
ISBN 975-7501-70-0 / Türkçesi, Vedat Aslan / Dost Kitabevi Yayınları
Haziran 1999, Ankara, 428 sayfa.
Tarih-Dünyo-19. yy.-Kaynakço-Dizin

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İMPARATORLUK ÇAĞI
1875–1914

E. J. Hobsbawm

DOST kitabevi

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ISBN 975-7501-70-0

The Age of Empire
E. J. HOBSBAWM

© E. J. Hobsbawm, 1987

Bu kitabın Türkçe yayın hakları
ONK Ltd. Şti. aracılığıyla
Dost Kitabevi Yayınları'na aittir.
Birinci Baskı, Haziran 1999, Ankara

İngilizceden çeviren, Vedat Aslan

Yayına Hazırlayan, Bahadır Sina Şener
Teknik Hazırlık, Mehmet Dirican - Dost İTB
Baskı ve Cilt, Pelin Ofset

Dost Kitabevi Yayınları
Karanfil Sokak, 29/4, Kızılay 06650, Ankara
Tel: (0312) 418 87 72 Fax: (0312) 419 93 97
raulman@domi.net.tr

Bu kitap, *The Age of Empire* Wendy Ayşe Nicholson Yaskanlıyı, ürgrilmiştir.
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://kamtey.org

İçindekiler

Önsöz	7
Giriş	9
1 Devrimin Yüzüncü Yılı	21
2 Vites Değiştiren Ekonomi	44
3 İmparatorluk Çağı	67
4 Demokratik Siyasal Yaşam	98
5 Dünyanın İşçileri	128
6 Dalgalanan Bayraklar: Milletler ve Milliyetçilik	159
7 Kim Kimdir ya da Burjuvazinin Belirsizlikleri	183
8 Yeni Kadın	211
9 Dönüşen Sanat	239
10 Kesinlikler Aşınıyor: Bilimler	264

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

11 Us ve Toplum 284
12 Devrime Doğru 299
13 Barıştan Savaşa 326
Sonsöz 354
Tablolar 368
Haritalar 376
Notlar 382
Ek Okuma Listesi 399
Dizin 413

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Önsöz

Bu kitap, meslekten bir tarihçi tarafından yazılmasına karşın, akademisyenlere değil, dünyayı anlamak isteyen ve bu açıdan tarihin önemli olduğuna inanan herkese hitap etmektedir. Dönem hakkında kendilerine bir fikir vereceğimi ummakla beraber, kitabın amacı, okurlara Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki kırk yılda dünyada tam olarak neler olduğunu anlatmak değildir. Daha fazlasını öğrenmek isteyenler, tarihe ilgi duyan herkesin İngilizce'lerini bulabileceği geniş ve mükemmel bir literatürden bunu kolaylıkla yapabilirler. Bu çalışmaların bir kısmı, Ek Okuma Listesi'nde belirtilmiştir.

Bundan önceki iki kitapta (*Devrim Çağı 1789-1848* ve *Sermaye Çağı 1848-1875*) olduğu gibi, bu kitapta da ondokuzuncu yüzyılı ve onun tarihteki yerini anlamaya ve açıklamaya, devrimci dönüşüm sürecindeki bir dünyayı anlamaya ve açıklamaya, günümüzün köklerinin izini geçmişin toprağında aramaya ve hepsinden önemlisi, (tarihteki uzmanlaşmanın çoğu zaman bizi görmeye zorladığı gibi) geçmişi, birbirinden ayrı konu alanlarının bir toplamı –farklı devletlerin, siyasaların, ekonominin, kültürün vs. tarihi– olarak görmek yerine, tutarlı bir bütün olarak görmeye

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://tantev.org

çalıştım. Tarihle ilgilenmeye başladığımdan beri, geçmişin (ya da bugünün) bütün bu yönlerinin nasıl ve neden tutarlılık gösterdiklerini anlamak istemişimdir hep.

Dolayısıyla, bu kitap (yer yer öyle olmakla birlikte) bir anlatı ya da sistemli bir serimleme değildir; bilginlik gösterisi ise hiç değildir. En iyisi, bu kitabı, bir savın geliştirilmesi ya da daha çok temel bir izleğin çeşitli bölümler içinde izinin sürülmesi biçiminde okumaktır. Kitabın tarihçi olmayanlar için de anlaşılabilir olması için elimden geleni yapmış olmakla birlikte, çabamın ikna edici olup olmadığına okur karar verecektir.

Çoğu zaman kendileriyle aynı fikirde olmasam bile, çalışmalarını yağmaladığım pek çok yazara, ayrıca meslektaşlarımla ve öğrencilerimle yıllar boyu yaptığım sohbetlerin bana kazandırdığı fikirlere olan borcumu nasıl ifade edebileceğimi bilmiyorum. Eğer kendi fikirlerini ve gözlemlerini tanırlarsa, kendilerinin ya da gerçeklerin (zaman zaman yapmış olabileceğim gibi) yanlış anlaşılmış olmasının sorumluluğunu bana yıkabilirler. Bununla birlikte, bu döneme adanmış uzun süreli zihinsel bir uğraşın tek bir kitapta toparlanmasını mümkün kılanlara minnettimi dile getirebilirim. The Collège of France, 1982'de on üç derslik bir kurs halinde sunulan ilk taslağı ortaya çıkarmamı sağladı; bu muhterem kuruma ve bu davete aracı olan Emmanuel Le Roy Ladurie'ye minnettarım. Leverhulme Trust, 1983-5 yıllarında, araştırmayı yürütmemde bana yardımcı olan Emeritus Fellowship* statüsü tanıdı; Paris'te Maison des Sciences de l'Homme ve Clemens Heller, ayrıca Birleşmiş Milletler Üniversitesi Gelişme İktisadı Araştırmaları Dünya Enstitüsü ve Macdonnel Vakfı, 1986'da kitabı bitirmem için birkaç sakin hafta geçirme olanağı sundular. Araştırmamda bana yardımcı olan insanlar arasında, özellikle Susan Haskins, Vanessa Marshall ve Dr Jenna Park'a müteşekkirim. Francis Haskell sanatlar üzerine, Alan Mackay bilimler üzerine, Pat Thane kadının özgürleşmesi üzerine olan bölümleri okudular ve beni bazı –ancak korkarım ki tümü değil– hatalar yapmaktan korudular. Andrè Schiffrin, bu kitabın hitap ettiği topluluğu örnekleyen uzman olmayan eğitimli bir kişi ve bir dost olarak tüm el yazmasını okudu. Londra Üniversitesi Birkbeck Koleji öğrencilerine uzun yıllar Avrupa tarihi üzerine dersler verdim. Bu deneyime sahip olmasaydım, dünya tarihi içinde ondokuzuncu yüzyılın bir tarihini yazmayı düşünebilir miydim, kuşkuluyum. Bu nedenle bu kitap onlara ithaf edilmiştir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

* Emekli olduktan sonra, eski ünvanıyla çalışan öğretim üyesi –çn.

Giriş

Bellek yaşamdır. Yaşayan insan grupları tarafından taşınır daima, o nedenle durmadan evrilir. Ard arda uğradığı bozulmaların farkında olmayan, her tür kullanıma ve yönlendirmeye açık, anımsamanın ve unutmanın diyalektiğine konudur. Bazen, uzun zaman gizli kalır, sonra ansızın canlanır. Tarih, artık var olmayanın eksik ve sorunlu bir yeniden inşası olmuştur her zaman. Bellek her zaman günümüze aittir ve ebedi şimdiyle canlı bir bağ oluşturur; tarih, geçmişin temsilidir.

Pierre Nora, 1984[1]

Eğer, aynı zamanda altta yatan yapısal değişmelerin farkında değilsek, dünya ölçeğinde bile olsa olayların seyrinin yalnızca aktarılmasıyla bugün dünyada iş başında olan güçlerin daha iyi anlaşılmasını sağlamak olası değildir. Her şeyden önce bize gereken, yeni bir çerçeve ve yeni terimlerdir. Elinizdeki kitabın yapmaya çalışacağı şey budur.

Geoffrey Barraclough, 1964[2]

I

1913 yazında genç bir bayan, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun başkenti Viyana'da orta öğrenimini tamamladı. Orta Avrupa'da, bir kız için hâlâ eşine az rastlanır bir başarıydı bu. Bunu kutlamak için ana babası, kızlarını yurt dışına göndermeye karar verdiler. Ancak, on sekizinde saygıdeğer bir genç kadının tehlikelerle dolu ayartıcı bir ortama tek başına bırakılması akıl kârı olmadığından, yanına gönderebilecekleri uygun bir akraba aradılar. Neyse ki, Polonya ve Macaristan'daki küçük kasabalardan refah ve eğitim olanaklarından yararlanmak üzere batıya gelen birbiriyle hısım çeşitli aileler arasında bu konuda alışılmadık ölçüde başarılı olmuş bir aile bulunmaktaydı. Albert amca, Levant'da –İstanbul, İzmir, Halep ve İskenderiye'de– bir mağazalar zinciri kurmuştu. Yirminci yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Ortadoğu'da yapılacak bir dolu iş vardı; Avusturya ise uzun zamandan beri Orta Avrupa'nın iş dünyasının doğuya açılan penceresi konumundaydı. Mısır, hem kültürel açıdan insanın kendisini geliştirmesine uygun canlı bir müzeydi, hem de Avrupa'nın kozmopolit orta sınıfı Mısır'da bu genç bayanla kız kardeşlerinin Brüksel yakınlarındaki yatılı okulda yetkinleştirdikleri Fransızca

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://tanitev.org

sayesinde kolayca iletişim kurabilecekleri kültürlü bir topluluk oluşturmuştu. Bu toplulukta elbette Araplar da vardı. Albert amca, o zamanlar Habsburg İmparatorluğu'nun başlıca limanı olan, aynı zamanda James Joyce'un da evinin bulunduğu Trieste'den kalkan Lloyd Triestino vapuruyla Mısır'a gelen genç akrabasını karşılamaktan mutluydu. Bu genç bayan, bu satırların yazarının annesi olacaktı.

Bundan birkaç yıl önce genç bir adam da (bu kez Londra'dan) Mısır'a gitmişti. Onun aile geçmişi çok daha mütevazıydı. 1870'lerde Rus Polonyası'ndan İngiltere'ye göç etmiş olan babası, Doğu Londra ve Manchester'da ince marangozluk işi yapmakta ve hayatını zorlukla kazanmaktaydı. Hepsi de İngiltere'de doğan birinci evliliğinden olma kızını ve ikincisinden olma sekiz çocuğunu elinden geldiğince iyi yetiştirdi. Bir oğlu dışında çocukların hiçbiri iş yaşamına yetenekli olmadığı gibi, bu hayat onlara çekici de gelmiyordu. Çocukların ancak en küçüğü uzun bir eğitim görme olanağı buldu; nitekim, o zamanlar Britanya İmparatorluğu'nun gayrı resmi bir parçası olan Güney Amerika'da maden mühendisi olacaktı. Ancak, hepsi de İngiliz dilini ve kültürünü öğrenmeye can atıyordu ve sonunda ateşli birer İngiliz oldular. Biri oyuncu oldu, bir diğeri aile işini sürdürdü, biri ilkokul öğretmeni oldu, diğer ikisi de yeni yeni yaygınlaşmakta olan kamu hizmetleri alanına girerek Postane'de çalışmaya başladı. Raslantıya bakın ki İngiltere Mısır'ı daha yeni işgal etmişti (1882); böylece erkek kardeşlerden biri, kendini Nil deltasındaki Mısır Posta ve Telgraf Servisi'nde Britanya İmparatorluğu'nun küçük bir parçasının temsilcisi olarak buldu. Bu kardeş, Mısır'ın kardeşlerinden biri için son derece uygun bir yer olabileceğine hükmetti: Geçim derdine düşmezse, sahip olduğu nitelikler hayatta kendi yolunu bulmasında çok işine yarayabilirdi. Akıllıydı, uyumluydu, müziğe düşkündü, birçok dalda iyi bir sporcu olmanın yanında şampiyona ölçülerinde hafif sıklet boksörüydü. Gerçekten, başka yerlerden ziyade 'sömürgeler'de, gemicilik dairesinde kolaylıkla bir memuriyet bulup bunu elinde tutma becerisini gösterebilecek türde tam bir İngilizdi.

İmparatorluk Çağı'nın (toplumsal tarihini saymazsak) ekonomisinin ve siyasetinin onları buluşturduğu yerde –muhtemelen, ilk evlerini yanına kuracakları İskenderiye'nin dışındaki Spor Kulübü'nde– gelecekteki eşiyle karşılaşan bu genç adam, yazarın gelecekte babası olacaktı. Bu kitapta ele alınan dönemden önce böyle bir yerde böyle bir karşılaşmanın olma veya bunun bu türden iki insanın evliliğine yol açma olasılığı son derece zayıftır. Okurların, bunun nedenini keşfedebilecek durumda olmaları gerekir.

Ne var ki, kitaba özyaşamöyküsünden bir anekdotla başlamanın daha ciddi bir nedeni vardır. Tarih ile bellek; duygulardan görece arınmış bir

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://anitey.org

denetime açık genelleştirilmiş bir belge/kayıt olarak geçmiş ile kişinin kendi yaşamının anımsanan bir parçası veya arkaplanı olarak geçmiş arasında hepimiz için geçerli bir alacakaranlık kuşağı vardır. Tek tek insanlar için bu kuşak, hâlâ yaşayan aile geleneklerinin veya canlı anıların başladığı yerden –sözgelimi, ailenin yaşayan en yaşlı üyesinin içindekileri tanıyabildiği ya da açıklayabildiği en eski aile fotoğrafından–, toplumsal ve kişisel yazgıların ayrı görülmediği, birbirlerini karşılıklı olarak tanımladığı bir zaman dilimi olan çocukluğun sonuna kadar uzanır ("Onunla savaşın bitiminden kısa bir süre önce karşılaştım"; "Kennedy 1963'te ölmüş olmalı, çünkü ben o sırada hâlâ Boston'daydım"). Bu kuşağın genişliği kadar onu niteleyen loşluk ve bulanıklık da değişmekle birlikte, zamanda böyle insansız bir alan her zaman vardır ve bu, tarihçiler için de başkaları için de tarihin kavranması oldukça zor bölümlerinden birini oluşturur. 1914'te sırasıyla otuz üç ve on dokuz yaşlarında olan bir babadan ve anadan Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru doğan bu satırların yazarı için İmparatorluk Çağı bu alacakaranlık kuşağına rastlamaktadır.

Fakat bu, yalnızca bireyler için değil, toplumlar için de geçerlidir. İçinde yaşadığımız dünya, hâlâ bu kitabın konusunu oluşturan dönemde veya doğrudan onun gölgesi altında yetişmiş insanların yarattığı bir dünyadır büyük ölçüde. Yirminci yüzyılın sonuna yaklaştıkça durum böyle olmaktan çıkıyor olsa da –kim emin olabilir–, bu, içinde yaşadığımız yüzyılın ilk üçte ikilik bölümü için kesinlikle doğruydu.

Örneğin, yirminci yüzyılı yönlendiren ve biçimlendirenler arasında sayılması gereken politik kişilerin listesine bakalım. 1914'te Vladimir İlyiç Ulyanov (Lenin) kırk dört, Josef Vissarionoviç Çugaşvili (Stalin) otuz beş, Franklin Delano Roosevelt otuz, J. Maynard Keynes otuz iki, Adolf Hitler yirmi beş, (1945'ten sonra Federal Almanya Cumhuriyeti'nin kurucusu olan) Konrad Adenauer otuz sekiz yaşındaydı. Winston Churchill kırk, Mahatma Gandi kırk beş, Javaharlal Nehru yirmi beş, Mao Tse-tung yirmi bir, Ho Chi-minh yirmi iki, Charles de Gaulle'den iki yaş ve Benito Mussolini'den dokuz yaş küçük olan Josip Broz (Tito) ve Francisco Franco Bahamonde de (İspanya'nın General Franko'su) aynı yaştaydı. Kültür alanındaki önemli simalara bakalım. 1977'de yayımlanan *Dictionary of Modern Thought*'tan alınan bir örnek aşağıdaki sonucu vermektedir:

1914 ve sonra doğanlar %23
1880-1914 arasında etkin veya 1914'te erişkin olanlar %45
1900-14 arasında doğanlar %17
1880'den önce etkin olanlar %15

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Yirminci yüzyılın dördüncü çeyreğinde bu özeti derleyenlerin, İmparatorluk Çağı'nı o zaman geçerli olan modern düşüncenin oluşumunda hâlâ en önemli etken olarak gördükleri çok açıktır. Onlara katılalım ya da katılmayalım, bu yargının tarihsel önemi vardır.

Dolayısıyla, kendi özel alacakaranlık coğrafyalarına nasıl bakacakları sorunuyla karşı karşıya olanlar, 1914'ten önceki yıllarla doğrudan bağı bulunan, hâlâ hayatta olan birkaç kişiyle sınırlı değildir. Birinci Dünya Savaşı'na yol açan çağ tarafından biçimlendirildiği düşünülürse, (daha az kişisel bir nitelik taşımakla birlikte) 1980'lerin dünyasında yaşayan herkes için aynı sorun geçerlidir. Anlatmak istediğim, uzak geçmişin bizim için bir anlamı olmadığı değil, bu geçmişin bizimle ilişkisinin farklı olduğudur. Uzak dönemlerle uğraşırken, Papua tepelerindeki insanları anlatan Batılı antropologlar gibi, onlarla dışarıdan, yabancılar olarak karşılaştığımızı biliriz. Coğrafi, zamandizinsel ya da duygusal olarak bizden yeterince uzak olan dönemler, ölülerin cansız kalıntıları (sözcükler ve yazılı, basılı veya taşlara oyulmuş simgeler, maddi nesneler, imgeler) aracılığıyla varlıklarını sürdürebilirler ancak. Dahası, eğer tarihçiysek, yazdıklarımızın ancak başka yabancılar tarafından yargılanabileceğini ve düzeltilebileceğini biliriz; onlar için de 'geçmiş, bir başka ülke'dir. Yaşadığımız zamanın, yerin ve durumun belirlediği varsayımlarla işe başlarız; geçmişi kendi terimlerimizle yeniden biçimlendirmek, kendi bakış açımızın görmemize izin verdiği şeyi görmek gibi doğal bir eğilim de buna dahildir. Buna karşın, mesleğimizin geleneksel gereçleri ve malzemeleriyle işimize koyulur; arşivler ve diğer birincil kaynaklar üzerinde çalışarak, muazzam sayıda ikincil kaynak okuyarak, bizden önceki kuşaklardan birikerek gelen tartışmalar ve anlaşmazlıklar, modaya ve evrelere göre değişen yorumlar ve ilgiler arasında sürekli merak ederek, (umulur ki) sürekli sorular sorarak kendi yolumuzu buluruz. Fakat yolumuzun üzerindeki en büyük engel, artık belleğin bir parçası olmayan bir geçmiş hakkında (yabancı sıfatıyla) savlar öne süren çağdaşlarımızdır. Çünkü, 1789 Fransası veya III. George İngilteresi hakkında anımsadığımızı sandıklarımız bile, resmi ya da gayrı resmi yoldan eğitimcilerin bize ikinci veya beşinci elden öğrettikleri şeylerdir.

Tarihçilerin, hâlâ canlı görgü tanıklarının bulunduğu bir dönemle uğraştıkları noktada, birbirinden tamamen farklı şu iki tarih anlayışı çatışır ya da en iyi halde birbirini tamamlar: Akademik olan ile varlığa dayalı olan, arşiv ve kişisel bellek. Çünkü herkes, (akla ters düşmediği sürece) bilincinde olarak yaşadığı kendi ömrünün bir tarihçisidir: 'Sözlü tarih' yapmaya soyunan herkesin bildiği gibi, pek çok açıdan güvenilmez

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

olmakla birlikte, herkes esaslı katkılarda bulunan bir tarihçidir. Eski askerlerle veya politikacılarla görüşmeler yapan akademisyenlerin elinde (kaynakları kendi bellekleri olanlara nazaran) basılı ve yazılı eserlerden edindikleri daha çok ve daha güvenilir bilgiler önceden var olacaktır. Ancak, yine de bu bilgileri yanlış anlamış olabilirler. Sözgelimi haçlı seferlerini araştıran bir tarihçiden farklı olarak İkinci Dünya Savaşı'nı inceleyen bir tarihçinin yaptığı bir yanlış, o dönemleri anımsayan ve kafasını sallayarak "fakat hiç de öyle değildi" diyen birileri tarafından düzeltilebilir. Bununla birlikte, birbiriyle bu biçimde karşı karşıya gelen her iki tarih yorumu da, bu sıfatla bilinçli biçimde savunulan ve en azından gücül olarak açıklama gücüne sahip, geçmiş hakkında oluşturulmuş kendi içinde tutarlı (farklı anlamlarda) kuramsal yapılardır.

Fakat, alacakaranlık kuşağının tarihi farklıdır. Bazen sarih görünen, bazen kararan, ama her zaman toplumsal ve özel geleneğin biçimlendirdiği ikinci el belleğin ve bize öğretilenlerin bir karışımı yoluyla aktarılan, geçmişin tutarsız, eksik algılanmış bir imgesi durumundadır. Çünkü bu kuşak hâlâ bizim bir parçamız olmakla birlikte, kişisel menzilimizin tam olarak içinde değildir artık. Çevresinde canavarlar, simgeler bulunan, güven vermeyen sınır çizgileriyle ve beyaz boşluklarla dolu alacalı bulacalı eskiçağ haritalarına benzeyen bir şey oluşturur. Modern kitle iletişim araçları, bu canavarları ve simgeleri abartır; çünkü, onu medyanın başlıca meşguliyet konularından biri haline getiren, alacakaranlık kuşağının tam da bizim için taşıdığı önemdir. Bu bölük pörçük ve simgesel imgeler, kitle iletişim araçları sayesinde en azından batı dünyasında bir süreklilik kazandılar: Batışının üzerinden yetmiş beş yıl geçmiş olmasına karşın gündemdeki yerini hâlâ koruyan *Titanic* bunun çarpıcı bir örneğidir. Şu ya da bu nedenle Birinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği döneme bakıldığında zihnimizde beliren bu imgeleri, aynı dönemle ilgili düşünce süzgecinden geçirilerek yapılmış bir yorumdan ayırmak, sözgelimi tarihçi olmayanların daha uzak bir geçmişle farazi bir temas kurmalarını sağlayagelen (Donanma İngiltere'ye yaklaşırken Drake'in* top oynuyor olması, Marie-Antoinette'in elmas gerdanlığı veya "Pasta yesinler" sözü, Washington'un Delaware'i geçişi gibi) imgelere ve anekdotlara nazaran daha zordur. Bunların hiçbiri, ciddi bir tarihçiyi bir an olsun etkilemeyecektir. Bunlar bizim dışımızdadır. Fakat, İmparatorluk Çağı'nın mitleştirilmiş imgelerine (Titanic'e, San Francisco depremine, Dreyfus'a) meslekten tarihçiler olarak bile aynı soğukkanlılıkla baktığımızı söyleyebilir miyiz? Eğer

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

* Sir Francis Drake, yaklaşık 1540-96. İngiliz amirali, denizcisi ve korsanı –en.

Özgürlük Anıtı'nın yüzüncü yıldönümünün yol gösterici bir değeri varsa, elbette ki hayır.

Salt (tarihçiler de dahil artık içinde yer almasak da) ne kadarını hâlâ içimizde taşıdığımızı bilemediğimizden, İmparatorluk Çağı'nın mitlerden arındırılmaya başka herhangi bir dönemden daha fazla ihtiyacı vardır. Bu, (kendisinin öncülük ettiği bir davranış tarzı olarak) dönemin kirli çamaşırlarını ortaya dökmek ya da ipliğini pazara çıkarmak anlamına gelmez elbette.

II

Yirminci yüzyılın sonunda insanlar, –Ağustos 1914, tarihteki en yadsınamaz 'doğal kırılma noktaları'ndan biri olduğundan belki de– 1914'te sona eren döneme hâlâ tutkuyla ilgi duyduklarından, bir tür tarihsel bakış açısı şimdi çok daha önem kazanmaktadır. O dönemde bir çağın sona erdiğine inanılmaktaydı, aynı düşünce bugün de geçerlidir. Tabi bu duygunun geride kaldığını öne sürmek ve Birinci Dünya Savaşı yıllarını aşan birtakım sürekliliklerin varlığını vurgulamak da son derece mümkündür. Her şeyden önce tarih, son durakta bütün yolcuları ve mürettebatı değişen bir otobüs hattı değildir. Bununla birlikte Ağustos 1914, dönemleştirme amacına hizmet eden çok uygun tarihlerden biridir. Burjuvazi için, burjuvazi tarafından yaratılmış bir dünyanın bu tarihte son bulduğuna inanılmaktaydı. Bu tarih, 'uzun sürmüş ondokuzuncu yüzyıl'ın sonuna damgasını vurmaktadır; tarihçiler, elinizdeki kitapla sona eren üç ciltlik bir çalışmanın da konusunu oluşturan bu yüzyılı nasıl ele alacaklarını ondan sonra öğrendiler.

Bu dönemin, amatör ya da meslekten olsun tarihçilere, kültür, yazın ve sanat adamına, özyaşam yazarına, film yapımcısına, televizyon programcısına ve (en az diğerleri kadar önemli bir olgu olarak) modacılara çekici gelmiş olmasının nedeni kuşkusuz budur. İngilizce konuşulan dünyada, geçen on beş yıl boyunca her ay 1880-1914 dönemine ilişkin önemli sayılabilecek en az bir kitap veya makale yayımlandığını sanıyorum. Görmüş olduğumuz gibi, bu dönem yalnızca modern kültürün gelişimi açısından yaşamsal öneme sahip olduğundan değil, çoğu 1914'ten önce başlamış, ulusal veya uluslararası düzlemde ve tarih alanında hararetle sürdürülen (birkaçını sayarsak: Emperyalizm, emek hareketlerinin ve sosyalist hareketlerin gelişmesi, Britanya'nın ekonomik açıdan gerilemesi, Rus Devrimi'nin yapısı ve kökenleri gibi) çok sayıda tartışmaya çerçeve oluşturduğu için de, bu yayınların birçoğu tarihçilere veya diğer alanlardaki

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://raritey.org

uzmanlara yöneliktir. Malum nedenlerle bu ilgi alanları arasında en iyi bilineni, Birinci Dünya Savaşı'nın kökeni sorunudur. Bu alanda şimdiye dek yazılan kitaplar binleri bulmakta ve bu konudaki literatür çarpıcı biçimde artmaya devam etmektedir. Konunun canlılığını korumasının nedeni, 1914'ten beri ne yazık ki dünya savaşlarının kökenine eğilinmemesi oldu. Aslında, geçmişteki ve günümüzdeki ilgi alanları arasındaki bağ, hiçbir yerde İmparatorluk Çağı'nın tarihinde olduğu kadar belirgin değildir.

Tamamıyla monografik nitelikteki literatürü bir yana bırakırsak, dönem hakkında yazan yazarların çoğunu iki sınıfa ayırmak mümkündür: Geriye doğru bakanlar ve ileriye doğru bakanlar. Her iki grup da, dönemin en belirgin iki özelliğinden birine yoğunlaşma eğilimindedir. Bir anlamda bu dönem, 1914'ün yarattığı aşılması olanaksız vadinin karşı tarafından bakıldığında olağanüstü uzak ve geri dönüşü olmayan bir şey gibi görünmektedir. Ama, aynı zamanda da yirminci yüzyılın sonuna niteliğini veren birçok şeyin kaynağı, Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki son otuz yılda yatmaktadır. Barbara Tuchman'ın "savaştan önceki (1890-1914) dünyanın portresi"ni çizen *The Proud Tower* adlı çok satan eseri, birinci türün belki de en bilinen örneğidir. Alfred Chandler'in modern şirket yönetiminin doğuşunu anlatan *The Visible Hand* adlı çalışmasıysa ikincisine örnek gösterilebilir.

Yazarların ve eserlerin sayısı açısından değerlendirildiğinde, geriye doğru bakanlar diğerlerine kesin bir üstünlük sağlamaktadır. Geri döndürülemez geçmiş, (anakronik terimlerle anlaşılamayacak olsa da) güçlü bir nostalji ayartısı taşıdığını bilen yetenekli tarihçilere meydan okumaktadır. Algılama yetileri zayıf ve duygusal olanlar, üst ve orta sınıfların belleklerinde bir sis perdesi arasından gördükleri –'güzel zamanlar' veya *belle époque* denilen– bir çağın çekici yanlarını yeniden ele geçirmeye çalışırlar. Bu yaklaşımın, eğlence, medya ve moda dünyasının, bol keseden para harcayanlara hizmet verenlerin işine gelmesi doğaldı. Dönemin medya ve sinema sayesinde halka en tanıdık gelen yorumu budur. Her şeyden önce 'plütokrasi' ve 'çalışmayan sınıf' gibi terimleri halkın söylemine sokan dönemin en gözle görülür yanlarından birini yakalamasına karşın, bu yorum tümüyle doyurucu olmaktan uzaktır. Dünya savaşına, Rus Devrimi'ne ya da 1914'ten önceki dünyanın yitirilmesinden sorumlu tutulabilecek başka ne varsa hepsine yol açan kimi kaçınılabilir hatalar ve öngörülemeyen kazalar olmasaydı, kayıp cennetin aslında kaybedilmeyebileceğini kanıtlamayı uman çok daha nostaljik olmakla birlikte düşünsel açıdan daha derin yazarlarla karşılaştırıldığında, bu yorumun daha mı az yoksa daha mı çok nafile olduğu da tartışma götürür.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Diğer tarihçiler, büyük süreksizliğin tersine, dönemimizi nitelemeye devam eden özelliklerin çoğunun 1914'ten önceki on yıllarda (bazen ansızın) ortaya çıktığı gerçeğiyle daha çok ilgilidirler. Dönemimizin (aslında aşikâr olan) köklerini ve evveliyatını araştırırlar. Siyasi alanda, birçok Batı Avrupa ülkesinde hükümeti veya ana muhalefeti oluşturan emekçi ve sosyalist partiler 1875-1914 çağının çocuklarıdır; dolayısıyla Doğu Avrupa'daki rejimleri yöneten komünist partiler de aynı ailenin koludur.* Aslında hükümetlerin demokratik oyla seçilmesi, modern kitle partileri ve ulusal düzeyde örgütlenmiş kitlesel işçi sendikaları ve modern refah yasaları için de aynı durum geçerlidir.

Bu dönemin *avant-garde*ı, 'modernizm' adıyla yirminci yüzyılın yüksek kültür ürünlerinin büyük bölümünü devraldı. Bazı yenilikçi akımların ya da başka okulların bu geleneği artık kabul etmediği günümüzde bile, kendilerini hâlâ reddettikleri terimlerle ('post-modernizm') tanımlamaktadırlar. Bu arada, günlük yaşam kültürü de bu döneme özgü olan üç yeniliğin hükmü altındadır: Modern biçimiyle reklam endüstrisi, dev tirajlı modern gazeteler veya dergiler ve (doğrudan ya da televizyon aracılığıyla) hareketli fotoğraf veya sinema. Bilim ve teknoloji, 1875-1914'ten bu yana uzun bir yol kat etmiş olabilir; fakat, bilimlerde Planck'ın, Einstein'ın ve genç Niels Bohr'un çağı ile bugün arasında belirgin bir süreklilik vardır. Teknolojiye gelince; tarihte ilk kez ele aldığımız dönemde ortaya çıkan petrolle çalışan yol yiyen otomobiller ve uçan makineler kentlere ve kırlara bugün de hakimdir. O dönemde icat edilen telefon ve telsiz, geliştirilmiş olmakla birlikte henüz aşılamamıştır. Geriye bakıldığında, yirminci yüzyılın son on yıllarının 1914'ten önce yaratılan çerçeveye artık uymadığını görmek mümkünse de, bu dönem birçok açıdan yönlendirici olmaya devam edecektir.

Ancak, geçmişin tarihini bu terimlerle sunmak yeterli olamaz. Duygularımız tarihsel geçmişin bu dönemine hâlâ doğrudan bağlı olduğundan, İmparatorluk Çağı ile bugün arasındaki süreklilik ve süreksizlik sorununun önemini koruduğuna kuşku yoktur. Bununla birlikte, yalnız başına ele alındığında süreklilik ve süreksizlik meselesi tarihçiye bir anlam ifade etmez. Peki, bu dönemi nasıl konumlandıracağız? Çünkü, hem tarih yazan hem de okuyan kişilerin zihinlerini meşgul eden başlıca konu, her şeyden önce geçmiş ile bugün arasındaki ilişkidir. Her ikisi de geçmişin nasıl bugün haline geldiğini anlamak ister (ya da istemeleri gerekir) ve her ikisi de geçmişin bugüne benzemesinde başlıca engelin ne olduğunu anlamak ister.

* Avrupa dışındaki ülkeler, Eğitim Atlası'nın konusu olan bu kitapta ele alınan dönemden sonra bu örneğe göre biçimlendirilmişlerdir.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://trpdf.org

İmparatorluk Çağı, kendi içinde bütün bir kitap olmasına karşın, dünya tarihinde ondokuzuncu yüzyıla –yani, 1776'dan 1914'e uzanan, tarihçilerin 'uzun sürmüş ondokuzuncu yüzyıl'ına– ilişkin genel bir araştırma niteliğine dönüşen bir çalışmanın üçüncü ve son cildidir. Başlangıçta yazarın böyle çılgınca bir işe girişmek gibi bir niyeti yoktu. Fakat, yıllar içinde fasılalarla yazılan ve sonuncusu hariç tek bir tasarının parçaları olarak düşünülmemiş olan bu üç kitap belli bir tutarlılığa sahipse, bunun nedeni ondokuzuncu yüzyılın neliğine ilişkin ortak bir kavramlaştırmayı paylaşıyor olmalarıdır. Ayrıca, bu ortak kavramlaştırma, *Devrim Çağı*'nı *Sermaye Çağı*"na ve her ikisini de *İmparatorluk Çağı*"na bağlamayı başardığı ölçüde –ki umarım öyledir–, İmparatorluk Çağı'nın kendisinden sonra gelenle bağlantısının kurulmasına da yardımcı olacaktır.

Yüzyılın tarihini etrafında kurmaya çalıştığım ana eksen, özünde, liberal yorumuyla burjuva toplumunun gösterdiği tarihsel özgül biçimler içinde kapitalizmin elde ettiği zafer ve uğradığı dönüşümdür. Bu tarih, bir çift belirleyici atılımla başlar: Bunlardan birincisi, kapitalizmin öncülüğündeki üretici sisteme, ekonomik büyüme ve yeryüzüne yayılma yönünde sınırsız bir yetenek kazandıran İngiltere'deki endüstri devrimidir. İkincisi, onunla neredeyse aynı zamanda ortaya çıkan en niteleyici –ve bağlantılı– kuramsal sistemlerle –klasik ekonomi politik ve faydacı felsefe– bütünlenen, burjuva toplumunun kamu kurumlarının öncü modellerini yaratan Fransız–Amerikan siyasi devrimidir. Bu tarihin birinci cildi olan *Devrim Çağı 1789-1848* adlı kitap, bu 'çifte devrim' kavramı etrafında kurulmuştur.

Çifte devrim, yeryüzünün, niteleyici sınıfı olan burjuvazi tarafından ve niteleyici düşünsel ifadesi olan liberalizm ideolojisinin bayrağı altında kapitalist ekonomi tarafından fethedilmesine yol açtı. Bu, 1848 devrimleri ile 1870'lerdeki bunalımın başlangıcı arasında yer alan, elde ettiği göz kamaştırıcı zaferlerden dolayı burjuva toplumunun ve burjuva ekonomisinin geleceğinin görece sorunsuz göründüğü kısa dönemi kapsayan ikinci cildin ana temasıdır. Bu dönemde, ya 'eski rejimler'in Fransız Devrimi'ne karşı gösterdiği siyasi direnişin üstesinden gelindi ya da bu rejimler, burjuvazinin muzaffer ilerleyişinin yarattığı ekonomik, kurumsal ve kültürel hegemonyayı kabul eder gibi göründüler. Ekonomik açıdan, öncü temelinin darlığından ötürü endüstrileşmenin ve ekonomik büyümenin karşılaştığı güçlüklerin aşılmasında, endüstriyel dönüşümün yaygınlık kazanmasının ve dünya pazarlarındaki muazzam genişlemenin önemi büyüktür. Toplumsal açıdansa, Devrim Çağı'nda yoksulları yıkıcı bir güç haline getiren huzursuzluklar, bu sayede etkisiz kılındı. Kısacası, burjuvazinin kesintisiz ve sınırsız olması beklenen ilerleyişinin önündeki başlıca

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

engeller ortadan kaldırılmış gibi görünmekteydi. Bu ilerlemenin iç çelişkilerinden doğması olası güçlükler, kısa dönemde endişe duyulmasına neden olacak gibi görünmüyordu henüz. Bu dönemde Avrupa'da, diğer dönemlere göre çok daha az sayıda sosyalist ve toplumsal devrimci vardı.

Oysa bu çelişkiler, İmparatorluk Çağı'na sızarak ona egemen oldu. Batı dünyasında benzersiz bir barış çağı olan bu dönem, aynı ölçüde benzersiz bir dünya savaşları çağına yol açtı. Bu, küçük insan topluluklarına, aşağılayıcı bir kolaylıkla devasa imparatorlukları fethetme ve yönetme olanağı tanıyan, fakat kaçınılmaz olarak etrafında kendisini yutacak isyan ve devrim güçleri yaratan, gelişmiş endüstri ekonomilerinin oluşturduğu kuşakta (görünüşe rağmen) toplumsal istikrarın arttığı bir çağdı. 1914'ten beri dünyaya genel savaş korkusu (bazen de gerçekliği) ve devrim korkusu (ya da umudu) egemen olmuştur ve her ikisi de temelini doğrudan İmparatorluk Çağı'ndan doğan tarihsel durumlarda bulmuştur.

Bu, endüstri kapitalizminin yarattığı ve onu niteleyen ücretli işçiler sınıfının örgütlü kitlesel hareketlerinin ansızın ortaya çıkarak kapitalizmin devrilmesini talep ettiği bir çağdı. Fakat bu hareketler, son derece mamur ve genişlemekte olan ekonomilerde ve en güçlü oldukları ülkelerde, kapitalizmin kendilerine eskisine göre muhtemelen biraz daha az sefil koşullar sunduğu bir dönemde ortaya çıktılar. Bu, burjuva liberalizminin siyasal ve kültürel kurumlarının, (hatta tarihte ilk kez kadınlar da dahil) burjuva toplumlarındaki çalışan sınıfları kapsayacak biçimde genişletildiği ya da genişletilmek üzere olduğu bir çağdı. Fakat bu genişleme, toplumun ana sınıfının, yani liberal burjuvazinin siyasi iktidarın dışına sürülmesi pahasına gerçekleşti. Çünkü, liberal ilerlemenin kaçınılmaz sonucu olan seçime dayalı demokrasiler, çoğu ülkede burjuva liberalizmini bir güç olmaktan çıkardı. Bu çağ, geleneksel ahlaki temeli tam da kendi zenginlik birikiminin baskısı altında parçalanmış bir burjuvazi için derin bir kimlik bunalımı ve dönüşüm çağı oldu. Ekonomik sistemindeki dönüşüm, efendi sınıf olarak tam da mevcudiyetinin temelini oydu. Hissedarların sahibi olduğu, ücretli idarecilerin ve işletmecilerin çalıştırıldığı tüzel kişilikler (büyük iş örgütleri ya da şirketler), işletmelerin sahibi olan ve bunları kendileri yöneten gerçek kişilerin ve ailelerinin yerlerini almaya başladı.

Bu türden paradoksların sonu yoktur. İmparatorluk Çağı tarihi bunlarla doludur. Gerçekten de, bu kitapta görüleceği gibi, İmparatorluk Çağı'nın temel örüntüsü, burjuva liberalizminin dünyasının ve toplumunun, zirveye yaklaştıkça "esrarengiz ölümü" denen şeye, tam da gelişmesinde içkin olarak var olan çelişkilerin kurbanı olmaya doğru ilerlemekte olmasıdır

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Dahası, dönemin kültürel ve düşünsel yaşamı, bu tersine gidişin, bir

dünyanın ölümünün yakın olduğunun ve yeni bir dünyaya gerek duyulduğunun (garip biçimde) farkında olunduğunu göstermektedir. Fakat döneme rengini ve tadını veren şey, yaklaşan felaketlerin hem beklenmiş, hem yanlış anlaşılmış, hem de onlara inanılmamış olmasıydı. Bir dünya savaşı çıkacaktı çıkmasına, ama hiç kimse, hatta en iyi kahinler bile bunun ne çeşit bir savaş olacağını anlamadılar. Sonunda dünya uçurumun kenarına geldiğinde, karar alıcılar tam bir inançsızlıkla uçuruma koştular. Yeni büyük sosyalist hareketler devrimciydi, ancak çoğu için devrim, bir anlamda, büyüyen çoğunluğa, küçülen azınlık üzerinde belirleyici olma olanağı veren burjuva demokrasisinin mantıksal ve zorunlu sonucuydu. Aralarında gerçek bir ayaklanma bekleyen kimileri için bu, ilk aşamada amacı (daha ileri bir şey için gerekli bir önkoşul olarak gördükleri) burjuva demokrasisini yerleştirmek olan bir savaştı. Bu yüzden devrimciler, aşmaya hazır olsalar bile İmparatorluk Çağı'nda kaldılar.

Bilimde ve sanatta ondokuzuncu yüzyılın ortodoksileri devrildiler; fakat, yeni eğitimden geçmiş, entelektüel açıdan bilinçli kişiler arasında küçük yenilikçi grupların daha o zamanlar reddettikleri şeylere sıkı sıkıya inanan insanların sayısında kesinlikle bir azalma olmadı. Gelişmiş ülkelerde kamuoyu yoklaması yapanlar, 1914'ten önce önseziyle umudu, kötümserlerle iyimserleri ölçselerdi, umut ve iyimserlik büyük bir farkla üstün gelirdi. Buna paralel ve daha da paradoksal olarak, Batı dünyasının yeni yüzyıla yaklaştığı 1914'te umut ve iyimserlik, eski yüzyılın son on yıllarında alabileceğinden daha fazla oy alırdı muhtemelen. Fakat, elbette bu iyimserlik, yalnızca kapitalizmin geleceğine inananları değil, aşılacağı umuduyla geleceğe bakanları da kapsamaktaydı.

Kendi başına alındığında, bu tarihsel tersine gidişte ya da kendi temellerini aşındıran gelişmede, başka herhangi bir dönemden farklı, bu döneme özgü veya yeni diyebileceğimiz bir şey yoktur. İç dinamikleriyle ortaya çıkan tarihsel dönüşümlerin işleyiş biçimidir bu. Bu dönüşümler bugün de böyle gerçekleşir. Ondokuzuncu yüzyıla özgü olan şey, dünyayı kabul edilebilir sınırların ötesinde değiştiren dönemin muazzam devrimci güçlerini taşıyan aracın, tarihsel olarak özgül ve kırılgan bir araç olmasıydı. Dünya ekonomisinin dönüşümünün, (can alıcı olmakla birlikte zorunlu olarak kısa bir dönem için) orta büyüklükte tek bir ülkenin –Büyük Britanya'nın– yazgısıyla özdeşleşmesi gibi, çağdaş dünyanın gelişmesi de, (geçici olarak) ondokuzuncu yüzyıl liberal burjuva toplumunun yazgısıyla özdeşleşmişti. Bu toplumsal yapıyla bağlantılı düşüncelerin, değerlerin ve kurumların İmparatorluk Çağı'nda elde etmiş göründükleri zafer, tam da bu başarının doğasının tarihsel olarak geçiciliğine işaret eder.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Bu kitap, tarihte, batının liberal burjuvazisinin kendisi için yarattığı toplumun ve uygarlığın, modern endüstri dünyasının kalıcı bir biçimini değil, sadece ilk gelişim evresini temsil ettiğinin açık hale geldiği anı incelemektedir. Yirminci yüzyıl dünyasına hakim olan ekonomik yapılar, kapitalist bile olsalar, 1870'li yıllardaki işadamlarının kabul ettikleri anlamda 'özel girişim' yapıları değildir artık. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra anısı dünyaya hakim olan devrim, artık 1789 Fransız Devrimi değildir. Bu dünyayı saran kültür, artık 1914'ten önce anlaşıldığı biçimiyle burjuva kültürü değildir. O zamanlar dünyanın ekonomik, düşünsel ve askeri gücünü ezici oranda oluşturan kıta, artık bu niteliğini kaybetmiştir. Ancak, dünyanın görece geniş bir kısmı devrim yoluyla temelden farklı bir ekonomik yapıya geçmiş olsa da, ne genel olarak tarih, ne de özelde kapitalizmin tarihi 1914'te sona erdi. İmparatorluk Çağı'nın ya da Lenin'in ona verdiği adla Emperyalizmin, kapitalizmin 'son aşaması' olmadığı açıktır; fakat o zamanlar Lenin aslında böyle bir savda bulunmadı. Yalnızca, büyük etki yaratan kitapçığının ilk baskısında, bu dönemi kapitalizmin 'en son' aşaması olarak tanımladı.* Yine de, burjuva toplumuna düşman olanların değil, bütün gözlemcilerin, Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki son birkaç onyılda içinde yaşadıkları dünya tarihi çağının, gelişimin olsa olsa bir başka aşamasından ibaret olduğu hissine neden kapılmış olabileceklerini anlamak mümkündür. Öyle ya da böyle, bu dönemin dünyası, tür olarak geçmişten farklı bir dünyayı öngördüğü ve hazırladığı izlenimi vermekteydi. Çoğu kahinin umduğu ya da beklediği yoldan olmasa da, 1914'ten sonra bunun böyle olduğu görüldü. Liberal burjuva toplumunun dünyasına bir dönüş söz konusu olamaz artık. Yirminci yüzyılın sonunda ondokuzuncu yüzyıl kapitalizminin ruhunu diriltme istekleri, bunu gerçekleştirmenin olanaksızlığına işaret etmektedir. İyi ya da kötü, burjuvazinin yüzyılı 1914'ten sonra tarihteki yerini almıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

* Lenin'in ölümünden sonra 'en yüksek evre' olarak yeniden adlandırıldı.

1
Devrimin Yüzüncü Yılı

Hogan bir kahindir ... Bir kahin olan Hinnisy, felaketleri önceden gören adamdır ... Hogan, bugünlerde dünyanın en mutlu insanıdır, ancak yarın bir şeyler olacak.'

Mr Dooley Says, 1910[1]

I

Yüzüncü yıldönümleri, ondokuzuncu yüzyılın son dönemlerine ait bir buluştur. Batı dünyasının eğitimli yurttaşları, Bağımsızlık Bildirgesi, dünyanın ilk demir köprüsünün yapımı ve Bastille'in yıkılışı arasında doğan bu dünyanın şimdi yüz yaşında olduğunun bilincine, her ikisi de alışılmış uluslararası gösterilerle kutlanan Amerikan Devrimi'nin ve Fransız Devrimi'nin yüzüncü yılları (sırasıyla 1876, 1889) arasındaki bir dönemde vardılar. 1880'lerin dünyası, 1780'lerin dünyasıyla nasıl karşılaştırıldı?*

Birincisi, dünya şimdi gerçekten küreselti. Bilinmeyen neredeyse hiçbir yeri kalmamıştı ve yeterince ya da yaklaşık olarak haritası çıkarılmıştı. Önemsiz istisnalar dışında, araştırmalar 'keşif' niteliği taşımak yerine, (Kuzey Kutbu'nun ve Antartika'nın en çetin ve en ulaşılmaz fiziki çevrelerine egemen olma girişimlerinde ifadesini bulduğu gibi) çoğunlukla güçlü kişisel ve ulusal rekabet ögesine sahip sportif çabalardan oluşmaktaydı artık. 1909'da ABD'li Peary, Kuzey Kutbu'na ulaşma yarışında İngiliz ve İskandinav rakiplerini geride bırakacaktı; 1911'de Norveçli Amundsen,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

* Bu eski dünya, *Devrim Çağı*, 1. Bölümde incelenmektedir.

talihsiz İngiliz Kaptan Scott'tan bir ay önce Güney Kutbu'na vardı (Her iki başarının da en küçük pratik bir sonucu olmadığı gibi, böyle bir şey zaten amaçlanmamıştı). Demiryolu ve buharlı gemi, kıta içi ve kıtalar arası yolculuğu (Afrika'nın geniş toprakları, Kıta Asyası ve Güney Amerika'nın bazı iç bölgeleri dışında) aylar yerine haftalarla ölçülen bir iş haline getirdi; çok geçmeden de günlere indirecekti: Trans-Sibirya Demiryolu'nun 1904'te tamamlanmasıyla Paris'ten Viladivostok'a on beş veya on altı günde yolculuk etmek mümkün olacaktı. Elektrikli telgraf, dünyanın bir ucundan diğerine haber geçilmesini saatlik bir iş haline getirdi. Bu sayede, batı dünyasındaki insanlar –sadece onlar da değil–, daha önce görülmeyen bir kolaylıkla ve görülmedik sayılarda uzak mesafelere yolculuk ettiler ve iletişim kurdular. Benjamin Franklin'in çağında saçma bir hayal olarak görülebilecek basit bir örnek alalım. 1879'da yaklaşık 1 milyon turist İsviçre'yi ziyaret etti. Bunların 200.000'den fazlası (1790'daki İlk nüfus sayımına göre ABD'nin toplam nüfusunun yirmide birinden fazlası*2) Amerikalıydı.

Aynı zamanda bu, çok daha büyük nüfus yoğunluğuna sahip bir dünyaydı. Nüfusla ilgili rakamlar, özellikle onsekizinci yüzyıl sonları için sayısal bir kesinliğe ulaşmayı anlamsız ve tehlikeli kılacak kadar spekülatif olsa da, 1880'lerde yaşıyor olması olası 1.5 milyar civarındaki insanın, 1780'lerdeki dünya nüfusunun iki katını temsil ettiğini varsaymak çok da yanlış olmaz. En kalabalık olanlar, her zaman olduğu gibi Asyalılardı; ancak Asyalılar 1800'de (son tahminlere göre) insanlığın yaklaşık üçte ikisini oluştururken, 1900'e gelindiğinde dünya nüfusunun muhtemelen yüzde 55'ini meydana getirmekteydi. İkinci en büyük kitle, (nüfus yoğunluğu düşük Asya Rusyası da dahil) Avrupalılardı. Avrupalıların sayısı ikiye katlanarak 1800'de 200 milyondan 1900'de 430 milyona yükseldi; dahası, denizaşırı ülkelere gerçekleştirdikleri toplu göçlerle Avrupalılar, Amerika kıtasının nüfusunun yaklaşık 30 milyondan 1800-1900 arasında yaklaşık 160 milyona, özellikle de Kuzey Amerika'nın nüfusunun yaklaşık 7 milyondan 80 milyonun üstüne çıkmasına neden olarak dünya nüfusundaki en çarpıcı değişikliğe yol açtılar. Kabul edileceği gibi, demografisi hakkında pek fazla bilgi sahibi olmadığımız harap durumdaki Afrika kıtasında nüfus artışı diğer kıtalara göre daha yavaştı ve bu yüzyılda en fazla üçte bir oranında arttı. Onsekizinci yüzyılın sonunda Afrikalıların sayısı (Kuzey ve Latin) Amerikalıların tahminen üç katı kadarken, ondokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde yeryüzünde Afrikalıdan daha fazla

* Bu küreselleşme süreciyle ilgili daha geniş bir anlatım için *Sermaye Çağı*'nın 3. ve 11. Bölümlerine bakınız.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Amerikalı vardı. Avrupalıların göçüyle tahminen 2 milyondan yaklaşık 6 milyona çıkmış olmasına karşın, Avustralya dahil Pasifik adalarındaki seyrek nüfusun demografik bir ağırlığı yoktu.

Buna karşılık, dünya bir anlamda demografik olarak daha büyük, –dolaşımdaki malların ve insanların, sermayenin ve bilginin, maddi ürünlerin ve düşüncelerin oluşturduğu bağlarla her zamankinden çok daha sıkı biçimde birleşmiş bir gezegen olarak– coğrafi açıdan daha küçük ve daha küresel bir hale gelirken, bir diğer anlamda bölünmeye doğru sürüklenmekteydi. Yazılı tarihin diğer bütün çağlarında olduğu gibi, 1780'lerde de zengin ve yoksul bölgeler, ilerlemiş ve geri kalmış ekonomiler ve toplumlar, güçlü ve zayıf siyasal örgütlenmeler ve askeri güçler vardı. Ayrıca, okuryazar azınlıklar tarafından idare edilen ve yazılı belgeler ortaya koyan –tarihçiler için ne büyük mutluluk–, sınıflı toplumların ve az çok sürekli-lik arzeden devletlerin ve kentlerin geleneksel mekanı olmuş dünyanın büyük bir kuşağını, ondokuzuncu yüzyılın sonunda ve yirminci yüzyılın başında etnografların ve antropologların dikkatlerini yoğunlaştırdıkları kuzeyinde ve güneyinde yer alan bölgelerden ayıran büyük bir uçurumun varlığını yadsımak olanaksızdır. Buna karşın, doğuda Japonya'dan Orta ve Kuzey Atlantik kıyılarına ve Avrupalıların Amerika kıtasında fethettikleri bölgelere kadar uzanan, üstünde insanlığın büyük bir çoğunluğunun yaşadığı bu geniş kuşaktaki [bölgeler arasında var olan] orantısızlıklar, büyük olmakla birlikte henüz aşılamaz gibi görünmüyordu.

Kültürü saymazsak, üretim ve zenginlik açısından endüstrileşme öncesi aşamada bulunan belli başlı bölgeler arasındaki fark, çağdaş ölçütlere göre (sözgelimi 1'e 1.8 gibi) küçük bir farktı. Aslında, son zamanlarda yapılan bir hesaplamaya göre, bugün 'gelişmiş' olarak bilinen ülkelerde 1750-1800 yılları arasında kişi başına düşen gayri safi milli hasıla, bugün 'Üçüncü Dünya' olarak bilinen ülkelerdekiyle önemli ölçüde aynıydı (Gerçi bu, ortalama yaşam standardı o dönemde Avrupalılarınkinden üstün olması çok mümkün olan –dünya nüfusunun yaklaşık üçte birinin yaşadığı– Çin İmparatorluğu'nun muazzam büyüklüğüne ve göreli ağırlığına da bağlı olabilir).[3] Onsekizinci yüzyılda Avrupalılar, Çin İmparatorluğu'nu oldukça garip bir yer olarak görmüş olmalıydılar; fakat hiçbir zeki gözlemci, Çin'i, Avrupa'nın aşağısında bir ekonomi ve uygarlık olarak, hele hele 'geri' bir ülke olarak göremezdi. Ancak, dünyayı dönüştürmekte olan ekonomik devrimin temelini oluşturan batılı ülkelerle dünyanın geri kalanı arasındaki uçurum, ondokuzuncu yüzyılda önce yavaş, sonra artan bir hızla büyüdü. Aynı hesaplamaya göre, 1880'e gelindiğinde 'gelişmiş' dünyada kişi başına gelir, 'Üçüncü Dünya'dakinin yaklaşık iki

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

katıydı; 1913'te ise bu oran üç katına çıkacak ve artmaya devam edecekti. Süreci daha çarpıcı hale getirmek için belirtelim, 1950'de bu fark 1'e 5, 1970'te ise 1'e 7 idi. Dahası, 'Üçüncü Dünya' ile 'gelişmiş' dünyanın gerçekten gelişmiş kısımları, yani endüstrileşmiş ülkeler arasındaki uçurum, daha önceleri oluşmaya başladı ve daha da çarpıcı bir biçimde büyüdü. GSMH içinde kişi başına düşen pay, daha 1830'da 'Üçüncü Dünya'dakinin neredeyse iki katı, 1913'te yaklaşık yedi katıydı.*

Bu uçurumun başlıca nedeni, uçurumu yalnızca ekonomik değil, siyasal açıdan da pekiştiren teknolojiydi. Fransız Devrimi'nden yüzyıl sonra, sahip oldukları silahların teknik açıdan geri olması nedeniyle yoksul ve geri kalmış ülkelerin kolaylıkla bozguna uğratılabileceği ve (çok büyük değilseler) işgal edilebileceği gittikçe daha açık biçimde ortaya çıktı. Bu, nispeten yeni bir şeydi. Örneğin, Napoleon'un 1798'de Mısır'ı istila etmesi, birbirine yakın askeri donanıma sahip Fransız ve Memluk ordularını karşı karşıya getirmişti. Avrupalı güçlerin sömürgeci fetihleri, mucizevi silahlarla değil, saldırganlıkla, acımasızlıkla ve her şeyden önemlisi disiplinli örgütlenmeyle gerçekleştirilmişti.[4] Ne var ki, yüzyılın ortalarında savaş alanında da etkisini duyurmaya başlayan endüstri devrimi (krş: *Sermaye Çağı*, 4. Bölüm), tahrip gücü yüksek patlayıcılar, makineli tüfekler ve buharlılar aracılığıyla (bkz: 3. Bölüm) dengeyi 'ileri' dünya lehine daha da bozdu. Bu nedenle, 1880'den 1930'a kadarki yarım yüzyıl gözdağı [gunboat] diplomasisinin altın, daha doğrusu demir çağı olacaktı.

Dolayısıyla, ele aldığımız dünya 1880'de tek bir dünya olmaktan çok, küresel bir sistem içinde birleşmiş –gelişmiş ve geri kalmış, egemen ve bağımlı, varsıl ve yoksul olarak– iki bölümden oluşan bir dünyadır. Hatta bu tanımlama bile yanıltıcıdır. Kendi içinde dikkate değer orantısızlıklar bulunmasına rağmen, (daha küçük olan) birinci dünya, tarihsel olarak ve kapitalist gelişmenin ortak taşıyıcısı sıfatıyla birlik gösterirken, (çok daha büyük olan) ikinci dünyanın birliğini sağlayan şey, yalnızca birincisiyle olan ilişkisi, yani birincisine olan gücül ya da edimsel bağımlılığıydı. İnsan soyunun bir üyesi olmak dışında Çin İmparatorluğu'nun Senegal ile, Brezilya'nın Yeni Hebridesliler ile, Fas'ın Nikaragua ile arasında ortak ne yan olabilirdi? İkinci dünya, ne tarih, kültür, toplumsal yapı ve kurum-

* GSMH'da kişi başına düşen payı gösteren rakam, tamamen istatistiki bir kurmacadır: Gayri safi milli hasıla, o ülkede yaşayanların sayısına bölünür. Ekonomik büyüme açısından çeşitli ülkeler ve/veya dönemler arasında genel karşılaştırmalar yapılmasına yarasa da, kuramsal olarak, kişi başına rakamı yüksek olan bir ülkede, düşük olan ülkeye göre dağıtılacak daha fazla şey bulunduğunu göstermesi dışında, bir bölgede yaşayan birinin gerçek geliri veya yaşam standardı hakkında ya da hanehalkı gelir dağılımı hakkında bir şey söylemez.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://kaatey.org

lar, hatta ne de bugün bağımlı dünyanın en belirgin niteliği olarak düşündüğümüz kitlesel yoksulluk açısından bir birlik oluşturmaktaydı. Çünkü, birer toplumsal kategori olarak varsıllık ve yoksulluk, belli bir biçimde tabakalanmış toplumlar ve belli bir tarzda yapılanmış ekonomiler için geçerlidir yalnızca; oysa, bağımlı dünyanın bazı kısımları, henüz her iki niteliğe de sahip değildi. Tarihte bilinen bütün toplumlarda (cinsiyetler arasında olanı dışında) bazı toplumsal eşitsizlikler vardır; ancak, batıyı ziyaret eden Hintli mihracelere batılı anlamda milyoner gözüyle bakılabilirse de, Yeni Gineli büyük adamların veya kabile şeflerinin teorik olarak dahi böyle kabul edilmeleri mümkün değildi. Öte yandan, dünyanın herhangi bir bölgesinde yaşayan sıradan insanlar başka ülkelere gittiklerinde normal olarak işçi, dolayısıyla 'yoksullar' kategorisinin bir üyesi haline gelirken, aynı insanların doğdukları yerlerde bu şekilde tanımlanmaları uygun olmazdı. Ne olursa olsun, dünyanın, hiç kimsenin barınma, beslenme ve boş zaman açısından bir eksiklik hissetmediği –özellikle tropik yerlerde– kimi gözde bölgeler de yok değildi. Aslında, çalışma ve boş zaman kavramlarının bir anlam ifade etmediği ve bunlara karşılık gelen sözcüklerin bulunmadığı küçük toplumlar hâlâ mevcuttu.

Dünyanın iki kısma bölündüğü yadsınamayacak bir gerçekse de, yerkürenin ekonomik –ve dönemimizde siyasal– fethini gerçekleştiren bir dizi devletin, ekonomik gelişme açısından olduğu kadar tarih açısından da bir birlik oluşturmaları nedeniyle, bu iki kısım arasındaki sınırlar net değildi. Bu devletler 'Avrupa'yı oluşturmaktaydı. Ama Avrupa, dünyanın kapitalist gelişmesinin çekirdeğini oluşturduğu açık Kuzeybatı ve Orta Avrupa'daki bölgelerden ve onların denizaşırı yerleşim birimlerinden ibaret değildi. Bir zamanlar kapitalizmin ilk gelişim evresinde önemli bir rol oynamış, fakat onaltıncı yüzyıldan sonra geriye düşmüş güneydeki bölgelerle, Avrupa'nın ilk büyük denizaşırı imparatorluklarının fatihleri olan özellikle İtalya ve İberik yarımadaları da 'Avrupa'ya dahildi. Yine Avrupa, bin yılı aşkın bir süredir Hıristiyanlığın –yani Roma İmparatorluğu'nun* mirasçılarının ve torunlarının–, Orta Asya'dan gelen askeri fatihlerin dönem dönem giriştikleri istila hareketlerine karşı savaş verdiği doğudaki büyük hududu da kapsamaktaydı. Bu akınların büyük Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan son dalgası, onaltıncı yüzyıldan onsekizinci

* MS beşinci yüzyıl ile 1453 arasında Roma İmparatorluğu, başkenti Bizans (İstanbul) ve devlet dini Ortodoks Hıristiyanlık olmak üzere, farklı başarı dereceleriyle varlığını sürdürdü. Adının da ifade ettiği gibi Rus çarı (çar=Sezar; Tsarigrad, 'imparatorun şehri', bugün de İstanbul'un Slavcadaki adı) Avrupa'nın Roma'dan sonra Moskova'yı da 'üçüncü Roma' olarak görüyordu.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://gen.lib.rus.ec

yüzyıla kadar Osmanlının elinde tuttuğu Avrupa topraklarından yavaş yavaş püskürtülmüştü ve 1880'de Balkan yarımadası üzerinde geniş bir kuşağı (bugünkü Yunanistan'ın, Yugoslavya'nın ve Bulgaristan'ın bazı bölümleri ve Arnavutluk'un tamamını) ve bazı adaları elinde bulundurmasına karşın, Osmanlının Avrupa'daki günleri sayılıydı. Yeniden ele geçirilmiş veya kurtarılmış bölgelerin büyük kısmı nezaketen 'Avrupalı' sayılabilirdi: Gerçekten de, o zamanlar Balkan yarımadasından hâlâ 'Yakın Doğu' olarak söz edilmekteydi; bu yüzden Güneybatı Asya 'Orta Doğu' olarak bilinegelmiştir. Öte yandan, Türkleri püskürtmek için en fazla çabayı göstermiş olan iki devlet, halklarının ve ülkelerinin tamamen ya da kısmen geri kalmışlığı ile ün salmış olsalar da, büyük Avrupalı devletler haline geldi. Bunlar, Habsburg İmparatorluğu ve hepsinden önce Rus çarlarının imparatorluğuydu.

Dolayısıyla 'Avrupa'nın büyük bölümü, kapitalist ekonomik gelişmenin ve burjuva toplumunun merkezinin en iyi halde kenarında yer almaktaydı. Bazı yerlerdeki Avrupalıların büyük bölümü, çağdaşlarından ve yöneticilerinden tamamen farklı bir yüzyılda yaşamaktaydı (Örneğin 1880'de Dalmaçya'nın Adriyatik kıyılarında veya Bukovna'da nüfusun yüzde 88'i okuryazar değildi; oysa aynı imparatorluğun bir başka bölgesi olan Aşağı Avusturya'da bu oran yüzde 11'di[5]). Eğitimli Avusturyalıların pekçoğu, Metternich'in "Asya[nın], doğu yolunun Viyana'yı terk ettiği yerden başla[dığı]" inancını paylaşmaktaydı; Kuzey İtalyanlar, Güney İtalyanları bir çeşit Afrikalı barbarlar olarak görmekteydi. Ancak, her iki monarşide de geri kalmış bölgeler, devletin yalnızca bir parçasını oluşturmaktaydı. Rusya'da 'Avrupalı mı, Asyalı mı?' sorusu, çok daha derin bir ayrılığa işaret etmekteydi; çünkü, Beyaz Rusya'dan ve Ukrayna'nın doğusundan Pasifik'e kadar olan neredeyse bütün bölge, küçük bir okumuş tabaka dışında burjuva toplumuna aynı ölçüde uzaktı. Rus toplumunu saran hararetli tartışmaların konusu aslında buydu.

Bununla beraber, Balkan dağlılarının ve benzerlerinin oluşturduğu yalıtılmış durumdaki birkaç adacağı bir kenara bırakacak olursak, tarih, siyaset, kültür ve en az bunlar kadar önemlisi, yüzyıllar boyu ikinci dünyaya karşı karadan ve denizden sürdürülen yayılma, birinci dünyanın geri kalmış bölgelerini bile gelişmiş bölgelere bağladı. Yöneticileri iki yüzyıldır sistemli olarak batıya yönelmiş ve Polonya'nın bazı bölgeleri, Finlandiya ve Baltık ülkeleri gibi kendisinden açık ara daha gelişmiş olan batı sınırındaki toprakları denetimi altına almış olsa da, Rusya aslında geri kalmış bir ülkeydi. Buna karşılık yönetimin açıkça batı modeline dayanan yoğun bir endüstrileşme politikası benimsediği göz önüne alınırsa, Rusya ekono-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rahley.org

mik açıdan gözle görülür şekilde 'batı'nın bir parçasıydı. Siyasal açıdan, Çarlık İmparatorluğu bir sömürge olmaktan çok sömürgeciydi; kültürel açıdansa, Rusya'daki eğitimli küçük azınlık, ondokuzuncu yüzyıl batı uygarlığının gurur kaynaklarından biriydi. Habsburg İmparatorluğu'nun kuzeydoğusunun en ucunda yer alan Bukovina'daki* köylüler hâlâ orta çağı yaşıyorlardı, oysa başkent Czernowitz'de (Cernovtsi) Avrupa'nın seçkin üniversitelerinden biri bulunmaktaydı ve buradaki özgür, asimile olmuş Yahudi orta sınıf, orta çağlı olmak dışında tüm niteliklere sahipti. Avrupa'nın diğer ucunda bulunan Portekiz, günümüz ölçütlerine göre küçük, güçsüz, geri, İngiltere'nin fiilen yarı sömürgesi durumunda bir ülkeydi; ancak kör biri, orada ekonomik gelişme anlamına gelen bir şeyler bulabilirdi. Buna karşın, Portekiz yalnızca egemen devletler kulübünün bir üyesi olmakla kalmıyor, aynı zamanda tarihinden gelen büyük sömürgeci devlet olma niteliğini de koruyordu. Bu ülkenin Afrika'daki imparatorluğunu elinde tutabilmesinin nedeni, yalnızca rakip Avrupalı güçlerin bu imparatorluğu nasıl bölüşecekleri konusundaki kararsızlıkları değil, 'Avrupalı' olarak elindeki müstemlekelerin, sömürgeci fetihe uygun –ya da yeterince uygun– bir malzeme olarak görülmemesiydi.

1880'lerde Avrupa, dünya üzerinde egemenlik kuran ve onu dönüştüren kapitalist gelişmenin yalnızca özgün merkezi değil, aynı zamanda dünya ekonomisinin ve burjuva toplumunun o güne kadarki en önemli bileşeniydi. Tarihte bundan daha Avrupalı bir yüzyıl olmadığı gibi, gelecekte de olmayacaktır. Demografik açıdan, yüzyılın sonunda Avrupalıların oranı yüzyıl başına göre daha yüksekti (Muhtemelen beşte bire karşılık dörtte bir[6]). Eski kıtanın yeni dünyanın çeşitli bölgelerine gönderdiği milyonlarca insana rağmen, Avrupa daha hızlı büyüdü. Endüstrileşme doğrultusundaki düzgün ve hızlı ilerleyişi Amerika'yı çoktandır geleceğin küresel ekonomik süper gücü olma yoluna sokmuşsa da, Avrupa'nın endüstriyel üretimi yine de Amerika'nın iki katından fazlaydı ve başlıca teknolojik ilerleme, özünde hâlâ Atlantik'in doğusundan gelmekteydi. Motorlu taşıtlar, sinematografi ve telsiz, ilk kez ciddi biçimde Avrupa'da geliştirildi (Japonya, dünya siyasetinde daha hızlı davranmış olsa da, modern dünya ekonomisine ağır bir başlangıç yaptı).

Yüksek kültüre gelince, denizaşırı ülkelerdeki beyaz göçmenlerin dünyası, eski kıtaya bağımlılığını hâlâ önemli ölçüde sürdürmekteydi ve bu, 'batı'yı kendilerine model aldıkları ölçüde, beyaz olmayan toplumların

* Bu bölge, 1918'de Romanya'nın bir parçası oldu; 1947'den beri de Ukrayna Sovyet Cumhuryeti'ne aittir.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://947.dev.org

eğitimleri yetersiz seçkinleri için daha fazla geçerliydi. Ekonomik açıdan, Rusya'nın ABD'nin kontrolsüz büyümesiyle ve sahip olduğu zenginlikle yarışabilecek duruma gelmesi olanaksızdı. Kültürel açıdansa, Dostoyevski (1821-81), Tolstoy (1828-1910), Çehov (1860-1904), Çaykovski (1840-93), Borodin (1834-87) ve Rimski-Korsakov'un (1844-1908) Rusya'sı büyük bir güçtü; uzun zaman önce iklimi daha elverişli olan İngiltere'ye göç eden Henry James'i (1843-1916) dahil etsek de, Mark Twain'in (1835-1910) ve Walt Whitman'ın (1819-92) ABD'si böyle değildi. Avrupa'nın kültürü ve düşünsel yaşamı, müreffeh ve eğitimli bir azınlığa özgü niteliğini hâlâ korumaktaydı ve işleyişini böyle bir çevreye çok iyi uydurmuştu Bu seçkin kültürün ürünlerinin herkese açık hale getirilmesi, liberalizmin ve onun da ötesinde ideolojik solun katkısı olacaktı. Müze ve ücretsiz kütüphane, onun niteleyici kazanımlarıydı. Daha demokratik ve eşitlikçi olan Amerikan kültürü, yirminci yüzyılın kitle kültürü çağına kadar lâyık olduğu yere gelemedi. ABD, bilim gibi teknik ilerlemeyle yakından bağlantılı konularda bile, sadece Almanların ve İngilizlerin değil, Nobel ödüllerinin ilk çeyrek yüzyılındaki coğrafi dağılımıyla değerlendirecek olursak, küçük Hollanda'nın bile gerisindeydi henüz.

'Birinci dünya'nın bir bölümünü, bağımlılığın ve geri kalmışlığın kuşağına aynı rahatlıkla oturtmak mümkünken, 1868'den beri sistemli bir biçimde 'batılılaşmakta' olan Japonya (bkz: *Sermaye Çağı*, 8. Bölüm) ve –1880'de hâlâ öncelikle Kuzeybatı ve Orta Avrupa'dan olmak üzere– Avrupa kökenli büyük toplulukların göç ederek yerleştiği –elbette, bertaraf edemedikleri yerli halklar haricinde– denizaşırı topraklar dışında, 'ikinci dünyanın' neredeyse tamamı bu kuşağa dahildi. Aksi halde aralarında ortak hiçbir yan bulunmayacak bu toplumları, ondokuzuncu yüzyılın tarihini yapanlar karşısında tarihin kurbanları olarak aynı kategoriye sokan şey bu bağımlılıktı; veya daha kesin bir ifadeyle, batının ticaretinin ve teknolojisinin dışında kalamamaları veya bunları ikame edememeleri ya da silahlı ve örgütlenmiş batılılara karşı direnememeleriydi. Acımasız bir batılı mantığın, askeri bir anlayış çerçevesinde biraz basitleştirerek ifade ettiği gibi:

> Ne olursa olsun, bizde Mavzer var
> Onlarda olmayan[7]

Bu farkla karşılaştırıldığında, örneğin Malenezya adalarındaki gibi taş devri toplumları ile Çin, Hindistan ve İslam dünyası gibi karmaşık ve kentleşmiş toplumlar arasındaki farklar önemsiz görünüyordu. Sanatlarının göz alıcı olmasının, eski kültür anıtlarının mükemmeliğinin

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rahtey.org

ve (esas olarak) dini felsefelerinin bazı batılı bilginleri ve şairleri en az Hıristiyanlık kadar, belki de ondan da fazla etkilemiş olmasının ne önemi vardı? Temelde hepsi de, karşısında çaresiz kaldıkları, yabancı diyarlardan gelen, mallarla, silahlı adamlarla ve fikirlerle dolu gemilerin insafına kalmışlardı. Sonunda hepsi de aynı ölçüde, kendi duyguları ne olursa olsun, evrenlerini istilacıya uyacak biçimde dönüştürdüler.

Bu, iki dünya arasındaki bölünmenin, basitçe endüstrileşmiş ülkelerle tarım ülkeleri ya da kent ve kır uygarlıkları arasındaki bir bölünme olduğu anlamına gelmez. 'İkinci dünya'da da birincisinden daha eski ve/veya en azonunki kadar büyük Pekin, Konstantinopolis gibi kentler vardı. Ondokuzuncu yüzyılın kapitalist dünya pazarı, bu ikinci dünyada, kendi ekonomik ilişkilerinin akışını içine kanalize ettiği Melbourne, Buenos Aires, Kalküta gibi orantısız büyüklükte kent merkezleri yarattı. Hepsi de Amsterdam, Milan, Birmingham ya da Münih'ten daha büyük olan bu kentlerin her birinde, 1880'lerde yarım milyona yakın insan yaşamaktaydı; yedi yüz elli bin nüfuslu Bombay, yarım düzine kent dışında Avrupa'daki bütün kentlerden daha büyüktü. Ancak, birkaç özel istisna dışında, kentler birinci dünya ekonomilerinde daha önemli bir role sahipti ve sayıları daha fazlaydı; fakat, yine de 'gelişmiş' dünya, şaşırtıcı biçimde tarımsal niteliğini devam ettirmekteydi. Yalnızca altı Avrupa ülkesinde erkek nüfusun çoğunluğu –genelde büyük çoğunluğu– tarım sektöründe çalışmıyordu. Ancak bu altı ülke (Belçika, İngiltere, Fransa, Almanya, Hollanda, İsviçre), daha önceki kapitalist gelişmenin merkezi durumundaki ülkelerdi. Bununla birlikte, tarım, yalnızca İngiltere'de küçük bir azınlığın (nüfusun yaklaşık altıda birinin) işiydi; diğerlerinde bu oran, nüfusun yüzde 30'u ile 45'i arasında değişmekteydi.[8] 'Gelişmiş' bölgelerin geçimlik olmaktan çıkmış ve ticarileşmiş ziraatı ile geri kalmış bölgelerin tarımı arasında gerçekten belirgin bir fark vardı. 1880'de, ahırlarla ve tarlalarla ilgilenmek dışında Danimarkalı köylülerle Bulgar köylüler arasında ekonomik açıdan ortak hiçbir yan yoktu. Yine de ondokuzuncu yüzyıl sonlarında etnologların ve halkbilimcilerin, özellikle kırsal kesimdeki eski gelenekleri ve 'halk kalıntıları'nı araştırdıklarında gördükleri gibi, ziraat eskinin el sanatlarından farksız, kökleri uzak geçmişe dayanan bir yaşam tarzıydı. En devrimci tarım bile hâlâ bu özelliği taşımaktaydı.

Oysa endüstri yalnızca birinci dünya ile sınırlı değildi. Pek çok bağımlı ve sömürge ekonomisindeki (liman ve demiryolu gibi) altyapı inşaatları ile madencilik endüstrisini ve birçok geri kalmış kırsal bölgede var olan ev endüstrilerini bir kenara koyarsak, ondokuzuncu yüzyılın batı tipi endüstrisi, zaman zaman merkez ülkelerdeki çıkar gruplarının yoğun

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

itirazına karşın, Hindistan gibi bağımlı ülkelerde, daha endüstrinin bu ilk gelişme evresinde bile esas olarak tekstilde ve gıda işlemeciliğinde olmak üzere mütevazı bir gelişme seyri gösterdi. Hatta metal endüstrisi bile ikinci dünyaya nüfuz etmişti. Hindistan'ın büyük demir ve çelik firması Tata, 1880'lerde faaliyete geçti. Bu arada, küçük aile zanaatkârları tarafından ya da 'eve iş verme' sistemiyle çalışan atölyelerde gerçekleştirilen küçük üretim, bağımlı dünyanın büyük bölümünün olduğu kadar 'gelişmiş' dünyanın da bir niteliği olmaya devam etti. Fabrikaların ve modern dağıtım sisteminin rekabeti karşısında bu üretim şekli, Alman akademisyenlerin tedirginlikle izledikleri bir bunalım dönemine girmek üzereydi. Ancak, genel olarak ele alındığında hâlâ hatırı sayılır bir güce sahipti.

Bununla birlikte, endüstriyi modernliğin bir ölçütü olarak görmek kabaca doğru olacaktır. 1880'lerde 'gelişmiş' dünyanın (ve ona yeni katılmış olan Japonya'nın) dışında, hiçbir ülkeyi, endüstrileşmiş, hatta endüstrileşme yolunda diye tanımlamak mümkün değildi. Hatta tarımsal niteliği hâlâ ağır basan ya da insanların zihninde fabrikalarla ve demirhanelerle hemen ilişkilendirilemeyen 'gelişmiş' ülkelerin bile, endüstriyel bir toplumun ve yüksek teknolojinin dalga boyuna yeni ayarlanmış olduklarını söylemek mümkündür. Örneğin Danimarka dışındaki İskandinav ülkeleri, yakın zamana kadar yoksul ve geri kalmış ülkeler olarak bilinmiştir. Ancak, son birkaç on yıldır bu ülkelerde kişi başına düşen telefon sayısı (İngiltere ve Almanya dahil) Avrupa'nın herhangi bir bölgesinden daha fazladır[9]; bilimde, ABD'den çok daha fazla Nobel ödülü kazandılar ve bilhassa endüstri proletaryasının çıkarlarına göre örgütlenmiş sosyalist siyasal hareketlerin neredeyse kaleleri haline gelmek üzereydiler.

Ayrıca, 'ileri' dünyayı, hızla kentleşen bir dünya, hatta uç örneklerinde benzeri görülmemiş bir kentliler dünyası olarak tanımlamamız da mümkündür.[10] 1800'de Avrupa'da 100.000 veya daha fazla nüfusa sahip sadece on yedi şehir vardı ve bunların toplam nüfusu 5 milyonun altındaydı. 1890'a gelindiğinde, öncekinin altı katı toplam nüfusa sahip 103 şehir vardı. 1800'den sonra Londra'ya milyonluk üç şehir daha (Paris, Berlin ve Viyana) katılmış olmasına karşın, 1789'dan itibaren ondokuzuncu yüzyıl, milyonlarca insanın içinde koşuşturduğu dev karınca yuvalarına benzeyen kentlerden çok, orta ve büyük kentlerden oluşan geniş bir alana dağılmış bir sistem; özellikle bulunduğu bölgenin kırsal alanlarını aşamalı olarak kemiren, kentsel ve endüstriyel gelişmenin belirlediği yerler ya da oldukça yüksek nüfus yoğunluğuna sahip kuşaklar yaratmıştı. Aralarında daha çarpıcı bir gelişme gösterenler, nispeten yeni olup (Büyük Britan-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://hanley.org

ya'daki Tyneside ve Cyleside gibi) yüzyılın ortalarında yaşanan yoğun endüstriyel gelişmenin ürünüydüler ya da Pennsylvania veya Almanya'daki Ruhr kömür-çelik kuşağında olduğu gibi, olsa olsa yoğun bir gelişme sürecine girmişlerdi. Bir kez daha yineleyelim, aynı zamanda başkentler, yönetim ve üçüncü dereceden öteki etkinlik merkezleri ya da olağandışı büyük bir nüfus yaratma potansiyeli taşıyan büyük uluslararası limanlar içermiyorlarsa, bu kuşaklarda büyük kentlerin bulunması gerekmiyordu. Londra, Lizbon ve Kopenhag dışında, 1880'de Avrupa'nın hiçbir ülkesinde her iki niteliğe de sahip tek bir kentin bile bulunmaması oldukça gariptir

II

Dünyanın iki bölümü arasındaki ekonomik farkları birkaç sözcükle ifade etmek ne kadar zorsa, derin ve apaçık olmasına karşın aralarındaki siyasal farkları özetlemek de en az o denli zordur. Layıkıyla 'gelişmiş' bir ülkenin yapı ve kurumlarından oluşmuş herkesçe istenen genel bir modelin var olduğu açıktı. Böyle bir ülke, geniş anlamda liberal ve temsili niteliği olan tek bir siyasi ve hukuki (yani, tek bir anayasanın ve hukukun üstünlüğünün geçerli olduğu) kurumlar dizisine sahip ulusal ekonomik gelişmeye temel oluşturacak büyüklükte, uluslararası düzlemde hükümran [olarak kabul edilen], toprak esasına dayanan az çok türdeş bir devlet olmalı, fakat aynı zamanda daha alt seviyede, yeterince yerel özerklik ve inisiyatif içermeliydi; 'yurttaşlar'dan, yani sözgelimi korporasyonlardan ya da başka tür gruplardan ve cemaatlerden değil, topraklarında yaşamakta olup belirli temel hukuki ve siyasi haklara sahip bireylerden oluşmalıydı; yurttaşların ulusal hükümetle ilişkileri doğrudan olmalı, araya bu tür gruplar girmemeliydi vs. Bu nitelikler, yalnızca (1880'de tamamı belli ölçülerde bu modele uyan) 'gelişmiş' ülkeler için değil, modern ilerlemeden kendini koparmak istemeyen diğer tüm ülkeler için de bir özlemdi. Bu bakımdan, bir model olarak liberal-anayasal ulus devlet yalnızca 'gelişmiş' dünyayla sınırlı değildi. Örneğin, teorik olarak bu model temelinde işleyen en çok devlete, (genellikle merkeziyetçi Fransız değişkesinden çok, federalci Amerikan tipinde olmak üzere) Latin Amerika'da rastlanacaktı. Bu tarihte bu bölge, on yedi cumhuriyetten ve (1880'lerde ortadan kalkacak olan) bir imparatorluktan (Brezilya) oluşmaktaydı. Uygulamadaysa, Latin Amerika'daki ya da bu açıdan bakıldığında Güneydoğu Avrupa'nın ismen anayasal olan bazı monarşilerindeki siyasal gerçekliğin anayasa kuramıyla hiçbir ilişkisinin bulunmadığı bilinmekteydi. Gelişmemiş dünyanın çok büyük

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://ranley.org

bölümü bu devlet biçimine sahip değildi, hatta bazen devletten bile eser yoktu. Bazıları, Avrupalı devletlerin müstemlekeleri konumundaydı ve doğrudan onlar tarafından yönetilmekteydi: Bu sömürge imparatorlukları, kısa zamanda muazzam boyutlara varacaktı. Bazıları, örneğin Afrika'nın içlerindekiler, (o zamanlar kullanılmakta olan ['kabile' gibi] başka terimler bundan daha uygun olmamakla birlikte) o zamanlar Avrupa'da anlaşıldığı anlamda 'devlet' teriminin ciddi biçimde uygulanabileceği siyasal birimlere sahip değildi. Bazen de Çin, İran ve Osmanlı gibi, Avrupa tarihinde benzerleri bulunmakla birlikte, toprak esasına dayanan ondokuzuncu yüzyıl tipinde bir devlet ('ulus-devlet') olmadıkları kesin ve (göründüğü kadarıyla) miadlarını doldurdukları açık eski imparatorluklardan meydana gelmekteydi. Öte yandan, her zaman aynı oranda eski olmak değil, ama aynı oranda köhnemiş olmak, salt 'büyük devlet' statüsünde olmalarından dolayı en azından kısmen ya da kıyısından köşesinden 'gelişmiş' dünyaya dahil olan bazı hükmünü yitirmiş (sallanmakta olan) imparatorlukları (Çarlık ve Habsburg imparatorlukları olan Rusya ve Avusturya-Macaristan) etkisi altına aldı.

Uluslararası siyaset (yani Avrupa'daki hükümetlerin ve dışişleri bakanlıklarının hesapları) açısından bakıldığında, dünyanın herhangi bir yerinde egemen devlet muamelesi gören [siyasi] varlıkların sayısı, bizim bugünkü ölçütlerimize göre pek fazla değildi. 1875 dolaylarında sayıları, Avrupa'da (altı 'güç' –İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya, Avusturya-Macaristan ve İtalya– ile Osmanlı İmparatorluğu dahil) on yediyi, Amerika kıtasında (tek gerçek 'büyük güç' olan ABD dahil) on dokuzu, Asya'da (başta Japonya ve iki eski imparatorluk olan Çin ile İran dahil) dördü veya beşi, Afrika'da oldukça marjinal üç örneği (Fas, Etiyopya, Liberya) geçmiyordu. Gelişmiş ülkelerdeki devletlerin çoğu anayasal monarşi olsalar da –Avrupa'da yalnızca İsviçre ile (1870'den itibaren) Fransa monarşi değildi– veya en azından bir çeşit seçime dayalı temsiliyet yönünde resmi jestlerde bulunmuş olsalar da, yeryüzündeki en büyük cumhuriyetler topluluğuna sahip Amerika kıtası dışında, hepsi (Avrupa'da İsviçre ve –1870'ten beri– Fransa hariç) monarşik yapıdaydı. Biri 'gelişme'nin kıyısında bulunan, diğeri açıkça kurbanlar dünyasına ait olan Rus ve Osmanlı imparatorlukları Avrupa'daki tek istisnaydı. Bununla birlikte, İsviçre, Fransa, ABD ve muhtemelen Danimarka dışında hiçbir temsili devlet*, (bu aşamada yalnızca erkeklere tanınsa da) demokratik oy verme hakkına dayalı bir siste-

* Askeri darbelere eğilimli olması bir yana, okuryazar olmayanlara oy hakkı tanınmaması, Latin Amerika cumhuriyetlerinin herhangi bir anlamda 'demokratik' olarak tanımlanmasını olanaksız kılmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://kanlev.org

me sahip değildi. Buna karşılık, beyaz göçmenlerin yerleştiği Britanya İmparatorluğu'na ait bazı sözde sömürgeler (Avustralya, Yeni Zelanda, Kanada) oldukça demokratik, aslına bakılırsa ABD'nin Rocky Dağları'ndaki eyaletleri dışında diğer her yerden daha demokratiktiler. Ancak, Avrupa dışındaki bu ülkelerde siyasal demokrasi, orada daha önce yaşayan –Kızılderililer, Avustralya yerlileri vb.– yerli halkın ortadan kaldırılmasını varsaymaktaydı. Kendilerine ayrılan özel alanlara kapatılarak ya da soykırımla ortadan kaldırılamadıkları yerlerde de, siyasal topluluğun bir parçası değillerdi. 1890'da ABD'de yaşayan 63 milyon kişiden yalnızca 230.000'i Kızılderiliydi.[11]

'Gelişmiş' dünyada (ve ona öykünen ya da buna zorlanan ülkelerde) yaşayan insanlara gelince, yetişkin erkekler, burjuva toplumunun asgari ölçütüne (hukuken özgür ve eşit bireyler olma ölçütüne) giderek daha fazla uymaktaydılar. Hukuki bir kurum olarak serflik, artık Avrupa'nın hiçbir yerinde görülmüyordu. Batıda ve batının egemenliği altındaki dünyanın hemen her yerinde hukuken kaldırılmış olan yasal kölelik, son barınağı olan Brezilya ve Küba'da bile son günlerini yaşamaktaydı (1880'lerden sonra oralarda da son buldu). Fakat, hukuksal özgürlük ve eşitlik, gerçek yaşamdaki eşitsizlikle bağdaşmıyordu. Liberal burjuva toplumunun ülküsü, en derli toplu ifadesini Anatole France'ın şu alaycı sözlerinde bulmaktaydı: "Hukuk, görkemli eşitlik ilkesiyle, herkese aynı Ritz'de akşam yemeği yeme, köprü altında uyuma hakkını vermektedir." Yine de, 'gelişmiş' dünyada, bazı toplumsal grupların öteki grupları dışlamasını sağlayan ayrıcalıkların dışında herşeyin [toplum üyeleri arasında] dağılımını belirleyen şey, doğumdan gelen haklar ya da hukuki özgürlükteki veya statüdeki farklılıklar değil, esas olarak paraydı. Yine, hukuki eşitlik siyasi eşitsizliği de dışlamıyordu; çünkü, yalnızca zenginlik değil, *de facto* güç de hesaba katılmaktaydı. Zenginler ve güçlüler, yalnızca siyasal açıdan daha etkili olmakla kalmıyor, Güney İtalya'nın hinterlandlarında ve –Amerikalı siyahları özellikle anmaya gerek bile yok– Amerika kıtasında yaşayan herkesin çok iyi bildiği gibi, yasa dışı zor kullanabiliyorlardı. Yine de, bu eşitsizliklerin hâlâ toplumsal ve siyasal sistemlerinin resmen içsel bir parçası olduğu bölgelerle, en azından biçimsel olarak resmi kuramla uyuşmadığı bölgeler arasında açık bir fark vardı. İşkencenin hâlâ yargılama sürecinin yasal bir biçimini oluşturduğu (Çin İmparatorluğu gibi) ülkelerle, resmen var olmamakla birlikte polislerin (romancı Graham Greene'in ifadesiyle) "işkence yapılabilir olanlar"la "işkence yapılamaz olanlar" arasında bir ayrımı örtük olarak kabul ettikleri ülkeler arasındaki farka benzer bir farktı bu.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://marksy.org

Dünyanın iki bölümü arasındaki en belirgin ayrım, sözcüğün en geniş anlamıyla kültüreldi. 1880'e gelindiğinde, 'gelişmiş' dünya erkeklerin çoğunluğunun, kadınların da giderek okuryazar olduğu; siyasetin, ekonominin ve düşünsel yaşamın, gelenekçiliğin ve boş inancın kalkanından, eski dinlerin vesayetinden kendilerini genel olarak kurtardığı ve modern teknoloji için giderek önem kazanan bilim türünü neredeyse tekeline alan ülkelerden ve bölgelerden oluşmaktaydı ağırlıklı olarak. 1870'lerin sonunda, nüfusunun çoğunluğu okuryazar olmayan bir Avrupa ülkesi veya bölgesi, neredeyse kesin olarak gelişmemiş ya da geri kalmış olarak sınıflandırılmaktaydı (Ya da bunun tersi). İtalya, Portekiz, İspanya, Rusya ve Balkan ülkeleri, olsa olsa gelişmenin sınırında yer almaktaydı. Avusturya İmparatorluğu içinde, (Macaristan'ı dışarıda tutarsak) Çek ülkesindeki Slavlar, Almanca konuşanlar ve diğerlerinden daha az okuryazar olan İtalyanlar ve Slovenler ülkenin gelişmiş kesimini, ağırlıkla cahil olan Ukraynalılar, Romenler ve Sırplar-Hırvatlarsa geri kalmış kesimini temsil etmekteydi. O zamanın 'Üçüncü Dünyası'nın büyük bölümünde olduğu gibi, ağırlıkla okuryazar olmayan nüfusa sahip kentler, (normal olarak kentler kırsal bölgelerden çok daha okuryazar olduğundan) geri kalmışlığın çok daha inandırıcı bir göstergesi olabilmekteydi. Bu tür farklılıklarda oldukça belirgin bazı kültürel unsurlar rol oynamaktaydı; örneğin Katoliklerden, Müslümanlardan ve diğer dinlerdekinden farklı olarak Protestanlarda ve (batılı) Yahudilerde genel eğitim çok daha fazla teşvik görmekteydi. 1850'de, okuryazar olmayanların oranının yüzde onu geçmediği İsveç gibi yoksul ve ağırlıkla kırsal nitelikteki bir ülkeyi, Protestan dünya (yani, Orta Avrupa ve Kuzey Amerika'daki uzantılarıyla birlikte Baltık'a, Kuzey Denizi'ne ve Kuzey Atlantik'e komşu ülkelerin çoğu) dışında hayal etmek zordur. Öte yandan, bu bölge aynı zamanda gözle görülür biçimde bir ekonomik gelişme ve toplumsal işbölümü göstermekteydi. Fransızlarda (1901) balıkçılar arasında okuryazar olmayanların oranı, işçilerden ve hizmetçilerden üç kat fazlayken, bu oran köylülerde iki katını, ticaretle ilgilenen kişilerde yarısını bulmaktaydı ve elbette devlet görevlileri ve meslek sahipleri hepsinden daha fazla okuryazardı. Kendi işletmelerinin başında bulunan köylüler, tarım işçilerinden (çok fazla olmasa da) *daha az* okuryazardılar; fakat endüstrinin ve ticaretin daha az geleneksel olan alanlarında işverenler, (büro elemanlarından daha fazla olmasa da) işçilerden daha fazla okuryazardılar.[12] Ancak kültürel, toplumsal ve ekonomik etkenleri uygulamada birbirinden ayırmak olanaksızdır.

Bu dönemde gelişmiş ülkelerde devlet tarafından ya da devletin gözetimi altında gerçekleştirilen ve giderek genelleşen ilköğretim aracılığıyla

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

sağlanan toplu eğitimin, genelde çok küçük bir topluluk oluşturan seçkinlerin eğitiminden ve kültüründen ayırt edilmesi gerekir. Bu noktada, okuma yazma bilen dünyanın bu kuşağının iki bölümü arasındaki farklar, –Avrupalı aydınlar, Müslüman veya Hindu bilginler ve Doğu Asyalı mandarinler arasında (eğer, aynı zamanda Avrupa örneğini benimsememişlerse) ortak hiçbir yan bulunmamasına karşın– daha azdı. Kitlelerin cehaleti, Rusya'da olduğu gibi, sayıları az olsa da etkileyici bir azınlık kültürünün oluşmasına engel değildi. Bununla birlikte, bu kuşağın dışında var olmayan özellikle laik üniversite ve opera gibi belli kurumlar, 'gelişme'nin veya Avrupa egemenliğindeki alanların sembolü durumundaydı* (*Sermaye Çağı* kitabındaki haritaya bakınız). Her iki kurum da, egemen 'batı' uygarlığının yayılmakta olduğunun göstergesiydi.

III

Dünyanın ilerlemiş ve geri kalmış, gelişmiş ve gelişmemiş kısımları arasındaki farkı tanımlamak, karmaşık ve hüsranla sonuçlanabilecek bir uğraştır; çünkü, bu tür sınıflamalar doğaları gereği durağan ve basittir, ayrıca bu kategorilere tam uyacak bir gerçeklikten söz etmek de mümkün değildir. Ondokuzuncu yüzyılın adı değişimdi: Bu dönemde dünya kapitalizminin merkezini oluşturan Kuzey Atlantik kıyısındaki dinamik bölgelere bağlı ve bu bölgelerin amaçlarına uygun düşen nitelikte bir değişim. Sayıları giderek azalan bazı önemsiz istisnalar bulunmakla birlikte, bütün ülkeler, hatta o zamana dek en yalıtılmış durumda olanlar bile, bu küresel dönüşümün dokunaçları tarafından en azından dışarıdan sımsıkı sarılmışlardı. Öte yandan, 'gelişmiş' ülkelerin en 'ileri' olanları bile, kısmen eski ve 'geri' bir geçmişin mirasını [günümüze] uyarlamak suretiyle değiştiler; ama içlerinde, değişime direnç gösteren toplumsal tabakalar ve kesimler de barındırmaktaydılar. Tarihçiler, evrensel olmakla birlikte her yerde farklılıklar gösteren bu değişimi, örüntülerinin karmaşıklığını, etkileşimleri ve izlediği belli başlı yönleri en iyi biçimde formüle ve ifade etmenin yolu üzerinde yoğun bir şekilde kafa yormaktadırlar.

1870'lerde çoğu gözlemci, bu değişimin doğrusallığından daha fazla etkilenmiş olsa gerekti. Maddi açıdan, bilgi açısından ve doğayı dönüştürme yetisi açısından değişimin ileriye gitmek anlamına geldiği o kadar aşikârdı ki, tarih –herhalükârda modern tarih– ile ilerleme eş görünmek-

* Üniversitenin kökeni ortaçağa dayanır, ama ondokuzuncu yüzyıl Alman modeline dayalı bilgiyi geliştirme amacı güden modern bir kurum olması gerekmiyordu.

Ücretsiz ADEM Kitap Arşivi - https://ademyo.org

teydi. İlerleme, ölçülebilen veya insanların ölçmek istedikleri her şeyde sürekli yükselen bir eğriyle gösterilmekteydi. Sürekli iyileşme, henüz iyileştirilmeyi bekleyen şeylerde bile iyileşme, tarihsel deneyim tarafından garanti edilmekteydi. Üç yüzyıldan biraz fazla bir zaman önce, zeki Avrupalıların eski Romalıların tarımını, askeri tekniklerini ve hatta hekimliğini model almış olmalarına; şunun şurasında iki yüzyıl önce, modernlerin eskilerin başarılarını geride bırakıp bırakamayacaklarının ciddi ciddi tartışılmış olmasına; ve ondokuzuncu yüzyılın sonunda uzmanların, Britanya'nın nüfusunun arttığından bile kuşkuya kapılabilmiş olmalarına inanmak imkansız gibi görünüyordu.

İlerleme, en bariz ve yadsınamaz biçimiyle teknolojide ve onun aşikâr sonucu olan maddi üretimdeki ve iletişimdeki artışta görülmekteydi. Modern makineler, ezici oranda buhar gücüne dayanmakta, demirden ve çelikten yapılmaktaydı. Kömür, endüstride kullanılan enerjinin en önemli kaynağı haline gelmişti; (Rusya dışında) Avrupa'daki enerji kaynaklarının yüzde 95'ini oluşturmaktaydı. Avrupa ve Kuzey Amerika'da ilk pamuk işleme fabrikalarının –ki adları bile su gücünün önemini hatırlatmaktadır* – kurulacağı yerlerin tespitinde bir zamanlar belirleyici olan ırmaklar, bir kez daha kırsal yaşamlarına döndüler. Öte yandan, 1880'lere gelindiğinde gerek büyük ölçekte elektrik üretimi gerekse içten yanmalı motorlar, uygulanabilirlik kazanmış olmalarına karşın, elektrik ve petrol gibi yeni enerji kaynakları henüz büyük önem taşımıyordu. 1890 yılında ABD'de bile talep edilen elektrik lambası miktarı 3 milyonu geçmiyordu; yine, 1880'lerin başlarında Almanya gibi Avrupa'nın en modern endüstriyel ekonomisine sahip ülkesinde kullanılan petrol miktarı yılda 400.000 tonu bulmuyordu.[13]

Modern teknoloji yalnızca yadsınamaz ve muzaffer değildi, aynı zamanda gözle görülebilir bir olguydu da. Çağdaş ölçütlere göre fazla güçlü olmamakla birlikte –1880'de Britanya'da ortalama 20 beygir gücünü bulmuyordu– üretimde kullanılan makineler, teknoloji müzelerini ziyaret eden herhangi birinin de göreceği gibi, genellikle iri olup, hâlâ esas olarak demirden yapılmaktaydı.[14] Buna karşılık, ondokuzuncu yüzyılın en iri ve en güçlü makineleri, göze ve kulağa en çarpıcı biçimde hitap edenlerdi. Bunlar, dumandan bayrağı altında yaklaşık 2¾ milyon vagonu çeken (200-450 beygir gücündeki) 100.000 demiryolu lokomotifiydi. Bu makineler, Mozart'ın operalarını yazdığı bir asır önce –hava yolculuğunun aksi-

* Buradaki fabrika teriminin İngilizce karşılığı olan mill, değirmen anlamına da gelmektedir –çn.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ne– hayali bile kurulmayan yüzyılın en çarpıcı buluşlarından biriydi. Alpler kadar yüksek dağ geçitlerinden, on mil uzunluğundaki tünellerden, köprülerden ve viyadüklerden geçerek, toprak setler boyunca ilerleyen ışıl ışıl raylardan oluşan geniş ağıyla demiryolları, insanın şimdiye dek giriştiği halkın kullanımına yönelik en büyük kolektif çabanın ürünüydü. Bu işte başka herhangi bir endüstriyel girişimden çok daha fazla sayıda insan çalıştı. Bu insanlar, zaferle taçlanmış başarılarının, aynı ölçüde birer zafer olan devasa büyüklükteki demiryolu istasyonlarında kutlandığı kent merkezlerine olduğu kadar, ondokuzuncu yüzyıl uygarlığının henüz adımını atmadığı en ücra köşedeki kırsal bölgelere de ulaştılar. 1880'lerin başlarına gelindiğinde (1882), doğal olarak çoğunluğu Avrupalı (yüzde 72) ve Kuzey Amerikalı (yüzde 20) olmak üzere, yılda hemen hemen 2 milyar insan trenlerle yolculuk etmekteydi.[15] Batının 'gelişmiş' bölgelerinde, o zamana kadar –hatta bulundukları yerden pek fazla çıkmayan kadınlar da dahil– yaşamlarında demiryollarıyla ilişkisi olmamış insan sayısı çok az olsa gerekti. Belki de sadece teknolojinin bir başka yan ürünü, sonsuz bir şekilde sıralanan tahta direkler üzerinde, dünya üzerindeki demiryolu sisteminin yaklaşık üç ya da dört katı uzunluğundaki telgraf hattı ağı, demiryolları kadar bilinmekteydi.

1882'de yeryüzünde var olan 22.000 buharlı gemi, birer makine olarak lokomotiflerden muhtemelen daha güçlü olmalarına karşın, daha az sayıda olmalarının yanında, ancak yakınlarındaki limanlara gidebilen küçük bir azınlığın görebildiği makinelerdi ve bir anlamda temsil edici nitelikleri daha azdı. Çünkü, 1880'de Britanya'da bile hâlâ tonaj olarak yelkenli gemilerden daha az taşıma kapasitesine sahiptiler. Dünyada gemiciliğe bir bütün olarak bakıldığında, 1880'de hâlâ buharlıyla taşınan her tona karşılık rüzgar gücüyle üç ton taşınmaktaydı. 1880'lerde bu durum, çok kısa bir sürede ve çarpıcı biçimde buharlılar lehine değişecekti. Gelenek, su yüzünde hâlâ egemendi ve bu durum, ahşaptan demire ve yelkenliden buhara doğru bir değişimin varlığına karşın, özellikle gemi yapımı, yüklemesi ve boşaltılması alanlarında geçerliydi.

Henüz kuluçka döneminde ya da doğum evresinde olan teknolojideki devrimci gelişmeler –1890'larda üretilmiş ya da faaliyette olan sinematografi, havacılık ve telsiz telgraf bir yana, (hepsi de yeni icat edilmiş olan) çeşitli türbinler ve içten yanmalı motorlar, telefon, gramofon, elektrik ampulü ile 1880'lerde Daimler ve Benz tarafından çalıştırılan motorlu taşıt–, 1870'lerin ikinci yarısında uzman olmayan ama ciddi gözlemcilerin dikkatini ne kadar çekebilirdi? Yeterince aşina oldukları elektrik, fotoğraf ve kimyasal bileşimle ilgili alanlarda önemli gelişmeler olacağını tahmin

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ettikleri ve bekledikleri hemen hemen kesindir. Bunun yanında, teknolojinin, karayolu taşımacılığını mekanikleştirecek olan hareketli bir makinenin icadı gibi herkesin malumu ivedi bir sorunun üstesinden gelinmesi onları şaşırtmayacaktı. Fakat, radyo dalgalarını ve radyoaktiviteyi öngörmeleri beklenemezdi. Öte yandan, insanın ileride uçabileceği üzerine –insanoğlunun hep yaptığı gibi– hayaller kurdukları ve (teknoloji alanında çağın iyimserliği düşünüldüğünde) bu konuda umutlandıkları da kesindir. İnsanlar, yeni buluşlara açtılar; ne kadar çarpıcı olursalar o kadar iyiydi. 1876'da New Jersey'deki Menlo Park'ta belki de ilk özel endüstri geliştirme laboratuvarını kuran Thomas Alva Edison, 1877'de yaptığı ilk fonografla Amerikalıların gözünde bir halk kahramanı haline geldi. Ancak, bu buluşların tüketici toplumunda gerçek dönüşümlere yol açmasını kesinlikle bekleyemezlerdi; çünkü, bu dönüşümler Birinci Dünya Savaşı'na kadar (ABD dışında) görece mütevazı bir düzeyde kalacaktı.

O zamanlar ilerleme, kendini en çok 'gelişmiş' dünyadaki maddi üretim kapasitesinde ve hızlı, kitle iletişimi alanında göstermekteydi. Asya'da, Afrika'da ve güneydeki koninin bir bölümü dışında Latin Amerika'nın tamamında insanların ezici çoğunluğu, 1870'lerde bu zenginlik artışından hemen hiç yararlanamamıştı. Bu zenginliğin, Güney Avrupa'daki yarımadalarda ya da Çarlık İmparatorluğu'nda yaşayan insanların büyük bölümüne ne ölçüde ulaştığıysa açık değildir. 'Gelişmiş' dünyada bile bu zenginlikler oldukça eşitsiz bir biçimde bölüşülmekteydi: 1870'lerde Fransız Cumhuriyeti'nin resmi ölüm kayıtlarındaki sınıflamaya bakacak olursak, zenginler yüzde 3.5, orta sınıf yüzde 13-14 ve emekçi sınıflar yüzde 82-3 oranındaydı (bkz: *Sermaye Çağı*, 12. Bölüm). Buna karşın, dünyanın bu kuşağında sıradan insanların durumunda bazı iyileşmeler olduğunu yadsımak zordu. Günümüzde her kuşağın ana babalarından daha uzun olmasına yol açan boy artışı, muhtemelen 1880'den önce –kesinlikle her yerde değil– yalnızca bir dizi ülkede başlamıştı. Ancak, 1880'den sonra, hatta daha da sonra gözlenen iyileşmelerle karşılaştırıldığında oldukça mütevazıydı (İnsanın endamındaki bu gelişmenin en belirgin nedeni beslenmedir).[16] Ortalama yaşam süresi 1880'lerde hâlâ pek yüksek değildi: Belli-başlı 'gelişmiş' bölgelerde* 43-45, Almanya'da 40'ın altında ve İskandinavya'da 48-50 yıldı[17] (1960'larda bu ülkelerdeki ortalama yaşam süresi 70 civarında olacaktı). Bu rakamı ilk sırada etkileyen çocuk ölümlerinde önemli düşüşlerin henüz yeni başlıyor olmasına karşın, yine de tahmini yaşam süresinin yüzyıl içinde oldukça yükseldiği kesindir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

* Belçika, Britanya, Fransa, Massachusettes, Hollanda, İsviçre.

Kısacası, Avrupa'nın 'gelişmiş' bölgelerinde bile yoksulların hâlâ en büyük umudu, özellikle yaşamlarının en hassas evrelerinde –yani çocuklarının henüz para kazanma çağına gelmediği dönemde ve yaşlılıklarında– ruh ile bedeni bir arada tutacak, başlarını sokabilecek bir ev ve üst baş almalarını sağlayacak kadar bir kazanç elde etmekti. Avrupa'nın 'gelişmiş bölgelerinde insanlar, açlıktan ölmeyi artık ihtimal dahilinde görmüyorlardı. İspanya'da bile son büyük kıtlık 1860'larda yaşandı. Ancak kıtlık Rusya'da yaşamı tehdit eden önemli bir unsur olmaya devam ediyordu; nitekim 1891'de ciddi bir kıtlık yaşanacaktı. Daha sonra 'Üçüncü Dünya' adını alacak olan bölgedeyse hiç eksik olmadı. Müreffeh bir köylü kesimin ortaya çıktığı kesindi; örneğin bazı ülkelerde 'saygıdeğer' becerilere sahip bir kesime ya da para biriktirebilen ve temel ihtiyaçların ötesinde şeyler satın alabilen az sayıda da olsa elle çalışan işçilere rastlanmaktaydı. Fakat, sağladığı getiriyle girişimcilerin ve işadamlarının iştahını kabartan ve onları harekete geçiren piyasanın, orta gelir düzeyini hedeflediği de bir gerçekti. Dağıtım alanındaki en dikkate değer yenilik, ilk kez Fransa'da, Amerika'da ve Britanya'da ortaya çıkan ve Almanya'ya yeni girmekte olan büyük kentlere özgü dev mağazalardı. Bon Marché veya Whiteley's Universal Emporium ya da Wanamakers, emekçi sınıflara yönelik değildi. Muazzam müşteri havuzuyla ABD, standart mallardan oluşan ve orta sınıfı hedefleyen toplu bir pazarı şimdiden tasavvur edebiliyordu; fakat, orada bile yoksullara yönelik toplu bir pazar ('ne alırsan on lira'), yoksulları hizmet vermeye değer bulan küçük girişimcilere bırakılmıştı. Modern kitle üretim ve tüketim ekonomisi henüz ortaya çıkmamıştı. Fakat yakındı.

Bunun yanında, insanların hâlâ 'moral istatistik' olarak adlandırmaktan hoşlandıkları alanda da ilerleme kendini açıkça göstermekteydi. Okuryazarlık net biçimde artmaktaydı. Bonaparte'a karşı savaş patlak verdiği sıralarda Britanya'da gönderilen mektup sayısı kişi başına ikiyi geçmezken, 1880'lerin ilk yarısında bu rakamın kırk ikiye yükselmesi, uygarlıktaki gelişmenin bir ölçüsü değil miydi? ABD'de her ay basılan gazete ve dergi sayısının 1788'de 330.000 iken 1880'de 186 milyonu bulması; İngiliz bilim topluluklarına katılarak bilimsel üretimde bulunan kişilerin sayısının, topu topu elli sene öncesinin rakamlarını on beşe katlayarak 1880'de 44.000'i bulması, yine uygarlık ölçüsü değil miydi?[18] Elbette, güvenilirlikleri kuşkulu suç istatistiklerine ve (Victoria döneminde çoğu insanının yaptığı gibi) evlilik dışı cinsel ilişkiyi kınamak hevesindeki kişilerin kaba tahminlerine bakılarak ölçüldüğünde, ahlakın daha az kesin ve doyurucu [bir ilerleme] eğilimi gösterdiğine kuşku yoktur. Fakat, 'ileri' ülkelerde her alanda görüldüğü gibi, kurumların liberal

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://kanley.org

anayasacılığa ve demokrasiye doğru ilerlemesi, çağın olağanüstü bilimsel ve maddi zaferlerini tamamlayan bir ahlaki iyileşmenin işareti olarak görülemez miydi? "İnsan işlerinde bir ilerlemenin varlığını, tarihin yazılmasına dayanak oluşturan bir varsayım olarak kabul etmek durumundayız" diyen Anglikan rahip ve tarihçi Mandell Creighton'a kaç kişi karşı çıkabilirdi?[19]

Bazıları, dünyanın bu bölgelerinde bile söz konusu uylaşımın görece yeni bir olgu olduğunu belirtse de, 'gelişmiş' ülkeler için bu sorunun yanıtı "çok az" olacaktır. Dünyanın geri kalan kısmındaysa, bu konuya kafa yormuş olsalar bile, çoğu insan rahibin önermesinden hiçbir şey anlamayacaktı. Yenilik, özellikle kent halkı ve yabancılar tarafından dışarıdan getirildiğinde, iyileştirmek bir yana, eski ve yerleşik adetleri bozan bir şeydi; gerçekten, kahredici bir rahatsızlığa yol açtığı ve neden olduğu iyileşmenin zayıf ve ikna edici olmaktan uzak olduğu belli bir şeydi. Dünya ne ilerlemişti, ne de ilerleyeceğine inanılmaktaydı: Bu tespit, 'gelişmiş' dünyada ondokuzuncu yüzyılın temsil ettiği her şeyin en sıkı muarızı olan Roma Katolik Kilisesi tarafından da üstüne basa basa yapılmaktaydı (bkz: *Sermaye Çağı*, 6. Bölüm). Eğer zamanın kötü olmasının nedeni, kıtlık, kuraklık ve salgın hastalıklar gibi doğanın ya da tanrının kaprislerinden başka nedenlerden kaynaklanıyorsa, terk edilmiş olan gerçek inançlara (örneğin Kutsal Kuran'ın öğrettiklerine) ya da geçmişin gerçek ya da farazi adaletine ve düzenine bir biçimde yeniden dönmekle insan yaşamının beklenen düzgüsünün ihya edilebileceğini düşünenlerin çıkması son derece olağan bir şeydir. Ne olursa olsun, eski bilgelik ve eski adetler en iyileriydi; ilerleme, gençlerin yaşlıları eğitebileceği anlamına geliyordu.

O nedenle, ileri ülkelerin dışında 'ilerleme' apaçık bir olgu ya da akla uygun bir varsayım olmadığı gibi, aslında yabancı bir tehlike ve bir meydan okumaydı. İlerlemeden nemalananlar ve ona kucak açanlar, yabancı ve din dışı değerlerle özdeşleşen yöneticiler ya da kentli küçük azınlık gruplardı. Fransızların, Kuzey Afrika'da manidar biçimde *évolués* –'evrimleşmiş insanlar'– diye adlandırdıkları kişilerin, geçmişlerinden ve halklarından kopmuş; bazen de (örneğin Kuzey Afrika'da İslam'ın şeriatını terk edenlerde olduğu gibi) Fransız yurttaşlığının nimetlerinden yararlanabilmek için bağlarını koparmak zorunda kalmış bu evredeki insanlar oldukları kesindi. Fakat, o dönemde yeni sosyalist partilerin bir çoğunun da fark edeceği gibi, taşralıların veya çeşitli kentli yoksulların düpedüz gelenekçilik karşıtı olan modernleşmecilerin arkasından gitmeye hazır oldukları yerlerin sayısı (hatta gelişmiş bölgelere komşu ya da onlarla çevrelenmiş Avrupa'nın geri bölgelerinde bile) çok değildi.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Böylece dünya, 'ilerleme'nin yerli bir olgu olduğu küçük bir kısımla, ilerlemenin yerli işbirlikçi azınlıkların yardımıyla yabancı bir işgalci gibi görüldüğü çok daha geniş diğer bir kısım arasında ikiye bölündü. Bu birinci kısımda, sıradan insanlar bile artık ilerlemenin mümkün ve istenen, hatta bazı açılardan gerçekleşmekte olan bir şey olduğuna inanıyordu. Fransa'da halktan oy isteyen hiçbir duyarlı politikacı ve hiçbir önemli parti, kendini 'muhafazakâr' olarak tanımlamıyordu; Birleşik Devletler'de 'ilerleme' ulusal bir ideolojiydi; 1870'lerde erkeklere genel oy hakkı tanıyan üçüncü büyük ülke olan imparatorluk Almanyası'nda bile kendilerine 'muhafazakâr' diyen partiler, bu on yılda yapılan genel seçimlerde oyların dörtte birinden daha azını aldılar.

Fakat, eğer ilerleme bu derecede güçlü, evrensel ve istenen bir şeyse, onu hoş karşılama, hatta içinde yer alma konusundaki bu gönülsüzlük nasıl açıklanacaktı? Bu, insanlığın altında hâlâ inim inim inleyen kesimlerinin omuzlarından yavaş yavaş ve (eşitsiz de olsa) kaçınılmaz olarak kaldırılacak geçmişin ölü ağırlığından mı ibaretti yalnızca? Amazon nehrinin bin mil yukarısındaki Manaus'ta, yağmur ormanlarının ortasında kısa bir süre sonra inşa edilecek olan burjuva kültürünün katedrali olan opera binası, kauçuk üretimindeki patlamanın bir ürünü değil miydi? (Ne yazık ki kızılderili kurbanlar, *Il Trovatore*'den yararlanma şansı bulamadılar). Meksika'da manidar biçimde *científicos* olarak adlandırılan ve ülkelerinin yazgısını çoktan ellerine geçirmiş olan gruplar ya da Osmanlı İmparatorluğu'nda yine manidar biçimde (Genç Türkler olarak bilinen) İttihat ve Terakki Örgütü denen, ülkenin yazgısını eline almaya hazırlanan gruplar, yeni adetlerin militan savunucuları değil miydi? Japonya, batılıların adetlerini ve fikirlerini benimsemek –nihai kanıt olan askeri zaferlerin ve fetihlerin de çok geçmeden tanıtlayacağı gibi, kendisini modern büyük bir güç haline getirmek– için yüzyılların yalıtılmışlığını kırmamış mıydı?

Buna karşın, dünya sakinlerinin büyük bölümünün batı burjuvazilerinin oluşturduğu örneğe uygun yaşayamamış ya da yaşamayı reddetmiş olmaları, başarılı taklitlerden daha çarpıcı bir görüngüydü. Japonlara hâlâ tepeden bakabilen birinci dünyanın fatihlerinin, insanlık içinde yalnızca beyazderili azınlığın –ya da daha dar anlamda Kuzey Avrupa soyundan gelenlerin–, bir tek kendilerinin yapabilme gücünde olduklarını gösterdikleri şeyleri yapmaya insanlığın büyük bölümünün biyolojik olarak muktedir olmadığı biçiminde bir çıkarımda bulunmaları, olsa olsa beklenebilecek bir şeydi. Dönemin ideolojisine neredeyse 'ilerleme' kadar derinlemesine nüfuz eden 'ırk' düşüncesi, insanlığı, ilerlemenin büyük

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

uluslararası kutlaması niteliğindeki Dünya Sergileri'nde (bkz: *Sermaye Çağı*, 2. Bölüm) yerleri teknolojik zafer standı olanlarla, artık onların tamamlayıcısı olma işlevini yerine getiren ve yerleri 'sömürge çadırları' veya 'yerli köyleri' olanlar arasında ikiye böldü. Hatta 'gelişmiş' ülkelerde bile insanlık giderek enerjik ve yetenekli orta sınıf soyuyla, genetik kusurları yüzünden aşağılığa mahkûm miskin kitleler arasında bölündü. Biyoloji, özellikle de kendilerini üstünlüğe yazgılı görenler tarafından eşitsizliği açıklamakta kullanıldı.

Ne var ki, biyolojiye başvurulması, ülkelerini modernleştirme planları halklarının sessiz anlayışsızlığıyla ve direnciyle karşılaşanların umutsuzluğunu da çarpıcı boyutlara vardırdı. Avrupa'yı ve ABD'yi dönüşüme uğratan devrimlerden esinlenen Latin Amerika cumhuriyetlerindeki ideologlar ve politikacılar, ülkelerinin ilerlemesini 'Aryanlaşma'ya, yani insanların dışevlilikler yoluyla adım adım 'beyazlaştırılması'na (Brezilya) ya da Beyaz Avrupalıların ithaliyle neredeyse yeni bir nüfusun yaratılmasına (Arjantin) bağlı görüyorlardı. Buralardaki yönetici sınıflar şüphesiz beyazdılar veya kendilerini öyle görüyorlardı ve siyasi seçkinler arasında, Avrupa kökenli olup soyadı İberyalı olmayanlar, (bugün de olduğu gibi) çok sık karşılaşılan bir durumdu. Bugün ne kadar inanılmaz görünse de, o dönemde Japonya'da bile 'batılılaşma' oldukça sorunlu bir nitelik taşıyordu; 'batılılaşma'nın ancak (bugün batılı genler diyebileceğimiz) genlerin aşılanması yoluyla başarılabileceği ileri sürülmekteydi (bkz: *Sermaye Çağı*, 8. ve 14. Bölümler).

Bilimsel şarlatanlık alanındaki bu kısa gezinti (krş: 10. Bölüm), evrensel bir özlem (aslında bir gerçeklik) olan ilerleme ile onun edimsel ilerleyişindeki parçalılık arasında var olan karşıtlığı sergilemektedir. Yalnızca bazı ülkeler, farklı hızlarda olsa da, batı modeline uygun endüstriyel-kapitalist, liberal-anayasal devletlere ve burjuva toplumlarına dönüştükleri izlenimini veriyorlardı. Batı ve Orta Avrupa'da rahat içinde yaşayan, uygarlığın nimetlerinden yararlanan asimile olmuş orta sınıf ve zengin Yahudilerin, Doğu Avrupa'daki gettolardan batıya göç eden 2.5 milyon dindaşla karşılaştıklarında fark ettikleri gibi, ülkelerin ya da toplumların kendi içinde bile 'gelişmişler' (genellikle aynı zamanda zenginler) ile 'geri kalmışlar' (genellikle aynı zamanda yoksullar) arasında muazzam bir uçurum vardı. Bu barbarlar, gerçekten *aynı* 'bizim' gibi olabililer miydi?

Yine, bu dahili ve harici barbarlar kitlesi, ilerlemenin, yalnızca barbarları kontrol altında tutabildikleri için uygarlığı korumayı başarmış bir azınlıkla sınırlı kalmasına neden olacak kadar büyük müydü acaba? "Despotluk, amaç onların iyileştirilmesi olmak kaydıyla, barbarlarla mücadelede

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

meşru bir yönetimdir" diyen John Stuart Mill değil miydi?[20] Ancak, ilerlemenin daha temel başka bir açmazı vardı. Gerçekte ilerleme nereye götürüyordu? Dünya ekonomisinin küresel düzeyde fethinin ve dünya ekonomisinin giderek daha fazla yaslandığı muzaffer teknolojinin ve bilimin ileri doğru yürüyüşünün, gerçekten yadsınamaz, evrensel, geri döndürülemez, dolayısıyla kaçınılmaz olduğu; 1870'lerde bu gelişmeleri durdurma veya yavaşlatma girişimlerinin gerçekçi olmadığı ve zayıf kaldığı, hatta kendini geleneksel toplumları korumaya adamış güçlerin, (İncil'in lafzi hakikatini bildiren vaizlerin bugün bilgisayardan ve radyodan yararlanmaları gibi) bazen modern toplumun silahlarıyla bu işi gerçekleştirmeye çalıştığı; hatta, siyasal ilerlemenin (siyasi biçimiyle) temsili yönetimler yönündeki ve ahlaki ilerlemenin yaygın okuryazarlık ve okuma alışkanlığı biçiminde süreceği, hatta hızlanacağı kabul edildiğinde, ilerleme (genç John Stuart Mill'in ilerleme yüzyılının özlemlerini dile getirdiği anlamda) uygarlığın gelişmesine; yani, "daha gelişkin; İnsanın ve Toplumun en iyi niteliklerine sahip; mükemmelleşme yolunda çok daha ileride; daha mutlu, daha soylu, daha ferasetli" bir dünyaya, hatta bir ülkeye yol açacak mıydı? [21]

1870'lerde burjuva dünyasındaki ilerleme, daha şüpheci, hatta kötümser seslerin duyulmaya başlandığı bir noktaya varmıştı; 1870'lerde dünyanın içinde bulunduğu ve çok az insanın öngördüğü durum, bu sesleri daha da güçlendirdi. Gelişen uygarlığın ekonomik temelleri sallanmaktaydı. Bir kuşak süren benzersiz bir genişlemenin ardından dünya ekonomisi bunalıma girmişti.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

2
Vites Değiştiren Ekonomi

Birleşme, aşama aşama, modern ticaret sisteminin kalbi haline gelmiştir.
A. V. Dicey, 1905[1]

Sermaye ve üretim birimlerinin birleşmesinden amaç, yıkıcı rekabeti ortadan kaldırarak olanaklı en yüksek kâra ulaşmak hedefiyle üretim, yönetim ve satış maliyetlerinde olanaklı en büyük azalmayı gerçekleştirmek olmalıdır her zaman.
I. G. Farben'in kurucusu Carl Duisberg, 1903-4[2]

Kapitalist ekonominin bütün alanlarındaki –teknoloji, mali piyasalar, ticaret, sömürgeler– gelişmenin, dünya pazarında olağanüstü bir genişlemenin kaçınılmaz olarak ortaya çıkacağı bir noktaya ulaştığı zamanlar vardır. Bir bütün olarak dünya üretimi, yeni ve çok daha kapsayıcı bir düzeye çıkar. Bu noktada sermaye fırtınalı bir gelişme dönemine girer.
I. Helphand ('Parvus'), 1901[3]

I

Sosyalist Enternasyonal'in kurulduğu 1889'da dünya ekonomisi üzerinde araştırma yapan seçkin bir Amerikalı uzman, 1873'ten beri dünya ekonomisine "daha önce görülmemiş bir ticari sıkıntının ve bunalım"ın damgasını vurduğunu belirtmiştir. "Dünya ekonomisinin en dikkate değer özelliği", diye yazmıştı

> evrenselliğiydi; barışı sürdüren ulusları olduğu kadar savaşa tutuşmuş olanları da; altına dayalı istikrarlı bir paraya sahip olanları da, olmayanları da ... serbest bir mal değişim sistemi altında yaşayanları da, değişimi az çok sınırlandırılmış olanları da etkilemekteydi. İngiltere ve Almanya gibi eski toplumlarda olduğu gibi, yeniyi temsil etmekte olan Avusturalya, Güney Afrika ve California'da da durum feciydi; Newfoundland ve Labrador gibi sıkıcı yerlerde yaşayanların da, Doğu ve Batı Hint Adaları'nın güneşli, verimli şeker adalarında yaşayanların da, eşit ölçüde taşıyamayacakları kadar ağır bir felaketti; ve genellikle iş dünyasının en düzensiz ve belirsiz olduğu zamanlarda kârlarını en yükseğe çıkartan dünyanın ticaret merkezlerindekileri de zenginleştirmedi.[4]

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org
Genellikle daha sade bir dille ifade edilen bu görüş, (daha sonraki tarihçiler

bunu anlamakta güçlük çekseler de) dönemin gözlemcileri tarafından da yaygın biçimde paylaşılıyordu. Tarihçilerin anlamakta güçlük çekmelerinin nedeni, kapitalist bir ekonominin temel ritmini oluşturan ticaret döngüsünün 1873 ile 1890'ların ortası arasındaki dönemde bazı çok vahim çöküntüler yarattığı kesin olmasına karşın, dünya üretiminin durgunluğa girmek bir yana, çarpıcı bir biçimde artmaya devam etmiş olmasıdır. 1870-1890'lar arasında demir üretimi, beş ana üretici ülkede yaklaşık iki katına (11 milyondan 23 milyon tona); bir bütün olarak endüstrileşmenin şimdi en uygun göstergesi haline gelen çelik üretimi de yaklaşık yirmi katına (yarım milyondan 11 milyon tona) çıktı. Uluslararası ticaret, öncekinden daha az baş döndürücü olduğu kabul edilmekle birlikte, etkileyici bir hızla artmaya devam etti. Bunlar, tam da Amerika'nın ve Almanya'nın endüstrileşmiş ekonomilerinin dev adımlarla ilerlediği on yıllardı; ayrıca, endüstri devrimi İsveç ve Rusya gibi yeni ülkelere yayıldı. Dünya ekonomisiyle yeni bütünleşmiş olan birkaç denizaşırı ülkede, daha önce görülmeyen ekonomik bir patlama yaşandı (Geçerken belirtelim, böylelikle 1980'lerdekine çok benzer –hatta borçlu ülkelerin adları bile neredeyse aynıdır– uluslararası bir borç krizinin temellerini hazırladılar). Arjantin'deki demiryolu uzunluğunun beş yılda iki katına çıkmasından ve hem Arjantin'e hem de Brezilya'ya yılda yaklaşık 200.000 göçmen gelmesinden de anlaşılacağı gibi, Latin Amerika'daki yabancı yatırımlar 1880'lerde baş döndürücü bir yüksekliğe ulaştı. Böylesi çarpıcı bir üretken büyüme dönemi 'Büyük Bunalım' olarak adlandırılabilir mi?

Tarihçiler bundan şüphe etseler de, dönemin insanları etmiyordu. Peki, bu akıllı, bilgili ve kaygılı İngilizler, Fransızlar, Almanlar ve Amerikalılar topluca hayal mi görüyorlardı? Kıyamet haberciliği yapan kimi yorumlar o dönemde de aşırı bulunmuş olabilirse de, insanların hayal gördüklerini söylemek saçma olur. Mr Wells'in, eskiden olduğu gibi dışarıdaki değil de içerideki barbarların birleşerek, mevcut toplum örgütlünmesine, hatta uygarlığın kalıcılığına yönelik bir tehdit oluşturdukları duygusunu "bütün düşünce sahibi ve muhafazakâr kişiler"in paylaştığı söylenemez.[5] Yine de, kapitalizmin aşılması olanaksız kendi iç çelişkileriyle çökmesini (ekonomik bunalım çağı da bunu ispatlar gibi görünüyordu) bekleyen gittikçe büyüyen sosyalist bir kitle dışında da bu görüşte olanlar vardı. Bu genel ekonomik, dolayısıyla toplumsal rahatsızlık duygusu göz önüne alınmadan, 1880'lerin edebiyatında ve felsefesinde var olan karamsarlığı (bkz: s. 280-81) tam olarak anlamak mümkündür değildir.

İktisatçılara ve işadamlarına gelince, iktisat kuramının müstakbel mürşidi Alfred Marshall'ın 1888'de ifade ettiği gibi, "fiyat bunalımı, faiz bunalımı

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ve kâr bunalımı"nın uzaması felaket tellalı olmayanları bile kaygılandırmaktaydı.[6] Kısacası, 1870'lerde yaşanan şiddetli bunalımdan sonra (bkz: *Sermaye Çağı*, 2. Bölüm), söz konusu olan üretim değil, onun kârlılığıydı.

Kârlarda ortaya çıkan bu gerilemenin en göze çarpan kurbanı tarımdı; gerçekten de ekonomideki bunalımı en yoğun hisseden sektörler tarımdaydı ve tarımda yaşanan hoşnutsuzlukların, dolaysız ve uzun erimli toplumsal ve siyasal sonuçları oldu. Önceki on yıllarda muzzam artış gösteren tarımsal üretim (bkz: *Sermaye Çağı*, 10. Bölüm), o güne dek yoğun dış rekabet karşısında yüksek ulaşım maliyetleriyle korunan dünya pazarlarını adeta istila etti. Bu gelişmenin, tarım ürünlerinin fiyatları açısından hem Avrupa tarımında hem de denizaşırı ihracat ekonomilerinde çarpıcı sonuçları oldu. 1894'te buğdayın fiyatı, 1867'dekinin üçte birinden biraz daha fazlaydı yalnızca. Dükkân sahipleri için adeta bir ikramiye olan bu durum, (tek istisna olarak Britanya dışında) endüstrileşmiş ülkelerde çalışan erkeklerin halen yüzde 40-50'sini, diğerlerinde neredeyse yüzde 90'ını oluşturan çiftçiler ve tarım işçileri açısından tam bir felaketti. Bazı bölgelerde (örneğin Fransa'da 1872'den sonra ortaya çıkan ve 1875-1879 arasında şarap üretiminin üçte iki oranında azalmasına yol açan filoksera hastalığında olduğu gibi) aynı döneme denk gelen tesadüfi felaketler bu durumu daha da kötüleştirdi. Bunalımın yaşandığı on yıllar, dünya pazarına girmiş bir ülkede çiftçi olmak için iyi bir zaman değildi. 1891-1892'de Rusya'da olduğu gibi açlıktan ölümleri bir yana koyacak olursak, tarımcıların tepkisi, ülkelerinin zenginliğine ve siyasal yapısına bağlı olarak seçim tahriklerinden ayaklanmaya dek uzanıyordu (1890'larda ABD'yi saran popülizmin canevi, Kansas ve Nebraska'daki buğday tarlalarıydı). 1879-1894 arasında İrlanda, İspanya, Sicilya ve Romanya'da köylü ayaklanmaları ya da böyle değerlendirilebilecek tahrikler oldu. Artık böyle bir şey var olmadığından köylülükten kaygı duyması gerekmeyen (Britanya gibi) ülkelerde ziraat iyiden iyiye köreltildi: Burada, buğday ekilen arazilerin üçte ikisi 1875-1895 arasında ortadan kalktı. Danimarka gibi bazı ülkeler, kârlı hayvan ürünlerine geçiş yaparak tarımlarını modernleştirdiler. Almanya, özellikle de Fransa ve Amerika gibi kimi yönetimler, fiyatların yüksek kalmasını sağlayan gümrük tarifesi uygulamasını yeğlediler.

Buna karşılık, en yaygın siyasal olmayan iki tepki biçimi, topraksızlarla toprak sahibi yoksulların gerçekleştirdiği toplu göç ile sürdürülebilir mülklere sahip köylüler tarafından gerçekleştirilen kooperatifleşmeydi. 1880'ler, eskiden beri göç veren ülkelerin (Büyük Kıtlık'tan sonraki on yılda göç veren İrlanda'yı katmazsak) şimdiye kadarki en yüksek denizaşırı

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rahtey.org

göç oranına ulaşmalarına (bkz: *Sermaye Çağı*, 8. Bölüm, V) ve İtalya, İspanya ve Avusturya-Macaristan gibi ülkelerden (onları daha sonra Rusya ve Balkanlar izleyecekti) gerçek anlamda toplu göçün başlamasına tanık oldu.* Bu, toplumsal baskıyı ayaklanma ya da devrim seviyesinin altında tutan bir güvenlik subabı işlevi gördü. Kooperatiflere gelince, küçük köylüler bu sayede mütevazı krediler buldular (1908'de Almanya'daki bütün bağımsız ziraatçıların yarısından fazlası, kırsal alanda faaliyet gösteren bu tür –1870'lerde Catholic Raiffeisen'in öncülük ettiği– mini bankalara bağlıydı). Bu arada çeşitli ülkelerde (özellikle mandıra ürünlerinde ve Danimarka'da konservecilikte) tarım ürünlerinin toplu alımını, toplu pazarlamasını ve toplu işlemesini yapan kurumların sayısında artış oldu. Sendikaları yasallaştırmak için hazırlanan bir kanunun Fransız çiftçiler tarafından kendi amaçları için gaspedildiği 1884'ten on yıl sonra, 400.000 çiftçi bu tür 2000 *syndicat* içinde yer aldı.[7] 1900'de çoğunluğu Middle West'te olmak üzere ABD'de mandıra ürünleri üreten kooperatiflerin sayısı 1600'ü bulurken, Yeni Zelanda'da mandıracılık çiftçi kooperatiflerinin sıkı denetimi altındaydı.

İş dünyasının da kendine özgü sorunları vardı. Fiyat artışının ('enflasyon') ekonomik bir felaket olduğu inancıyla beyni yıkanmış [bizimki gibi] bir çağın, ondokuzuncu yüzyıl işadamlarının fiyatların düşmesinden daha çok kaygı duyduklarını anlaması pek kolay olmayacaktır (Genelinde deflasyonist eğilim gösteren bir yüzyılda hiçbir dönem, Britanya'da fiyatların yüzde 40 oranında düştüğü 1873-1896 döneminden daha deflasyonist olmamıştı). Çünkü, makul sınırlarda bir enflasyon, evi uzun vadeli ipotek altında bulunan her ev sahibinin bildiği gibi, yalnızca borçlular için iyi olmakla kalmaz, fakat daha düşük maliyetlerle üretilen ürünler satış aşamasına gelindiğinde daha yüksek fiyattan satıldıkları için kâr oranlarında otomatik bir artış da sağlar. Oysa, tersine deflasyon kâr oranlarını azaltır. Pazarda büyük bir genişleme, bu kaybı fazlasıyla telafi edebilirdi, ancak pazar gerçekte yeterince hızlı büyümedi. Bunun nedeni, kısmen (en azından fabrika kârlı bir şekilde işletilecekse) yeni endüstri teknolojisinin ürün miktarında büyük artışları hem mümkün hem de gerekli kılması; kısmen de rakip üreticilerin ve endüstrileşmiş ekonomilerin sayısının büyümesi, böylece mevcut toplam kapasitenin muzzam biçimde artması ve kısmen de tüketici malları için toplu bir pazarın yavaş gelişmesiydi. Hatta, yeni ve gelişkin kapasitenin, ürünün daha etkili kullanımının ve talepteki değişmenin yarattığı bileşim, sermaye malları açısından daha

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

* 1880'lerden önce Güney Avrupa'nın önemli oranda dış göç veren tek bölgesi Portekiz'di.

zorlayıcı oldu: 1871-5 ile 1894-8 arasında demirin fiyatı yüzde 50 düştü.

Bir diğer güçlük de şuydu: Firmalar önemli miktarda eskimiş veya eskimeye yüz tutmuş tesisin ve teçhizatın ya da kârların düşük olduğu bir sırada kendilerini beklenenden daha yavaş amorti eden yeni ve pahalı tesisin ve donanımın yükünü taşırken, –bazı istisnalar olmakla birlikte– ücretlerin orantılı olarak düşürülememesi ya da düşürülmemesi nedeniyle firmaların üretim maliyetleri kısa vadede fiyatlardan daha sabitti. Gümüşün fiyatında ve altınla değişim oranında ortaya çıkan tedrici, ancak kısa vadede dalgalı ve öngörülemez düşüş, dünyanın bazı yerlerinde durumu daha da içinden çıkılmaz hale getirdi. 1872'den önce, uzun yıllar boyunca olduğu gibi, her ikisi de istikrarlı olduğu sürece, dünya para sisteminin temelini oluşturan değerli metallerle hesaplanan uluslararası ödemeler kolayca yapılabiliyordu.* Altınla gümüş arasındaki değişim oranı istikrarsızlaşınca, paraları farklı değerli metallere bağlı olanlar arasındaki ticari işlemler oldukça zorlaştı.

Fiyatlarda, kârlarda ve faizlerde yaşanan çöküntü konusunda ne yapılabilirdi? 'Bi–metalizm'** üzerine yapılan dönemin büyük ve bugün unutulmuş tartışmalarının da gösterdiği gibi, bir çeşit tersine monetarizm, fiyatlardaki düşüşü, esas olarak (altınla sabit bir pariteye sahip sterlin –yani altının egemenliği– aracılığıyla) dünya ödemeler sisteminin giderek tek temeli haline gelen altın arzında dünya genelinde ortaya çıkan daralmaya bağlayan pek çok kişiye bir çözüm olarak göründü. Özellikle Amerika'da bulunan ve halen de var olan muazzam miktardaki altına ve gümüşe dayanan bir sistemde fiyatlar parasal enflasyon yüzünden elbette artacaktı. Rocky Dağları'ndaki madencileri bir yana koyacak olursak, özellikle dardaki bozkır çiftçilerine çekici gelen parasal enflasyon, Amerikan popülist hareketlerinin önemli bir ilkesi haline geldi ve altın haç üzerinde çarmıha gerilmiş insanlık manzarası, büyük halk savunucusu William Jennings Bryan'ın (1860-1925) retoriğine esin kaynağı oldu. İncilin lafzi hakikati ve doğal olarak Charles Darwin'in öğretilerinin öğretilmesine son verilmesi gibi diğer gözde davalarında olduğu gibi, Bryan burada da kaybedenleri destekledi. Dünya kapitalizminin merkez ülkelerinde bankacılık kesiminin, büyük iş çevrelerinin ve hükümetlerin, Byran'ın Yaratılış Kitabı'nı kabul ettiği gibi benimsedikleri sabit altın paritesini terk etmeye niyetleri yoktu. Herhalükârda, esas olarak gümüşe bağlı olan ülkeler, Meksika, Çin ve Hindistan gibi hesaba dahi alınmayan ülkelerdi.

* Kabaca 15 birim gümüş, 1 birim altına eşitti.

** Dünya para sisteminin tek bir değerli madene bağlanması –en.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Hükümetler, ithal malların rekabetine karşı yerli üreticilerin korunması için kendilerini sıkıştıran önemli çıkar gruplarını ve seçmen kitlesine kulak verme eğilimindeydi. Çünkü bunların arasında, (bekleneceği gibi) yalnızca muazzam bir blok oluşturan tarımcılar değil, hiç olmazsa yabancı rakipleri dışarıda tutarak 'aşırı üretim'i en aza indirmeye çalışan yerli sanayicilerin önemli bir kesimi de bulunmaktaydı. Büyük Bunalım, en azından mal ticareti konusunda uzun ekonomik liberalizm çağını (krş: *Sermaye Çağı*, 2. Bölüm) sona erdirdi.* 1870'lerin sonlarında Almanya ve İtalya ile (tekstilde) başlayan koruyucu tarife uygulaması, 1890'ların başlarında Fransa'da (1892) Mline'nin ve ABD'de (1890) McKinley'in adlarıyla özdeşleşen cezai tarife uygulamasıyla doruğa çıkarak uluslararası ekonomi sahnesinin kalıcı bir parçası halini aldı.**

Belli başlı endüstrileşmiş ülkeler arasında (zaman zaman korumacılık yanlısı ülkelerden gelen güçlü meydan okumalara rağmen) bir tek Britanya serbest ticarete bağlı kaldı. Geniş bir köylü kitlesinin, dolayısıyla korumacılıktan yana büyük bir seçmen kitlesinin bulunmaması bir yana, Britanya'nın bu tutumunun nedenleri çok açıktı. Britanya, o zamanlar en büyük endüstri ürünleri ihracatçısıydı ve yüzyıl içersinde ihracatçı niteliği, (Belçika, İsviçre, Danimarka ve Hollanda gibi) kendisinden çok daha küçük bazı gelişmiş ekonomilere değilse bile başlıca rakiplerine göre daha da belirginleşti (En yüksek noktasına 1870'ler ve 1880'lerde ulaştı). Tartışmasız en büyük sermaye, 'görünmez' mali ve ticari hizmetler ve ulaştırma hizmetleri ihraç eden ülke konumundaydı. Gerçekten de, İngiliz endüstrisi yabancı rekabetin gölgesini üzerinde hissettikçe, City of London*** ve İngiliz gemiciliği dünya ekonomisi için daha önce olmadığı kadar merkezi bir nitelik kazandı. Öte yandan Britanya (çoğu zaman unutulmasına karşın) temel ihraç mallarında dünyanın en büyük çıkış kapısıydı ve şekerkamışından yapılmış şeker, çay ve buğday gibi bazı ürünlerde dünya pazarına yön vermekteyde; hatta oluşturduğu bile söylenebilirdi (1880'de toplam

* Bir fark aranacaksa, sermayenin, mali işlemlerin ve emeğin serbest dolaşımı daha belirginleşti.

** 1914 yılında Avrupa'da ortalama gümrük tarifesi oranları[8]:

	%		%
Birleşik Krallık	0	Avusturya-Macaristan, İtalya	18
Hollanda	4	Fransa, İsveç	20
İsviçre, Belçika	9	Rusya	38
Almanya	13	İspanya	41
Danimarka	14	ABD (1913)	30[a]

[a] Yüzde 49.5'ten (1890), yüzde 39.9'dan (1894), yüzde 57'den (1897) ve yüzde 38'den (1909) aşağı.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://kantey.org

*** Londra'nın iş merkezi. Wall Street gibi -en.

uluslararası ticaretin yarısını İngiltere gerçekleştirdi). İngilizler, 1881 yılında tüm dünyada ihraç edilen etin yaklaşık yarısını ve diğer ülkelerden çok daha fazla yün ve pamuk satın aldı (Avrupa'nın ithalatının yüzde 55'i).[9] Gerçekten de, Britanya Bunalım döneminde kendi gıda üretiminin azalmasına izin verdiğinden, ithalat eğilimi olağanüstü arttı. 1905-1909 arasında tükettiği tahılın yüzde 56'sını ithal etmekle kalmadı, bu rakam peynirde yüzde 76'yı ve yumurtada yüzde 68'i buldu.[10]

Sonuç olarak, denizaşırı ülkelerdeki temel mallar üreticilerine ürünlerini İngiliz mamul mallarıyla değiştirme olanağı verdiğinden, böylece Birleşik Krallık ile (İngilizlerin ekonomik gücünün esas olarak üzerine dayandığı) azgelişmiş dünya arasındaki ortakyaşam ilişkisini pekiştirdiğinden, serbest ticaret kaçınılmaz görünüyordu. İngiliz güneş sisteminde ekonomik gezegenler olmak fazlasıyla işlerine geldiğinden Arjantinli ve Uruguaylı *estancieo*rolar, Avustralyalı yün üreticileri ve Danimarkalı çiftçilerin, yerli imalatı özendirmekte hiçbir çıkarları yoktu. Bu durumun Britanya'ya hatırı sayılır bir maliyeti oldu. Gördüğümüz gibi, serbest ticaret, İngiliz tarımının, kendi başına yüzemiyorsa boğulmasına göz yumulmasına hazır olunduğu anlamına geliyordu. Britanya, –bu tür partilerin korumacılık yönündeki eski taahhütlerine rağmen– Muhafazakâr devlet adamlarının bile tarımdan yüz çevirmeye hazır olduğu tek ülkeydi. Ancak, bu özverinin çok da ağır olmadığını kabul etmek gerekir; çünkü, aşırı zengin ve siyasal olarak hâlâ belirleyici olan toprak sahiplerinin mali durumu, tarlalardan olduğu kadar, kentlerdeki mülklerden ve yatırım tahvillerinden elde edilen gelire dayanmaktaydı artık. Bu, korumacılık yanlılarının korktuğu gibi, aynı zamanda İngiliz endüstrisinin de feda edilmeye hazır olunduğu anlamına gelmiyor muydu? 1980'lerin endüstrisizleşen [deendüstrilizasyon] Britanyası'nın yüzyıl öncesine bakıldığında, bu korkuda gerçekçi bir yan olduğu görülür. Ancak, kapitalizmin varlık sebebi belli ürünleri üretmek değil, her şeyden önce para kazanmaktır. İngiliz siyasi yapısında Londra'nın [City of London] görüşlerinin, taşradaki sanayicilerin görüşlerinden çok daha fazla hesaba katıldığı çoktandır açık olmakla birlikte, o sırada endüstri kesiminin çıkarlarıyla City'nin çıkarları uyuşmaz görünmüyordu. Böylece Britanya ekonomik liberalizme bağlılığını korurken,* korumacı politikalar uygulayan ülkelere hem kendi iç pazarlarını denetleme özgürlüğü verdi, hem de ihracatlarını artırmaları için onlara geniş bir faaliyet alanı tanıdı.

* Sınırsız göç konusu dışında; çünkü, bu ülke, 1905'te yabancıların (Yahudilerin) kitleler halinde akını karşısında ayrıncı yasalar çıkartan ilk ülkelerden biriydi.

Uluslararası korumacılığın bu yeniden canlanmasının etkileri, başka bir deyişle, kapitalist dünya ekonomisinin yaşadığı bu garip şizofreni, iktisatçıları ve tarihçileri hep düşündürmüştür. Ondokuzuncu yüzyılda bu dünya ekonomisinin merkezinin temel yapı taşlarını 'ulusal ekonomiler' –İngiliz, Alman, Amerikan vs.– oluşturmaktaydı. Buna karşılık, Adam Smith'in büyük eserinin –*Ulusların Zenginliği* (1776)– programatik başlığına rağmen, liberal kapitalizm kuramında bir birim olarak 'ulus'un yeri açık değildi. Liberal kapitalizmin temel yapı taşları, –indirgenemez atomları olarak– kazancı azamileştirme veya zararı asgarileştirme zorunluluğu altında hareket eden birey ya da (hakkında fazla bir şey söylenmemiş olan) 'firma'ydı. Bunlar, sınırları yeryüzü olan bir 'piyasa'nın içinde faaliyet göstermekteydi. Liberalizm, burjuvazinin anarşizmiydi ve (devrimci anarşizmde olduğu gibi) burada da devlete yer yoktu; ya da daha ziyade devlet, ekonomide 'piyasa'nın özerk ve kendi kendine işleyişine müdahale eden bir etken olarak bulunmaktaydı yalnızca.

Bu görüş, bir bakıma tümüyle anlamsız değildi. Bir yandan, böyle bir ekonominin işlemesini ve büyümesini sağlayan şeyin, onun temel parçacıklarının kararları olduğunu varsaymak, –özellikle de yüzyıl ortasında ekonomilerin liberalleştirilmesinden sonra (*Sermaye Çağı*, 2. Bölüm)– mantıklı görünüyordu. Diğer yandansa, kapitalist ekonomi küreselti ve başka türlü olamazdı. Etkinliğini gezegenin çok daha uzak bölgelerine yaydığı ve her yeri derinden dönüştürdüğü ondokuzuncu yüzyılda bu niteliği daha da sağlamlaştı. Ayrıca, işlevlerini en iyi üretim faktörlerinin serbest hareketine hiçbir şeyin karışmadığı yerde yerine getirdiğinden, bu ekonomi hiçbir sınır tanımıyordu. O yüzden, yalnızca uygulamada değil kuramda da uluslararasıydı. Ekonominin azami büyümesini sağlayacak uluslararası bir işbölümü, kuramcılarının ülküsüydü. Ölçütü küreseldi: Norveç'te muz üretmeye kalkmak anlamsızdı, çünkü Honduras'ta bu iş çok daha ucuza yapılabilirdi. Yerel ya da bölgesel karşıt savları reddettiler. Yalın haliyle liberal iktisat kuramı, dünya genelinde elverişli sonuçlar yarattığının gösterilmesi kaydıyla, varsayımlarından türeyecek en uç, hatta saçma sonuçları bile kabul etmek durumundaydı. Dünyadaki endüstriyel üretimin tamamının (saat üretiminin yüzde 80'inin İsviçre'nin küçük bir kısmında toplanması gibi)[11] Madagaskar'da toplanması ya da Fransa'nın nüfusunun tamamının (Norveçlilerin büyük bir kısmının ABD'ye göç etmesi gibi)* Sibirya'ya aktarılması gerektiği gösterilebilseydi, bu gelişmelere karşı ileri sürülebilecek hiçbir ekonomik sav bulunamazdı.

* 1820-1975 arasında ABD'ye göç eden Norveçlilerin sayısı –yaklaşık 855.000–, Norveç'in 1820'deki toplam nüfusuna neredeyse eşitti.

Yüzyılın ortalarında dünya endüstrisi üzerindeki İngiliz tekelinin ya da 1841-1911 arasında nüfusunun yaklaşık yarısını yitiren İrlanda'nın demografik yapısının ekonomik açıdan yanlış olduğunu kim gösterilebilirdi? Liberal iktisat kuramının tanıdığı tek denge, dünya ölçeğindeki dengeydi.

Ancak, uygulamada bu model yetersizdi. Gelişen kapitalist dünya ekonomisi, akışkan olduğu kadar, katı blokların da bir toplamıdır. Bu blokları oluşturan 'ulusal ekonomiler'in –yani devletlerin sınırlarıyla tanımlanan ekonomilerin– kökenleri ve bunları temel alan –esas olarak Almanya'daki kuramcılar tarafından geliştirilmiş olan– iktisat kuramının kuramsal sınırları ne olursa olsun, ulusal ekonomi diye bir şey vardı, çünkü ulus devletler vardı. Belçika, (1815'ten önce olduğu gibi) Fransa'nın ya da (1815-1830 arasında olduğu gibi) birleşik Hollanda'nın parçası olarak kalsaydı, muhtemelen kimse onun Avrupa kıtasındaki ilk endüstrileşen ülke olduğunu düşünmeyecekti. Halbuki Belçika devlet olduktan sonra, hem ekonomik politikası hem de yurttaşlarının ekonomik etkinliklerinin siyasi boyutu bu olgu tarafından belirlendi. Özünde kozmopolit olan, dolayısıyla (etkin oldukları ölçüde) ulusal sınırlamalara takılmayan uluslararası maliye gibi ekonomik etkinliklerin o gün olduğu gibi bugün de var olduğu kuşkusuz doğrudur. Ancak, bu tür ulus ötesi girişimler bile kendilerini önemli bir ulusal ekonomiye bağlamaya dikkat ettiler. Örneğin ticari bankacılık yapan çoğunluğu Alman aileler, 1860'tan sonra yönetim merkezlerini Paris'ten Londra'ya taşımaya başladılar. Büyük bankacılık kuruluşları arasında en uluslararası niteliğe sahip olan Rothschildler, büyük bir devletin başkentinde faaliyet gösterdikleri ölçüde geliştiler, yoksa eridiler: Londralı, Parisli ve Viyanalı Rothschildler büyük bir güç olarak kalırken, Napolili ve Frankfurtlu (firma Berlin'e taşınmayı reddetmişti) Rothschildler bunu başaramadı. Almanya'nın birleşmesinden sonra Frankfurt da artık yeterli gelmedi.

Doğal olarak bu gözlemler, esas olarak dünyanın 'gelişmiş' kısmı, yani endüstrileşen ekonomilerini rekabete karşı koruyabilen devletler için geçerlidir; dünyanın, ekonomileri siyasi ve ekonomik olarak 'gelişmiş" merkeze bağımlı olan kısmı için değil. Ekonomileri hakkındaki kararları sömürgeci bir devlet aldığından veya emperyal bir ekonomi bunları bir muz ya da kahve cumhuriyetine dönüştürebildiğinden, bu tür bölgelerin seçme şansı yoktu. Ya da merkezdeki devletlerin oluşturduğu bir dünya pazarına birincil mallar sağlayan uzmanlaşmış üreticilere dönüşmek yeterince kazançlı bir iş olduğundan, bu tür ekonomiler alternatif gelişme yollarına genellikle pek ilgi duymadılar. Dünyanın periferisinde (varlığından söz edilebilirse) 'ulusal ekonomi'nin farklı işlevleri vardı.

Fakat, gelişmiş dünya 'ulusal ekonomiler'in toplamından ibaret değildi. Endüstrileşme ve Bunalım, onları bir grup *rakip* ekonomi haline getirdi: Birinin kazancı diğerlerinin konumunu tehdit ediyordu. Yalnızca firmalar değil, uluslar da rekabet halindeydi. Almanların ekonomik istilasını anlatan yayınlar –E. E. Williams'ın *Made in Germany (Alman Yapımı)* (1896)[13] veya Fred Mackenzie'nin *American Invaders (Amerikan İstilacılar)* (1902)–, İngiliz okurların tüylerini diken diken ediyordu (Oysa babaları, yabancıların teknik açıdan –haklı– üstünlüğü karşısında istiflerini bozmamıştı). Korumacılık, uluslararası ekonomik rekabet halinin ifadesiydi.

Bunun etkisi ne oldu? Ulus devlet ekonomilerini siyasi tahkimatlarla yabancılara karşı korumaya çalışan aşırı genel bir korumacılığın, büyüyen dünya ekonomisine zarar verdiğini kanıtlanmış bir gerçek sayabiliriz. Bu, iki dünya savaşı arasında kendini yeterince belli edecekti. Bununla birlikte, 1880-1914 döneminde korumacılık ne geneldi ne de (kimi istisnalar dışında) yasaklayıcıydı, gördüğümüz gibi mal ticaretiyle sınırlıydı, emeğin [uluslararası] hareketini ve uluslararası mali işlemleri etkilemedi. Tarım alanında korumacılık, bir bütün olarak Fransa'da yürürlükteydi, İtalya'da başarılı olamadı ve bunun sonucunda toplu bir göç yaşandı. Almanya'daysa tarım kesimini önemli ölçüde korudu.[14] Endüstrideki korumacılık, bütün olarak alındığında, ulusal endüstrileri kendi ülkelerindeki hızla büyüyen iç pazarlara yönelmeye özendirerek, dünyanın endüstriyel temelinin genişlemesine katkıda bulundu. Sonuçta, 1880-1914 arasında dünya üretim ve ticaret hacmindeki büyümenin, serbest ticaret döneminden belirgin biçimde daha yüksek olduğu görüldü.[15] 1914'te merkezdeki ya da 'gelişmiş' dünyadaki endüstriyel üretimin, kırk yıl öncesinden biraz daha az eşitsiz bir dağılım gösterdiği kesindi. 1870'te dört büyük endüstrileşmiş devlet, dünyadaki toplam mamul mal üretiminin yaklaşık yüzde 80'ini gerçekleştirirken, 1913'te beş kat daha büyük olan üretimin yüzde 72'sini gerçekleştirdi.[16] Korumacılığın bunda ne ölçüde katkısı olduğu tartışmaya açık olsa da, büyümeyi geciktirmenin mümkün olmadığı görülmektedir.

Bununla beraber, korumacılık, endişeli üreticinin Bunalıma karşı gösterdiği içgüdüsel bir siyasi tepki olmakla birlikte, kapitalizmin kendi sorunlarına karşı verdiği en önemli ekonomik yanıt değildi. Bu yanıt, ekonomik yoğunlaşmayla iş yaşamının ussallaştırılmasının bir bileşimi ya da (günümüzde dünya çapında üslupları ve tarzları belirlemeye başlayan) Amerikan terminolojisiyle 'tröstler' ve 'bilimsel iş idaresi'ydi. Her ikisi de, rekabet ve fiyatların düşmesi sonucu daralan kâr marjlarını genişletmeye yönelik girişimlerdi.

Ekonomik yoğunlaşma, tam anlamıyla tekelcilikle, yani piyasanın tek bir işletme tarafından ya da daha yaygın anlamıyla, piyasanın bir avuç egemen firma tarafından denetlenmesiyle (oligopol) karıştırılmamalıdır. Halkın tepkisini çeken çarpıcı yoğunlaşma örnekleri, serbest girişim kuramına göre, tüketicinin yararına birbirlerini boğazlıyor olması gereken firmalar arasında piyasayı kontrol etmek için yapılan anlaşmaların veya birleşmelerin yarattığı bu tür örneklerdir. Etkisi şüpheli Sherman Anti–Tröst Yasası (1890) gibi tekelciliği önlemeye yönelik yasaların çıkarılmasına yol açan Amerikan 'tröstleri' ve devlet tarafından kayırılan –esas olarak ağır endüstri alanındaki– Alman 'birlikler'i ya da 'karteller'i, bu türdendi. Bölgedeki kömür üretiminin yüzde 90'ını kontrol eden Rhine–Westphalian Coal Syndicate (1893) veya 1880'de ABD'de arıtılan petrolün yüzde 90-95'ini kontrol eden Standart Oil Company kesinlikle birer tekeldi. Amerikan çelik üretiminin yüzde 63'ünü elinde bulunduran 'milyar dolarlık tröst' Trust of United States Steel (1901) de aslında öyleydi. Sınırsız rekabetten, "daha önce tek başına faaliyet gösteren birkaç kapitalistin birleşmesi"ne[17] doğru bir eğilimin, Büyük Bunalım sırasında iyice belirginleştiği ve bunun yeni küresel gelişme döneminde de devam ettiği açıktır. Ağır endüstride, hızla büyüyen silah sektörü (bkz: sayfa 331-32) gibi devletin vereceği siparişlere bağımlı endüstrilerde, petrol ve elektrik gibi devrimci nitelikte yeni enerji biçimlerinin üretimini ve dağıtımını yapan endüstrilerde, ulaştırmada ve sabun, tütün gibi toplu tüketim mallarında tekelci ya da oligopolcü bir yapıya doğru bir eğilim olduğu yadsınamaz.

Buna karşın, piyasanın denetlenmesi ve rekabetin ortadan kaldırılması, daha genel bir kapitalist yoğunlaşma sürecinin yalnızca bir yönüydü ve evrensel olmadığı gibi geri döndürülemez de değildi: 1914'te Amerikan petrol ve çelik endüstrilerinde, on yıl öncesinden daha fazla rekabet vardı. Bu bakımdan, 1900'lerde açıkça kapitalizmin yeni bir aşaması, 'tekelci kapitalizm' olarak görülen bir şeyden 1914'te söz etmek hatalı olacaktır. Yine de, birleşmenin piyasa rekabeti pahasına, iş ortaklıklarının özel firmalar pahasına, büyük yatırımların ve büyük girişimlerin daha küçükleri pahasına geliştiği ve bu yoğunlaşmanın oligopole doğru bir eğilime işaret ettiği kabul edildiği sürece –ki kabul edilmelidir–, buna ne ad verdiğimiz ('korporatif kapitalizm', 'örgütlü kapitalizm' vs.) pek önemli değildir. Eski moda küçük ve orta ölçekli rekabetçi girişimin İngiltere gibi güçlü bir kalesinde bile bu durum açıkça görülmekteydi. 1880'den itibaren dağıtım örüntüsünde devrimci bir dönüşüm gerçekleşti. 'Bakkal' ve 'kasap', artık küçük dükkân sahibini değil, yüzlerce şubesi bulunan

ulusal çapta ya da uluslararası bir firmayı ifade etmekteydi. Bankacılık alanında, ulus genelinde şubeleri bulunan bir avuç dev anonim şirket bankası, büyük bir hızla daha küçüklerin yerini aldı: Lloyds Bank, 164 küçük bankayı yuttu. Daha önce belirtildiği gibi, 1900'den sonra eski moda –ya da herhangi bir– İngiliz 'taşra bankası tarihsel bir garabet' halini almıştı.

Ekonomik yoğunlaşma gibi 'bilimsel iş idaresi' de (bu terim ancak 1910'larda kullanılmaya başlandı), Büyük Bunalımın ürünüydü. Kurucusu ve havarisi F. W. Taylor (1856-1915), fikirlerini, 1880'de sorunlarla dolu Amerikan çelik endüstrisi bağlamında geliştirmeye başladı. Bunun batıdan Avrupa'ya yansıması 1890'larda gerçekleşti. Firmaların büyümesinin ve karmaşıklaşmasının yanı sıra, Bunalım sırasında kârlar üzerinde oluşan baskı, geleneksel, ampirik veya deneye dayalı iş idaresinin, özellikle üretim yöntemlerinin artık yetersiz kaldığını gösterdi. Böylece, kârı en fazlaya çıkarmayı amaçlayan büyük girişimlerin denetlenmesinde, izlenmesinde ve programlanmasında daha ussal veya 'bilimsel' yollara ihtiyaç duyuldu. 'Taylorizm'in bütün çabasını doğrudan üzerinde topladığı ve kamuoyunun gözünde 'bilimsel iş idaresi'yle özdeşleşecek olan görev, işçilerden daha fazla ne kadar iş çıkartılacağıyla ilgiliydi. Bu hedefe ulaşmak için belli başlı üç yöntem kullanıldı: (1) Her işçiyi çalışma grubundan ayırmak ve emek sürecinin denetimini ondan veya grubundan alıp (2) her işlemi, zamana göre tanımlanan bileşenlerinin ayrıntılı, sistemli analizi ışığında ('zaman ve hareket çalışması') işçiye kesin olarak ne yapacağını ve ne miktarda üreteceğini söyleyen idarenin temsilcilerine vermek; (3) işçiyi daha fazla üretmeye özendirmek için değişik ücret sistemleri hazırlamak. Bu tür ürüne göre ücret sistemleri çok geniş bir alanda uygulanma olanağı bulmakla birlikte, aslında (düz anlamıyla) Taylorizm, 1914'ten önce Avrupa'da –hatta ABD'de bile– gerçek anlamda bir ilerleme göstermedi; yalnızca savaştan birkaç yıl önce iş idaresiyle ilgilenen çevrelerde bir slogan olarak tanındı. 1918'den sonra Taylor'un adı, kitle üretimin diğer bir öncüsü olan Henry Ford gibi kapitalistler arasında olduğu gibi (paradoksal olarak) Bolşevik planlamacılar arasında da, üretimi azamileştirmek için makinelerin ve emeğin ussal biçimde kullanılmasını gösteren elverişli bir kısaltma işlevi görecekti.

Buna karşın, 1880-1914 arasında büyük işletmelerin yapısının, atölyeden büroya ve muhasebeye doğru önemli bir gelişme kaydettiği açıkça görülmektedir. Modern şirket organizasyonunun ve işletmesinin 'görünür eli', Adam Smith'in anonim piyasasının 'görünmez eli'nin yerini aldı. Böylelikle yöneticiler, mühendisler ve muhasebeciler, mülk sahibi

işletmecilerin yerini almaya başladı. 'Şirket' veya *Konzern*, bireyin yerini aldı. En azından büyük iş yaşamında tipik bir işadamı, işi kuran ailenin üyesi olmaktan çok maaşlı bir yöneticiydi ve tepesine dikilen, işletmeci bir kapitalistten çok, bir bankacı ya da hissedardı.

İş alanındaki sıkıntılardan kurtulabilmenin üçüncü bir yolu daha vardı: Emperyalizm. Büyük Bunalım ile dünyanın sömürgeci güçler tarafından paylaşılmasının en dinamik evresinin zaman olarak çakışmasına sık sık dikkat çekilmiştir. Bu iki olgu arasındaki ilişki, tarihçiler arasında çok tartışılmaktadır. Yine de, bir sonraki bölümde de görüleceği gibi, bu ilişki basit bir neden-sonuç ilişkisinden daha karmaşıktı. Ancak, üretimin kendine yeni pazarlar araması kadar, sermayenin de daha kârlı yatırım alanları arama yönünde yarattığı baskının –sömürgeci fetihler dahil– yayılmacı politikaları teşvik ettiği yadsınamaz. ABD Dışişleri Bakanlığı'ndan bir görevlinin 1900'de dediği gibi, "Ülkesel [teritoryal] yayılma, ticaretteki genişlemenin yan ürününden başka bir şey değildir."[18] Bu sözlerin sahibi, uluslararası iş ve siyaset dünyasında böyle düşünen tek kişi değildi.

Büyük Bunalımın bir nihai sonucunu ya da yan ürününü daha anmak gerekir. Bu dönem, aynı zamanda büyük toplumsal çalkantıların yaşandığı bir çağdı. Daha önce gördüğümüz gibi, yalnızca tarım ürünlerinin fiyatlarının tepetaklak düşmesinin yarattığı sismik sarsıntılarla allak bullak olan çiftçiler arasında değil, çalışan sınıflar arasında da bir hareketlenme görülüyordu. Büyük Bunalımın, birçok ülkede endüstri kesimindeki çalışan sınıfları neden toplu biçimde harekete geçirdiği ve 1880'lerin sonundan itibaren bazılarında neden kitlesel sosyalist hareketlerin ve emek hareketlerinin doğmasına yol açtığı yeterince açık değildir. Çünkü, tam da çiftçileri otomatik olarak radikalleştiren tarım ürünlerinin fiyatlarındaki düşüşler, paradoksal olarak ücretlilerin geçim maliyetlerini belirgin biçimde azalttı ve endüstrileşmiş ülkelerin çoğunda işçilerin maddi yaşam standartlarında tartışmasız bir iyileşme sağladı. Ancak şimdilik modern emek hareketlerinin, aynı zamanda Bunalım döneminin çocuğu olduğunu belirtmekle yetinmemiz gerekiyor. Bu hareketler beşinci bölümde ele alınacaktır.

II

1890'ların ortalarından Büyük Savaş'a kadar dünya ekonomi orkestrası, (o zamana dek olduğu gibi) bunalımın minör tonu yerine, refahın majör tonunda çaldı. İş dünyasındaki yükselişe bağlı olarak yaşanan bolluk, Avrupa kıtasında hâlâ 'güzel çağ' (*belle poque*) olarak bilinen dönemin

arka planını oluşturdu. Kaygıdan *euphorbia*ya geçiş öylesine ani ve çarpıcı oldu ki, vülger iktisatçılar bunu açıklamak için özel dışsal bir güç aramaya koyuldular ve bu *deux ex machine*'ni* Güney Afrika'da keşfedilen büyük altın madenlerinde, batıda son büyük altına hücum hareketinde (Klondike, 1898) ve başka yerlerde buldular. Genel olarak iktisat tarihçileri, temelde parasalcı olan bu tür tezlerden yirminci yüzyılın sonundaki bazı hükümetlere göre daha az etkilenmişlerdir. Ne var ki, yükselişin hızı göz alıcıydı, özellikle keskin görüşlü bir devrimci olan ve Parvus takma adıyla yazan A. L. Helphand (1869-1924), bunun yeni ve uzun bir kapitalist gelişmenin başlangıcı olduğunu belirterek tanıyı hemen koydu. Gerçekten de, Büyük Bunalım ile onu izleyen uzun süreli büyüme dönemi arasındaki karşıtlık, (sonraları Rus iktisatçı Kondratiev'in adıyla anılacak olan) dünya kapitalizminin gelişimindeki 'uzun dalgalar' hakkında ilk spekülasyonların yapılmasına zemin oluşturdu. Bu arada, kapitalizmin geleceğine, hatta yakında çökeceğine ilişkin karamsar tahminlerde bulunanların yanıldığı açıkça görülüyordu. Marksistler arasında, hareketlerinin geleceği açısından bunun ifade ettiği anlam ve Marx'ın öğretilerinin 'gözden geçirilmesi'nin gerekip gerekmediği üzerine ateşli iddialar ileri sürüldü.

İktisat tarihçileri, dikkatlerini çağın iki yönü üzerinde yoğunlaştırma eğiliminde olmuşlardır: Birinci olarak, ekonomik gücün ve inisiyatifin yeniden dağılımı, yani Britanya'nın göreli gerileyişiyle ABD'nin ve hepsinden öte Almanya'nın göreli –ve mutlak– ilerleyişi; ikinci olarak, uzun ve kısa dönemli dalgalanmalar sorunu; yani, esas olarak düşüş ve yükseliş salınımlarıyla ele aldığımız dönemi neredeyse ortadan ikiye bölen Kondratiev 'uzun dalgası'. Bu sorunlar ilginç olmakla birlikte, dünya ekonomisi açısından ele alındığında geri planda kalır.

İlke olarak, nüfusu 45 milyondan 65 milyona çıkan Almanya'nın ve 50 milyondan 92 milyona yükselen ABD'nin, hem daha küçük, hem de daha az nüfusa sahip olan İngiltere'nin önüne geçmesi aslında bir süpriz değildir. Ancak bu, endüstri ürünleri ihracatında Almanya'nın ulaştığı zaferin etkisini azaltmaz. Almanya'nın ve ABD'nin ihracatı İngiltere'nin yarısından daha az iken, 1913'e kadarki otuz yılda üstüne çıktı. 'Yarı-endüstrileşmiş' diyebileceğimiz ülkeler –yani, Latin Amerika'daki ekonomik olarak bağımlı olanları da dahil, aslında İngiliz İmparatorluğunun gerçek ya da fiili 'dominyonları'– dışında, Almanlar mamul mal ihracatında İngilizleri geride bıraktı. Endüstrileşmiş dünyada üçüncü sıradaydılar, hatta gelişmemiş dünyadaki payları yüzde 10 artmıştı. İngiltere'nin 1860'larda

* Metinde "a God in the machine" olarak yazılmıştır –en.

'dünyanın atölyesi' olarak sahip olduğu olağandışı konumunu sürdürememesi de yine şaşırtıcı değildir. Hatta ABD 1950'lerin başında üstünlüğünün zirvesindeyken –ve dünya nüfusu içinde İngilizlerin 1860 yılında temsil ettiği oranın üç katını temsil ederken– bile, dünya demir ve çelik üretiminin ancak yüzde 53'ünü, tekstil üretiminin de yüzde 49'unu üretiyordu. Tekrarlamak gerekirse, bu durum akademik yazında çok tartışılan İngiltere'nin ekonomik büyümesinde bir yavaşlamanın ve gerilemenin neden yaşandığı –ya da yaşanıp yaşanmadığı– sorularına kesin bir açıklama getirmez. Önemli olan konu, büyüyen dünya ekonomisi içinde kimin daha çok ya da daha hızlı büyüdüğü değil, bir bütün olarak dünya ekonomisinin dünya ölçeğinde büyümesidir.

Kondratiev ritmine –buna sözcüğün gerçek anlamında 'döngü' demek, sorunu geçiştirmek olur– gelince; bu, kapitalist çağda ekonomik büyümenin doğasına ilişkin ya da bu konuda çalışan bazı kişilerin iddia edebileceği gibi herhangi bir dünya ekonomisinin büyümesine ilişkin temel analitik sorular ortaya çıkarmaktadır. Birlikte dönüşümlü olarak yaklaşık yarım yüzyıllık bir 'dalga' oluşturan bu garip ekonomik güven ve endişe aşamaları hakkında yaygın olarak kabul edilen bir kuram ne yazık ki yoktur. Bu konuda en fazla bilinen ve en yetkin kuram olan Josef Alois Schumpeter'in (1883-1950) kuramı, her 'iniş'i bir dizi ekonomik 'yenilik'in içerdiği kâr potansiyelinin tükenmesine ve her yükselişi, sırası geldiğinde onun da potansiyeli tükenecek olan, –tek başına olmamakla beraber– esas olarak teknolojik nitelikli bir dizi yeni yeniliğe bağlamaktadır. Böylelikle, ekonomik büyümenin 'öncü sektörleri' olarak hareket eden yeni endüstriler –örneğin birinci endüstri devriminde pamuk, 1840'larda ve sonrasında demiryolları gibi–, dünya ekonomisini geçici olarak saplandığı bataktan kurtaran deyim yerindeyse motorlar olmaktadır. 1780'lerden itibaren uzun süreli her yükseliş dönemi, yeni ve teknolojik bakımdan giderek devrimcileşen endüstrilerin doğmasıyla ilişkili olduğundan, bu kuram oldukça akla yatkındır (Bu tür küresel ekonomik patlamaların en olağanüstüsü 1970'lerden yaklaşık yirmi beş yıl önce yaşanmıştır). 1890'ların sonlarındaki sıçramada sorun, dönemin yenilikçi endüstrilerinin –genel olarak söylemek gerekirse, kimya ve elektrik, ya da buharla ciddi biçimde rekabete girişmek üzere olan yeni enerji kaynaklarıyla bağlantılı endüstrilerin– henüz dünya ekonomisinin hareketlerine yön verecek yeterlilikte görünmemesidir. Kısacası, yeterince açıklayamayacağımız için Kondratiev dönemlerinin bize fazla bir yardımı olamaz. Bu dönemleştirmeler, bu kitapta konu edilen dönemin bir 'Kondratiev dalgası'nın düşüşünü ve yükselişini kapsadığını gözlememize olanak sağlamaktadır

sadece; ancak, dünya ekonomisinin bütün modern tarihi bu örüntüyü gösterdiğinden, bu da kendi başına şaşırtıcı değildir.

Bununla birlikte, Kondratiev analizinin dünya ekonomisinin hızla 'küreselleştiği' bir dönemle ilgili olması gereken bir yanı vardır. Bu da, üretim alanında kesintisiz devrimle büyüyen dünya *endüstri* sektörü ile, esas olarak yeni coğrafi üretim kuşaklarının ya da ihracata yönelik üretimde yeni uzmanlaşan alanların fasılalı olarak devreye girmesiyle büyüyen dünya *tarım* üretimi arasındaki ilişkidir. 1910-13 arasında batı dünyasında tüketime sunulan buğday miktarı 1870'lerdekinin yaklaşık iki katıydı. Ancak, bu artışın büyük bölümü birkaç ülkeden (ABD, Kanada, Arjantin ve Avusturalya'nın yanı sıra, Avrupa'da Rusya, Romanya ve Macaristan'dan) kaynaklanmaktaydı. Batı Avrupa'nın (Fransa, Almanya, Birleşik Krallık, Belçika, Hollanda ve İskandinavya) tarımsal üretimindeki büyüme, yeni arzın yalnızca yüzde 10-15'ini oluşturmaktaydı. Dolayısıyla, Avustralya'daki koyunların yarısının telef olmasına yol açan sekiz yıllık kuraklık dönemini (1895-1902) ve 1892 yılından itibaren Amerikan pamuğuna dadanan pamuk kurdu gibi yeni dertleri hesaba katmasak bile, dünyada tarımsal üretimin büyüme oranının, başlangıçtaki sıçramanın ardından hız kaybetmesi şaşırtıcı değildir. Bu durumda 'ticaret hadleri', tarım lehine ve endüstri aleyhine bir eğilim gösterecekti; yani, çiftçiler endüstriden aldıklarına göreli ya da mutlak olarak daha az, endüstri kesimi tarımdan aldıklarına göreli ya da mutlak olarak daha çok para ödeyecekti.

1873-96 döneminde fiyatlarda gözlenen çarpıcı düşüşten, 1914'e kadarki ve sonrasındaki önemli fiyat artışlarına doğru gerçekleşen kaymanın, ticaret hadlerindeki bu değişmeyle açıklanabileceği iddia edilmiştir. Belki. Ancak kesin olan, ticaret hadlerindeki bu değişmenin, endüstrideki üretim maliyetleri üzerinde, dolayısıyla bu kesimin kârlılığı üzerinde bir baskı yaratmış olmasıdır. Ancak *belle poque*'un 'güzelliğinin' şansına, ekonomi bu baskıyı kârın üzerinden işçilerin üzerine kaydırabilecek biçimde yapılanmıştı. Büyük Bunalım dönemi için son derece niteleyici olan reel ücretlerdeki hızlı artış, gözle görülür biçimde azaldı. 1899-1913 arasında Fransa ve Britanya'da reel ücretlerde gerçek bir *düşüş* yaşandı. 1914'ten önce son birkaç yılda yaşanan toplumsal gerilimler ve patlamalar kısmen bundan kaynaklandı.

Öyleyse, dünya ekonomisini bu kadar dinamik kılan neydi? Ayrıntılı açıklaması ne olursa olsun, bu sorunun anahtarı, hem üretici, hem de pazar olarak küresel büyümenin motoru işlevini gördüklerinden, kuzey yarımkürenin ılıman bölgelerine doğru genişleyen endüstrileşmiş ve endüstrileşmekte olan ülkelerin oluşturduğu merkez kuşakta aranmalıdır.

Dünya ekonomisinin kalbinde, hızla büyüyen ve yayılan muazzam üretici kütleyi artık bu ülkeler oluşturmaktaydı. Yalnızca yüzyılın ortasına özgü mevcut endüstrileşmenin içinde yer alan (Britanya, Almanya, ABD, Fransa, Belçika, İsviçre, Çek toprakları gibi) büyük, küçük merkezleri içermekle kalmıyor, kimi etkileyici, kimiyse hayal bile edilemeyecek oranlarda genişleyen (İskandinavya, İtalya'nın kuzeyi, Macaristan, Rusya, hatta Japonya gibi) yeni endüstrileşmekte olan bir dizi bölgeyi de kapsıyordu. Aynı zamanda, dünya çapında üretilen mal ve hizmetlerin dev bir alıcısı konumundaydılar; giderek daha çok satın alarak yaşayan, yani geleneksel kırsal ekonomilere giderek daha az bağımlı hale gelen bir yapı oluşturdular. Ondokuzuncu yüzyılın olağan 'kentli' tanımı, en az 2000 kişinin bulunduğu bir yerde yaşayan kişileri ifade etmekteydi. Ancak, biraz daha az mütevazı bir ölçüte (5000) göre değerlendirsek bile, 'gelişmiş' kuşakta yer alan Avrupalıların ve Kuzey Amerikalıların oranı (1850'de sırasıyla yüzde 19'dan ve yüzde 14'ten) 1910'da yüzde 41'e yükseldi ve kentte yaşayanların yaklaşık yüzde 80'i (bu oran 1850'de üçte ikiydi), nüfusu 20.000'in üzerinde olan kentlerde; bunların da yarısından çoğu, muazzam bir müşteri stoğu barındıran nüfusu 100.000'in üzerindeki kentlerde yaşamaktaydı.[19]

Üstelik, (1900'den sonra reel ücretlerde gözlenen düşüş hesaba katılsa bile) bu müşterilerin elinde, Bunalım dönemindeki fiyat düşüşleri sayesinde, önceki yıllara göre harcanmaya hazır çok daha fazla para bulunmaktaydı. İşadamları, (hatta yoksullar arasında bile) bu müşteri birikiminin can alıcı kolektif öneminin farkına vardılar. Siyaset felsefecileri kitlelerin doğuşundan dehşete kapılırken, satıcılar bu gelişmeyi memnunlukla karşıladılar. İlk kez bu dönemde büyük bir güç haline gelen reklam endüstrisinin hedefi bu kitlelerdi. Büyük ölçüde bu dönemin çocuğu olan kredili satış, küçük gelir grubundan insanların çok mal satın almalarını sağlamak amacıyla düzenlendi. Yine, devrimci bir sanat ve endüstri olan sinema (bkz: 9. Bölüm), 1895'te adı bile geçmezken, 1915'te cebinde üç kuruşu olan bir halka dayanarak, en aç gözlü rüyaları süsleyen bir zenginliğin, saray operalarını yaya bırakacak kadar pahalı yapımların sergilendiği bir yer haline geldi.

Tek bir örnek, dünyanın o dönemdeki 'gelişmiş' bölgesinin önemini göstermeye yetecektir. Denizaşırı yeni bölgelerin ve ekonomilerin çarpıcı biçimde büyümesine ve daha önce görülmemiş büyüklükteki toplu dış göçün neden olduğu kan kaybına rağmen, dünya nüfusu içinde Avrupalıların oranı ondokuzuncu yüzyılda fiilen yükseldi ve büyüme oranı bu yüzyılın ilk yarısında yüzde 7'den, ikinci yarısında da yüzde 8'den 1900-13 arasında neredeyse yüzde 13'e çıktı. Bu kentlileşmiş kıtanın potansiyel

alıcı kitlesine bir de ABD'yi ve daha küçük olmakla birlikte hızla gelişen denizaşırı ekonomileri ekleyecek olursak, gezegenimizin yaklaşık yüzde 15'ini ve dünya nüfusunun yaklaşık yüzde 40'ını kapsayan bir 'gelişmiş' dünya çıkar karşımıza.

Demek ki, dünya ekonomisinin önemli bir kısmını bu ülkeler teşkil etmekteydi. Aralarında, uluslararası pazarın yüzde 80'ini oluşturuyorlardı. Dahası, ekonomileri yabancıların ihtiyaçlarını karşılayarak büyüyen dünyanın geri kalan kısmının gelişmesini de belirlemekteydiler. Kendi hallerine bırakılsalardı, Uruguay'a ya da Honduras'a ne olurdu, bilemeyiz (Zaten bu da olası değildi; örneğin Paraguay dünya pazarından çıkmaya kalkıştığında, silah zoruyla geri getirilmişti –krş: *Sermaye Çağı*, 4. Bölüm). Bildiğimiz şudur: Birileri sığır yetiştirdi, çünkü Britanya'da pazarı vardı; bir başkası muz üretti, çünkü Bostonlu tüccarların hesabına göre Amerikalılar bunun için para öderdi. Bu uydu ekonomilerden bazılarının durumu diğerlerine göre daha iyiye gitti. Ancak onlar iyiye gittikçe, merkezdeki ekonomiler bundan daha çok kazançlı çıktı; çünkü böyle bir gelişme, merkez ülkelerin mal ve sermaye ihraç edebilecekleri daha geniş ve büyümekte olan bir pazar anlamına geliyordu. Büyümesi, kabaca küresel ekonominin de genişlemesi anlamına gelen dünya ticaret filosu, 1860-1890 arasında aşağı yukarı aynı kalmıştır. Büyüklüğü 16-20 milyon ton arasında değişiyordu. Oysa 1890-1914 arasında neredeyse iki katına çıkmıştı.

III

O halde İmparatorluk Çağı dünya ekonomisini nasıl özetleyebiliriz?

Birinci olarak, görmüş olduğumuz gibi, coğrafi açıdan öncekinden çok daha geniş bir tabana yayılmış bir ekonomiydi. Avrupa'da Rusya ile İsviçre ve Hollanda gibi ülkelerdeki (o güne kadar kendilerini pek az etkilemiş olan) endüstri devrimiyle, Avrupa dışında Kuzey Amerika'daki ve (çoktandır belli bir düzeye ulaşmış olan) Japonya'daki gelişmelerle, dünya ekonomisinin endüstrileşmiş ve endüstrileşmekte olan kısmı genişledi. Birincil mallarda uluslararası piyasa muzzam bir büyüme gösterirken –1880-1913 arasında bu mallarda uluslararası ticaret yaklaşık üç katına çıktı–, bu malların hem üretimine ayrılmış alanlarda hem de bu alanların dünya pazarıyla bütünleştirilmesinde büyük ilerlemeler kaydedildi. 1890'larda yıllık ortalama 52 milyon kileden 1910-13 arasında 200 milyon kileye yükselen üretimiyle Kanada, 1900'den sonra dünyanın büyük buğday üreticileri arasına katıldı.[20] Aynı dönemde Arjantin, büyük bir buğday ihracatçısı haline geldi ve her yıl, 'kırlangıç' (*golondrina*) lâkaplı

İtalyan işçiler, Arjantin'deki hasadı kaldırmak için 10.000 millik Atlantik yolunu teptiler. İmparatorluk Çağı'nın ekonomisi, Bakü'nün ve Donbass'ın endüstri coğrafyasının bir parçası haline geldiği, Avrupa'nın Johannesburg ve Buones Aires gibi yeni kentlere mal ve kız ihraç ettiği, Amazon'un 1000 mil yukarısındaki kauçuk zengini kentlerde Kızılderililerin kemikleri üzerine opera binalarının inşa edildiği bir ekonomiydi.

Sonuç olarak, dünya ekonomisi, az önce de değinildiği gibi, eskisine göre belirgin biçimde daha çoğulcuydu. Britanya, tam anlamıyla endüstrileşmiş tek ekonomi, daha doğrusu tek endüstri ekonomisi olmaktan çıktı. Önde gelen dört ulusal ekonominin (inşaat sektörü dahil) endüstri ve maden alanındaki üretimlerini toplayacak olursak, 1913 yılında ABD toplam üretimin yüzde 46'sını, Almanya yüzde 23.5'ini, Britanya yüzde 19.5'ini ve Fransa yüzde 11'ini karşılamaktaydı.[21] Göreceğimiz gibi, İmparatorluk Çağı, özünde bir devletler arası rekabet çağıydı. Ayrıca, gelişmiş ve gelişmemiş dünyalar arasındaki ilişkiler, Asya, Afrika ve Latin Amerika'nın ihraç ürünlerinin yarısının tek bir ülkeye, Büyük Britanya'ya gönderildiği 1860 yılıyla karşılaştırıldığında, daha değişken ve karmaşıktı. 1900'e gelindiğinde İngilizlerin bu ihracattaki payı dörtte bir düzeyine gerilerken, Üçüncü Dünya'dan diğer Batı Avrupa ülkelerine yapılan ihracat, Britanya'ya yapılandan daha fazlaydı (yüzde 31).[22] İmparatorluk Çağı artık tek merkezli değildi.

Britanya'nın maliye, ticaret ve gemi taşımacılığı alanlarında sunduğu hizmetlere bağımlılığının hâlâ sürmesi, hatta artması, dünya ekonomisinin büyüyen çoğulcu yapısını bir dereceye kadar gizledi. Bir yandan Londra, her zamankinden daha fazla uluslararası iş bağlantılarının gerçekleştirildiği bir merkezdi; öyle ki, sadece mali ve ticari hizmetlerden elde ettiği kazanç, mal ticareti dengesinde verdiği büyük açığı karşılayacak kadar büyüktü (Bu oran, 1906-1910 arasında £137 milyona karşılık £142 milyondu). Öte yandan, dış yatırımlarda ve ticari gemi taşımacılığında Britanya'nın sahip olduğu büyük ağırlık, Londra üzerinde dönen ve sterline dayanan bir dünya ekonomisinde ülkenin merkezi konumunu daha da güçlendirdi. Uluslararası sermaye piyasasında da İngiltere ezici egemenliğini sürdürdü. 1914'te Fransa, Almanya, ABD, Belçika, Hollanda, İsviçre ve diğerleri, denizaşırı yatırımların yüzde 56'sını aralarında paylaşırken, İngiltere *tek başına* yüzde 44'ünü elinde tutuyordu.[23] 1914'te İngiliz buharlı filosu, tek başına diğer tüm Avrupa devletlerinin ticaret filolarının toplamından yüzde 12 daha büyüktü.

Aslında, dünya ekonomisinde tam da çoğulcu bir yapının ortaya çıkması, Britanya'nın merkezi konumunu bir süreliğine pekiştirdi. Çünkü,

yeni endüstrileşmekte olan ekonomiler azgelişmiş dünyadan daha fazla birincil mal satın aldıkça, bu dünya ile ticaretlerinde ciddi açıklar verdiler. Rakiplerinden daha fazla mamul mal ithal ederek, kendi endüstri ürünlerini bağımlı dünyaya ihraç ederek, fakat esas olarak hem uluslararası çapta verdiği (bankacılık, sigortacılık, vb. gibi) iş ve ticarete yönelik hizmetlerden gelen görünmez gelirle, hem de dünyanın bu en büyük alacaklısına devasa dış yatırımlarından akan gelirle Britanya tek başına dünya ekonomisinin dengesini yeniden kurdu. O yüzden, Britanya'nın endüstri alanında yaşadığı göreli gerileme, mali konumunu ve zenginliğini pekiştirdi. İngiliz endüstrisinin ve City of London'ın o zamana dek uyuşan çıkarları çatışmaya başladı.

Dünya ekonomisinin üçüncü özelliği, ilk bakışta hemen fark edilebilecek bir özelliktir: Teknoloji devrimi. Elektrikli süpürge (1908) gibi ürünler aracılığıyla bilimin ve ileri teknolojinin evcilleştirilmesini ve şimdiye dek icat edilmiş tek evrensel ilaç olan aspirini (1899) anmasak bile, hepimizin bildiği gibi bu, telefonun ve telsiz telgrafın, gramofonun ve sinemanın, otomobilin ve uçağın modern yaşam manzarasının bir parçası haline geldiği bir çağdı (İnsanın özgürleşmesine katkısı hemen teslim edilmiş olan dönemin bütün makineleri arasında en yararlısını, yani bisikleti de unutmayalım). Ancak, bu etkileyici buluşları 'ikinci endüstri devrimi' olarak adlandırmadan önce, bunun yalnızca geriye dönük bir bakışla böyle olduğunu unutmamalıyız. Dönemin insanları için asıl buluş, buharın ve demirin denenmiş teknolojisinde sağlanan iyileştirmeler –çelik ve türbin– yoluyla birinci endüstri devriminin güncelleştirilmesinden ibaretti. Elektrik, kimya ve içten yanmalı motorlara dayanan teknolojik açıdan devrimci endüstriler, (özellikle dinamik yeni ekonomilerde) önemli bir rol oynamaya başladı. Ford, T Modelini 1907 yılında üretmeye başladı. Oysa, sadece Avrupa'yı ele alacak olursak, 1880-1913 arasında 1850-1880 arasındaki ilk 'demiryolu çağı'nda olduğu kadar demiryolu yapıldı. Bu yıllarda Fransa, Almanya, İsviçre, İsveç ve Hollanda, demiryolları ağlarını yaklaşık iki katına çıkardı. İngiliz endüstrisinin son zaferi, 1870-1913 arasında Britanya'nın gemi yapımında oluşturduğu tekel, birinci endüstri devriminin kaynaklarının kullanılmasıyla sağlandı. Yeni endüstri devrimi, eskisinin yerini almak yerine şimdilik onu güçlendirmekteydi.

Dördüncü özellik, görmüş olduğumuz gibi, kapitalist işletmenin yapısında ve *modus operandi*'sinde* ortaya çıkan çifte dönüşümdü. Bir yandan,

* İşleyiş, çalışma tarzı –en.

sermayenin yoğunlaşması, insanları 'iş' ve 'büyük iş' (*Grossindustrie, Grossbanken, grande industrie* ...) arasında ayrım yapmaya götüren ölçekte bir büyüme, serbest rekabetçi piyasanın gerilemesi ve ekonomik gelişmenin 1900 civarında girdiği açıkça görülen yeni bir aşamayı (bundan sonraki bölüme bakınız) tanımlamak için gözlemcileri el yordamıyla genel bir etiket aramaya iten bütün diğer gelişmeler; öte yandan da, yalnızca teknoloji alanında değil, aynı zamanda organizasyon ve muhasebe alanında da 'bilimsel yöntemler' uygulamak suretiyle üretimi ve şirket yönetimini ussallaştırma yönünde sistemli bir uğraş söz konusuydu.

Beşinci özellik, tüketim malları piyasasında olağanüstü bir dönüşümü, hem nitelik hem nicelik açısından bir değişimi ifade etmekteydi. Nüfusta, kentleşmede ve reel gelirde artışla birlikte, o zamana dek gıda ve giyecekle, yani temel ihtiyaç maddeleriyle sınırlı kalmış olan kitle pazarı, tüketim malları üreten endüstrilere egemen olmaya başladı. Uzun vadede bu gelişme, talep örüntülerinde önemli bir değişim göstermeyen varlıklı ve tuzu kuru sınıfların tüketimlerinde gözlenen hatırı sayılır artıştan daha önemliydi. Motor endüstrisinde devrim yaratan, Rolls-Royce değil, Ford'un T Modeliydi. Aynı zamanda, kitle pazarı için (bu dönemde İngiliz işçi sınıfının mutfaklarında sıkça görülmeye başlanan gaz ocaklarından, bisiklete, sinemaya ve –1880'den önce tüketilmediği sanılan– muza kadar) bir dizi yeni malın ve hizmetin yaratılmasında devrimci teknolojinin ve emperyalizmin de katkısı oldu. Bu gelişmenin en açık sonuçlarından biri, (ilk kez adını hak eden) kitle iletişim araçlarıdır. Bir İngiliz gazetesi 1890, bir Fransız gazetesi 1900 civarında bir milyonluk tiraja ulaştı.[24]

Bütün bunlar, yalnızca (artık 'toplu üretim' denen) üretim alanında değil, aynı zamanda kredili satış (esas olarak taksitli alışveriş) dahil, dağıtım alanında da bir dönüşümü ifade etmekteydi. Örneğin 1884'te Britanya'da çeyrek librelik standart paketler halinde çay satılmaya başlandı. Bu gelişme, yatıyla ve parasıyla, bol para harcayan milyonerlerle düşüp kalkmasıyla tanınan kral VII. Edward'ın dostluğunu kazanan Sir Thomas Lipton gibi, büyük kentlerin işçi sınıfının yaşadığı arka sokaklarındaki pek çok bakkalın servet sahibi olmasını sağlayacaktı. 1870'te bir tane bile dükkânı bulunmayan Lipton'un 1899'da 500 şubesi vardı.[25]

Aynı zamanda, ekonominin altıncı özelliğine de doğal olarak uygundu: Gerek kamu kesiminde gerekse özel kesimde ekonominin üçüncü sektöründe –büro, mağaza ve diğer hizmetlerde– hem mutlak hem de göreli anlamda çarpıcı bir büyüme. Başarının zirvesindeyken komik denecek kadar az bir büro çalışmasıyla dünya ekonomisine hakim olan Britanya örneğine bakalım. 1851'de 9.5 milyon civarında çalışan insanın bulun-

duğu Britanya'da 67.000 kamu görevlisi, 91.000 ticaretle uğraşan insan vardı. 1881'e gelindiğinde, kamu kesiminde çalışanların sayısı sadece 120.000 iken, ticaretle uğraşanların sayısı –tamamına yakını erkek olmak üzere– 360.000'i bulmuştu. Ancak, 1911 yılında (yüzde 17'si kadın olmak üzere) ticaretle uğraşanların sayısı yaklaşık 900.000 iken, kamuda çalışanların sayısı üç katına çıkmıştı. Ticaretle uğraşanların nüfus içindeki oranı, 1851'den itibaren beş katına yükselmişti. Beyaz yakalıların ve beyaz ellilerin sayısındaki bu misliyle artışın toplumsal sonuçlarını başka bir yerde ele alacağız.

Ekonominin burada değineceğim son özelliği, siyaset ve ekonomi arasında giderek artan yakınlaşmadır; yani, devletin ve kamu sektörünün rolünün artması (Ya da avukat A. V. Dicey gibi liberal inancın ideologlarının, eskinin iyi, zorlu bireyi veya gönüllü girişimi pahasına 'kolektivizm'in tehlikeli yükselişi olarak gördükleri şey). Gerçekten de bu, ondokuzuncu yüzyıl ortalarında kapitalizmin ülküsü –ve bir ölçüye kadar gerçeği– olan rekabetçi serbest piyasa ekonomisinin gerilediğinin göstergelerinden biriydi. 1875'ten sonra şu ya da bu şekilde devletin ya da kamu otoritesinin yardımı olmadan, özerk ve kendi kendini düzenleyen (Adam Smith'in ünlü 'gizli el'i) piyasa ekonomisinin etkililiği hakkında şüpheler duyulmaya başlandı. El, her alanda görünür olmaya başlıyordu.

Bir yandan, siyasal yaşamın demokratikleşmesi, göreceğimiz gibi (4. Bölüm), genellikle gönülsüz ve sıkıntılı olan hükümetleri toplumsal reforma ve refah politikalarına olduğu kadar, (ABD'de ve Almanya'da olduğu gibi) ekonomik yoğunlaşmaya karşı belirli seçmen gruplarının ekonomik çıkarlarını gözeten –etkisi biraz daha az olan– önlemler ya da korumacılık yanlısı siyasal tavırlar almaya zorladı. Öte yandan, devletler arasındaki siyasal rekabet ile ulusal girişimci gruplar arasındaki ekonomik rekabet iç içe geçti; böylece –göreceğimiz gibi– hem emperyalizm olgusuna hem de Birinci Dünya Savaşı'nın doğmasına katkıda bulundu. Aynı zamanda, hükümetlerin rolünün belirleyici olduğu (silahlanma gibi) bazı endüstrilerin gelişmesine de yol açtıklarını geçerken belirtelim.

Buna karşın, stratejik rolü yaşamsal bir önem taşısa da, kamu sektörünün ekonomi içindeki ağırlığı sınırlı kaldı. İngiliz hükümetinin (her ikisi de askeri önemi haiz) Orta Doğu petrol endüstrisine girmesi ve yeni telsiz telgraf sistemi üzerindeki kontrolü; Alman hükümetinin ülkedeki endüstrinin bir kısmını millileştirmeye hazır olması; ve hepsinden öte, Rus hükümetinin 1890'lardan itibaren sistemli biçimde yürüttüğü endüstrileşme politikası gibi aksini gösteren yığınla örnek bulunmasına karşın, (Avrupa'da devlet hizmetleri ve işletmeleri alanında –özellikle

yerel düzeyde– kamu idaresinde belirgin bir büyümenin varlığı göz önüne alınsa bile), hükümetler ve kamuoyu, kamu sektörünün özel sektörün bir tür küçük tamamlayıcısı olduğunu düşünüyordu. Toplumsallaştırılmış bir ekonominin sorunları üzerine pek az kafa yormuş olmalarına karşın, sosyalistler özel sektörün üstünlüğüne duyulan bu inancı paylaşmıyorlardı. Yerel girişimleri, 'yerel yönetim sosyalizmi' olarak düşünmüş olabilirler; ancak, bunların çoğu ne sosyalist niyetleri olan ne de sosyalizme yakınlık duyan yetkililer tarafından gerçekleştirilmişti. Büyük ölçüde devlet tarafından denetlenen, örgütlenen ve yine devletin hakimiyeti altında bulunan modern ekonomiler, Birinci Dünya Savaşı'nın ürünüydü. Daha öncesi için söylenebilecek olan şudur: 1875-1914 arasında önde gelen ülkelerin çoğunda hızla artan milli gelirde kamu harcamalarının payı düşme eğilimindey ve bu, savaş hazırlığı için yapılan harcamalardaki ciddi artışa rağmen böyleydi.[26]

'Gelişmiş' dünya ekonomisi, bu yolları takip ederek büyüdü ve dönüştü. Ancak, o dönemin 'gelişmiş' ve endüstrileşmiş dünyasında yaşayanlar, ekonomilerinin geçirdiği gözle görülür dönüşümden çok, başarısından etkilenmişti; mamur bir zamanda yaşadıkları açıktı. En azından 1875-1914 döneminin endüstri ekonomisinin belirgin biçimde emek-yoğun olduğu ve akın akın kentlere ve endüstriye koşan insanlara görece vasıfsız ya da kolay öğrenilebilen işler için neredeyse sınırsız bir talep doğduğu düşünülürse, emekçi kitleler bile bu gelişmeden nemalandılar. Avrupalıların sel gibi ABD'ye göç ederek endüstriyel bir dünyaya ayak uydurmalarına yol açan etken buydu. Ancak, ekonomi iş olanakları sundu sunmasına, ama bu, emekçilerin tarihin büyük bölümünde kaderleri olarak gördükleri yoksulluğun bir parça hafiflemesini sağlamaktan öteye geçmedi. İşçi sınıfının mitolojisinde 1914'ten önceki onyıllar, Avrupa'nın zengin, hatta mütevazı orta sınıflarının mitolojilerinde olduğu gibi bir altın çağ oluşturmaz. Onlar için *belle poque*, gerçekten de 1914'ten sonra yitirecekleri bir cennetti. Savaş sonrasının işadamları ve hükümetleri için 1913 yılı, sıkıntılarla dolu bir çağdan dönme arzusu duydukları kalıcı bir referans noktası haline gelecekti. Savaş sonrasının boğucu ve sıkıntılı yıllarından bakıldığında, savaştan önceki ekonomik patlamanın olağanüstü anları, her iki kesimin de dönmeye can attığı güneşli 'olağan bir durum' olarak göründü. Boşuna. Çünkü, göreceğimiz gibi, onu karışıklığa ve bir dünya savaşına sürükleyen ve kayıp cennete dönüşün önünü kapatan, tam da o dönemi orta sınıflar açısından altın yapan 1914 öncesi ekonominin eğilimleriydi

3
İmparatorluk Çağı

Barışçıl gibi görünen geçici bir rekabet döneminin ardından burjuvazinin denetimindeki bütün uygar ulusların ticari yayılmada gösterdikleri önlenemez çabanın, dünyanın ekonomik denetiminde ulusların payını, dolayısıyla halkının faaliyet alanını ve özellikle işçilerinin kazanacağı geliri tek başına gücün *belirlediği bir noktaya doğru gittiğini görmemek için, tam bir siyasal ahmaklık ve nahif iyimserlik gerekir ancak.*

Max Weber, 1894[1]

"Çinlilerin arasına girdiğinde" ... der [Almanya İmparatoru], "Hıristiyanlığın öncü kolu olduğunu unutma ve gördüğün her nefretlik kafire süngünü sapla. Bizim batı uygarlığımızın ne demek olduğunu anlasın ... Şansın yaver gider de küçük bir toprak parçası kazanırsan, bir Fransızın ya da Rusun onu senden almasına izin verme."

Mr Dooley'in Felsefesi, 1900[2]

I

Adımları, gelişmiş veya gelişmekte olan kapitalist merkez tarafından belirlenen bir dünya ekonomisinin, 'ileri olan'ın 'geri olan' üzerinde egemenlik kurduğu bir dünyaya, kısacası bir imparatorluk dünyasına dönüşme olasılığı çok fazlaydı. Fakat, yalnızca yeni bir tür emperyalizmin gelişmesine yol açtığı için değil, aynı zamanda çok daha eski bir nedenden dolayı da 1875-1914 arasındaki döneme (paradoksal olarak) İmparatorluk Çağı adı verilebilir. Muhtemelen bu dönem, modern dünya tarihinde, kendilerini resmen 'imparator' olarak adlandıran ya da batılı diplomatlarca bu ünvanı hak ettikleri düşünülen iktidar sahiplerinin sayıca en fazla olduğu dönemdi.

Avrupa'da Almanya, Avusturya, Rusya, Türkiye ve (Hindistan'ın efendileri sıfatıyla) Britanyalı yöneticiler, bu ünvanı hak ettikleri iddiasındaydı. Bunlardan ikisi (Almanya ve Britanya/Hindistan), 1870'lerin yenilikleriydi. Fransa'da III. Napoleon'un 'İkinci İmparatorluğu'nun ortadan kalkmasının yarattığı boşluğu doldurmuşlardı. Avrupa'nın dışında, Brezilya'da Amerikalı bir imparator varlığını 1889'a kadar sürdürürken, Çin, Japonya, İran ile –muhtemelen büyük ölçüde uluslararası diplomatik

nezaket gereği– Etiyopya ve Fas yöneticilerine, adet gereği bu ünvan verilmekteydi. Bu listeye niteliği daha bulanık bir, iki 'imparator' daha eklemek mümkündür. 1918'de bunların beşi ortadan kalktı. Bugün (1987) bu seçkin süper monark topluluğundan geriye bu ünvanın tek taşıyıcısı olarak, düşük bir siyasal profile ve önemsiz bir siyasal nüfuza sahip Japonya hükümdarı kalmıştır.*

Ele aldığımız dönem, (daha önemli bir anlamda) yeni türde bir imparatorluk, sömürgeci bir imparatorluk çağıydı. Kapitalist ülkelerin ekonomik ve askeri üstünlüğü, uzun zamandır ciddi bir meydan okumayla karşılaşmamış olmakla birlikte, bu üstünlüğü onsekizinci yüzyılın sonu ile ondokuzuncu yüzyılın son çeyreği arasında resmi bir fetihe, ilhaka ya da [doğrudan] yönetime dönüştürmek için sistemli bir girişimde bulunulmamıştı. Oysa 1880-1914 arasında yapılan buydu ve dünyanın Avrupa ve Amerika kıtası dışında kalan büyük bölümü, bir avuç devletin (esas olarak Büyük Britanya, Fransa, Almanya, İtalya, Hollanda, Belçika, ABD ve Japonya'nın) resmi yönetimi veya gayrı resmi siyasal egemenliği altındaki ülkelere bölündü. Bu sürecin kurbanları, bir ölçüde İspanya'nın ve Portekiz'in –Kuzeybatı Afrika'daki topraklarını genişletme girişimine rağmen, daha çok İspanya'nın– varlığını hâlâ sürdüren, endüstrileşme öncesi döneme ait eski Avrupalı imparatorluklarıydı. Portekiz'in, Afrika'daki topraklarını (Angola ve Mozambik) diğer emperyalist sömürgelerden daha uzun süre elinde tutabilmesinin asıl nedeni, modern rakiplerinin buraları aralarında tam olarak nasıl bölüşecekleri üzerinde bir anlaşmaya varamamiş olmalarından kaynaklanmaktaydı. Oysa İspanyol İmparatorluğu'nun Amerika kıtasındaki ve Pasifik'teki kalıntılarını (sırasıyla Küba, Porto Riko ve Filipinler) 1898'de ABD'ye karşı koruyabilecek benzer bir rekabet söz konusu değildi. Batılı devletler arasında 'nüfuz alanları' halinde, hatta (İran'la ilgili 1907'de yapılan İngiliz-Rus anlaşmasında olduğu gibi) bütün topraklarını kapsayacak şekilde doğrudan yönetim biçiminde paylaşılmış olmakla birlikte, Asya'nın geleneksel büyük imparatorluklarının çoğu görünüşte bağımsız kaldı; siyasal ve askeri çaresizlikleri veri kabul edilmekteydi. Bağımsızlıkları, (Güneydoğu Asya'da İngiliz ve Fransız bölgelerini birbirinden ayıran Siyam –şimdiki Tayland– veya Britanya ile Rusya'yı ayıran Afganistan gibi) ya tampon devlet konumuna uygun oluşlarına ya da rakip emperyal güçlerin bir bölüşüm formülü üzerinde anlaşamamalarına veya düpedüz büyüklüklerine dayanmaktaydı. Resmi sömür-

* Fas Sultanı, 'kral' ünvanını tercih etmektedir. İslam dünyasının hâlâ varlığını koruyan diğer mini sultanların hiçbiri 'krallar kralı' olarak kabul edilmeyecektir, edilemez de.

geci bir fetih girişimine karşı başarıyla direnen Avrupalı olmayan tek devlet, emperyal devletlerin en zayıfı olan İtalya'yı yanına yaklaştırmayan Etiyopya'ydı.

Dünyanın iki büyük bölgesi, Afrika ve Pasifik, tamamen bölüşüldü. İngilizler, Fransızlar, Almanlar, Hollandalılar, ABD ve –henüz ılımlı bir ölçüde– Japonlar arasında tamamen paylaşılan Pasifik'te artık bağımsız devlet kalmadı. 1914'e gelindiğinde, Etiyopya, önemsiz bir Batı Afrika cumhuriyeti olan Liberya ve Fas'ın işgale hâlâ direnen kısmı dışında Afrika, İngiliz, Fransız, Alman, Belçika, Portekiz ve (bir ölçüde de) İspanyol imparatorluklarının elindeydi. Eski Avrupalı imparatorluklar, –Britanya, Burma'yı kendi Hindistan imparatorluğuna katarak, Tibet'te, İran'da ve İran Körfezi'nde nüfuz alanı oluşturarak veya nüfuzunu güçlendirerek; Rusya, Orta Asya'nın içlerine ve (daha az başarılı bir ölçüde) Pasifik Sibiryası'na ve Mançurya'ya doğru ilerleyerek; Hollandalılarsa, Endonezya'nın uzak bölgelerindeki denetimlerini sıkılaştırarak– ellerinde bulundurdukları toprakları genişletmelerine rağmen, görmüş olduğumuz gibi, Asya'da büyük ve ismen bağımsız bir bölge varlığını sürdürdü. Fransızların III. Napoleon döneminde başlattığı Hindiçini işgaliyle ve önceleri Çin'in sonraları (daha mütevazı ölçülerde) Rusya'nın pahasına Japonların Kore'yi ve Tayvan'ı (1895) işgaliyle iki yeni imparatorluk kuruldu. Dünyada tek bir bölge, bu paylaşılma sürecinden önemli ölçüde etkilenmeden kaldı. Kanada, Karayib adaları ve Karayib kıyılarının bir bölümü dışında Amerika kıtası, 1875'lerdeki, hatta bu açıdan bakıldığında 1820'lerdeki durumunu, yani egemen cumhuriyetlerin toplandığı benzersiz bir yer olma özelliğini korudu. ABD dışında bu ülkelerin siyasal statüleri, komşuları dışında başkalarını pek etkilemedi. Ekonomik açıdan gelişmiş dünyaya bağımlı oldukları çok iyi bilinmekteydi. Bu geniş bölgede siyasi ve askeri hegemonyasını giderek hissettiren ABD bile burayı işgal etmeyi ve doğrudan yönetmeyi ciddi olarak düşünmedi. ABD'nin doğrudan ilhak ettiği yerler iki bölgeyle sınırlı kaldı. Bunlardan biri Porto Riko'ydu (Küba'nın görünüşte bağımsız olmasına izin verilmişti), diğeri de bu amaçla yapılan münasip bir yerel devrimle çok daha büyük bir ülke olan Kolombiya'dan ayrılan bir başka küçük ve ismen bağımsız bir cumhuriyetin bir bölümünü oluşturan yeni Panama Kanalı'ndaki dar bir şeritti. Amerika'nın Latin Amerika'daki ekonomik egemenliği ve gerektikçe başvurulan silah zoru, resmi işgal olmaksızın gerçekleştirildi. Kuşkusuz Amerika kıtası, büyük devletler arasında ciddi bir rekabetin yaşanmadığı dünyanın tek büyük bölgesiydi. İngilizler dışında hiçbir Avrupa devletinin, onsekizinci yüzyılın sömürgeci imparatorluklarından kalma, ekono-

mik ya da başka bir açıdan büyük önemi bulunmayan sağda solda birkaç toprak parçasından (esas olarak Karayiblerden) başka Amerika kıtasında bir varlığı bulunmuyordu. Ne İngilizlerin ne de başkalarının Monroe Doktrini'ne* meydan okuyarak ABD ile zıtlaşmak için iyi bir nedeni vardı..

Bu kitaba da adını veren, dünyanın bir avuç devlet arasında paylaşılması durumu, daha önce de belirttiğimiz gibi, dünyanın giderek artan biçimde güçlüler ve zayıflar, 'ilerlemişler' ve 'geri kalmışlar' halinde bölünmesinin en çarpıcı ifadesiydi. Bu süreç, dikkat çekecek kadar da yeniydi. 1876-1915 arasında dünyanın yaklaşık dörtte biri, yarım düzine devlet arasında sömürge biçiminde bölüşüldü ya da yeniden bölüşüldü. Britanya, topraklarını yaklaşık 4 milyon, Fransa yaklaşık 3.5 milyon kilometre kare büyüttü; Almanya 1 milyon kilometre kare, Belçika ve İtalya ise birer milyon kilometre karenin altında toprak kazandılar. ABD, İspanya'dan yaklaşık 100.000 kilometre kare, Japonya ise Çin, Rusya ve Kore'den yaklaşık aynı büyüklükteki bir toprak parçası aldı. Portekiz'in Afrika'daki eski sömürgeleri, yaklaşık 300.000 kilometre kare genişledi; İspanya, (ABD karşısında) net bir kayba uğramakla birlikte, yine de Fas'ta ve Batı Sahra'da bir miktar taşlık arazi kazanmayı başardı. Tamamen komşu alanlara yönelik olduğu ve çarlık devletinin yüzlerce yıl süren bölgesel yayılmacılığı şeklinde devam ettiği için, Rusya'nın emperyal gelişiminin ölçülmesi zordur; üstelik, göreceğimiz gibi, Rusya Japonya'ya bir miktar toprak da kaptırdı. Büyük sömürgeci imparatorluklar arasında yalnızca Hollandalılar, uzun zamandır resmen 'sahibi oldukları' Endonezya adaları üzerindeki fiili denetimlerini genişletmek dışında, yeni toprak elde edemedi ya da etmek istemedi. Küçükler arasındaysa, İsveç elinde kalan tek sömürge olan bir Batı Hint adasını Fransa'ya satarak tasfiye ederken, –sadece İzlanda'yı ve Grönland Adası'nı bağlısı olarak elinde tutan– Danimarka da aynı şeyi yapmak üzereydi.

En çarpıcı olanın, her zaman en fazla öneme sahip olması gerekmez. 1890'ların sonlarında dünya sahnesine bakanlar, serbest ticaretin ve serbest rekabetin geçerli olduğu yüzyıl ortasının liberal dünyasından belirgin biçimde farklı olan, ulusal ve uluslararası gelişmenin genel örüntüsünde

* İlk kez 1823'de ortaya atılan ve sonradan ABD yönetimleri tarafından yinelenen ve geliştirilen bu doktrin, Avrupalı güçlerin batı yarıkürede daha fazla sömürge edinmelerine veya siyasi müdahalede bulunmalarına karşı bir düşmanlık ifade ediyordu. Daha sonraları, bu yarımkürede müdahale hakkına sahip tek ülkenin ABD olduğu anlamına alınmaya başlandı. ABD güçlendikçe, Avrupa devletleri Monroe Doktrini'ni daha ciddiye alınaya başladılar.

yeni bir aşama gibi görünen şeyi incelemeye koyulduklarında, sömürge imparatorluklarının yaratılmasını, bu aşamanın yalnızca bir yönü olarak gördüler. Genel konuşursak, ortodoks gözlemciler, (daha önce ileri sürdüğümüz gibi) siyasi ve ekonomik ögelerin artık birbirinden net biçimde ayırt edilemediği ve devletin içeride ve dışarıda gittikçe daha etkin ve belirleyici bir rol oynadığı yeni bir dönemin ayırdına vardıklarını düşündüler. Heterodoks gözlemcilerse, bunu, kapitalist gelişmenin, bu gelişmede sezdikleri çeşitli eğilimlerden kaynaklanan yeni bir aşaması olarak (daha özgül biçimde) ele aldılar. Kısa bir süre sonra 'emperyalizm' adı verilecek olan şeyle ilgili çözümlemeler arasında en etkilisi olan Lenin'in 1916 tarihli küçük kitabında, 'dünyanın büyük güçler arasında bölüşülmesi' meselesi, on bölümlük kitabın altıncı bölümüne kadar ele alınmadı.[3]

Ancak sömürgeciliğin, dünya işlerinde ortaya çıkan daha genel bir değişimin yalnızca bir yönü olsa da, bu değişimin kendini en dolaysız biçimde gösteren yönü olduğu açıktı. Bu, daha kapsamlı çözümlemeler için bir kalkış noktası oluşturdu; çünkü, 'emperyalizm' sözcüğünün, ilk kez 1890'lardaki sömürgeci fetihlerle ilgili tartışmalar sırasında siyaset ve gazetecilik jargonunun bir parçası haline geldiğine kuşku yoktur. Dahası, emperyalizm kavramı kendisinden ayrı düşünülemeyeceği ekonomik boyutu bu dönemde kazandı. Bu nedenle, terimin dayandırıldığı siyasi ve askeri büyümenin eski biçimlerine yapılan göndermeler isabetsizdir. İmparatorlar ve imparatorluklar eski olsa da, emperyalizm tamamen yeniydi. 1883'te ölen Karl Marx'ın yazılarında yer almayan bu sözcük, Britanya'nın siyasal yaşamına ilk kez 1870'lerde girdi ve bu on yılın sonunda bile hâlâ uydurma bir deyim olarak görülüyordu. 1890'larda genel olarak kullanılmaya başlandı. 1900'e gelindiğinde, aydınlar hakkında kitap yazmaya başladığında, terim, bu konuda ilklerden biri olan İngiliz liberali J. A. Hobson'ın sözcükleriyle "herkesin ağzında[ydı] ... ve batı dünyasının güncel siyasasındaki en güçlü hareketi ifade etmek için kullanılmakta"[4] idi. Kısacası, yeni bir görüngüyü betimlemek için geliştirilmiş yeni bir terimdi. Bu apaçık gerçek, 'emperyalizm' üzerine yapılan gerilimli ve hayli yoğun ideolojik tartışmalarda yer alan birçok okuldan birini; yani, bunun yeni bir şey olmadığını, aslında kapitalizm öncesi bir kalıntıdan ibaret olduğunu iddia eden okulu bir yana bırakmak için yeterlidir. Herhalükârda yeni bir şey olduğu hissedilmekte ve bir yenilik olarak ele alınmaktaydı.

Bu hassas konu etrafında yürütülen tartışmalar öylesine ateşli, yoğun ve kafa karıştırıcıdır ki, tarihçinin ilk işi, bunları, gerçek görüngünün kendi başına görünmesini sağlayacak biçimde bir çözüme kavuşturmaktır. Çünkü, tartışmaların büyük bölümü 1875-1914 dünyasında neler olduğuyla

değil, güçlü duygular uyandırmaya müsait bir konu olan Marksizm üzerineydi; ve Lenin'in hayli tartışmalı emperyalizm çözümlemesi, 1917'den sonra komünist hareketlerin devrimci Marksizminde ve 'üçüncü dünya'nın devrimci hareketlerinde merkezi bir yer tutacaktı. Tartışmaya özel bir keskinlik kazandıran şey, tartışmanın taraflarından birinin hafif bir yapısal üstünlüğe sahip görünmesidir. Çünkü, 1890'lardan itibaren emperyalizmin destekçileriyle karşıtları birbirlerinin boğazına sarıldığından, sözcüğün kendisi yavaş yavaş (silinecek gibi de görünmeyen) aşağılayıcı bir anlam kazandı. Olumlu yan anlamlarından dolayı düşmanlarının bile üzerinde hak iddia ettikleri 'demokrasi'nin tersine 'emperyalizm', herkesçe kötülenen, dolayısıyla başkalarının yaptığı bir şeydir. 1914'te kendini emperyalist olarak tanımlamaktan gurur duyan birçok siyasetçi, zamanla ortadan kayboldu.

Hem Marksist hem de Marksist olmayan dönemin çeşitli yazarlarına dayandığı açık olan Leninist çözümlemenin hassas noktası, yeni emperyalizmin, kapitalizmin özgül yeni bir aşamasında, diğer şeylerin yanında, bir dizi resmi ve gayrı resmi sömürge ve nüfuz alanı şeklinde "dünyanın büyük kapitalist güçler arasında bölgesel [teritoryal] paylaşımı"na yol açan ekonomik köklere sahip olduğu saptamasında yatıyordu. Kapitalist güçler arasındaki paylaşıma yol açan çekişmeler, aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı'na da yol açtı. 'Tekelci kapitalizm'in hangi özgül mekanizmalarla sömürgeciliğe yol açtığı –Marksistler arasında bile bu konuda fikirler muhteliftir– ya da yirminci yüzyılın sonraki on yıllarında bu tür çözümlemelerin genişletilerek daha kapsamlı bir kuram olan 'bağımlılık kuramı'na dönüştürülmesi meselesini burada tartışmamız gerekmiyor. Herkes, deniz aşırı ekonomik yayılmacılığın ve deniz aşırı dünyanın sömürülmesinin kapitalist ülkeler için hayati olduğunu şu ya da bu biçimde kabul etmektedir.

Bu kuramları eleştirmenin özellikle ilgi çekici bir yanı olmadığı gibi, şu anki bağlamla da bir ilgisi yoktur. Fakat, Marksist olmayan emperyalizm analizcilerinin, Marksistlerin söylediklerinin tersini iddia etmek gibi bir eğilimleri olduğunu ve bunu yaparken de konuyu karanlıkta bıraktıklarını belirtmek gerekir. Onlar, ondokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl emperyalizmi ile genel olarak kapitalizm ya da (görmüş olduğumuz gibi) ondokuzuncu yüzyılın sonlarında ortaya çıktığı görülen kapitalizmin belli bir aşaması arasında herhangi bir özgül bağlantının varlığını yadsıma eğilimindeydiler. Değil geri kalmış bölgelerin sömürülmesinin kapitalizm için her anlamda özsel olduğunu ve bunun sömürge ekonomiler üzerinde olumsuz etkiler yarattığını, emperyalizmin emperyal ülkelere ekonomik yararlar sağlayan önemli ekonomik temelleri bulunduğunu bile yadsıdılar.

İddialarına göre emperyalizm, emperyal güçler arasında kontrolü olanaksız çekişmelere yol açmadığı gibi, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasında da ciddi bir rolü yoktu. Ekonomik açıklamaları reddederek, psikolojik, ideolojik, kültürel ve siyasal açıklamalar üzerine yoğunlaştılar, ama bunu yaparken iç siyasetin tehlikeli sularından uzak durmaya özen gösterdiler; oysa Marksistler, emperyalist politikanın ve propagandanın, merkez ülkelerdeki hakim sınıflara, (başka şeylerin yanı sıra) çalışan sınıfları hızla etkisi altına alan kitlesel emek hareketlerini etkisizleştirme olanağı verdiğini ısrarla vurguladılar. Savlar arasında uyuşmazlık bulunmasına karşın, bu karşı saldırıların bazılarının güçlü ve etkili olduğu görüldü. Gerçekte, emperyalizm karşıtı öncü kuramsal literatürün büyük bölümünün savunulabilir bir yanı yoktu. Fakat, anti emperyalizm karşıtı literatürün dezavantajı, 1900'lerde kapsamlı bir açıklama yapılmasını gerektirecek kadar dikkat çekici bulunan bu ekonomik ve siyasal, ulusal ve uluslararası konjonktüre gerçekte bir açıklama getirememiş olmasıdır. Bu literatür, o dönemin insanlarının o zamanlar 'emperyalizm'i neden hem yeni, hem de tarihsel olarak *merkezi* bir gelişme olarak gördüklerini açıklamaz. Kısacası, bu literatürün büyük bölümü, o dönemde ve bugün de yeterince açık olan gerçekleri yadsımaya varmaktadır.

Leninizmi ve Leninizm karşıtlığını bir yana bırakacak olursak, tarihçinin yapması gereken ilk şey, 1890'larda kimsenin yadsıyamayacağı, dünyanın bölüşümünün ekonomik bir boyutu olduğu gerçeğini yeniden ortaya koymaktır. Ancak, bunu tanıtlamak, o dönemin emperyalizmi hakkında herşeyi açıklamak demek değildir. Ekonomik gelişme, tarihin geri kalanının kuklası olduğu bir vantrolog değildir. Bu açıdan, söz gelimi Güney Afrika'daki altın ve elmas madenlerinde kâr peşinde koşan en dar kafalı işadamına bile yalnızca bir para makinesi olarak bakılamaz. Bu kişi, emperyal yayılmacılıkla el ele gittiği açık siyasal, duygusal, ideolojik, vatansever, hatta ırksal çağrılara karşı bağışık değildi. Bununla birlikte, o dönemde dünyanın kapitalist merkezindeki ekonomik gelişmenin eğilimleriyle periferiye yayılması arasında ekonomik bir ilişki kurulabilirse, açıklamada bütün ağırlığı batılı olmayan dünyaya sızmayla ve bu dünyanın fethiyle içkin bir bağlantısı bulunmayan emperyalizmin ardındaki güdülere vermek de ikna ediciliğini yitirecektir. Rakip güçlerin stratejik hesapları gibi, bu güdülerin ikna edici göründükleri durumlar çözümlenirken bile ekonomik boyutun akıldan çıkartılmaması gerekir. Bugün bile basit ekonomik gerekçelerle açıklanabilir olmaktan çok uzak olan Orta Doğu'daki siyasal yaşamın, petrol göz önünde bulundurulmadan tartışılması gerçekçi olmaz.

Şimdi, ondokuzuncu yüzyılla ilgili en önemli gerçek, adım adım dünyanın en uzak köşelerine ulaşan ve gelişmiş ülkeleri birbirlerine ve gelişmemiş dünyaya bağlayan ekonomik işlemlerden, iletişimden, mal, para ve insan hareketlerinden oluşan, yoğunluğu her geçen gün artan bir ağ halinde tek bir küresel ekonominin yaratılmasıdır (bkz: *Sermaye Çağı*, 3. Bölüm). Böyle olmasaydı, Avrupalı devletlerin, örneğin bir Kongo havzasının meselelerine karşı geçici bir ilgiden fazlasını göstermeleri ya da Pasifik'teki mercanadalarıyla ilgili diplomatik çekişmelere girmeleri için özel bir sebepleri olmazdı. Gerçi yüzyılın ortalarında önemli ölçüde hızlanmış olsa da, ekonomideki bu küreselleşme yeni bir şey değildi. 1875-1914 arasında –göreli olarak daha az dikkat çekici, fakat hacim ve sayı olarak daha yoğun biçimde– büyümeye devam etti. 1848-1875 arasında Avrupa'nın ihracatı dört katından fazla artmıştı; oysa 1875-1915 arasında yalnızca iki kat arttı. Fakat, dünya ticari gemi taşımacılığı 1840-1870 arasında yalnızca 10 milyon tondan 16 milyona çıkarken, (dünya demiryolu ağının yaklaşık 200.000 kilometreden (1870), Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde yaklaşık 1 milyon kilometreye çıktığı) sonraki kırk yılda iki katına ulaştı.

Sıkılaşan bu ulaşım ağı, geride, hatta şimdiye kadar kenarda kalmış olanları bile dünya ekonomisinin içine çekti ve zenginliğin ve gelişmenin eski merkezleri arasında bu uzak yerlere yeni bir ilginin doğmasına yol açtı. Aslında, bu bölgelerin çoğuna artık ulaşılabiliyor olması, yerlilerin kökünü kazıyan ya da onları yaşadıkları yerlerden süren, önce kentler, sonra zamanla (Mississippi'nin batısında kalan ABD, Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda, Güney Afrika, Cezayir, Güney Amerika'nın güney ucu gibi) endüstriyel bir uygarlık kuran soy Avrupalıların çoktandır yerleştiği ve geliştirdiği gelişmiş dünyanın olsa olsa potansiyel yayılması gibi göründü ilk bakışta. Göreceğimiz gibi, bu tahmin isabetsizdi. Buna karşın, (genellikle uzak olsalar da) bu tür bölgeler, dönemin insanlarına göre, iklimle ilgili nedenlerden dolayı beyaz göçmenlere yerleşmek için çekici gelmeyen yerlerden farklı, –zamanın önde gelen emperyal yöneticilerinden birinin sözleriyle– "Avrupalıların, sermayesi, enerjisi ve bilgisiyle en kârlı ticareti yapmak ve kendi ileri uygarlığı için gereken ürünleri bulmak üzere küçük gruplar halinde gelebileceği"[5] yerlerdendi.

Çünkü, bu uygarlığın şimdi egzotik şeylere ihtiyacı vardı. Teknolojik gelişme, artık iklimden ya da jeolojik raslantılardan dolayı yalnızca veya bol miktarda uzak ülkelerde bulunabilen hammaddelere dayanmaktaydı. Dönemimizin tipik çocuğu olan içten yanmalı motor, petrole ve kauçuğa bağlıydı. Petrol, ağırlıklı olarak hâlâ ABD'den ve Avrupa'dan (Rusya'dan

ve Romanya'dan) gelmekteyse de, Orta Doğu'nun petrol alanları çoktandır yoğun diplomatik zıtlaşmaların ve ateşli tartışmaların konusu olmuştu. Kauçuk, yalnızca tropikal bölgelerde yetişen bir üründü ve Kongo ile Amazon'un yağmur ormanlarında yerlilerin acımasızca sömürülmesi yoluyla elde edilmekteydi (Bu nedenle, ilk ve haklı bir anti emperyalist protestonun hedefi oldu). Zamanla, geniş ölçüde Malaya'da yetiştirilmeye başlandı. Kalay, Asya ve Güney Amerika'dan gelmekteydi. Önceleri pek önem taşımayan demir dışındaki metaller, hızla ilerleyen teknolojinin gereksinim duyduğu çelik alaşımlar için vazgeçilmez hale geldi. Bazıları, gelişmiş dünyada, özellikle de ABD'de bol miktarda bulunurken, diğerlerinde durum böyle değildi. Yeni elektrik ve motor endüstrileri, en eski metallerden biri olan bakıra ihtiyaç duymaktaydı. Başlıca bakır yatakları ve tabii üreticileri, yirminci yüzyıl sonlarında 'Üçüncü Dünya' adı verilen (Şili, Peru, Zaire, Zambiya gibi) yerlerde bulunmaktaydı. Yine, bu dönemde (elmas madenlerini saymazsak) Güney Afrika'yı dünyanın rakipsiz en büyük altın üreticisi haline getiren değerli madenlere yönelik sürekli ve doymak bilmeyen bir talep de vardı. Madenler, dünyanın emperyalizme açılmasında başlıca öncülerdi; aynı zamanda ana hatlar dışında demiryolu yapımını haklı kılacak kadar sansasyonel kârlar sağladığından, çok etkili oldular.

Yeni teknolojinin talepleri bir yana, merkez ülkelerde toplu tüketimin gelişmesi, hızla genişleyen bir gıda malları pazarı yarattı. Ilıman kuşakta yetişen temel gıda maddeleri, Avrupalıların yerleştiği bölgelerde –Kuzey ve Güney Amerika, Rusya ve Avustralasya'da– artık ucuz ve bol miktarda üretilen buğday ve et, bu pazarda önemli bir yer tutmaktaydı. Fakat, aynı zamanda bu, uzun zamandır ve özel olarak (en azından Almanya'da) 'sömürge malları' olarak bilinen ve gelişmiş dünyanın bakkallarında satılan (şeker, çay, kahve, kakao ve türevleri gibi) ürünlerin pazarını da dönüşüme uğrattı. Hızlı taşımacılık ve koruma teknikleri sayesinde tropikal meyvelere ulaşmak mümkün oldu. Bunlar, 'muz cumhuriyeti'nin oluşmasını olanaklı kıldı.

1840'larda kişi başına 1.5 libre, 1860'larda 3.26 libre çay tüketen Britonlar, 1890'larda 5.7 libre tüketmekteydi; fakat bu rakam, 1860'lardaki yıllık 98 milyon libre, 1840'larda yaklaşık 40 milyon libre yıllık ithalata karşılık, yılda 224 milyon librelik bir ithalatı temsil etmekteydi. İngilizler, Hindistan'dan ve Seylan'dan (Sri Lanka) kahve almaktan vazgeçerken, Amerikalılar ve Almanlar, (özellikle Latin Amerika'dan) görülmemiş miktarda kahve ithal ettiler. 1900'lerin başlarında New Yorklu aileler haftada 1 libre kahve tüketmekteydi. Britanya'nın, alkolsüz içecekler

hazırlamaktan memnun Quaker meşrubat ve çikolata üreticileri, hammaddelerini Batı Afrika ve Güney Amerika'dan almaktaydı. 1885'te United Fruit Company'yi kuran Bostonlu açıkgöz işadamları, o zamana kadar itibar edilmeyen muzu Amerika'ya getirmek için Karayiblerde şahsi imparatorluklar kurdular. Sabun üreticileri, yeni reklam endüstrisinin bütün yeteneklerini sergilediği bu piyasayı tükettikten sonra, gözlerini Afrika'nın bitkisel yağlarına diktiler. Plantasyonlar, malikâneler ve çiftlikler, emperyal ekonomilerin ikinci, merkezdeki tüccarlar ve bankerler de üçüncü dayanağıydı.

Bu gelişmeler, (petrol şirketleri gibi) yazgıları dünyanın belli bölgelerinin yazgısına yakından bağlı olan iş kolları yaratmış olmasına karşın, endüstrileşmiş ve endüstrileşmekte olan ülkelerin biçimini ve niteliğini değiştirmedi. Fakat, kaprislerine bağımlı oldukları dünya pazarına ihraç etmek üzere giderek bir ya da iki temel ürünün üretiminde uzmanlaşmış üreticiler haline gelen sömürge ve yarı sömürge ülkeler açısından değerlendirildiğinde, dünyanın geri kalan kısmını dönüşüme uğrattı. Malaya kauçuk ve kalay, Brezilya kahve, Şili nitrat, Uruguay et, Küba da şeker ve puro demekti. Gerçekte, ABD istisna olmak üzere, uluslararası uzmanlaşma tuzağına yakalandıklarından, beyaz göçmen sömürgeler bile (bu aşamada) endüstrileşmeyi başaramadı. Oysa bunlar, (yerlileri dışarıda bırakmasına rağmen demokratik radikallikleri sağlam, seçilmiş meclislerde siyasal bir güç oluşturan özgür ve genel olarak militan Avrupalı göçmenlerin gelip yerleşmeleriyle birlikte) Avrupalı ölçütlerle bile son derece müreffeh hale gelebilirlerdi.* İmparatorluk Çağı'nda göç etmek isteyen bir Avrupalı, (ABD dahil) başka bir yer yerine Avustralya, Yeni Zelanda, Arjantin veya Uruguay'a gitmekle daha iyi bir iş yapmış olurdu. Bütün bu ülkelerde, Avrupalı devletlerden çok daha önce emekçi ve radikal demokrat partiler, hatta hükümetler kuruldu, sosyal refah ve güvenlik sistemleri (Yeni Zelanda, Uruguay) geliştirildi. Ancak, bunları Avrupa (yani özünde İngiliz) endüstri ekonomisini tamamlamak üzere yaptılar, dolayısıyla endüstrileşmek gibi bir bedel ödemediler. Onların endüstrileşmesi merkez ülkelerin de hoşuna gitmezdi. Resmi retorik ne olursa olsun, sömürgelerin ve gayrı resmi bağımlı ülkelerin işlevi, merkez ekonomileriyle rekabet etmek değil, onları tamamlamaktı.

Beyaz 'göçmen kapitalizmi' olarak adlandırılan kuşağa dahil olmayan bağımlı ülkeler yeterince başarı gösteremedi. Onların ekonomik çıkarı,

* Gerçekte, beyazların demokrasisi onları genellikle beyaz derililerin sağladığı yararlardan mahrum bırakmakta, hatta onları tam bir insan olarak görmeyi reddetmekteydi.

maliyeti az, ucuza çalıştırılması mümkün 'yerliler'den oluşan bir işgücüyle doğal kaynakların bileşiminde yatmaktaydı. Buna karşın, –yerel, Avrupa'dan ithal ya da her iki özelliği de gösteren– toprak sahiplerinin ve komprador tüccarların oluşturduğu oligarşiler (ve varsa) bunların hükümetleri, ticaret döngüsünün, aşırı spekülasyonun, savaşın ve barışın neden olduğu (1890'da Arjantin'deki gibi) dramatik bunalımlar yüzünden zaman zaman (ama kısa sürelerle) kesintiye uğramasına karşın, ihraç ürünleri sayesinde, bu muazzam genişleme döneminin salt uzunluğundan bile yarar sağladılar. Birinci Dünya Savaşı bu ülkelerin pazarlarının bir bölümünde sarsıntıya yol açtıysa da, bağımlı konumdaki üreticiler bu gelişmenin uzağında kaldılar. Ondokuzuncu yüzyılın sonunda başlayan imparatorluk çağı, onların nazarında 1929-33 dönemindeki Büyük Bunalıma kadar sürdü. Gene de, yazgıları (1914'e kadar Brezilya'nın ihracat gelirinin 58'ini, Kolombiya'nın da yüzde 53'ünü sağlayan) kahvenin, kauçuğun ve kalayın, kakaonun, sığır etinin ve yünün fiyatının bir fonksiyonu haline geldiği için, bu dönem zarfında hassas ve kırılgan olacaklardı. Fakat, 1929'daki ekonomik durgunluk sırasında birincil malların fiyatlarında yaşanan ani düşüşe kadar, ihracattaki ve kredideki sınırsız gibi görünen genişlemeyle karşılaştırıldığında, bu hassasiyetin uzun vadede bir önemi yok gibiydi. Tersine, eğer bir değişiklik varsa, o da (görmüş olduğumuz gibi) 1914'ten önceki ticaret hadlerin birincil mallar lehine görünmesiydi.

Bununla birlikte, bu tür bölgelerin dünya ekonomisi açısından taşıdıkları önemin artması, (başka şeylerin yanında) önde gelen endüstri devletlerinin, dünyayı sömürgelere ve nüfuz alanlarına bölmekte neden acele davrandıklarını açıklamaz. Emperyalizmin anti emperyalist çözümlemesi, bunun neden böyle olması gerektiğine ilişkin çeşitli sebepler ileri sürmüştür. Bu çözümlemeler arasında en bilineni, yani yabancı sermayenin rekabetinden korunan ülke içindeki garanti kârdan daha kârlı yatırımlar arayan sermayenin yarattığı baskı, en az ikna edici olanıdır. Yurt dışına yatırılan İngiliz sermayesinin yüzyılın son üçte birlik döneminde muazzam ölçüde artması ve bu yatırımlardan elde edilen gelirin İngiliz ödemeler dengesinde önemli bir yer tutması nedeniyle, J. A. Hobson'un yaptığı gibi 'yeni emperyalizm'i sermaye ihracıyla ilişkilendirmek oldukça doğaldı. Fakat, bu yoğun sermaye akışının çok az bir kısmının yeni sömürge imparatorluklarına gittiğini yadsımak olanaksızdır: İngiliz dış yatırımlarının büyük bölümü, hızla gelişen ve bir süre sonra neredeyse bağımsız 'dominyonlar' olarak kabul edilecek olan beyaz göçmenlerin yerleştiği eski sömürgelere (Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda, Güney Afrika) ve (ABD'yi

saymazsak), Arjantin Uruguay gibi 'fahri' dominyonlar diye nitelenebilecek yerlere gitti. Ayrıca, bu tür yatırımların büyük kısmı (1913'te yüzde 76'sı), İngiliz hükümetinin iç borçlanma amacıyla çıkardığı kağıtlara göre getirisi kesinlikle daha iyi olan –ortalama yüzde 3'e karşılık ortalama yüzde 5– demiryollarına ve kamu işletmelerine yönelik kamu kredisi biçimini almakla birlikte, bu yatırımların (elbette bunları düzenleyen bankerler dışında), ülke içindeki endüstri sermayesinin sağladığı kârdan daha az kazançlı olduğu da aynı ölçüde kesindi. Bu yatırımların yüksek kazançlı olmak yerine güvenli oldukları varsayılmaktaydı. Bu söylenenlerden hiçbiri, bazı yatırımcı grupların vurgun yapmak gibi bir beklentileri olmadığından ya da yatırımlar zaten garanti altında olduğundan sömürge edinilmediği anlamına gelmez. İdeolojisi ne olursa olsun, Boer Savaşı'nın ardındaki güdü altındı.

Sömürgeci yayılmanın ardındaki daha inandırıcı genel güdü, pazar arayışıydı. Bu arayışın çoğu zaman hüsrana uğramış olmasının meselenin özüyle bir ilgisi yoktur. Büyük Bunalım dönemindeki 'aşırı üretim' sorununun, büyük bir ihracat hamlesiyle çözülebileceği inancı yaygındı. Dünya ticaret haritasındaki boşlukları potansiyel tüketicilerle doldurma eğiliminde olan işadamlarının, bu tür henüz tüketilmemiş alanlar aramaları doğaldı: Satıcıların hayallerini dolduran ülkelerden biri Çin –o 300 milyonun herbiri yalnızca bir kutu raptiye alsa!–, diğeri de bilinmeyen kıta Afrika idi. 1880'lerin başlarındaki bunalımlı günlerde, diplomatik görüşmelerde muazzam bir ticari geleceği olduğuna inanılan Kongo havzasına kendi tüccarlarının girişlerinin engellenebileceği; dahası, Belçikalıların taçlı işadamı Kral II. Leopold'un ödeme teklifiyle bu sonuca gidilmekte olduğu düşüncesi İngiltere'deki Ticaret Odaları'nı kızdırdı[7] (Nitekim, kralın, tüketicilerin sayısını işkence ve katliamla bilfiil azaltmadığında bile, zorunlu emeğe dayalı gözde sömürü yönteminin kişi başına yüksek satın alma düzeyini teşvik etmediği görülecekti).

Küresel ekonomik durumun en hassas noktası, bir dizi gelişmiş ekonominin aynı anda yeni pazarlara gereksinme duymasıydı. Yeterince güçlüyseler, ideal olanı, gelişmemiş dünya pazarlarında 'açık kapı' politikası uygulamaktı; yeterince güçlü değilseler, ülkeleri kendi yararlarına olacak biçimde parçalamayı umuyorlardı. Böylelikle, mülk sahipliği yoluyla ulusal yatırımcılara tekelci bir konum ya da en azından önemli bir avantaj sağlayabileceklerdi. Bunun mantıksal sonucu, Üçüncü Dünya'nın işgal edilmemiş kısımlarının paylaşılmasıydı. Bir anlamda bu, 1879'dan sonra hemen her yerde kendine zemin bulan korumacılığın genişlemesi anlamına geliyordu (Önceki bölüme bakınız). "Eğer siz bu kadar ısrarla korumacılık

yanlısı olmasaydınız", diyordu 1897'de İngiliz başbakanı Fransız elçisine, "biz de toprak ilhakı konusunda bu kadar istekli olmazdık."[8] Bu bakımdan 'yeni emperyalizm', 1880'lerdeki ekonomik baskının şiddetlendirdiği endüstri ekonomileri arasındaki rekabete dayanan uluslararası bir ekonominin doğal yan ürünüydü. Dünyanın en büyük altın üreticisi haline gelen Güney Afrika'da aslında olan buysa da, buradan, herhangi bir sömürgenin kendiliğinden Eldorado'ya dönüşmesinin beklendiği sonucu çıkmaz. Sömürgeler, kapitalist iş yaşamının bölgeye sızması için olsa olsa uygun bir temel ya da sıçrama noktası oluşturabilirdi. ABD'nin (uluslararası modayı izleyerek) kendi sömürge imparatorluğunu kurmak için küçük bir hamlede bulunduğu yüzyıl başında bu gerçek, bir ABD Dışişleri Bakanlığı görevlisi tarafından da dile getirildi.

Bu noktada, ne çeşit olursa olsun korumacılık, ekonominin siyasetin yardımıyla işlemesi demek olduğundan, sömürge kazanmanın ardındaki ekonomik güdüyü, bu amaç için gerekli olan siyasi etkinlikten ayırmak zorlaşmaktadır. Sömürgeciliğin stratejik güdüsünün kendini en güçlü olarak hissettirdiği yerin, dünya çapındaki ticaret ve denizcilik çıkarları açısından yaşamsal olduğuna inanılan çeşitli kara ve deniz alanlarına giriş çıkışın kontrolünü sağlayan (Cebelitarık ve Malta) ya da buharlı gemilerin ortaya çıkmasıyla kömür ikmal limanı olarak faaliyet gösterebilecek sömürgelere (Bermuda ve Aden) uzun zamandır sahip olan Britanya olduğu açıktı. Aynı zamanda hırsızlar için de ganimetten uygun bir pay elde etmenin sembolik ya da gerçek bir önemi vardı. Rakip güçler, Afrika'nın ya da Okyanusya'nın haritasını paylaşmaya başladıklarında, herbirinin aslan payını almaya ya da yağlı lokmanın başkalarına gitmesini önlemeye çalışması doğaldı. Palmiyelerin gölgesindeki bir sahile (ya da daha muhtemeli kuru çalılık alanlara) bayrak çekmek, büyük devlet olmanın göstergesi haline geldiğinden, sömürge edinmek, ekonomik değeri ne olursa olsun bir statü sembolü halini aldı. Kendi emperyalizmi ne önce ne de sonra resmi sömürgelere sahip olmakla özellikle ilişkili olmayan ABD bile, 1900 civarında modayı izlemek zorunda kaldı. Almanya, kendisi gibi güçlü ve dinamik bir ulusa, (sömürgelerinin ekonomik değeri ve stratejik önemi az olmasına karşın) İngilizlerden ve Fransızlardan çok daha küçük bir pay düşmesinden derin öfke duyuyordu. İtalya, büyük bir güç olarak konumunu sağlamlaştırmak için Afrika'nın hiçbir çekiciliği bulunmayan çöllük ve dağlık alanlarını ele geçirmekte ısrarlı davrandı ve 1896'da Etiyopya'yı fethetmede gösterdiği başarısızlık mevki kaybetmesine neden oldu.

Dolayısıyla sömürgeleri olanlar büyük devletlerse, deyim yerindeyse buna 'hakları' olmayanlar da küçük devletlerdi. İspanya, sömürge impara-

torluğundan elinde kalanların çoğunu 1898 İspanyol-Amerikan Savaşı'nın sonunda yitirdi. Gördüğümüz gibi, Portekiz'in Afrika imparatorluğundan geriye kalanların paylaşılma planı yeni sömürgeci güçler arasında ciddi biçimde ele alınmaktaydı. Yalnızca Hollandalılar (esas olarak Güneydoğu Asya'daki) zengin ve eski sömürgelerini büyük ölçüde korudular. Yine gördüğümüz gibi, hiçbir büyük güç Kongo nehrinin geniş havzasından diğerlerine önemli bir pay vermeye niyetli olmadığından, herkesin girip çıkmasına olanak tanıması koşuluyla, Belçikalıların Kralı'nın Afrika'daki özel arazisini pay etmesine izin verildi. Asya ve Amerika kıtasında Avrupalı güçler arasında (siyasal nedenlerle) önemli bir paylaşıma konu olmayan geniş alanlar bulunduğunu da eklemek gerekir. Amerika kıtasındaki mevcut Avrupa sömürgelerinin durumu Monroe Doktrini'yle dondurulduğu: Yalnızca ABD hareket özgürlüğüne sahipti. Asya'nın büyük bölümünde, özellikle Çin, İran ve Osmanlı İmparatorluğu gibi ismen bağımsız devletlerde nüfuz alanları kazanmak için mücadele edildi. Bunun istisnası Ruslar ve Japonlar'dı (Ruslar, Orta Asya'daki alanlarını genişletmekte başarılı, fakat Kuzey Çin'den toprak koparmakta başarısız olurken; Japonlar, 1894-5'te Çin'le yaptıkları savaşın sonunda Kore'yi ve Formoza'yı [Tayvan] ele geçirdiler). Dolayısıyla, toprak kapma yarışının sürdürüldüğü belli başlı alanlar, uygulamada Afrika'da ve Okyanusya'da bulunmaktaydı.

O nedenle, emperyalizme stratejik yönden getirilen açıklamalar, İngilizlerin Afrika'daki yayılmasını, Hindistan'a giden yolları ya da Hindistan'ın denizden ve karadan sahra şevisini potansiyel tehditlere karşı savunma ihtiyacı bağlamında açıklamaya çalışan tarihçileri cezbetti. Genel konuşursak, Hindistan'ın İngiliz stratejisinin merkezinde yer aldığını ve bu stratejinin, sadece bu yarı kıtaya giden kısa denizyollarının (Mısır, Orta Doğu, Kızıldeniz, İran Körfezi ve Güney Arabistan) ve uzun denizyollarının (Ümit Burnu ve Singapur) denetimini gerektirmekle kalmayıp (Afrika kıyı şeridinin ve hinterlandının hayati kısımları dahil) bütün Hint Okyanusu'nun denetlenmesini gerektirdiğini önemle hatırlatmak gerekir. İngiliz hükümetleri de bunun tamamen farkındaydı. Yine, bu hedef açısından hayati önem taşıyan (Sudan dahil) Mısır gibi bazı bölgelerde yerel iktidarın parçalanması, İngilizleri, buralarda başlangıçta amaçlanandan çok daha dolaysız bir siyasal varlık oluşturmaya, hatta fiilen yönetimi ele almaya itti. Bununla beraber, bu savlar emperyalizmin ekonomik açıdan çözümlenmesini geçersizleştirmez. Öncelikle bu savlar, (Güney Afrika başta olmak üzere) Afrika'dan toprak kazanmanın ardındaki dolaysız ekonomik dürtüye gereken önemi vermemektedir. Ne olursa

olsun, Batı Afrika ve Kongo için verilen mücadele esas olarak ekonomikti. İkinci olarak, Hindistan'ın "imparatorluk tacının en parlak mücevheri" olduğu ve (İngiliz ekonomisi için taşıdığı gerçek önemden dolayı) İngilizlerin küresel düzeydeki stratejik düşüncelerinin özünü oluşturduğu gerçeği, bu savlarda görmezden gelinmektedir. Bu gerçek, hiçbir zaman o dönemde olduğu kadar önemli olmamıştır; İngiliz pamuklu ihracatının yüzde 60'ı Hindistan'a ve Uzak Doğu'ya gidiyordu (yüzde 40-45 payla Hindistan bu ihracatta kilit rol oynuyordu) ve Britanya'nın uluslararası ödemeler dengesi, Hindistan'ın verdiği ödemeler fazlasına dayanmaktaydı. Üçüncü olarak, Avrupalıların daha önce doğrudan yönetme zahmetine katlanmadıkları yerlerde zaman zaman Avrupalı yönetimlerin kurulmasını gerektiren bir gelişme olan yerli yerel iktidarın dağılması olgusu, ekonomik nüfuzun yerel yapıları zayıflatmasından kaynaklanmaktaydı. Ve son olarak, 1880'lerde batı kapitalizminin içsel gelişiminde, dünyanın yeniden paylaşımını açıklayabilecek hiçbir şeyin bulunmadığını ispatlama girişimi bir fiyaskodur; çünkü, bu dönemde dünya kapitalizmi 1860'lardakinden açıkça farklıydı. Dünya, artık kendilerini birbirlerine karşı 'koruyan' çok sayıda rakip 'ulusal ekonomi'den oluşmaktaydı. Kısacası, kapitalist bir toplumda siyaseti ve ekonomiyi birbirinden ayırmak, İslami bir toplumda dinle toplumu ayırmak kadar olanaksızdır. 'Yeni emperyalizm' için tamamen ekonomi dışı bir açıklama bulma girişimi, işçi sınıfı partilerinin doğuşuna tamamen ekonomi dışı bir açıklama bulma girişimi kadar gerçek dışıdır.

Gerçekten de emek hareketlerinin ya da daha genel olarak demokratik siyasetin ortaya çıkışının (bir sonraki bölüme bakınız), 'yeni emperyalizm'in doğuşuyla belirgin bir ilişkisi vardır. 1895'te büyük emperyalist Cecil Rhodes'un, iç savaştan kaçınmak isteniyorsa emperyalist olmak gerekir[9] şeklinde bir gözlemde bulunmasından bu yana, çoğu gözlemci, 'sosyal emperyalizm' denilen şeyin; yani, ülke içinde var olan hoşnutsuzluğu ya ekonomik iyileştirmelerle ya sosyal reformla ya da başka yollarla azaltmak için emperyal yayılmacılıktan yararlanma girişiminin ayırdına vardı. Emperyalizmin potansiyel faydalarının en iyi farkına varanların politikacılar olduğuna hiç kuşku yoktur. Bazı durumlarda –özellikle Almanya'da– emperyalizmin doğuşu, esas olarak 'iç siyasetin önceliği' bağlamında açıklanmıştır. Emperyalizmin hoşnutsuz kitlelere doğrudan ya da dolaylı olarak sağlayacağı esas olarak ekonomik yararları hesaba katan Cecil Rhodes'un sosyal emperyalizm yorumu, muhtemelen amaca en az uygun olanıydı. Sömürgeci işgalin, kendi başına, merkez ülkelerdeki işçilerin istihdamı ya da reel gelirleri üzerinde fazla bir etkisinin olduğuna

dair elde yeterince sağlam kanıt yoktur* ve sömürgelere göçün, aşırı nüfuslu ülkeler için bir emniyet subapı oluşturacağı fikri, demagojik bir fanteziden başka bir şey değildir (Gerçekten de, göç edecek bir yer bulmak, hiçbir dönemde 1880-1914 arasında olduğundan daha kolay olmamıştı; oysa göçmenlerin çok küçük bir kısmı sömürgelere gitti veya buna ihtiyaç duydu).

Daha maliyetli reformlar yapmak yerine, seçmenlere şeref sunmak amaca çok daha uygundu: Egzotik ülkelerin ve kara ırkların fethinden (özellikle de ucuza getirildiklerinde) daha şeref verici ne olabilirdi? Emperyalizm, kitleleri, özellikle de potansiyel hoşnutsuzları emperyal devletle ve ulusla özdeşleşmeye, bu sayede o devletin temsil ettiği siyasal ve toplumsal sisteme bilinçsizce haklılık ve meşruiyet kazandırmaya özendirdi. Kitle politikalarının geçerli olduğu bir çağda eski sistemlerin bile yeni bir meşruiyete ihtiyacı vardı (Sonraki bölüme bakınız). Dönemin insanları yine bu konuda da oldukça nettiler. "Kalıtsal tacın, özgür demokrasi tarafından *ırklarının dünya çapındaki egemenliğinin bir simgesi olarak* tanınması"nı (vurgu bana ait) ifade edecek biçimde düzenlendiği için İngilizlerin 1902 tarihli (özenle yeniden biçimlendirilen) taç giyme töreni büyük övgü aldı. Kısacası, imparatorluk iyi bir harçtı.

Özellikle liberalizmin ve radikal solun, anti emperyal, anti militarist, anti sömürgeci ya da daha genel olarak anti aristokrat gelenekler taşıdığı ülkelerde vatanseverlik bayraktarlığının bu özel türünün ne kadar etkili olduğu çok açık değildir. Birçok ülkede emperyalizmin, toplumsal kimliği büyük ölçüde vatanseverliğin seçilmiş araçları üzerinde hak iddiasına dayanan yeni orta ve beyaz yakalı tabakalar arasında büyük rağbet gördüğüne kuşku yoktur (bkz: 8. Bölüm). İşçilerin, (savaşları bir yana bırakırsak) sömürgeci fetihler karşısında kendiliğinden coşkuya kapıldıklarına ya da (beyaz göçmenlerinki hariç) yeni olsun, eski olsun sömürgelerde çıkarları bulunduğuna dair çok fazla kanıt yoktur. Britanya'da bir 'İmparatorluk Günü' kutlaması (1902) yerleştirmek gibi, emperyalizmle iftihar etmeyi kurumlaştırma girişimlerinin başarılı olup olmaması, büyük ölçüde okul çocuklarının zoraki seyirciler olarak seferber edilmesine dayanmaktaydı (Vatanseverlik çağrısı, daha genel anlamıyla aşağıda ele alınacaktır).

* Tek tek örneklerde imparatorluğun yararı olmuş olabilir. Cornwalllu madenciler, yarımadalarındaki gerilemekte olan kalay madenlerini bırakarak, çok para kazandıkları ve genellikle akciğer hastalıklarından normalden daha erken öldükleri Güney Afrika'nın altın madenlerine koştular. Cornwalllu maden sahipleri, Malaya'nın yeni kalay madenlerinden satın aldılar; bu, yaşamları için daha az tehlikeliydi.

Bununla birlikte, uzak yerlerdeki karaderililerin dünyasından üstün olunduğu ve ona hükmedilmesi gerektiği düşüncesinin geniş taraftar bulduğunu, dolayısıyla emperyalist politikaların bundan nemalandığını yadsımak olanaksızdır. Düzenlediği büyük Ulusararası Sergiler'de (bkz: *Sermaye Çağı*, 2. Bölüm) burjuva uygarlığı, bilim, teknoloji ve üretim üçlüsünün zaferleriyle her zaman iftuhar etmiştir. İmparatorluklar Çağı'nda da sömürgeleriyle iftihar etti. O zamana kadar bilinmeyen [Sergilerdeki] 'sömürge pavyonları' yüzyılın sonunda çoğaldı: 1889'da on sekizi Eyfel Kulesi'ni tamamladı; 1900'de on dört tanesi turistleri Paris'e çekti.[11] Kuşkusuz bu planlı bir tanıtımdı; ancak, ticari olsun, siyasi olsun, bütün başarılı propagandalar gibi, toplumsal duyarlılığa dokunduğundan başarılı oldu. Sömürgelerle ilgili sergiler 'hit' oldu. İngilizlerin ellinci yıl kutlamaları, kraliyet cenazeleri ve taç giyme törenleri çok daha etkileyiciydi; çünkü, eski Romalıların zafer alaylarında olduğu gibi, –zorla değil, vefa borçlarını ödemek üzere gelmiş– değerli taşlarla süslü kaftanlar içinde itaatkâr mihraceler teşhir ediliyordu. Askeri gösteriler daha da renkliydi; çünkü bu törenlerde türbanlı Sihler, bıyıklı Rajputlar, mütebessim ama acımasız Gurkalar, Sipahiler ve uzun boylu kara Senegalliler yer alırdı: Barbar diye nitelenen dünya uygarlığın hizmetinde. Denizaşırı sömürgelerle ilgilenmeyen Habsburg Viyanası'nda bile bir Ashanti köyü turistleri büyülemişti. Tropik ülkelerin hayalini kuran tek kişi Gümrükçü Rousseau* değildi.

Üstünlük duygusunun, batılı beyazları, zenginleri, orta sınıfı ve yoksulları birleştirmesinin tek nedeni, (özellikle sömürgelerde) hepsinin de egemenin ayrıcalıklarına sahip olması değildi. Elbette Dakar'da ya da Mombasa'da en sıradan bir kâtip bile efendi konumundaydı ve Paris'te ya da Londra'da varlığının farkına bile varmayacak kişiler tarafından 'beyefendi' olarak kabul edilmekteydi; beyaz işçilerse siyahların amiriydi. Fakat, ideolojinin en azından potansiyel bir eşitlik vazettiği durumlarda bile, [bu üstünlük duygusu] tahakküm biçimini alıyordu. Bengallilerin ve Yorubaların, hiçbir zaman gerçek anlamda İngiliz olamayacaklarına inanan İngilizlerin aksine Fransa, uyruklarını Fransızlaştırabileceğine, onların teorik olarak (Bourdeaux'da olduğu gibi, Martinique'te ve Timbuktu'da da ders kitaplarında vurgulandığı gibi) 'nos ancstres les gaulois' (atalarımız Galyalılar) soyundan olduklarına inanmaktaydı. Ancak, tam da yerli *évolue* tabakasının varlığı, büyük çoğunluğun 'evrim'in çok uza-

* (Henri), Gümrükçü Rousseau (le Douanier Rousseau) denir, Fransız ressam (Laval 1844- Paris 1910) –en.

ğında kaldığını göstermekteydi. Kiliseler, (Hindistan'da olduğu gibi) sömürge hükümetlerince etkin bir şekilde engellendikleri veya (İslam egemenliğindeki bölgeler gibi) bu işin açıkça olanaksız olduğu yerler dışında, dinsizleri gerçek Hıristiyanlık inancının değişik yorumlarına döndürmeye başladılar.

Bu, yoğun misyonerlik hareketinin klasik çağıydı.* Misyonerlik, hiçbir biçimde emperyalist politikaların bir mümessili olmadı. Çoğu zaman sömürgelerdeki yetkililerle ters düştü. Hıristiyanlığa döndürdüklerinin çıkarlarını hemen her zaman önde tuttu. Ne var ki, Tanrı'nın başarısı, emperyalist ilerlemenin bir işleviydi. Ticaretin, bayrağın ardından gidip gitmediği hâlâ tartışmalı olsa da, (Uganda, Rodezya [Zambiya ve Zimbabwe] ve Nyasa'da [Malawi] olduğu gibi) sömürgeci fetihlerin etkin misyonerlik faaliyetinin önünü açtığına kuşku yoktur. Hıristiyanlık, ruhların eşitliğinde ısrarlı olsa da, bedenler –hatta ruhban bedenleri– arasında eşitsizliği vurgulamaktaydı. Misyonerlik, beyazların yerliler için, bedeli yerlilerce ödenmek üzere yaptığı bir şeydi. İnançlı yerlilerin sayısı artmasına artmıştı, ama ruhban sınıfın en azından yarısı beyaz olarak kaldı. 1880-1914 arasında beyaz olmayan bir piskoposa rastlamak için neredeyse mikroskopla bakmak gerekiyordu. Böyle bir gelişmenin istenir bir şey olduğunu fark ettikten seksen yıl sonrasına, 1920'lere kadar Katolik Kilisesi ilk Asyalı piskoposlarını kutsamaya yanaşmadı.[13]

Kendini tutkuyla bütün insanların eşitliğine adayan [işçi] hareketine gelince, iki ayrı sesten konuşmaktaydı. Laik sol, ilke olarak (çoğu zaman uygulamada da) anti emperyalistti. Mısır'ın ve İrlanda'nın özgürlüğü gibi Hindistan'ın özgürlüğü de İngiliz işçi hareketinin hedefiydi. Sol, –Boer Savaşına karşı İngiltere'deki muhalefette olduğu gibi– halkın ilgisini geçici de olsa önemli ölçüde yitirme tehlikesine karşın, sömürgeci savaşları ve işgalleri kınamakta hiçbir zaman tereddüt etmedi. Radikaller, Kongo'daki, Afrika adalarının kakao plantasyonlarındaki ve Mısır'daki dehşeti gözler önüne serdiler. İngiliz Liberal Parti'nin 1906'daki seçimden zaferle çıkmasını sağlayan kampanya, Güney Afrika madenlerinde 'Çinli köleler' çalıştırılmasının halkın önünde kınanmasıyla yürütüldü. Ancak, (Hollanda Endonezyası'nda olduğu gibi) birkaç istisna dışında batılı sosyalistler, Komünist Enternasyonal çağına kadar, sömürgelerin, yöneticilerine karşı direnişlerini örgütlemek için pek fazla bir şey yapmadılar.

* Önceki otuz yıldaki 74 ve 1816–45 arasındaki 40'la karşılaştırıldığında, 1876-1902 arasında İncil'in 119 çevirisi bulunmaktaydı. Afrika'da 1886–95 döneminde yeni Protestan misyonerliklerinin sayısı yirmi üçtü ya da daha önceki herhangi bir on yıllık dönemdekinin yaklaşık üç katıydı.[12]

Çoğu sendika lideri, sömürgelerle ilgili tartışmaların gereksiz olduğunu düşünmüş veya beyaz olmayan halkları esas olarak güçlü beyaz işçileri tehdit eden bir ucuz emek kaynağı gibi görmüş olsa da, sosyalist harekette ve emek hareketinde emperyalizmi dobra dobra istenir bir şey veya en azından henüz 'kendini yönetmeye hazır' olmayan halkların tarihinde gerekli bir aşama olarak kabul edenler, revizyonist ve Fabian sağ kanattaki bir azınlıktı. Beyaz olmayanların göçünün yasaklanması yönündeki (1880'lerle 1914 arasında 'Beyaz California' ve 'Beyaz Avusturalya' politikalarının yerleşmesini sağlayan) baskı, esas olarak işçi sınıfından geldi; Lancashire'daki sendikalar, ısrarla Hindistan'ın endüstrisiz kalmasından yana olan Lancashireli pamuk efendileriyle birleştiler. Uluslararası açıdan 1914'ten önceki sosyalizm, ağırlıklı olarak Avrupalıların, beyaz göçmenlerin ya da onların soyundan gelenlerin hareketi olarak kaldı (bkz: 5. Bölüm). Sömürgecilik onların çıkarlarının uzağında kalıyordu. Gerçekten de, 1890'ların sonlarından itibaren farkına vardıkları kapitalizmin yeni 'emperyalist' aşamasıyla ilgili çözümlemelerinde ve tanımlarında, sömürge ilhaklarını ve sömürüyü, haklı olarak bu yeni aşamanın bir belirtisi ve (bütün diğer özellikleri gibi istenmeyen, ancak kendi başına merkezi bir nitelik taşımayan) özelliği olarak gördüler. Lenin gibi, gözlerini şimdiden dünya kapitalizminin periferisindeki 'yanmaya hazır madde' üzerine dikmiş sosyalistlerin sayısı çok azdı.

Emperyalizmin sosyalist (yani esas olarak Marksist) çözümlemesinde, sömürgeciliğin, çok daha geniş bir kavram olan kapitalizmin 'yeni aşaması'yla bütünleştirilmesi, kuramsal modelinin ayrıntılarında öyle olması gerekmese de, ilke olarak şüphesiz doğruydu. Bazen (aslında dönemin kapitalistlerinin de yaptığı gibi) sömürgeci yayılmacılığın merkez ülkeler için taşıdığı ekonomik önemi abartmak yönünde bir eğilim vardı. Ondokuzuncu yüzyıl sonlarının emperyalizminin 'yeni' olduğuna kuşku yoktu. Ekonomik açıdan bir belirsizlik döneminde pazarları güvence altına alma ve koruma baskısının şiddetlendirdiği rakip endüstriyel-kapitalist ulusal ekonomiler arasında patlak veren rekabet, yeni bir çağın çocuğuydu (bkz: 2. Bölüm); kısacası, "gümrük tarifelerinin ve yayılmacılığın, yönetici sınıfın ortak talebi haline geldiği" bir çağ.[14] Özel ve kamusal *laissez-faire* politikalarının geçerli olduğu bir kapitalizmden uzaklaşan, aynı zamanda yeni olan bir sürecin parçasıydı ve devletin ekonomiye müdahalesinin giderek artmasının yanında, büyük şirketlerin ve oligopollerin doğuşunu ifade etmekteydi. Küresel ekonominin periferiyi oluşturan alanının giderek önem kazandığı bir döneme aitti. 1860'ta nasıl inanılması güç bir şey olarak görünecekse, 1900'de de o kadar 'doğal' görünen bir olguydu. 1873

sonrasının kapitalizmiyle endüstrileşmemiş dünyaya yayılma arasındaki bu bağ olmasaydı, 'sosyal emperyalizm'in, devletlerin iç politikalarını seçimlere dayalı siyasal yaşama uydurmalarında olduğu gibi bir rol oynayabilmesi bile kuşkulu olurdu. Emperyalizmle ilgili açıklamaları, kapitalizmin ondokuzuncu yüzyıl sonunda yaşadığı özgül gelişmelerden koparma girişimlerinin tümünü, çoğu zaman bilinçli ve bazen zekice olsalar da, ideolojik girişimler olarak değerlendirmek gerekir.

II

Bu, bizi yine batının (ve 1890'lardan itibaren Japonya'nın) yayılmasının dünyanın geri kalan kısmını nasıl etkilediğine ve emperyalizmin 'emperyal' yönlerinin merkez ülkeler için ne anlama geldiğine ilişkin sorularla karşı karşıya getirmektedir.

Bu soruların birincisi, ikincisinden daha çabuk yanıtlanabilir. Emperyalizmin ekonomik etkisi önemliydi; fakat, elbette bu konuyla ilgili en önemli şey, merkez ülkelerle bağımlı ülkeler arasındaki ilişkinin son derece bakışımsız olması nedeniyle, derin bir şekilde eşitsiz olmasıydı. Birincilerin ikinciler üzerindeki etkisi, fiilen bir işgal söz konusu olmadığında bile, çarpıcı ve belirleyiciydi; oysa, ikincilerin birinciler üzerindeki etkisi dikkate alınmayabileceği gibi, bir ölüm kalım meselesi hiç değildi. Küba, şekerin fiyatına ve ABD'nin şeker ithal etme isteğine bağlı olarak belini ya doğrultuyor ya da eğiliyordu; öte yandan, oldukça küçük 'gelişmiş' ülkeler bile –örneğin İsveç–, (yalnızca bu bölgeden gelecek şekere bağımlı olmadıklarından) tüm Karayib şekeri birdenbire pazardan kalksa bile ciddi bir sorun yaşamayacaklarını biliyorlardı. Büyük Sahra'nın aşağısında yer alan bir bölgenin ithalat ve ihracatının neredeyse tamamı, bir avuç batılı merkez ülkeyle gerçekleştirilmekteydi; oysa, merkezin Afrika, Asya ve Okyanusya ile ticareti, 1870-1914 arasında mütevazı bir artış gösterdi ve son derece marjinal kaldı. Ondokuzuncu yüzyıl boyunca hem ihracat hem ithalat olarak Avrupa ticaretinin yaklaşık yüzde 80'i, diğer gelişmiş ülkelerle yapılmaktaydı; aynı şey, Avrupa'nın dış yatırımları için de geçerlidir.[15] Denizaşırı ülkelere yapılan yatırımlar, esas olarak soy Avrupalı göçmenlerin yerleştiği hızla gelişmekte olan bir avuç ekonomiye –Kanada, Avusturalya, Güney Afrika, Arjantin, vb.– ve elbette ABD'ye gitmekteydi. Bu anlamda, emperyalizm çağı, Nikaragua ya da Malaya'dan bakıldığında, Almanya ya da Fransa'dan göründüğünden çok farklıydı.

Merkez ülkeler arasında emperyalizmin en fazla önem taşıdığı ülke, besbelli ki İngiltere'ydi. Çünkü, bu ülkenin ekonomik üstünlüğü, her

zaman denizaşırı pazarlarla ve birincil ürünlerin bulunduğu kaynaklarla olan özel ilişkisine dayanmıştır. Gerçekte, (belki 1850-70 döneminin altın on yılları dışında) Birleşik Krallık mamullerinin hiçbir zaman endüstrileşmekte olan ekonomilerin pazarlarında özellikle bir rekabet gücüne sahip olmadığı iddia edilebilir. O nedenle, Avrupa dışındaki dünyayla ilişkisindeki ayrıcalıklı konumunu korumak İngiliz ekonomisi için bir ölüm kalım meselesiydi.[16] Geçerken şunu da belirtelim, ondokuzuncu yüzyıl sonlarında, (İngiliz atlaslarında gururla kırmızıya boyanan) resmen ya da fiilen İngiliz monarşisinin egemenliğinde bulunan bölgeyi dünya yüzeyinin dörtte birine yayarak bunda hayli başarılı da oldu. Gerçekte Britanya'nın uydu ekonomileri olan sözde bağımsız devletlerin oluşturduğu 'gayrı resmi imparatorluğu' da katarsak, dünyanın yaklaşık üçte biri ekonomik ve kültürel anlamda İngilizdi. Hatta Britanya kendi posta kutularının özel şeklini Portekiz'e, tipik bir İngiliz kurumu olan Harrods mağazasını Buones Aires'e ihraç etmişti. Fakat 1914'e gelindiğinde, diğer devletler (özellikle Latin Amerika'da) İngiltere'nin nüfuzu altındaki bu alana çoktandır sızmaktaydı.

Bununla birlikte, bu başarılı savunma operasyonunun büyük bölümünün, (madenlerin en büyüğü olan Güney Amerika'nın elmas ve altın yatakları dışında) 'yeni' emperyalist yayılmayla çok fazla ilgisi yoktu. Bu operasyon, (çoğunluğu Alman) bir grup türedi milyoner –Wernherler, Beitlar, Ecksteinlar ve diğerleri– yarattı; bu milyonerlerin çoğu, aynı hızla İngiliz yüksek sosyetesine dahil oldular. Yine bu operasyon, sömürgelerle ilgili en büyük çatışmalardan biri olan (beyaz köylü göçmenlere ait iki yerel cumhuriyetin direnişini yok eden) 1899-1902 Güney Afrika Savaşı'na yol açtı.

Britanya'nın denizaşırı ülkelerdeki başarısının çoğu, çoktandır elinde bulundurduğu müstemlekelerini daha sistemli sömürmesinden ya da Güney Amerika gibi bölgelerde en büyük ithalatçı ve yatırımcı olarak işgal ettiği özel konumdan kaynaklanmaktaydı. İngiltere'nin Hindistan, Mısır ve Güney Afrika dışındaki ekonomik faaliyetlerinin çoğu, (beyaz 'dominyonlar' gibi) hemen hemen bağımsız olan ülkelerde veya (ABD ve Latin Amerika gibi) İngiliz devletinin kendine etkili bir faaliyet alanı bulamadığı bölgelerde yer almaktaydı. Örneğin, borç ödemeyi durdurmak ya da değer yitirmiş [devalüe edilmiş] para üzerinden ödeme yapmak gibi Latin Amerika ülkelerinin bilinen uygulamalarıyla karşılaştıklarında, (Büyük Bunalım döneminde kurulan) Yabancı Tahvil Sahipleri Derneği'nden (Corporation of Foreign Bondholders) yükselen acı feryatlara rağmen, hükümet Latin Amerika'daki yatırımcılarını etkin biçimde destekleye-

medi; çünkü, istese de bunu yapamazdı. Büyük Bunalım, bu açıdan hayati bir sınavdı; zira, (1970'ler ve 1980'ler dahil) sonraki dünya bunalımları gibi, bu da merkez ülkelerdeki bankaları ciddi risk altına sokan büyük bir uluslararası borç krizine yol açtı. İngiliz hükümetinin bütün yapabileceği, (ileride diğer bankaların yapacağı gibi bu bankanın da) borçlarını ödemeyen Arjantin mali çevrelerinin yol açtığı girdaba gözü kapalı atladığı 1890 'Baring krizi' sırasında iflastan kurtarmak için büyük Baring'i düzene sokmaktı. Eğer (1905'ten sonra yapacağı gibi) yatırımcılarına güç diplomasisiyle arka çıksaydı, bağımlı dünyanın daha büyük hükümetlerine karşı değil, diğer ülkelerin kendi hükümetlerince desteklenen girişimcilerine karşı onları desteklemesi gerekecekti.*

Gerçekte, iyi yıllar kötüleriyle birlikte ele alındığında, İngiliz kapitalistleri gayrı resmi ya da 'özgür' imparatorluklarında daha başarılı oldular. Britanya'nın 1914'te yayımlanan uzun vadeli amorti edilmiş sermayesinin neredeyse yarısı, Kanada, Avustralya ve Latin Amerika'daydı. İngilizlerin bütün tasarruflarının yarısından fazlası 1900'den sonra dışarıya yatırıldı.

Dünyanın yeni sömürgeleştirilen bölgelerinden elbette Britanya da payını aldı ve bu pay, İngilizlerin gücü ve deneyimi düşünüldüğünde, diğer herkesin payından daha büyük ve muhtemelen daha değerliydi. Fransa, Batı Afrika'nın çoğunu eline geçirdiyse de, bu bölgede bulunan dört İngiliz sömürgesinde "Afrikalıların nüfus yoğunluğu daha fazla, üretim kapasitesi daha büyük ve ticaret daha hareketli" idi.[17] Ancak, İngilizlerin amacı yayılmak değil, (denizaşırı dünyanın büyük bölümünde olduğu gibi) İngiliz ticaretinin ve İngiliz sermayesinin egemenliğindeki toprakları başkalarının tecavüzlerinden korumaktı.

Diğer devletler, sömürgeci yayılmadan bekledikleri ölçüde yarar sağlayabildiler mi? Resmi sömürgecilik, küresel ekonomik yayılmanın ve rekabetin yalnızca bir yönünü oluşturduğundan ve belli başlı iki endüstri devleti olan Almanya ve ABD açısından bu yön büyük bir önem ifade etmediğinden, bunu söylemek olanaksızdır. Dahası, (görmüş olduğumuz gibi) belki Hollanda dışında, İngiltere'den başka hiçbir ülkenin endüstrileşmemiş dünyayla can alıcı ilişkileri yoktu. Güvenle söyleyebileceğimiz tek şey budur. Birincisi, sömürge edinme dürtüsü, –bu dürtünün belli

* Birkaç gambot ekonomi örneği varsa da –Venezuela, Guatemala, Haiti, Honduras ve Meksika–, bu manzarada ciddi bir değişiklik yaratmazlar. Elbette, İngilizlerin ekonomik çıkarlarını kayıran yerel partilerle ya da devletlerle bunlara düşman olanlar arasında bir tercihle karşı karşıya kalan İngiliz hükümetleri ve kapitalistleri, 'Pasifik Savaşı'nda (1879–82) Peru'ya karşı Şili'yi, 1891'de Şili'de Başkan Balmaceda'nın düşmanlarına karşı yaptıkları gibi) İngilizlerin kârlarına yararlı olacak tarafı desteklemekten çekinmeyeceklerdi (Konu, nitrattı).

ölçülerde ekonomik ve siyasi geriliklerin (Fransa örneğinde, demografik ve askeri geriliğin) potansiyel telafisi olarak işlev gördüğü– ekonomik açıdan fazla dinamik olmayan merkez ülkelerde orantılı olarak daha güçlü görünmektedir. İkincisi, her örnekte, sömürgeci yayılma yönünde baskı yapan ve bunu doğal olarak gelecekte ülkeye üstünlük sağlayacağı iddiasıyla haklı gösteren –özellikle denizaşırı ticaretle ve denizaşırı yerlerdeki hammaddeleri kullanan endüstrilerle bağlantılı– belirli ekonomik gruplar vardı. Üçüncüsü, bu grupların bazıları bu yayılmadan büyük yarar sağlarken –örneğin Compagnie Française de l'Afrique Occidentale, 1913'te yüzde 26 kâr payı verdi[18]– yeni sömürgelerin çoğu ülkeye çok az [yabancı] sermaye çekebildi ve bu yatırımların ekonomik sonuçları umut kırıcıydı.* Kısacası, yeni sömürgecilik, rakip ulusal ekonomiler arasında korumacılığın şiddetlendirdiği ekonomik-siyasal rekabet çağının bir yan ürünüydü. Bununla birlikte, merkez ülkelerin sömürgelerle ticaretinin toplam ticaret içindeki payının şaşmaz biçimde arttığı düşünülürse, bu korumacılığın mütevazı ölçülerde başarılı olduğu söylenebilir.

Ne var ki, İmparatorluk Çağı yalnızca ekonomik ve siyasal değil, aynı zamanda kültürel bir görüngüydü. Dünyanın, 'gelişmiş' azınlık tarafından fethi, bir yandan zor yoluyla ve kurumlar aracılığıyla, öte yandan örnek oluşturarak ve toplumsal dönüşüm aracılığıyla hayalleri, fikirleri ve özlemleri dönüştürdü. Bağımlı ülkelerde bu dönüşüm yerli seçkinler dışında hemen hiç kimseyi etkilemedi; ancak, bizzat emperyalizmin ya da onunla bağlantılı bir görüngü olan Hıristiyan misyonerliklerinin Büyük Sahra'nın aşağısındaki bölgelerde batılı tarzda bir eğitimden geçmiş yeni toplumsal seçkinlerin oluşmasını mümkün kıldığını unutmamak gerekir. 'Fransızca konuşan' ve 'İngilizce konuşan' Afrika devletleri arasında bugün var olan ayrım, Fransız ve İngiliz sömürge imparatorlukları** arasındaki [o zamanki] dağılımı tam olarak yansıtmaktadır. Hıristiyan misyonerliklerinin batı dinine zaman zaman toplu halde insan kazandırdığı Afrika ve Okyanusya dışında, sömürge halklarının büyük çoğunluğu, yaşam tarzlarını –yapabildikleri kadar– değiştirmediler. Yerli halkın, batıdan ithal edilen dinden çok, inançları, kurumları ya da istemleri açısından kendi-

* 1913'te Fransız İmparatorluğu'nun ticaretinin yüzde 55'inin ana ülkeyle yapılmasına karşın, Fransa yeni sömürgelerini korumacı bir sistem içinde tam olarak bütünleştirmeyi bile başaramadı. Bu bölgelerin diğer bölgelerle ve metropollerle çoktan kurulmuş ekonomik bağlarını koparmayı becerememeyen Fransa, sömürge ürünlerine –kauçuk, post ve deri, tropikal kereste– olan ihtiyaçlarının büyük bir kısmını Hamburg, Antwerp ve Liverpool aracılığıyla karşılamak zorunda kalmıştı.

** 1918'den sonra bunlar, eski Alman sömürgelerini aralarında paylaştılar.

lerine anlamlı gelen ögeleri benimsemeleri, daha katı olan misyonerlikler için can sıkıcıydı. Tıpkı, orta sınıftan kaslı insanlar arasından seçilen gayretkeş İngiliz sömürge yöneticilerinin Pasifik adalarındaki insanlara tanıttığı sporlar gibi, sömürge dini de bir batılı gözlemciye Samoa kriketi kadar şaşırtıcı görünmekteydi Bu, inanç sahiplerinin, mezheplerinin en katı kurallarını harfiyen yerine getirdiği durumlarda bile böyleydi. Fakat, özellikle (Afrika'daki kitlesel din değiştirmelerin –ve daha 1892'de beyazlarla daha az özdeşleştirilen bir Hıristiyanlık biçimi oluşturmak için misyonerliklerden ayrılan bir 'Etiyopya hareketi'nin– yaşandığı tek yer olan) Güney Afrika'da kendi inanç yorumlarını geliştirmeye de yatkındılar.

Emperyalizmin bağımlı dünyanın seçkinlerine ya da potansiyel seçkinlerine sunduğu şey, esas olarak 'batılılaşma'ydı. Elbette emperyalizm bunu çok daha önceleri yapmaya başlamıştı. Bağımlılıkla ya da işgalle karşı karşıya kalan ülkelerin hükümetleri ve seçkinleri için batılılaşmaları gerektiği, yoksa mahvolacakları on yıllardır açık bir şeydi (bkz: *Sermaye Çağı*, 7, 8 ve 11. Bölümler). Gerçekten de, emperyalizm çağında bu seçkinlerin esin kaynağı olan ideolojiler, (Brezilya, Meksika hükümetlerine ve ilk Türk Devrimi'ne ilham veren bir modernleşme öğretisi olan Auguste Comte pozitivizmine büründükleri) Fransız Devrimi ile ondokuzuncu yüzyıl ortaları arasındaki döneme kadar uzanır (bkz: s. 307, 313). Seçkinlerin batıya karşı direnişi, din, ahlak, ideoloji ya da siyasi pragmatiklik temelinde batılılaşmaya toptan karşı çıkıldığında bile batılılaşmacı olarak kaldı. Uzun elbisesiyle ve (endüstrileşme hevesini kırmak için) el çıkrığıyla dolaşan aziz Mahatma Gandhi, Ahmedabad'daki pamuklu kumaş üreten makineleşmiş fabrika sahipleri* tarafından desteklenmekle ve finanse edilmekle kalmamıştı, kendisi de üzerinde batı kaynaklı ideolojinin gözle görülür etkilerini taşıyan batı eğitimi almış bir hukukçuydu. Onda yalnızca bir Hindu gelenekçisini görürsek, tam olarak anlamış olmayız.

Gerçekten de Gandhi, emperyalizm çağının özgül etkisini oldukça iyi göstermektedir. İngilizlerin gözetimi altında Hindistan'ı yöneten batılılaşmış seçkinlerle daha önce fazla bir ilişkisi olmamış görece mütevazı tüccarlar ve tefeciler kastında doğmuş olmasına karşın, mesleki ve siyasi eğitimini İngiltere'de aldı. 1880'lerin sonlarında bu, ülkesindeki hırslı gençler arasında öylesine kabul gören bir tercihti ki Gandhi, kendisi gibi mütevazı koşullarda yetişmiş müstakbel öğrencilere İngiliz yaşamını tanıtan bir kitap yazmaya başladı. Enfes bir İngilizceyle kaleme alınmış olan

* "Ah, keşke Bapuji onu fakir tutmanın maliyetini bilseydi!" diye haykırdığı söylenir patroniçelerden birinin.

bu kitapta & vapuruyla bir Londra gezisinden, pansiyonun nasıl bulunacağından, dindar bir Hindu'nun yemek gereklerinin karşılanma yollarına, bir berbere yaptırmak yerine kendini tıraş etmek gibi ilginç bir batılı alışkanlığa nasıl ayak uydurulacağına kadar her konuda önerilerde bulunulmaktaydı.[19] Gandhi'nin kendini kayıtsız şartsız asimile olmuş ya da İngiliz olan her şeye karşı kayıtsız şartsız muhalif biri olarak görmediği açıktır. Sömürgelerdeki kurtuluş hareketlerinin önderlerinin merkez ülkelerdeki geçici ikametleri sırasında öteden beri yaptıkları gibi, Gandhi de batılı çevrelerle ideolojik olarak uyum içinde davranmayı yeğledi (Gandhi örneğinde bu çevreler, aynı zamanda başka 'ilerici' davaların da yanında oldukları rahatlıkla söylenebilecek İngiliz vejetaryanlardı).

Gandhi, gelenekçi kitleleri gelenekçi olmayan amaçlar için pasif direniş yoluyla harekete geçirmekteki o kendine özgü tekniği, 'yeni emperyalizm'in yarattığı bir çevrede öğrendi. John Ruskin'e ve Tolstoy'a entelektüel borcu bir sır olmadığından, bu teknik (bekleneceği gibi) batılı ve doğulu unsurların birleşiminden meydana gelmekteydi (Hindistan'ın siyasal çiçeklerinin Rusya'dan getirilen polenle döllenmesi, 1880'lerden önce akıl almaz bir şey olurdu; fakat, yeni yüzyılın ilk on yılında –ileride Çinli ve Japon radikaller arasında olacağı gibi– Hintliler arasında çoktan yayılmıştı). Elmas ve altın patlamasının yaşandığı bir ülke olan Güney Afrika'ya Hindistan'dan büyük bir göçmen topluluğu geldi ve bu yeni ortamdaki ırk ayrımı, seçkin olmayan Hintlilerin modern anlamda bir siyasal hareketlenmeye hazır hale geldiği ender durumlardan birini yarattı. Gandhi, siyasal deneyimini ve dürtülerini Güney Afrika'daki Hintlilerin haklarını savunurken edindi. Aynı şeyi o sırada Hindistan'da yapması zor görünüyordu (Sonunda, fakat ancak 1914 savaşının patlamasından sonra Hindistan'a dönecek ve Hint ulusal hareketinin kilit simalarından biri olacaktı).

Kısacası, İmparatorluk Çağı hem anti emperyalist önderleri ortaya çıkaran koşulları, hem de (göreceğimiz gibi –12. Bölüme bakınız–) bu önderlerin seslerinin yankı bulacağı koşulları yarattı. Fakat, batılı metropollerin egemenliği ve nüfusu altına sokulan halkların ve bölgelerin tarihini, esas olarak karşı direniş bağlamında sunmak anakronizm olur ve yanlış anlamaya yol açar. Anakronizmdir; çünkü, aşağıda belirtilecek istisnalara rağmen, önemli anti emperyal hareketler çağı, çoğu bölgede en erken Birinci Dünya Savaşı'yla ve Rus Devrimi'yle başlar. Yanlış anlamadır; çünkü, henüz onu içermeyen, içermesi de mümkün olmayan bir tarihsel belgeden –bağımsızlık, halkların kendi kaderlerini tayin hakkı, teritoryal [ülkesel] devletlerin oluşumu, vb. gibi terimlerle dolu (bkz: 6.

Bölüm)-- modern bir milliyetçilik metni çıkarmaktadır. Gerçekte, batıya yaptıkları ziyaretler sırasında ve batılıların kurduğu eğitim kurumları aracılığıyla bu tür fikirlerle ilk temasa geçenler batılılaşmış seçkinlerdi. Britanya'dan dönen genç Hintli öğrenciler, Mazzini'nin ve Garibaldi'nin sloganlarını da beraberlerinde getirirlerken, o sırada (değil Sudan gibi bölgelerin) Pencaplıların bile bunların ne anlama geldiği konusunda en ufak bir fikirleri yoktu.

O nedenle, emperyalizmin en güçlü kültürel mirası, çeşitli kesimlerden azınlıklara; okuryazar hale gelen, dolayısıyla (Hıristiyanlığa geçmenin yardımı olsun olmasın) ruhbanlığın, öğretmenliğin, bürokratlığın veya memurluğun beyaz yakasını boynuna takan, hırsı keşfeden gözde bir azınlığa yönelik batılı tarzda bir eğitimdi. Kimi yerlerde bunlara, elbiselerini giydikleri; zaman, yer ve ev düzenlemesine ilişkin özgül fikirlerini benimsedikleri yeni yöneticilerinin askerleri ve polisleri sıfatıyla yeni adetler benimseyenler de eklenmekteydi. Elbette bunlar, tek bir insan yaşamının yanında bile kısa kalan sömürgecilik çağının böylesi kalıcı etkiler bırakmasına sebep olan kışkırtıcı azınlıklardı. Çünkü, Afrika'nın büyük bölümünde ilk işgalden bağımsız devletlerin kurulmasına kadarki bütün sömürgecilik deneyiminin tek bir insanın (örneğin bir Sir Winston Churchill'in [1874-1965]) yaşam süresine sığması gerçekten şaşırtıcıdır.

Bağımlı dünyanın egemen dünya üzerindeki tersine etkisi için neler söylenebilir? Aydınlanma çağının filozof gözlemcilerinin, Avrupa dışındaki ülkelerle Avrupalı göçmenlerin yerleştiği o garip ülkeleri, Avrupa uygarlığının bir tür ahlaki barometresi olarak ele almalarına karşın, egzotikçilik aslında onaltıncı yüzyıldan beri Avrupa yayılmacılığının bir yan ürünü olmuştur. Uygarlaştıklarında, Montesquieu'nun *Persian Letters* [İran Mektupları] adlı eserinde olduğu gibi, batının kurumsal eksikliklerinin ortaya serilmesi açısından yararlı örnekler olabiliyor; böyle olmadığı yerlerdeyse, doğal ve hayranlık uyandıran davranışlarıyla uygar toplumun çürüklüğünü gösteren soylu vahşiler olarak ele alınıyorlardı. Avrupalı olmayanların ve onların toplumlarının giderek aşağı, istenmeyen, zayıf, geri, hatta çocuksu olarak görülmeye başlanmaları, ondokuzuncu yüzyılın getirdiği bir yenilikti. İşgal edilmeleri mubah ya da en azından tüccarların, misyonerlerin, ateşli silah ve viskiyle donanmış silahlı grupların temsil ettiği tek *gerçek* uygarlığın değerlerine kazandırılması gereken uyruklardı. Böylece, yalnızca gücün ve askeri teknolojinin hesaba katıldığı bir çağda geleneksel batılı olmayan toplumların değerlerinin, varlıklarını sürdürebilmeleri açısından bir önemleri kalmadı. İmparatorluk Pekini'nin incelikli yapısı, batılı barbarları Yazlık Saray'ı birkaç kez yakmaktan ve yağma-

lamaktan alıkoyabildi mi? Satyajit Ray'in *The Chessplayers* adlı eserinde çok güzel anlatılan Mughal'ın gerilemekte olan başkentindeki seçkin kültürün zarafeti, İngilizlerin ilerleyişini durdurabildi mi? Ortalama bir Avrupalının gözünde bu insanlar küçümseme konusuydu. Avrupalı olmayanlar arasında tek tuttukları kesim savaşçılar, tercihan sömürge ordularına devşirilebilecek olanlardı (Sihler, Gurkhalar, Berberiler, Afganlar, Bedeviler). Osmanlı İmparatorluğu'na istemeyerek de olsa saygı gösterilmekteydi; çünkü, çöküş döneminde bile Avrupa ordularına direnecek bir piyade gücüne sahipti. Japonya, savaş kazanmaya başladığında eşit muamele de görmeye başladı.

Ne var ki, tam da küresel iletişim ağının yoğunluğu ve yabancı ülkelerin artık ulaşılabilir yerler haline gelmesi, batılı ve egzotik dünyaların doğrudan ya da dolaylı olarak karşılaşmalarını ve kaynaşmalarını hızlandırdı. Emperyalist dönemde kendilerini bu iki dünya arasında bilinçli olarak aracı sayan yazarlar (meslekten yazarlar ve aydınlar ile [Pierre Loti ve içlerinde en büyüğü Joseph Conrad olan] meslekten denizciler [oryantalist Louis Massignon gibi] askerler ve yöneticiler veya [Rudyard Kipling gibi] sömürgelerde gazetecilik yapanlar) sayesinde sayıları artmış olmasına karşın, her iki tarafta da ilgili ve düşünen insanların sayısı çok azdı. Karl May'in (1842-1912), hayali Alman kahramanının Kara Afrika'ya ve Latin Amerika'ya geziler yapan, Vahşi Batı'dan İslami doğuya kadar her yeri dolaşan olağanüstü başarılı çocuk romanlarında; Sax Rohmer'in Dr Fu Manchu'su gibi esrarlı ve çok güçlü doğuluların da artık kötü adamlar arasına katıldığı macera kitaplarında; bekleneceği gibi süslü Babu İngilizcesiyle konuşan zengin bir Hintlinin de boy gösterdiği İngiliz çocuklar için hazırlanmış okul mecmualarında olduğu gibi, egzotik dünya, sıradan eğitimin bir parçası haline geldi. Aynı derecede egzotik kovboyları ve Kızılderilileriyle 1887'den itibaren Avrupa'yı fetheden Buffalo Bill'in Vahşi Batı'sında ya da büyük Uluslararası Sergiler'de giderek geliştirilen 'sömürge köyleri'nde görüldüğü gibi, bu dünya zaman zaman (ama bekleneceği gibi) günlük deneyimin bile bir parçası haline geldi. Niyeti ne olursa olsun, yabancı dünyalara bu anlık bakışlar, belgesel nitelikte değil, ideolojiktiler; genellikle 'uygarlar'ın 'ilkeller'e üstün olduğu duygusunu pekiştiriyordu. Emperyalist olmalarının tek nedeni, (Joseph Conrad'ın romanlarında görüldüğü gibi) egzotik ve sıradan dünyalar arasındaki esas bağı oluşturan etkenin, batılıların Üçüncü Dünya'ya resmi ve gayrı resmi yoldan sızmasıydı. Fiili emperyal deneyimden esas olarak argo –özellikle sömürge ordularının argosu– yoluyla günlük konuşma diline giren sözcükler, genellikle bu deneyimin konusu hakkında olumsuz bir görüşü

yansıtmaktaydı. İtalyan işçiler, grev kırıcıları (Kuzey Afrikalı bir kabileden esinlenerek) *crumiri* olarak adlandırırken, İtalyan politikacılar, seçimlere yerel patronları eşliğinde uygun adımlarla giden uysal güneylilerin oluşturduğu alayları *ascari* (sömürgelerdeki yerli askeri birlikler) olarak adlandırıyordu. İspanya'nın Amerikan imparatorluğunda kızılderili reisleri olan *caciqueler*, parti şefleriyle eş anlamlı bir sözcük olurken, *caids* (Kuzey Afrikalı yerli kabilelerin şefleri), Fransa'da suç örgütlerinin liderleri için kullanılan bir terim oldu.

Yine de, bu egzotizmde olumlu bir yan vardı. Aydın kafalı idareciler ve askerler, –işadamları bu tür konularla daha az ilgiliydi– kendi toplumlarıyla yönettikleri toplumlar arasındaki farklar üzerinde derin bir şekilde kafa yormaktaydılar. Hem (özellikle Hindistan imparatorluğunda) bu toplumlarla ilgilenen etkileyici bilimsel topluluklar oluşturdular, hem de batı toplum bilimlerinde bir dönüşüm yaratan kuramsal yaklaşımlar geliştirdiler. Bu çalışmaların birçoğu, sömürge yönetiminin bir yan ürünüydü ya da ona yardımcı olma amacını taşımaktaydı ve (örneğin Metodizm'in Budizm'e üstünlüğünün yansız gözlemciler için yeterince açık olmadığı din alanı dışında) bu çalışmaların çoğu, tereddütsüz bir biçimde batılıların bilgisinin diğer herkese üstün olduğu duygusuna sıkı sıkıya bağlıydı. Emperyalizm, batılıların doğudan türetilmiş ya da türetildiği iddia edilen tinsel biçimlere ilgilerinin artmasına, bazen de bunların daha güçlü bir biçimde benimsemelerine yol açtı.[20] Ancak, sömürgecilik döneminden sonra başlayan eleştirilere karşın, bu batılı bilginler topluluğunu, Avrupalı olmayan kültürlerin mağrur bir tutumla küçümsenmesi olarak değerlendirip basitçe bir kenara atmak olanaksızdır. En azından bu topluluğun en iyileri, bu kültürleri saygı duyulması gereken ve kendilerinden öğrenilecek şeyler bulunan kültürler olarak ciddiyetle ele aldılar. Sanat alanında, özellikle görsel sanatlarda batılı yenilikçiler, Avrupalı olmayan kültürlere tamamıyla kendi eşitleri olarak davrandılar. Hatta, bu dönemde bu kültürlerden hayli esinlendiler. Bu yalnızca, (Fransız ressamlar üzerinde dikkat çekici etkileri olmuş Japonlar gibi) egzotik bile olsalar incelmiş uygarlıkları temsil ettiğine inanılan sanatlar için değil, fakat 'ilkel' olarak görülen sanatlar, özellikle Afrika ve Okyanusya sanatları için de geçerliydi. 'Asıl çekiciliklerinin ilkellik'lerinden kaynaklandığına kuşku olmasa da, yirminci yüzyılın sonlarında yenilikçi kuşakların, bu tür eserleri Avrupalılara, kökenlerinden bağımsız olarak, kendi usullerince sanat –genellikle büyük sanat– olarak görmeyi öğrettiği yadsınamaz.

Emperyalizmin son bir yönünden de kısaca söz etmek gerekir: Bizzat merkez ülkelerin yönetici ve orta sınıfları üzerindeki etkisi. Bir anlamda

emperyalizm, bu sınıfların ve toplumların imgelerinde yarattıkları zaferi, belki de başka hiçbir şeyin yapamayacağı kadar dramatikleştirdi. Esas olarak Kuzeybatı Avrupa'daki bir avuç ülke dünyanın hakimi oldu. Bazı emperyalistler, değil Slavları, Latinleri bile küstürecek biçimde (Hitler'in Britanya'ya duyduğu gönülsüz saygıda bile hâlâ yankısını bulan), ne kadar çekişirlerse çekişsinler aralarında yakınlık bulunduğu söylenen Töton, özellikle de Anglo-Sakson kökenli uluslara özgü fetihçi meziyetleri vurgulamaktan zevk bile almaktaydılar. Bu ülkelerdeki yüksek ve orta sınıf üyesi bir avuç insan –subaylar, yöneticiler, işadamları, mühendisler–, bu tahakkümü etkin biçimde uyguladılar. 1890 civarında yaklaşık 6000 İngiliz memuru, yaklaşık 70.000 Avrupalı askerin yardımıyla, yaklaşık 300 milyon Hintliyi yönetti. Bu askerlerin erat kısmı, (sayıları kendilerinden çok daha fazla olan yerli askerler gibi) emir alan, aslında İrlandalılardan meydana gelen eski yerli sömürge savaşçılarının oluşturduğu havuzdan devşirilmiş paralı askerlerdi. Bu, uç bir örnek olmakla birlikte, tipiktir. Mutlak üstünlüğün bundan daha olağanüstü bir kanıtı olabilir miydi?

Dolayısıyla, doğrudan imparatorluğa bağlı kılınan halkların sayısı görece az olmakla beraber, taşıdıkları sembolik önem muazzamdı. Hindistan imparatorluğunun ozanı Rudyard Kipling'in 1899'da zatürreden öleceğine kanaat getirildiğinde, bundan üzüntü duyanlar yalnızca İngilizler ve Amerikalılar değildi (Kipling, ABD'nin Filipinler'deki sorumluluğu üzerine 'Beyaz Adamın Görevi' adıyla daha yeni bir şiir yazmıştı), Almanya İmparatoru da taziyetini bildiren bir telgraf çekmişti.[21]

Buna karşılık, emperyal zafer ortaya hem sorunlar hem de belirsizlikler çıkardı. Sorunlar, merkez ülkelerdeki yönetici sınıfların kendi imparatorluklarını ve kendi halklarını yönetmeleri arasında varolan çelişkinin giderek çözümsüzlüğe sürüklenmesinden kaynaklandı. Göreceğimiz gibi, demokratik seçime dayalı siyasal yaşam merkez ülkelerde gittikçe (ve görüldüğü kadarıyla kaçınılmaz biçimde) hakim olmaktaydı ya da hakim olmaya yazgılıydı. Sömürge imparatorluklarındaysa, fiziksel zorlama ile, rakipsiz, dolayısıyla meşru görünecek kadar büyük bir üstünlüğe edilgen bir boyun eğişin bileşimine dayanan otokrasi egemendi. Toplumun diğer kesimlerinden yalıtışmış, mutlak güce sahip askerler ve öz disiplini yüksek 'prokonsüller' kıtalara hükmederken, ülke cahil ve aşağı kitlelerden geçilmiyordu. Buradan alınacak bir ders –Nietzsche'nin *Will to Power*'ı anlamında bir ders – yok muydu?

Emperyalizm, aynı zamanda belirsizlikler de yarattı. Öncelikle, küçük bir beyaz azınlığı –yeni bir disiplin olan nesil ıslahı biliminin [eugenics] durmadan uyardığı gibi, bu ırkın çoğunluğu aşağılıklığa yazgılıydı (bkz:

10. Bölüm)–, siyah, kahverengi ve muhtemelen hepsinin üstünde sarı ırka –İmparator II. William'ın, batıyı birleşmeye çağırdığı 'sarı tehlike'– mensup kitlelerle karşı karşıya getirdi.[22] Çok kolay kazanılmış, dar bir temele dayanan ve kendini adamış küçük bir kesim ile edilgen bir çoğunluk sayesinde saçmalık derecesinde bir kolaylıkla hükmedilen dünya imparatorluklarını sürdürmek mümkün müydü? Emperyalizmin en büyük –belki de tek– şairi olan Kipling, demagojik emperyal gururun o büyük anını, Kraliçe Victoria'nın 1897'deki altmışıncı yaş gününü, imparatorlukların kalıcı olmadığına dair kahince bir hatırlatmayla karşılamıştı:

> yok oldu donanmamız, uzaklarda haykırarak
> batıyor ateş topu gibi bindirdiği karada
> Gör işte, Ninova ve Tyre gibi
> geçmişte kaldı görkemimiz
> Ey, Ulusların Hakimi kıyma bize henüz
> unutmayalım, unutmayalım diye[23]

Pomp, Hindistan için Yeni Delhi'de yeni, muhteşem bir emperyal başkent kurmayı planladı. Bunun, harabeye dönen imparatorluk başkentlerinin uzun listesinde sonuncu olacağını öngören tek şüpheci gözlemci Clemenceau muydu? Ve dünya hakimiyeti, ülkedeki beyaz kitleleri yönetmekten daha mı hassas bir işti?

Belirsizlik çift taraflıydı. Çünkü, imparatorluk (ve yönetici sınıfların egemenliği), –şimdilik doğrudan olmasa da– kendi uyruklarının saldırılarına açık olduğu kadar, yönetme isteminin, [yani] en uygun olanın hayatta kalmasını öngören Darwinci mücadeleye girme isteğinin içinde ortaya çıkacak bir erozyona da –çok daha dolaysız biçimde– açık değil miydi? Korumak için sürekli çaba gerektiren kasları zayıflatan, tam da gücün ve girişimciliğin yarattığı zenginlik ve sefahat değil miydi? İmparatorluk, merkezde asalaklığa ve sonunda barbarlığın zaferine yol açmadı mı?

Bu sorular hiçbir yerde, büyüklüğü ve ihtişamıyla geçmişin bütün imparatorluklarını geride bırakan, buna karşın başka yönlerden çöküşün eşiğinde bulunan en büyük ve en kırılgan yapıdaki imparatorlukta olduğu kadar bir ölüm fermanı gibi yankılanmadı. Fakat, çalışkan, enerjik Almanlar bile, emperyalizmin, eninde sonunda çürümeye yol açacak olan o 'rantiye devlet'le el ele gittiğini gördüler. Bu korkuları Hobson'un dilinden dinleyelim: Eğer Çin paylaşılacak olsaydı,

> o zaman Batı Avrupa'nın büyük bölümü, Güney İngiltere'nin, Riviera'nın, İtalya'nın ve İsviçre'nin turist kaynayan ya da meskun bölgelerinin çoktandır

> sergiledikleri görünüme ve niteliğe bürünürdü: Uzak Doğu'dan kâr payı ve aylık alan küçük bir varlıklı aristokrat grubu, profesyonel hizmetlilerden ve esnaftan oluşan biraz daha büyük bir grup ve nispeten dayanıksız malların üretiminin son basamaklarında ve nakliye alanında çalışan büyük bir işçi ve kişisel hizmetli kitlesi; endüstrinin ana kolları ortadan kalkacak, temel gıdalar ve mamuller (haraç biçiminde) Afrika ve Asya'dan gelecekti.[24]

Böylelikle, burjuvazinin *belle poque*'u, onu silahsız bırakacaktı. H. G. Wells'in roman kahramanı, güneş altında oyunlar oynayarak hayatını geçiren büyüleyici, zararsız Eloiler, bağımlı ve karşısında çaresiz oldukları Morlockların insafına kalacaktı.[25] "Avrupa", diye yazmıştı Alman iktisatçı Schulze-Gaevernitz, "önce tarımda ve madencilikte, sonra daha çok güç isteyen endüstride fiziksel çalışma yükünü –beyaz olmayan ırkların– üzerine yıkacak ve kendisi rantiye rolüyle yetinecektir; ve bu yolla, belki de beyaz olmayan ırklar için ekonomik ve ardından siyasi kurtuluşun yolunu açacaktır."[26]

Bu tür kötü rüyalar, *belle poque* uykusunu bölüyor; imparatorluğun kâbusları, demokrasinin yol açtığı korkularla birleşiyordu.

4
Demokratik Siyasal Yaşam

Zenginlikle, eğitimle, zekâyla veya hileyle bir topluluğa önderlik etmeye yetenekli ve böyle bir fırsatı eline geçirmiş olan herkes –başka bir deyişle, yönetici sınıflar içindeki tüm hizipler–, bir kez kurumlaştıktan sonra, genel oya boyun eğmek, aynı zamanda (durum gerektirdiğinde) onu kandırmak ve oyuna getirmek zorundadır.

Gaetano Mosca, 1895[1]

Demokrasi, hâlâ deneme aşamasında olmakla birlikte, şimdiye kadar saygınlığına gölge düşmedi; henüz tüm gücünü göstermediği doğrudur; bunun, biri az çok kalıcı, diğeri geçici nitelikte iki nedeni vardır. Birinci olarak, zenginliğin nicel boyutu ne olursa olsun, gücü, her zaman bununla orantısız olacaktır; ikinci olarak, oy kullanma hakkını yeni elde eden sınıfların örgütlenmesinin eksik olması, önceden var olan güç dengelerinde önemli bir değişikliğin ortaya çıkmasını engellemiştir.

John Maynard Keynes, 1904[2]

Modern laik devletlerden hiçbirinin, [ulusun] biraraya gelmesine vesile olan tatil günleri belirlemeyi ihmal etmemiş olması anlamlıdır.

American Journal of Sociology, 1896-73[3]

I

Bu kitapta ele alınan tarihsel dönem, bastırılmasından sonra ondokuzuncu yüzyılın uygar devletlerinde tasavvur bile edilemeyecek sayıda Parislinin katledildiği 1871'deki kısa ömürlü Paris Komünü'nden ödü kopmuş orta sınıflar ile Avrupa'nın yöneticileri arasında uluslararası düzeyde bir isteri patlaması ile başladı. Bizlerin günümüzde çok daha barbarca olan ölçütlerimizle bile bu katliamın boyutları çarpıcıdır (krş: *Sermaye Çağı*, 9. Bölüm). Saygıdeğer toplumun bu dizginsiz, kısa süreli, insanlıktan uzak –ve o dönem için niteleyici olmayan– kör terörü, burjuva toplumunun siyasal yaşamındaki temel bir sorunu yansıtmaktaydı: Demokratikleşme sorunu.

Demokrasi, bilge Aristoteles'in gözlemlediği gibi, yoksul halk kitlesinin yönetimiydi. Yoksulların ve zenginlerin, ayrıcalıklı olanların ve olmayanların çıkarları elbette aynı değildir; öyle olduğunu veya olabileceğini varsaysak bile, kitlelerin, devlet işlerini, sınıfın siyasi eylemini (bereket versin) hâlâ yalnızca aristokrasi ve burjuvazi ile özdeş gören Victoria çağı İngiliz yazarlarının 'sınıf' olarak tanımladığı gruplarla aynı ışık altında ve aynı şekilde değerlendirmeleri pek olası değildir. Bu, gayrı demokratiklikle, yani, değil kadın nüfusunun tamamını, devletin erkek vatandaşları-

nın büyük çoğunluğunu bile seçme ve seçilme hakkından yoksun bırakarak yan çizmek için elinden geleni yaptığı (deyim yerindeyse) anayasaya ve seçilmiş egemen meclise bağlı ondokuzuncu yüzyıl liberalizminin en temel ikilemiydi. Kitapta ele alınan döneme kadar liberalizmin sarsılmaz temelini, Louis Philippe çağındaki mantıklı Fransızların tanımlamasıyla 'yasal ülke' ile 'gerçek ülke' (*le pays lgal, le pays rel)* arasındakiayrım oluşturmaktaydı. 'Gerçek ülke'nin, oy kullanmak için şart koşulan mülkiyete ve eğitime ilişkin tahkimatları ve (çoğu ülkede kalıtsal soylu meclisleri gibi) kurumlaşmış aristokratik ayrıcalıklarla korunan 'yasal' ya da 'siyasal' ülkenin siyasal çitlerini aşmaya başlamasıyla toplumsal düzen de tehlikeye girdi.

Adam Smith'in serbest piyasasının şık ve faydalı mantığını anlamaktan aciz cahil ve insanlıktan uzak halk kitleleri, devletlerin siyasal yazgısını ele geçirmeye başlarsa ne olacaktı? 1871'de kısa bir süre boy göstermekle saygıdeğer kişilerin içine korku salan toplumsal devrime giden yolu izlemeleri hiç de ihtimal dışı değildi. Eski ayaklanma biçimiyle devrim artık yakın bir olasılık gibi görünmese de, oy kullanma hakkının mülk sahibi ve okumuş kesimlerin ötesinde büyük çapta yaygınlaştırılmasının arkasında böyle bir tehlike yok muydu? 1866'da müstakbel Lord Salisbury'sinin korktuğu gibi, bu kaçınılmaz olarak komünizme yol açmayacak mıydı?

Ne var ki, 1870'ten sonra devletlerin siyasal yaşamının demokratikleşmesinin kaçınılmaz olduğu giderek netlik kazandı. Egemenlerin hoşuna gitsin gitmesin, kitleler siyaset sahnesine çıkacaklardı. Gerçekten de olan buydu. Daha 1870'lerde Fransa'da, Almanya'da, İsviçre'de ve Danimarka'da, geniş oya, bazen de (teoride de olsa) erkeklere tanınan genel oy hakkına dayanan seçim sistemleri vardı. Britanya'da 1867 ve 1883 tarihli Reform Yasaları, seçmenlerin sayısını yaklaşık olarak dört katına çıkardı; böylelikle oy kullanan yirmi yaşın üzerindeki erkeklerin oranı yüzde 8'den yüzde 29'a yükseldi. Belçika, bu reform için yapılan genel grevin ardından oy hakkını 1894'te demokratikleştirirken (seçmenlerin yetişkin erkek nüfusa oranı yüzde 3.9'dan yüzde 37.3'e çıktı), Norveç'te bu oran 1898'de iki katına çıktı (yüzde 16.6'dan yüzde 34.8'e). Yetişkinlerin yüzde 76'sının oy kullandığı tek yaygın demokrasi, 1905 devrimiyle Finlandiya'da ortaya çıktı. İsveç'te 1908'de seçmen sayısı iki katına çıkarılarak Norveç'le aynı düzeye getirildi. Habsburg İmparatorluğu'nun Avusturyalı yarısı, 1907'de, İtalya 1913'te genel oy kullanma hakkını kabul etti. Avrupa dışında, ABD, Avusturalya ve Yeni Zelanda çoktandır demokratikti; Arjantin de 1912'de demokratik bir ülke oldu. Daha sonraki ölçütlerle karşılaştırıldığında, bu demokratikleşme hâlâ yetersizdi (Genel oy hakkına sahip

sıradan seçmenlerin oranı, yetişkin nüfusun yüzde 30'u ile 40'ı arasındaydı); fakat, kadınlara oy hakkı verilmesinin, ütopik bir slogan olmaktan çoktan çıktığının da belirtilmesi gerekir). 1890'larda beyaz göçmenlerin yerleştiği ülkelerin uç kısımlarında –Wyoming (ABD), Yeni Zelanda ve Güney Avusturalya'da–, 1905-1913 arasında demokratik Finlandiya'da ve Norveç'te kadınlar da sürece dahil oldular.

Bu gelişmeleri başlatan hükümetler, halkın temsil edilmesi [fikrine] ideolojik olarak bağlı olduklarında bile, coşkusuzdular. Geçerken belirtelim, okur, bugün temelli ve tarihsel olarak demokratik olduğunu düşündüğümüz (İskandinav ülkeleri gibi) ülkelerin bile oy hakkını genişletme kararını ne kadar geç verdiklerini fark etmiş olmalıdır; üstelik Hollanda (seçmen sayısı görece artmış olmasına karşın), Belçika'dan farklı olarak, 1918'den önce demokratikleşmeye sistemli olarak direnmiştir. Politikacılar, önleyici bir tedbir olarak oy hakkının genişletilmesine rıza gösterseler de, onu kontrol edebilecek olanlar, aşırı sol kesimlerden ziyade yine kendileriydi. Fransa ve Britanya'daki durum büyük olasılıkla buydu. Muhafazakârlar arasında, genel oyun soldan çok sağı güçlendireceğini hesaplayarak seçmen kitlesinin geleneksel sadakatine –ya da liberallerin iddia edebileceği gibi, cehaletine ve aptallığına– inanan Bismarck gibi sinikler vardı. Fakat Bismarck bile, üç-dereceli oy sisteminin sağın lehine çarpıtıldığını savunduğu (Alman İmparatorluğu'na egemen olan) Prusya'da riske girmeyi göze alamadı. Bu ihtiyatın akıllıca olduğu görüldü; çünkü, seçmen kitlesinin yukarıdan kontrol edilemeyeceği ortaya çıktı. Başka yerlerde politikacılar, halk tahriklerine ve baskıya ya da iç siyasal çatışma hesaplarına boyun eğdiler. Her iki durumda da, Disraeli'nin "karanlığa atlamak" diye tanımladığı şeyin sonuçlarının öngörülemeyebileceğinden korktular. 1890'ların sosyalist tahriklerinin ve birinci Rus Devrimi'nin dolaylı ve dolaysız yansımalarının demokratikleşmeyi hızlandırdığı kesindir. Yine de, demokratikleşmenin ilerlediği yol ne olursa olsun, 1880-1914 arasında batılı devletlerin çoğu kaçınılmaz olana boyun eğmek zorunda kaldı. Demokratik siyasetin ertelenmesi mümkün değildi. Bundan böyle sorun, onun nasıl yönlendirileceğiydi.

Yönlendirme, en kaba anlamıyla henüz kolaydı. Örneğin, genel oyla seçilen meclislerin siyasi rolüne kesin sınırlamalar getirilebilirdi. Alman parlamentosunun (Reichstag) anayasal haklarını en aza indiren Bismarckçı model böyleydi. Başka yerlerde, özel (ve ağırlıklı) seçim kurullarıyla ve diğer benzer kurumlarca seçilen, Britanya'da olduğu gibi bazen kalıtsal üyelerden oluşan alt meclisler, demokratikleşmiş temsili meclisleri frenlediler. Mülkiyete dayalı oy hakkına ilişkin unsurlar korundu ve (örneğin

Belçika, İtalya ve Hollanda'da yüksek eğitim görmüş yurttaşlara ek oy hakkı tanınması ve Britanya'da üniversitelere [mecliste] özel sandalye verilmesi gibi) eğitime dayalı şartlarla pekiştirildi. 1890'da Japonya, benzer sınırlamalarla parlamenter sisteme geçti. İngilizlerin tanımlamasıyla bu tür 'uydurma ayrıcalıklar', seçim bölgelerinin belirli partilere desteği en aza indirecek veya en fazlaya çıkartacak biçimde ayarlanmasıyla ya da Avusturyalıların dediği gibi 'seçim geometrisi'yle daha da güçlendirildi. Özellikle oy verme işleminin güçlü toprak lordlarının veya başka hamilerin gözü önünde cereyan ettiği açık oy uygulamasıyla çekingen ya da ihtiyatlı seçmenler baskı altına alındılar (Danimarka 1901'e, Prusya 1918'e ve Macaristan 1930'lara kadar açık oy sistemini sürdürdü). Amerika'da yerel parti sorumlularının çok iyi bildiği gibi, patronaj sayesinde tulum çıkarmak mümkündü: Avrupa'da İtalyan Liberal Giovanni Giolitti, klientil siyasetin ustası olduğunu gösterdi. En düşük oy kullanma yaşı değişiyordu: Demokratik İsviçre'de yirmi, Danimarka'da otuzdu ve oy verme hakkı genişletildiğinde o da çoğu zaman yükseliyordu. Ayrıca, seçmen yazma işlemini karmaşıklaştırarak seçimi sabote etme olasılığı her zaman vardı. Örneğin 1914'te Britanya'da işçi sınıfının yaklaşık yarısının bu tür yollarla oy verme hakkından fiilen mahrum edildiği tahmin edilmektedir.

Bununla beraber, bu tür frenleme usulleri demokrasiye doğru yol alan siyaset aracının hareketini yavaşlatsa da, ilerleyişini durduramazdı. 1905 sonrası çarlık Rusyası da dahil, Batı dünyasının, sıradan insanların baskın olduğu gittikçe genişleyen seçmen kitlesine dayanan bir siyasi sisteme doğru ilerlediği açıktı.

Bu tür sistemlerin mantıksal sonucu, seçimler için ve seçimler aracılığıyla ulusal hükümetler üzerinde baskı oluşturma amacıyla kitlelerin siyasal açıdan seferber edilmesiydi. Bu, kitle hareketlerinin ve kitle partilerinin örgütlenmesi, kitle propagandasına dayalı siyaset, kitle iletişim araçlarının –bu aşamada, esas olarak yeni gelişmekte olan popüler ya da 'sarı' basının– gelişmesi ve hükümetlerle yönetici sınıfların karşısına önemli ve yeni sorunlar çıkaran diğer gelişmeler anlamına geliyordu. Artan demokratikleşme bunların toplum önünde açık yüreklilikle tartışılmasını olanaksız kıldığından, bu sorunların Avrupa'daki siyasal tartışma sahnesinden silinmesi tarihçi için büyük talihsizliktir. Hangi aday, onları, siyasette neyin iyi olduğunu bilemeyecek kadar aptal ve cahil olarak gördüğünü ve taleplerinin ülkenin geleceğini tehlikeye atacak kadar saçma olduğunu seçmenlerine söyleyebilirdi? Etrafı, sözlerini en uzaktaki meyhaneye kadar taşıyacak muhabirlerle sarılmış hangi devlet adamı, gerçekten

aklından geçeni söyleyebilir? Politikacılar, giderek bir seçmen kitlesine seslenmek, hatta kitlelere doğrudan veya (muhaliflerinin gazeteleri de dahil) popüler basının megafonundan dolaylı olarak hitap etmek mecburiyetinde kaldılar. Bismarck, muhtemelen sadece seçkin bir dinleyici kitlesine seslenmişti. Gladstone, 1879'daki seçim kampanyası sırasında Britanya'yı (belki de Avrupa'yı) kitlelere dayalı seçim propagandasıyla tanıştırdı. Demokrasinin olası içerimlerinin, (siyasetin dışında kalanlar haricinde) 1867 İngiliz Reform Yasası etrafında dönen tartışmalardaki açıklıkla ve gerçekçilikle tartışılması artık beklenemezdi. Fakat, yönetenler kendilerini retoriğin ardına gizledikçe, siyasete ilişkin ciddi değerlendirmeler aydınların ve onların eserlerini okuyan azınlığın dünyasına çekildi. Demokratikleşme çağı, aynı zamanda yeni bir siyaset sosyolojisinin (Durkheim'ın ve Sorel'in, Ostrogorski'nin ve Webbs'in, Mosca, Pareto, Robert Michels ve Max Weber'in [bkz: s. 295-96]) altın çağı oldu.[4]

Yönetenler, kafalarından geçeni söylemeyi gerçekten istediklerinde, bunu, bundan böyle seçkinleri parlamentodaki müzakerelerin veya halk mitinglerinin gladyatörvari komedilerinden çok farklı bir atmosferde biraraya getiren, hafta sonları sayfiyelerde ya da karanlık iktidar koridorlarında, kulüplerde, özel dernek gecelerinde, av partilerinde yapmak zorundaydılar. Demokratikleşme çağı, böylece siyasette bir ikiyüzlülük çağına, dolayısıyla aynı zamanda bir hiciv; Mr Dooley'in, Alman *Simplicissimus* ve Fransız *Assiette au Beurre* ya da Karl Kraus'un Viyana'daki *Fackel*'i gibi acımasız, komik ve son derece yetenekli mizah dergilerinin çağına dönüştü. Çünkü, zeki bir gözlemcinin gözünden kaçabilecek toplumsal söylemle siyasal gerçeklik arasındaki muazzam uçurum, 1906'da liberallerin elde ettiği seçim zaferiyle ilgili Hilaire Belloc'un şu epigramından paçasını kurtaramamıştı:

> Ayrıcalığa dayanan lanetli iktidar
> Eşlik ederdi ona kadın, şampanya ve briç,
> Yıkılınca, demokrasi aldı yerini
> Şimdi ona eşlik ediyor kadın, şampanya ve briç[5]

Fakat, siyasal eylem için seferber edilen kitleler kimlerden oluşmaktaydı? Öncelikle, o zamana dek siyasal sistemin aşağısında ve dışında kalmış, aralarında çok daha ayrıtürden ittifaklar, koalisyonlar ya da 'halk cepheleri' oluşturabilecek toplumsal tabakalardan sınıflar vardı. Bunların arasında en heybetlisi, şimdi açık bir sınıf temeline sahip partiler veya hareketler içinde seferber edilen (gelecek bölümde ele alınacak olan) işçi sınıfıydı.

Diğer taraftan, zenginlerden mi yoksa proletaryadan mı daha çok korktukları belli olmayan hoşnutsuz ara sınıfların oluşturduğu o geniş ve net tanımlanmamış koalisyon bulunmaktaydı. Bu, kapitalist ekonominin ilerlemesi, kol emekçisi olmayan yeni alt orta sınıfın ve beyaz yakalı işçilerin hızla büyümesi karşısında temelleri aşınan zanaat ustalarından ve küçük esnaftan meydana gelen eski küçük burjuvaziydi. Bunlar, Büyük Bunalım döneminde ve sonrasında Alman siyasal yaşamının *Handwerkerfrage* ve *Mittelstandfrage*'sini oluşturdular. Büyüklüklerle tanımlanan bir dünyaydı onlarınki; 'büyük' çıkarlar karşısında 'küçük insanlar'ın dünyası, ve 'küçük insan', *'le petit commerçant'*, *'der kleine Mann'*da olduğu gibi, bu tanımdaki tam da 'küçük' sözcüğü bir slogan ve toparlayıcı bir çağrı haline geldi. Fransa'da kaç tane radikal sosyalist dergi bu başlığı gururla taşımadı ki: *Le Petit Niçois, Le Petit Provençal, La Petite Charente, Le Petit Troyen?* Küçük, fakat çok küçük değil; çünkü, kolektivizm karşısında küçük mülkiyetin de en az büyük mülkiyet kadar korunmaya; (özellikle yerleşik orta sınıflar, alt orta sınıfları kendi eşitleri olarak görme eğiliminde olmadıklarından) hemen hemen aynı geliri kazanabilen vasıflı kol işçisiyle karıştırılmaya karşı memurların üstünlüğünün savunulmaya ihtiyacı vardı .

Bu, aynı zamanda (ve bir dolu nedenden dolayı) tamamen retoriğin ve demagojinin siyasal alanıydı. Fransa'da yüksek dozda ulusal şovenizm ve önemli bir yabancı düşmanlığı potansiyeli içermiş olmasına karşın, güçlü bir radikal, demokratik jakoben geleneğin bulunduğu ülkelerde – güçlü veya tumturaklı– bu retorik 'küçük insanları' solda tuttu. Orta Avrupa'daysa retoriğin milliyetçi, özellikle anti Semitik karakteri sınır tanımıyordu. Çünkü, Yahudiler, yalnızca kapitalizmle, özellikle kapitalizmin küçük zanaatkârı ve esnafı vuran kısmıyla –banker, borsacı, yeni dağıtım ve mağaza zincirlerinin kurucuları– değil, aynı zamanda Allahsız sosyalistlerle, daha genel olarak eskinin temellerini oyan, ahlakın doğrularını ve ataerkil aileyi tehdit eden aydınlarla da özdeşleştirilmekteydi. 1880'lerden itibaren anti Semitizm, Almanya'nın batı sınırlarından doğuya doğru Habsburg İmparatorluğu, Rusya ve Romanya'ya kadar, 'küçük insanlar'ın örgütlü siyasal hareketlerinin önemli bir bileşeni haline geldi (Ama başka yerlerde daha az önemli olduğu düşünülmemelidir). Panama skandallarının ve Dreyfus davasının* yaşandığı on yıl olan 1890'larda

* Fransız genelkurmayından Yüzbaşı Dreyfus, 1894'te Almanya adına casusluk yaptığı gerekçesiyle (yanlış bir biçimde) mahkum edildi. Suçsuzluğunu ispatlamak için yürütülen ve tüm Fransa'da bir kutuplaşma ve sarsıntı yaratan bir kampanyanın ardından 1899'da affedildi ve 1906'da itibarı iade edildi. 'Dava', Avrupa'yı derinden sarstı.

Fransa'yı sarsan anti Semitik nöbetlere bakarak, 40 milyonluk bir ülkede bu dönemde topu topu 60.000 Yahudi'nin bulunduğu kimin aklına gelir (bkz: s. 175-76, 320)?

Elbette bir de, hâlâ birçok ülkede çoğunluğu, diğerlerinde de en büyük ekonomik grubu oluşturan köylülük vardı. 1880'lerden itibaren –bunalım çağında– köylüler ve çiftçiler, giderek daha çok ekonomik bir baskı grubu olarak davrandılar ve ABD, Danimarka, Yeni Zelanda, Fransa, Belçika ve İrlanda gibi çok farklı ülkelerde yığınlar halinde, birlikte satın alma, pazarlama, ürün işleme ve kredi konularında yeni örgütler kurdularsa da, siyasal olarak ve seçimlerde –bu denli değişkenlik gösteren bir yapının sınıf olarak kabul edilebileceğini varsayarsak– nadiren bir sınıf gibi hareket ettiler. Elbette hiçbir hükümet, tarıma dayalı ülkelerde tarım ürünleri üreticileri gibi çok önemli bir seçmen kitlesinin ekonomik çıkarlarını göz ardı edemezdi. Yine de, köylülük harekete geçtiğinde, 1890'ların ABD'sindeki Popülistler veya 1902'den sonra Rusya'daki Sosyal Devrimciler gibi, belirli bir siyasal hareketin ya da partinin gücünün çiftçilerin ya da köylülerin desteğine dayandığı yerlerde bile, tarım dışındaki kesimlerin bayrağı altında yürüdüler.

Toplumsal gruplar bu sıfatla seferber edildikleri gibi, din ve milliyet gibi böleksel bağlılıkların birleştirdiği yurttaş gruplarında da aynı şey oldu. Bölekseldi, çünkü tek dinin var olduğu ülkelerde bile inanç temelinde (siyasal olarak) seferber edilen kitleler, ister dinsel ister laik olsun başka blokları dengeleyen bloklar oluşturmuşlardır her zaman. Yine, seçimler sırasındaki (Polonyalıların ve İrlandalıların durumunda olduğu gibi, zaman zaman dini hareketlenmelerle çakışan) milliyetçi hareketlenmeler, çok uluslu devletlerde hemen her zaman özerklik yanlısı hareketler olmuşlardır. Bunların, devletlerin telkin ettiği –zaman zaman kontrolden çıkan– ulusal vatanseverlikle ya da yıkıcı azınlıklara karşı 'ulusu' temsil ettiği iddiasını taşıyan normal olarak sağcı siyasal hareketlerle hemen hiçbir ortak yanları yoktu (bkz: 6. Bölüm).

Bununla birlikte, müminlerini örgütleme ve seferber etme konusunda en yetenekli teşkilatın, yani Roma Katolik Kilisesi'nin aşırı muhafazakârlığı, genel bir görüngü olarak siyasal-dinsel kitle hareketlerinin yükselişini engelledi. Siyasal yaşam, partiler ve seçimler, 1864 tarihli Syllabus Programı'ndan ve 1870 tarihli Vatikan Konseyi'nden beri Roma'nın defetmeye çalıştığı o sefil ondokuzuncu yüzyılın bir parçasıydılar (bkz: *Sermaye Çağı*, 14. Bölüm, III). 1890'larda ve 1900'lerde çağdaş fikirlerle uyuşulmasını ihtiyatla öneren Katolik düşünürlerin haklarının ellerinden alınmasının da gösterdiği gibi ('Modernizm' 1907'de Papa X. Pius tarafın-

dan lanetlendi), Roma bu yüzyılla uzlaşmazlığını sürdürdü. Laik siyasetin cehennemi dünyasında, dinsel uygulamaları, Katolik eğitimini ve kiliseyle sürekli çatışma halindeki devletin saldırılarının hedefi haline gelen diğer kilise kurumlarını belirli ölçülerde savunmak ile bu dünyaya toptan karşı çıkmak dışında, Katolik siyasası için başka nasıl bir yer olabilirdi?

Böylece, 1945'ten sonraki Avrupa tarihinin göstereceği gibi, Hıristiyan partilerin* büyük bir siyasi potansiyele sahip olmalarına ve oy hakkının her genişlemesinde bu potansiyelin de artmasına karşın, Kilise, 1890'ların başlarından itibaren çalışan sınıfları Allahsız sosyalist devrimden uzak tutmanın istenir bir şey olduğu ve çalışan sınıfın başlıca bileşeni olan köylülüğe göz kulak olmanın bir gereklilik olduğu kabul edilmesine rağmen, kendisinin resmi olarak desteklediği siyasi partilerin kurulmasına karşı çıktı. Papa, Katoliklerin sosyal politikaya duydukları yeni ilgiyi takdir etmekle birlikte (Papa'nın *Rerum novarum* genelgesi, 1891), İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Hıristiyan Demokrat partiler haline gelecek oluşumların ataları ve kurucuları, Kilise tarafından şüpheyle, zaman zaman da düşmanlıkla karşılandı. Bunun sebebi, onların da ('Modernizm' gibi) din dışı dünyanın istenmeyen eğilimleriyle uzlaşır görünmeleri değildi yalnızca; aynı zamanda Kilise, genişleyen ekonominin içinde kendine bir etkinlik alanı bulan (kentli olsun köylü olsun) Katolik yeni orta ve alt orta tabakalardan devşirdiği kadrolardan da rahatsızdı. 1890'larda büyük demagog Karl Lueger (1844-1910), Viyana'yı fetheden anti Semitik yanı güçlü bir alt orta sınıf hareketi olan ilk büyük modern Hıristiyan Sosyal kitle partisini kurmayı başardığında, bunu, Avusturya kilisesinin direnişine rağmen gerçekleştirmişti (1918'den sonra tarihinin büyük bölümünde bağımsız Avusturya'yı yöneten bu parti, Halk Partisi olarak varlığını hâlâ sürdürmektedir).

Dolayısıyla Kilise, muhtelif muhafazakâr veya reaksiyoner partileri genellikle destekledi ya da çok uluslu devletlerde bağlı Katolik milletler içinde laiklik virüsü kapmamış milliyetçi hareketlerle iyi ilişkiler içinde bulundu. Sosyalizme ve devrime karşı genellikle herkesi destekledi. Bu yüzden, gerçek Katolik kitle partileri ve hareketleri yalnızca (Bismarck'ın 1870'lerdeki ruhban karşıtı kampanyalarına direnmek için ortaya çıktıkları) Almanya'da, (bütün siyasal yaşamın, Protestan ve din dışı olanları dahil, dikey olarak dinsel gruplaşmalar biçimini aldığı) Hollanda'da ve (Katoliklerin ve ruhban karşıtı Liberallerin, demokratikleşmeden çok önce iki partili bir sistem oluşturduğu) Belçika'da kurulacaktı.

* İtalya, Fransa, Batı Almanya ve Avusturya'da bunlar, belli başlı hükümet partileri olarak doğdular ve Fransa dışında öyle de kaldılar.

Protestan din partileri çok daha nadirdi ve var oldukları yerlerde de dini talepleri genellikle başka sloganlarla iç içe geçti: (Nonkonformist Galler'de ağırlıklı olarak) milliyetçilik ve liberalizm, (Irish Home Rule'a [İrlanda Özerk Yönetimi'ne] karşı Britanya'yla birleşmeyi yeğleyen Ulsterli Protestanlar arasında) anti milliyetçilik, (eski Whig aristokratlarının ve büyük ekonomik çıkar gruplarının 1880'lerde Muhafazakârlara katılmalarıyla Nonkonformist Hıristiyanlığın daha da güçlendiği İngiliz Liberal Parti'de) liberalizm.* Elbette, Doğu Avrupa'nın siyasal yaşamında dini, –Rusya'da– devletinki dahil millliyetçilikten siyasal olarak ayırt etmek mümkün değildi. Çar, Ortodoks Kilisesi'nin başı olmakla kalmadı, Ortodoksluğu devrime karşı seferber etti. Özgül cemaatlerle ve insanlarla sınırlı olan tapıları saymazsak, diğer büyük dünya dinleri (İslam, Hinduizm, Budizm, Konfüçyüsçülük), batının demokratik siyasal yaşamına hâlâ yabancı ve ilgisiz olan ideolojik ve siyasal bir evren içinde varlık göstermekteydi.

Din, ne kadar geniş bir siyasal potansiyele sahipse, ulusal kimlik de aynı oranda güçlüydü ve uygulamada daha etkili bir harekete geçirici güçtü. İngiltere'de oy hakkının 1884'te demokratikleştirilmesinden sonra İrlandalılar kendi temsilcilerini seçti; İrlanda milliyetçi partisi, adadaki Katolik oyların hepsini topladı. 103 üyenin 85'i, İrlanda milliyetçiliğinin (Protestan) önderi Charles Stewart Parnell'ın (1846-91) arkasında disiplinli bir örgüt oluşturdu. Ulusal bilincin siyasal ifade bulduğu her yerde, Polonyalıların (Almanya ve Avusturya'da) Polanyalılar olarak, Çeklerin de Çekler olarak oy kullanacakları belli oldu. Habsburg İmparatorluğu'nun Avusturya kanadında siyasal yaşam, bu tür ulusal bölünmeler yüzünden işlemez hale geldi. Gerçekten de, 1890'ların ortalarında Almanların ve Çeklerin gerçekleştirdiği ayaklanmaların ve karşı ayaklanmaların ardından, bundan böyle hiçbir hükümetin parlamentoda çoğunluğu sağlaması mükün olmadığından, parlamentarizm tümüyle ortadan kalktı. 1907'de tanınan genel oy, yalnızca baskı karşısında verilen bir ödün değil, birbiriyle uzlaşması mümkün olmayan, birbirleriyle sürekli dalaşan ulusal bloklara karşı, ulusal olmayan (Katolik, hatta sosyalist) partilere oy verebilecek seçmen kitlelerini harekete geçirmeye yönelik umutsuz bir girişimdi.

Uç biçimiyle siyasal kitle seferberliği –disiplinli kitle partisi-hareketi–, nadir görülen bir olgu olarak kaldı. Alman Sosyal Demokrasisi'nin tek

* Nonkonformizm= İngiltere'de ve Galler'de İngiliz Kilisesi dışındaki muhalif Protestan gruplar –çn.

parçalı, herşeyi kapsayan tarzı, yeni emekçi ve sosyalist hareketler arasında bile genel bir özellik değildi (Sonraki bölüme bakınız). Yine de, bu yeni görüngüyü oluşturan unsurları, artık hemen her yerde ayırt etmek mümkündür. Bu unsurlar, bileşenler halinde bu görüngünün temelini oluşturan seçmen örgütlenmeleriydi öncelikle. İdeal tipte bir kitle partisi-hareketi, her birinin özel hedefleri olmakla birlikte, hedefleri daha genel olan bir partinin çatısı altında toplanmış kendi yerel şubeleri bulunan bir örgütlenmeler kompleksiyle birlikte yerel örgütlerden ya da şubelerden oluşmaktaydı. Örneğin, 1914'te İrlanda ulusal hareketi, ulusal iskeletini oluşturan, seçim çerçevesinde, yani seçim bölgeleri temelinde örgütlenmiş Birleşik İrlanda Birliği'nden meydana gelmekteydi. Hareket, Birliğin başkanı tarafından yönetilen seçim kongreleri düzenlerdi. Bu kongrelere Birliğin kendi delegelerinin yanı sıra, meslek konseylerinden (sendika şubelerinin kent konsorsiyumlarından), bizzat sendikalardan, çiftçilerin çıkarlarını temsil eden Toprak ve E.mek Derneği'nden, Gal Atletizm Derneği'nden, bu arada adayla Amerika arasında göç bağlantısı kuran Ancient Order of Hibernians gibi yardımlaşma derneklerinden ve diğer kuruluşlardan delegeler katılırdı. Bunlar, parlamento içindeki ve dışındaki milliyetçi önderlikle özerk İrlanda davasını destekleyenlerin dış sınırını tanımlayan seçmen kitlesi arasındaki esas bağı oluşturan, seferber edilenlerin kadrolarıydı. Bu şekilde örgütlenen eylemcilerin kendileri esaslı bir kitle haline gelebiliyordu: 1913'te Birliğin toplam 3 milyonluk İrlandalı Katolik nüfus içinde 130.000 üyesi vardı.[6]

İkinci olarak, yeni kitle hareketleri ideolojikti. Örneğin, bağcılığın korunması gibi özgül hedefler doğrultusunda baskıda ve eylemde bulunmayı amaçlayan basit gruplaşmalarla bir benzerlikleri yoktu. Bu tür örgütlü özel çıkar gruplarının sayısı da doğal olarak arttı; çünkü, demokratikleşmiş siyasal yaşamın mantığı, teoride bu konulara duyarlı ulusal hükümetlere ve meclislere baskıda bulunacak çıkar gruplarını gerektiriyordu. Fakat (1893'te kurulan ve hemen ardından –1894'te– 200.000 çiftçinin üye olduğu) Alman *Bund der Landwirte* gibi derneklerin, (Bund'un muhafazakârlara duyduğu malum yakınlığa ve neredeyse tamamen büyük toprak sahiplerinin egemenliği altında bulunmasına rağmen) bir partiyle bağlantıları yoktu. 1898'de, 397 üyeli Reichstag'da beş farklı partiden 118 milletvekilinin desteğine dayanıyordu.[7] Ne kadar güçlü olsalar da bu tür özel çıkar gruplarından farklı olarak yeni parti-hareket bütünlüklü bir dünya görüşünü temsil ediyordu. Üyelerine ve taraftarlarına; Jean-Jacques Rousseau'ya, Durkheim'a ve yeni bir bilim olan sosyoloji alanındaki başka kuramcılara göre modern toplumları bir arada tutması gereken o 'vatan-

daşlık dini'ne benzer bir şey sunan, özel, belki de değişen somut siyasal programlardan çok, buydu (Ancak, bu evrede henüz kısmi bir harçtı). Din, milliyetçilik, demokrasi, sosyalizm, iki savaş arasındaki faşizmin habercisi olan ideolojiler: Bu ideolojilerin hareketleri aynı zamanda hangi maddi çıkarları temsil etmiş olursa olsunlar, yeni seferber edilen kitleleri bir arada tutan şey ideolojilerdi.

Paradoksal olan şu ki: Fransa, ABD ve (bu bakımdan görece daha zayıf olan) İngiltere gibi güçlü bir devrimci geleneğin bulunduğu ülkelerde, eski ve yeni seçkinlerin (demokratik Kuzey Amerika'daki Dört Temmuz hatiplerinin uzun zamandır aşina oldukları stratejiler aracılığıyla) yeni kitle hareketlerinin en azından bir kısmını evcilleştirmelerine olanak veren kendi geçmiş devrimlerinin ideolojileri oldu. 1688 Şanlı Whig Devrimi'nin mirasçısı olan ve Püriten mezheplerin torunları adına 1649'un kral katillerine zaman zaman seslenmeyi ihmal etmeyen* İngiliz Liberalizmi, kitlesel bir İşçi Partisinin gelişimini 1914'e kadar engellemeyi başardı. Dahası, 1900'de kurulan İşçi Partisi, deyim yerindeyse Liberallerin dümen suyunda gitti. Fransa'da Cumhuriyetçi Radikalizm, düşmanlarına karşı Cumhuriyet ve Devrim bayrağını yükselterek kitlesel halk hareketlerini emmeye ve soğurmaya çalıştı. Bunda da başarısız olduğu söylenemez. 'Solda düşman yoktur' ve 'tüm iyi Cumhuriyetçilerin birliği' sloganları, yeni popüler solu, Üçüncü Cumhuriyet'i yöneten merkezdeki kişilere bağlamakta çok işe yaradı.

Üçüncü olarak, bu anlatılanlardan, kitle hareketliliklerinin (kendi tarzında) küresel olduğu sonucu çıkmaktadır. Kitle hareketleri, siyasal yaşamın eski yerel veya bölgesel çerçevesini ya yıktılar, ya sınırlarına kadar genişlettiler ya da onu daha geniş kapsamlı hareketlerle bütünleştirdiler. Demokratikleşmiş ülkelerde, hatta Almanya ve İtalya gibi bölgesel farklılıkların izlerini derin biçimde taşıyan devletlerde bile ulusal siyasal yaşam, tamamen bölgesel nitelik taşıyan partilere neredeyse hiçbir etkinlik alanı bırakmadı. Örneğin, Almanya'da Prusya karşıtı hissiyatın ve eski Gelf hanedanına bağlılığın hâlâ güçlü olduğu (1866 gibi yakın bir tarihte Prusya tarafından ilhak edilen) Hanover'in bölgeci karakteri, kendini yalnızca, seçimlerde çeşitli ulusal partilere biraz daha az oy çıkmasında (başka yerlerde yüzde 94-100 iken burada yüzde 85) gösterdi.[8] Dinsel veya etnik azınlıkların ya da (hatta) toplumsal ve ekonomik grupların zaman zaman belirli coğrafi bölgelerle sınırlı kalması bizi yanıltmamalıdır.

* En eski soylulardan Liberal Lord Rosebery, 1899'da Parlamentonun önüne dikilen Oliver Cromwell heykelinin masrafını cebinden karşıladı.

Eski burjuva toplumundaki seçim siyasetinin tersine yeni kitle politikası, (Fransızların siyaset sözlüğünde) 'ileri gelenler [kodamanlar]' olarak bilinen yerel güç ve nüfuz sahibi insanlara dayanan eski mahalli siyasetle giderek uyuşmaz bir hal aldı. Avrupa'nın pek çok bölgesinde ve Amerika kıtasında –özellikle de İberik ve Balkan yarımadaları, Güney İtalya ve Latin Amerika gibi yerlerde– *caciquelerin* veya patronların (yerel güç ve nüfuz sahibi kişilerin), klientlerinin oylarını tulum halinde parayı bastırana ya da daha büyük patronlara 'sunduğu' bölgeler elbette yok değildi. Demokratik siyasal yaşamda 'boss'* da ortadan kalkmadı. Fakat –tersine– buralarda kodamanları yaratan ya da en azından onları tecrit olmaktan ve siyasi basiretsizlikten kurtaran partiydi. Demokrasiye uymak için kendilerini dönüştüren eski seçkinler, yerel patronaja ve nüfuza dayalı siyaset ile demokratik siyaset arasında çeşitli bileşimler geliştirdiler. Aslına bakılırsa, önceki yüzyılın son on yıllarıyla yeni yüzyılın ilk on yılı, eski usül 'kodamanlık' ile yeni siyasetçiler, yerel bosslar veya partinin kaderini yerel düzeyde elinde bulunduran başka kilit unsurlar arasındaki karmaşık çatışmalarla doluydu.

Böylece, kodamanlar üzerinden yürüyen siyasetin yerini alan demokrasi, patronajın ve nüfuzun yerine 'halk'ı değil, örgütü, yani komiteleri, parti ileri gelenlerini, eylemci azınlıkları koydu. Bu tür komitelerin (veya İngiliz-Amerikan terimiyle parti meclislerinin) oynadığı hayati role, hatta Robert Michels'in Alman Sosyal Demokrat Parti üzerine yaptığı çalışmadan türetebileceğine inandığı 'oligarşinin demirden yasası'na işaret eden gerçekçi gözlemcilerin bu paradoksu belirlemeleri uzun sürmedi. Aynı zamanda, Michels (fazla önem vermiş olmakla birlikte) yeni kitle hareketlerinde önder kişiliklere tapma eğilimi üzerinde de durdu.[9] Michels, bu olguya gereğinden fazla önem verdi; zira, ulusal kitle hareketlerinin bazı önderlerini kuşattığına şüphe olmayan ve Liberalizmin Büyük Ustası Gladstone'un veya Alman sosyal demokrasisinin önderi Bebel'in resimlerinin yer aldığı mütevazı duvar afişlerinde somutlanan hayranlık, incelediğimiz dönemde, aslında kişiler yerine inananları birleştiren davayı yansıtmaktaydı. Üstelik, karizmatik önderden yoksun yeterince kitle hareketi de vardı. 1891'de Charles Stewart Parnell, özel hayatındaki karışıklıkların ve Katoliklerle nonkonformist ahlak anlayışının ortak düşmanlığının kurbanı olduğunda, İrlandalılar hiç tereddüt etmeden ona sırt çevirdiler (Ne var ki, hiçbir önder davaya ondan daha tutkuyla bağlı değildi; nitekim Parnell miti, kendisinden çok daha uzun yaşadı).

* Yerel parti başkanı/ileri geleni –çn.

Kısacası, parti veya hareket, taraftarlarının gözünde onları temsil etmekte ve onların yararına davranmaktaydı. Bu yüzden örgütün, üyelerinin ve taraftarlarının yerini alması, sonra da önderin örgüte hakim olması zor olmadı. O nedenle, yapılaşmış kitle hareketleri, asla eşitlerin cumhuriyeti olmadı. Fakat, örgütün ve kitle desteğinin yarattığı bileşim, bu hareketlere devasa ve kuşku götürmez bir yetenek kazandırdı: Onlar, birer potansiyel devletti. Gerçekten de, yüzyılımızın büyük devrimleri, eskimiş rejimlerin, eskimiş devletlerin ve eskimiş yönetici sınıfların yerine, devlet iktidarı gibi kurumlaşmış partiyi-hareketi geçirecekti. Eski ideolojik örgütlenmeler bundan yoksun gibi göründüklerinden, bu potansiyel daha da çarpıcı hale gelmektedir. Örneğin, bu dönemde batıda din kendini teokrasiye dönüştürme yeteneğini yitirmiş gibi görünüyordu; zaten amaç da kesinlikle bu değildi.* Muzaffer Kilisenin en azından Hıristiyan dünyada yerleştirdiği şey, laik kurumlar tarafından işletilen ruhban rejimleri oldu.

II

Demokratikleşme, gelişme kaydetmekle beraber siyasal yaşamı daha yeni yeni dönüştürmeye başlamıştı. Ancak, demokrasinin (zaman zaman da olsa) çoktandır açıkça görülebilen içerimleri, devletleri yönetenlerin ve devletlerin çıkarlarını yönettiği sınıfların önüne son derece ciddi sorunlar çıkardı. Ulusal hareketlerle karşı karşıya kalan çokuluslu devletlerin siyasal yaşamında, bir süredir acil hale gelen, devletin bütünlüğünü, hatta varlığını koruma sorunu vardı. Avusturya İmparatorluğu'nda bu, çoktandır devletin ana sorunuydu; hatta Britanya'da bile İrlanda kitle milliyetçiliğinin ortaya çıkışı, yerleşik siyasal yaşamın yapısını parçaladı. Ülkedeki seçkinlerin gördüğü gibi, –her şeyden önce ekonomik alanda– sağduyulu politikaların devamının nasıl sağlanacağı konusunda sorunlar vardı. Demokrasi, işler kötüye gitsede mi kapitalizmin işleyişine (işadamlarının düşündüğü gibi) kaçınılmaz olarak karışmayacaktı? Britanya'da tüm partilerin din gibi bağlandıkları serbest ticareti tehlikeye sokar mıydı? Saygıdeğer ekonomi politiğin kilit taşı durumundaki altın standartını ve sağlam mali yapıyı tehlikeye atar mıydı? En sert retorik şimşeklerini –büyük hatip William Jennings Bryan'ın sözleriyle– insanlığın altının çarmıhına gerilmesine yağdıran Popülizmin 1890'larda yarattığı kitle seferberliği göz önüne alındığında, bu sonuncu tehdit ABD'de daha acil bir sorun

* Bu tür bir dönüşümün son örneği, 1848 sonrasında Utah'ta Mormon devletinin kurulmasıydı büyük olasılıkla.

olarak görünmekteydi. Daha genel olarak ve hepsinden önemlisi, toplumsal devrimi hedefleyen kitle hareketlerinin tehdidiyle yüz yüze kaldığında, o sırada oluşturulmakta olan toplumun meşruiyetini sağlama, belki de bizzat bekasını garanti altına alma sorunu vardı. Demagojiyle seçilmiş ve partiler arasındaki uzlaşmaz çatışmalarla bölünmüş parlamentoların inkâr götürmez etkisizliği ve artık zengin, bağımsız kişiler yerine, kariyerleri ve servetleri giderek yeni siyasal yaşamdaki başarılarına bağlı olan kişilere dayanan siyasal sistemlerdeki kuşku götürmez yozlaşma nedeniyle, bu tehditler daha da tehlikeli bir hal aldı.

Bu her iki olguyu da görmezden gelmek olanaksızdı. ABD gibi kuvvetler ayrımının söz konusu olduğu demokratik ülkelerde hükümet, yani başkanlık tarafından temsil edilen yürütme gücü, (yaratacağı karşıt ağırlık nedeniyle tıkanma noktasına gelinmesi hayli mümkün olsa da) seçilmiş parlamentodan bir dereceye kadar bağımsızdı (Fakat başkanların demokratik yolla seçilmesi bir başka tehlike ortaya çıkardı). Hâlâ eski tarz monarşi tarafından korunmuyorlarsa hükümetlerin seçilmiş meclislere teorik olarak bağımlı olduğu Avrupa'daki şekliyle temsili hükümette, sorunlar başa çıkılmaz gibi görünüyordu. Gerçekten de, Avrupa'da hükümetler otele gelip giden turist kafileleri gibiydi; mecliste sağlanan çoğunluklar kısa süre sonra dağılıyor, ardından bir başkası geliyordu. Avrupa demokrasilerinin anası olan Fransa, 1875'ten savaşın çıkışına kadar geçen otuz dokuz yılda, içlerinde yalnızca onbiri, ömrü on iki ay ya da daha fazla sürmüş elli iki kabineyle rekoru elinde tutuyordu (Tabii çoğunda aynı isimler yeniden boy göstermekteydi). Hükümetlerin ve siyasal yaşamın sürekliliğinin, bürokrasinin daimi, atanmış ve görünmeyen memurları tarafından sağlandığına kuşku yoktu. Çürümeye ve yozlaşmaya gelince, (İngilizlerde olduğu gibi) hükümetlerin '*Krallığın* kârlı daireleri'ni ve arpalıkları, yakınları ve kendilerine bağlı kişiler arasında paylaştırdığı ondokuzuncu yüzyıl başlarında olduğundan daha fazla değildi muhtemelen. Ancak, kendi çabalarıyla yükselmiş politikacılar, işadamlarına ya da başka çıkar gruplarına destekten veya köstekten şu ya da bu şekilde bir yarar sağladıkları için, daha gözle görülür boyuttaydı. Anayasaya dayalı ülkelerde –ABD* gibi önemli bir istisnaya rağmen– seçimin ve patronajın yarattığı çifte tehlikeye karşı şimdi büyük ölçüde korunmuş olan yüksek mevkilerdeki devlet yöneticilerinin ve hakimlerin dürüstlüğü, en azından

* Hatta burada bile, 1883'te siyasi patronajdan bağımsız bir Federal Kamu Görevi'nin temellerini oluşturmak amacıyla bir Kamu Görevi Komisyonu kuruldu. Fakat çoğu ülkede patronaj, genel olarak sanıldığından daha önemli bir düzeyde varlığını korudu.

Batı ve Orta Avrupa'da artık veri kabul edildiğinden, bu durum haydi haydi göze batmaktaydı. Siyasi rüşvet skandalları, yalnızca paranın el değiştirirken çıkardığı sesin gizlenmeye gerek duyulmadığı Fransa gibi ülkelerde patlak vermekle kalmıyor (1885'teki Wilson skandalı, 1892-3'teki Panama skandalı), İngiltere gibi (bu türden kendi çabalarıyla yükselmiş iki kişinin, Lloyd George ile daha sonra Baş Yargıç ve Hindistan Genel Valisi olan Rufus Isaacs'ın da karıştığı 1913'teki Marconi skandalı) boğuntuya getirildiği ülkelerde de yaşanıyordu.* Hükümetlerin, mecliste çoğunluğu, esas olarak siyasal lütuflar karşılığında satın alınan oylarla oluşturduğu yerlerde –ki bunun neredeyse kaçınılmaz biçimde bir de mali boyutu olacaktır– parlamenter istikrarsızlık ile çürüme arasında bağ kurmak elbette mümkündü. Daha önce belirtilmiş olduğu gibi, Giovanni Giolitti bu stratejinin ustasıydı.

Toplumun üst tabakalarından insanlar, siyasal yaşamın demokratikleşmesinin, daha genel olarak 'kitleler'in merkezi konumlarının güçlenmesinin yaratacağı tehlikelerin şiddetle farkındaydı. Bu, yalnızca 1897'de *The Organisation Universal Suffrage: The Crisis of the Modern State*[11] (Genel Oy Hakkının Düzenlenmesi: Modern Devletin Bunalımı) gibi manidar bir başlıkla bir kitap yayımlayan –saygın Fransız kamuoyunun kaleleri– *Le Temps*'in ve *La Revue des Deux Mondes*'in editörünün ya da 1902'de İngiliz Parlamentosunu (dost meclislerinde) "Westminster'deki o güruh"[12] diye niteleyen, düşünen Muhafazakârların genel valisi, daha sonra bakan olan Alfred Milner (1854-1925) gibi toplumsal meselelerle ilgili insanların kaygılarından ibaret değildi. 1880'lerden itibaren burjuva kültürüne hakim olan yaygın kötümserliğin büyük bölümünün (bkz: s. 246, 280-81), kitlelere karşı ileri sürdükleri savunmalar un ufak olmuş eski seçkin yandaşları tarafından terk edilen liderlerin, "cehaletten ve yarı barbarlıktan ... henüz kurtulamamış olanlar"ın[13] istilasına uğramış ya da bu kitlelere ayarlı bir uygarlığın yükselen dalgasıyla yolu kesilmiş eğitimli ve kültürlü azınlığın (yani esas olarak zengin çocuklarının) duygularını yansıttığına kuşku yoktur.

Yeni siyasal durum, çeşitli devletlerin kendi tarihlerine bağlı olarak adım adım ve eşitsiz bir biçimde gelişti. Bu, 1870'lere ve 1880'lere ilişkin karşılaştırmalı politika incelemelerinin yapılmasını zorlaştırmakta ve

* Tutunumu yüksek yönetici seçkinler içinde, demokrat gözlemcilerin ve siyasal ahlakçıların kaşlarının çatılmasına yol açacak tipteki alışverişlerin varlığı, olağandışı bir durum değildi. Maliye Bakanlığı yapmış Winston Churchill'in babası Lord Randolph Churchill 1895'te öldüğünde, ulusal maliyeyle bir ilgisi olması beklenebilecek Rothschild'e yaklaşık £60.000 borcu vardı. tek başına bu miktarın, Britanya'nın o yılki *toplam* vergi gelirinin yaklaşık yüzde 0.4'ü olduğunu söylersek, bu borcun büyüklüğünü kavrayabiliriz.

neredeyse anlamsızlaştırmaktadır. Geriye baktığımızda, bu hükümetlerin başını ağrıtan tek kitle hareketlerinin bunlar olmadığını görüyorsak da, kitlesel emek hareketlerinin ve sosyalist hareketlerin 1880'lerde ve sonrasında ansızın ortaya çıkmalarının (sonraki bölüme bakınız), birçok hükümeti ve yönetici sınıfı temelde benzeri açmazlara soktuğu görüldü. Genel konuşursak, sınırlı bir anayasaya veya kısıtlı oy hakkına sahip çoğu Avrupa devletinde yüzyılın ortasında liberal burjuvazinin elde ettiği siyasal üstünlük (*Sermaye Çağı*, 6.,1.,13., III.), (eğer başka sebeplerden değilse) Büyük Bunalımın bir yan ürünü olarak 1870'lerde yıkıldı (Belçika'da 1870'te, Almanya ve Avusturya'da 1879'da, İtalya'da 1870'lerde, Britanya'da 1874'te). Belli aralıklarla yeniden iktidara gelmeleri dışında, bir daha egemen olamadılar. ABD'de Kuzey'i İç Savaş'ta zafere taşıyan Cumhuriyetçi Parti 1913'e kadar başkanlığı kaptırmamış olsa da, yeni dönemde Avrupa'da benzeri bir netliğe sahip siyasal bir örüntü ortaya çıkmadı. Çözümsüz sorunlar ya da devrimin veya ayrılıkçılığın yarattığı temel meydan okumalar parlamenter siyasal yaşamın dışında tutulabildiği sürece, devlet adamları, ne devleti ne de toplumsal düzeni tehdit etme amacı taşıyan toplulukları oradan oraya sürükleyerek parlamenter çoğunluklarla oynayabiliyorlardı. Britanya'da, Avam Kamarası'nı altüst etmeyi ve bir şekilde orada denge kurmayı isteyen yekpare ve militan İrlanda milliyetçisi bir bloğun 1880'lerde ansızın ortaya çıkması, kısa zamanda parlamenter siyasette ve iki kişilik dans sahnesini dolduran iki partide bir dönüşüm yaratmış olmasına karşın, çoğu durumda bu sorunlar ve meydan okumalar parlamenter siyasal yaşamın dışında tutulabildi. Ya da en azından 1886'da Whigli milyoner asillerin ve liberal işadamlarının, muhafazakâr ve (İrlanda'nın özerkliğine karşı çıkan) birlik yanlısı bir parti olarak hem toprak sahibi zenginlerin hem de büyük iş çevrelerinin birleşik partisi olmaya doğru ilerleyen Tory Partisi'ne akınını hızlandırdı.

Başka yerlerde durum görünüşte daha dramatik olmakla beraber, gerçekte daha idare edilebilir türdeydi. İhya edilen İspanya monarşisinde (1874) yenilen sistem muhaliflerinin parçalanmışlığı –solda Cumhuriyetçiler, sağda Carlistler–, 1874-97 döneminin büyük bölümünde iktidarda bulunan Cánovas'ın (1828-97), politikacıları ve apolitik köylü seçmenleri yönlendirmesine olanak tanıdı. Almanya'da uzlaşmaları mümkün olmayan unsurların zayıflığı, Bismarck'ın 1880'lerde bunlarla gayet rahat başa çıkabilmesini sağlarken, Avusturya İmparatorluğu'ndaki saygın Slav partilerinin ılımlı tutumu da, keza zarif aristokrat züppe Kont Taaffe'nin (1833-95; 1879-93 arasında hükümette yer aldı) işine yaradı. Cumhuriyeti kabule yanaşmayan Fransız sağı, seçimlerde sürekli azınlıkta

kalırken, ordu da sivil otoriteye meydan okumadı: Böylelikle cumhuriyet, kendisini sarsan çok sayıda ve renkli bunalımı (1877'de, 1885-7'de, 1892-3'te ve 1894-1900'deki Dreyfus davası) atlatabildi. İtalya'da Vatikan'ın laik ve ruhban karşıtı bir devleti boykot etmesi, Depretis'in (1813-87) 'transformizm', yani muhalifleri hükümet destekçilerine dönüştürme politikasını hayata geçirmesini kolaylaştırdı.

İşin gerçeği, sisteme karşı tek gerçek meydan okuma parlamento dışından geldi (Ama, *pronunciamento*ların klasik ülkesi İspanya'da bile ordu istifini bozmazken, anayasaya dayalı ülkelerde de aşağıdan yükselen başkaldırının o sırada ciddiye alınmasına gerek yoktu). Yine, başkaldırının ve silahlı adamların siyaset sahnesinin tanıdık simaları olmaya devam ettiği Balkanlar'da ve Latin Amerika'daysa sistemin potansiyel rakipleri olmaktan çok parçasıydılar.

Ne var ki, bu durumun kalıcı olması beklenemezdi. Nitekim hükümetler, siyasal yaşamda uzlaşılması olanaksız gibi görünen güçlerin yükselişiyle karşı karşıya kaldıklarında, ilk tepkileri onları bastırmak oldu. Sınırlı oy hakkına dayanan siyasal yaşamı yönlendirmede usta olan Bismarck, 1870'lerde 'dağların ötesindeki' (bundan sonra 'ultramontane' terimiyle karşılanacak olan) reaksiyoner bir Vatikan'a bağlılık duyan örgütlü Katolik kitleyle karşı karşıya kaldığında ve onlara ruhban karşıtı (1870'lerin kültür savaşımı ya da *Kulturkampf* diye anılan) bir savaş ilan ettiğinde, eli ayağına dolandı. Sosyal Demokratlar'ın yükselişiyle karşı karşıya kaldığında, 1879'da partiyi yasa dışı ilan etti. Düpedüz mutlakçılığa dönüş olanaksız göründüğünden, hatta düşünülemez olduğundan –yasaklı Sosyal Demokratların seçimlerde aday çıkarmasına izin verilmişti– her iki olayda da başarısızlığa uğradı. Er ya da geç hükümetler –sosyalistlerin durumunda 1889'da Bismarck'ın düşüşünden sonra– yeni kitle hareketleriyle birlikte yaşamak zorundaydı. Başkenti Sosyal Hıristiyanların demagojisine esir düşmüş Avusturya imparatoru, 1897'de kaçınılmaz olana boyun eğmeden önce, önderleri Leuger'in Viyana belediye başkanı olmasını üç kez reddetti. Belçika hükümeti, 1886'da –Batı Avrupa'da en perişan durumda bulunan– Belçikalı işçilerin grev ve isyan dalgasını askeri güçle bastırdı ve bu karışıklıklarda yer almış olsun olmasın sosyalist önderleri cezaevine tıktı. Ne var ki, yedi yıl sonra, etkili bir genel grevin ardından genel oy hakkını tanıdı. İtalyan hükümetler, 1893'te Sicilyalı köylüleri ve 1898'de Milanlı işçileri kurşuna dizdi. Ancak, Milan'daki elli cesedin ardından tutumlarını değiştirdiler. Genel konuşursak, sosyalizmin bir kitle hareketi olarak ortaya çıktığı on yıl olan 1890'lar bir dönüm noktasıdır. Bu dönemde yeni bir siyasal stratejiler çağı başladı.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yetişen okurlar, bu dönemde hiçbir hükümetin anayasal ve parlamenter düzenden vazgeçmeyi ciddi olarak düşünmemiş olmasını şaşırtıcı bulabilirler. Çünkü, liberal anayasacılık ve temsili demokrasi, (1945'ten sonra kısmen ihya edilecek olsa da) 1918'den *sonra* geniş bir cephede geri çekilecekti. Oysa ele aldığımız dönemde durum böyle değildi. Çarlık Rusyası'nda bile 1905 devriminin yenilgisi, seçimlerin ve parlamentonun (Duma) toptan kaldırılmasına yol açmadı. İktidar döneminin sonunda Bismarck, anayasanın askıya alınması ya da kaldırılması fikri üzerinde durmuş olsa da, 1849'un tersine (bkz: *Sermaye Çağı*, 1. Bölüm) reaksiyonerliğe bir dönüş söz konusu değildi. Burjuva toplumunun, nereye gittiği konusunda bir rahatsızlığı olabilirdi, ancak kendine yeterince güvenmekteydi ve bunda, dünya çapındaki ileriye dönük ekonomik dalganın, kötümserliğe neredeyse hiç cesaret vermemiş olmasının rolü hiç de az değildi. Hatta siyasi açıdan ılımlı görüş sahipleri, (aksi yönde diplomatik veya mali çıkarları yoksa) Avrupa uygarlığı üzerindeki bir lekeyi, doğru dürüst bir burjuva liberal devlet haline dönüştürmesi beklenen bir Rus devrimini bile iple çekiyorlardı; gerçekten de Rusya'daki 1905 devrimi, Ekim 1917'dekinin tersine, orta sınıflar ve aydınlar tarafından coşkuyla desteklendi. Diğer asiler önemsizdi. İki hükümdarın, iki devlet başkanının ve bir başbakanın kurban gittiği* 1890'ların salgın halindeki anarşist suikastleri sırasında hükümetler, dikkat çekici ölçüde soğukkanlılıklarını korudular ve 1900'den sonra İspanya'nın ve Latin Amerika'nın bazı bölgeleri dışında kimse, anarşizmi ciddi biçimde dert edinmedi. Savaşın patlak verdiği 1914'te Fransa İçişleri Bakanı, devlet için tehlike oluşturduğu düşünülen (esas olarak anarşist ve anarko sendikalist) devrimcileri ve anti militarist bozguncuları tutuklamayı düşünmedi bile (Oysa kendi polisi sadece bu amaçla uzun zamandan beri bir liste oluşturmaktaydı).

Fakat, bir bütün olarak burjuva toplumu (1917'den sonraki on yıllardan farklı olarak) ciddi biçimde ve doğrudan tehdit edildiğini hissetmediyse, bunun nedeni, henüz ondokuzuncu yüzyıldaki değerlerini yitirmemiş ve tarihi beklentilerin ciddi biçimde aşınmamış olmasındandı. Uygar davranışın, liberal kurumların ve hukukun egemenliğinin sonsuz ilerlemelerine devam etmeleri bekleniyordu. Ancak, özellikle ('saygıdeğerler'in inandıkları gibi) alt tabakalar arasında ve elbette (bereket versin!) artık sömürgeleştirilmiş olan 'uygarlaşmamış' halklar arasında barbarlık hâlâ

* İtalya Kralı Umberto, Avusturya İmparatoriçesi Elizabeth, Fransa ve ABD Devlet Başkanları Sadi Carnot ve McKinley ve İspanya Başbakanı Cánovas.

kol geziyordu. Avrupa'da bile, Çarlık ve Osmanlı imparatorlukları gibi, aklın ışığının sönmek üzere olduğu ya da söndüğü devletler vardı. Ne var ki, ulusal ve uluslararası kamuoyunu sarsan skandallar (Dreyfus –tek bir adli hatanın soruşturulmasının reddedilmesi–, 1909'da Ferrer –hiç ilgisi yokken Barcelona'daki bir ayaklanma dalgasına öncülük etmekle suçlanan bir İspanyol eğitimcisinin idamı–, 1913'te Zabern –bir Alsace kasabasında yirmi göstericinin Alman ordusu tarafından bir gece süreyle göz altına alınması–), barış zamanlarında burjuva dünyasındaki uygarlaşma beklentilerinin ne kadar yüksek olduğunu göstermektedir. Yirminci yüzyılın son günlerinde yaşayan bizler, bugün dünyada her gün işlenen türden katliamların Türklerin ve barbar kabilelerin tekelinde olduğuna inanan bir döneme olsa olsa melankolik bir kuşkuculukla bakabiliriz.

III

Dolayısıyla, yönetici sınıflar, yığınların görüşlerinin ve seçmen kitlelerinin, kendilerinin ve devletin çıkarları, yüksek siyasetin oluşturulması ve sürdürülmesi üzerindeki etkilerini sınırlamak için ellerinden geleni yaparken bile yeni stratejiler uygulamayı yeğlediler. Asıl hedefleri, 1890 dolaylarında uluslararası düzeyde birdenbire bir kitle görüngüsü olarak boy gösteren emek hareketi ve sosyalist hareketti (Sonraki bölüme bakınız). Bu hareketle uyuşmanın, bu dönemde ortaya çıkan ya da (çoktandır sahnede olsa da) yeni bir militanlık ve özerklik ya da ayrılıkçılık yanlısı bir aşamaya giren milliyetçi hareketlere göre (bkz: 6. Bölüm) daha kolay olduğu görüldü zamanla. Katoliklere gelince, özerklik yanlısı bir milliyetçilikle özdeşleşmemişlerse, toplumsal açıdan muhafazakâr olduklarından –bu durum, Leuger'inki gibi nadir görülen Sosyal Hıristiyan partiler için bile geçerliydi– ve genellikle Kilise'nin belirli çıkarlarının korunmasıyla yetindiklerinden, bunların düzenle bütünleştirilmeleri görece kolaydı.

Grevlerle ve sendikalarla sürekli yüz yüze olan işverenler, (barışçı İskandinavya'da bile) demir yumruktan kadife eldiven politikasına geçmekte politikacılardan belirgin biçimde daha yavaş davrandıklarından, emek hareketlerini kurumlaşmış siyaset oyununa sokmak zordu. Büyük iş çevrelerinin, gücüyle birlikte inadı da artıyordu. Çoğu ülkede, özellikle ABD'de ve Almanya'da bir sınıf olarak işverenler, 1914'ten önce sendikalarla hiçbir zaman uzlaşmadılar; hatta, sendikaların uzun zamandır ilke olarak (ve çoğu zaman uygulamada da) kabul gördükleri Britanya'da bile, hükümet yöneticilerinin uzlaşma politikası izledikleri, Liberal Parti önderlerinin emekçi seçmenleri rahatlatıp oylarını almak için ellerinden

geleni yaptıkları 1890'larda işverenlerin sendikalara karşı saldırıya geçtikleri görüldü. Ancak, (Marksizmin egemen olduğu 1889 Enternasyonali'ne bağlı olanların yaptığı gibi) yeni emek partilerinin burjuva devletiyle ve sistemiyle ulusal ölçekte uzlaşmaya yanaşmadıkları yerlerde –yerel yönetim alanında çoğu zaman uzlaşmadan yanaydılar–, bunu yapmak siyasi açıdan kolay değildi (Marksist ya da Devrimci olmayan emek siyaseti, bu tür sorunlar çıkarmadı). Fakat 1900'e gelindiğinde, bütün sosyalist kitle hareketlerinde ılımlı veya reformist bir kanadın ortaya çıktığı netlik kazandı; hatta bu kanat, Marksistler arasında bile "hareket her şeydir, nihai amaç hiçbir şey"dir diyen ve Marksist kuramın gözden geçirilmesine yönelik patavatsız talebi 1897'den sonra sosyalist dünyada skandal, öfke ve ateşli tartışmalara yol açan Eduard Bernstein'da ideoloğunu buldu. Bu arada, ordularının gözle görülür biçimde büyümesine olanak sağladığı için çoğu Marksist partinin de savunduğu kitlelerin seçmenliğine dayanan siyasal yaşam, bu partileri sessiz sedasız sistemle bütünleştirdi.

Sosyalistlerin yönetime gelmelerinin henüz mümkün olamayacağı kesindi; ancak 'reaksiyoner' politikacıları ve hükümetleri hoş görmeleri de beklenemezdi. En azından emek hareketinin ılımlı temsilcilerini reformdan yana daha geniş bir saflaşma içine sokma; özellikle bu hayırlı davalara cephe alan düşmana karşı bütün demokratları, cumhuriyetçileri, ruhban karşıtlarını ya da 'halk adamlarını' birleştirme politikasının başarı şansı vardı. Bu politika, Dreyfus davası sırasında, açıktan meydan okuyan düşmanlara karşı cumhuriyetçi birlik hükümetinin mimarı Waldeck Rousseau (1846-1904) önderliğinde 1899'dan itibaren Fransa'da sistemli bir biçimde; 1903'te kurduğu hükümet aşırı solun desteğine dayanan Zanardelli ve daha sonra büyük kaypak ve arabulucu Giolitti tarafından İtalya'da uygulandı. Britanya'da –1890'lardaki bir takım güçlüklerin ardından– 1903'te Liberaller, genç İşçi Temsil Komitesi'yle, 1906'da Parlamento'ya belli bir güçle İşçi Partisi olarak girmelerine olanak sağlayan bir seçim ittifakı yaptılar. 1901'de –Avrupa'da ilk kez– bir hükümetin sosyalist partinin desteğini hesaba kattığı ve bu desteğe dayandığı Danimarka'da olduğu gibi, başka yerlerde, oy hakkının genişletilmesinde ortak çıkarlarının olması sosyalistleri ve diğer demokratları bir araya getirdi.

Parlamenter merkezden aşırı sola doğru gerçekleşen bu peşrevlerin nedeni, sosyalistlerin desteğine ihtiyaç duyulması değildi; çünkü, (İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da benzer cesametteki komünist partilerde olduğu gibi) büyük sosyalist partiler bile, bir çok durumda kolaylıkla parlamenter oyununun dışına atılan azınlık gruplardı. Alman hükümetleri, *Sammlungspolitik* (geniş birlik politikası) yoluyla, yani garantili anti

sosyalist muhafazakârlardan, Katoliklerden ve liberallerden oluşturduğu çoğunluklarla, bu partilerin en sağlamını dışarıda bıraktılar. Yönetici sınıflar içindeki duyarlı insanların çok geçmeden fark ettiği gibi, bu, siyaset ormanının bu vahşi hayvanlarını evcilleştirme olanaklarını kullanma isteğini ifade etmekteydi daha çok. Bu yumuşak kucaklama stratejisinin değişik sonuçları oldu; zor kullanmaya ve endüstri kesimindeki zıtlaşmaları kaşımaya eğilimli işverenlerin uzlaşmazlığı bu işi daha da zorlaştırdı. Fakat bu strateji, bir bütün olarak işe yaradı; en azından kitlesel emek hareketlerini, uzlaştırılmaları olanaksız ılımlı ve –genellikle azınlığı oluşturan– radikal kanatlara bölmeyi ve bu ikincileri tecrit etmeyi başardı.

Bununla birlikte, hoşnutsuzluklar törpülendikçe demokrasi de daha kolay ehlileştirilebilirdi. Bu anlamda, yeni strateji, (ondokuzuncu yüzyılın klasik liberalizminin, hükümetlerin özel girişime ayrılan alanın dışında tutulacağı taahhüdünün altını oyan) sosyal reform ve refah programlarının göze alınmaya hazır olunduğunu ifade etmekteydi. İngiliz hukukçu A. V. Dicey (1835-1922), 1870'te harekete geçen kolektivizm silindirinin, bireysel özgürlük peyzajını dümdüz ederek, okul yemeklerinden, sağlık sigortasından ve emekli aylığından ibaret merkezi ve düzleyici bir tiranlığa dönüştüğünü söyledi. Bir anlamda haklıydı da. Her zaman olduğu gibi mantığıyla davranan Bismarck, daha 1880'lerde iddialı bir sosyal sigorta tasarısıyla sosyalist kışkırtmanın altındaki toprağı çekmeye karar verdi. 1906-14 döneminde Avusturya ve İngiliz Liberal hükümetleri (emekli aylığı, iş bulma kurumu, sağlık ve işsizlik sigortası), biraz tereddütten sonra hatta Fransa (1911'deki emekli aylığı), Bismarck'ın ardından gittiler. Günümüzün önde gelen 'refah devletleri' olan İskandinav ülkelerinin bu çizgiyi yavaşlatmaları, birkaç ülkenin de bu yönde yalnızca biçimsel davranışlar sergilemeleri ve Carnege'nin, Rockefeller'ın ve Morgan'ın ABD'sinin bu yola hiç girmemesi oldukça gariptir. 1914'te İtalya, Yunanistan ve Bulgaristan'da bile bu durumu biçimsel (teorik) olarak yasaklayan yasaların bulunmasına karşın, bu serbest girişim cennetinde [ABD] çocuk emeği federal yasanın denetimi dışında kalmıştı. 1905'ten beri var olan işçilerle ilgili kaza tazminatı yasaları, Kongre tarafından dikkate alınmıyor ve mahkemelerce anayasayal olmadıklarına hükmediliyordu. Bu tür sosyal refah planları, 1914'ten önceki son yıllara kadar (Almanya dışında) mütevazı boyutlardaydı; hatta Almanya'da bile sosyalist partinin büyümesini durdurmada gözle görülür biçimde yetersiz kaldı. Buna karşın, Avrupa'nın Protestan ülkelerinde ve Avrasya'da bu eğilim belirgin bir hızla gelişerek rayına oturdu.

Yine Dicey, müdahaleci olmayan devlet idealinin terk edilmesiyle devlet aygıtının rolünde ve ağırlığında ortaya çıkan kaçınılmaz artışı vurgularken de haklıydı. Modern ölçütlerle karşılaştırıldığında ılımlı bir düzeyde kalmış olsa da, bürokrasi, –hiçbir yerde, 1891-1911 arasında devlet görevlilerinin sayısının üç katına çıktığı Büyük Britanya'dan daha fazla olmamak üzere– hızla büyüdü. 1914 civarında Avrupa'da, Fransa'daki işgücünün yaklaşık yüzde 3'ünü oluştururken –biraz şaşırtıcı bir olgu– Almanya'da yüzde 5.5 ve –aynı şekilde şaşırtıcı bir olgu olarak– İsviçre'de yüzde 6 seviyesinde değişmekteydi.[14] Karşılaştırma için, 1970'lerde AET ülkelerinde bu rakamın çalışan nüfusun yüzde 10-13'ü arasında olduğunu belirtelim.

Fakat, ekonominin üzerine dayandığı girişimcilerin kârlarından kesilerek gerçekleştirilen pahalı sosyal politikalar olmadan kitlelerin sadakatini sağlamak mümkün olabilir miydi? Görmüş olduğumuz gibi, emperyalizmin yalnızca sosyal reformun maliyetini karşılayabileceğine değil, aynı zamanda büyük rağbet gördüğüne de inanılıyordu. Zamanla, savaşın ya da en azından başarılı bir savaş ihtimalinin, daha da büyük bir demagojik potansiyele sahip olduğu ortaya çıktı. İngiltere'nin Muhafazakâr hükümeti, 1900'deki 'Khaki seçimlerinde' liberal muhaliflerinin tozunu atmak için Güney Afrika Savaşı'nı (1899-1902) kullandı. Amerikan emperyalizmi de, 1898'de İspanya'ya savaş açmak için halkın silaha düşkünlüğünden yararlandı. Theodore Roosevelt'in (1858-1919; 1901-9 arasında Başkandı) başını çektiği ABD'nin yönetici seçkinleri, akın akın gelen alt sınıflardan göçmenlere ve kontrolden çıkan büyük kentlere karşı, gerçek Amerikancılığın, özgürlüğün ve yerli beyaz geleneğin sembolü olarak silahlı kovboyu keşfettiler. Bu sembol, o zamandan sonra geniş biçimde istismar edildi.

Ne var ki, sorun bundan daha kapsamlıydı. Devletlerin ve hakim sınıfların rejimlerine, demokratik biçimde seferber edilen kitlelerin zihninde yeni bir meşruiyet kazandırılabilir miydi? Ele aldığımız dönemin tarihinin büyük bölümü, bu soruya yanıt arama çabasından ibarettir. Bu acil bir görevdi; çünkü, eski toplumsal itaat aygıtlarının çoğu zaman işlemediği açıktı. Örneğin, --esas olarak büyük toprak sahiplerine ve asillere sadakatle bağlı seçmenlerin partisi olan– Alman Muhafazakârları, 1881-1912 arasında toplam oylarının yarısını basit bir nedenle kaybettiler; çünkü, oylarının yüzde 71'ini, genel nüfus içindeki payı giderek azalan 2000'den az insanın yaşadığı köylerden; yalnızca yüzde 5'ini, Almanların adeta akın ettiği 100.000'den fazla nüfusu olan büyük kentlerden alıyorlardı. Muhafazakârların oyların neredeyse yarısını elinde

tuttuğu Pomeranya* *Junkerlerinin* malikânelerinde eski bağlılılık ilişkilerinin hâlâ bir geçerliliği olabilirdi, fakat Prusya'nın genelinde bile seçmenlerin yalnızca yüzde 11-12'sini harekete geçirebildiler.[15] Diğer efendi sınıf olan liberal burjuvazinin durumu daha da dramatikti. Bu sınıf, eski hiyerarşileri ve cemaatlerin toplumsal bağlarını yıkarak, tercihini insan ilişkileri karşısında piyasa ilişkileri, *Gemeinschaft* karşısında *Gesellschaft* doğrultusunda yaparak zafere ulaşmıştı; dolayısıyla kitleler kendi çıkarları adına siyaset sahnesine çıktıklarında, burjuva liberalizminin temsil ettiği her şeye düşman kesildiler. Bu durum, hiçbir yerde Avusturya'da olduğundan daha açık değildi. Avusturya'da yüzyılın sonunda liberaller, kentte oturan rahatı yerinde orta sınıf Almanlardan ve Alman Yahudilerinden oluşan tecrit durumda küçük bir bakiye konumuna düştüler. 1860'larda kaleleri olan Viyana belediyesi, radikal demokratlara, anti Semitiklere, yeni Hıristiyan Sosyal partiye ve sonunda Sosyal Demokratlara kaptırıldı. Bu çekirdek burjuvazi, bütün sınıflardan küçük, üstelik azalmaya da devam eden Almanca konuşan (30.000 kadar ve 1910'da nüfusun yalnızca yüzde 7'sini bulan) azınlıkların çıkarlarını temsil ettiği iddiasında bulunduğu Prag'da bile, ne Alman milliyetçisi (*völkisch*) öğrencilerin ve küçük burjuvazinin, ne Sosyal Demokrat veya siyasi açıdan edilgen konumdaki Alman işçilerin, hatta ne de Yahudilerin bir kesiminin bağlılığını koruyabildi.[16]

Normal olarak hâlâ monarklar tarafından temsil edilen devletin kendisi için ne söylenebilir? Böyle bir devletin, tamamen yeni ve –Romanya ve Bulgaristan'ı anmazsak– İtalya'da ve yeni Alman İmparatorluğu'nda olduğu gibi bütün ilgili tarihsel evveliyattan yoksun olması mümkündü. Latin Amerika cumhuriyetlerinin sürekli değişen rejimlerini bir yana bırakacak olursak, devlet rejimleri, Fransa'da, İspanya'da, hatta İç Savaş sonrasının ABD'sinde olduğu gibi, son yenilginin, devrimin ve iç savaşın ürünü olabiliyordu. Eskiden beri var olan monarşilerde –hatta 1870'lerin Britanyası'nda– cumhuriyetçi kışkırtmalar göz ardı edilemeyecek boyutlardaydı ya da öyle görünüyordu. Milli kışkırtmalar güç kazanmaktaydı. Devletlerin, tüm uyruklarının ya da yurttaşlarının bağlılığına sahip olduğu veri kabul edilebilir miydi?

Sonuçta, hükümetler, aydınlar ve işadamları, usdışılığın siyasi önemini bu noktada keşfettiler. Aydınlar yazıyor, hükümetlerse oynuyordu. Aynızamanda ondokuzuncu yüzyıl liberalizminin kitabesini de yazdığının bilincinde olan İngiliz siyaset bilimcisi Graham Wallas, 1908'de "kim

* Berlin'in kuzeydoğusunda Baltık kıyısında bulunan Pomeranya şimdi Polonya'ya aittir.

siyasi düşünüş tarzını, insan doğasının işleyişinin yeniden incelenmesi temeline dayandırmaya yönelirse, işe kendindeki insan türünün anlıksallığını abartma eğliminin üstesinden gelmeye çalışmakla başlamalıdır" diye yazdı.[17] Böylece siyasi yaşamın, gerek açık gerekse bilinç altına seslenen sembollerle ve halkın ilgisini çekecek unsurlarla dolu olduğu ve törenselleştiği görüldü. İtaati ve bağlılığı sağlamanın eski –esas olarak dini– yolları aşındıkça, onların yerini alacak bir şeylere duyulan aşikar ihtiyaç, hem taç ve askeri şan gibi eski ve denenmiş, hem de, görmüş olduğumuz gibi (önceki bölüme bakınız), imparatorluk ve sömürge fetihleri gibi yeni uyarıcılardan yararlanan bir gelenek *icadı* ile karşılandı.

Bu gelişme, bahçecilikte olduğu gibi, yukarıdan ekimin ve (herhalükârda ekime hazırlık olan) aşağıdan büyümenin bir karışımıydı. Hükümetler ve yönetici seçkinler, (Fransa'da [1880'de] 14 Temmuz gibi) yeni ulusal festivaller oluştururken ya da ilk kez başlatıldığı 1880'lerden itibaren giderek karmaşık ve Bizansvari bir niteliğe bürünen İngiliz monarşisini törenleştirirken ne yaptıklarını kesinlikle biliyorlardı.[18] Gerçekten, İngiliz anayasasının standart yorumunda, oy hakkının 1867'de genişletilmesinden sonra, hükümetin yürütmeyi kendisine göre sürdürdüğü anayasanın 'müessir' kısımları ile, işlevi kitlelerin yönetilirken aynı zamanda mutlu olmalarını sağlamak olan 'asil' kısımları arasında açık seçik bir ayrım yapıldı.[19] Meşruiyetlerini sağlamlaştırma kaygısındaki devletlerin –özellikle yeni Alman İmparatorluğu'nun– meydanlara doldurduğu mermerden ve kulevari bina yığınları, otorite tarafından planlanmak zorundaydı ve öyle de oldu (Birçok mimar ve heykeltraş, bundan sanatsal olmaktan çok mali yarar sağladı). İngiliz taç giyme törenleri artık, oldukça bilinçli bir şekilde, kitlelerin ilgisini çekecek siyasal ve ideolojik uygulamalar olarak düzenlenmekteydi.

Ne var ki, duyguları okşayan bu törenlere ve sembolizme yönelik talebi devletler yaratmadı. Onların yaptığı daha çok, liberal çağın siyasal akılcılığının geride bir boşluk bıraktığını fark etmek ve onu, kitlelere hitap etmek, onları bizzat dönüştürmek gibi yeni bir gereklilikle doldurmak oldu. Bu açıdan gelenek icadı, (aynı on yıllara ait) ticari bir keşif olan toplu pazara, toplu gösteriye ve eğlenceye paralel gelişti. Bu konuda ilk öncü girişimler İç Savaş'tan sonra ABD'de gerçekleştirilmiş olmakla birlikte, reklam endüstrisi ilk kez layık olduğu yere geldi. Modern afişler 1880'lerde ve 1890'larda doğdu. İngiliz silahlı kuvvetlerinin görkeminin bir drama halinde halka sergilendiği (1880'de başlatılan ve) her yıl düzenlenen Kraliyet Turnuvası, yeni proleter tatilcilerin oyun sahası olan Blackpool rıhtımındaki ışık gösterileri, Kraliçe Victoria ve (1900'lerin mamulü)

Kodak kızı, İmparator William'ın Hohenzollernler için yaptırdığı anıtlar ve Toulouse-Lautrec'in çeşitli ünlü artistlere ilişkin afişleri, sosyal psikolojinin ortak çerçevesi altında biraraya geldiler ('Kalabalığın' psikolojisi, hem Fransız profesörlerin hem de Amerikan reklam dünyasının mürşitleri için verimli bir alan halini aldı).

Resmi inisiyatifler en çok, sıradan insanların kendiliğinden ortaya çıkan tanımlanmamış duygularını sömürebildikleri ve seferber edebildikleri ya da gayrı resmi kitle siyaseti alanına ait izlekleri [resmi dünyayla] bütünleştirebildikleri yerlerde başarılı oldu doğal olarak. Fransa'da 14 Temmuz, hem halkın Büyük Devrim'e olan bağlılığını, hem de kurumlaşmış bir karnavala talebini harekete geçirdiğinden, gerçek bir ulusal gün olarak yerleşti.[20] Alman hükümeti, tonlarca mermere ve sayısız duvarcıya karşın, İmparator I. William'ı ulusun babası yapmayı başaramadı; ama (1888-1918 arasında hüküm süren) İmparator II. William'ın mirasını yağmaladığı o büyük devlet adamının ölümünden sonra yüzlerce 'Bismarck sütunu'nun dikilmesine neden olan gayrı resmi milliyetçi coşkudan nemalandı. Böylelikle, 'Deutschland Uber Alles'in, diğer ılımlı ulusal marşlara, yeni Prusya-Germen siyah-beyaz-kırmızı bayrağın da 1848'in eski siyah-kırmızı-sarı bayrağa üstün gelmesinin gösterdiği gibi –her ikisi de zaferini 1890'larda ilan etti–, gayrı resmi milliyetçilik, askeri güç ve dünya [egemenliği] tutkusuyla birlikte uzun zamandır karşı çıktığı 'Küçük Almanya'yla birleştirildi.[21]

Böylelikle siyasi rejimler, insan soyuna ait sembolleri ve ayinleri denetimleri altına almak için kendi sınırları içinde sessiz bir savaş yürüttüler. Bunda, genel olarak kiliselerin siyasi açıdan güvenilir olmadığı yerlerde doğum, evlilik ve ölümle ilgili önemli törenleri ve toplumsal eğitim sistemini (özellikle, demokrasilerde "efendilerimizin 'doğru' bir ruhla eğitilmesi"* için esas temeli oluşturan ilkokulları) kontrol altına alma çabasının önemi hiç de az değildi. Bütün semboller arasında belki de en etkili olanı, –bu J. P. Sausa (1854-1932) ve Edward Elgar (1857-1934) çağında** her ikisi de olanca güçle çalınan– ulusal ve askeri marşlar gibi siyasi biçimler taşıyan müzik ve hepsinin ötesinde ulusal bayraktı. Ülkedeki okullarda günlük bir tören olarak bayrağa tapma uygulamasının 1880'lerden itibaren yaygınlaşarak genel bir uygulama haline geldiği ABD'de olduğu gibi, monarşinin bulunmadığı yerlerde, bayrak, devletin, milletin ve toplumun cisimleşmesi halini aldı.[24]

* 1867'de Robert Lowe'un kullandığı bir deyimdir.[22]

** 1890-1910 arasında, o zamana kadar ve ondan sonra yapılanlardan daha fazla İngiliz ulusal marşı olmaya aday beste yapılmıştır. [23]

Bundan böyle her yıl düzenleyeceği yıllık temaşaya proletaryanın bayramı olan futbol kupası finaliyle başlayan İngiliz monarşisi gibi, halkın katıldığı toplu törenlerle toplu gösteriler arasındaki yakınlaşmayı vurgulayan, harekete geçirebileceği genel kabul görmüş sembollere sahip bir rejim oldukça şanslı sayılırdı. Bu dönemde, toplumsal ve siyasi gösterilerin yapıldığı alanların –örneğin yeni Alman ulusal anıtlarının çevresi, siyasi arenalar olarak da kullanılabilen yeni spor salonları ve stadlar– sayısında artış oldu. Yaşlı okurlar, Hitler'in Berlin'deki Sportspalast'ta (spor sarayı) yaptığı konuşmaları hatırlayacaklardır. Fransa'daki ve ABD'deki devrim ve cumhuriyet gibi, arkalarında halk desteği bulunan bir davayla kendini ilişkilendirebilecek rejimler de oldukça şanslıydı.

Çünkü, devletler ve hükümetler, önceleri devrim marşı olan 'Marseillaise'i devlet sahiplenince sosyalist 'Enternasyonal' gibi kendi karşı sembollerini yaratabilen gayrı resmi kitle hareketleriyle birlik ve beraberlik içinde olunduğunu gösteren duygusal semboller için mücadele etmekteydiler.[25] Her ne kadar Alman ve Avusturya sosyalist partileri, bu tür ayrı topluluklara, karşı toplumlara ve karşı kültürlere ilişkin uç örnekler olarak gösterilseler de (sonraki bölüme bakınız), eğitime (yani devletin eğitim sistemine), akıla ve bilime, (burjuva) sanatının –'klasikler'– değerine duydukları inanç dolayısıyla resmi kültüre bağlı kaldıklarından, aslında tam olarak ayrılıkçı değildiler. Eninde sonunda onlar da Aydınlanma'nın mirasçısıydı. Dil veya inanç temelinde rakip eğitim sistemleri oluşturarak devletle rekabet edenler, dini ve milliyetçi hareketlerdi. Yine de, bütün kitle hareketleri, İrlanda örneğinde görmüş olduğumuz gibi, belirli bağlılık merkezleri etrafında toplanmış, devlete rakip cemiyetlerden ve karşı topluluklardan oluşan bir kompleks oluşturma eğilimindeydi.

IV

Batı Avrupa'nın siyasal toplulukları ve yönetici sınıfları, potansiyel olarak veya fiilen yıkıcı bir güç oluşturan bu kitle hareketlerini kontrol altına almakta, çekip çevirmekte başarılı oldular mı? 1914'e kadar, geleceklerini başka yerde arayan ve yalnızca eski imparatoru (1848-1916 arasında hüküm süren) Francis Joseph'in uzun ömürlülüğü, şüpheci ve akılcı bir bürokrasinin yönetimi ve [imparatorluk yapısının] birçok milli grup için kendilerini bekleyen kaderden daha tercih edilir olması sayesinde bir arada duran bir milliyetler topluluğu olan Avusturya dışında, bütün olarak alındığında, bunu başardılar. Kitle hareketleri, sistemle bütünleştirilmelerine karşı genel olarak bir direnç göstermediler. Burjuva ve kapitalist

batıdaki çoğu devlet için --dünyanın diğer kısımlarında durum göreceğimiz gibi (bkz: 12. Bölüm) oldukça farklıydı– 1875-1914 (daha kesin olarak 1900-1914) arası, tehlike işaretlerine ve bazı sapmalara karşın, bir siyasi istikrar dönemiydi.

Sosyalizm gibi sistemi reddeden hareketler, ya sistemin ağlarına takıldılar ya da (yeterince güçsüzseler) çoğunluğun rızasını almada katalizör olarak kullanıldılar. Bu işlevi, Fransız Cumhuriyeti'nde 'reaksiyon', imparatorluk Almanyası'nda da anti sosyalizm yerine getirdi: Hiçbir şey, ortak bir düşman kadar birleştirici değildi. Zaman zaman milliyetçiliğin bile kullanıldığı oldu. Gal milliyetçiliği Liberalizmin güçlenmesine yaradı; liberalizmin savunucusu Lloyd George hükümette bakan oldu ve demokratik radikalizmle emeği uzlaştıran baş demagog haline geldi. 1879-91 olaylarından sonra İrlanda milliyetçiliği, tarım reformuyla ve İngiliz Liberalizmine siyasi bağımlılıkla yatıştırılmış gibi görünmekteydi. Pan-Germen aşırılıksa, William imparatorluğunun militarizmi ve emperyalizmiyle birlikte 'Küçük Almanya'yla uzlaştırıldı. Hatta Belçika'da Flamanlar, iki uluslu üniter bir devletin varlığına karşı çıkmayan Katolik parti içinde kalmaya devam ettiler. Uzlaşılması olanaksız aşırı sağ ve aşırı sol tecrit edilebilirdi. Büyük sosyalist hareketler devrimin kaçınılmaz olduğunu ilan etseler de, o sırada başka şeylerle meşguldüler. 1914'te savaş patlak verdiğinde, çoğu, vatansever biçimde kendi hükümetlerinin ve yönetici sınıflarının yanında yer aldı. Batı Avrupa'daki başlıca istisna, kuralı doğrulamaktadır. Çünkü, savaşa karşı muhalefetini sürdüren İngiliz Bağımsız İşçi Partisi, uzun bir geçmişe sahip Britanya nonkonformistliğinin ve burjuva Liberalizminin pasifist geleneğini paylaştığı için böyle davrandı (Bu yüzden Britanya, 1914 Ağustos'unda kabinesinden Liberal bakanların bu tür nedenlerden dolayı istifa ettiği *tek* ülke oldu*).

Savaşı kabul eden sosyalist partiler, bunu genellikle coşkusuz ve esas olarak, kendiliğinden bir şevkle bayrağın altında toplanan destekçileri tarafından terk edilmekten korktukları için yaptılar. Zorunlu askerliğin bulunmadığı Britanya'da 1914 Ağustosu'yla 1915 Haziran'ı arasında 2 milyon gönüllü askere yazıldı (Demokrasinin bütünleştirme siyasasının iç karartıcı bir kanıtı). İtalya'da olduğu gibi yoksul yurttaşları ulusla ve devletle özdeşleştirme çabasının güçlükle başlatılabildiği veya Çeklerde olduğu gibi pek başarı sağlayamadığı yerlerde, kitleler 1914'te savaşa karşı kayıtsız kaldılar ya da düşman oldular. Savaş karşıtı kitle hareketleri ciddi olarak çok daha sonra başlayacaktı.

* Gladstone'un ve John Burns'un biyografi yazarı, eski işçi lideri John Morley.

Siyasi bütünleşme başarıldığından, rejimler, yalnızca doğrudan eylemin dolaysız meydan okumasıyla karşı karşıyaydı. Bu tür huzursuzlukların, savaştan önceki son yıllarda yayıldığı kesindir. Fakat, burjuva toplumunun var olduğu merkez ülkelerde, devrimci durumun, hatta devrim öncesi durumun bulunmadığı dikkate alındığında, bu eylemler, toplumsal sistemden çok devlet düzenine bir meydan okuma niteliği taşıyordu. Güney Fransa'da şarap üreticilerinin ayaklanması, bunlara karşı gönderilen 17. Alay'ın başkaldırması (1907), Belfast'taki (1907), Liverpool'daki (1911) ve Dublin'deki (1913) sert geçen yarı genel grevler, İsveç'teki genel grev (1908), hatta Barcelona'daki 'trajik hafta' (1909); tek başlarına bunlar, siyasi rejimlerin temellerini sarsmaya yeterli değildi. Ama, öte yandan, en azından karmaşık ekonomilerin zayıflıklarını göstermesi bakımından gerçekten ciddiydiler. 1912'de İngiliz Başbakanı Asquith, İngiliz beyefendilerinin dillere destan vurdumduymazlıklarına rağmen, kömür madencilerinin genel grevi karşısında hükümetin geri adım attığını açıklarken ağlamıştı.

Bu tür olgular hafife alınmamalıdır. Dönemin insanları, arkasından ne geleceğini bilemeseler de, savaştan önceki son yıllarda, toplumun daha büyük depremlerin habercisi olan sismik şoklarla sarsıldığı duygusunu taşıyorlardı. Bunlar, Ritz otellerinin ve sayfiyelerin üzerinde şiddet bulutlarının toplandığı yıllardı. *Belle époque*'da siyasi düzenin süreksizliğinin ve kırılganlığının işaretiydiler.

Fakat, bunlar fazla büyütülmemelidir de. Burjuva toplumunun var olduğu merkez ülkeler söz konusu olduğunda, *belle époque*'un istikrarını (yanısıra huzurunu) bozan, Batı Avrupa'daki, hatta Almanya'daki değil, Rusya, Habsburg İmparatorluğu ve Balkanlar'daki durumdu. Savaşın arifesinde İngiltere'deki siyasi durumu tehlikeye sokan şey, işçilerin ayaklanması değil, yöneticilerin saflarındaki bölünmeydi (Aşırı muhafazakâr Lordlar Kamarası'nın Avam Kamarası'na karşı direnmesi, subayların İrlanda'nın Özerkliği'ni [Irish Home Rule] taahhüd etmiş liberal bir hükümetin emirlerine uymayı topluca reddetmeleri bir anayasa bunalımına yol açmıştı). Şüphesiz bu bunalımlar, bir ölçüde işçilerin harekete geçmesinden kaynaklanmaktaydı; çünkü, Lordlar Kamarası'nın körü körüne ve boşuna direndiği şey, Lloyd George'un 'halkı' yöneticilerinin sistemi içinde tutmak için düşünülmüş dahiyane demagojisiydi. Ancak, bu bunalımların en sonuncusunu ve en ciddisini, Liberallerin (Katolik) İrlanda'nın özerkliğini tanıması, Muhafazakârlarınsa özerkliği kabul etmeyip silaha sarılan Ulsterli aşırı Protestanları desteklemesi ateşledi. Üsluplaştırılmış siyaset oyunu olan parlamenter demokrasi, –1980'lerden

de bildiğimiz gibi– böyle bir durumu kontrol etmekte yetersiz kalmaktaydı.

Bununla birlikte, 1880-1914 arasında hakim sınıflar, korkularına rağmen, parlamenter demokrasinin kapitalist rejimlerin siyasi ve ekonomik istikrarıyla çok iyi uyuştuğunu keşfettiler. Bu buluş, (en azından Avrupa'da) sistemin kendisi gibi yeniydi. Oysa, sosyal devrimciler için hüsran olacaktı. Çünkü, Marx ve Engels ('burjuva' niteliği açık olsa da) demokratik cumhuriyeti, bir sınıf olarak proletaryanın ve proletaryanın önderliğinde ezilmiş kitlelerin siyasi olarak hareketlenmesine olanak tanıdığı, hatta bunu cesaretlendirdiği için sosyalizme açılan bir ara bölme olarak görmüşlerdi. O nedenle, istese de istemese de, sömürücüleriyle olan zıtlaşmasında proletaryanın nihai zaferini kolaylaştıracaktı. Ne var ki, dönemimizin sonunda Marx ve Engels'in tilmizlerinin arasında oldukça farklı bir ses duyulacaktı. "Demokratik bir cumhuriyet", diye ileri sürüyordu Lenin, "kapitalizm için olabilecek en iyi siyasi kabuktur; o nedenle, kapitalizm bu en iyi kabuğun kontrolünü bir kere eline geçirdikten sonra ... iktidarını o denli güvenli ve sağlam bir şekilde kurar ki, burjuva demokratik cumhuriyetinde ister kişilerden, kurumlardan, ister partilerden gelsin *hiçbir* değişiklik onu sarsamaz."[26] Lenin, (her zaman olduğu gibi) genel olarak siyasi çözümleme yapmak yerine, belirli bir siyasi duruma ilişkin (bu örnekte devrimci Rusya'daki geçici hükümete karşı ve Sovyet ikidarı lehine) etkili savlar aramakla meşguldü. Ne olursa olsun, bizi burada ilgilendiren, oldukça tartışmalı olan Lenin'in iddiasının geçerli olup olmadığı değildir (İddianın tartışmalı olmasında, devletleri toplumsal kargaşadan koruyan ekonomik ve toplumsal koşullarla, devletlere bu işte yardımcı olan kurumları birbirinden ayırmayı başaramamış olmasının da büyük payı vardır). Bizi ilgilendiren, iddianın akla uygun olup olmadığıdır. 1880'den önce böyle bir iddia, gerek kapitalizmin savunucularına gerekse karşıtlarına aynı oranda akla aykırı görünürdü. 'Demokratik cumhuriyet'e yönelik böylesi olumsuz bir yargı, aşırı sola bile anlaşılmaz gelirdi. Lenin'in 1917'deki yargısının arkasında, batıdaki demokratikleşmeyi yaşamış bir kuşağın, özellikle de savaştan önceki son on beş yılın deneyimi yatmaktaydı.

Fakat, siyasal demokrasiyle gelişmekte olan kapitalizm arasındaki bu evliliğin istikrarı, geçmekte olan bir çağın yanılsaması değil miydi? Geriye bakıldığında, 1880-1914 arasında böyle bir bileşimin hem kırılgan hem de sınırlı olduğu gözümüze çarpıyor. Bu bileşim, batıdaki, genellikle de uzun bir anayasal yönetim tarihine sahip devletlerdeki bir avuç zengin ve gelişmekte olan ekonomiyle sınırlıydı ve öyle de kaldı. Demokratik

iyimserlik (tarihsel kaçınılmazlığa inanç), onun evrensel ilerlemesinin durdurulmasının olanaksız olduğu gibi bir görüntü yaratmış olabilir. Fakat, gene de geleceğin evrensel modeli bu olmayacaktı. 1919'da Rusya'nın ve Türkiye'nin batısında kalan tüm Avrupa, demokratik modele dayalı devletler halinde sistemli bir biçimde yenden örgütlendi. Ne var ki, 1939'un Avrupası'nda geriye kaç demokrasi kaldı? Faşizm ve diğer diktatörlükler yükseldikçe, hemen her yerde (izleyicileri tarafından bile) Lenin'inkinin aksi iddialar ortaya atıldı: Kapitalizmin, burjuva demokrasisinden vaz geçmesi kaçınılmazdır. Bu iddia da aynı derecede yanlıştı. Burjuva demokrasisi 1945'te küllerinden yeniden doğdu ve o zamandan beri yeterince güçlü, ekonomik açıdan mamur ve toplumsal olarak kutuplara ayrılmamış ya da siyasal açıdan bir çok üstünlüğü bulunan bir sistem ortaya çıkaracak biçimde bölünmüş kapitalist toplumların gözde sistemi oldu. Ancak bu sistem, yirminci yüzyılın sonlarında Birleşmiş Milletler'i oluşturan 150'den fazla devletin çok azında etkili bir şekilde işlemektedir. Demokratik siyasal yaşamın 1880-1914 arasında kaydettiği ilerleme, ne kalıcılığının ne de evrensel zaferinin habercisiydi.

5
Dünyanın İşçileri

Schröder adında bir ayakkabıcı tanıdım ... Daha sonra Amerika'ya gitti ... Bana okumam için bazı gazeteler verdi, sıkıldıkça okudum, ama sonra gittikçe daha çok ilgimi çekmeye başladılar ... İşçilerin çektiği sefalet; kapitalistlere, toprak lordlarına nasıl bağımlı oldukları öylesine canlı ve doğal biçimde anlatılıyordu ki hayran kaldım. Sanki gözlerim daha önce kapalıydı. Lanet olsun, bu gazetelerde yazılanlar gerçekti. O güne kadarki tüm yaşamım bunun kanıtıydı.

Bir Alman işçisi, 1911 dolayları[1]

Onlar [Avrupalı işçiler], yakında büyük toplumsal değişimler olacağını; sınıfların oynadığı, insanlığın sınıflar için ve sınıflar tarafından yönetildiği bu güldürüde son perdeye gelindiğini; demokrasinin gününün geldiğini ve emekçilerin kendileri için verdikleri mücadelenin, çalışan insanlar arasında nedensiz savaşlar anlamına gelen uluslar arasındaki savaşlardan daha önemli hale geleceğini hissediyorlar.

Samuel Gompers, 1909[2]

Proleter bir yaşam, proleter bir ölüm ve kültürel ilerleme ruhuyla ölüyü yakma.

Avusturya İşçileri Cenaze Derneği 'nin düsturu, 'Alev'[3]

I

Seçmen kitlesinin genişlemesi nasıl kaçınılmazsa, seçmenlerin çoğunluğunun yoksul, güvenlikten yoksun, hoşnutsuz –veya hepsi birden– olmaları da kaçınılmazdı. Elbette, içinde bulundukları ekonomik ve toplumsal durumun ve buradan doğan sorunların, başka bir ifadeyle sınıflarının içinde bulunduğu durumun belirleyiciliği altındaydılar. Endüstrileşme dalgası batıyı içine çektikçe, sayıları gözle görülür biçimde artan, varlığından kaçılması mümkün olmayan ve sahip oldukları sınıf bilinci modern toplumların toplumsal, ekonomik ve siyasal sistemlerini en dolaysız biçimde tehdit eden sınıf, proletaryaydı. Muhafazakâr-Liberâl iki partili sistemin ortadan kalkması durumunda yerini sınıfa dayalı bir siyasal yaşamın alacağı konusunda Parlamentoyu uyarırken (o zamanlar Liberal hükümette bakan olan) genç Winston Churchill'in kastettiği onlardı.

Büyük Savaş arifesinde çarpıcı bir greve ve katliama sahne olan Patagonya'daki çiftliklerden ve Şili'deki nitrat madenlerinden Sibirya'nın kuzeydoğusundaki buz tutmuş altın madenlerine kadar, batı kapitalizminin yükselen dalgasının kapladığı bütün ülkelerde hayatını ücret karşılığı el emeğiyle kazanan insanların sayısı gerçekten de artmaktaydı. İnşaat

işlerine veya belediye hizmetlerine ve ondokuzuncu yüzyılda kaçınılmaz bir hal alan –gaz, su, kanalizasyon gibi– devlet işletmelerine ihtiyaç duyan modern kentlerin hepsinde ve ekonomik dünyayı birbirine bağlayan limanlar ve demiryolları ile telgraf ağlarının uzandığı her yerde onlar vardı. Beş kıtanın her tarafına, uzak bölgelere madenler açılacaktı. 1914'e gelindiğinde Kuzey ve Orta Amerika'da, Doğu Avrupa'da, Güneydoğu Asya'da ve Orta Doğu'da petrol sahaları bile hatırı sayılır ölçüde işletilmekteydi. Daha önemlisi, tarımın ağır bastığı ülkelerde bile kent pazarlarına, endüstriyel sayılabilecek kuruluşlarda çalışan ucuz emeğin ürettiği mamul yiyecekler ve içecekler, ilaçlar ve basit tekstil ürünleri akmaktaydı; bazılarında –Hindistan buna iyi bir örnektir– oldukça önemli tekstil, hatta demir ve çelik endüstrileri kuruldu. Ne var ki, ücretli işçilerin sayısının en çarpıcı biçimde arttığı ve bu tür emeğin malum sınıfları oluşturduğu yerler, esas olarak eski endüstrileşmiş ülkelerle, (görmüş olduğumuz gibi) endüstri devrimi aşamasına 1870'ler-1914 arasında giren (ve sayıları durmadan artan) ülkelerdi; yani, Avrupa'daki, Kuzey Amerika'daki ülkeler, Japonya ve beyaz göçmenlerin kitleler halinde yerleştiği bazı denizaşırı bölgeler.

Ücretlilerin sayısının artmasında başlıca etken, esas olarak, hâlâ insanların çoğunluğunu barındıran endüstri öncesi emeğin iki büyük havuzundan, el zanaatlarından ve tarımdan gerçekleşen transferlerdi. Yüzyılın sonunda kentleşme, daha önce olmadığı kadar büyük bir hızla, kitlesel biçimde ilerledi ve –örneğin Britanya'nın ve Doğu Avrupalı Yahudilerin yarattığı– önemli göç akışları, bazen küçük de olsalar, kentlerden geldi. Tarım dışı bir işten diğerine geçebilmeleri mümkündü ve öyle de oldu. Topraktan kaçanlara (o dönemdeki tabiriyle *Landflucht*) gelince, isteseler bile tarımda çalışma şansı bulabilenlerin sayısı çok azdı.

Bir yandan, batının modernleşmiş ve modernleşmekte olan ziraatında daimi işçiye eskisine oranla daha az ihtiyaç duyulmaktaysa da, çalışma mevsimi sona erdiğinde çiftçilerin kendilerine karşı bir sorumluluk duymak zorunda olmadığı uzak diyarlardan gelen mevsimlik işçilerden (Almanya'da Polonya'dan gelen *Sachsengänger*, Arjantin'de İtalyan 'kırlangıçlar'*, ABD'de trenlerde kaçak yolculuk eden göçebe işçiler, hatta bir süredir Meksikalılar) hatırı sayılır düzeyde yararlanılmaktaydı. Ancak tarımdaki ilerleme, ziraat yapan insan sayısının azalması anlamına gelmektedir. 1910'da anılmaya değer bir endüstrisi bulunmayan, hayvancılık ve mandıra ürünlerinde uzmanlaşmış son derece verimli bir tarım aracı-

* İtalya'dan Güney Amerika'ya yolculuk daha ucuz ve kolay olduğu için, ücretler daha yüksek olmasına karşın Almanya'da hasat işinde çalışmaya yanaşmadıkları söylenir.[4]

lığıyla yaşamını sürdüren Yeni Zelanda'nın nüfusunun yüzde 54'ü kentlerde yaşarken, yüzde 40'ı (ya da Rusya dışında Avrupa'daki oranın iki katı) üçüncül işlerde çalışmaktaydı.[5]

Bu arada, geri bölgelerde modernleşmemiş tarım, köylerde sayıları durmadan artan sözde köylülere artık yeterli toprak sağlayabilecek durumda değildi. Göç ederken çoğunun istediği, yaşamlarını bundan böyle rençber olarak geçirmemekti. Bütün istekleri, birkaç yıl sonra Sicilya'nın, Polonya'nın veya Yunanistan'ın bir köyünde bir arazi, bir ev almaya, varlıklı insanlar olarak komşularının saygısını kazanmaya yetecek kadar para kazanmaktı. Çok azı geri döndü; çoğunluk, inşaatları, çelik fabrikalarını, kent ve endüstri dünyasının ağır çalışma gerektiren işlerini doldurmak üzere kaldı. Kızları ve gelinleri ise hizmetçilik yaptılar.

Aynı zamanda, fabrikalardaki makineleşmiş üretim, ondokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar kentlerde tüketilen en bildik malları –giyecek, ayakkabı, mobilya ve benzerlerini–, gururlu zanaat ustasından, işçilerin kölece çalıştırıldığı atölyelere veya tavan aralarında çalışan dikişçi kadınlara dek el sanatı yöntemleriyle üreten yığınla insanın ayağının altındaki toprağı çekti. Sayılarında ciddi bir azalma görülmese de, işgücü içindeki oranları, (ürettikleri ürünlerin miktarında olağanüstü artışlar olmasına rağmen) azaldı. Örneğin, Almanya'da ayakkabı yapımıyla uğraşan insanların sayısında 1882-1907 arasında çok az bir düşme görülmekle birlikte (400.000'den 370.000'e), 1890-1910 arasında deri tüketimi iki katına çıktı. Bu fazla ürünün büyük bölümü, sayıları yüzde 20 azalan ve (1882'de yüzde 93'e karşılık) şimdi ayakkabı yapımıyla uğraşan insanların yüzde 63'ünü istihdam eden hiç işçi çalıştırmayan ya da on kişiden daha az işçi çalıştıran küçük atölyeler yerine, 1500 kadar (sayıları 1882'den sonra üç katına çıkan ve o zamankinin neredeyse altı katı işçi çalıştıran) daha büyük işyerlerinde üretilmekteydi.[6] Hızla endüstrileşen ülkelerde endüstri öncesi imalat sektörü, böylelikle yeni işçilerin devşirildiği küçük, fakat hiç de önemsiz olmayan bir havuz haline geldi.

Öte yandan, endüstrileşen ekonomilerde proleterlerin sayıları, bu ekonomik genişleme döneminde emeğe –en fazla da, bu ekonomilerin genişlemekte olan sektörlerine akmaya hazır endüstri öncesi emeğe- duyulan görünüşteki sınırsız açlık nedeniyle etkileyici bir oranda arttı. Endüstrinin henüz el becerisiyle buhar teknolojisi arasındaki bir tür evlilik sayesinde geliştiği ya da –inşaatçılıkta olduğu gibi– yöntemlerini henüz ciddi biçimde değiştirmediği düşünülürse, eski el becerilerine ya da (demircilik ve çilingirlik gibi) eski sanatlardan yeni makine imal eden endüstrilere uyarlanan becerilere talep duyulmaktaydı. Bu önemliydi; çünkü,

ücretli işçilerin endüstri öncesi döneme ait yerleşik topluluğu olan kalifiye zanaat ustaları, ilk (endüstriyel] ekonomilerin yeni gelişmekte olan proletaryasının en etkin, eğitimli ve kendine güvenen unsurunu oluşturmaktaydı: Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin önderi (August Bebel) bir tornacı, İspanyol Sosyalist Partisi'nin önderiyse (Iglesias) bir matbaacıydı.

Endüstriyel çalışma mekanikleşmediği ve özgül beceriler gerektirmediği sürece, çoğu tecrübesiz olan işçilerin endüstride çalışması mümkün olmakla kalmıyor, işin emek-yoğun olmasından dolayı üretim arttıkça bu tür işçilerin sayısı da artıyordu. Bilinen iki örnek alalım: Üretimin, ulaşımın ve hızla gelişen büyük kentlerin altyapısını oluşturan inşaat ile, bu dönemin esas enerji biçimi olan buharı üreten kömür madenciliğinin her ikisi de, büyük [işçi] orduları yarattılar. Almanya'da inşaat endüstrisi, 1875'te [çalışan işçi sayısı olarak] yarım milyondan 1907'de neredeyse 1.7 milyona ya da işgücünün yüzde 10'undan yaklaşık yüzde 16'sına çıktı. 1913'te Britanya'da en az 1.250.000 insan (1907'de Almanya'da 800.000 insan) dünya ekonomilerinin gidişatını sağlayan kömürü kırıyor, kürekliyor, taşıyor, kaldırıyordu (1985'te buna karşılık gelen rakamlar 197.000 ve 137.500'dü). Öte yandan, tecrübesiz işçilerin ucuzluğu ve çaresizliği, el becerisinin ve iş deneyiminin yerine vasıfsız emeğin çalıştırdığı uzmanlaşmış makineleri veya işlemleri geçirmeye çalışan makineleşme açısından iyi bir fırsattı. Bu en fazla, endüstri öncesi eski vasıflı emeğin arzının sınırlı olduğu ve işliklerde fazla istenmediği ABD'de böyleydi (Henry Ford, "Kimse vasıflı olmayı pek istemiyor" demişti).[7]

Ondokuzuncu yüzyılın sonuna yaklaştıkça, hiçbir endüstrileşmiş, endüstrileşmekte veya kentleşmekte olan ülke, tarihsel olarak benzersiz, anonim ve köksüz görünen bu emekçi insanlar kitlesinin büyüyerek (kaçınılmaz biçimde) halk içindeki oranını yükselttiğini ve belki bir gün çoğunluğu oluşturacağını fark edemedi. Çünkü, üçüncül işlerde çalışan işçilerin sayısının mavi yakalı işçileri çoktandır geride bıraktığı ABD dışında, özellikle üçüncül mesleklerin –büroların, dükkânların ve hizmetlerin– ortaya çıkmasıyla, endüstri ekonomilerinde farklılaşma daha yeni başlıyordu. Başka yerlerdeyse tam tersi bir gelişmenin hakim olduğu görülmekteydi. El zanaatkârları bile aynı zamanda dükkâncılık yaptıklarından, endüstri öncesi dönemde esas olarak üçüncül sektörde çalışan insanların yaşadığı kentler, imalat merkezleri haline geldi. Ondokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde büyük (yani nüfusu 100.000'in üzerinde olan) kentlerde çalışan insanların yaklaşık üçte ikisi endüstriyel işlerde çalışmaktaydı.[8]

Yüzyılın sonundan geriye bakıldığında, ilk göze çarpan şey, özellikle endüstri ordularının ilerlemesi ve her kentte veya bölgede endüstriyel

uzmanlaşmanın gösterdiği gelişme olacaktır. Nüfusu genellikle 50.000-300.000 arasında değişen tipik bir endüstri kenti –yüzyılın başında 100.000'in üzerindeki bir kent, elbette oldukça büyük olarak görülecektir–, tek renkli ya da olsa olsa iki, üç renkten ibaret bir görüntü çizmekteydi (Roubaix veya Lodz'da, Dundee veya Lowell'da tekstil; Essen'de veya Middlesbrough'da tek tek veya beraber olmak üzere kömür, demir ve çelik; Jarrow ve Barrow'da silah ve gemi yapımcılığı; Ludwigshpafen veya Widnes'te kimya). Bu açıdan, böyle bir kent, başkent olsa da olmasa da, büyüklük ve tarz olarak milyonluk yeni megakentlerden farklıydı. Büyük başkentlerin (Berlin, St Petersburg, Budapeşte) aynı zamanda önemli endüstri merkezleri olmasına karşın, başkentler bir ülkenin endüstri yaşamında merkezi bir yer tutmadılar.

Dahası, bu kitleler çoktürlü olmalarına, tekbiçimlilikten uzak olmalarına rağmen, gittikçe daha fazla sayıda büyük ve karmaşık firmalarda, yüzlerce, binlerce işçinin çalıştığı fabrikalarda çalışmaya başlamaları, (özellikle ağır endüstrinin yeni merkezlerinde) genel bir görünüm kazandı. Essen'de Krupp, Barrow'da Vickers, Newcastle'da Armstrong: Tek tek fabrikalarındaki işgücünün büyüklüğü onbinlerle ölçülmekteydi. Ancak bu dev fabrikalarda ve depolarda çalışanlar, yine de azınlıktı. Almanya'da bile 1913'te ondan fazla işçinin bulunduğu birimlerde çalışan ortalama insan sayısı yalnızca 23-24'tü;[9] fakat giderek daha gözle görülür ve potansiyel olarak heybetli bir azınlık halini almaktaydılar. Ve tarihçi geriye baktığında ne görürse görsün, dönemin insanlarının gözünde işçi kitlesi büyük olmanın yanında tartışmasız biçimde çoğalmakta, toplumun ve siyasetin yerleşik düzeni üzerine karanlık bir gölge gibi düşmekteydi. Kimbilir, bir sınıf olarak siyasi bir örgütlenme içine girseler ne olurdu?

Avrupa genelinde ansızın ve olağanüstü bir hızla gerçekleşen de kesinlikle buydu. Demokratik ve seçime dayalı siyasal yaşamın buna olanak verdiği her yerde, büyük çoğunluğu devrimci sosyalist bir ideolojiden esinlenen (çünkü her tür sosyalizm, tanım gereği devrimci olarak kabul ediliyordu) ve böyle bir ideolojiye inanan adamların –hatta bazen kadınların– önderliğinde işçi sınıfına dayanan kitle partileri sahneye çıktı ve göz alıcı bir hızla büyüdü. Halbuki, önemli bir istisna oluşturan henüz birleşmiş (1875) ve bir süredir seçimlerde bir güç olarak hesaba katılan Alman Sosyal Demokrat Partisi dışında, 1880'de esameleri bile okunmuyordu. 1906'ya gelindiğindeyse, bir Alman akademisyenin 'ABD'de neden sosyalizm yok?'[10] başlığını taşıyan bir kitap yayımlamasına neden olacak kadar doğal kabul ediliyorlardı. Emekçi ve sosyalist kitle partilerinin varlığı çoktan bir kural olmuştu; şaşırtıcı olan yokluklarıydı.

Gerçekten, 1914'e gelindiğinde, parti adayının 1912'de neredeyse bir milyon oy aldığı ABD'de ve 1914'te partinin seçimlerde oyların yüzde 10'unu aldığı Arjantin'de bile sosyalist kitle partileri vardı (Geçerken belirtelim, Avusturalya'da hiç de sosyalist olmayan İşçi Partisi 1912'de federal hükümeti oluşturdu). Avrupa'ya gelince, sosyalist ve emekçi partiler, koşulların elverdiği hemen her yerde ciddi bir seçmen gücüne sahipti. Aslında azınlık olmakla birlikte, bazı devletlerde, özellikle Almanya ve İskandinavya'da çoktandır toplam oyların yüzde 35-40'ını alan en büyük ulusal partiler haline gelmişlerdi ve oy hakkındaki her genişleme, endüstri kitlelerinin tercihlerini sosyalizmden yana yaptıklarını ortaya koymaktaydı. Üstelik yalnızca oy vermekle kalmayıp dev ordular halinde örgütlenmişlerdi: O küçük ülkede Belçika İşçi Partisi'nin 1911'de 276.000 üyesi, Almanların büyük SPD'sinin de bir milyondan fazla üyesi vardı; bu tür partilerle bağlantısı olan, hatta çoğu zaman onlar tarafından kurulan daha dolaylı siyasi işçi örgütleri –sendikalar ve kooperatifler– daha da kitlesel bir nitelik arzediyordu.

Emek ordularının hepsi, Kuzey ve Orta Avrupa'da olduğu kadar büyük, yekpare ve disiplinli değildi. Fakat, işçi partilerinin harekete geçen kitlelere önderlik etmeye hazır düzensiz eylemci gruplardan veya yerel militanlardan oluştuğu yerlerde bile yeni emekçi ve sosyalist partilerin ciddiye alınması gerekiyordu. Ulusal siyasal yaşamın önemli bir unsuruydular. Örneğin 1914'te üye sayısı az–76.000– ve dağınık bir görünüm sergileyen Fransa'daki parti, buna rağmen aldığı 1.4 milyon oyla 103 milletvekili çıkardı. Üye sayısı çok daha mütevazı olan –1914'te 50.000– İtalya'daki partinin neredeyse bir milyon seçmeni vardı.[11] Kısacası, emekçi ve sosyalist partiler, bakış açısına bağlı olarak ya son derece tehlikeli ya da harikulade bir şey olarak hemen her yerde büyümekteydiler. Önderleri, geçmişteki büyüme eğrilerine bakıp zafer beklentisiyle keyifleniyorlardı. Nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturmak, proletaryanın yazgısıydı; yalnızca endüstrileşmiş Britanya'ya ve nüfus sayım kayıtlarına bakmak bunu anlamaya yeterdi. Proletarya, kendi partisinde toplanmaktaydı. Kafaları sistemli ve istatistiksel olarak çalışan Alman sosyalistlerine göre, bu partilerin demokratik devletlerde belirleyici bir dönüm noktası olacağına kuşku bulunmayan büyülü bir rakam olan oyların yüzde 51'ni aşması sadece bir zaman sorunuydu. Ya da dünya sosyalizminin yeni marşında ifade edildiği gibi: 'Enternasyonal, insan soyu olacaktı[r].'

Yanlışlığı ispatlanmış olan bu iyimserliği paylaşmamız gerekmese de, 1914'ten önceki yıllarda mucizevi başarılar gösteren partilerin, hâlâ harekete geçirebilecekleri devasa potansiyel destek rezervlerine sahip

oldukları ve aslında bunları harekete de geçirdikleri açıktı. 1880'lerden itibaren sosyalist işçi partilerinin olağanüstü yükselişinin, önderlerinin yanı sıra üyelerinde, taraftarlarında da heyecan, umut, zaferlerinin tarihsel kaçınılmazlığı duygusu uyandırması doğaldır. Daha önce hiçbir dönemde, fabrikada, atölyede ve madende elleriyle çalışan insanlar için böyle bir umut çağı var olmamıştı. Bir Rus sosyalist şarkısının sözleriyle: "Geleceğin ışığı, geçmişin karanlığından doğa[caktı]."

II

İşçi sınıfı partilerinin bu ani yükselişi, ilk bakışta oldukça şaşırtıcıydı. Güçleri, siyasi çağrılarının basitliğine dayanmaktaydı esas olarak. Ücret karşılığı çalışan bütün kol işçilerinin partileriydi onlar. Kapitalistlere ve onların devletine karşı mücadelelerinde bu sınıfı temsil ettiler ve amaçları, işçilerin kendi eylemleriyle özgürleşmeleriyle başlayacak ve giderek ufalan bir sömürücü azınlığın dışında insanlığı özgürleştirecek yeni bir toplum yaratmaktı. Marx'ın ölümüyle yüzyılın sonu arasında formüle edilen Marksist öğreti, (ileri sürdüğü önermelerin açıklığı ona muazzam bir siyasi yayılma gücü sağladığından) yeni partilerin büyük çoğunluğuna egemen oldu. Bütün işçilerin bu türden partilere katılmaları veya onları desteklemeleri gerektiğini bilmek yeterliydi, zira gelecekteki zaferlerini bizzat tarih garanti ediyordu.

Burada, kendini Marksist 'proletarya'* imgesi içinde görecek kadar türdeş ve kalabalık, –ilki, proletaryanın partisini kurmak ve ne yapıp edip siyasi eyleme girmek olan– görevlerine ve durumlarına ilişkin sosyalist çözümlemenin geçerliliğine yeterince kanaat getirmiş bir çalışanlar sınıfının var olduğu varsayılmaktaydı (Devrimcilerin hepsi siyasete tanınan bu önceliğe katılmamış olmakla birlikte, o dönemde esas olarak anarşizmle bağlantılı fikirlerden esinlenen bu siyaset karşıtı azınlığı şimdilik bir yana bırakabiliriz).

Fakat, uygulamada işçi sınıfının sunduğu manzarayı inceleyenlerin neredeyse hepsi, tek bir ulus içinde bile 'proletarya'nın türdeş bir kitle oluşturmaktan çok uzak olduğu üzerinde anlaşmaktaydı. Gerçekten de, yeni partilerin ortaya çıkmasından önce insanlar alışkanlıkla tekil yerine çoğul biçimiyle 'çalışan sınıflar'dan söz etmekteydi.

* Buradaki 'proletarya' ifadesi, özgün metinde, 'the proletariat' olarak, yani, aslında kendisine atfedilmiş belirli niteliklere sahip bir sınıf anlamı vurgulanmak amacıyla tırnak içinde yazılmıştır. Bu ve bundan sonraki tırnak içindeki 'proletarya' ifadesi bu anlamıyla okunmalıdır –çn.

Sosyalistlerin 'proletarya' başlığı altında sınıflandırdığı kitlelerin arasında öylesine büyük bölünmeler vardı ki, bu olgunun, birleşmiş tek bir sınıf bilincinin var olduğu savını uygulamada zorlaştırması işten bile değildi.

Henüz küçük olmakla birlikte hızla büyüyen bir azınlık olan modern endüstri fabrikalarının ve işyerlerinin klasik proletaryasının, küçük atölyelerde, kırdaki kulübelerde ya da kentin sokaklarında veya açık havada çalışan kol işçisi yığınlarla, kentleri ve –çiftçiliği bir yana bıraksak bile– kırsal kesimi dolduran ücretli işin labirenti andıran karmaşıklığıyla ortak hiçbir yanı yoktu. Çoğu zaman son derece yerel ve coğrafi bakımdan ufku son derece sınırlı olan endüstriler, zanaatlar ya da başka uğraşlar, sorunlarını ve konumlarını onlarla aynı görmüyordu. Sözgelimi, yalnızca erkeklerden oluşan buhar kazanı imalatçılarıyla, Britanya'daki esas olarak kadınların oluşturduğu pamuklu dokumacılar arasında veya aynı liman kentlerinde tersanelerde çalışan vasıflı işçilerle, liman işçileriyle, terziler ve ameleler arasında ne kadar ortak yan bulunabilirdi? Bu ayrımlar yalnızca dikey değil, aynı zamanda yataydı: Zanaatkârlarla emekçiler arasında; 'saygıdeğer' (kendilerine saygı duyan ve duyulmasını bekleyen) insanlarla ve mesleklerle diğerleri arasında; işçi aristokrasisi ve lümpen proletarya ile bu ikisi arasında olanlar arasında; hatta, dizgicinin duvarcıya, duvarcının boyacıya tepeden baktığı vasıflı zanaatların farklı tabakaları arasında. Dahası, belirli bir işi tekellerine almaya çalışan denk gruplar arasında yalnızca bölünmeler değil, (eski süreçleri dönüştüren, yenilerini yaratan, eski becerileri gereksiz kılan ve örneğin 'haklı olarak' bir çilingirin veya nalbantın görevine ilişkin açık geleneksel tanımları geçersizleştiren teknolojik gelişmelerin kızıştırdığı) bir rekabet de söz konusuydu. İşverenlerin güçlü, işçilerin zayıf olduğu yerlerde işletmeler, makineler ve buyruklar aracılığıyla kendi iş bölümlerini dayatırken, diğer yerlerde vasıflı işçiler, özellikle 1890'larda İngiliz tersanelerinde saman alevi gibi parlayan ve bu meslek içi grevlere katılmayan işçileri kontrol dışı ve hak etmedikleri bir tembelliğe sürükleyen 'yetki tartışmaları'nın neden olduğu sert çatışmalara girebilmekteydiler.

Bütün bunlara ek olarak, endüstrinin, hızla büyüyen ordularını ülkenin her köşesinden, hatta (bu uluslararası ve okyanus aşırı toplu göç çağında) yurt dışından toplamasının yol açtığı toplumsal ve coğrafi köken, milliyet, dil, kültür ve dinden kaynaklanan daha belirgin farklar bulunmaktaydı. Bir bakış açısına insanların tek bir 'işçi sınıfı' halinde yoğunlaşmaları olarak görünen bir şey, bir başka bakış açısına toplumu oluşturan parçaların dağılması, eski ve yeni toplulukların diasporası olarak görünebilmekteydi. İşçileri birbirlerinden ayırdığı sürece, bu farklılıklar işverenlerin işine gelmekte, hatta onlar tarafından desteklenmekteydi (Özellikle

de proletaryanın büyük ölçüde çeşitli yabancı göçmenlerden oluştuğu ABD'de). Hatta Rocky Dağları'ndaki Batı Madenciler Federasyonu gibi son derece militan bir yapı bile, madenciliğin ticari amaçla yapıldığı her yerde karşılaşılan sert kaya uzmanı olan vasıflı Metodist Cornwalllularla, İngilizce konuşan dünyanın sınır boylarında güce ve çok çalışmaya ihtiyaç duyulan her yerde karşılaşılan daha vasıfsız Katolik İrlandalılar arasındaki kavgalarla bölünme tehlikesi içindeydi.

Diğer farklılıklar ne olursa olsun, milliyet, din ve dil farklılıklarının işçi sınıfını böldüğüne hiç kuşku yoktu. Klasik İrlanda, herkesin yakından bildiği trajik bir örnektir. Fakat, Almanya'da bile Katolik işçiler, sosyal demokrasinin çağrısına Protestanlardan çok daha direnç gösterirken; Bohemya'da Çek işçiler, Almanca konuşan işçilerin egemen olduğu bir pan-Avusturya hareketiyle bütünleşmeye karşı çıktılar. Sosyalistlerin enternasyonalizminin –Marx onlara işçilerin ülkesi olmadığını, yalnızca sınıfları olduğunu söylemişti– emekçi hareketlere seslenmesinin nedeni, enternasyonalizmin yalnızca bir ideal olmasından değil, emekçilerin işlerinin de önemli bir ön koşulunu oluşturmasından kaynaklanmaktaydı. Üçte birini Çek göçmenlerin meydana getirdiği Viyana gibi bir kentte ya da vasıflı işçilerin Alman, diğerlerinin Slovak ve Macar olduğu Budapeşte'de işçiler başka türlü nasıl harekete geçirilebilirdi? Büyük endüstri merkezi Belfast, işçilerin işçi, hatta İrlandalı olarak değil de, esas olarak Katolik ve Protestan olarak tanımlanması durumunda neler olabileceğini gösterdi, hâlâ da göstermektedir.

Enternasyonalizme veya büyük ülkelerde hemen hemen aynı şey demek olan bölgelerarasıcılığa yapılan çağrı, neyse ki tümüyle etkisiz kalmadı. Özellikle, hepsi emek piyasasında kendine uygun bir yere sahip olduğundan, ulusal işçi gruplarının rekabet halinde olmadığı dönemlerde dil, milliyet ve din farkları, ortak bir sınıf bilincinin oluşmasını olanaksızlaştırmadı. Yalnızca, bu türden farklılıkların sınıflar arasındaki sınırları kesen sert grup çatışmalarının ifadesi haline geldiği ya da onları simgelediği veya işçi sınıfı içindeki farklılıkların tüm işçilerin birliğiyle bağdaşmaz göründüğü yerlerde önemli güçlükler yarattı. Çek işçiler, işçi olarak değil, Çekleri aşağı gören bir ulusun üyeleri olarak gördükleri için Alman işçilerine kuşkuyla baktılar. 1870-1914 arasında, kendi sendikalarının onayıyla Katoliklerin endüstrideki vasıflı işlerden çıkartıldıklarını ve bu işlerin Protestan işçilerin tekeline geçtiğini gören Ulster'deki İrlandalı Katolik işçilerin, sınıf birliği çağrılarından etkilenmeleri pek olası değildi. Öyle de olsa, sınıfsal deneyimin gücü, bir işçinin çoğul yapıdaki çalışan sınıflar içinde –Polonyalı, Katolik ya da her neyse– bir başka alternatif grupla

kendini özdeşleştirmesi, sınıf kimliğinin yerini almak yerine onu daraltacak türdendi. Kendilerini işçi, fakat Çek, Polonyalı ya da Katolik işçi olarak hissetmekteydiler. Sınıf ayrımına ve sınıf çelişkilerine duyduğu derin düşmanlığa rağmen, Katolik Kilisesi, işçilerin ve işverenlerin birlikte örgütlenmelerini tercih etse de, sendikalar, hatta –bu dönemde genellikle çok büyük olmayan– Katolik sendikalar kurmak ya da en azından bunlara tahammül etmek zorunda kaldı. Alternatifkimliklerin gerçekten dışladığı şey, aslında sınıf bilinci değil, *siyasal* sınıf bilinciydi. Örneğin, mezheplerin savaş alanı olan Ulster'de bile bir sendika hareketi ve bir işçi partisi kurma yönünde malum eğilimler vardı. Fakat işçilerin birliği, ancak insani varoluşa ve siyasi tartışmalara egemen olan iki konu tartışmanın dışında tutulabildiği sürece mümkündü: Din ile Katolik ve Protestan, Turuncu ve Yeşil işçilerin üzerinde anlaşamadığı İrlanda'ya Özerklik [Home Rule for Ireland] konusu. Bu koşullar altında, bir çeşit sendika hareketi ve endüstri alanında mücadele mümkün olmakla birlikte, sınıf kimliğine dayalı bir parti –her topluluğun kendi içinde ve bu durumda da ancak zayıf ve fasılalı olması dışında– mümkün değildi.

Emekçilerin sınıf bilincinin ve örgütlenmesinin önüne dikilen bu etkenlere (ortaya çıktığı ölçüde) endüstri ekonomisinin çoktürlü yapısını da eklemek gerekir. Bu noktada Britanya'nın konumu son derece ayrıksıydı; çünkü, siyasal olmayan güçlü bir sınıf duygusu ve emek örgütlenmesi Britanya'da çoktandır vardı. Bu ülkedeki öncü nitelikli endüstrileşmenin su katılmamış eskiliği –ve arkaikliği–, esnaf birliklerinden oluşan oldukça ilkel, büyük ölçüde merkezilikten yoksun bir sendikacılığın, –çeşitli nedenlerden dolayı– makinelerin emeğin yerini almasından çok, kol emeğinin buhar gücüyle birleşmesi sayesinde gelişen temel kırsal endüstrilere kök salmasına olanak sağladı. 'Dünyanın bu [eski] atölyesi'nin bütün büyük endüstrilerinde –pamuk, madencilik ve metalurji, makine ve gemi yapımcılığı (Britanya'nın egemen olduğu son endüstri)– kitle sendikacılığına dönüşmeye muktedir esas olarak zanaat ve meslek ayrımlarına göre oluşmuş çekirdek bir işçi örgütlenmesi bulunmaktaydı. 1867-1875 arasında sendikalar, militan işverenlerin, muhafazakâr hükümetlerin ve yargıçların 1980'lere kadar kapsamını daraltmayı veya kaldırmayı başaramadığı bir yasal statü ile ayrıcalıklar elde etmişlerdi. Emek örgütlenmesi yalnızca var ve kabul edilmiş olmayıp, özellikle işyerinde bir güçtü. Emeğin sahip olduğu bu ayrıksı, gerçekten de benzersiz güç, gelecekte Britanya'nın endüstri ekonomisine, hatta ele aldığımız dönem boyunca onu mekanikleştirmek veya ortadan kaldırmak isteyen sanayicilere büyük sorunlar çıkaracaktı. 1914'ten önce bu sanayiciler, en hayati durumlarda fiyaskoya uğradılar; fakat, Britanya'nın

bu açıdan bir anomali oluşturduğunu belirtmek bizim açımızdan yeterlidir. Siyasi baskının, atölyelerdeki gücün pekiştirilmesinde yararı olabilirdi, ama bilfiil onun yerini alması gerekmedi.

Başka yerlerdeyse durum oldukça farklıydı. Genel konuşursak, etkin sendikalar, ancak modern ve büyük ölçekli endüstrinin kıyısında köşesinde (atölyelerde, iş yerlerinde ya da küçük ve orta ölçekli işletmelerde) faaliyet göstermekteydi. Örgütlenme, teoride ulusal olsa da, uygulamada son derece yerel ve merkezilikten uzaktı. Fransa ve İtalya gibi ülkelerde etkili örgütlenmeler, emekçilerin lokalleri etrafında toplanan küçük yerel sendikaların kurduğu ittifaklara dayanmaktaydı. Yalnızca *üç* yerel sendika, Fransız ulusal sendika federasyonunun (CGT) ulusal bir sendika oluşturmasına yetti.[12] Modern endüstinin büyük fabrikalarında, sendikalar ihmal edilebilecek düzeydeydi. Almanya'da sosyal demokrasinin ve onun 'Özgür Sendikalar'ının gücüne, Rhineland ve Ruhr'daki ağır endüstrilerde rastlamak olanaksızdı. ABD'de, büyük endüstri dallarında sendikacılık 1890'larda neredeyse tamamen ortadan kalkmıştı (1930'lara kadar da ortaya çıkmayacaktı); fakat, yolsuzluklar ve belediye ihaleleri bir yana, hızlı kentleşmenin kendilerine büyük bir faaliyet alanı açtığı büyük kentlerde, piyasanın yerelliği sayesinde rekabetten korunan küçük ölçekli endüstride ve inşaat işlerindeki esnaf birlikleri içinde varlığını sürdürdü. Örgütlü emeğin küçük düğümleri niteliğindeki yerel sendikalara, (esas olarak vasıflı) esnaf birliklerine tek gerçek alternatif, işçi kitlelerinin, ara ara yapılan grevlerde gösterdikleri, rastlantısal olarak ve nadiren kalıcılık taşıyan hareketlenmelerdi, ama bunlar da esas olarak yerel nitelikteydi.

Ancak, bazı çarpıcı istisnalar da yok değildi; bunların arasında madenciler, yeni proleter hareketlerin işçi sınıfı kadrolarını oluşturan marangozlardan ve puro imalatçılarından, çilingirlerden, matbaacılardan ve usta zanaatkârlardan farklılıklarıyla sivrilmekteydi. Genellikle aileleriyle birlikte karanlıkta çalıştıkları maden ocakları kadar haşin ve kaba yalıtık topluluklar halinde yaşayan, işte ve topluluk yaşamında sergiledikleri dayanışmayla, işlerinin zorluğu ve tehlikesiyle birbirine bağlanmış bu güçlü kuvvetli insanlar, ortak mücadele konusunda dikkat çekici bir eğilim göstermekteydiler. Hatta Fransa'da ve ABD'de bile kömür madencileri, arada sırada da olsa güçlü sendikalar kurdular.* Proleter madencilerin

* Alman madencilerin (kabaca çevrildiğinde) edebi değeri olmayan şu şiirinde ifade edildiği gibi:

Ekmekçiler yalnız pişirebilirler ekmeklerini
Doğramacılar evde yapabilirler işlerini
Ancak madenciler ayağa kaltıklarında,
Cesur ve samimi arkadaşları olur yanlarında.[13]

büyüklüğü ve özellikle belli bölgelerde yoğunlaştıkları göz önüne alındığında, emekçi hareketler içindeki potansiyel –ve Britanya'daki gerçek– rolleri müthiş olabilmekteydi.

Esnaf ve zanaatkâr sendikacılığının dışında, üzerinde durulmayı hak eden, birbirleriyle kısmen çakışan iki sektör daha vardı: Taşımacılık ve devlet yatırımları. Devlet çalışanları hâlâ –ileride kamu çalışanları sendikalarının kalesi olacak Fransa'da bile– emek örgütlenmesinin dışında tutulmaktaydı; bu durum, genellikle devletin elinde bulunan demiryollarında sendikalaşmayı önemli ölçüde geciktirdi. Bununla birlikte, nüfusun seyrek olduğu çok geniş topraklarda demiryollarının çalışanlara (makinistlere ve tren mürettebatına) önemli bir stratejik inisiyatif sağladığı yerler dışında, özel demiryollarında bile örgütlenmenin zor olduğu görüldü. Demiryolu şirketleri, kapitalist ekonominin en büyük şirketleriydi ve ulus çapında bir ağ halinde olmadan örgütlenmek neredeyse olanaksızdı: Örneğin 1890'larda London ve Northwestern Demiryolu Şirketi, 7000 kilometrelik bir hatta ve 800 istasyonda 65.000 işçiyi kontrol etmekteydi.

Oysa, taşımacılığın diğer kilit sektörü olan gemicilik, –bütün ekonominin üzerinde döndüğü– liman kentlerinde ve etrafında toplanmıştı. O nedenle, doklardaki herhangi bir grev, taşımacılık alanında bir genel grev niteliğine bürünmekteydi. O yüzden, yüzyılın ilk yıllarında artan – ve sosyalist hareket içinde ateşli ideolojik tartışmalara yol açacak olan– (Trieste, Cenova, Marsilya, Barselona, Amsterdam gibi) ekonomik genel grevler*, esas olarak liman kentlerindeki grevlerdi. Bunlar, dev çarpışmalardı; ancak vasıfsız işgücünün çoktürlü niteliği göz önüne alındığında, henüz kalıcı kitlesel sendika örgütlenmesine yol açmaları olası değildi. Fakat, demiryolu ve deniz taşımacılığı çok farklı alanlar olmakla birlikte, ikisi de, durmaları halinde felç edebilecekleri ulusal ekonomiler açısından hayati stratejik bir öneme sahiptiler. Emek hareketleri büyüdükçe, hükümetler kendilerini boğabilecek bu potansiyelin giderek bilincine varıyor ve olası karşı önlemleri değerlendiriyorlardı: Fransız hükümetinin, 1910'da genel bir demiryolu grevini kırmak için 150.000 demiryolcuyu askere alması, yani onları askeri disiplin altına sokması, bunun en çarpıcı örneğidir.[14]

Ancak, özel sektör işverenleri de ulaşım sektörünün bu stratejik rolünün farkına vardılar. 1889-90'da denizcilerin ve liman işçilerinin başlat-

* Oy hakkının demokratikleştirilmesi için yapılan kısa süreli genel grevler ayrı bir konudur.

tığı İngiliz sendika hareketi dalgasına, İskoç demiryolcularına karşı açılan bir savaşla ve büyük liman kentlerinde kendini gösteren kitlesel olmasına karşın istikrarsız sendika hareketine karşı bir dizi savaşla karşılık verildi. Buna karşılık emekçiler de savaşın arifesinde saldırıya geçerek stratejik vurucu güçlerini; kömür madencilerinin, demiryolcuların ve nakliye işçilerinin (yani liman çalışanlarının) federasyonu olan Üçlü İttifak'ı yaşama geçirdiler. Taşımacılığın, şimdi sınıf savaşımının hayati bir unsuru olduğu açıkça görülmekteydi.

Bir başka zıtlaşma alanının daha (büyük ve gelişmekte olan metal endüstrisi) hayati öneme sahip olduğu kısa zamanda görülecekti. Çünkü burada, emek örgütlenmesinin geleneksel gücünü oluşturan bir zanaat geçmişine ve azimli esnaf sendikalarına sahip vasıflı işçiler, kendilerini giderek uzmanlaşan ve gelişen takım tezgâhlarının ve makinelerin yarı vasıflı operatörlerine indirgeyen büyük modern fabrikalarla karşılaştılar. Burada, teknolojinin durmadan ilerleme kaydettiği bu sınır boyunda, çıkar çatışması açıkça ortadaydı. Genel olarak alındığında, barış sürdükçe durum yönetimin yararınaydı; fakat, 1914'ten sonra büyük silah fabrikalarının bulunduğu her yerde radikalleşen emeğin keskin yanını göstermesi şaşırtıcı değildi. Dünya savaşı sırasında ve sonrasında metal işçilerinin yüzlerini devrime dönmelerinin ardında, 1890'lardaki ve 1900'lerdeki [savaşa hazırlık oluşturan] gerilimlerin yattığını ayırt edebiliriz.

Sonuç olarak, emek hareketlerinin (diğer işlerinin yanında) örgütlemeye ve harekete geçirmeye çalıştığı ve bunda genel olarak orta karar bir başarı gösterdiği tarım proletaryasını bir yana bıraksak bile, çalışan sınıflar, türdeş olmadıkları gibi, onları iç tutarlığa sahip tek bir toplumsal grup halinde birleştirmek de kolay değildi.* Yine de birleşiyorlardı. Ama nasıl?

III

Bunun etkili yollarından biri, örgütlenmenin taşıdığı ideolojiden geçiyordu. Sosyalistler ve anarşistler, kendilerini sömürenler ve onlara sessiz ve itaatkâr olmalarını telkin edenler dışında neredeyse tüm amiller tarafından şimdiye kadar ihmal edilmiş olan kitlelere yeni mesajlarını ['müjde'lerini] götürdüler (Birkaç plebyen mezhep dışında, örgütlü kiliseler proletaryanın yaşadığı yerlere gitmekte ağır davranır ya da belli bir kiliseye

* İleride Güney İtalya'nın bazı kısımlarında ve Orta İtalya'da komünist etkinin yayılmasına üs oluşturan en büyük sendika olan Toprak İşçileri Federasyonu'nun bulunduğu İtalya dışında. İspanya'da anarşizmin zaman zaman topraksız işçiler arasında buna benzer bir etki yaratmış olması olasıdır.

bağlı yapılaşmış eski kır ve kent cemaatlarından çok farklı topluluklarla ilgilenmeye doğaları elvermezken, ilkokullar bile (ulaştıkları yerlerde) öğrencilere dinin toplumsal görevlerini aşılamakla yetindiler). İşçiler, yeni bir toplumsal grup olarak gerçek önemlerine oranla bilinmeyen ve unutulmuş insanlardı. Orta sınıf üyesi toplumsal araştırmacıların ve gözlemcilerin kaleminden çıkmış sayısız yazı ne kadar bilinmediklerine tanıklık etmektedir; Belçika'daki kömür havzalarına gezici bir vaiz olarak giden ressam Van Gogh'un mektuplarını okuyan herhangi biri ne kadar unutulmuş olduklarını görebilir. Bu insanların ayaklarına ilk gidenler çoğu zaman sosyalistler oldu. Koşulların uygun olduğu yerlerde, –zanaat ustalarından ya da öncü militanlardan işsizlere veya madencilere kadar– çok çeşitli işçi gruplarının kafalarına tek bir kimlik soktular: 'Proletarya'nın kimliği. 1886'da Belçika'da Liège çevresindeki vadilerde geleneksel tarzda silah üreten *cottager*ların bir politikaları yoktu. Güvercin yetiştirmekle, balıkçılıkla ve horoz dövüşüyle bir parça renklenen yoksul bir yaşam sürüyorlardı. 'İşçilerin Partisi' sahneye çıktığında, *en masse* [topluca] ona katıldılar: Val de Vesdre'nin yüzde 80-90'ı sosyalistlere oy verdi ve yerel Katolikliğin son kaleleri bile parçalandı. Liègeoisliler, dillerini (Flamanca) bile bilmedikleri Gandlı dokumacılarla, dolayısıyla tek, evrensel bir işçi sınıfı idealini paylaşan herkesle aynı kimliği ve yazgıyı paylaşırken buldular kendilerini. Tüm çalışanların ve yoksulların birliği mesajı, ajtatörler ve propagandacılar tarafından ülkelerinin en uzak köşelerine dek götürüldü. Fakat bununla da kalmadılar; işçi sınıfının, o olmadan bir sınıf olarak var olamayacağı yapılaşmış kolektif eylemi, yani *örgütlenmeyi* de götürdüler; örgütlenme sayesinde çalışanlar, –kendi başına bunu yapamayacak olan– insanların duygularını ve umutlarını dile getiren sözcülere kavuştular. Bu sözcüler, onların hissettikleri hakikatlere uygun ifadelere ya sahiptiler ya da kolayca bulup çıkartıyorlardı. Bu örgütlü kolektiflik olmadan, çalışan yoksul insanlardan başka bir şey değildiler. Çünkü, endüstri öncesi dünyanın çalışan yoksullarının *Weltanschauung*'larını [dünya görüşü] formüle eden eski bilgelik külliyatı –atasözleri, özdeyişler, şarkılar–, artık yeterli gelmiyordu. Yeni bir düşünce gerektiren *yeni* bir toplumsal gerçekliktiler. Yeni sözcülerinin mesajını anladıkları anda bu gerçeklik de başlamış oldu: Siz bir sınıfsınız ve öyle olduğunuzu göstermelisiniz. Böylelikle, (uç durumlarda) yeni partilerin yalnızca adlarını ilan etmeleri bile yeterli oluyordu: 'İşçilerin partisi'. Yeni hareketin militanları dışında kimse, sınıf bilinciyle ilgili bu mesajı işçilere götürmedi. Bu mesaj, aralarındaki bütün farklılıkları aşan bu büyük gerçeği tanımaya hazır olanların hepsini birleştirdi.

Fakat insanlar, işçi olanlarla veya olmakta olanlarla (toplumsal olarak orta halli 'küçük insanlar'ın oluşturduğu kesimler dahil) geri kalanları ayıran uçurum giderek genişlediği için, işçi sınıfının dünyası toplumdan giderek koptuğu için, (ama en az bunlar kadar) ücret ödeyenlerle bu ücretlerle yaşayanlar arasındaki çelişki giderek varoluşun baskın gerçekliği halini aldığı için de, bu gerçeği tanımaya hazırdılar. Gerçekten, endüstri için ve endüstri tarafından yaratılan (1842'deki 4200, 1907'de 120.000 kişinin yaşadığı ve bunun yüzde 78'ini işçilerin, 0.3'ünü 'kapitalistler'in oluşturduğu) Bochum veya (1841'de 6000, 1911'de 105.000 kişinin yaşadığı) Middlesbrough gibi yerlerde durum açıkça buydu. Yüzyılın ikinci yarısında, hızla çoğalan bu madencilik ve ağır endüstri merkezlerinde insanlar (hatta daha önceki tipik endüstri merkezleri olan tekstil fabrikalarının bulunduğu kentlerde olduğundan bile fazla), yoksulların mütevazı ihtiyaçlarını karşılayan ve (müşteri yapısına bağlı olarak) proleter bir çevreye uyum sağlamış küçük zanaatkârlar, dükkân sahipleri ve meyhaneciler dışında, (mülk sahibi, yönetici, memur, öğretmen, rahip gibi) kendilerinden bir şekilde buyruk almadıkları, ücretli olmayan sınıflardan birine mensup birini düzenli olarak görmeden yaşıyorlardı.* Bochum'da tüketim amaçlı üretim, fırıncılar, kasaplar ve meyhaneciler, birkaç yüz dikişçi kadın ve kadın şapkası yapan kırk sekiz imalatçı dışında, yalnızca on bir çamaşırcı kadından, altı şapka ve kasket imalatçısından, sekiz kürkçüden ibaretti (Orta ve üst sınıfların karakteristik statü sembolü olan eldiveni yapan tek bir kişinin bile olmaması anlamlıdır).[15]

Ne var ki, giderek farklılaşan ve çeşitlenen hizmetlerin ve toplumsal farklılıkların var olduğu büyük kentlerde bile işlevsel uzmanlaşma (bu dönemde kent planlamasının ve emlâkçılığın da desteğiyle) –parklar, demiryolu istasyonları ve eğlence yerleri gibi tarafsız alanlar dışında– sınıfları birbirlerinden ayırdı. Eskinin 'mahalle'si, yeni toplumsal ayırımla birlikte ortadan kalktı: Lyon'da kent merkezine inen isyancı ipek dokumacılarının eski kalesi La Croix-Rousse, 1913'te artık 'küçük memurlar'ın mahallesi olarak bilinmekteydi ("İşçiler arı kümeleri gibi vadiyi ve girişteki yolu terk ettiler."[16]) İşçiler, eski kentten Rhône'in diğer yakasına ve oradaki fabrikalara göçtüler. Giderek, kentin merkezinden çıkartılan yeni işçi sınıfının mahallelerine gri bir tekbiçimlilik egemen olmaya başladı: Berlin'de Wedding ve Neukölln, Viyana'da Favoriten ve Ottakring, Londra'da Poplar ve West Ham (Bu mahalleler, orta ve alt

* Bir takım ülkelerde meyhanelerin sendikalar ve sosyalist parti şubeleri için toplanma yeri oldukları, meyhanecilerin sosyalist militanlar oldukları bilinir.

orta sınıfa ait hızla gelişen dışlanmış mahallelerin ve varoşların tamamlayıcısıydı). Çok tartışılan geleneksel zanaat sektöründeki bunalım, zanaat ustaları arasındaki bazı grupları, Almanya'da olduğu gibi anti kapitalist ve anti proleter aşırı sağa doğru iterken, Fransa'da anti kapitalist Jakobenliklerini ve cumhuriyetçi radikalliklerini şiddetlendirdi. Yanlarında çalışan usta işçilere ve çıraklara gelince, şimdi proleterlerden bir farkları kalmadığına inandırılmaları pek güç olmadı. Ve el tezgâhı dokumacıları gibi, fabrika sisteminin ilk aşamalarıyla bir ortakyaşam ilişkisi içinde bulunan ağır baskı altındaki proto-endüstriyel ev endüstrilerinin, proletaryanın durumuyla özdeşleştirilmesi doğal değil miydi? Orta Almanya'nın çeşitli tepelik bölgelerinde, Bohemya'da ve başka yerlerde toplanmış bu yerel topluluklar, hareketin doğal kaleleri haline geldiler.

Bütün işçilerde, anlaşılabilir sebeplerden dolayı, toplumsal düzenin adaletsizliğine inanmak gibi bir eğilim vardı; ancak, tecrübelerinin can alıcı noktasını işverenlerle ilişkileri oluşturuyordu. Yeni sosyalist emek hareketinin, grevlerde veya (daha nadir olarak) örgütlenmiş sendikalarda ifadesini bulsun bulmasın, işyerindeki hoşnutsuzluklardan ayrılması mümkün değildi. Çok defa yerel bir sosyalist partinin ortaya çıkışını, mahalli öneme sahip bir grup işçiden ayırmak mümkün değildir; böyle bir durumda bu grubu harekete geçiren ya söz konusu sosyalist partiydi ya da parti bu işçilerin hareketini yansıtmaktaydı. Roanne'da (Fransa) dokumacılar, Parti Ouvrier'in çekirdeğini oluşturdular; bölgedeki dokumacılık 1889-91'de örgütlendiğinde, kırsal kantonlar politikalarını birdenbire 'reaksiyon'dan 'sosyalizm'e çevirdiler ve endüstrideki çatışma, siyasal örgütlenmeye ve seçim faaliyetlerine kaydı. Ne var ki, yüzyılın ortalarında Britanyalı emekçilerin gösterdiği gibi, grev yapma ve örgütlenme isteğiyle, işverenler sınıfının ('kapitalistler') başlıca siyasal hasım olarak tanımlanması arasında zorunlu bir bağlantı yoktu. Gerçekten de, çalışan ve üreten işçiler, zanaatçılar, dükkân sahipleri, burjuvalar (aynı zamanda sınıf çizgilerini aşan bir koalisyon olarak, 'reaksiyon'a karşı ilerlemeye inananlar), tembelliğe ve 'imtiyaz'a karşı geleneksel ortak bir cephede biraraya gelmişti. Ne var ki, liberalizme daha önce sahip olduğu tarihsel ve siyasal gücü sağlayan bu ittifak, sadece seçim demokrasisi bu ittifakın çeşitli bileşenlerinin çıkarlarının ayrıştığını ortaya koyduğu için değil (bkz: *Sermaye Çağı*, 6. Bölüm, I), büyüklüğüyle ve yoğunluğuyla tipik bir hal alan –gördüğümüz gibi, büyük iş, *grand industrie, grand patronat, Grossindustrie*'de olduğu gibi, kilit sözcük konumundaki 'büyük' daha sık karşımıza çıkmaktadır[17]– işverenler sınıfının, farklılaşmamış bir zenginlik, devlet iktidarı ve imtiyaz kuşağıyla bütünleşmiş olduğu daha gözle

görülür bir hale geldiği için de ufalandı. Britanya'da, Edward dönemi demagoglarının itham etmekten hoşlandıkları 'plütokrasi'ye –bunalım dönemi, yerini baş döndürücü bir ekonomik genişleme dalgasına bıraktığında kitle iletişim araçlarında kendini daha çok teşhir etmeye, göz önüne sermeye başlayan 'plütokrasi'ye- katıldı. İngiliz hükümetinin önde gelen bir emek uzmanı, Avrupa'da zenginlerin tekelinde bulunan gazetelerin ve motorlu taşıtların, zengin ve yoksul arasındaki karşıtlığı kaçınılamaz kıldığını iddia etti.[18]

Fakat, 'imtiyaz'a karşı verilen siyasi mücadele, iş yerinde ve civarında şimdiye kadar ayrı olarak verilen kavgayla birleştikçe, kol işçisinin dünyası da, bazı ülkelerde ellerini kirletmeden çalışanlardan oluşan bir tabaka yaratan ekonominin üçüncü sektörünün hızlı ve çarpıcı gelişmesiyle, üstündekilerin dünyasından giderek ayrıldı. Emekle burjuvazi arasında bir geçiş alanı ya da insansız bölge olarak görülebilecek küçük zanaatçılardan ve dükkân sahiplerinden oluşan eski küçük burjuvaziden farklı olarak, bu yeni alt orta sınıflar, –iyi ücret alan işçilerinkinden biraz daha iyi olan son derece mütevazı ekonomik durumlarının, yalnızca onları kol emeğinden kesin olarak ayıran şeyi ya da toplumsal üstleriyle ortak sahip oldukları veya sahip olmaları gerektiğini düşündükleri şeyi göstermesi açısından olsa da (bkz: 7. Bölüm)– emekçileri ve burjuvaziyi birbirinden ayırmaktaydı. Altlarındaki işçileri yalıtan bir tabaka oluşturdular.

Dolayısıyla, ekonomik ve toplumsal gelişmeler, bütün kol işçilerinin bir sınıf bilinci oluşturmalarını kolaylaştırırken, bir üçüncü etken de onları birleşmeye zorladı: Ulusal ekonominin ve ulus devletin giderek iç içe geçmesi. Ulus devlet, yurttaşların yaşamlarına bir çerçeve sağlamakla, bu yaşamın parametrelerini oluşturmakla ve işçilerin verdiği mücadelenin maddi koşullarını ve coğrafi sınırlarını belirlemekle kalmıyordu; ulus devletin siyasal, yasal ve idari müdahaleleri, işçi sınıfının varlığı açısından çok daha merkezi bir nitelik taşıyordu. Ekonomi, giderek daha fazla bütünleşmiş bir sistem ya da daha ziyade, bir sendikanın, ilk etapta yalnızca yerel koşullarla ilgilenen, aralarında gevşek bağlar bulunan yerel birimlerin bir toplamı olarak artık işlev göremeyeceği, en azından kendi endüstrisi için ulusal bir bakış açısı benimsemek zorunda kalacağı bir sistem olarak işlemekteydi. Britanya'da ulusal taşımacılık ve kömür grevleri heyulası 1900'lerde bir gerçeklik halini alırken, yeni bir olgu olarak örgütlü *ulusal* işçi çatışmaları ilk kez 1890'larda kendini göstermektedir. 1910'a gelindiğindeyse son derece sıradan bir hal almışlardı.

Sendikalar, özellikle sosyalist sendikalar arasında, işçileri, her biri tek bir ulusal endüstriyi ('endüstri sendikacılığı') içine alan kapsamlı

yapılar halinde örgütleme eğilimi, ekonominin bu şekilde, bütünleşmiş bir yapı olarak algılanışını yansıtmaktaydı. Bir özlem olarak 'endüstri sendikacılığı', 'endüstri'nin, istatistikçiler ve iktisatçılar için kuramsal bir kategori olmaktan çıkarak ulusal çapta işlemsel ya da stratejik bir kavram, –ne kadar yerel olsa da– sendikal mücadelenin ekonomik çerçevesi halini aldığını kabul etti. Güney Galler'deki ve Northumberland'daki, Fife'deki ve Staffordshire'daki İngiliz kömür madencileri, sorunlarının ve göreneklerinin özgüllüğü bilinciyle kömür havzalarının ve madenlerinin özerkliğine şevkle bağlanmış olmalarına rağmen, 1888-1908 arasında kendilerini bu nedenle kaçınılmaz olarak ulusal bir örgütlenme içinde biraraya gelmiş buldular.

Devlete gelince; seçim bağlamında gerçekleşen demokratikleşme, [işçilere] sınıf birliğini dayattı (Oysa devletin yöneticileri bundan uzak durmayı umuyordu). Ana sorun, (en azından erkekler için) *mülksüz* yurttaşlara oy hakkının tanınması olduğundan, yurttaş haklarının genişletilmesi için verilen mücadelenin, işçiler açısından bir sınıf niteliği kazanması kaçınılmazdı. Ne kadar alçakgönüllü de olsa mülk sahibi olma koşulu, esas olarak işçilerin büyük bir bölümünün dışarıda kalması anlamına geliyordu. Bunun karşısında, genel oy hakkının henüz elde edilmediği yerlerde yeni sosyalist hareketler, kendilerini (en azından teoride) kaçınılmaz olarak genel oy hakkının önde gelen savunucuları konumunda buldular ve –aynı zamanda sosyalizme yeni kazandırılmış kitleleri seferber etme yeteneklerini gösteren ve pekiştiren– genel oy hakkı için (Belçika'da 1893'te ve sonrasında iki kez, İsveç'te 1902'de, Finlandiya'da 1905'te) devasa genel grevler düzenlediler ya da düzenlemekle tehdit ettiler. Hatta 1905'ten sonra Rusya'da olduğu gibi, işçi sınıfı seçmenlerini ayrı (ve yeterince temsil edilmeyen) bir seçmen bölmesine veya *curia*ya sokan bilinçli hazırlanan anti demokratik seçim reformları, ulusal sınıf bilincinin güçlenmesine yaradı. Fakat, anarşistlerin hareketi devrimden uzaklaştıracağı endişesine karşın, sosyalistlerin içine adeta dalıverdikleri seçim faaliyetleri, başka bakımlardan ne kadar bölünmüş olurlarsa olsunlar, işçi sınıfına tek bir ulusal boyut kazandırmaktan başka bir sonuç vermedi.

Fakat bunun da ötesinde, her toplumsal grup, *ulusal* yasaların çıkarılması ve uygulanması lehine ya da aleyhine *ulusal* hükümete baskı yaparak kendi siyasi amaçlarını gütmek zorunda kaldığından, sınıfı birleştiren devlet oldu. Destekten yoksun kolektif eyleminin yetersizliğini telafi etmek için ekonomik ve toplumsal meselelerde devletin olumlu müdahalesine [proletaryadan] daha istikrarlı ve daha sürekli ihtiyaç duyan başka bir sınıf yoktu; ve ulusal proletaryanın sayısı arttıkça, politikacılar da bu

büyük ve tehlikeli seçmen kitlesinin taleplerine gönülsüzce de olsa daha duyarlı hale geldi. Britanya'da Victoria döneminin ortalarına özgü eski sendikalar ve yeni işçi hareketi, 1880'lerde Sekiz Saatlik İşgünü talebinin toplu pazarlıkla değil *yasayla*; yani, genel olarak *tüm* işçiler için geçerli *ulusal* bir yasa, hatta talebin öneminin tamamen bilincinde olan İkinci Enternasyonal'in düşündüğü gibi uluslararası bir yasayla elde edilmesi meselesinde bölündüler. Bu ajitasyon, işçi sınıfının enternasyonalliğini ortaya koyan belki de en derinlikli ve dokunaklı kurum olan –1890'da başlatılan– 1 Mayıs gösterilerini yarattı (1917'de bu günü kutlama özgürlüğüne nihayet kavuşan Rus işçiler, gösterilerini bütün dünyayla aynı günde yapmak için takvimlerini bile değiştirmişlerdi).*[19] Ne var ki, övgüye değer militan ve eylemci bir azınlık dışında, işçi sınıfının birliğinin her ulus içinde ulaştığı güç, işçi sınıfı enternasyonalizmine beslenen umutların ve kuramsal önermelerin yerini aldı. Ulusal işçi sınıflarının çoğunun 1914 Ağustosu'ndaki davranışlarının gösterdiği gibi, kısa devrim anları dışında, sınıf bilincinin etkin çerçevesini oluşturan şey, devlet ve siyasal olarak tanımlanan ulustu.

IV

1870-1914 arasında çalışan sınıfların bilinçli ve örgütlü toplumsal gruplar olarak oluşumu genel teması üzerinde coğrafi, ideolojik, ulusal, bölgesel ya da başka türlü gerçek veya potansiyel farklılıkların tümünü burada incelemek ne mümkün ne de gereklidir. Böyle bir oluşumun, (Hindistan'da ve elbette Japonya'da olduğu gibi) endüstriyel gelişmenin çoktandır yadsınamaz bir olgu olarak var olduğu yerlerde bile, insanlığın beyaz olmayan kesiminde, henüz anlamlı bir düzeyde ortaya çıkmadığı son derece açıktı. Sınıf örgütlenmesindeki ilerleme, kronolojik bakımdan eşitsizdi ve iki kısa dönem boyunca hızlı bir gelişme gösterdi. İlk büyük sıçrama, hem (1864-72 yıllarındaki Marx'ın Enternasyonali'nden ayırmak için 'İkinci' Enternasyonal' adı verilen) bir işçi Enternasyonalinin yeniden oluşturulmasının, hem de işçi sınıfının umudunun ve güveninin sembolü 1 Mayıs'ın damgasını taşıyan yıllar olan 1880'lerin sonu ile 1890'ların ilk yılları arasında gerçekleşti. Bunlar, sosyalistlerin birkaç ülkenin parlamentosunda ciddi rakamlarla boy gösterdiği, hatta partilerinin zaten güçlü olduğu Almanya'da bile SPD'nin gücünün 1887-1893 arasında

* Bildiğimiz gibi, Rus (Jülyen) takvimi 1917'de hâlâ bizim (Gregoryan) takvimimizin on üç gün gerisindeydi: 7 Kasım'da olan Ekim Devrimi'ne ilişkin malum karışıklık buradan doğmaktadır.

neredeyse iki katına çıktığı (yüzde 10.1'den yüzde 23.3'e) yıllardı. İkinci büyük ilerleme dönemi, özellikle Orta Avrupa'da önemli etkiler yaratan 1905 Rus Devrimi ile 1914 arasında bir döneme rastlamaktadır. Emekçi ve sosyalist partilerin seçimlerde elde ettiği muazzam ilerleme, şimdi bu gelişmenin etkili bir şekilde fark edilmesini sağlayan demokratikleşmiş oy hakkının yaygınlaşmasından da destek bulmaktaydı. İşçilerin arasında yapılan ajitasyon, aynı zamanda örgütlü sendikacılığın gücünde de önemli bir ilerleme sağladı. Ulusların durumuna bağlı olarak ayrıntılar çok değişse bile, emekçi hareketindeki bu iki hızlı gelişme dalgası, şu ya da bu şekilde hemen her yerde görülmektedir.

Ne var ki, işçilerin, partileriyle ve hareketle neredeyse tamıtamına özdeşleştikleri özellikle Orta Avrupa'da ve endüstriyel açıdan uzmanlaşmış bazı bölgelerde örnekleri varsa da, bir işçi sınıfı bilincinin oluşumuyla örgütlü emek hareketlerinin gelişmesi arasında özdeşlik kurmak mümkün değildir. Örneğin, 1913'te Orta Almanya'da bir seçim bölgesinde (Naumburg-Merseburg) seçimleri değerlendiren bir analist, işçilerin yalnızca yüzde 88'inin SPD'ye oy vermesine şaşırmıştı (Burada 'işçi=Sosyal Demokrat' eşitliğinin kural olarak varsayıldığı açıktır).[20] Oysa bu durum, o sıralarda ne tipik, ne de genel bir şeydi. Giderek genel bir nitelik halini alan şey, işçiler 'kendi' partileriyle özdeşleşmiş olsunlar olmasınlar, siyasal olmayan bir sınıf kimliği, yani 'sınıf partisi'ni kapsamakla birlikte onu çok aşan ayrı bir işçi dünyasının bir üyesi olunduğunun bilinciydi. Çünkü bu bilinç, bölgelere özgü konuşma ve gelenek farklılıklarını aşan bir toplumsal etkinliği paylaşmaktan doğan (örneğin 1880'lerden itibaren Britanya'da futbolda olduğu gibi, bir sınıf olarak proleterlerle özdeşleşen spor türleri), hatta işçilerin meşhur siperlikli kasketleri gibi sınıfa özgü ve yeni türde giysilerle varlık bulan ayrı bir yaşam deneyimine, farklı bir yaşam tarzına ve görgüsüne dayanmaktaydı.

Yine de, eş zamanlı bir 'hareket' olmadan sınıf bilincinin bu gayrı siyasal anlatımları bile ne tam olabilir, ne de tam olarak anlaşılabilir: Çünkü, çoğul 'çalışan sınıflar'ın tekil 'işçi sınıfı' içinde erimesi bu hareket aracılığıyla oldu. Fakat, kitle hareketleri halini aldıkları ölçüde bu hareketler de, ellerini çalışarak kirletmemiş olan herkese karşı işçilerin beslediği (siyasal olmamakla beraber) içgüdüsel bir güvensizlikle doluydu. Bu yaygın (Fransızların dediği gibi) *ouvrierisme*, kitle partilerindeki gerçekliği yansıtmaktaydı; çünkü, küçük veya yasa dışı örgütlerden farklı olarak, bu partiler ağırlıklı olarak kol işçilerinden oluşmaktaydı. 1911-12'de Hamburg'ta 61.000 üyesi bulunan Sosyal Demokrat Parti'de yalnızca otuz altı 'yazar ve gazeteci' ile *iki* yüksek meslek sahibi üye yer almaktaydı. Üyeleri-

nin yalnızca yüzde 5'i proleter değildi ve bunların yarısı da hancılardan oluşmaktaydı.[21] Fakat, işçi olmayanlara duyulan güvensizlik, Karl Marx gibi farklı sınıflardan büyük hocalara olduğu gibi, burjuva kökenli bir avuç kurucu babaya, ulusal öndere ve hatibe (genellikle birbirinden ayrılması zor iki görev) ya da 'teorisyen'lere hayranlık duymayı dışlamıyordu. Gerçekten de ilk kuşak sosyalist partiler, bu tür bir hayranlığı hak eden (Avusturya'da Victor Adler [1852–1918], Fransa'da Jaurès [1859-1914], İtalya'da Turati [1857-1932], İsveç'te Branting [1860-1925]) büyük yetenek sahibi orta sınıf üyesi simaları kendilerine çektiler.

O halde, (uç örneklerde) sınıfla neredeyse birlikte var olan 'hareket' nasıl bir şeydi? Her yerde, farklı biçimlerde ve değişen güçlerde olsa da, işçilerin en temel ve evrensel örgütlenmesi olan sendikaları içine almaktaydı. Yine, (Belçika'da olduğu gibi) zaman zaman hareketin merkezi kurumu olan, esas olarak işçilerin alışveriş ettiği dükkânlardan oluşan kooperatifleri içermekteydi.* Sosyalist kitle partilerinin bulunduğu ülkelerde, işçilerin beşikten mezara –ya da ruhban karşıtı oldukları düşünülürse, 'gelişmişlerin' bilim ve ilerleme çağına daha uygun olduğu için şiddetle savundukları krematoryuma[22]– kadar içinde yer aldıkları her tür derneği içerebilmekteydi. Bu hareketler, (1914'te 200.000 üyesi olan) ve Alman İşçi Koroları Federasyonu'nundan ve 130.000 üyeli (1910) İşçi Bisiklet Kulübü 'Dayanışması'dan, İşçi Pul Koleksiyoncuları'na ve izlerine bugün de Viyana'nın varoşlarındaki hanlarda rastlanan İşçi Tavşan Yetiştiricileri'ne kadar uzanabilmekteydi. Fakat, özünde bütün bunlar, onun asıl ifadesi olan ve hemen her zaman ya Sosyalist (Sosyal Demokrat) ve/veya daha basitçe 'İşçi' veya 'Emek' partisi adını taşıyan siyasi partiye bağlıydılar veya onun bir parçasıydılar ya da en azından onunla yakından ilişkiliydiler. Örgütlü sınıf partisi olmayan veya siyasete karşı olan emek hareketleri, eski türde sol ütopik veya anarşist bir ideolojiyi temsil etseler de, neredeyse şaşmaz biçimde zayıftılar. Kitlesel yapılardan çok, bireysel militanlardan, gezici vaizlerden, ajitatörlerden ve potansiyel grev önderlerinden oluşan kadroları temsil etmekteydiler. Anarşizm, Avrupa'daki gelişmelere hiçbir zaman ayak uyduramayan İberik dünyası dışında, Avrupa'da hiçbir yerde, güçsüz işçi hareketlerinin içinde bile bir çoğunluk ideolojisi olamadı. Latin Amerika ülkeleri ve –1917 devriminin gösterdiği gibi– Rusya dışında, anarşizm siyasi açıdan önemsizdi.

* İşçi kooperatifleri ile emek hareketleri arasında sıkı bir bağ bulunmasına ve aslında bu kooperatiflerin 1848'ten önceki sosyalizmin 'ütopik' idealleri ile yeni sosyalizm arasında bir köprü oluşturmasına karşın, böyle bir şey, İtalya'nın kimi kısımları dışında, kooperatiflerin en gelişkin türü olan köylü ve çiftçi kooperatifleri için geçerli değildi.

Avrasya başlıca istisna olmak üzere, bu işçi sınıfı partilerinin büyük çoğunluğu, toplumda temelden bir değişim gerçekleştirmek amacındaydılar, bu nedenle kendilerine 'sosyalist' adını verdiler (Ya da İngiliz İşçi Partisi'nde olduğu gibi, bu yolda olduklarına hükmedildi). 1914'ten önce bu partiler, işçilerin kendi yönetimlerini kurup muhtemelen büyük dönüşümü başlatacakları güne kadar yöneten sınıfın siyasasıyla, hatta daha çok hükümetle olabildiğince az ilişki içinde olmayı istiyorlardı. J. R. MacDonald'ın Liberallerle yaptığı ve İngiliz İşçi Partisi'nin 1906'da parlamentoda ilk kez önemli bir temsil olanağı kazanmasını sağlayan seçim anlaşmasında olduğu gibi, bunu sessizce yapmadıkları takdirde, orta sınıf partileri ve hükümetleriyle uzlaşmaya çalışan işçi önderlerine lanet okunmaktaydı (Partilerin yerel yönetimlere karşı tavırları, anlaşılabilir nedenlerden dolayı çok daha olumluydu). Bu partilerin çoğunun Karl Marx'ın kızıl bayrağını taşımalarının başlıca nedeni, eşit ölçüde akla yakın ve yüreklendirici görünen şu üç şeyi, onlara solun diğer kuramcılarından çok Marx'ın söylemiş olmasıydı: Mevcut sistemde öngörülebilir hiçbir iyileştirme, işçilerin işçi olarak temel durumlarını ('sömürüldükleri gerçeği'ni) değiştirmeyecektir; (uzun uzun çözümlediği) kapitalist gelişmenin doğası, mevcut toplumun ortadan kalkmasını ve bunun yerini yeni ve daha iyi bir toplumun almasını oldukça belirsizleştirmektedir; ve sınıf partileri içinde örgütlenmiş olan işçi sınıfı, bu şanlı geleceğin yaratıcısı ve mirasçısı olacaktır. Böylelikle Marx, (bir zamanlar dinin yaptığına benzer bir şekilde) bilimin, onların nihai zaferlerinin tarihsel kaçınılmazlığını tanıtladığından emin olmalarını sağladı. Marksizm bu açılardan öylesine etkileyiciydi ki hareketin içindeki Marx karşıtları bile Marx'ın kapitalizmle ilgili çözümlemesini büyük ölçüde benimsediler.

Böylelikle, hem bu partilerin hatipleri ve ideologları hem de hasımları, toplumsal bir devrim istediklerini ya da faaliyetlerinin böyle bir anlama geldiğini veri kabul ettiler. Ne var ki, kapitalizmden sosyalizme, özel mülkiyet ve girişime dayanan bir toplumdan "üretim, bölüşüm ve değişim araçlarının ortak mülkiyeti'ne[23] dayanan bir topluma doğru bir değişim dışında, bu deyimle kastedilen sağın anlam, (bugün kötü olan, o zaman iyi olacak [saptaması] dışında, sosyalist geleceğin kesin doğasının ve içeriğinin şaşılacak biçimde az tartışılmış ve belirsiz kalmış olmasına rağmen) yaşamı devrimci bir tarzda değiştirecekti. Bu dönem boyunca proleter siyaset üzerine yapılan tartışmalara hakim olan konu devrimin doğasıydı.

Uzak gelecekle çok fazla ilgilenmek yerine kendini daha çok dolaysız mücadelelere vermiş pek çok önder ve militan bulunmakla birlikte, toplumun toptan dönüştürülmesine inanmamak diye bir şey söz konusu değildi.

Marx'tan ve Bakunin'den geriye, 1789'a, hatta 1776'ya kadar uzanan sol gelenekte, devrimlerden, iktidarın ani, şiddetli ve ayaklanma yoluyla el değiştirmesiyle birlikte toplumda temel bir değişimin gerçekleştirilmesi beklenirdi. Veya daha genel ve binyılcı bir anlamda, kaçınılmazlığı kanıtlanmış olan büyük değişimin, endüstri dünyasında (edimsel olarak) ortaya çıktığından, daha doğrusu bunalımlı ve hoşnutsuz 1880'lerde ya da 1890'ların başlarındaki umut vaad eden kabarış sırasında göründüğünden çok daha yakın olması gerekiyordu. Yirmi yılda bir barikatların dikileceği beklentisini yaratan Devrim Çağı'nı anımsayan ve devrimci hareketlerde silah elde bizzat yer alan deneyimli asker Engels bile, 1848 günlerinin temelli geride kaldığı uyarısında bulunuyordu. Nitekim, gördüğümüz gibi, 1890'ların ortalarından itibaren kapitalizmin yakında çökeceği düşüncesi hiç inandırıcı görünmüyordu. O zaman, kızıl bayrak altında milyonlarcası seferber olmuş proletarya orduları için yapacak ne kalmıştı?

Hareketin sağında, daha uzak geleceğin kendi haline bırakılmasını, işçi sınıfının hükümetlerden ve işverenlerden koparabileceği anlık iyileştirmeler ve reformlar üzerinde yoğunlaşılmasını öneren kişiler bulunmaktaydı. İsyan ve ayaklanma hiçbir koşulda gündemde değildi. Buna rağmen, sözgelimi 1860'tan sonra doğan işçi önderleri arasında Yeni Kudüs düşüncesinden vaz geçmiş olanların sayısı çok azdı. Yalnızca Karl Marx'ın kuramlarının gelişmekte olan kapitalizm ışığında gözden geçirilmesi ('revizyonizm') gerektiğini değil, aynı zamanda sosyalizmin farazi hedefinin bu yolda kazanılan reformlardan daha az önemli olduğunu gafletle öne süren, kendi kendini yetiştirmiş sosyalist bir aydın olan Eduard Bernstein (1850-1932), kapitalizmin fiilen ortadan kalkmasını (zaman zaman çok zayıflasa da) merakla bekleyen emekçi politikacılar tarafından yoğun şekilde kınandı. Mevcut toplumun katlanılmaz olduğu inancı, 1900'lerde Almanya'da yapılan sosyalist bir kongrede yer alan bir gözlemcinin belirttiği gibi, "kapitalizm, [militanlarının] ağzına bir parmak bal çaldığında"[24] bile işçi sınıfından insanlara makul geliyordu. İşçi sınıfına umut veren şey yeni bir toplum idealiydi.

Buna karşın, eski sistemin yakında çökecek gibi görünmediği bir dönemde yeni toplum nasıl kurulacaktı? Kautsky'nin büyük Alman Sosyal Demokrat Partisi'ni pek çok insanı rahatsız edecek biçimde "devrimci ama devrim yapmayan bir parti'[25] olarak tanımlaması, sorunu özetlemektedir. SPD'nin yaptığı gibi, sarsılmaz bir muhalif tutumla teoride tamamen toplumsal devrime bağlı kalmak, hareketin büyüyen gücünü dönem dönem seçimlerde ölçmek ve kaçınılmaz zafere ulaşmak için tarihsel gelişmenin nesnel güçlerine güvenmek yeterli miydi? Eğer bu, uygu-

lamada sık sık yaptığı gibi, hareketin yıkamayacağı bir sisteme uyum göstermesi anlamına geliyorsa, değildi. Uzlaşmaz cephe (veya birçok radikal ya da militan öyle düşünüyordu), uzlaşmayı, edilgenliği, seferber olmuş emekçi ordularını yönetmeyi reddetmeyi ve kitlelerin arasında kendiliğinden yükselen mücadelenin bastırılmasını örgüt disiplini gibi hazin bir ad altında gizledi.

İsyancılardan, sıradan sendika militanlarından, muhalif aydınlardan ve devrimcilerden oluşan (ve 1905'ten sonra büyüyen) radikal sol ise, siyasal faaliyetin belli bir türüne angaje olmaları nedeniyle kaçınılmaz olarak reformist ve bürokratlaşmış olarak gördükleri proleter kitle partilerine karşı çıktı. Hakim ortodoksi, Kıta Avrupası'nda genellikle olduğu gibi ister Marksist, Britanya'da olduğu gibi ister Fabian tarzda anti Marksist olsun, onlara karşı ileri sürülen savlar oldukça benzerdi. Radikal sol, tehlikeli siyaset batağının çevresinden dolanan ve ideal olarak devrimci genel grev benzeri bir şeyle sonlanacak proletaryanın doğrudan eylemine bel bağlamayı yeğledi. 1914'ten önceki son on yılda serpilen 'devrimci sendikacılık', tam da adıyla, azami sayıda toplumsal devrimci ile, değişik derecelerde anarşist düşünceyle bağlantılı ademi merkeziyetçi sendika militanlığı arasındaki bu birlikteliği ifade etmektedir. Devrimci sendikacılık, uluslararası düzeyde emekçi kesimler arasında gözlenen ciddi rahatsızlıklarla ve sosyalist partilerde ne yapılabileceği ve ne yapılması gerektiği konusunda yaşanan belirsizliklerle çakışan hareketin ikinci büyüme ve radikalleşme döneminde, (İspanya dışında) esas olarak birkaç yüz ya da bin kadar proleter sendika militanının ve birkaç aydının ideolojisi olarak gelişti.

1905-1914 arasında batıda tipik bir devrimci, Marksizmi, (paradoksal olarak) devrim yolunda çalışmamanın bir özürü olarak kullanan partilerin ideolojisi olarak reddeden, muhtemelen bir çeşit devrimci sendikalistti. Burada, Marx'ın ruhuna bir parça haksızlık yapılmaktaydı; çünkü, gönderlerine onun bayrağını çeken batının proleter kitle partilerindeki en göze batan yan, gerçekte Marx'ın rolünün küçük olmasıydı. Bu partilerin önderlerinin ve militanlarının temel inançlarını, işçi sınıfının Marksist olmayan radikal ve Jakoben sol kanadından ayırmak çoğu zaman mümkün değildi. Hepsi de, aklın cehaletle ve hurafeyle (yani ruhbanlıkla); ilerlemenin karanlık geçmişle olan mücadelesine; bilime, eğitime, demokrasiye ve Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik laik üçlüsüne aynı şekilde inanıyorlardı. Üç vatandaşından birinin, kendini 1891'de resmen Marksist olarak tanıtan Sosyal Demokrat Parti'ye oy verdiği Almanya'da bile, 1905'ten önce *Komünist Manifesto* yalnızca 2000, 3000 adet basılmıştı; işçilerin kütüpha-

nelerindeki en rağbet gören ideolojik çalışma, başlığıyla kendini anlatan bir kitaptı: *Darwin versus Moses* [Musa'ya Karşı Darwin].[26] İşin gerçeği, yerli Marksist aydınların sayısı bile azdı. Almanya'nın önde gelen 'kuramcıları', Kautsky ve Hilferding gibi Habsburg İmparatorluğu'ndan veya Parvus ve Rosa Luxemburg gibi çarlık imparatorluğundandı. Çünkü Viyana ve Prag'ın doğusu, Marksizmle ve Marksist aydınla kaynıyordu; bu bölgelerde Marksizm olanca saflığıyla devrimci itkisini sürdürmekteydi ve en azından devrim beklentisinin dolaysız ve gerçek olması nedeniyle Marksizm ile devrim arasında bağlantı açıkça görülmekteydi.

Gerçekten de, başka birçoğunun olduğu gibi, emekçi ve sosyalist hareket modellerinin anahtarı da 1914'ten önceki elli yıllık tarihte yatmaktadır. Bu hareketler, çifte devrimin yaşandığı ülkelerde, daha doğrusu hemen herkesin devrimlerin en büyüğü olarak bildiği 1789 Fransız Devrimi'nin [vatanı] ve Waterloo ile aynı yılda kentte doğan birinin altmış yıllık ömründe birinci veya ikinci elden en azından iki ya da üç devrim gördüğü Batı ve Orta Avrupa kuşağında ortaya çıktılar. Emekçi ve sosyalist hareket, kendini bu geleneğin doğrudan devamı olarak gördü. Avusturyalı Sosyal Demokratlar, 1 Mayıs'ı kutlamadan önce, (1848 Viyana Devrimi kurbanlarının yıldönümü olan) Mart Günü'nü kutladılar. Ancak toplumsal devrim, ilk kuluçka dönemini geçirdiği bu kuşaktan hızla çekildi. Bu çekilmeyi hızlandıran etken, tam da kitlesel, örgütlü ve hepsinden önce disiplinli sınıf partilerinin ortaya çıkması oldu. Örgütlü kitlesel mitingler, titizlikle planlanmış toplu gösteriler ve yürüyüşler, seçim kampanyaları, isyan ve başkaldırı için hazırlık olmaktan çok, onların yerini aldı. Gelişmiş burjuva toplumunun var olduğu ülkelerde 'kızıl' partilerin ansızın kabarması, bu ülkelerin yöneticileri için gerçekten kaygı verici bir olguydu: Fakat, hemen hiç kimse başkentlerinde bir giyotin görmeyi beklemiyordu. Bu tür partileri, her şeye rağmen, iyileştirmelere ve uzlaşmaya yer veren bir sistemde radikal muhalefet grupları olarak gördüler. Bunlar, tersine bir retoriğe rağmen, çok fazla kan akıtmamış veya henüz akıtmamış ya da artık akıtmayan toplumlardı.

Yeni partilerin (en azından kuramsal olarak) eksiksiz bir toplumsal devrime, sıradan işçi kitlelerinin de bu partilere bağlı kalmalarını sağlayan şey, kapitalizmin onlara bazı iyileştirmeler sunmayacak olması değildi kesinlikle. Ama, yapılacak iyileştirmelere umudunu bağlamış işçilerin çoğu, bütün önemli düzelmelerin, öncelikle bir sınıf olarak kendi eylemlerine ve örgütlenmelerine bağlı olduğunu görebiliyordu. Aslında, toplu iyileştirme yolunu seçme kararı, bazı açılardan, diğer seçenekleri ipotek altına aldı. Topraksız yoksul tarım işçilerinin sendikalarda ve kooperatif-

lerde örgütlenmeyi seçtiği İtalya'nın bazı bölgelerinde, toplu göç seçeneği bir yana bırakıldı. İşçi sınıfında cemaat ve dayanışma duygusu ne kadar güçlüyse, içinde kalma yönündeki toplumsal baskı da o kadar güçlüydü (Ama bu, özellikle madenciler arasında, çocuklarını okutarak madenden uzak tutma isteğinin duyulmasına engel değildi). İşçi sınıfı militanlarının sosyalizme duydukları inancın ve işçi sınıfı kitlelerinin verdiği onayın arkasında yatan şey, her şeyden çok, yeni proletaryaya [toplumdan] ayrı bir dünyanın dayatılmış olmasıydı. Eğer umutluysalar, hareketten umutlu oldukları içindi (Örgütlü üyeleri gerçekten de gururlu ve umutluydu). 'Amerikan rüyası' ne kadar bireyciyse, Avrupalı işçiler de o denli kolektifti.

Bu devrimci miydi? Tüm devrimci sosyalist partilerin en güçlüsü olan Alman SPD'deki çoğunluğun davranışlarına bakarak karar verecek olursak, ayaklanma anlamında hemen hiç devrimci değildi. Fakat Avrupa'da, devrimin fiilen gündemde olduğu ve –en azından bir bölgesinde– gerçekten patlak verdiği geniş bir yarım daire şeklinde bir yoksulluk ve huzursuzluk kuşağı bulunmaktaydı. Bu kuşak, İspanya'dan, İtalya'nın büyük bölümünü içine alarak Balkan yarımadası üzerinden Rus İmparatorluğu'nun içlerine kadar uzanmaktaydı. İncelediğimiz dönemde devrim, Batı Avrupa'dan Doğu Avrupa'ya göç etti. Kıta Avrupası'nı ve dünyanın bu devrimci kuşağını bekleyen yazgıyı aşağıda inceleyeceğiz. Şimdi yalnızca, Marksizmin özgün yıkıcı yan anlamlarını Avrupa'nın doğusunda muhafaza ettiğini belirtmekle yetinelim. Rus devriminden sonra, toplumsal devrimin en has ideolojisi olarak, doğuya doğru yayılmanın yanı sıra batıya da geri döndü; yirminci yüzyılın büyük bir kısmında da bu niteliğini koruyacaktı. Bu arada, 1914'te savaşın patlak vermesiyle birdenbire açığa çıkana kadar aynı teorik dili konuşan sosyalistler arasındaki iletişim kopukluğu, kendileri neredeyse bunun farkına varmaksızın genişledi (O yıllarda, uzun zamandır Alman sosyal demokrat ortodoksisinin hayranı olan Lenin, onun başlıca kuramcısının bir hain olduğunu keşfetti).

V

Çoğu ülkede sosyalist partiler, ulusal ve dinsel ayrımlara rağmen, işçi sınıfının büyük çoğunluğunu harekete geçirme yolunda oldukları izlenimini verseler de, (Büyük Britanya dışında) proletaryanın nüfusun çoğunluğunu –sosyalistlere göre 'henüz'– oluşturmadığı, yadsınamaz bir gerçekti. O yüzden sosyalist partiler, propaganda ve ajitasyon hiziplerinden, kadro yapılarından, şuraya buraya dağılmış yerel kalelerden ibaret olmaya son verip bir kitle tabanına ulaşır ulaşmaz, dikkatlerini yalnızca işçi sınıfı ile

sınırlamalarının mümkün olmadığı da ortaya çıktı. 1890'ların ortalarında Marksistler arasında başlayan 'tarım sorunu'yla ilgili yoğun tartışma, kesin olarak bu keşfin bir yansımasıdır. 'Köylülük' (Marksistlerin haklı olarak iddia ettiği gibi; çünkü yirminci yüzyılın sonlarında bu gerçekten oldu) sönmeye yazgılı olsa da, henüz ezici oranda tarımsal bir yapıya sahip Avrupa ülkelerini bir yana bıraksak bile, tarımla geçinen Almanya'da yüzde 36, Fransa'da yüzde 43 oranındaki (1900) bir kesime sosyalistler ne önerebilirlerdi ya da önermeleri gerekirdi? Sosyalist partilerin çağrılarını saf proleter içerikten kurtarıp genişletme ihtiyacını, basit seçim hesaplarından veya devrimci değerlendirmelerden genel kurama kadar, çeşitli şekillerde formüle etmek ve savunmak mümkündü ("Sosyal Demokrasi, proletaryanın partisidir ... ancak ... aynı anda da bütün toplumsal yapının mevcut kapitalist aşamadan daha yüksek bir aşamaya yükselmesini tasarlayan, toplumsal gelişmenin de partisidir").[27] Bu yadsınamazdı; çünkü proletarya hemen her yerde oy açısından azınlıkta kalabilir, yalnız bırakılabilir, hatta diğer sınıfların birleşik gücü tarafından baskı altına alınabilirdi.

Fakat, tam da parti ile proletarya arasındaki özdeşlik, diğer toplumsal tabakalara seslenmeyi daha da zorlaştırdı. Sosyalizmi bir sınıf partisi olmaktan çıkarıp genişleterek kitle partisi haline getirmeyi seçen politik pragmatistlerin, reformistlerin, Marksist 'revizyonistlerin' önündeki engel bu özdeşlikti; çünkü öğretiyi, 'kuramcılar' olarak sınıflandırılan az sayıdaki yoldaşa bırakmaya hazır pratik politikacılar bile, partiye gerçek gücünü veren şeyin işçilere işçiler olarak yapılacak, varoluşsal denebilecek çağrı olduğunun farkındaydı. Dahası, –Sekiz Saatlik İşgünü ve toplumsallaştırma gibi– proleter ölçülere göre biçilmiş siyasi talepler ve sloganlar, diğer tabakalar için bir şey ifade etmiyor, hatta ima ettikleri kamulaştırma tehdidi, onları karşılarına alma tehlikesi taşıyordu. Sosyalist emek partileri, militanlarının ve (çoğu zaman) kitelerinin de kendilerini içinde rahat hissettikleri geniş fakat [toplumdan] ayrı işçi sınıfı evreninden çıkmak konusunda çok başarılı olamadılar.

Yine de, bu tür partilerin çağrıları, zaman zaman işçi sınıfının çok ötesine geçti; hatta kendilerini en ödünsüz biçimde tek bir sınıfla özdeş tutan kitle partileri bile, başka toplumsal tabakalardan açıkça destek gördüler. Örneğin, kırsal dünyayla aralarında ideolojik bir rabıtanın bulunmamasına karşın, sosyalizmin, Güney Fransa'da, Orta İtalya'da ve ABD'nin bazı bölgelerinde olduğu gibi (sadece 'kır proleterleri' olarak sınıflandırılabilecek olanların desteğini de değil) kırsal kesimin geniş bir alanını eline geçirdiği ülkeler vardı (Oklahoma'nın İncil zımbalama

işi yapan yoksul beyaz çiftçileri, şaşırtıcı biçimde ABD'de Sosyalist Parti'nin en sağlam kalesiydi. 1912'deki başkanlık seçimlerinde bu eyaletin en taşra sayılabilecek 23 kontluğunda sosyalist adaya yüzde 25'ten fazla oy çıktı). Toplam nüfus içindeki sayılarıyla karşılaştırıldığında, İtalya Sosyalist Partisi içinde en fazla temsil edilen grubun küçük zanaatçılar ve dükkân sahipleri olması da aynı şekilde dikkat çekicidir.

Bunun, kuşkusuz tarihsel sebepleri vardı. Cumhuriyetçi, demokrat, jakoben veya benzeri (laik) solun siyasal geleneğinin eski ve güçlü olduğu yerlerde sosyalizm, bunun mantıksal bir uzantısı –deyim yerindeyse solun büyük ebedi davalarına bağlılık bildirisinin bugünkü yorumu– olarak görülebilir. Bu geleneğin büyük bir güç olduğu Fransa'da, taşralı halk aydınlarına, cumhuriyetçi değerlerin savunucularına ve ilkokul öğretmenlerine sosyalizm çok çekici gelmekteydi ve Üçüncü Cumhuriyet'in başlıca siyasi gruplaşması, seçmenlerinin ideallerine olan saygısını, 1901'de Cumhuriyetçi Radikal ve Radikal Sosyalist Parti adını alarak gösterdi (Oysa radikal ya da sosyalist olmadığı açıktı). Ancak sosyalist partiler, yeterli olmadıkları hissedildiği zaman bile, (gördüğümüz gibi) salt onları paylaştıkları için bu tür geleneklerden (siyasal belirsizliğin yanında) güç de aldılar. Örneğin, oy hakkının hâlâ sınırlı olduğu devletlerde, demokratik seçme hakkı için verdikleri militanca ve etkili mücadele diğer demokratlardan destek gördü. En ayrıcalıksız olanların partisi olarak, Amerikan ve Fransız Devrimlerinden beri siyasi radikalizmin merkezinde yer alan eşitsizliğe ve 'ayrıcalık'a karşı savaşın standart taşıyıcıları olarak görülmeleri doğaldı; liberal orta sınıf gibi bu kavganın eski standart taşıyıcılarının çoğu ayrıcalıklı güçlere katılmış olduklarından, bu daha da fazla böyleydi.

Sosyalist partiler zenginlere kayıtsız şartsız karşı olduklarından, bu durumdan çok daha açık biçimde nemalandılar. O dönemin ölçütleriyle çok yoksul olmasalar da, istisnasız yoksul olan bir sınıfı temsil etmekteydiler. Sömürüyü, serveti ve zenginliğin bitmek bilmeyen bir hırsla yoğunlaştırılmasını eleştirdiler. Proleter olmasalar da, yoksul olup sömürüldüklerini hissedenler de böyle bir partiyi kendilerine oldukça yakın buldular.

Üçüncü olarak; sosyalist partiler, neredeyse tanım gereği, ondokuzuncu yüzyılın o kilit kavramına, 'ilerleme'ye kendilerini adamışlardı. Özellikle Marksist biçimiyle sosyalist partiler, tam içeriği belirsiz olmakla birlikte, aklın ve eğitimin, bilimin ve teknolojinin zaferine tanık olacak daha iyi bir geleceğe doğru tarihin kaçınılmaz ilerleyişini temsil etmekteydiler. İspanyol anarşistler, ütopyalarından söz ederken elektriğin ve otomatik atık boşaltma makinelerinin dilini kullandılar. Eğer, yalnızca umudun

eş anlamlısı olarak alınacak olursa, ilerleme, çok az şeyi olan ya da hiçbir şeyi olmayanların özlemiydi; burjuva ve efendi kültürünün egemen olduğu dünyada ilerlemenin gerçekliğine veya istenirliğine ilişkin yeni duyulmaya başlanan kuşkular ve şikayetlenmeler (aşağıya bakınız), en azından Avrupa'da, ilerleme düşüncesinin siyasi açıdan radikal ve plepyen çağrışımlarını güçlendirdi. Sosyalistlerin, ilerlemeye inanan, özellikle de liberalizm ve Aydınlanma geleneği içinde büyüyen ve onunla aşılanmış insanlar arasında ilerlemenin sahip olduğu saygınlıktan yararlandığına kuşku yoktur.

Son ve paradoksal olarak; hem sistem dışında, hem de (en azından devrime kadar) sürekli muhalefet konumunda olmaları, onlara avantaj sağladı. Sistem dışılıklarıyla, toplum içindeki konumları alışılmıştan farklı olan (–çoğu Avrupa ülkesinde rahatı yerinde burjuvalar olarak yaşasalar bile– Yahudiler ve Fransa'daki Protestan azınlık gibi) azınlıklardan istatistiksel olarak beklenebilecek olandan çok daha fazla destek buldular. Muhaliflikleriyle, yönetici sınıfların pisliğine bulaşmamış olan bu partiler, çok uluslu imparatorluklarda (sırf bu nedenle ayrı bir ulusal renk kattıkları kızıl bayrak etrafında toplanabilecek olan) baskı altındaki ulusları kendilerine çekebildiler. Gelecek bölümde göreceğimiz gibi, Çarlık İmparatorluğu'nda durum böyleydi ve orada en dramatik örneği Finliler oluşturmaktaydı. Yasalar izin verdiğinde, oyların yüzde 37'sini alan ve 1916'da bunu yüzde 47'ye çıkaran Fin Sosyalist Partisi, *de facto* ülkesinin ulusal partisi halini aldı.

Dolayısıyla, ismen proleter olan partiler, proletaryanın dışında da dikkate değer bir destek buldular. Böyle bir durumun söz konusu olduğu yerlerde, bu tür partilerin uygun koşullar altında hükümet partileri haline gelmeleri kolaylıkla mümkündü ve 1918'den sonra gerçekten de öyle oldu. Ne var ki, 'burjuva' yönetim sistemine girmeleri, devrimciliklerinden, hatta radikal muhaliflikliklerinden ayrılmaları anlamına geliyordu. 1914'ten önce düşünülmesi tamamen olanaksız bir şey olmamakla birlikte, halkın buna cevaz vermediği kesindi. 'Burjuva' bir hükümete katılan ilk sosyalist –daha sonra Fransa Devlet Başkanı– olan Alexandre Millerand (1899), ittifakı, kapıda duran gerici tehdite karşı cumhuriyeti savunmak için kurduğu mazeretine rağmen, ulusal ve uluslararası hareketten tantanalı bir şekilde kovuldu. 1914'ten önce ciddi hiçbir sosyalist politikacı, onun yaptığı hatayı yapacak kadar akılsız değildi (Gerçekten de, Fransa'da Sosyalist Parti 1936'ya kadar hiçbir hükümete katılmadı). Yüzeyde, sosyalist partiler savaşa kadar arı ve uzlaşmaz niteliklerini korudular.

Bununla beraber son bir soru daha sormak gerekiyor. Ele aldığımız dönemde işçi sınıfının öyküsü, yalnızca, sosyalist olması gerekmeyen sınıf

örgütlenmesi ya da proletaryanın getto dünyasındaki yaşam biçimlerinde ve davranış kalıplarında ifadesini bulan türsel sınıf bilinci bağlamında yazılabilir mi? Yalnızca kendilerini bir sınıfın üyesi olarak hissettikleri ve öyle davrandıkları ölçüde, evet. Böyle bir bilinç, çok uzaklara, örneğin bölgedeki Yahudi sosyalistlerin yardımıyla işverenlerine karşı greve giden, Galiçya'nın ücra bir köşesinde (Kolomya) ayin şalı üreten Yahudi Hasiler mezhebine bağlı aşırı dindar dokumacılar gibi, hiç beklenmedik yerlere kadar genişleyebilir. Buna karşın, yoksulların, özellikle çok yoksulların büyük çoğunluğu, kendilerini ne 'proleter' gibi hissettiler, ne öyle davrandılar, ne de örgütleri ve hareketin eylem tarzlarını kendileri için uygun veya anlamlı buldular. Kendilerini ebedi yoksullar, dışlanmışlar, şanssızlar veya kenardakiler kategorisine ait gördüler. Kırsal kesimden ya da yabancı bir yerden büyük kente göçmüşlerse, işçi sınıfı mahallelerinin içinde kalan bir gettoda yaşayabiliyorlardı; ama, çok azı gerçek anlamda ücretli bir işte çalışan yoksul ailelerin, yasal olsun olmasın ufak tefek işlerle ancak yaşamlarını sürdürdükleri pazara ya da caddelere yakın gettolarda oturuyorlardı. Onlar için önemli olan sendika veya sınıf partisi değil, komşular, aile, kendilerine lütufta bulunabilecek veya iş verebilecek patronlardı; aksi halde, kamu otoritelerine baskı yapmak yerine, onlardan, rahiplerden, eski memleketlilerden, yeni ve bilinmeyen bir çevrede yaşamayı mümkün kılan herkesten ve her şeyden uzak duruyorlardı. Eğer kentin eski mahallelerinde yaşayan pleplerdenseler, onların yer altındaki yaşamlarına ve kanunsuz dünyalarına anarşistlerin duydukları hayranlık, onları daha proleter ya da politik yapacak değildi. Arthur Morrison'un *A Child of the Jago* (1896) kitabındaki veya Aristide Bruant'ın *Belleville-Ménilmontant* adlı şarkısındaki dünya, her ikisinde de zenginlere karşı bir küskünlük duygusunun varlığı dışında, sınıf bilincinin hakim olduğu bir dünya değildi. Altın çağlarını bu yıllarda yaşayan İngiliz müzikholünün ironik, umursamaz, kabullenici, tamamen apolitik dünyası*, bilinçli işçi sınıfının dünyasına daha yakın olmakla birlikte, içerdiği temalar –kaynanalar, eşler, kirayı çıkartamama– bir ondokuzuncu yüzyıl kentinde rastlanabilecek türden herhangi bir mazlumlar topluluğuna ait şeylerdi.

Bu dünyaları unutmamalıyız. Aslında, (paradoksal bir biçimde) dönemin sanatçılarına, klasik proletaryanın saygın, tek renkli ve özellikle taşralı dünyasına göre daha çekici geldikleri için, unutulmadılar da. Fakat

* Gus Elen'in şarkısında geçtiği gibi:

Bir merdiven ve gözlükle
Hackney Bataklıklarını görebilirdiniz
Aradaki evler olmasaydı eğer.

onları, proletaryanın dünyasıyla karşı karşıya da getirmemek gerekir. Plepyen yoksulların kültürü, hatta geleneksel dışlanmışların dünyası, bir arada bulundukları yerlerde, sınıf bilinci kültürü üzerinde etkili oldu. Her ikisi de birbirini tanıdı; ve söz gelimi Berlin'de veya büyük liman kenti Hamburg'da olduğu gibi, sınıf bilincinin ve ona dayanan hareketin güçlü olduğu yerlerde, endüstri öncesine ait çeşitli yoksul dünyalar ona uyum gösterdi, hatta muhabbet tellalları, hırsızlar ve çalıntı eşya satıcıları ona saygıda kusur etmedi. Anarşistler farklı düşünseler de, onların bu dünyaya verebilecekleri bir şeyleri yoktu. Bu insanlar, bağlılık bir yana, eylemcilerin kararlı militanlığından bile yoksundular (Gerçi, her eylemcinin bildiği gibi, işçi sınıfı üyesi sıradan insanların büyük çoğunluğu böyleydi). Militanların, bu edilgenliğin ve şüpheciliğin ölü ağırlığına ilişkin şikayetlerinin sonu yoktur. Bu dönemde kendi hareketlerinde ve partilerinde ifadesini bulan bilinçli bir işçi sınıfı ortaya çıktığı ölçüde, endüstri öncesi döneme ait plepler onun etki alanına girdiler; girmezlerse, tarihin dışında kalacaklardı, çünkü tarihin yapıcısı değil, kurbanıydılar.

6
Dalgalanan Bayraklar: Milletler ve Milliyetçilik

'Scappa, che arriva la patria' (Kaç, anavatan geliyor).
İtalyan köylü bir annenin oğluna seslenişi.[1]

Dilleri karmaşıklaştı, çünkü artık okuyabiliyorlardı. Kitap okuyorlar –ya da okumayı kitaplardan öğreniyorlar ... Edebiyat dili ile imlaya dikkat eden bir telaffuz, dilin yerel kullanımına hakim olma yolunda.
H. G. Wells, 1901[2]

Milliyetçilik ... demokrasiye saldırmakta, ruhban karşıtlığını yok etmekte, sosyalizmle savaşmakta ve pasifizmin, insanlıkçılığın ve uluslararasıcılığın altını oymaktadır... Liberalizm programının sona erdiğini ilan etmektedir.
Alfredo Rocco, 1914[3]

I

İşçi sınıfı partilerinin doğuşu, demokratikleşen siyasal yaşamın önemli bir yan ürünüyse, siyasal yaşamda milliyetçiliğin yükselişi de bir diğer yan ürünüydü. Milliyetçiliğin kendi başına yeni bir şey olmadığı açıktı (bkz: *Devrim Çağı, Sermaye Çağı*). Ne var ki, 1880'den 1914'e kadarki dönemde milliyetçilik, çarpıcı bir sıçrama gösterdi, ideolojik ve siyasi içeriği dönüşüm geçirdi. Sözcük dağarcığı bile bu yılların önemine işaret etmektedir. Çünkü 'milliyetçilik' sözcüğü, ilk kez ondokuzuncu yüzyılın sonunda, bu tür hareketlerin niteleyici özelliklerinden biri haline gelecek olan kendi devletlerinin saldırgan yayılmacılığından yana ve yabancılara, liberallere, sosyalistlere karşı ulusal bayrağı yükseltmeye hevesli İtalya'daki ve Fransa'daki sağcı ideolojik grupları tanımlamak için kullanıldı. Bu, aynı zamanda 'Deutschland Über Alles' (herşeyin üstünde Almanya) şarkısının, rakip besteleri geride bırakarak Almanya'nın ulusal marşı olduğu bir dönemdi. Başlangıçta söz konusu görüngünün yalnızca sağcı yorumunu dile getirmesine rağmen, 'milliyetçilik' sözcüğünün, yaklaşık 1830'dan beri Avrupa siyasal yaşamının sözcük dağarcığının bir parçası haline gelen biçimsiz 'milliyet ilkesi'nden daha elverişli olduğu görüldü,

böylece sözcük, aynı zamanda siyasal yaşamda 'ulusal dava'yı en yüce değer olarak gören bütün hareketler için, yani kendi kaderini tayin hakkını, yani son tahlilde ulusal olarak tanımlanmış belli bir grup adına bağımsız bir devlet kurmayı talep eden bütün hareketler için kullanılmaya başlandı. Böylelikle bu tür hareketlerin veya bu tür hareketler adına konuşma hakkını kendinde bulan önderlerin sayısı, dönemimizde çarpıcı biçimde arttı.

'Milliyetçiliğin' temeli, bütün biçimlerinde aynıydı: İnsanların kendilerini duygusal olarak 'ulus'ları ile özdeşleştirmeye ve Çek, Alman, İtalyan –veya her ne iseler– sıfatıyla siyasi açıdan harekete geçmeye hazır olmaları (Siyasi istismara açık bir hazır oluş). Siyasal yaşamın demokratikleşmesi, özellikle seçimler, bu insanların seferber edilmesi için bol bol fırsat sundu. Bunu devletler yaptığında, 'vatanseverlik' adını verdiler; ve köklü ulus devletlerde ortaya çıkan ilk 'sağcı' milliyetçilik', özünde vatanseverliğin tekelinin aşırı siyasi sağda olduğu iddasındaydı. Böylelikle, diğerleri bir çeşit vatan hainliğiyle damgalandı. Ondokuzuncu yüzyılın büyük bir kısmında milliyetçilik, daha çok liberal ve radikal hareketlerle ve Fransız Devrimi ile özdeş tutulduğundan, bu yeni bir olguydu. Fakat, başka yerlerde milliyetçiliğin siyasi yelpazedeki herhangi bir renkle özdeşleştirilmesi gerekmiyordu. Henüz kendilerine ait bir devletten yoksun olan ulusal hareketler arasında, kendilerini sağla ya da solla özdeşleştirenlere veya her ikisine de ilgisiz kalanlara rastlamaktayız. Gerçekten de, daha önce gördüğümüz gibi, insanları ulusal bir temelde, fakat (öncelikli çağrıları toplumsal kurtuluş yönünde olduğundan) deyim yerindeyse tesadüfen seferber eden ve hiç de güçsüz olmayan hareketler vardı. Dolayısıyla, ulusal kimliğin bu dönemde devletlerin siyasal yaşamında önemli bir unsur olduğu veya haline geldiği açık olsa da, ulusal çağrıyı bir başka çağrıyla bağdaşmaz görmek büyük hata olur. Milliyetçi politikacıların ve muarızlarının, aynı anda iki şapka giymenin mümkün olmaması gibi, bir çağrının diğerini dışarıda bırakacağını ileri sürmekten hoşlanmaları doğaldı. Fakat tarihin ve gözlemlerin gösterdiği gibi durum böyle değildir. Dönemimizde, Dublin'deki 'Easter Ayaklanması'nın başında bulunduğu için 1916'da idam edilecek olan James Connolly gibi, aynı anda sınıf bilincine sahip Marksist devrimci ve İrlandalı bir yurtsever olmak son derece mümkündü.

Fakat, kitle siyasetinin geçerli olduğu ülkelerde partiler aynı taban için mücadele ettikleri sürece birbirini karşılıklı olarak dışlayan tercihler yapmak zorundaydılar.

Potansiyel seçmenlerine sınıf kimliği temelinde seslenen yeni işçi sınıfı hareketleri kendilerini, (çok uluslu bölgelerde genelllikle olduğu

gibi) proleterlerden ve potansiyel sosyalistlerden kendilerini Çekler, Polonyalılar ve Slovenler sıfatıyla desteklemelerini isteyen partilerle rekabet içinde bulduklarında, çok geçmeden bu tercih zorunluluğunun farkına vardılar. O nedenle, kitle hareketleri halini alır almaz 'ulusal sorun'la meşgul olmaları gerekti. Kautsky ve Rosa Luxemburg'tan, Avusturyalı Marksistlerden Lenin'e ve genç Stalin'e kadar önemli her Marksist kuramcının, bu dönemde bu konudaki ateşli tartışmalarda rol almış olması, sorunun aciliyetini ve önemini göstermektedir.[4]

O nedenle, siyasi bir güç haline geldiği yerlerde ulusal kimlik, siyasi yaşamın bir tür genel alt tabakasını oluşturdu. Bu durum, belli bir milliyetçilik ya da vatanseverlik üzerinde hak iddia edildiğinde bile, ulusal kimliğin muhtelif dışavurumlarının tanımlanmasını son derece güçleştirmektedir. Göreceğimiz gibi, ele aldığımız dönemde ulusal kimliğin çok daha yaygınlaştığı ve siyasal yaşamda ulusal çağrının öneminin arttığı neredeyse kesindir. Fakat bundan da önemlisi, siyasal milliyetçilik içinde, yirminci yüzyıl açısından derin sonuçlar yaratacak bir dizi büyük başkalaşımın ortaya çıkmasıydı.

Bu başkalaşımın dört boyutundan söz etmek gerekir. Birincisi, (görmüş olduğumuz gibi) siyasi sağ tarafından sahiplenilen bir ideoloji olarak milliyetçiliğin ve yurtseverliğin doğuşuydu. Bu, uç ifadesini, iki savaş arasındaki dönemde faşizmde bulacaktı (Faşizmin ideolojik ataları burada aranmalıdır). İkincisi (ve milliyetçi hareketlerin liberal evresine tamamen yabancı bir özellik olarak), bağımsız egemen devletlerin kurulmasını içeren ulusların kendi kaderini tayin hakkı, yalnızca ekonomik, siyasi ve kültürel bir varlık gösterebilen bazı uluslar için değil, fakat 'ulus' olduğunu iddia eden gruplar için de geçerli bir varsayımdı. Ondokuzuncu yüzyıl milliyetçiliğinin peygamberi Giuseppe Mazzini tarafından 1857'de 'uluslar Avrupası'nı oluşturması tasarlanan on iki büyük siyasi varlık ile (bkz: *Sermaye Çağı*, 5. Bölüm, I) Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Başkan Wilson'ın ulusların kendi kaderlerini tayin ilkesinden doğan yirmi altı –İrlanda'yı katarsak yirmi yedi– devlet arasındaki fark, eski ve yeni varsayımlar arasındaki farkı göstermektedir. Üçüncüsü, 'ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı'nın, tam bağımsız devlet dışında, özerklikle karşılanmasının mümkün olmadığı varsayımı giderek güçlenmekteydi. Ondokuzuncu yüzyılın büyük bölümünde, özerklik taleplerinin çoğunluğunda böyle bir şey tasavvur bile edilmemişti. Son olarak, ulusu, etnikliğe, özellikle de dile göre tanımlama doğrultusunda yeni bir eğilim söz konusuydu.

1870'lerin ortalarından önce, kendilerini 'uluslar'ın temsilcisi olarak gören esas olarak Avrupa'nın batı yarısındaki devletlerle (örneğin Fransa,

İngiltere ya da yeni Almanya ve İtalya), başka bir siyasi ilkeye dayanmakla birlikte ulusal nitelikli olduğu düşünülebilecek gerekçelerle sakinlerinin ana gövdesini temsil ettiği kabul edilen devletler bulunmaktaydı (Bu durum, hem Rus, hem Ortodoks yöneticiler olarak Büyük Rus halkının sadakatine sahip çarlar için geçerliydi). Habsburg İmparatorluğu ve belki Osmanlı İmparatorluğu dışında, köklü devletlerde sayısız milliyetin varlığı, (özellikle bir Alman ve İtalyan devleti kurulduktan sonra) önemli bir siyasi sorun oluşturmuyordu. Tabii, Rusya, Almanya ve Avusturya arasında bölünmüş, ama hiçbir zaman bağımsız bir Polonya'nın ihyasını gözden kaybetmemiş Polonyalılar vardı. Birleşik Krallık'ta İrlandalılar vardı. Aralarında ancak bazıları (örneğin 1871'de Almanya tarafından ilhak edilen Alsace-Lorraineliler) siyasi sorun yaratsalar da, kendilerini, üyesi olmayı fazlasıyla isteyecekleri söz konusu ilgili ulus devletin şu ya da bu nedenle sınırları dışında buluveren çeşitli milliyetler vardı (İleride İtalya tarafından Fransa'ya bırakılacak olan Nice ve Savoy, göze çarpan bir rahatsızlık belirtisi göstermediler).

Gerçekte, Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki son kırk yılda Avrupa'da, Alman İmparatorluğu'nun kurulmasından önceki son kırk yılda olduğundan çok daha az sayıda (Bulgaristan [1878], Norveç [1907], Arnavutluk [1913] gibi çok da önemli olmayan) yeni ulusal devlet kurulmuş olmasına karşın, 1870'lerden itibaren Avrupa'da milliyetçi hareketlerin sayısında önemli bir artış olduğuna kuşku yoktur.* Yalnızca, o zamana dek 'tarih dışı' görülen (yani, daha önce bağımsız bir devlete, yönetici sınıfa veya kültür seçkinlerine sahip olmamış) örneğin Finler ve Slovaklar gibi halklar arasında değil, fakat hakkında daha önce folklor meraklıları dışında kimsenin pek kafa yormadığı Estonyalılar ve Makedonyalılar gibi halklar arasında da artık 'ulusal hareketler' mevcuttu. Ayrıca, köklü ulus devletlerdeki bölgesel topluluklar, 'ulus' sıfatıyla siyasi bir hareketlenme göstermeye başladılar; gelecekte adı çok duyulacak bir bölge avukatı olan David Lloyd George önderliğinde 1890'larda bir Genç Galler hareketinin örgütlendiği Galler Ülkesi'nde ve 1894'te Bask Ulusal Partisi'nin kurulduğu İspanya'da olan buydu. Yine, yaklaşık aynı sıralarda Theodor Herzl, o güne dek bu tür bir milliyetçiliği anlamsız bulan ve bilmeyen Yahudiler arasında Siyonizm'i başlattı.

* 1830-71 döneminde kurulan ya da uluslararası düzlemde tanınan devletler arasında Almanya, İtalya, Belçika, Yunanistan, Sırbistan ve Romanya bulunmaktaydı. 1867'deki sözde 'Uzlaşma' da, Habsburg İmparatorluğu tarafından Macaristan'a oldukça kapsamlı bir özerklik verilmesinden öteye gitmedi.

Toplu göç, geri kalmış toplulukların üyelerine geride bıraktıklarıyla özdeşleşrme doğrultusunda güçlü bir nostalji dürtüsü vermiş ve zihinlerini yeni siyasi fikirlere açmış olmasına karşın, bu hareketlerin birçoğu, adlarına konuştuklarını iddia ettikleri insanlardan henüz çok fazla bir destek görmüyordu. Bununla birlikte, kitle ile 'ulus' arasındaki özdeşlik büyüdü ve milliyetçilik sorunu, hem devletler hem de milliyetçi olmayan rakipler için başa çıkılması daha güç bir siyasi sorun haline geldi. 1870 başlarında Avrupa manzarasına bakanların çoğu, İtalyanların ve Almanların birliklerini kurmalarından ve Avusturya-Macaristan uzlaşmasından sonra, 'milliyet ilkesi'nin eskisi kadar yıkıcı olmadığını düşündüler. Hatta kendilerinden nüfus sayımlarına dille ilgili bir sorunun konması (1873 Uluslararası İstatistik Kongresi tarafından önerilen bir adım) istenen Avusturyalı otoriteler, fazla heyecan duymasalar da, hayır demediler. Ancak, son on yılda yaşanan ulusal kızgınlıkların dinmesini beklemek gerektiğini düşünüyorlardı. Varsayımlarına göre, böyle bir şey 1880 nüfus sayımında yapılabilirdi. Oysa, bundan daha çarpıcı bir hata olamazdı.[5]

Bununla birlikte, uzun vadede, ulusal davanın şu ya da bu halk arasında zamanla göreceği desteğin derecesinden çok, milliyetçiliğin tanımındaki ve programındaki dönüşümün önemli olduğu görüldü. Biz bugün, uluslaın etnik-dilsel tanımına öylesine alıştık ki, bunun, ondokuzuncu yüzyılın sonlarında icat edildiğini unutuyoruz. Konunun fazla derinine inmeden, İrlanda hareketinin ideologlarının, 1893'te Gal Birliği'nin kurulmasından bir süre sonrasına kadar, İrlanda ulusunun davasını Gal dilinin savunusuyla ilişkilendirmeye başlamadıklarını; Baskların da, (aynı döneme kadar) ulusal iddialarını (tarihsel *fuero*larından ve anayasal ayrıcalıklarından ayrı olarak) dillerine dayandırmadıklarını; Makedonların, Sırp-Hırvatlara mı yoksa Bulgarlara mı benzediğiyle ilgili ateşli tartışmaların, Makedonların bu iki halktan hangisiyle birleşeceklerine karar vermekte kullanılan son savlar arasında yer aldığını hatırlamak yeterlidir. Siyonist Yahudilere gelince, Yahudi ulusunu, hiçbir Yahudinin –o zamanlar kullansalar bile– Babil tutsaklığı günlerinden beri günlük hayatta kullanmadıkları İbraniceyle özdeşleştirerek, daha da ileri gittiler. İbranice, 'milliyetçilik' sözcüğüne İbranice'de bir karşılık uydurarak uygun bir sözcükçe oluşturma işlemini başlatan biri tarafından tam bu sıralarda (1880) –kutsal bir dilden ve bir tören dilinden veya bilginlerce kullanılan *lingua franca*'dan farklı– günlük kullanıma uygun bir dil olarak icat edildi ve bir iletişim aracı olmaktan çok, Siyonist bağlılığın bir simgesi olarak öğretildi.

Bu söylenenler, dilin daha önceleri önemsiz bir ulusal mesele olduğu anlamına gelmez. Diğer unsurların yanında o da ulusallığın ölçülerinden

biriydi ve genel olarak ne kadar az göze çarpan bir şeyse, bir halk kitlesinin onun kolektif niteliğiyle özdeşliği de o kadar güçlüydü. Sadece annelerin çocuklarıyla, kocaların karılarıyla ve komşuların kendi aralarında ne konuştuklarını kontrol etmenin gerçekten olanaksızlığından bile olsa, dil, onu konuşmakla yetinenler için ideolojik bir savaş alanı değildi. Çoğu Yahudinin günlük hayatta kullandığı dilin, yani Yiddiş dilinin, Siyonist olmayan sol onu ele alıncaya kadar ideolojik boyutu yoktu; ne de o dili konuşan Yahudilerin çoğu (aralarında Habsburg İmparatorluğu'nun yöneticilerinin de bulunduğu) yetkililerin onu ayrı bir dil olarak kabul etmemesini önemsiyordu. Milyonlarca insan, tek bir etnik temele dayanmadığı aşikar olan Amerikan ulusunun üyesi olmayı tercih ettiler ve o dili konuşma çabalarına ulusal sürekliliğin asli bir unsurunu sokmadan, gerekli ve işlevsel olduğu için İngilizce öğrendiler. Dilsel milliyetçilik, konuşan değil, okuyup yazan insanların yarattığı bir şeydi; ve içinde uluslarının temel karakterini keşfettikleri 'ulusal diller', hergün konuşulan edebi olmayan dilleri oluşturan, yapboz oyununa benzeyen yerel ya da bölgesel lehçelerin içinden, çağdaş ve edebi kullanım için derlenmeleri, standartlaştırılmaları, türdeşleştirilmeleri ve modernleştirilmeleri gereken insan yapısı şeylerdi. Eski ulus devletlerin veya okuryazar kültürlerin büyük yazılı ulusal dilleri, uzun zaman önce (Almanca ve Rusça onsekizinci, Fransızca ve İngilizce onyedinci yüzyıllarda, İtalyanca ve Kastilya lehçesi daha da önce) bu derleme ve 'düzeltme' aşamasından geçmişlerdi. Daha küçük dil grupları içinse ondokuzuncu yüzyıl, büyük 'otoriteler'in sözcük dağarcığını ve deyimlerin 'doğru' kullanışlarını yerleştirdikleri bir dönem oldu. Pekçoğu –Katalan, Bask, Baltık dilleri– için bu dönem, ondokuzuncu ve yirminci yüzyılların arasındaki dönemeç oldu.

Yazılı diller, zorunlu olmamakla birlikte, ülkelerle ve kurumlarla yakından ilişkiliydi. Kendini, ulusal ideolojinin ve programın standart bir yorumu olarak kuran milliyetçilik özünde ülkeseldi; çünkü, temel modeli, Fransız Devrimi'nin ülkesel [teritoryal] devleti ya da net olarak tanımlanmış bir toprak [ülke] ve orada yaşayanlar üzerinde halihazırda mevcut olan siyasi denetimi yetkinleştirmeye en yakın şeydi. Bir kez daha Siyonizm, bu konuda uç bir örnek oluşturmaktadır; çünkü Siyonizmin, Yahudi halkına binlerce yıl süreklilik, tutunum ve sarsılmaz bir kimlik kazandırmış olan gerçek gelenek içinde evveliyatı ya da bu gelenekle organik ilişkisi bulunmayan, ödünç alınma bir program olduğu çok açıktı. Bu program onlardan, (üzerinde başkalarının yaşadığı) bir toprak –Herzl'e göre, bu toprağın Yahudilerle tarihsel bir bağlantısının olması bile gerekmiyordu– ve yanı sıra bin yıldır konuşmadıkları bir dil edinmelerini istiyordu.

Ulusların yalnızca kendilerine ait bir toprakla özdeşleştirilmesi, dünyanın dış göç alan, hatta almayan bölgelerinde öyle sorunlara yol açtı ki, özellikle Habsburg İmparatorluğu'nda ve Yahudi diasporasında alternatif bir milliyet tanımı ortaya çıktı. Milliyet buralarda, belli bir topluluğun kendisiyle ilişkilendirildiği bir harita parçasına değil, nerede yaşarsa yaşasınlar kendilerini bir milliyetin üyesi olarak gören topluluk üyelerine içkin bir şey olarak görüldü. Üyeler, bu sıfatla 'kültürel özerkliğe' sahip olacaklardı. Bir yanda coğrafi ve diğer yanda insani 'ulus' kuramını savunanlar, (özellikle uluslararası sosyalist harekette ve Yahudiler içinde Siyonistler ve Bundcular arasında) sert tartışmalara girdiler. İnsan [ögesine dayanan] kuram daha zararsız olmakla birlikte, her iki kuram da doyurucu değildi. Neticede kuram, savunucularının, önce bir ülke yaratmalarını ve sonra burada yaşayanları düzgün bir ulusal şekle sokmalarını (ya da 1918'den sonra yeni bağımsızlığına kavuşmuş Polonya'nın önderi Pilsudski'nin sözleriyle "Devleti yaratan, ulus değil, ulusu yaratan devlettir."[6]) sağlamadı.

Toplumbilim açısından bakıldığında, ülkeci olmayanlar hemen tamamen haklıydılar. Özellikle tarihin büyük bölümünde insanların, insanlığın en köklü –yani tarımla geçinenler– bölümüne ait olduğu düşünülürse, –bir avuç göçebeyi veya diasporadaki halkları bir yana bırakırsak– 'yurt' olarak adlandırılan toprak parçasına her zaman derin bir bağlılık duyulmuştur. Fakat, modern 'baba toprağı' terimindeki 'baba' sözcüğü ne kadar gerçek babaysa, bu 'yurt toprağı' da [home territory; memleket] o kadar modern ulusun toprağıydı. 'Memleket' [homeland], aralarında gerçek toplumsal ilişkiler bulunan insanlardan meydana gelen *gerçek* bir topluluğun yaşadığı yerdi; yoksa, bir toplumun on –hatta bugün yüz– milyonlarca üyesi arasında bir tür bağ yaratan hayali [muhayyel] bir topluluğun değil. Terimlerin kendisi de bunu kanıtlamaktadır. İspanyolcada *patria* [vatan], ondokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar İspanya'nın sınırları ile örtüşmüyordu. Onsekizinci yüzyılda hâlâ bir insanın doğduğu yer ya da kent anlamına geliyordu.[7] İtalyanca'daki *pease* ('ülke') ve İspanyolcadaki *pueblo* ('halk'), ulusal toprak/ülke veya orada yaşayanlar anlamına geldiği gibi, köy anlamına da gelebilmekteydi ve hâlâ öyledir.* Milliyetçilik ve devlet, onları birer eğretilemeye dönüştüren büyüklükteki ve ölçekteki ülkeler ve halklar adına, kandaş toplulukları, komşulukları ve yurtluğu devraldı.

* Alman televizyon dizisi *Heimat*'ın yarattığı etkinin, karakterlerinin, (İspanyolcadaki terimi kullanacak olursak) 'küçük anavatan'daki –Hunsrück dağı– deneyimlerini 'büyük anavatan' Almanya'daki deneyimleriyle birleştirmesinde yattığı açıktır.

Fakat elbette, insanların alıştıkları gerçek toplulukların –köyün ve kandaş topluluğun, mahallenin ve *barrio*nun*, loncanın, kardeşlik cemiyetinin ya da her neyse– gerilemesiyle, bu toplulukların üyeleri de, onların yerini alacak bir şeye ihtiyaç duydular. Hayali bir cemaat olan 'ulus', bu boşluğu doldurabilirdi.

Ulus, ondokuzuncu yüzyıla özgü bir görüngü olan 'ulus devlet'e –kaçınılmaz olarak– eklemlenmiş buldu kendini. Pilsudski siyasi açıdan haklıydı. Devlet, ulusu yaratmakla kalmadı, ulusu yaratması *gerekti*. Yönetimler, şimdi postacıdan polise, öğretmene ve (birçok ülkede) demiryolu çalışanına kadar, mütevazı, fakat her yerde hazır ve nazır mümessilleri aracılığıyla, ülkelerindeki her yurttaşa günlük yaşamında doğrudan ulaşmaktaydı. Yönetimler, erkeğiyle –sonunda kadınıyla– yurttaşların devlete etkin kişisel bağlılıklarını (gerçekte 'vatanseverlik'lerini) gereksinmekteydi. Giderek demokratikleşen bir çağda, toplumsal üstlerine geleneksel tarzda kendiliğinden boyun eğen toplumsal tabakalara veya toplumsal itaatin etkin bir garantisi olarak geleneksel dine bel bağlamaları artık mümkün olmayan yetkililerin, yıkıcılığa ve muhalefete karşı devletin uyruklarını bir araya getirecek bir yol bulmaları gerekiyordu. 'Ulus', devletlerin yeni vatandaşlık diniydi. Bütün vatandaşları devletlerine bağlayan bir harç; ulus devleti doğrudan vatandaşına ulaştırmanın bir yolunu ve devlete bağlılığın üzerinde başka bağlılıklara –dine, devletle özdeş olmayan milliyete ve etnik kimliğe, belki de (hepsinin ötesinde) sınıf bağlılığına– seslenenleri dengeleyen bir ağırlık sundu. Anayasal devletlerde kitleler seçimler aracılığıyla siyasetin içine çekildikçe, bu tür çağrıların yantı bulacağı alan da genişledi.

Dahası, anayasal olmayan devletler bile, Tanrının onadığı yetkililere itaat etmenin görevleri olduğunu anımsatmanın yanında, milliyet temelinde de uyruklarına seslenebilmenin (demokrasinin tehlikelerini göstermeyen türden bir demokratik çağrı) sağlayacağı siyasal gücün kıymetini takdir ettiler. Hatta, 1880'lerde devrimci kışkırtmalarla karşı karşıya kalan Rus çarı, 1830'larda büyükbabasına boşuna önerilen politikayı, yani iktidarını yalnızca otokrasi ve ortodoksluk ilkelerine değil, aynı zamanda milliyete de dayandırma (yani Ruslara Ruslar olarak seslenme) politikasını uygulamaya başladı.[8] Elbette bir anlamda on dokuzuncu yüzyılın bütün monarkları, (hiçbiri yönettikleri ülkenin yerlisi olmadığından) uygulamada ulusal maskeler takmak zorunda kaldılar. Britanya'nın, Yunanistan'ın, Romanya'nın, Rusya'nın, Bulgaristan'ın ya da taçlı başlara ihti-

* İsponyolca konuşan ülkelerde semt, mahalle –çn.

yaç duyan herhangi bir ülkenin yöneticisi veya yönetici eşi olan (çoğunlukla) Alman prens ve prensesler, uluslararası prensler birliğinin –ya da hepsi birbiriyle akraba olduğundan, daha doğru deyişle ailesinin– diğer üyeleriyle, kendi uyruklarıyla olduğundan çok daha fazla ortak özelliğe sahip olsalar bile, milliyet ilkesine olan saygılarını, kendilerini (Kraliçe Victoria gibi) Briton veya (Bavyeralı Otto gibi) Yunanlı yaparak ya da aksanla konuştukları bir başka dili öğrenerek gösterdiler.

Devlet milliyetçiliğini çok daha özsel kılan şey, hem teknolojik bir çağın ekonomisinin, hem de bu ekonominin kamusal ve özel idaresinin doğasının, yaygın bir temel eğitim veya en azından okuryazarlık gerektirmesiydi. Yetkililerle uyruklar arasındaki mesafe açıldığı ve toplu göç, hatta analarla oğullar, gelinlerle damatlar arasına günlerle, haftalarla ölçülen yolculuklar soktuğu için, ondokuzuncu yüzyıl, sözlü iletişimin çöktüğü bir çağ oldu. Devlet açısından okulun daha temel bir üstünlüğü vardı: Bütün çocuklara nasıl iyi uyruk ve vatandaş olunacağını öğretebilirdi. Televizyonun zaferine kadar, okulla kıyaslanabilecek bir başka laik propaganda aracı daha yoktu.

O nedenle, 1870'ten 1914'e kadarki dönem, eğitim açısından, çoğu Avrupa ülkesinde her şeyden önce ilkokul çağıydı. Okullaşma oranlarının yüksekliğiyle nam salmış ülkelerde bile ilkokul öğretmenlerinin sayısı katlanarak arttı. Bu sayı İsveç'te üç katına çıkarak Norveç'teki düzeye ulaştı. Görece geri kalmış ülkeler arayı kapadılar. Hollanda'da ilkokul çocuklarının sayısı iki katına; (1870'ten önce devlet eğitim sisteminin bulunmadığı) Birleşik Krallık'ta üç katına çıktı; Finlandiya'da on üç kat arttı. Hatta cahil Balkanlar'da bile ilkokula giden çocukların sayısı dört katına, öğretmenlerin sayısı üç katına çıktı. Ancak, ulusal, yani ağırlıklı olarak devletin örgütlediği ve nezaret ettiği bir eğitim sisteminin ulusal bir eğitim diline ihtiyacı vardı. Eğitim, hukuk mahkemelerinin ve bürokrasinin yanı sıra (bkz: *Sermaye Çağı*, 5. Bölüm), dili, milliyetin birincil koşulu haline getiren etkili unsurlardan biri oldu.

Bu sayede devletler, özel bir tazyikle ve şevkle 'uluslar'ı, yani ulusal vatanseverliği ve –en azından belirli amaçlarla– dilsel ve idari açıdan türdeş yurttaşları yarattılar. Fransız cumhuriyeti, köylüleri Fransız yaptı. İtalya krallığı, 'İtalya'yı yarattık'tan sonra, D'azeglio'nun sloganının izinden giderek (bkz: *Sermaye Çağı*, 5. Bölüm, II), okul ve askerlik aracılığıyla 'İtalyanlar yaratmak' için elinden geleni yaptı ve bunda yarı yarıya başarılı da oldu. ABD, İngilizce bilmeyi Amerikan vatandaşlığının koşullarından biri haline getirdi ve 1880'lerin sonlarından itibaren yeni vatandaşlık dini altında her Amerikan okulunda hergün bayrağa bağlılık yemini –agnostik

bir anayasanın izin verebileceği tek şey– şeklinde bir tapınma uygulaması başlattı. Macar devleti, çok uluslu sakinlerinin tümünü Macarlaştırmak için elinden geleni yaptı; Rus devleti, eğitimi Rusça yapmaya çalışarak küçük milliyetlere Ruslaşmaları için baskı uyguladı. Yine, çok ulusluluğun, ilk, hatta ortaöğretimin bir başka yerel dilde yapılmasına izin verecek ölçüde tanındığı yerlerde (örneğin Habsburg İmparatorluğu'nda) bile devlet dili, sistemin en üst basamaklarında kaçınılmaz olarak belirleyici bir üstünlüğe sahipti. Bohemya'da, Galler ülkesinde veya Flanders'de olduğu gibi, devletsiz milliyetler açısından kendi üniversitelerini kurma mücadelesinin önemi buradan gelmektedir.

Demek ki, gerçek veya (monarkların durumunda olduğu gibi) kullanışlı olması nedeniyle icat edilmiş devlet milliyetçiliği, iki ucu keskin bir stratejiydi. Uyrukların bazılarını harekete geçirirken, devletle özdeşleşmiş bir ulusun üyesi olmayan ya da olmak istemeyen başkalarını da yabancılaştırmaktaydı. Kısacası, resmi milliyetten dışlanan milliyetlerin, hangi sebeple olursa olsun resmi devlet diline ve ideolojisine direnç gösteren cemaatleri [toplumdan] ayırarak tanımlanmasını sağladı.

II

Fakat, pek çokları direnmezken, neden bazıları direndi? Her şeyden önce, köylüler –daha çok çocukları– için, Fransız olmanın ya da kendi lehçesinin veya yerel dilinin yanı sıra kültürde ve meslekte ilerleme olanağı sunan belli başlı bir dili öğrenmenin önemli avantajları vardı. 1900'den sonra cebinde 41 dolarla[9] ABD'ye gelen Alman göçmenlerin yüzde 70'i, Almanca konuşmaktan ve kendilerini Alman gibi hissetmekten vazgeçme konusunda belirgin bir niyetleri olmamasına rağmen, İngilizce konuşan Amerikan vatandaşı olmuşlardı[10] (Şunu teslim etmek gerekir: Resmi devlet-ulusun toplumsal üstünlüğüne meydan okumadıkça, azınlıkların dilini ve kültürünü özel yaşamda engellemeye çalışan devletlerin sayısı çok azdı). Gayrı resmi dilin, din, şiir ve cemaat veya aile dünyası dışında, resmi dille yarışabilmesi pek mümkün değildi. Bugün inanması zor olsa da, ilerleme yüzyılında, eski Kelt diline daha az yer vermeyi kabul eden ateşli milli Gallilerin yanı sıra bu dilin sonunda doğal biçimde son bulacağını düşünenler vardı. Aslında, bir ülkeden değil ama bir sınıftan diğerine göç etmeyi tercih eden pek çok insan vardı (Ulusun veya en azından dilin değişmesi anlamına gelebilecek bir yolculuk). Orta Avrupa, Slav adlar taşıyan Alman milliyetçileriyle ve adları harfiyen Almancadan çevrilmiş Slovakça'dan uyarlanmış Macarlarla dolup taşıyordu. Bu libera-

lizm ve hareketlilik çağında, insanlara açık davetiye çıkaran yalnızca Amerikan ulusu ve İngiliz dili olmadığı gibi, özellikle bu yüzden kökenlerini inkar etmeleri beklenmediğinden, bu davetleri seve seve kabul edecek yığınla insan vardı. Ondokuzuncu yüzyılın büyük bölümünde 'asimilasyon', hiç de kötü bir sözcük değildi: Özellikle orta sınıflara dahil olmayı isteyen muazzam sayıda insanın hayalini kurduğu bir şeydi.

Bazı milliyetlerin üyelerinin 'asimile' olmayı reddetmelerinin malum nedenlerinden biri, resmi ulusun tam üyesi olmalarına izin verilmemesiydi. Avrupa sömürgelerinde, Avrupalılar adına sömürgeleri yönetebilecek biçimde efendilerinin dilini ve kültürünü almış, fakat onlar tarafından eşitleri gibi muamele görmeyen yerli seçkinlerin durumu, bunun uç bir örneğidir. Burada, (batı eğitiminin, hak iddialarını açık seçik biçimde ifade edebilecekleri özel bir dil sağladığı da düşünülürse) er ya da geç bir tartışmanın patlak vermesi kaçınılmazdı. Neden, diye yazmıştı (Felemenkçe olarak) 1913'te Endonezyalı bir aydın, Hollanda'nın Napoleon'dan kurtuluşunun yüzüncü yılını Endonezyalıların da kutlamaları beklensindi? Eğer bir Hollandalı olsaydı, "halkın bağımsızlığının çalındığı bir ülkede bir bağımsızlık kutlanmasını kabul etmezdim."[11]

Sömürge halkları uç bir örnekti; çünkü, burjuva toplumunda ırkçılığın yaygın olarak var olduğu belliyken, –Britanya'da eğitim almış birçok Hindistanlı racanın durumunda olduğu gibi– Avrupalı asiller kadar çok paraya, soylu kana ve spor zevkine sahip olsalar bile, hiçbir asimilasyonun kara derili insanları 'gerçek' İngilizlere, Belçikalılara veya Hollandalılara dönüştürmeyeceği daha baştan belliydi. Öte yandan, beyaz derililerin yaşadığı bölgelerde bile, devlet-ulusa katılma isteğini ve yeteneğini kanıtlamış herkese sınırsız asimilasyon olanağı sunulmasıyla, uygulamada bazı grupların reddedilmesi arasında çarpıcı bir çelişki bulunmaktaydı. O zamana dek (oldukça akla yatkın nedenlerle) asimilasyonlarında hiçbir sınır olmadığı varsayılan batılılaşmış, kültürlü orta-sınıf Yahudiler için bu çelişki özellikle çarpıcıydı. Bekar bir Fransız subayının Yahudi olduğu için kurban edildiği Fransa'daki Dreyfus davasının, –yalnızca Yahudiler değil tüm liberaller arasında– orantısız bir dehşete ve doğrudan (Yahudilerin teritoryal devlet milliyetçiliği olan) Siyonizmin kurulmasına yol açmasının nedeni buydu.

1914'ten önceki yarım yüzyıl, klasik bir yabancı düşmanlığı, dolayısıyla ona karşı gelişen bir milliyetçi reaksiyon çağıydı; çünkü bu, –küresel sömürgeciliği bir yana bıraksak bile– bir kitlesel hareketlilik, göç ve –özellikle Bunalımlı on yıllarda– açık veya gizli bir toplumsal gerilim çağıydı. Basit bir örnek alacak olursak, –her *yıl* ülkeden ayrılan yarım milyon mevsimlik

işçiyi saymazsak[12]– 1914'e kadar 3.6 milyon insan (nüfusun neredeyse yüzde 15'i), savaş arasında Polonya topraklarından bir daha dönmemek üzere ayrıldı. Sonuç olarak, yabancı düşmanlığı yalnızca aşağıdan gelmedi. Yabancı düşmanlığının burjuva liberalizminin bunalımını yansıtan en beklenmedik dışavurumları, New York'un Lower East Side bölgesine yerleşmiş insanlarla veya Saksonya'da hasat işçileriyle hayatları boyunca hiç karşılaşmamış yerleşik orta sınıflardan geldi. Açık fikirli Alman burjuva bilginlerinin gururu olan Max Weber, Polonyalılara karşı, 1890'larda aşırı milliyetçi Pan-Alman Birliği'ne katılacak kadar ateşli bir düşmanlık beslemekteydi (Haklı olarak, onları ucuz emek olarak *en masse* [toplu halde] ülkeye getiren Alman toprak sahiplerini suçlamıştı).[13] ABD'de 'Slavlara, Akdenizlilere ve Samilere' yönelik ırksal önyargıların sistemleştirilmesine, karınca yuvaralarını andıran, tehlikelerle dolu büyük kentlerden son derece farklı, geniş, açık arazilerin beyaz Anglo-Saxon (ve bereket versin sendikalı olmayan) kovboyu gibi kendi yerli kahramanlık mitini yaratan, ana dili İngilizce olan Protestan orta ve üst sınıflar arasında olmak üzere yerli beyazlar arasında rastlanacaktı.*

Aslında, ülkelerine akın akın gelen yabancı yoksullar, bu burjuvazi için, –saygıdeğer insanların bildiği gibi, uygarlığı boğma tehlikesi yaratan iç ve dış 'barbarlar'ın özelliklerini birleştiren– büyüyen kent proletaryasının ortaya çıkardığı sorunları dramatize ve sembolize etmekteydi (bkz: s. 45). Aynı zamanda da, toplumun paldır küldür yaşanan değişimin yarattığı sorunlarla baş etmedeki görünür yetersizliğini ve yeni kitlelerin eski seçkinlerin üstünlüğünü kabullenmemeleriyle ortaya çıkan bağışlanmaz durumu –en çok ABD'de– dramatikleştirdiler. Immigration Restriction League (Göçü Sınırlama Cemiyeti), 1893'te, okumuş ve zengin, beyaz, Anglo-Saxon, Protestan burjuvazinin geleneksel merkezi olan Boston'da kuruldu. Orta sınıflardaki yabancı düşmanlığı, siyasi açıdan, komşular arasındaki kültürel sürtüşmelerin ve rekabetin ücretleri düşüreceği korkusunun bir yansıması olan emekçi sınıflar arasındaki yabancı düşmanlığından çok daha etkiliydi. Bir nokta dışında: İşverenlerde ucuz emek ithal etme dürtüsü neredeyse karşı konulmaz olduğundan, yabancıları emek pazarından fiilen dışlayan, işçi sınıfının bir bölümünden gelen baskıydı. California ve Avusturalya'da beyaz olmayan göçmenlere getirilen ve 1880'lerde ve 1890'larda uygulanan yasaklarda olduğu gibi, yabancı-

* Bu mitin (geçerken belirtelim, kovboy kültürünün ve sözcük dağarcığının asıl kaynağı olan insanları, yani Meksikalıları devreden çıkartan bu mitin) başlıca sorumluları, kuzeydoğulu seçkinlerin üç üyesi, Owen Wister (*The Virginian* (1902) kitabının yazarı), ressam Frederick Remington (1861–1909) ve sonradan Başkan olan Theodore Roosvelt'ti.[14]

ların tümüyle dışarıda bırakıldığı yerlerde, bu durum ulusal ya da cemaatler arası bir sürtüşmeye yol açmadı, fakat beyaz Güney Afrika'daki Afrikalılar veya Kuzey İrlanda'daki Katolikler gibi, zaten mimlenmiş gruplara karşı ayrımcılığın yapıldığı yerlerde, bir sürtüşme yaratması doğaldı. Ancak, işçi sınıfı içindeki yabancı düşmanlığı, 1914'ten önce pek etkili olmadı. Bütünüyle ele alındığında, tarihteki bu en büyük uluslararası göç, (ABD'de bile) yabancı işçi karşıtı ajitasyonlara şaşırtıcı biçimde az yol açtı; hatta Arjantin ve Brezilya'da olduğu gibi, bazen hiç görülmedi.

Buna karşın, yabancı ülkelere göç eden yığınların, bir yabancı düşmanlığıyla karşılaşsınlar ya da karşılaşmasınlar, milli bir hissiyat geliştirmeleri kuvvetle muhtemeldi. Polonyalıların ve Slovakların kendilerine bu bilinçle bakmalarının nedeni, memleketlerinden ayrıldıklarında kendilerini artık tanım gerektirmeyen insanlar olarak doğallıkla kabul etmelerinin mümkün olmaması ve gittikleri devletlerin, o zamana dek kendilerini Sicilyalı, Napolili, hatta Luccalı veya Salernolu olarak görmüş insanları 'İtalyanlar' olarak sınıflandırarak, onlara yeni bir tanım dayatması değildi yalnızca. Yardımlaşmak için cemaatlerine gereksinimleri vardı. Yeni, yabancı, bilinmeyen yaşamlara giren göçmenler, akrabaları, arkadaşları, memleketlileri dışında kimden yardım umabilirlerdi? (Hatta aynı ülke içinde bir bölgeden diğerine göç edenler de genellikle bir araya toplanacaklardı). Bu adamları, –ev ortamı, kadınları erkeklere göre daha fazla tek lisana mecbur bıraktığı için– daha önemlisi kadınları kim anlayabilirdi? Teoride evrensel olsa da, –rahipler, cemaatleriyle aynı halktan olduklarından ve ayinlerde hangi dili kullanırlarsa kullansınlar Slovak rahipler onlarla Slovakça hitap ettiğinden– uygulamada ulusal olan kendi Kiliseleri dışında, kim onlara yalnızca bir yabancılar sürüsü olmak yerine daha baştan cemaat biçimi verebilirdi? Bu şekilde 'milliyet', sadece hayali bir cemaat olmak yerine, gerçek bir kişisel ilişkiler ağı haline geldi; bunun nedeni, evden uzaktaki her Slovenin karşılaştığı her Slovenle arasında potansiyel bir kişisel bağın bulunmasıydı.

Dahası, eğer bu tür topluluklar, kendilerini içinde buldukları yeni toplumlara uygun bir tarzda örgütleneceklerse, bunun, iletişime olanak tanıyacak biçimde yapılması gerekirdi. Gördüğümüz gibi emekçi ve sosyalist hareketler enternasyonalisttiler, hatta liberallerin bir zamanlar yaptıkları gibi (*Sermaye Çağı*, 3. Bölüm, I, IV), herkesin tek bir dünya dilini konuştuğu bir gelecek hayal ettiler (Bazı küçük Esperantist gruplar arasında hâlâ yaşayan bir hayal). Kautsky'nin 1908'de hâlâ ümit ettiği gibi, bütün okumuş insanlık kitlesi tek bir dil ve milliyet içinde kaynaşacaktı.[15] Ne var ki, bu sırada karşılarında Babil Kulesi sorunu vardı: Macar fabrika-

larındaki sendikalar, grev çağrılarını dört değişik dilde yapmak zorunda kalabiliyorlardı.[16] Çok geçmeden, üyelerin iki dilli olmadıkları hallerde çeşitli milli grupların oluşturduğu şubelerin iyi çalışmadığını fark ettiler. Uluslararası emekçi hareketler, ulusal ve dilsel birimlerin bir bileşimi *olmak zorundaydı*. ABD'de işçilerin kitle partisi haline gelen parti –Demokratlar–, mecburen 'etnik' bir koalisyon olarak gelişme gösterdi.

Göç büyüdükçe ve köklerinden kopmuş insanları buluşturan kentler ve endüstri daha hızlı geliştikçe, ulusal bilinç köksüzler arasında daha fazla zemin buldu. Yeni ulusal hareketler örneğinde, sürgünün bunların ana kuluçka yerleri olmasının nedeni budur. Örgütlü bir Slovak milliyetçiliğinin kitle temeli Slovakya'dan çok Pennsylvania'da kurulacağı için, Müstakbel Başkan Masaryk'in Çekleri ve Slovakları birleştirecek (Çekoslavakya) anlaşmaya imza atacağı yer Pittsburgh olacaktı. 1918-1945 arasında Çekoslavakya'ya katılacak olan, Avusturya'da Ruthenler olarak bilinen Karpatların dağlı halklarına gelince, ABD'ye göç edenler dışında milliyetçilikleri örgütlü bir ifadeden yoksundu.

Göçmenler arasındaki karşılıklı yardımlaşmanın ve himayenin, kendi ulusları içinde milliyetçiliğin gelişmesine katkı yapmış olması mümkünse de, bu, durumu yeterince açıklamaz. Bununla birlikte, göçmenlerin geride bıraktıkları eski adetlere duydukları çift yönlü ve muğlak nostaljiye dayandığı ölçüde, bu yardımlaşmanın –özellikle küçük uluslarda– kendi memleketlerindeki milliyetçiliği beslediğine kuşku olmayan bir güçle ortak yanları vardı. Bu güç yeni gelenekçilikti; yani, modernlik, kapitalizm, kentler ve endüstri salgını yüzünden eski toplumsal düzenin parçalanmasına karşı gösterilen savunmacı ya da muhafazakâr bir reaksiyondu (Bunların mantıksal sonucu olan proleter sosyalizmini de unutmamak gerekir).

Katolik Kilisesi'nin Bask veya Flaman milliyetçiliğine, daha doğrusu yaşayabilir ulus devletler kurmaları mümkün olmadığından liberal milliyetçilik tarafından daha tanım gereği reddedilen küçük halkların milliyetçiliğine verdiği destekte bu gelenekçi unsur yeterince belirgindi. Sayıları şimdi misliyle artmış olan sağcı ideologlar da, Provençal bölgesindeki *félibrige* gibi, geleneksel kökleri olan kültürel bölgecilik doğrultusunda bir tercih geliştirme eğilimindeydiler. Gerçekte, yirminci yüzyıl sonlarında Batı Avrupa'daki çoğu ayrılıkçı-bölgeci hareketin (Bretanya, Gal, Occitan, vb.) ideolojik atası, 1914'ten önceki entelektüel sağda aranmalıdır. Oysa, ne burjuvaziler ne de yeni proletarya, bu küçük halklar arasında mini milliyetçiliği kendilerine uygun buldular. Galler'de İşçi Partisi'nin yükselişi, Liberal Parti'yi ele geçirmekle tehdit eden Genç Gal milliyetçiliğini zayıflattı. Yeni endüstri burjuvazisine gelince, büyük bir ulusun paza-

rını ya da dünya pazarını, küçük bir ülkenin veya bölgenin taşralı darlığına tercih etmeleri beklenebilir bir şeydi. İki büyük ülkenin orantısız endüstrileşmiş bölgeleri olan Rusya Polonyası'nda ve Bask ülkesinde yerli kapitalistler ulusal davaya coşku göstermezken, Fransız merkezli Ghent burjuvazisi, Flaman milliyetçilerini sürekli tahrik etti. Gerçi bu ilgisizlik çok da evrensel değildi, ama Rosa Luxemburg'u Polonya milliyetçiliğinin burjuva bir temelden yoksun olduğu yanılgısına düşürecek kadar güçlüydü.

Fakat, bütün sınıfların en gelenekçisi olan köylülüğün de milliyetçiliğe cılız bir ilgi göstermesi, gelenekçi milliyetçilerde çok daha büyük bir hüsrana yol açtı. Baskça konuşan köylüler, İspanyolların saldırısına ve Allahsız işçilere karşı eski olan her şeyi savunmak üzere 1894'te kurulan Bask Ulusal Partisi'ne çok az ilgi gösterdiler. Bu türden diğer hareketler gibi Bask ulusal partisi de esas olarak bir kentli orta ve alt orta sınıf örgütüydü.[17]

Gerçekte, dönemimizde milliyetçiliğin ilerlemesi, büyük ölçüde toplumun bu orta tabakalarınca taşınan bir olguydu. O yüzden, dönemin sosyalistlerinin onu 'küçük burjuva' olarak adlandırmaları için pek çok neden vardı. Milliyetçiliğin bu tabakalarla olan bağlantısı, incelemiş olduğumuz üç yeni özelliği açıklamaya yardımcı olmaktadır: Dilci militanlığa, küçük özerklik türleri yerine bağımsız devlet talebine ve siyasi sağ ile aşırı sağa kayma.

Popüler bir arka plandan gelen alt orta sınıflar için, meslek ve yerel dil, ayrılmaz biçimde birbiriyle kaynaşmıştı. Toplum yaşamının toplu okuryazarlığa dayanmaya başladığı andan itibaren, zaman zaman bir folklor müzesinde sergilenerek onurlandırılan salt sözlü iletişimin aşağı dünyasına gömülüp kalmayacaksa, konuşulan dilin–bürokrasi ve eğitim aracı olarak– belki bir anlamda resmi olması gerekiyordu. *Toplu* eğitim, yani ilkokul eğitimi, ancak geniş halk yığınlarının anlayabileceği bir dilde mümkün olduğundan, hayati bir gelişmeydi.* Canlı olsun, ölü olsun, bütünüyle yabancı dilde bir eğitim, bu dile yeterince hakim olmak için gereken zamanı, parayı ve mesaiyi ayırabilecek seçkin ve bazen küçük bir azınlık için mümkündür ancak. Hem bir dilin resmi statüsünü tayin ettiğinden, hem de (çoğu ülkede) okuryazarlık gerektiren en geniş çalışma

* Yerel bilginlerin ve aydınların hafızalarında travmatik izler bırakmış olan, Gal dilinin ya da bazı yerel dil veya şivelerin okullarda kullanımının yasaklanması, egemen ulus-devletin bir takım totaliter iddialarından değil, devlet dili dışında yeterli eğitimin mümkün olmamasından ve tek bir dille sınırlı kalan bir kişinin kaçınılmaz olarak bir vatandaş olarak yaşamında ve mesleki geleceğinde engellerle karşılaşacağı konusundaki samimi inançtan kaynaklandığı hemen hemen kesindir.

alanını oluşturduğundan, bürokrasi de hayati bir unsurdu. Örneğin, birden fazla grubun bulunduğu yerlerde sokak adlarının hangi dilde yazılacağı ya da posta müdürlerinin veya istasyon amirlerinin milliyeti gibi konularda sonu gelmeyen tartışmalar 1890'lardan itibaren Habsburg İmparatorluğu'nun siyasal yaşamını doldurdu.

Fakat, daha küçük ve önemsiz dillerin veya lehçelerin (bilindiği gibi bunlar, arkasında ordusu ve polisi olmayan dillerdi) statüsünü, ancak siyasi iktidar değiştirebilirdi. Bu dönemde yapılan ve şu ya da bu lehçenin siyasal taleplerinin bağlı olduğu ayrıntılı dil sayımlarının (en dikkate değer olanı 1910'da Belçika ve Avusturya'da yapılan sayımlardı) ardındaki karşılıklı baskıların nedeni budur. Yine, Belçika'da olduğu gibi iki dilli Flamanların sayısının dikkat çekici ölçüde arttığı veya Bask ülkesinde olduğu gibi hızla gelişen kentlerde Bask dilinin ölmekte olduğu bir sırada, milliyetçilerin dil uğruna gösterdikleri siyasal hareketliliğin nedeni, en azından kısmen budur.[18] Çünkü, tek başına siyasi baskı, uygulamada 'rakipsiz' olan dillere, eğitimin veya yazılı toplumsal iletişimin bir aracı olma niteliği kazandırabiliyordu. Belçika'da iki resmi dil olmasını (1870) ve Flanders'deki orta okullarda (1883 gibi geç bir tarihte) Flamancanın zorunlu ders olmasını sağlayan tek başına bu olguydu. Fakat, resmi olmayan bir dil böylece resmi bir itibar kazandığında, kendine otomatik olarak yerel dilde okuryazarlardan oluşan önemli bir siyasi seçmen kitlesi yarattı. 1912'de Habsburg Avusturyası'ndaki ilk ve orta okullarda okuyan 4.8 milyon öğrenci arasında, (şimdi çeşitli rakip dillerde eğitim veren ayrıca 100.000 öğretmenden hiç söz etmesek bile) 1874'teki 2.2 milyon öğrenci arasında olduğundan çok daha fazla potansiyel ve fiili milliyetçi bulunduğu açıktır.

Ne var ki, çok dilli toplumlarda, yerel dilde eğitim görmüş ve bu eğitimi mesleki ilerleme için kullanabilecek olanlar, muhtemelen kendilerini hâlâ aşağı ve ayrıcalıksız hissetmekteydi. Çünkü, –iki dil bilmeleri, seçkinlerin dilini konuşan snoplardan çok daha olası olduğundan– uygulamada önemsiz işler için avantajlı bir konumda olmakla beraber, üst düzey işlerde avantajsız olduklarını hissediyorlardı haklı olarak. Yerel dilde verilen eğitimi, ilköğretimden ortaöğretime ve sonunda bütün eğitim sisteminin tacı olan yerel üniversiteye yayma doğrultusundaki baskının nedeni buydu. Hem Galler Ülkesi'nde, hem de Flanders'te bu tür bir üniversiteye yoğun, dolayısıyla siyasal bir talep vardı. Aslında Galler Ülkesi'nde ulusal üniversite (1893), bu küçük ülkenin İngiltere'den ayrı idari ya da başka türden bir varlık gösteremeyen halkının (bir süreliğine de olsa) ilk ve *tek* ulusal kurumu oldu. Ana dilleri gayrı resmi yerel dillerden

biri olan insanların, işlerin yürütüldüğü resmi ve üstün lehçeyi konuşmadıkça yüksek kültür alanından ve özel veya kamusal işlerden dışlanmaya devam edecekleri kesindi. Kısacası, yeni alt orta, hatta orta sınıfların tam da Sloven veya Flaman dilinde eğitim görmüş olmaları, büyük ödüllerin ve yüksek mevkilerin hâlâ (önemsiz dilleri öğrenme zahmetine katlanmasalar bile) Fransızca veya Almanca konuşanlara gittiğini göstermekteydi.

Buna karşın, bu yapısal engeli aşmak için daha fazla siyasi baskı gerekiyordu. Aslında gerekli olan şey siyasi *iktidardı*. Daha düz ifade etmek gerekirse, halkın, zaten normal olarak kullanmayı tercih edecekleri yerlerde yerel dili kullanmaya mecbur edilmeleri gerekti. Her eğitimli Macarın, Macar toplumunda en önemsizleri dışındaki görevler için uluslararası geçerliliğe sahip en az bir dil bilmenin gerekli olduğunu bugün olduğu gibi o zaman da çok iyi bilmesine karşın, Macaristan, eğitimin Macarlaştırılmasında ısrarlı oldu. Zorlama veya aynı anlama gelmek üzere hükümet baskısı, dışarıdan bir kimse tek bir sözcük bile anlamasa da, Macarca'yı kendi ülkesinde tüm modern faaliyetler için kullanılabilecek bir edebiyat dili haline getirmek için ödenen bedeldi. Bu sonuçlara ulaşılmasında yardım beklenebilecek tek yer, siyasi iktidar, son tahlilde devlet iktidarıydı. Milliyetçilerin, özellikle de geçimleri ve mesleki gelecekleri dillerine bağlı olanların, dillerin gelişip zenginleşeceği başka yolların olup olmadığını sorgulamaları olası değildi.

Bu bakımdan dilsel milliyetçilik, ayrılıktan yana yapısal bir eğilim taşımaktaydı. Öte yandan, bağımsız bir devlet toprağı çağrısının da giderek dilden ayrılmaz olduğu görüldü; öyle ki çoğu İrlandalının yalnızca İngilizce konuşmaktan oldukça memnun olmasına karşın –belki de aslında bu yüzden– (1890'larda) İrlanda milliyetçiliğine katılmak için Gal diline resmi bir bağlılık gerektiğini; ve başka hiçbir dil Yahudilere teritoryal bir devlet kurduramayacağı için Siyonizmin İbrancayı icat ettiğini görüyoruz. Dil mühendisliği alanındaki özünde siyasi olan bu tür girişimlerin yazgıları, ilginç düşünceler üretmeye çok müsaittir; çünkü, bazıları başarısızlığa (İrlandaca'nın Gal diline yeniden dönmesi gibi) ya da yarı başarısızlığa (daha Norveçli bir Norveççe'nin –Nynorsk*– yaratılması gibi) uğrarken, başkaları başaracaktı. Bununla birlikte, 1914'ten önce bunlar gerekli devlet iktidarından yoksundular. 1916'da İbranice'yi günlük hayatta konuşanların sayısı 16.000'i bile bulmuyordu.

Fakat, milliyetçilik ile orta tabakalar arasında –hem milliyetçilikte hem de bu tabakalarda siyasi sağa doğru bir yönelişe neden olan– bir

* Norveççe'nin, Norveç'in konuşulan lehçelerine dayanan edebi bir formu –çn.

başka bağ daha vardı. Yabancı düşmanlığı, endüstri ekonomisinin ilerlemesiyle varlıkları tehlikeye giren tüccarlara, bağımsız zanaatçılara ve kimi çiftçilere (bir kez daha) zorlu Bunalım yıllarında zaten çekici gelmekteydi. Yabancılar, eski adetlerin bozulmasının ve onları bozan kapitalist sistemin simgesi olmaya başladılar. 1880'lerden itibaren batı dünyasını sardığını gördüğümüz zehir saçan siyasi anti Semitizmin, hedef aldığı Yahudilerin gerçek sayısıyla hiçbir ilgisi yoktu: Yahudilerin sayısı, anti Semitizmin etkili olduğu 40 milyonluk Fransa'da 60.000, 65 milyonluk Almanya'da yarım milyondu; Viyana'da nüfusun yüzde 15'ini oluşturmaktaydılar (Yahudilerin, nüfusun dörtte birini oluşturdukları Budapeşte'de anti Semitizm siyasi bir etken haline gelmedi). Bu anti Semitizm, kendine daha çok bankacıları, girişimcileri ve ('küçük insanlar' arasında kapitalizmin yol açtığı yıkımla özdeşleştirilen) başkalarını hedef aldı. *Belle époque* döneminde kapitalistin tipik karikatürü, sadece fötr şapkalı, purolu şişman adam değil, Yahudi burnuna sahip bir adamdı; çünkü, Yahudiler önde oldukları faaliyet alanlarında küçük dükkân sahipleriyle rekabet ediyor, çiftçilere ve küçük zanaatkârlara kredi veriyor ya da vermiyorlardı.

O nedenle, Alman sosyalist önderlerinden Bebel, anti Semitizmin "aptalların sosyalizmi" olduğu kanısındaydı. Ancak, yüzyılın sonunda siyasi anti Semitizmin yükselişinde bize çarpıcı gelen yan, Orta Avrupa'nın doğusunda hiç de mantıksız bulunmayan 'Yahudi=kapitalist' eşitliğinden çok, *sağcı* milliyetçilik ile yakınlığıydı. Bu, yalnızca taraftarları arasında var olan açık ya da gizli yabancı düşmanlığıyla sistemli biçimde mücadele eden sosyalist hareketlerin yükselişinden kaynaklanmadı (Bu sayede yabancılara ve Yahudilere karşı duyulan derin nefret, biraz daha mahçup bir hal almıştı). Özellikle 1890'larda belli başlı devletlerde milliyetçi ideolojide sağa doğru belirgin bir kaymaya işaret etmekteydi: Örneğin, Alman milliyetçiliğinin eski kitle örgütleri olan *Turner*'ın (jimnastik derneklerinin), 1848 devriminin mirasçısı liberalizmden, saldırgan, militarist ve anti Semitik bir tutuma doğru yöneldiğini görebiliyoruz. Bu dönemde, vatanseverlik bayrağı öylesine siyasi sağın mülkiyetine girdi ki, vatanseverliğin (Fransa'nın üç renkli bayrağında olduğu gibi) devrimle ve halkın davasıyla sıkı sıkıya özdeş olduğu yerlerde bile sol bayrağı kapmakta büyük müşkülle karşılaştı. Ulusun adını ve bayrağını yükseltmenin, aşırı sağla lekelenme riski taşıdığını düşünüyorlardı. Fransız solu, jakoben vatanseverliği tam olarak yeniden kullanmayı Hitler'li günlere kadar başaramadı.

Vatanseverlik, siyasi sağa kaydı; bunun nedeni, yalnızca aynı ekipten eski ideolojik arkadaşı burjuva liberalizminin karışıklığa yuvarlanması değil, liberalizmin ve milliyetçiliğin bağdaşmasını sağlayan uluslararası

durumun artık geçerli olmamasıydı. 1870'lere –hatta 1878 Berlin Kongresi'ne– kadar bir ulus devletin kazancının bir başkasının kaybı anlamına gelmesinin gerekmediği iddia edilebilirdi. Gerçekten de, Avrupa haritası, bir savaş ya da uluslararası devletler sisteminde telafisi olmayan bir bozulma yaşanmadan, iki büyük ulus devletin (Almanya ve İtalya), Balkanlarda da birkaç küçük ulus devletin kurulmasıyla değişti. Büyük Bunalıma kadar serbest dünya ticareti gibi bir şey, diğerlerinden çok Britanya'nın yararına olsa da, herkesin çıkarınaydı. Ne var ki, 1870'lerden itibaren bu tür iddialar doğru gelmemeye başladı ve –çok yakın olmamakla birlikte– küresel çelişki ciddi bir olasılık olarak değerlendirilmeye başlanınca, başka ulusları düpadüz bir tehdit ya da kurban olarak gören bir milliyetçilik türü zemin kazandı.

Bu milliyetçilik, liberalizmin bunalımından doğan siyasi sağ hareketler tarafından beslendi ve teşvik gördü. Gerçekten de, kendilerini ilk kez yeni 'milliyetçiler' ismiyle adlandıranlar, siyasi faaliyetin içine, genellikle ülkelerinin savaşta aldıkları bir yenilgi tecrübesiyle itildiler (1870-1871'de Almanların Fransızları yenmelerinin ardından Maurice Barrès [1862-1923] ile Paul Deroulède [1846-1914] ve 1896'da İtalya'nın Etiyopya'nın elinden tattığı çok daha incitici yenilginin ardından Enrico Corradini [1865-1931]). Bu insanların kurduğu ve 'milliyetçilik' sözcüğünün sözlüklere girmesini sağlayan hareketler, 'o sırada yönetimde olan demokrasiye tepki olarak', (yani parlamenter siyasal yaşama karşı) son derece bilinçli bir biçimde kuruldular.[19] Fransızlarda bu tür hareketler, siyasi olarak anlamsız bir monarşizm ve bayağı küfürler arasında kaybolup giden (1898'de kurulan) Action Française gibi, marjinal kaldı. İtalyanlarınkiler, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından faşizmle birleşti. Bunlar, şovenlik ve yabancı düşmanlığı ile ulusal yayılmacılığın, fethin ve bizzat savaş ediminin ülküleştirilmesi üzerine kurulmuş yeni bir siyasi hareket türüne aittiler.

Bu milliyetçilik, hoşnutsuzluklarını tam olarak açıklayamayan insanların kolektif küskünlüğünü ifade etmeye son derece uygundu. Kabahat yabancılardaydı. Sanığın Yahudi olması kadar (Fransız genelkurmayında bir yabancının ne işi vardı?), yüklenen suçun Almanya adına casusluk olmasından dolayı, Dreyfus davası Fransız anti Semitizmine özel bir keskinlik kazandırdı. Öte yandan, önderlerinin sık sık hatırlattığı gibi, ülkelerinin müttefik düşmanlar tarafından sistemli olarak 'sarıldığı' düşüncesi 'iyi' Almanların kanını dondurmaktaydı. Bu arada İngilizler de, krallık hanedanının Alman olan soyadının Anglo-Saxon 'Windsor' şeklinde değiştirilmesini akıllıca bir iş olarak görecek kadar yabancı karşıtı bir isteri feveranıyla (diğer saldırgan halklar gibi) dünya savaşının çıkışını

kutlamaya hazırlanıyorlardı. Enternasyonalist bir sosyalist azınlık, bir avuç aydın, kozmopolit işadamları ile aristokrat ve kraliyet ailesi üyeleri dışında her yurttaşın belli ölçülerde şovenizmin çekiciliğine kapıldığına hiç kuşku yoktur. Hatta birçok sosyalist ve aydın da dahil olmak üzere hemen herkes, kişinin kendi sınıfının ve halkının başkalarına doğal bir üstünlüğü olduğu inancının yarattığı ayartılara dolaylı da olsa kapılacak kadar ondokuzuncu yüzyıl uygarlığının köktenci ırkçılığına batmışlardı (bkz: *Sermaye Çağı*, 14. Bölüm, II; s. 274-75). Emperyalizm, emperyal devletlerin üyelerinde varolan bu ayartıları güçlendirmekten başka bir şey yapmadı. Buna karşın, milliyetçi borazanlara canı gönülden karşılık verenlerin, toplumun yerleşik üst sınıfları ile alttaki köylüler ve proleterler arasında bir yerde bulunduklarına şüphe yoktur.

Genişlemekte olan orta tabakalar için milliyetçiliğin aynı zamanda daha geniş ve daha az araçsal bir çekiciliği daha vardı. Onlara, kendilerini bir sınıf olmaktan ya da onca gıpta ettikleri burjuva konumunun hevesli leri olmaktan kurtaran kolektif bir kimlik verdi: Milletin 'gerçek savunucuları'. Vatanseverlik, toplumsal bakımdan aşağılıklıklarını telafi etti. Örneğin, zorunlu askerlik hizmetinin bulunmadığı Britanya'da işçi sınıfından askerlerin emperyalist Güney Afrika Savaşı'na (1899-1902) gönüllü katılma eğrileri, olanca çıplaklığıyla ekonomik durumu yansıtmaktadır: İşsizlikle birlikte yükselmekte ve düşmektedir. Oysa, alt orta sınıftan kişilerin ve beyaz yakalı gençlerin savaşa katılma eğrileri, vatanseverlik propagandasının çekiciliğini yansıtmaktadır; bir anlamda üniformalı vatanseverlik onların toplumsal ödülü olmaktaydı. Almanya'da, on altı yaşına kadar (daha fazla okumamış bile olsa) ortaöğrenim görmüş erkek çocuklara yedek subaylık olanağı tanındı. Britanya'da, savaşta görüleceği gibi, ulusun hizmetindeki tezgâhtar ve satıcılar bile, subay ve –İngiliz yukarı sınıflarının terminolojisiyle– 'geçici beyefendi' olabilmekteydi.

III

Bununla beraber, 1870'ler-1914 arasındaki milliyetçiliği, hüsrana uğramış orta sınıflara veya faşizmin anti liberal (ve anti sosyalist) atalarına seslenen bir ideolojiyle sınırlamak mümkün değildir. Çünkü, bu dönemde ulusal çağrıda bulunabilen ya da bunu ima eden hükümetler, partiler veya hareketler, tartışmasız fazladan bir avantaja sahip olabilmekteydi; tersine, bunu yapamayan veya yapamayacak olanlarsa, bir ölçüde engelliydiler. 1914 yılında savaşın patlak vermesiyle savaşa katılan belli başlı ülkelerde –bazen kısa süreli olsa da– gerçek bir toplu vatanseverlik

feveranının yaşandığı yadsınamaz. Çok uluslu devletlerde bütün-devlet temelinde örgütlenmiş işçi sınıfı hareketleriyse, parçalanarak milliyet temeline dayanan ayrı işçi hareketlerine dönüşmeye karşı artçı savaşı verdiler ve kaybettiler. Örneğin Habsburg İmparatorluğu'ndaki emekçi ve sosyalist hareket, imparatorluğun kendisinden önce dağıldı.

Bununla birlikte, milliyetçi hareketlerin ve şoven hükümetlerin ideolojisi olarak milliyetçilik ile daha geniş milliyet çağrısı arasında önemli bir fark vardır. Birincisi, 'ulus'un kurulmasının ya da yüceltilmesinin ötesinde bir bakışa sahip değildi. Programı; 'yabancı'nın kovulması, yenilmesi, fethedilmesi, boyun eğdirilmesi veya yok edilmesi ya da ona direnilmesinden oluşmaktaydı. Bunun dışında hiçbir şeyin önemi yoktu. İrlandalıların, Almanların ve Hırvatların sadece kendilerine ait bağımsız devletlerinde İrlandalılıklarını, Almanlıklarını ve Hırvatlıklarını öne çıkarmaları, devletin şanlı geleceğinden dem vurmaları ve onun için her fedakârlıkta bulunmaları yeterliydi.

Bu milliyetçiliğin çağrısını, uygulamada ateşli ideologların ve militanların oluşturduğu bir kadroyla; tutunum ve kendini haklılaştırma arayışındaki şekilsiz orta sınıflarla; bütün hoşnutsuzluklarını lanetli yabancılara yükleyen gruplarla (yine burada da çırpınan 'küçük insanlar'la) ve elbette yurttaşlara vatanseverliğin yeterli olduğunu anlatan bir ideolojiye kucak açan devletlerle sınırlayan buydu.

Fakat, çoğu insan için milliyetçilik tek başına yeterli değildi. Bu (paradoksal olarak) en açık biçimde, henüz kendi kaderini tayin hakkına ulaşmamış olan milliyetlerin [davasını yürüten] hareketlerde görülmektedir. Dönemimizde gerçek bir kitle desteği elde etmiş olan ulusal hareketler –ancak bunu elde etmek isteyenlerin hepsi değil–, neredeyse şaşmaz biçimde milliyet ve dil temelindeki çağrıyı –eski olsun, modern olsun– daha etkili bir çıkarla veya harekete geçirici bir güçle birleştirenlerdi. Din, bunlardan biriydi. Katolik Kilisesi olmasaydı, Flaman ve Bask hareketlerinin siyasi açıdan bir önemleri olmayabilirdi; yine, farklı inançtan yöneticiler tarafından yönetilen İrlandalıların ve Polonyalıların millliyetçiliğine tutarlılık ve kitlesel güç kazandıran etkenin Katoliklik olduğuna kimsenin kuşkusu yoktur. Gerçekten de, İrlandalılara inanç sınırlarının dışından seslenen, başlangıçta laik, daha doğrusu ruhbarı karşıtı bir hareket olan İrlandalı Fenianların milliyetçiliği, bu dönemde, İrlanda milliyetçiliğinin Katolik İrlanda halkıyla özdeşleşmesine izin verilmesiyle önemli bir siyasi hareket haline geldi.

Daha da şaşırtıcı olanı, –daha önce ileri sürdüğümüz gibi– asıl ve öncelikli hedefleri uluslararası sınıfsal ve toplumsal kurtuluş olan partiler,

aynı zamanda ulusal kurtuluşun da araçları haline geldiklerini gördüler. Bağımsız Polonya'nın yeniden kurulması, kendilerini yalnızca bağımsızlığa adamış ondokuzuncu yüzyıldaki birçok partiden herhangi birinin liderliğinde değil, İkinci Enternasyonal'in Polonya Sosyalist Partisi'nin önderliğinde gerçekleşti. Ermeni milliyetçiliği de, Yahudilerin teritoryal milliyetçiliğiyle aynı örüntüyü izledi. İsrail'i yaratan, Herzl veya Weizmann değil, (Ruslardan esinlenen) işçi Siyonizmiydi. Bu partilerden bazıları, uluslararası sosyalist hareket içinde milliyetçiliği toplumsal kurtuluşun çok önüne koymakla (haklı olarak) eleştirilseler de, kendilerini –kendilerini de şaşırtacak şekilde– belirli ulusların temsilcisi olarak bulan diğer sosyalist, hatta Marksist partiler için (Finlandiya Sosyalist Partisi, Gürcistan'daki Menşevikler, Doğu Avrupa'nın büyük bölümünde varlık gösteren Yahudi Bund; hatta milliyetçi olmadıkları kesin Letonya'daki Bolşevikler) aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Öte yandan, milliyetçi hareketler, özel bir toplumsal program biçiminde olmasa da, ekonomik ve toplumsal sorunlara karşı en azından bir ilginin dile getirilmesinin beklendiğinin farkına vardılar. Her ikisi de emekçi hareketlerin içine çekilen Çekler* ve Almanlar arasında bölünmüş olan endüstrileşmiş Bohemya'da kendilerini bilhassa 'ulusal sosyalist [nasyonal sosyalist]' olarak tanımlayan hareketlerin ortaya çıkması anlamlıdır. Çek ulusal sosyalistleri, sonunda bağımsız Çekoslavakya'nın karakteristik partisi oldular ve ona son Başkanını (Benes) verdiler. Alman nasyonal sosyalistleriyse, genç bir Avusturyalı'ya esin kaynağı oldu; Adolf Hitler, adını ve savaş sonrası Almanya'ya ilişkin bulanık bir popülist sosyal demagojiyle birlikte anti Semitik aşırı-milliyetçiliğin bileşimini onlardan aldı.

Dolayısıyla milliyetçilik, bir kokteyl olarak alındığında gerçekten popülerdi. Çekiciliği, yalnızca kendi tadında değil, tüketicilerin ruhsal ve maddi susuzluğunu gidereceğine inanılan başka unsur ya da unsurlarla bileşiminde yatmaktaydı. Fakat bu milliyetçilik, yeterince sahici olmakla birlikte, şovenist sağın olmasını istediği kadar militan, dar kafalı ve reaksiyoner değildi.

Çeşitli ulusal baskılar altında dağılmak üzere olan Habsburg İmparatorluğu, (paradoksal biçimde) milliyetçiliğin sınırlarını ortaya gösterir. Çünkü, 1900'lerin başında halkın büyük bölümü şu ya da bu ulusun üyesi olduğunun tartışmasız bilincindeydi; ancak çok azı, bunun Habsburg monarşisini desteklemekle uzlaşmadığını düşünüyordu. Savaş patlak ver-

* Sosyal Demokratlar, ilk demokratik seçimlerde –1907– Çek oylarının yüzde 38'ini alarak en büyük parti olarak çıktılar.

dikten sonra bile ulusal bağımsızlık önemli bir mesele olmadı ve Habsburg İmparatorluğu'nu oluşturan (üçü, sınırlarının dışındaki ulus devletlerle özdeşleştirilebilecek) ulusların yalnızca dördünde (İtalyanlar, Romenler, Sırplar ve Çekler) devlete karşı kararlı bir düşmanlık görülecekti. Ulusal grupların çoğu, orta ve alt orta sınıf fanatiklerinin taktıkları adla 'halklar hapishanesi'nden kaçma isteği göstermedi; ve savaş sırasında kabaran hoşnutsuzluk ve devrimci duygular, ilk etapta ulusal bağımsızlık değil, toplumsal devrim hareketi biçimini aldı.[20]

Savaşan batılı ülkelere gelince, savaş sırasında savaş karşıtı duygularla toplumsal hoşnutsuzluk, (onu tahrip etmeden) halk ordularının vatanseverliğini kapladı. 1917 Rus devriminin olağanüstü uluslararası etkisini anlamak, 1914'te savaşa gönüllü, hatta coşkuyla gidenlerin milliyetçi sloganlarla sınırlandırılamayacak bir vatanseverlik ülküsüyle güdülendiklerini akılda tutmakla mümkündür ancak. Bu vatanseverlik ülküsünde, yurttaşlık görevi duygusu da vardı. Bu ordular savaşa, savaşmaktan, şiddetten ve kahramanlıktan zevk aldıkları için ya da bir ulusal bencilliğin ve sağ milliyetçi yayılmacılığın kayıtsız şartsız takipçisi olmak için gitmediler; liberalizme ve demokrasiye düşmanlığın rolü ise çok daha azdı.

Tam tersi. Savaşta taraf olan ve siyasal yaşamı seçimlere dayanan bütün ülkelerin propagandası, 1914'te asıl önemli olan noktanın şan ve fetih olmadığını göstermektedir. Asıl altı çizilen nokta şudur: 'Biz', saldırganlığın veya saldırgan bir politikanın kurbanıyız; 'onlar'sa, 'biz'de somutlanan özgürlük ve uygarlık değerlerine ölümcül bir tehdit oluşturmaktadır. Dahası, savaşın basit bir silahlı mücadeleden daha fazla bir şey olduğunu düşünmeselerdi –dünya, bir anlamda 'bizim' zaferimizle daha iyi olacak ve ülke'miz' (Lloyd George'nin deyimiyle) "kahramanlara yaraşır bir ülke" olacak– insanların bu kadar başarıyla seferber edilmeleri mümkün olmayabilirdi. Örneğin, Alman hükümeti, Rus otokrasisine ve barbarlığına karşı düzen, hukuk ve kültür gibi değerleri savunduğunu iddia ederken, İngiliz ve Fransız hükümetleri de, monarşiye, militarizme ve barbarlığa ('Hunlar'a*) karşı demokrasiyi ve özgürlüğü savunduklarını iddia ettiler. Sömürge savaşlarında fetih ve emperyal büyüklenme reklam edilebilir; fakat, sahne gerisini dışişleri bakanlıkları bile doldursa, büyük anlaşmazlıklarda bu olamazdı.

1914'te uygun adım savaşa giden Alman, Fransız ve İngiliz kitleler, savaşçılar ya da maceraperestler olarak değil, vatandaşlar ve siviller olarak

* Buradaki 'Hunlar' terimi, aşağılayıcı bir içerikle, Almanlar, özellikle de Alman askerler anlamına da gelmektedir –çn.

gittiler. Ne var ki, tam da bu gerçek, hem demokratik ülkelerin hükümetleri için vatanseverliğin gerekliliğini, hem de bunun gücünü ortaya koymaktadır. Çünkü, kitleleri ancak, devletin davasının sahiden kendi davaları olduğu duygusu etkili biçimde seferber edebilirdi: 1914'te İngilizler, Fransızlar ve Almanlar bu duyguyu taşıyorlardı. Benzeri görülmemiş bir katliam ve Rusya'daki devrim, onlara yanıldıklarını gösterene kadar, bu seferberlik üç yıl boyunca sürdü gitti.

7
Kim Kimdir ya da Burjuvazinin Belirsizliği

Mümkün en geniş anlamıyla ... bir insanın benliği, yalnızca bedeni ve fiziksel güçleri değil, fakat giysilerinin ve evinin, karısının ve çocuklarının, atalarının ve dostlarının, namının ve işlerinin, topraklarının ve atlarının, yatının ve banka hesabının, hasılı kendisinin diyebileceği herşeyin toplamıdır.

William James[1]

Büyük bir hazla ... alışverişe başlıyorlar ... İşe dalar gibi alışverişe dalıyorlar; sınıfça, sahip olduklarını konuşuyor, düşünüyor ve hülyalara dalıyorlar.

H. G. Wells, 1909[2]

Bu Kolej, üst ve üst orta sınıftan kadınlara en iyi eğitimi sunmak amacıyla ... Kurucunun sevgili karısının önerisi ve öğüdüyle kurulmaktadır.

Holloway Koleji'nin Kuruluş Belgesi'nden, 1883

I

Şimdi gözümüzü, demokratikleşmenin tehdidi altındaki insanlara çevirelim. Burjuvazinin fetih yüzyılında, başarılı orta sınıfların üyeleri, kendi uygarlıklarından emin, genel olarak özgüvenliydiler ve paradan yana genellikle bir sıkıntıları yoktu; fakat, ancak yüzyılın epey sonlarında fiziksel olarak *rahata* erdiler. O zamana kadar, top top kumaşla kaplanmış süslü maddeler yığınıyla çevrelenmiş bir halde, kendi mevkilerindeki insanlara yaraştığını, kendilerinden aşağıda olanlara yaraşmadığını düşündükleri şeyleri satın alabilecek bir durumda ve bol, belki de ifrat ölçüsünde yiyerek ve içerek yeterince iyi yaşamışlardı. Yiyecekler ve içecekler, en azından bazı ülkelerde mükemmeldi: (*cuisine bourgeoise*,* en azından Fransa'da, gastronomik övgü ifade eden bir terimdi). Başka yerlerdeyse, en azından boldu. Evlerinin rahatsızlığı ve kullanışsızlığı, yığınla hizmetçiyle telafi edilmekteydi. Yine de durumu gizlemek mümkün olamıyordu. Burjuva toplumu, ancak yüzyılın sonlarına doğru belkemiğini oluşturduğu varsayılan sınıfın (mutlaka aristokrasinin statüsüne ya da çok zenginlerin

* Burjuva mutfağı –çn.

maddi kazançlarına özlem duyması veya bunlara yönelik bir beklentisi olması gerekmeyen; ancak bir şey satın almanın başka şeylerden vazgeçmek anlamına geldiği bir kesimin de çok üstünde olan iş sahipleri, serbest meslek sahipleri veya yüksek devlet görevlileri ile aileleri) gereklerini karşılayacak uygun maddi gereçleri ve bir yaşam üslubu geliştirdi.

Yüzyılların bu en burjuva olanının paradoksu, yaşam tarzlarının ancak geç bir tarihte 'burjuva'laşması; bu dönüşümün öncülüğünün, merkezden ziyade uçlardan gelmesi ve tamamen burjuva olan bir yaşam tarzının ancak kısa bir süre için muzaffer olmasıydı. O dönemden hayatta kalanların, sık sık ve nostaljik biçimde 1914'ten önceki çağı *belle époque* olarak anmalarının nedeni belki de budur. Dönemimizde orta sınıflara neler olduğuyla ilgili araştırmamıza bu paradoksu ele alarak başlayalım.

Bu yeni yaşam tarzı, bir özlem göstergesi olmanın dışında 'burjuva'lığı uzun zaman önce son bulmuş, banliyölerdeki bahçeli evlerden oluşmaktaydı. Burjuva toplumundaki başka pekçok şey gibi bu da, kapitalizmin klasik ülkesi Büyük Britanya'dan yayıldı. İlk örneğini, zengin olmamakla birlikte tuzu kuru orta sınıflar için 1870'lerde Norman Shaw gibi mimarlar tarafından yapılmış bahçeli banliyölerde (Bedfork Parkı) görüyoruz. Britanya'daki muadillerinden nispeten daha zengin tabakalar için düşünülmüş benzer koloniler, Orta Avrupa kentlerinin eteklerinde de ortaya çıktı – Viyana'da Cottage-Viertel, Berlin'de Dahlem ve Grunewald-Viertel–, oradan toplumsal bakımdan aşağılara, daha düşük veya alt orta sınıfların yaşadığı banliyölere ya da büyük kentlerin kenarlarındaki labirenti andıran plansız yapılmış 'pavyonlar'a ve sonunda vurguncu müteahhitler ve toplumsal açıdan idealist kent planlamacıları aracılığıyla yirminci yüzyıl sonlarında, daha tuzu kuru işçiler için köy ve küçük kasaba ruhunu yeniden canlandırmaya yönelik kolonilere ve yarı yarıya müstakil sokaklara yayıldı (Almanca'da *Siedlungen* ya da 'yerleşkeler', bunlar için kullanılan önemli bir terim haline gelecekti). İdeal bir orta sınıf evi, artık kentteki bir caddenin bir parçası, 'kentte bir ev' ya da kentin bir caddesine bakan, saray gibi büyük bir binanın bir dairesi olmaktan çıkıp, minyatür bir park veya bahçe içinde, etrafı yeşillik, kentlileşmiş ya da daha doğrusu banliyöleşmiş kır evi ('villa' ya da hatta 'kulübe') olarak görülmekteydi. Anglo-Sakson olmayan kentlerin çoğunda henüz uygulanabilir olmamakla birlikte, bunun, muazzam ölçüde etkileyici bir yaşam ülküsü olduğu görülecekti.

Daha mütevazı olması, ölçek ve maliyetinin daha küçük olması dışında 'villa', önemli bir açıdan daha ilk örneğinden (asillerin ve *gentry*nin sayfiyesinden) ayrılmaktaydı. Toplumsal statü ve rol arayışından çok, özel

yaşamın rahatlığına yönelik olarak tasarlanmışlardı. Gerçekten de, bu tür kolonilerin toplumun geri kalanından topografik olarak yalıtılmış, tek sınıftan ibaret topluluklar olması, yaşamı kolaylaştıran rahatlıklar üzerine yoğunlaşılmasını daha mümkün kılmaktaydı. İstenmese bile böyle bir yalıtılma oldu. Toplumsal açıdan idealist (Anglo-Sakson) planlamacılar tarafından tasarlanan 'bahçe kentler' ve 'bahçeli banliyöler', orta sınıfları astlarından ayırmak üzere özel olarak inşa edilmiş banliyölerle aynı yolu izledi. Ve kendi içinde bu göç*, burjuvazinin hakim sınıf olarak oynadığı rolden kesin bir feragatı ifade etmekteydi. 1900 dolaylarında yerel bir zengin, "Boston", demişti oğullarına, "size ağır vergilerden ve siyasal kargaşalardan başka bir şey veremez. Evlendiğinizde evinizi yapacağınız bir banliyö bulun kendinize, Country Club'a üye olun; kulübünüz, eviniz ve çocuklarınız yaşamınızın merkezi olsun."[3]

Fakat bu yapılar, geleneksel kır evinin veya şatonun, hatta onun burjuva rakibi veya taklidi olan –Kruppların Villa Hügel'i veya yün kenti Halifax'ın dumanlı yaşamına egemen olan Akroydların ve Crossleylerin Bankfield'ı ve Belle Vue'su gibi– büyük kapitalistin konağının gördüğü işlevin tam tersine sahipti. Bu yapılar, adeta güç kutusuydular. Yönetici seçkinlerin, sahip oldukları zenginliği ve saygınlığı diğer üyelere ve aşağı sınıflara göstermek, nüfuz ve hakimiyet işini düzenlemek üzere tasarlanmışlardı. Eğer kabine toplantıları Omnium Dükü'nün sayfiyesinde yapılmışsa, Crossleys Carpets'ın John Crossley'i de, ellinci yaş günü vesilesiyle Halifax İlçe Konseyi'nden kırk dokuz meslektaşını üç günlüğüne Lake District'teki evine davet etmiş ve Halifax belediye sarayının açılışı vesilesiyle evinde Galler Prensi'ni ağırlamıştı. Bu tür evlerde özel yaşam, tanınmış ve deyim yerindeyse diplomatik ve siyasi devlet işleriyle, kamu yaşamından ayrılmazdı. Bu işlerin gerekleri, evin konforundan önde gelirdi. Akroydların, üzerine klasik mitolojiden sahnelerin resmedildiği büyük bir merdiven, resimlerle kaplı bir ziyafet salonu, bir yemek odası, kütüphane ve dokuz odalı bir daire veya esas olarak ailenin kullandığı yirmi beş hizmetçi için tasarlanmış bir kanat yaptırabileceği kimsenin aklına gelmezdi.[4] Nasıl bir yerel kodaman Bury veya Zwickau'da nüfuz ve güç kullanmaktan kaçamazsa, taşra soyluları da bölgelerinde iktidar ve nüfuz kullanmaktan kaçamazlardı. Gerçekten de, tanımı gereği kentsel toplumsal hiyerarşinin bir imgesi olan kentte yaşadığı için, burjuvazinin sıradan bir üyesi bile, oturduğu yerle ya da en azından dairesinin ve katının büyüklüğüyle, tutabileceği uşakların ölçüsüyle, giyimindeki ve toplumsal iliş-

* Exodus: Çıkış.

kilerindeki formalitelerle hiyerarşideki yerini etrafa göstermekten –hatta gözüne sokmaktan– kaçamazdı. Muhalif oğullarının çok sonra hatırladığına göre Edward döneminde borsa komisyonculuğu yapan bir aile, statü kaybına neden olacak kadar uzak olmamakla birlikte evleri Kensington Gardens'a hakim bir noktada bulunmadığından, Forsyte ailesinden daha aşağı idi. London Season, Kensington Gardens'ın dışındaydı; anne, her öğleden sonra resmi olarak 'kabul günü' düzenliyor, Mayıs ve Haziran aylarında hemen her gün akşam yemekleri vermenin veya bu tür yemeklere katılmanın yanı sıra, Whiteleys Universal Store'dan kiralanmış bir 'Macar orkestrası'nın eşliğinde akşam resepsiyonları düzenliyordu.[5] Özel yaşam ile statü teşhirinin ve toplumsal iddianın birbirinden ayrı olması mümkün değildi.

Endüstri öncesi dönemin mütevazı bir yükseliş gösteren orta sınıfları, –sermaye birikiminin gerekleri bir yana– saygıdeğer, ama aşağı toplumsal statülerinden veya püriten ve sofu inançlarından dolayı bu tür ayartılardan uzak durdular. Onları 'başarılılar'ın arasına sokan, ama aynı zamanda da eski seçkinlerin yaşam tarzını örnek alan bir kamusal yaşam tarzı dayatan, ondokuzuncu yüzyılın ortalarında ekonomik büyümenin yarattığı refah oldu. Ancak, bu zafer anında dört gelişme, daha az resmi, daha sahici ve özelleşmiş bir yaşam tarzının oluşmasını teşvik etti.

Birinci gelişme, (gördüğümüz gibi) burjuvazinin en büyük ve en zorlu kesimi dışında herkesin toplumsal ve siyasal etkisini aşındıran siyasetin demokratikleşmesi idi. Bazı durumlarda (esas olarak liberal) burjuvazi, 'nüfuz'larını tanımaya yanaşmayan bir seçmen kitlesinin ve kitle hareketlerinin egemen olduğu bir siyasal yaşamdan *de facto* tamamen çekilmek zorunda bırakıldı. *Fin de siècle* Viyanası'nın kültürünün, olmak istedikleri şey –yani liberal Almanlar– olmalarına artık izin verilmeyen, hatta Yahudi olmayan liberal burjuvazi sıfatıyla bile fazla taraftar bulamayacak olan bir sınıfın ve bir halkın –orta sınıf Yahudilerin– kültürü olduğu iddia edilmiştir.[6] Buddenbrookların ve yazarları –eski ve mağrur Hansalı tüccarların kentinde bir patrisyenin oğlu olan– Thomas Mann'ın kültürü, siyasal yaşamdan çekilmiş bir burjuvazinin kültürüydü. Boston'da Cobetler ve Lowelllar, ulusal siyasal yaşamdan sürülmemiş olsalar da, Boston'daki siyasal yaşamın denetimini İrlandalılara kaptıracaklardı. Kuzey İngiltere'nin ataerkil 'fabrika kültürü' (işçilerin, sendikalı olsalar da, siyasi rengini taşıdıkları işverenlerinin yıldönümlerini kutladıkları bir kültür), 1890'lardan sonra yıkıldı. 1900'den sonra bir İşçi Partisi'nin ortaya çıkmasının nedenlerinden biri de, işçi sınıfının yaşadığı seçim bölgelerinde nüfuz sahibi olan kişilerin, yani yerel burjuvazinin, 1890'larda Meclis'e ve

konseylere yerel 'ileri gelenler'i, yani kendileri gibi olan insanları aday gösterme haklarından vazgeçmeye yanaşmamalarıydı. Burjuvazi, siyasi iktidarı elinde tuttuğu sürece, bunu, bundan böyle taraftarlarından çok nüfuzunu kullanarak sağladı.

İkincisi; muzaffer burjuvaziyle, geçmişte sermaye birikimine büyük faydası olmuş, bu sınıfın özdeşleştiği, atıl ve sefih aristokrasiyle, tembel ve sarhoş işçilerle arasına mesafe koymasını sağlayan püriten değerler arasındaki bağlarda kesin olarak bir gevşeme söz konusuydu. Yerleşik burjuvazi zaten para kazanmıştı. Bu para, doğrudan kaynağından olmasa da, (kaynağı Londra civarındaki bölgelerden* çok uzaktaki dünyanın ücra bölgeleri olmadığında bile) niteliği karanlık 'yatırımlar'ı temsil eden kağıt parçalarından düzenli bir maaş gibi akıyordu. Bu para, çoğu zaman çalışmayan oğullara ve kadın akrabalara miras bırakılmakta ya da aralarında pay edilmekteydi. Ondokuzuncu yüzyılın sonunda burjuvazinin önemli bir bölümü, –hayli özgün Amerikalı bir bağımsız toplumbilimci olan ve konu hakkında bir 'Teori' yazan Thorstein Veblen tarafından adı bu dönemde konan– bir 'boş zaman sınıfı'ndan oluşmaktaydı.[7] Nitekim, gerçekten çok para kazanmış olanlardan bazılarının, bunun için çok zaman harcamaları gerekmedi; servetlerini, herhalükârda (Avrupa'daki) bankacılık, finans ve spekülasyon alanlarında yaptılar. Bu sayede Britanya'da başka meşgalelere de bolca zaman kalmaktaydı. Kısacası, para harcamak, en az kazanmak kadar önemli oldu. Harcamanın, *belle époque* döneminde bol miktarda rastlanan aşırı zenginlerinki kadar savurgan olması gerekmiyordu. Hatta nispeten daha az zengin olanlar bile, parayı rahatlık ve zevk için harcamayı öğrendiler.

Üçüncüsü; ergenlikle evlilik arasında, sanat ve edebiyat üzerinde de (bkz: 9. Bölüm) güçlü bir etki yaratan ayrı ve bağımsız bir 'gençlik' kategorisi olarak yaş gruplarının ortaya çıkmasında ve (gelecek bölümde ele alınacak olan) kadının aile içinde özgürleşmesinde yansısını bulan burjuva aile yapısındaki çözülmeydi. 'Gençlik' ve 'modernlik' sözcükleri, zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılmaya başlandı; 'modernlik', her durumda, beğenide, süslemede ve üslupta bir değişim anlamına geldi. Bu iki gelişme, yüzyılın ikinci yarısında yerleşik orta sınıflar arasında kendini göstermeye başladı ve son yirmi yılda aşikar bir hal aldı. Turizm ve tatil biçimini alan boş zamanın içini doldurmakla kalmadılar (Visconti'nin *Venedikte Ölüm* [filminde] doğru bir şekilde gösterildiği gibi, artık dönemin görkemine katılan deniz kıyısındaki ya da dağ eteğindeki büyük

* Home County: İngiltere'de Londra etrafındaki idare merkezleri –en.

otele kadın konuk imgesi egemendi), kadının yuvası/dekoru olarak burjuva evinin rolünü de büyük ölçüde artırdılar.

Dördüncüsü; burjuva olanların, olduklarını iddia edenlerin ya da olmaya heves edenlerin, kısacası bir bütün olarak 'orta sınıf'ın sayısındaki muazzam artıştı. Temelde evcimen olan bir yaşam tarzı düşüncesi, orta sınıfın bütün üyelerini biraraya getiren şeylerden biriydi.

II

Demokratikleşme, bilinçli bir işçi sınıfının doğuşu ve toplumsal hareketlilik, aynı zamanda bu 'orta sınıflar'ın şu ya da bu katmanına dahil olan veya olmak isteyenler için yeni bir toplumsal kimlik sorunu yarattı. 'Burjuvazi'nin tanımını yapmanın güçlüğü iyi bilinir (bkz: *Sermaye Çağı*, 13. Bölüm, III, IV); üstelik, (bütünüyle sınıfların varlığını değilse bile) giderek kirli bir sözcük haline gelen 'burjuvazi'nin üyesi olanları bir sınıf olarak varlıklarını alenen inkâr etmeye götüren işçi hareketlerinin ortaya çıkması ve demokrasi, bu işi daha da zorlaştırdı. Fransa'da Devrimin sınıfları ortadan kaldırdığına, Britanya'daysa sınıfların var olmadığına inanılırken, giderek sesini duyuran bir alan olan toplumbilimde toplumsal yapı ve tabakalaşma bu tür basitleştirmeler için son derece karmaşıktı. Amerika'daki tehlikeyse, kitlelerin bir sınıf olarak harekete geçmelerinden ve kendilerini sömürenleri bir başka sınıf olarak tanımlamalarından çok, anayasanın tanıdığı eşitlik hakkının izinde orta sınıf üyesi olduklarını ilan etmeleri, böylelikle de bir seçkin grubun üyesi olmanın (zenginliğin su götürmez gerçekleri dışındaki) avantajlarını azaltmalarıydı. 1870-1914 döneminin ürünü akademik bir disiplin olarak toplumbilim, uygulayıcılarının, toplumu kendi ideolojik inançlarına uygun düşecek biçimde yeniden sınıflandırmaya düşkünlükleri yüzünden, toplumsal sınıf ve statü üzerine sonsuz ve sonuçsuz tartışmalardan hâlâ çekmektedir.

Dahası, toplumda kimin 'orta tabaka'ya ya da toplum 'zümre'sine ait olduğunu ya da olmadığını belirleyen geleneksel hiyerarşilerin tavsaması ve toplumsal hareketlilik yüzünden, bu toplumsal ara bölgenin sınırları (ve içindeki alan) flulaştı. Eski sınıflandırmanın kullanıldığı Almanya gibi ülkelerde, ayrıca kendi içinde mülk sahipliğine dayanan *Besitzbürgertum* ile burjuva statüsüne yüksek eğitim yoluyla ulaşmaya dayanan *Bildungsbürgertum* diye ayrılan burjuvazinin *Bürgertum*'u ile onun altındaki (*Kleinbürgertum*'a ya da küçük burjuvaziye tepeden bakan) *Mittelstand* ('orta tabaka') arasında şimdi ince ayrımlar çizilmekteydi. Diğer Batı Avrupa dillerindeyse sadece 'büyük' ya da 'üst', 'küçük' veya 'alt' gibi orta sınıfa/burjuvaziye

ilişkin kaygan ve kesinlikten uzak kategoriler, aralarında daha da belirsiz boşluklar bırakacak biçimde, kullanılmaktaydı. Fakat, kimlerin bu kategorilere üye oldukları iddiasında bulunabileceğine nasıl karar vereceğiz?

Temel zorluk, en üst tabakada burjuvazinin bulunduğu bir toplumda, burjuva statüsü üzerinde hak iddia edenlerin sayısının artmasında yatmaktaydı. Gelişmiş kapitalist ülkelerde, hatta eski toprak sahibi soyluların (Amerika'da olduğu gibi) tasfiye edilmediği ya da (cumhuriyet Fransası'nda olduğu gibi) *de jure* ayrıcalıklarından yoksun bırakılmadığı yerlerde bile, soyluların profili eskisinden belirgin bir biçimde daha düşüktü. Yüzyılın ortalarında hem seçkin siyasi varlığını, hem de zenginliğinin büyük bölümünü koruduğu Britanya'da bile görece geriye düşmüştü. 1858-79 arasında ölen İngiliz milyonerlerin beşte dördü (117) hâlâ toprak sahibiydi; 1880-99 arasında bu oran üçte birinden biraz fazla, 1900-14 arasındaysa çok daha azdı.[8] 1895'ten önce İngiltere'de kurulan neredeyse bütün hükümetlerde aristokratlar çoğunluğu oluşturdu. 1895'ten sonraysa hiç çoğunluk olamadılar. Onlara resmen yer vermeyen ülkelerde bile soyluluk ünvanlarına burun bükülmüyordu: Bu ünvanları kendi başlarına elde edemeyen zengin Amerikalılar, Avrupa'da soyluların kızlarıyla paralı evlilikler yaparak satın alma sevdasına düştüler. Singer dikiş makineleri, Princess de Polignac oldu. Bununla birlikte, eski ve köklü monarşiler bile, paranın mavi kan kadar yararalı bir soyluluk ölçütü olduğunu kabul ettiler. İmparator II. William, "soyluluk nişanlarına ve süslerine milyonerlerin duyduğu isteği karşılamayı, bir yönetici olarak görevlerinden biri addetmiş, ancak bu ihsanı, topluma hayırsever armağanlarda bulunma koşuluna bağlamıştı. Herhalde İngiliz örneğinden etkilenmişti."[9] Yerinde bir gözlem. 1901-1920 arasında Britanya'da (silahlı hizmetlere verilenler çıkartıldığında) yaratılan 159 lordluk ünvanının altmış altısı işadamlarına –bunların yaklaşık yarısı sanayicilere–, otuz dördü ağırlıklı olarak hukukçulara olmak üzere meslek sahiplerine ve yalnızca yirmisi toprak kökenlilere verildi.[10]

Fakat, burjuvazi ile aristokrasi arasındaki çizgi bulanık olduğu gibi, burjuvazi ile altındakiler arasındaki sınırlar da net olmaktan uzaktı. Bu durum, zanaatçılar, küçük dükkân sahipleri ve benzerlerinin oluşturduğu 'eski' alt orta sınıfı veya küçük burjuvaziyi fazla etkilemedi. Faaliyetlerinin ölçeği, onları sıkı sıkıya daha alt seviyeye yerleştirmiş, daha doğrusu burjuvaziyle karşı karşıya getirmişti. Fransız Radikallerinin programı, 'küçük güzeldir' izleği üzerine bir dizi çeşitlemeden oluşmaktaydı: "Radikal partinin kongrelerinde 'küçük' sözcüğü durmadan yinelenir."[11] Düşmanı, *les gros*'tu; yani, büyük sermaye, büyük endüstri, büyük finans çevreleri, büyük tüccar. Aynı tavır, 1870'lerden itibaren yaşanan karşı konulmaz, hızlı

endüstrileşme nedeniyle çok daha büyük sıkıntılar yaşayan Alman muadilleri arasında da görülecekti; ama bu kez cumhuriyetçi ve solcu değil, milliyetçi, sağcı ve anti Semitik bir eğilimle. Yalnızca küçüklükleri değil, meslekleri de kendilerini daha yüksek bir statüden yoksun bırakmaktaydı. Yine de, bölüşüm sisteminde özellikle 1880'lerden itibaren ortaya çıkan çarpıcı dönüşüm, bazı revizyonları zorunlu kıldı. 'Bakkal' sözcüğü, üst orta sınıflar arasında hâlâ bir küçümseme ifadesi taşımakla birlikte, dönemimizde Britanya'da (çay paketlerinden zengin olmuş) bir Sir Thomas Lipton, (sabundan servet kazanmış) bir Lord Leverhulme ve (dondurulmuş etten zengin olmuş) bir Lord Vestey, ünvan ve buharlı yat sahibi oldular. Bununla birlikte, gerçek zorluk, üçüncü sektördeki –özel ve kamu dairelerindeki– muazzam genişlemeyle; yani, hem ast konumda olmasına, hem de ('maaş' olarak adlandırılsa da) ücretli olmasına karşın, (görece mütevazı da olsa) resmi eğitim gerektiren, elle yapılmayan ve her şeyden önce büyük çoğunluğu kendisini işçi sınıfının bir parçası olarak görmeye yanaşmayan ve büyük maddi fedakârlıklar pahasına orta sınıfın saygıdeğer yaşam tarzına özenen erkeklerin –hatta bazen kadınların– yaptığı işlerdeki muazzam genişlemeyle ortaya çıktı. Bu 'katipler'in (*Angestellte, employés*) oluşturduğu yeni 'alt orta sınıf' ile belirli mesleklerdeki veya hatta giderek maaşlı işletmecilerin ve yöneticilerin çalıştığı büyük işlerdeki yüksek mevkiler arasındaki çizgi yeni sorunlar yarattı.

Bu yeni alt orta sınıfları bir yana bırakırsak, orta sınıfa yeni girenlerin veya orta sınıf statüsüne sahip olduklarını iddia edenlerin sayısının giderek arttığı ve bunun sınır çizme ve tanımlama konusunda, böyle bir tanımın kuramsal ölçütlerine ilişkin belirsizlikler nedeniyle daha da çetrefilleşen pratik sorunlar çıkardığı açıktı. 'Burjuvazi'yi neyin oluşturduğunu belirlemek, soyluluğu (örneğin doğum, kalıtsal ünvan, toprak sahipliği) veya işçi sınıfını (örneğin ücret ilişkisi, kol işçiliği) kuramsal olarak tanımlamaktan her zaman daha zor olmuştur. Yine de (bkz: *Sermaye Çağı*, 13. Bölüm), ondokuzuncu yüzyıl ortalarında ölçütler oldukça açıktı. Maaşlı yüksek devlet görevlileri dışında, bu sınıfın üyelerinin, sermaye sahibi olmaları ya da bir yatırımdan gelir elde etmeleri ve/veya [yabancı] emek kullanan kâr peşinde bağımsız girişimciler ya da serbest girişimin bir türü olan 'serbest' meslek gruplarından birinin üyesi olarak hareket etmeleri beklenirdi. İngiliz gelir vergisi sisteminde 'kâr'ın ve 'vizite'nin aynı başlık altına konması anlamlıdır. Ne var ki, yukarıda sözü edilen değişimlerle birlikte bu ölçütler de, (bu statüye özlem duyan daha büyük bir kesimi bir yana bıraksak bile) hatırı sayılır büyüklükte bir kitle oluşturan 'orta sınıflar' içinde 'gerçek' burjuvaları –hem ekonomik, hem de her

şeyden önce toplumsal olarak– ayırt etmek için daha az işe yarar hale geldi. Hepsi sermaye sahibi olmamakla birlikte, yüksek eğitimi (ilk kaynak olarak) sermayeyle ikame eden burjuvalığı kuşku götürmeyen birçok insan da (*Bildungsbürgertum*) vardı ve sayıları muazzam ölçüde artıyordu. Fransa'da 1866-1886 arasında sayıları 12.000 civarında seyreden doktorların sayısı, 1911'de 20.000'e; Britanya'da 1881-1901 arasında 15.000'den 22.000'e çıkmış, mimarların sayısı 7.000'den 11.000'e yükselmişti. Her iki ülkedeki bu artışlar, yetişkin nüfustaki artıştan çok daha hızlıydı. Bunlar, (memurlar dışında) kesinlikle işveren ya da girişimci değildi.[12] Fakat, 1892'de bir Alman uzmanın işaret ettiği gibi, "eski küçük işletmelerin teklifsiz, tamamen özel niteliği"nin artık bu tür büyük girişimler için geçerli olamayacağı bir zamanda, büyük iş yaşamının giderek özsel bir parçası haline gelen maaşlı kıdemli idarecilerin burjuva statüsünde olduklarını kim inkâr edebilirdi?[13]

Bu orta sınıfların büyük çoğunluğunun, en azından çoğu çifte devrimle başlayan çağın ürünü olduğu ölçüde (bkz: *Sermaye Çağı*, Giriş), ortak bir özelliği vardı: Geçmişte ve şimdi toplumsal hareketlilik. Britanya'daki bir Fransız gözlemcinin belirttiği gibi, toplumbilim açısından 'orta sınıflar', 'temelde toplumsal olarak yükselme sürecindeki aileler'den ve burjuvazisi de zirveye ya da teamüllerin tanımladığı düzlüğe 'çıkmış' olanlardan oluşmaktaydı.[14] Fakat, burada aktardığımız enstantaneler, ancak son dönemin bir buluşu olan hareketli resmin ya da filmin –deyim yerindeyse– toplumbilimsel muadiliyle yakalanabilecek bir hareket sürecinin uygun imgesini yeterince veremez. Gambetta'nın, gelişini, Üçüncü Cumhuriyet rejiminin asıl içeriği olarak gördüğü bu 'yeni toplumsal tabakalar' –Gambetta'nın, nüfuza ve gelire uzanan yolu, iş yaşamıyla ve mülkiyetle değil, demokratik siyaset aracılığıyla kat eden kendisi gibi insanları düşündüğüne kuşku yoktur–, zirveye 'ulaştıkları' kabul edildiğinde bile tırmanışlarını kesmediler.[15] Peki, 'ulaşmış olmak' burjuvazinin karakterini değiştirmedi mi? Sınıflarının hâlâ özünü oluşturan değerlere ve etkinliklere zaman zaman tepki gösteren, aile serveti üzerinden işsiz güçsüz hayatlar süren ikinci ve üçüncü kuşakların bu sınıfın üyeleri olmadıkları söylenebilir mi?

Bu tür sorunlar, bizim dönemimizde iktisatçıları ilgilendirmemektedir. Batının gelişmiş ülkelerine tartışmasız egemen olan kâr peşindeki özel girişime dayanan bir ekonomide, analizcilerin, hangi bireylerin tam olarak 'burjuvazi'yi oluşturduğu üzerine spekülasyonda bulunmaları gerekmiyordu. İktisatçının bakış açısıyla, emperyal Almanya'nın (Krupp'tan sonra) ikinci en zengin adamı olan Prens Henckel von Donnersmarck, işlevsel bakımdan bir kapitalistti; çünkü, faizden kazandığı 12-15 milyon

Markı saymazsak, gelirinin onda dokuzu sahibi olduğu kömür madenlerinden, endüstri ve bankacılık alanındaki hisselerinden, ortağı olduğu emlak şirketlerinden gelmekteydi. Öte yandan, toplumbilimciler ve tarihçiler, von Donnersmarck'ın kalıtsal aristokratlığına ilgisiz kalamazlardı. Dolayısıyla, *bir grup kadın ve erkekler olarak* burjuvazinin ve bunlarla 'alt orta sınıflar' arasındaki çizginin tanımlanması sorununun, (elbette kapitalist ekonomideki yapısal değişimleri yansıtmasına ve bunun organizasyon biçimlerine ışık tutmasına karşın) bu evrede kapitalizmin gösterdiği gelişimin çözümlenmesiyle (sistemin, özel girişimciler olarak bireylerin kişisel güdülenmelerine dayandığına inananlar dışında*) doğrudan bir ilişkisi bulunmamaktadır.

III

Şu halde, dönemin burjuvaları veya orta sınıf üyeleri ya da sözde üyeleri ve özellikle kendilerine ve çocuklarına saygıdeğerlik ve ayrıcalık sağlayacak bir statü satın almak için sadece paraları yeterli olmayanlar için kabul edilebilir ölçütler belirlemek kaçınılmazdı. Ele aldığımız dönemde –ve herhalükârda 'kimin kim olduğu' konusunda çoktandır bir belirsizliğin yaşandığı ülkelerde**– burjuvalığı tanımlamak için başlıca üç yol giderek önem kazandı. Bu üç yolun da şu iki koşulu sağlaması gerekiyordu: Orta sınıf üyelerini, çalışan sınıflardan, köylülerden ve kol gücüyle çalışan diğer insanlardan net biçimde ayırmalıydılar; toplumsal merdivenin basamaklarını tırmanma olanağının önünü kapamadan, dışlayıcı bir hiyerarşi sağlamalıydılar. Bu ölçütlerden biri, orta sınıf yaşam tarzı ve kültürü, diğeri de boş zaman faaliyetleri, özellikle yeni bir buluş olan spordu. Fakat, resmi eğitim, giderek toplumun bir üyesi olmanın başlıca göstergesi halini aldı ve öyle de kaldı.

Gittikçe daha çok bilimsel teknolojiye dayanan bir çağda eğitilmiş bir zekanın ve uzmanlaşmış bilginin sağlayacağı potansiyel parasal getiriye ve özellikle genişlemekte olan eğitim endüstrisinde meslekleri biraz olsun liyakata açmasına rağmen, eğitimin başlıca işlevi faydalılığı değildi. Önemli olan, gençlerin hayata atılmayı geciktirebilecek güçte olduklarını

* Gerçekten de, artan bürokratikleşmenin, girişimci değerlerin popularitesini giderek yitirmesinin ve bu tür başka etkenlerin, girişimcinin, dolayısıyla kapitalizmin rolünü zayıflatacağını ileri süren düşünürler vardı. Dönemin düşünürleri arasında Max Weber ve Joseph Schumpeter bu tür görüşlere sahipti.

** Bir ulus içinde statü sahibi kişilere ilişkin – *Almanaca de Gotha* gibi kraliyet ailelerinin veya soylu ailelerin üyelerini gösteren rehberlerden farklı– referans kitapları bu dönemde yayımlanmaya başladı. İngilizlerin *Who is Who*'su (1897) muhtemelen ilkti.

kanıtlamalarıydı. Eğitimin içeriği ikincildi; gerçekten de, İngiliz 'devlet okulları'nda okuyan çocukların öğrenmek için onca zaman harcadıkları Yunanca ve Latincenin, Fransız liselerinde (1890) ders saatlerinin yüzde 77'sini dolduran felsefe, edebiyat, tarih ve coğrafyanın mesleki açıdan hemen hiçbir değeri yoktu. Pratik düşüncenin egemen olduğu Prusya'da bile 1885'te klasik *Gymnasien*'de, daha 'modern' ve teknik düşünce yapısının hakim olduğu *Realgymnasien* ve *Ober-Realschulen*'de okuyanların yaklaşık üç katı öğrenci vardı. Dahası, bir çocuğa böyle bir eğitim sunmanın maliyeti bile başlı başına toplumsal bir göstergeydi. Alman titizliğiyle bunun hesabını çıkarmış olan Prusyalı bir memur, otuz bir yılda üç oğlunun eğitimine gelirinin yüzde 31'ini harcamıştı.[16]

Sınavları takmayan genç beyefendilere içki, fuhuş ve spor faaliyetler için hoş bir ortam sağlamanın yanında, devlet içindeki ve dışındaki uzmanlık mesleklerini hariç tutarsak (ki üniversitelerin ana işlevi bu mesleklere yönelikti), tercihan bir diplomayla taçlandırılmış resmi eğitimin o zamana değin bir burjuvazinin ortaya çıkışıyla ilgisi olmamıştı. Ondokuzuncu yüzyıl işadamlarının arasında herhangi bir yerden mezun olanların sayısı çok azdı. Fransız *polytechnique*'in bu dönemde seçkin burjuvalar için özel olarak bir çekiciliği yoktu. 1884'te yeni yetme bir sanayiciye öğüt veren Alman bir bankacının tavsiyeleri arasında, "yemekten sonra içilen bir sigara, dinlenme zamanlarında yapılacak zevkli bir uğraş" olarak değerlendirdiği teori ve üniversite eğitimi yer almıyordu. Önerisi şuydu: Bir an önce iş hayatına atılmak, mali bir destekçi bulmak, ABD'yi görmek, deneyim kazanmak ve yüksek eğitimi, girişimcinin faydalanabileceği 'bilimsel eğitim görmüş teknisyen'lere bırakmak. Teknik kadrolar bundan hoşlanmasalar da, iş çevrelerinin bakış açısındaki ortak duygu buydu. Alman mühendisler, yana yakıla "mühendisin yaşamdaki önemine uygun bir toplumsal pozisyon" talep etmekteydiler.[17]

Okullaşma, herşeyden önce toplumun orta ve üst bölgelerine kabul edilmek için bir bilet ve adayları onları alt tabakalardan ayıracak adetlere hazırlayan bir araç sunmaktaydı. Hatta asgari okul bitirme yaşı –on altı civarı–, askerliğin zorunlu olduğu bazı ülkelerde, çocukların potansiyel subay sayılmalarını garanti etmekteydi. Normal olarak üniversite veya yüksek meslek eğitiminin takip ettiği on sekiz veya on dokuz yaşına kadar süren orta öğrenim, orta sınıflar arasında giderek olağan bir durum halini aldı. Orta öğrenime devam edenlerin sayısı biraz, yüksek öğrenimdekilerin ise çok daha çarpıcı bir artış göstermekle birlikte, yine de küçük kaldı. 1875-1912 arasında Alman öğrencilerin sayısı üç katından fazla, Fransız öğrencilerinse (1875-1910) dört katından fazla arttı. Ancak,

1910'da Fransa'da hâlâ on iki-on dokuz arasındaki yaş grubunun yüzde 3'ünden azı (toplam içinde 77.500) orta öğrenime devam ederken, yalnızca yüzde 2'si bitirme sınavlarına kadar gelebilmekte ve bunların da ancak yarısı sınavı geçebilmekteydi.[18] 65 milyon nüfuslu Almanya, Birinci Dünya Savaşı'na 120.000 yedek subayla ya da yirmi-kırk beş yaş arasındaki erkeklerin yaklaşık yüzde 1'iyle girdi.[19]

Bunlar mütevazı rakamlar olmakla birlikte, yine de eski yönetici sınıflardan daha büyüktü (Örneğin, İngiliz soylularını oluşturan 700 civarındaki aileyi bir yana bırakırsak, 1870'lerde Britanya'da özel mülk konusu olan toprakların yüzde 80'ini 7000 kişinin elindeydi). Bu dönemin burjuvazisi, (kısmen ondokuzuncu yüzyılın başlarında ekonominin hayli yerel olmasından, kısmen de kapitalizmle özgül bir yakınlık geliştirmiş olan dinsel ve etnik azınlık grupların –Fransız Protestanlar, Quakerlar, Unitarianlar, Yunanlılar, Yahudiler, Ermeniler–, ülkelere, kıtalara ve okyanuslara yayılan karşılıklı güven, akrabalık ve iş ilişkileri ağı yaratmış olmalarından dolayı) ondokuzuncu yüzyılın başlarındaki burjuvazinin kendine bir yapı kazandırmasını sağlayan gayrı resmi bir kişisel ilişki ağı oluşturmak için çok fazla büyüktü.* Ancak, içinde fazla insan bulunmaması ve bazı işlerin, özellikle de mali dünyanın ve bankacılığın, giderek (genellikle, aynı zamanda önemli ulus devletlerin başkentleri olan) bir avuç finans merkezinde yoğunlaşması nedeniyle, ulusal ve uluslararası ekonominin en tepe noktasında bu tür gayrı resmi ağlar işlerliğini hâlâ sürdürebilmekteydi. 1900 dolaylarında dünya finans sektörünü *de facto* kontrol eden İngiliz bankacılar, Londra'nın küçük bir bölgesinde oturan, birbirlerini tanıyan, aynı kulüplerin ve sosyal çevrelerin müdavimi olan ve aralarında evlenen kırk, elli aileden oluşmaktaydı.[20] Alman çelik endüstrisinin büyük bir kısmını oluşturan Rhine-Westphalian çelik karteli, yirmi sekiz firmadan meydana gelmekteydi. Bütün tröstlerin en büyüğü olan United States Steel, bir avuç kişi arasında yapılan gayrı resmi görüşmelerle kurulmuş ve akşam yemeği sonrasındaki ve golf sırasındaki sohbetlerde nihai şeklini almıştı.

O nedenle, eski olsun, yeni olsun gerçek büyük burjuvazi, kendini seçkin bir topluluk olarak örgütlerken önemli bir güçlükle karşılaşmadı; çünkü, aristokrasilerin kullandığı yöntemlere çok benzer yöntemler,

* Bu yakınlığın nedenleri, ele aldığımız dönemde özellikle (örneğin Max Weber ve Werner Sombart gibi) Alman bilim adamları tarafından olmak üzere, çok tartışılmıştır. Buna ilişkin açıklamalar –ve bu tür grupların ortak özelliğinin, bilincinde oldukları bir azınlık statüsü olduğu yönündeki açıklamalar– ne olursa olsun, örneğin İngiliz Quakerlar gibi bu tür küçük grupların, neredeyse tamamen, bankacı, tüccar ve imalatçı kesimler haline geldikleri olgusu varlığını korumaktadır.

hatta –Büyük Britanya'da olduğu gibi– aslında aristokrasiye özgü mekanizmaları kullandılar. Gerçekten de amaçları, iş yaşamındaki başarılarını, eğer mümkünse en azından oğulları ve kızları aracılığıyla soylular sınıfına dahil olarak, eğer değilse en azından aristokratik bir yaşam tarzıyla taçlandırmaktı. Bunu, basit bir biçimde, eski aristokrat değerler karşısında burjuva değerlerden vazgeçilmesi olarak görmek hata olur. Bir kere, toplumsallaşmanın seçkinlere özgü okullar (veya herhangi bir okul) aracılığıyla gerçekleşmesi, geleneksel aristokrasiler için burjuvaziler için olduğu kadar önemli olmamıştı. Toplumsallaş(tır)ma sürecinde okullar önem kazandıkça, (İngiliz 'devlet okullarında' olduğu gibi) aristokrat değerler, burjuva toplumuna ve onun kamu hizmetlerine uygun olarak tasarlanmış bir ahlaki sisteme uyarlandı. İkincisi, aristokrat değerlerin ölçüsü artık, herşeyden önce –nereden gelirse gelsin– *para* gerektiren gösterişli ve pahalı bir yaşam tarzı oldu. Dolayısıyla, bu yaşam tarzının ölçütü paraydı. Gerçekten, geleneksel toprak sahibi soylu, böyle bir yaşam tarzını ve onunla ilişkili faaliyetleri sürdüremediğinde, (Brandenburg *junker*lerinin değerleri üzerine yazılmış güçlü bir ağıt olan) Theodore Fontane'nin *Der Stechlin*'indeki (1895) karakterleri gibi, vefalı, gururlu, ama toplumsal açıdan kenarda kalmış yavaş yavaş solan bir taşra dünyasına sürgün edilmiş buldu kendini. Büyük burjuvazi, aristokrasinin mekanizmasını kendi amaçları için kullandı.

Okulların ve üniversitelerin toplumsallaştırıcı birer güç olarak gerçek ölçüsü, tepeye zaten ulaşmış olanlar değil, toplumsal merdiveni tırmanmakta olanlardı. Bu güçler sayesinde, Salisburyli nonkonformist bir bahçıvanın oğlu Cambridgeli bir hocaya, onun da oğlu (Eton ve King's College aracılığıyla) iktisatçı John Maynard Keynes'e dönüştü (Keynes, öz güvenli ve parlak bir seçkinler topluluğunun öyle bir üyesi olmuştu ki, annesinin çocukluğunun taşradaki Baptist kiliseler arasında geçtiğine bugün bile inanasımız gelmez. Ancak daha sonra 'eğitimli burjuva' diyeceği kendi sınıfının gururlu bir üyesi olacaktı).[21]

Burjuva statüsü kazanmayı mümkün, hatta kesin kılan okullaşmanın, zengin olmuş ama statü elde edememiş (dede Keynes gibi) sayıları durmadan artan kişilerin, (yoksul Protestan rahiplerin ve daha serbest nitelikli meslek adamlarının çocukları gibi) burjuva statüleri geleneksel olarak eğitime bağlı olanların ve çocuklarını hırslı yetiştiren daha az 'saygıdeğer' pek çok anababanın taleplerini karşılamak üzere yaygınlaşmasında şaşılacak bir yan yoktur. Ana giriş kapısını oluşturan ortaöğrenim gelişti; öğrenci sayısı (Belçika, Fransa, Norveç ve Hollanda'da) iki kat, (İtalya'da) beş kat arttı. Orta sınıf üyeliğinin garantisi olan üniversitelerdeki öğren-

cilerin sayısı, 1870'ler-1913 arasında Avrupa ülkelerinin çoğunda yaklaşık üçe katlandı (Önceki on yıllarda bu sayı aşağı yukarı sabit kalınıştı). 1880'lere gelindiğinde Alman gözlemciler, üniversitelere, ekonomideki orta sınıf sektörlerin kaldırabileceğinden daha fazla öğrenci kabul edilmesinden endişe etmeye başladılar.

Gerçek 'üst orta sınıf'ın –sözgelimi 1895'ten 1907'ye kadar en yüksek vergi ödeyen ilk beş kişi arasına girmiş Bochum'daki (Almanya) altmış sekiz 'büyük sanayici'nin[22]– sorunu, eğitimdeki bu genel yaygınlaşmanın, yeterince özgül [diğer toplumsal grupları dışlayıcı] statü belirten işaret sağlamayacak olmasıydı. Ne var ki, büyük burjuvazinin aynı zamanda kendini astlarından biçimsel olarak ayırması da mümkün değildi; çünkü, yapısının –doğası gereği– yeni katılacak olanlara açık tutulması zorunluydu ve toplumsal hareketlilikleri giderek artan çalışan sınıflara karşı orta ve alt orta sınıfları seferber etmesi ya da en azından onların gönlünü alması gerekiyordu. Sosyalist olmayan gözlemcilerin, 'orta sınıfın' yalnızca büyüdüğü değil, çoktandır devasa bir büyüklüğe ulaştığı konusundaki ısrarlarının nedeni buydu. Alman iktisatçılarının başı meşhur Gustav von Schomoller, nüfusun dörtte birini teşkil ettiklerini düşünüyordu;[23] fakat, yalnızca 'mütevazı maaşlar alan [yeni] memurları, şirket müdürlerini ve teknisyenleri' değil, aynı zamanda ustabaşılarını ve vasıflı işçileri de orta sınıfa dahil etmekteydi. Sombart da, benzer biçimde, orta sınıfın sayısını 35 milyon işçiye karşılık 12.5 milyon olarak tahmin etmişti.[24] Bunlar, esas olarak potansiyel anti sosyalist seçmenlere ilişkin hesaplamalardı. 'Yatırımcı' olarak telakki edilen kişilerin sayısı, Victoria döneminin sonlarında ve Edward dönemi Britanyası'nda cömert bir değerlendirmeyle bile 300.000'i zor buluyordu.[25] Herhalükârda, yerleşik orta sınıfların gerçek üyeleri, ceketli, kravatlı bile olsalar, alt tabakalara kucak açmaktan çok uzaktılar. Bir İngiliz gözlemcinin, işçilerle birlikte 'yatılı okulların dünyası'na ait oldukları için alt orta sınıfları bir yana atması oldukça niteleyicidir.[26]

Dolayısıyla, yeni üyelere açık olan sistemlerde, gayrı resmi olmakla birlikte, kesin olarak seçkinci [dışlayıcı] çevrelerin oluşturulması gerekti. 1870'e kadar resmi ilköğrenimin (1870'den sonraki yirmi yol boyunca da okula devam mecburiyeti yoktu), 1902'ye kadar ortaöğrenimin ve Oxford ve Cambridge üniversiteleri dışında ciddi herhangi bir üniversite eğitiminin bulunmadığı İngiltere gibi bir ülkede bunu sağlamak çok kolaydı.*

* İskoç sistemi biraz daha kapsamlıydı; ancak bu dünyada yolunu bulmak isteyen İskoç mezunlar, Keynes'in babasının Londra'da bir derece aldıktan sonra yaptığı gibi, Oxbridge'de daha ileri bir derece almayı veya sınav vermeyi uygun buldular.

1840'lardan itibaren, orta sınıflar için 1870'te bu adla tanınan dokuz eski vakıf modeline göre (son derece yanıltıcı bir isim altında) 'devlet okulları' açıldı (Soylular ve *gentry* için çoktandır anaokulları –özellikle Eton– bulunmaktaydı). 1900'ün başlarına gelindiğindeyse, statü iddiasında bulunan ve öğrencilerini bilinçli olarak hakim sınıfın bir üyesi olarak yetiştiren –seçkincilik/dışlayıcılık veya züppelik düzeyleri değişen– 64 ile 160 arasında pahalı okullardan oluşma bir liste yaratacak kadar yayıldılar.[27] Özellikle ABD'nin kuzeydoğusunda benzer nitelikte bir grup özel orta okulda da, iyi (ya da herhalükarda zengin) ailelerin çocukları seçkin özel üniversitelerin atacağı son cilaya hazırlanmaktaydı.

Alman üniversite öğrencilerinin büyük bölümünde olduğu gibi, bu okullardaki daha da seçkin gruplar, –eski İngiliz üniversitelerinde yerlerini yatılı 'kolejler'in doldurduğu– *Korps* ya da daha saygın bir yere sahip olan Greek Letter erkek öğrenci toplulukları gibi özel derneklere üye oldular. Dolayısıyla, ondokuzuncu yüzyıl sonlarının burjuvazileri, eğitim yönünden açık olmakla birlikte, aynı zamanda kapalı olan toplulukların garip bir bileşiminden oluşmaktaydı. Açıktılar, çünkü giriş paraya, hatta (yoksul öğrencilere sağlanan burslar veya tanınan başka olanaklar sayesinde) meziyetlere bakıyordu; fakat, bazı çevrelerin diğerlerine göre daha fazla eşit olduğu düşünüldüğünde, kapalıydılar. Bu seçkincilik tamamen toplumsaldı. Bira kokan ve yüzlerinde yara izi taşıyan Alman *Korps* öğrencileri, (alt tabakalardan farklı) *satisfaktionsfähig* olduklarını, yani köle değil beyefendi olduklarını ispatladığı için, düello yapıyorlardı. İngiltere'deki özel okullar arasındaki ince statü farklarını, evlenmek için uygun eşlerin hangi rakiplerin kız kardeşleri arasında bulunduğu belirlemekteydi; bunu da, birbirleriyle yaptıkları spor müsabakaları sırasında ölçüyorlardı. Amerika'daki seçkin üniversiteler, en azından doğuda, spor müsabakalarındaki seçkinci/dışlayıcı tavırlarıyla tanımlanmaktaydı: Kurdukları 'Ivy Lig'de birbirleriyle müsabaka yapıyorlardı.

Büyük burjuva olma yolunda ilerleyenler için bu toplumsallaştırma mekanizmaları, oğullarının tartışmasız burjuva olmasını sağladı. Kız çocuklar için akademik eğitim tercihe bağlıydı; liberal ve ilerici çevreler dışındaysa hâlâ bir garantisi yoktu. Fakat, bunun aynı zamanda pratikte de belirgin avantajları vardı. 1870'lerden itibaren hızla gelişen 'eski çocuklar' (*Alte Herren*, eski mezunlar) kurumu, bir eğitim kurumundan çıkanların, ulusal, hatta uluslararası ölçekte bir ilişkiler ağ oluşturduklarını, aynı zamanda da yeni kuşaklarla eskiler arasında bir bağ kurduklarını gösterdi. Kısacası, farklı üyelerin oluşturduğu çoktürlü bir yapıya toplumsal bir tutunum kazandırdı. Çimentonun büyük bölümünü de spor

sağladı. Bu yollarla –mezunlarının sık sık ziyaret edip mali yönden desteklediği– bir okul, bir kolej, bir *Korps* ya da bir kardeşlik topluluğu, daha çok iş yaşamında olmak üzere, karşılıklı yardımlaşan bir tür potansiyel mafya ('dostların dostları'), o da, (kan bağına ve iş ilişkilerine dayanan yerel veya bölgesel bağlantıların dışında, yeri geldiğinde kullanılabilecek bir temas şebekesi sağlayan) eşit ekonomik ve toplumsal statülere sahip oldukları varsayılan insanların 'geniş aileler'inin oluşturduğu bir ağ yarattı. Mezunlar derneklerinin muzzam boyutlara vardığını gözlemleyen –Beta Theta Phi'nin 1889'da 16 kentte mezunlar derneği varken, 1912'de bu rakam 110'du– Amerikan kolejlerindeki öğrenci birlikleriyle ilgili bir rehberde belirtildiği gibi, bunlar, "aksi halde birbirlerini tanımayacak yetişmiş insanların oluşturduğu çevreler"di.[28]

Amerika'daki bu tür bir kardeşlik topluluğunun (Delta Kappa Epsilon), Cabot Lodge ve Theodore Roosevelt dahil içinden altı senatör, kırk kongre üyesi çıkarmakla övünmesi, bu tür şebekelerin ulusal ve uluslararası iş dünyasındaki pratik potansiyeli hakkında bir fikir verebilir (Ayrıca, 1912'de J. P. Morgan dahil on sekiz New Yorklu banker, Bostonlu dokuz varlıklı sima, Standart Oil'in üç yöneticisi ve Middle West'te benzer ağırlığa sahip muhtelif kişiler de bulunmaktaydı). örneğin Peorialı bir müstakbel girişimcinin, uygun bir Ivy League'e üye münasip bir kolejde Delta Kappa Epsilon'a kabul edilmenin zorluklarına göğüs germenin ileride hayrını göreceği kesindi.

Kapitalist yoğunlaşmanın ilerlediği ve geniş şebekelerle bağı bulunmayan tamamen yerel, hatta bölgesel nitelikteki endüstrilerin (Büyük Britanya'daki hızla ölen 'taşra bankaları' gibi) köreldiği bir dönemde, bütün bunlar toplumsal olduğu kadar ekonomik açıdan da önem taşımaktaydı. Ancak, resmi ve gayrı resmi okul sistemi, yerleşik ekonomik ve toplumsal seçkinler için bir kolaylık iken, seçkinler arasına katılmak isteyen ya da çocuklarının katılmasıyla 'zirveye vardıklarının' belgelendiğini görmek isteyenler için olmazsa olmazdı. Okul, orta tabakaların daha mütevazı üyelerinin çocuklarının daha yükseğe tırmanmalarını sağlayan bir merdivendi; çünkü, liyakatın en fazla geçerli olduğu eğitim sistemlerinde bile, köylü çocuklarının çok azı, işçi çocuklarınınsa daha da azı basamakları çıkabiliyordu.

IV

'Üstteki on bin'in (böyle adlandırılmaya başlanmıştı) kendilerinden olmayanları dışlama konusunda sahip oldukları göreli kolaylık, en tepedekilerle halk arasındaki boşluğu dolduran üstteki yüz binlerin sorununu

çözemezken, iyi ücret alan vasıflı işçilerden kıl payı daha iyi durumda bulunan çok daha büyük 'alt orta sınıf'ın sorununu çözmede daha da başarısızdı. Bunlar, İngiliz toplum gözlemcilerinin 'hizmetçi çalıştıran sınıf' olarak adlandırdıkları (York gibi bir taşra kentinde nüfusun yüzde 29'unu oluşturan) sınıfın üyesiydiler. 1880'lerden itibaren hizmetçilerin sayısında bir durgunluk, hatta bir gerileme yaşanmasına, dolayısıyla orta tabakalardaki büyümeye ayak uyduramamasına rağmen, (ABD dışında) orta veya hatta alt orta sınıflara ait içinde hizmetçilerin bulunmadığı bir özlem tasavvur etmek zordu. Bu anlamda, orta sınıf, hâlâ bir efendiler (krş: *Sermaye Çağı*), daha doğrusu çalışan kızlara hükmeden bir hanım-efendiler sınıfıydı. Oğullarının, hatta giderek kızlarının da orta öğrenim görmesini sağladılar. Bu eğitim, erkeklere yedek subay (veya 1914'te İngiliz ordusunda 'geçici beyefendi' subay) statüsüne sahip olma hakkı kazandırdığı ölçüde, başka insanların potansiyel efendileri damgası da vurmuş oldu. Ne var ki, bu insanların sayıları giderek artan büyük bir bölümü, artık formel anlamda 'bağımsız' değildi, (hüsnütabir kabilinden başka adlar verilmiş olsa da) işverenlerden ücret almaktaydı. Girişimcilerden ya da bağımsız meslek sahiplerinden meydana gelen eski burjuvazinin ve yalnızca Tanrının veya devletin düzenini tanıyanların yanında, şimdi, devlet şirketlerinin ve yüksek teknolojinin kapitalizminde, maaşlı yöneticilerden, işletmecilerden ve teknik uzmanlardan oluşan yeni bir orta sınıf ortaya çıktı: Max Weber'in yükselişini gözlemlediği özel bürokrasi ve devlet bürokrasisi. Bağımsız zanaatçıların ve küçük dükkân sahiplerinin oluşturduğu eski küçük burjuvaziyle yan yana ve onu gölgeleyecek şekilde büroda, mağazada çalışan alt kademe idarecilerinin oluşturduğu yeni bir küçük burjuvazi peydah oldu. Bunlar gerçekten çok geniş bir tabaka oluşturmaktaydı ve birincil ve ikincil sektörlerden üçüncül sektöre doğru gerçekleşen tedrici kayış, boyutlarının daha da büyüyeceğini göstermekteydi. Ayrıksı bir durum olmakla birlikte, 1900'e gelindiğinde ABD'de işçi sınıfını çıktan geride bırakmışlardı.

Bu orta ve alt orta sınıflar çok kalabalıktı, ama çoğu zaman birey olarak önemsizdiler; sosyal ortamları, (özellikle de büyük kentlerde) belirli bir yapıdan ve kişilikten yoksundu; ekonomik ve siyasi yaşamın ölçeği, ('üst orta sınıf' veya 'yüksek burjuvazi' için mümkün olan tarzda) kişi veya aile olarak hesaba katılmaları için çok büyüktü. Bu durumun büyük kentlerde her zaman böyle olduğuna kuşku bulunmamakla birlikte, 1910'da Almanların yüzde 21'i 100.000ya da daha fazla nüfuslu kentlerde yaşarken, bu rakam 1871'de yüzde 5'ten azdı. O dönemde orta sınıflar, bu sıfatla 'hesaba katılan/sayılan' bireyler olarak değil, giderek kolektif olarak

tanınmalarını sağlayan sembollerle (aldıkları eğitimle, yaşadıkları yerlerle, en az kendileri kadar birey olarak tanımlanamayan başkalarına kendi durumlarını gösteren yaşam tarzları ve uygulamalarla) teşhis edildiler. Orta sınıflar olarak tanınan gruplar için semboller, örneğin aşağı konumda olmayanlarla toplumsal etkileşimlerinde alışkanlıkla –sınıf göstergesi olan– standart ulusal kültür dilinin ve aksanının kullanılmasında olduğu gibi, avam kaynaktan gözle görülür bir mesafeyi ve gelirle eğitimin bir bileşimini ifade etmekteydi. Eski olsun yeni olsun, alt orta sınıfların, 'yetersiz gelir, bayağı kültür ve avam kaynağa yakınlık' nedeniyle [toplumdan] ayrı ve aşağı oldukları açıktı.[29] 'Yeni' küçük burjuvazilerin (siyasette onları genellikle radikal sağa eğilimli kılan) ana amacı, kendilerini olabildiğince keskin çizgilerle çalışan sınıflardan ayırmaktı . Züppeliklerinin biçimi, gericilikti [reaksiyon].

Orta sınıfın 'yekpare', katışıksız ana gövdesi büyük değildi: 1900'lerin başlarında Birleşik Krallık'ta ölen insanların yüzde 4'ünden azı, geride değeri £300'i aşan (evleri, eşyaları, vs. dahil) mülk bırakmıştı. Ancak, rahat rahat yaşatan bir orta sınıf geliri –örneğin yılda £700-1000– iyi bir işçi sınıfı gelirinin on katı kadar olsa da, bırakın süper zenginlerle, normal zenginlerle bile karşılaştırılamazdı. Yerleşik, kabul görmüş, müreffeh üst orta sınıf ile Victoria döneminin sonlarında yaşamış bir gözlemcinin "doğuştan aristokratlarla ünvan satın alarak aristokrat olanlar arasındaki geleneksel ayrımın yok oluşu"nu temsil ettiğini söylediği[30] ve şimdi 'plütokrasi' olarak adlandırılmaya başlanan şey arasındaki uçurum muazzamdı.

Oturdukları yeri ayırmak –muhtemelen münasip bir banliyö–, bu tuzu kuru kitlelerin toplumsal bir grup halinde yapılanmasının bir yoluydu. Bir diğeri de, görmüş olduğumuz gibi eğitimdi. Esas hatlarıyla geçen yüzyılın son çeyreğinde kurumlaşmaya başlayan bir uygulama, her ikisini birbirine bağladı: Spor. Britanya'da yaklaşık bu sıralarda formelleşen (ve bir model ve sözcükçe edinen) spor, yıldırım hızıyla başka ülkelere yayıldı. Başlangıçta, modern biçimiyle, esas olarak orta sınıfla –hatta, mutlaka böyle olması gerekmese de, üst sınıfla– bağlantılıydı. Britanya'da olduğu gibi, genç aristokratlar fiziksel maharetlerin her türüne el attılar; ancak özel alanları, (avcılık, atıcılık, balıkçılık, at yarışı, eskrim gibi) ata binmeyle ve öldürmeyle ya da en azından hayvanlara ve insanlara saldırmayla ilgili etkinliklerdi. Gerçekten de, Britanya'da 'spor' sözcüğü, başlangıçta (bugün 'spor' adı verilen) o zamanlar 'eğlence' olarak sınıflandırılan bu tür meşgalelerle, oyunlarla ve fiziksel yarışmalarla sınırlıydı. Burjuvazi, her zaman olduğu gibi, soylu yaşam tarzlarını benimsemekle kalmadı, onları dönüştürdü de. Aristokratların da, 1905 Avrupası'nda haklı olarak 'milyonerle-

rin oyuncağı ve paralı sınıfın taşıtı' olarak nitelenen yeni icat edilen motorlu araba gibi, dikkat çekecek ölçüde pahalı zevkler edinmeye başlamaları anlamlıdır.[31]

Yeni sporlar, çalışan sınıflara dek uzandı; hatta 1914'önce ten bazı sporlar işçiler tarafından coşkuyla yapılmakta –Britanya'da futbol oynayan belki de yarım milyon insan vardı– ve büyük kitleleri peşinden sürüklemekteydi. Bu durum, spora yapısal bir sınıfsal ölçüt kazandırdı: Amatörlük ya da daha çok 'profesyonelliğin' yasaklanması veya kast biçiminde [diğerlerinden] ayrı tutulması. Bunun için, çalışan sınıf üyelerinin yapabileceğinden daha fazla zaman ayırması mümkün olmadıkça, hiçbir amatörün sporda gerçekten ilerlemesi mümkün değildi. Açık tenis, rugby, hâlâ kolej öğrencilerinin oynadığı bir oyun olan Amerikan futbolu ya da henüz gelişmemiş kış sporları gibi orta sınıflara özgü hale gelen sporlarda, profesyonellik inatla reddedilmekteydi. Orta sınıfla soyluluğu birleştirmek gibi ek bir avantaja sahip olan amatörlük ülküsü, devlet okullarını bir oyun alanı etrafına kuran İngiliz sistemine hayran olan bir Fransızın kafasından çıkan yeni Olimpiyat Oyunları (1896) kurumlaşmasıyla kutsandı.

Devlet okulunda eğitilen İngiliz burjuva 'beyefendisi' modeline göre yeni bir yönetici sınıfın oluşumunda spora önemli bir unsur olarak bakıldığı, sporun kıta Avrupası'na girmesinde okulların oynadığı rolden de bellidir (Geleceğin profesyonel futbol kulüpleri, daha çok, başka ülkelerdeki İngiliz firmalarının ve çalışanlarının oluşturduğu fabrika takımlarıydı). Sporun aynı zamanda vatansever, hatta militarist bir yönünün olduğu da açıktır. Ancak, aynı zamanda orta sınıflar için yeni yaşam kalıpları ve tutunum biçimleri yaratılmasına da yaradı. 1873 yılında icat edilen tenis, her iki cinsin de oynayabileceği, dolayısıyla 'büyük orta sınıf üyelerinin kızlarının ve oğullarının' aileleri aracılığıyla tanışmasalar bile denk bir toplumsal konumdan oldukları kesin eşlerle karşılaşmaları için bir ortam sağlaması nedeniyle, hızla orta sınıf banliyölerinin en önde gelen oyunlarından biri oldu. Kısacası spor, orta sınıfın aile ve tanışlardan ibaret dar çemberini genişletti ve karşılıklı etkileşim içindeki 'tenis kulüpleri' ağı aracılığıyla kendine yeterli hane-hücrelerin dışında yeni bir toplumsal evren yarattı. "Evin salonu, küçülerek önemsiz bir nokta haline geldi."[32] Gerek banliyöleşmeyi gerekse orta sınıf kadınının özgürleşmesini anlamadan, tenisin bu zaferini anlamak da mümkün değildir. Dağcılık, (kıta Avrupası'nda işçi sınıfının ilk kitlesel gösteri sporu olan) yeni bisiklet sporu ve daha sonra patenin öncülük ettiği kış sporları da, cinsler arasındaki çekicilikten paylarına düşeni aldılar ve (geçerken belirtelim) bu nedenle kadınların özgürleşmesinde önemli bir rol oynadılar (bkz: s. 224, 227).

Golf kulüpleri de, orta sınıf meslek sahiplerinin ve işadamlarının (Anglo-Sakson) eril dünyasında aynı şekilde önemli bir rol oynayacaktı. Biraz önce, golf oyunu sırasında bağlanan ilk iş anlaşmasından söz etmiştik. Toplumsal ve mali olarak istenmeyen yabancıları dışlamak üzere tasarlanmış kulüplerin üyeleri tarafından, yapımı ve bakımı pahalı geniş arazi parçaları üzerinde oynanan bu oyunun toplumsal potansiyeli, yeni orta sınıfları ansızın inen bir vahiy gibi etkiledi. 1889'dan önce tüm Yorkshire'da (West Riding) yalnızca iki 'golf sahası' vardı; oysa 1890-1895 arasında yirmi dokuz golf sahası açıldı.[33] Gerçekte, 1870-1900 başları arasında her tür organize sporun burjuva toplumunu olağanüstü bir hızla istila etmesi, bir açık hava etkinliği olmaktan çok, toplumsal bir ihtiyacı karşıladıklarını göstermektedir. En azından Britanya'da, kendilerini birbirlerine karşı kolektif yaşam ve hareket tarzlarıyla ve adetleriyle tanımlayan bir endüstri proletaryası ile yeni bir burjuvazinin veya orta sınıfın yaklaşık aynı sıralarda öz bilinçli gruplar olarak ortaya çıkmaları paradoksaldır. Bir orta sınıf yaratımı olup sınıfsallıkları çok bariz iki kanada dönüşen spor, böyle bir tanımlamanın başlıca yollarından biriydi.

V

Böylece, belli başlı üç gelişme, 1914'ten önceki on yıllarda orta sınıflara toplumsal açıdan damgasını vurdu. Altta, bu orta gruba dahil olduğunu iddia edenlerin sayısı arttı. Bunlar, kendileri kadar kazanabilen işçilerden yalnızca iş giysilerinin sözde resmiliğiyle ('siyah ceketli' veya Almanların dediği gibi 'sert yakalı' proletarya) ve sözde bir orta sınıf yaşam tarzıyla marjinal olarak ayrılan kol emeğiyle çalışmayan kişilerden oluşmaktaydı. Üstteyse, işverenler, üst düzey meslek sahipleri ile idareciler, maaşlı işletmeciler ve kıdemli memurlar arasındaki sınır çizgisi giderek bulanıklaştı. İngiliz Nüfus İdaresi, ilk kez 1911'de nüfusu sınıflara göre kayıt etmeye başladığında, bunların hepsi 'I. Sınıf' olarak (gerçekçi biçimde) gruplandırıldı. Aynı zamanda, ikinci elden geçinen kadınların ve erkeklerin oluşturduğu burjuva boş zaman sınıfı –İngiliz Vergi Dairesi'nin 'kazanılmamış gelir' sınıflamasında bu püriten geleneğin yansısını görmek mümkündür– daha da büyüdü. Gerçekten 'para kazanma' uğraşındaki burjuvaların sayısı şimdi görece olarak daha azdı ve onların yakınları arasında paylaşılacak olan mevcut kâr birikimi artık çok daha büyüktü. Herşeyden önce, süper zenginler, yani plütokratlar vardı. Bir de, 1890'ların başında ABD'de, şimdiden (dolar cinsinden) 4000 milyoner bulunmaktaydı.

Çoğu için savaştan önceki on yıllar oldukça mültefitti; daha kayırılmış

olanlar içinse olağanüstü cömertti. Yeni alt orta sınıf, maddi açıdan pek fazla bir şey elde edemedi; çünkü, gelirleri haftalık ya da günlük yerine yıllık olarak ölçülse de, vasıflı bir zanaatçının gelirinden yüksek olamayabiliyordu; ayrıca işçiler, 'görüntüyü kurtarmak için' çok fazla para harcamak zorunda da değildi. Bununla birlikte, statüleri onlara tartışmasız emekçi kitlelerin üstünde bir konum sağlamaktaydı. Bu kesimdeki erkekler, Britanya'da kendilerini 'beyefendi' olarak bile görebiliyorlardı (Bu terim, başlangıçta toprak sahibi *gentry* için ortaya atılmış, fakat burjuvazi çağında özel toplumsal içeriği boşaltılmış ve kol gücüyle çalışmayan herkes için kullanılmaya başlanmıştır. Bu terim, hiçbir zaman işçiler için kullanılmadı). Çoğu, ana babalarından daha iyi durumda olduklarını düşünüyordu ve çocuklarını da daha iyi bir geleceğin beklediğine inanıyordu. Fakat bu durum, yukarılarında ve aşağılarında bulunanlara karşı besledikleri (bu sınıf için son derece niteleyici gibi görünen) umarsız küskünlüğün azalmasını sağlamadı.

Tartışmasız burjuva olan dünyanın üyeleri için şikayet edecek çok şey yoktu; çünkü, müstesna tatlılıkla sürdürülen müstesna tatlılıkta bir yaşam, (büyük paranın yanına bile yaklaşamayan) yılda birkaç yüz sterlin kazanan herkesin ulaşabileceği kadar yakındı. Büyük iktisatçı Marshall, (*Principles of Economics*'te) yılda £500'lik bir gelirle bir profesörün uygun bir yaşam sürebileceğini düşünüyordu.[34] Yılda £1000'lik bir gelirle (maaş artı miras kalan sermaye), içinde üç daimi hizmetçinin ve bir mürebbiyenin bulunduğu, Morris duvar kağıdıyla kaplı bir evi geçindirebilen, yılda iki tatil yapabilen –1891'de bir çiftin İsviçre'de geçireceği bir ayın maliyeti £68'di–, pul koleksiyonculuğu, kelebek avcılığı, mantık ve elbette golf gibi tutkularını gerçekleştirebilen, üstelik yılda £400 de artırmayı başaran (aynı zamanda meslektaşı olan) John Maynard Keynes'in babası, bu görüşü doğrulamaktaydı.[35] Elbette yüz kat daha fazla para harcamanın yollarını bulmak hiç de zor değildi; *belle époque*'un aşırı zenginleri –Amerikalı mültimilyonerler, Rus grandükler, Güney Afrikalı altın kodamanları ve çeşitli uluslararası sermayedarlar– savurganlıkta adeta birbirleriyle yarışıyorlardı. Fakat, yaşamın hoş yanlarından nasiplenmek için mutlaka bir *tycoon* olmak gerekmiyordu; çünkü, örneğin 1896'da Londra'da, üzerinde kişinin kendi adı bulunan bir 101 parçalık yemek takımını perakende olarak £5'den daha aza almak mümkündü. Yüzyıl ortasında doğan ve demiryollarının çocuğu olan uluslararası büyük otel, 1914'ten önceki son yirmi yılda zirveye ulaştı. Bugün bile çoğu dönemin en ünlü aşçısı olan César Ritz'in adını taşımaktadır. Bu palaslar aşırı zenginlerin sık sık uğradıkları yerler olmakla birlikte, aslında onlar için yapılmamışlardı;

çünkü, aşırı zenginler hâlâ saray yavruları inşa etmekte ya da kiralamaktaydı. Bu palaslar, orta düzey zenginleri ve hali vakti yerinde olanları hedeflemekteydi. Lord Rosebery, akşam yemeğini yeni Hotel Cecil'de yerdi (ama elbette 6 şilinlik standart yemeği değil). Gerçekten zengin olanlara yönelik etkinliklerin fiyatları farklı bir ölçüye tabiydi. 1909'da yeni bir Mercedes arabanın fiyatı £900 iken, golf sopaları ve çantasından oluşan bir set Londra'da £1.5'di (Leydi Wimborne ve oğlunun iki Mercedesin yanı sıra iki Daimleri, üç Darracq'ı ve iki Napier'i vardı).[36]

1914'ten önceki yılların, burjuvazinin folklorunda altın bir çağ olarak yaşamaya devam ettiğine; ya da halkın gözünü diktiği bu boş zaman sınıfının, fark edilmeyecek kadar dibe gömülmüş alt tabakalara karşı değil, rekabet halinde oldukları başka *tycoon*lara statü ve zenginlik gösterisi yapmak için (yine Veblen'in sözleriyle) "gösterişli tüketim"de bulunan bir sınıf olduğuna şaşırmamak gerekir. Bir yata sahip olmanın maliyetinin ne olduğu sorusuna J. P. Morgan'ın yanıtı ("İlle de bilmek istiyorsanız, sizin gücünüz yetmez") ile J. P. Morgan'ın öldüğünde arkasında 80 milyon dolar bıraktığı söylendiğinde John D. Rockefeller'in aynı ölçüde uyduruk yorumu ("Zengin olduğunu zaten biliyorduk"), bu görüngünün niteliğini göstermektedir. Joseph Duveen gibi sanat simsarlarının, milyarderleri ancak eski ustaların eserlerinden oluşan bir koleksiyonun statülerinin göstergesi olabileceğine inandırdığı; hiçbir bakkalın dev bir yat olmadan, hiçbir maden vurguncusunun bir sürü yarış atı, bir (tercihan İngiliz) kır köşkü ve avlak olmadan tam olarak başarılı sayılamayacağı ve Edward döneminde bir hafta sonunda israf edilen yiyeceğin sırf miktarının ve çeşitliliğinin bile akıllara durgunluk verdiği bir zamanda, böyle yığınla örnek vardı.

Bununla beraber, az önce ileri sürüldüğü gibi, özel gelirlerle karşılanan boş zamanın en büyük kısmını, zengin ailelerin hanımlarının, kız ve erkek çocuklarının, bazen de yakınlarının yaptığı kazanç getirmeyen faaliyetler oluşturmaktaydı. Bu, göreceğimiz gibi, kadınların özgürleşmesinde önemli bir unsurdu (bkz: 8. Bölüm): Virginia Woolf, "kendine ait bir oda"yı, yani yılda £500'i bu açıdan zorunlu görürken, Beatrice ve Sidney Webb'in büyük Fabian ortaklığı, evliliği boyunca Beatrice Webb'e verilen yıllık £1000 dayanmaktaydı. Alkol karşıtı kampanyalarda olduğu gibi yoksullara sosyal hizmet verilmesinden –bu, orta sınıfın cevval üyelerinin varoşlarda 'yardım dernekleri' kurdukları bir çağdı– ticari olmayan sanatların desteklenmesine kadar bir yığın hayırlı dava, bu karşılıksız yardımlardan ve mali desteklerden nemalandı. Yirminci yüzyılın başında sanatın tarihi bu tür desteklerle doludur: Rilke'nin şairliğini mümkün kılan,

amcasının ve bir dizi soylu bayanın alicenaplığı; Georg Lukacs'ın felsefesi gibi, Stefan George'nin şairliğini ve Karl Kraus'un toplumsal eleştirisini, yine para getirmeye başlamadan önce Thomas Mann'ın kendini yazmaya vermesini sağlayan aile işleriydi. Özel gelirin hayrını gören bir başka kişi olan E. M. Forster'in sözleriyle "Hisse senetleri çıkageldi, yüksek fikirlere gün doğdu." Bu yüksek fikirler, ortaçağ ustasının yöntemlerini parayı bastırabilecek olanların beğenilerine uyarlayan 'arts-and-crafts' akımına göre döşenmiş villalarda ve dairelerde ve o zamana dek saygıdeğer olmayan uğraşlara Almanların *salonfähig* (ailelerin oturma odasına uygun) niteliği kazandıran 'kültürlü' aileler arasında doğdu. Sabık püriten orta sınıfın hiç de garip olmayan bu gelişmesi, yüzyılın sonunda oğullarının ve kızlarının, toplumsal düzeyde tanınmanın tüm sembollerini elde edecekleri meslek sahnesine çıkmalarını kolaylaştırdı. Beecham İlaçları'nın varisi Sir Thomas Beecham, zamanını, (Bradford yünlülerinin varisi) Delius'un ve (bu tür bir avantajdan yoksun olan) Mozart'ın eserlerini yöneten profesyonel bir şef olarak geçirmeyi yeğledi.

VI

Ne var ki, burjuvazinin büyük bölümü, onlara kimlik, gurur, vahşi bir enerji kazandıran püriten ahlakın perhizle, görevle ve moral hevesle çalışma ve biriktirme gibi değerlerinden hızla ve çok uzağa sürüklenirken, zenginlik yaratmakla hemen hiç ilgilenmezken, fatih burjuvazinin çağı gelişebilir miydi? Üçüncü bölümde gördüğümüz gibi, bu asalakları bir gelecek korkusu –hatta utancı– sardı. Çalışmadan yaşamak, kültür ve konfor, hepsi iyi güzeldi (İncil okuyan ve altın buzağıya* tapınmayı hiç unutmayan bir kuşak, zenginliğin bu aleni ve kaba gösterişine hâlâ büyük bir ihtiyatla yaklaşmaktaydı). Ondokuzuncu yüzyılı kendi yüzyılı yapan bu sınıf, tarihsel yazgısından uzaklaşmış olmuyor muydu? Eğer yapabilirse, geçmişteki ve bugünkü değerlerini nasıl birleştirebilirdi ?

Toplumsal ilişkilerinden kaygı duyanlar bulunmasına karşın, dinamik girişimcinin hemen fark edilebilir bir belirsizlik sancısı yaşamadığı ABD'de bu sorun henüz gözle görülür hale gelmemişti. Fakat, aralarında iyiden iyiye huzursuzluk duymaya başlamış erkeklerin ve kadınların bulunduğu, üniversite eğitimi gerektiren devlet işlerine ve serbest mesleklere kendini adamış (Jameslar ve Adamslar gibi) New Englandlı eski ailelerde bu bir sorundu. Amerikalı kapitalistler için olsa olsa şu söy-

* İsrailliler tarafından yapılmış olup tanrı olarak tapılan ve İncil'de adı geçen altın buzağı –çn.

lenebilir: Aralarından bazıları, yalnızca sermaye birikiminin, insanlar, hatta burjuvalar için bile hayatta tek yeterli amaç olmadığı gerçeğine şiddetle karşı çıkacak kadar hızlı ve astronomik ölçülerde para kazandılar.* Ancak, Amerikalı iş adamlarının çoğu sıradışı biri olan Carnegie'nin ya da Rockefeller'ın sınıfından değildi (Carnegie, dünyanın dört bir yanındaki insanlara ve çeşitli hayırlı davalara 350 milyon dolar dağıtmıştı; üstelik Skibo Kalesi'ndeki yaşam tarzı bu harcamadan dolayı gözle görülür biçimde etkilenmemişti. Carneige'nin buluşu olan hayır kurumu uygulamasına öykünen Rockefeller ise, 1937'de ölmeden önce daha da fazlasını dağıtacaktı). Bu düzeyde bir hayırseverliğin, sanat koleksiyonculuğu gibi, yanında çalışan işçilerin ve iş dünyasındaki rakiplerinin acımasız bir yağmacı olarak anımsadıkları insanların toplumsal imajlarını sonradan yumuşatmak gibi olumsal bir yararı da vardı. Amerikalı orta sınıf üyelerinin çoğu için zengin olmak ya da en azından hali vakti yerinde olmak, hâlâ yaşamda yeterli bir amaç olmanın yanında, sınıflarını ve uygarlıklarını yeterince haklılaştıran bir şeydi.

Kendi ekonomik dönüşüm çağılarına girmekte olan daha küçük batılı ülkelerde, burjuvazinin güven bunalımına düştüğüne dair izlere rastlamak pek mümkün değildir (Henrik İbsen'in, haklarında kendi adlarını taşıyan ünlü bir oyun yazdığı [1877] bu insanlar, Norveç'in taşrasındaki bir tersane kentinde "toplumun direkleri"ydiler). Rusya'daki kapitalistlerin tersine, –sömürdükleri işçileri saymazsak– grandüklerden mujiklere kadar geleneksel bir toplumun bütün ağırlığının ve ahlakının kendilerine karşı olduğunu düşünmeleri için bir neden yoktu. Tam tersi. Zaferlerinden utanan başarılı işadamı (Çehov'un *Vişne Bahçesi*'ndeki Lopakin) ve Lenin'in Bolşeviklerine mali yardımda bulunan büyük tekstil kodamanı, sanatın koruyucusu Savva Morozov gibi, edebiyatta ve yaşamda şaşırtıcı bir görüngüyle karşılaştığımız Rusya'da bile hızlı endüstriyel gelişme bir öz güven yarattı. 1917 Şubat Devrimi'ni Ekim Devrimi'ne dönüştürecek olan (ya da inandırıcı biçimde öyle olduğu iddia edilen) şey, paradoksal biçimde, önceki yirmi yılda Rus işverenlerindeki "Rusya'da kapitalizm dışında başka ekonomik bir düzenin olamayacağı" ve Rus kapitalistlerinin, kendi işçilerini hizaya getirecek kadar güçlü olduğu inancıydı.**

* "Servet biriktirmek, putperestliğin en kötü türlerinden biridir; hiçbir put, paraya tapmaktan daha alçaltıcı değildir ... İş kaygısıyla ve düşüncelerim en kısa zamanda para kazanmakla dolu bir halde uzun süre yaşamak, beni umutsuz bir vaka haline getirmiş olmalı", Andrew Carneige.[37]

** Ilımlı bir sanayici önderin 3 Ağustos 1917'de ileri sürdüğü gibi "şimdiki devrimin bir burjuva devrimi olduğunu; ve kaçınılmaz olduğundan tamamen mantıksal şu sonuca götürmelidir: Ülkeyi yönetenlerin burjuva bir tarzda düşünmeleri ve hareket etmeleri gereklidir."[38]

Avrupa'nın gelişmiş bölgelerinde, (bu yelkenleri geleneksel olarak taşımış olan direklerden ikisinin –sahibi tarafından yönetilen şirket ile mal sahibinin erkek merkezli ailesi– başına gelenleri görmezden gelmek giderek zorlaşsa da) hâlâ tarihin rüzgarının yelkenlerini şişirdiğini düşünen çok sayıda işadamının ve meslek sahibi başarılı insanların bulunduğuna kuşku yoktu. Büyük şirketlerin maaşlı memurlarca yönetilmesine veya önceleri egemen konumda bulunan girişimcilerin kartellerde bağımsızlıklarını yitirmelerine rağmen, o dönemde bir Alman iktisat tarihçisinin teselli payı çıkartarak belirttiği gibi "sosyalizm hâlâ çok uzakta"ydı.[39] Fakat, özel iş yaşamıyla sosyalizm arasında bu şekilde bir bağlantı kurulabilmesi bile, ele aldığımız dönemdeki yeni ekonomik yapıların, o zamana dek kabul edilmiş olan özel girişim fikrinden ne kadar uzak olduğunu göstermektedir. Burjuva ailesinin uğradığı erozyona gelince –bunda, kadın üyelerinin özgürleşmelerinin önemi hiç de az değildi–; bu erozyonun, varlığı büyük ölçüde aile kurumunun idamesine dayanan –saygıdeğerliği 'ahlaklılık'la denk tutan ve kadınlarının davranışlarının [başkaları tarafından nasıl] algılandığına hayati ölçüde bağımlı olan– bir sınıfın (Bkz: *Sermaye Çağı*, 13. Bölüm, II) kendiyle ilgili tanımının altını oymaması mümkün müdür?

Sorunu (herhalükârda Avrupa'da) özellikle daha da vahimleştiren ve ondokuzuncu yüzyıl burjuvazisinin katı sınırlarını dağıtan şey, öz bilinçli bağnaz bazı Katolik gruplar dışında, onu tanımlayan ideolojide ve sadakat bağlarında ortaya çıkan bunalımdı. Çünkü burjuvazi, yalnızca bireyciliğe, saygıdeğerliğe ve mülkiyete değil, ilerlemeye, reforma ve ılımlı bir liberalliğe de inanmıştı. Ondokuzuncu yüzyıl toplumlarının üst tabakalarındaki 'ilerleme' ya da 'hareket yanlıları' ile 'düzen yanlıları' arasındaki ebedi siyasi savaşta, orta sınıflar, düzene karşı duyarsız kalmasalar da, büyük çoğunlukla tartışmasız hareketten yanaydılar. Ne var ki, aşağıda göreceğimiz gibi, ilerlemenin, reformun ve liberalizmin tümü de bunalımdaydı (Bilimsel ve teknik ilerleme, sual olunmazlığını elbette koruyordu). Ekonomik ilerleme, genellikle başını tehlikeli bozguncuların çektiği örgütlü işçi hareketlerine yol açmış olsa bile, özellikle Bunalımın yarattığı kuşku ve kararsızlıkların ardından hâlâ sağlam bir bahis gibi görünmekteydi. Gördüğümüz gibi, siyasal ilerleme, demokrasi ışığında bakıldığında çok daha sorunlu bir kavramdı. Kültür ve ahlak alanındaki duruma gelince, giderek içinden çıkılmaz bir hal almaktaydı. Herbert Spencer (1820-1903) ya da Ernest Renan (1820-92) gibi şamandıralar sayesinde zihnin denizlerinde yol alanların çocuklarının 1900'lerde gurularının Friedrich Nietzsche (1844-1900) veya Maurice Barrès (1862-1923) olmasına kim bir anlam verebilirdi?

Orta sınıf kültürünün, çifte devrimin doğduğu ülkeler olan Fransa'nın ve Büyük Britanya'nın liberalizminin içine işleyen ussalcı onsekizinci yüzyıl Aydınlanması'nın duru basitliklerine hiçbir zaman itibar etmediği bir ülke olan Almanya'nın, burjuva dünyasında güç ve ehemmiyet kazanmasıyla, durum entelektüel açıdan daha da içinden çıkılmaz bir hale geldi. Almanya, bilimde ve öğrenimde, teknolojide ve ekonomik gelişmede, kültürde ve sanatta ve bunlardan daha az olmamak üzere güç açısından tartışmasız bir devdi. Bütün olarak ele alındığında, onun hikayesi, ondokuzuncu yüzyılın belki de en etkileyici ulusal başarı hikayesiydi. Onun tarihi, ilerlemenin bir örneğiydi. Ama gerçekten liberal miydi? Hatta öyle bile olsa, *fin de siècle* Almanlarının liberalizm olarak adlandırdıkları şey, ondokuzuncu yüzyıl ortalarının kabul edilmiş gerçekleri içinde nereye oturmaktaydı? Alman üniversiteleri bile, bugün her yerde genel olarak anlaşıldığı anlamda iktisat öğretimi vermeye yanaşmadılar (bkz: s. 293-94). Kusursuz bir liberal ortamdan gelen büyük Alman toplumbilimci Max Weber, kendini yaşamı boyunca bir burjuva Liberal olarak gördü (Aslına bakılırsa Alman ölçütlerine göre fazlasıyla sol bir Liberaldi). Ancak, aynı zamanda da militarizme ve emperyalizme tutkuyla inanan biri olmanın yanında, –en azından bir süre için– Pan-Alman Birliği'ne katılacak kadar da sağcı milliyetçiliğin ayartısına kapılmıştı. Ya da Mann kardeşlerin eviçi yazın savaşlarına bakalım: Klasik bir ussalcı, solcu bir Fransa hayranı olan Heinrich* ile (malum Töton tarzında) bir Germen 'kültürü'nü onunla dengelediği batı 'uygarlığı'nın ve liberalizminin tutkulu bir eleştirmeni olan Thomas. Ne var ki, Thomas Mann'ın bütün meslek yaşamı ve Hitler'in yükselişine ve zaferine gösterdiği tepki, köklerinin ve kalbinin ondokuzuncu yüzyıl liberal geleneğinde bulunduğunu göstermektedir. İki kardeşten hangisi gerçek 'Liberal'di? *Bürger* ya da Alman burjuvası nerede durmaktaydı?

Dahası, görmüş olduğumuz gibi, Büyük Bunalım sırasında Liberal partilerin üstünlüğü ufalandıkça burjuva siyasal yaşamı da daha karmaşık ve bölünmüş bir hal aldı. Britanya'da olduğu gibi, eski Liberaller Muhafazakârlığa kaydı; Almanya'da olduğu gibi, Liberalizm bölündü ve geriledi ya da Belçika'da ve Avusturya'da olduğu gibi, halk desteğini sola ve sağa kaptırdı. Bir Liberal, hatta bu koşullar altında bir liberal olmanın tam olarak anlamı neydi? İdeolojik ya da siyasi bir liberal olmak gerekli miydi? Her şeyden önce, 1900'lere gelindiğinde girişimci ya da meslek sahibi

* Muhtemelen ve haksız olarak, Almanya dışında, Marlene Dietrich'in *Mavi Melek* filminin alındığı kitabın yazarı olarak bilinmektedir.

sınıfların tipik bir üyesinin açıkça siyasi merkezin sağında yer alabildiği yeterince ülke vardı. Onların altında da, yapısal olarak düpedüz antiliberal sağa yakınlık duyan küskün orta ve alt orta sınıfların doldurduğu tabakalar sıralanmaktaydı.

Giderek aciliyet kazanan iki mesele, eski kolektif kimliklerde yaşanan bu erozyonu daha da öne çıkardı: Milliyetçilik/emperyalizm (bkz: 3. ve 6. Bölümler) ve savaş. Paradoksal bir durum olarak, imparatorluk müstemlekelerinin en büyüğünün (Hindistan) idaresinden aydınları sorumlu olmakla birlikte (bkz: *Devrim Çağı*, 8. Bölüm, IV), liberal burjuvazinin emperyal fetih hareketinin ateşli bir taraftarı olmadığı kesindir. Emperyal yayılma, burjuva liberalizmiyle kural olarak rahatlıkla uzlaştırılamaz. Fethin borazanları, genellikle daha sağdan çıktı. Öte yandan, liberal burjuvazi ilke olarak ne milliyetçiliğe ne de savaşa karşıydı. Ancak, 'ulus'u, gerçekten küresel bir topluma ve uygarlığa doğru giden bir evrimin geçici bir aşaması olarak gördü ve yaşayabilir bulmadığı ya da küçük halkların ulusal bağımsızlık taleplerine kuşkuyla baktı. Savaşa gelince, bazen gerekli olsa da, yalnızca militarist soylular ve uygarlıktan nasibini almamış olanlar arasında coşkuyla karşılanan kaçınılması gereken bir şeydi. Bismarck'ın, Almanya'nın sorunlarının yalnızca "kanla ve demirle" çözülebileceği şeklindeki (gerçekçi) saptamasında, bilinçli olarak ondokuzuncu yüzyıl ortalarındaki burjuva liberal kamuoyunu sarsma amacı güdülmekteydi ve 1860'larda bunu başarmıştı.

Milliyetçiliğin yayıldığı ve savaşın yaklaştığı imparatorluklar çağında, bu duyguların dünyanın siyasi gerçeklikleriyle artık uyuşmadığı açıktır. 1860'larda, hatta 1880'lerde burjuva deneyiminin en yalın ortak duyusu olarak kabul edilebilecek şeyi 1900'lerde tekrarlayan biri, 1910'da kendini çağına yakın hissetmeyecektir (Bernard Shaw'un 1900'den sonra yazdığı oyunlar, güldürü unsurlarını bu tür karşıtlıklardan almaktadır).[40] Gerçekçi orta sınıf liberallerinin, bu koşullar altında, yarı yarıya değişmiş olan konumlarını malum çapraşık ussallaştırmalarla geliştirmeleri ya da sessiz kalmaları beklenebilirdi. Gerçekten de, İngiltere'deki Liberal hükümetin bakanlarının, ülkeyi bir yandan savaşa sokup öte yandan böyle davranmadıklarına –kendilerini bile– inandırmaya çabalarken yaptıkları buydu. Fakat, bu kadar da değil.

Burjuva Avrupa, maddi rahatlığını artırarak kendi felaketine doğru ilerledikçe, garip bir görüngüye, bir burjuvazinin, en azından gençlerinin ve aydınlarının önemli bir kesiminin isteyerek, hatta coşkuyla kendilerini uçuruma attıklarına tanık oluyoruz. Genç erkeklerin, Birinci Dünya Savaşı'nı kara sevdaya tutulmuşcasına karşıladığını hepimiz biliyoruz (1914'ten

önce genç kadınlar arasında müstakbel bir savaşçılığa ilişkin çok fazla kanıt yoktur). "Bizi bu anla buluşturan Tanrıya şükürler olsun", diye yazmıştı normalde ussal biri olan Fabian sosyalist ve Cambridge Havarisi şair Rupert Brooke. İtayan fütürist Marinetti, "insan zekasını nasıl gençleştireceğini, hızlandıracağını ve keskinleştireceğini, sinirleri nasıl rahatlatıp gevşeteceğini, günlük yüklerin ağırlığından bizi nasıl kurtaracağını, yaşama nasıl tat katacağını ve ahmaklara yetenek kazandıracağını, yalnız savaş bilir" diye yazmıştı. "Kamp ateşinde", diye yazmıştı Fransız bir öğrenci de "... içimizin Franklık gücüyle dolduğunu hissedeceğiz.".[41] Fakat, bazıları pişman olacak kadar uzun yaşayan pek çok yaşlı aydın da, savaşı sevinç ve gurur bildirileriyle karşılayacaklardı. 1914'ten önceki yıllarda şiddet, içgüdü ve patlama ülküleri uğruna, barış, akıl ve ilerleme ülküsünü reddetme modası sıklıkla görülmekteydi. Bu yıllarda İngiliz tarihi üzerine yazılan etkili bir kitapta bu durum "Liberal İngiltere'nin Garip Ölümü" diye tanımlanmıştır.

Bu başlığı Batı Avrupa'ya genelleştirmek mümkündür. Yeni yeni uygarlaşan varoluşlarının fiziksel rahatlığı içindeki Avrupa'nın orta sınıfları (Yeni Dünya'daki işadamları için henüz doğru olmamakla birlikte) huzursuzdu. Tarihsel görevlerini yitirmişlerdi. Burjuvazinin bir zamanlar temsil etmekten gurur duyduğu aklın, bilimin, eğitimin, aydınlanmanın, özgürlüğün, demokrasinin ve ilerlemenin yararlarını öven en içten şarkılar, şimdi (aşağıda göreceğimiz gibi) zihinsel oluşumları daha eski bir çağa ait olanlardan ve zamana ayak uyduramayanlardan geldi. Parlak ve isyankâr ayrıksı bir aydın olan George Sorel'in, 1908'de bu başlıkla yayımlanan bir kitapta 'İlerlemenin Yanılsamaları'na karşı uyardığı kesim, burjuvazi değil çalışan sınıflardı. Burjuva sınıfların aydınları, gençleri, politikacıları, ileriye ve geriye baktıklarında herşeyin iyi olduğuna ya da olacağına hiçbir biçimde inanmıyorlardı. Bununla birlikte, Avrupa'nın üst ve orta sınıflarının önemli bir bölümü, gelecekteki ilerlemeye duydukları sağlam güveni koruyorlardı; çünkü temelinde, kendi durumlarında ortaya çıkan yeni ve çarpıcı bir iyileşme yatmaktaydı. Bu kesim, kadınlardan, özellikle 1860'lardan sonra doğan kadınlardan oluşmaktaydı.

8
Yeni Kadın

Freud'a göre, kadının okumayla hiçbir şey elde edemeyeceği, bu yolla kadının kaderinde bir iyileşme olmayacağı doğrudur. Dahası, kadınlar cinselliğin yüceltilmesinde erkekler kadar başarılı olamazlar.

Viyana Psikoanaliz Derneği tutanakları, 1907[1]

Annem 14'ünde okulu bıraktı. Vakit geçirmeden bir çiftlikte çalışması gerekiyordu ... Daha sonra hizmetçi olarak Hamburg'a gitti. Fakat erkek kardeşinin biraz okumasına olanak tanındı, o da çilingir oldu. İşini kaybettiğinde bile bir boyacının yanında yeniden çıraklığa başlamasına izin verdiler.

Grete Appen'in annesi üzerine yazdıklarından, doğumu 1888[2]

Kadının öz saygısını yeniden kazanması, feminist hareketin özüdür. Bu hareketin siyasi zaferleri arasında hiçbiri –kadınlara, cinslerini küçümsememeyi öğreten– bu [davadan] daha değerli olamaz.

Katherine Anthony, 1915[3]

I

İnsan soyunun yarısını oluşturan kesiminin ele aldığımız dönemdeki tarihini, kapitalizmin 'gelişmiş' ve gelişmekte olduğu ülkelerde bile görece küçük bir grup olan batılı orta sınıfların tarihi bağlamında ele almak ilk bakışta anlamsız görünebilir. Ne var ki, tarihçiler dikkatlerini kadınların durumunda ortaya çıkan değişimlere ve dönüşümlere yoğunlaştırdıkları ölçüde, bu meşru bir tutumdur; çünkü, bu değişimin ve dönüşümün en çarpıcı yanı olan 'kadınların kurtuluşu/özgürleşmesi', bu dönemde henüz toplumun orta ve –bir başka biçimde– istatistik açısından daha önemsiz olan üst tabakalarının öncülüğünde gerçekleşti ve neredeyse tamamen bu kesimlerle sınırlı kaldı. Bu dönem, önceleri tamamen erkeklerle sınırlı olan alanlarda etkin ve gerçekten seçkin, küçük olmakla birlikte daha önce görülmedik sayıda kadın (Rosa Luxemburg, Madam Curie, Beatrice Webb gibi simalar) yaratmış olsa da, özgürleşmenin boyutları oldukça mütevaziydi. Yine de, sadece bir avuç öncü değil, 1880'lerden itibaren erkek gözlemcilerin hakkında düşünmeye ve tartışmaya başladıkları ve 'ilerici' yazarların kahramanları (Henrik Ibsen'in Nora'sı ve Rebecca West'i, Bernard Shaw'un kadın kahramanları ya da başka anti kadın kahramanlar)

olan –burjuva muhitlerinde– yeni bir tür, 'yeni kadın'ı yaratacak kadar da büyüktü.

Asya'da, Afrika'da, Latin Amerika'da, Güney ve Doğu Avrupa'nın köylü toplumlarında, daha doğrusu tarım toplumlarında yaşayan dünya kadınlarının büyük çoğunluğunun durumunda henüz bir değişiklik söz konusu değildi. Elbette bir hayati konu dışında, çalışan sınıfların kadınlarının da durumunda hemen hiçbir değişme olmadı. 1875'ten itibaren 'gelişmiş' dünyada kadınlar, dikkat çekecek ölçüde daha az çocuk sahibi olmaya başladılar.

Kısacası, dünyanın bu kısmında, bir tür eski örüntüden –çok kaba bir ifadeyle, yüksek ölüm oranıyla dengelenen yüksek doğum oranı–, düşük ölüm oranıyla telafi edilen düşük doğum oranı biçiminde bildik modern örüntüye doğru gözle görülür bir 'demografik geçiş' yaşanmaktaydı. Bu geçişin kesin olarak nasıl ve neden ortaya çıktığı, nüfus tarihçilerinin önündeki başlıca bilmecelerden biridir. Tarihsel olarak konuşursak, 'gelişmiş' ülkelerde doğurganlıktaki keskin düşüş oldukça yeni bir olgudur. Geçerken belirtelim, dünyanın büyük bir kısmında doğurganlıkta ve ölümde birlikte bir düşüşün yaşanmaması, iki dünya savaşından sonra dünya nüfusunda görülen olağanüstü patlamayı açıklamaktadır; çünkü, ölüm oranı, kısmen yaşam standardındaki iyileşmeler, kısmen tıpta yaşanan devrim nedeniyle çarpıcı biçimde azalırken, Üçüncü Dünya'nın büyük bölümünde doğum oranı yüksekliğini korumakta ya da bir kuşaklık bir gecikmeden sonra olsa olsa azalmaya başlamaktadır.

Batıda doğum ve ölüm oranlarındaki gerileme birbiriyle daha uyumludur. Her ikisi de kadınların yaşamlarını ve duygularını çok bariz biçimde etkilemiştir; çünkü, ölüm oranını etkileyen en belirgin gelişme, 1914'ten önceki son on yıllarda yine açık bir hal alan bir yaşın altındaki bebeklerin ölüm oranındaki hızlı düşüştü. Örneğin Danimarka'da bebek ölüm oranı 1870'lerde 1000'de yaklaşık 140 iken, 1914'ten önceki son beş yılda bu rakam 96'ydı; Hollanda'da aynı rakamlar yaklaşık 200 ile 100'ün biraz üzerinde bulunmaktaydı (Karşılaştırın: Rusya'da bebek ölüm oranı 1870'lerde yaklaşık binde 260 iken, 1900 başlarında binde 250 civarında kaldı). Buna karşın, daha az sayıda çocuk sahibi olmanın, kadınların yaşamında, daha çok çocuğun hayatta kalmasından daha önemli bir değişiklik olduğunu varsaymak mantıklıdır.

Daha düşük bir doğum oranı, ya kadınların geç evlenmesiyle, ya (evlilik dışı ilişkilerde artış olmadığını varsayarsak) evlenmeyenlerin sayısının artmasıyla ya da ondokuzuncu yüzyılda ağırlıklı olarak cinsel ilişkiden uzak durma veya *coitus interruptus* anlamına gelen bir tür doğum kontrol

yöntemiyle sağlanabilir (Avrupa söz konusu olduğunda kitlesel düzeyde bebek öldürme koşulunu hesaba katmayabiliriz). Aslında, yüzyıllardır geçerli olan daha çok Batı Avrupa'ya özgü evlilik örüntüsünde, bütün bu yöntemler, fakat özellikle ilk ikisi kullanılmıştır. Çünkü, kızların genç yaşta evlendiği ve hiçbir kızın bekar kalmadığı batılı olmayan ülkelerdeki yaygın evlilik modelinin tersine, endüstri öncesi dönemde batılı kadın, geç –bazen yirmili yaşların sonlarında– evlenme eğilimindeydi ve bekar erkeklerle kadınların oranı yüksekti. Dolayısıyla, onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda hızlı nüfus artışının yaşandığı dönemlerde bile, batının 'gelişmiş' ya da gelişmekte olan Avrupalı ülkelerinde doğum oranı, yirminci yüzyılın Üçüncü Dünyası'ndan daha düşüktü ve nüfusun büyüme oranı, geçmişteki ölçütlere göre ne kadar şaşırtıcı olsa da, daha mütevazıydı. Buna karşın, daha yüksek oranda kadının daha genç yaşta evlenmesi gibi evrensel olmamakla birlikte genel bir eğilimin varlığına rağmen, doğum oranı düştü; demek ki, bilinçli bir doğum kontrolü yayılmış olsa gerekti. Bazı ülkelerde diğerlerine göre daha serbestçe konuşulan duygusal açıdan hassas olan bu konuyla ilgili ateşli tartışmalar, yığınla çiftin aile efradını sınırlama konusundaki toplu ve (yatak odaları dışında) sessiz kararları kadar önemli değildir.

Geçmişte bu tür kararlar, (Avrupalıların çoğunun kırsal kesimde yaşadığı düşünülürse) toprağın bir kuşaktan diğerine geçmesini garanti altına almak anlamına gelen, aile kaynaklarını koruma ve genişletme stratejisinin bir parçasıydı. Çocuk sayısının sınırlı tutulmasında ondokuzuncu yüzyılın en ilginç iki örneğini teşkil eden devrim sonrası Fransası ve kıtlık sonrası İrlandası'nda, başta köylülerin ve çiftçilerin, miras üzerinde hak iddia etmeleri olası varislerin sayısını azaltarak aile mülkünün parçalanmasını önleme kararlarının etkisi oldu (Fransa örneğinde, çocuk sayısını azaltmak; çok daha dindar olan İrlanda'da ise, ortalama evlenme yaşını Avrupa'daki gelmiş geçmiş en yüksek düzeye çıkartarak miras üzerinde hak iddiasında bulunacak çocuklar doğurabilecek konumdaki kadınların ve erkeklerin sayısını azaltarak; tercihen dini nedenle evlenmeme gibi daha itibarlı bir biçim altında bekar erkeklerin ve kadınların sayısını artırarak ve tabi fazla çocukları göçmen olarak uzak diyarlara *en masse* ihraç ederek). Böylelikle, nüfusun arttığı bir yüzyılda, nüfusu neredeyse hiç değişmeyen bir ülke (Fransa) ve fiiliyatta nüfusu azalan bir başka ülke (İrlanda) olmak üzere iki nadir örnek ortaya çıktı.

Ailenin büyüklüğünü denetim altına almanın bu yeni biçimlerinin aynı güdülerden kaynaklanmadığı hemen hemen kesindir. Kentlerde bu yöntemleri uyaran şey, hem bir sürü küçük çocuğun masrafını, hem de

şimdi ulaşılabilir hale gelen çok çeşitli tüketici mal ve hizmetleri karşılamaya gücü yetmeyen sayıları giderek artan alt orta sınıflar arasında daha yüksek yaşam standardına duyulan istekti; çünkü, ondokuzuncu yüzyılda muhtaç yaşlılar dışında, düşük gelirli ve bir ev dolusu küçük çocuklu bir çiftten daha yoksul kimse yoktu. Fakat bunun, ekonomik olarak bağımlı oldukları uzun dönem boyunca eğitim gördüklerinden ya da okula gittiklerinden, çocukları ana babaları için o dönemde giderek bir yük haline getiren değişikliklerden kaynaklanmış olması da olasıydı. Çocukların çalıştırılmasıyla ilgili yasaklar ve çalışmanın kentli bir nitelik kazanması, çocukların ana babaları için taşıdıkları –örneğin yararlı olabilecekleri çiftliklerde– mütevazı ekonomik değeri de azalttı veya tümden ortadan kaldırdı.

Aynı zamanda doğum kontrolü, hem çocuklar için hem de insanların yaşamdan beklentileri açısından önemli kültürel değişimleri ifade etmekteydi. Eğer çocuklar, ana babalarından daha iyi bir konuma geleceklerse –bu, endüstri öncesi dönemde çoğu insan için ne mümkün ne de istenir bir şeydi–, o zaman onlara yaşamda daha iyi fırsatlar tanınmalıydı; dolayısıyla, her birine daha fazla zaman, ilgi ve kaynak ayırmak, daha küçük ailelerin yapabileceği bir şeydi. Değişen ve ilerleyen dünya, bir yönüyle kuşaktan kuşağa toplumsal ve mesleki açıdan bir iyileşme şansı yarattığı gibi, insanlara ana babalarını tekrarlamamaları gerektiğini de öğretebilirdi. Ahlak hocaları, bir veya iki çocuklu Fransız ailelere bakarak kafalarını sallıyorlardı; fakat, yatak sohbetlerinde bunun eşlere yeni olanaklar sunduğuna hiç kuşku yoktur.*

Demek ki, doğum kontrolünün ortaya çıkması, batılı emekçi kadınların dünyasına yeni yapıların, değerlerin ve beklentilerin kesin olarak girdiği anlamına gelmektedir. Ne var ki, çoğu bundan ancak marjinal düzeyde etkilendi. Gerçekten de, teamülen (aile içindeki ev işleri dışında) bir işi ya da 'uğraşı' olduğunu belirtenleri kapsayacak şekilde tanımlanan 'ekonomi'nin dışındaydılar büyük ölçüde. Örneğin 1890'larda Avrupa'nın 'gelişmiş' ülkelerinde ve ABD'de bütün erkeklerin yaklaşık üçte ikisi 'işli' olarak sınıflandırılmış, buna karşılık kadınların yaklaşık dörtte üçü –ABD'de yüzde 87'si– bu kategoriye alınmamıştı.** Daha kesin bir ifadeyle, 1890'larda yaşı on sekiz-altmış yaş arasındaki bütün evli erkek-

* Fransız örneği, 1950'lerde ve 1960'larda aileyi sınırlama kararı alan Sicilyalılar tarafından hâlâ zikredilmekteydi ya da bu konuyu araştırmakta olan P. ve J. Schneider adlı iki antropologdan aldığım bilgiye göre, ben öyle biliyorum.

** Farklı bir sınıflandırma, çok değişik sonuçlar verebilirdi. Örneğin Habsburg monarşisinin Avusturyalı yarısında 'işli' kadınların oranı yüzde 47.3 olarak hesaplanmıştı; ekonomik açıdan aralarında bir fark bulunmayan Macar yarısında bu rakam yüzde 25 bile değildi. Bu yüzdeler, çocuklar ve yaşlılar dahil, toplam nüfus üzerinden hesaplanmaktadır.[4]

lerin yüzde 95'i, bu anlamda 'işli'ydi (örneğin Almanya'da); oysa evli olmayanların yarısı ve dulların yüzde 40'ı 'işli' olmalarına karşın bütün evli kadınların ancak yüzde 12'si 'işli'ydi .

Endüstri öncesi toplumlarda, hatta kırsal kesimde bile bütünüyle bir tekrarlama söz konusu değildi. İklimde veya siyasette yaşanan bir felaket ya da endüstri dünyasının etkisi dışında, elli yıllık bir dönemde çarpıcı bir dönüşümün ortaya çıkmasını beklemek pek mümkün olmamakla birlikte, yaşam koşulları değişmekte, kadının bile varoluş örüntüsü kuşaklar geçtikçe aynı kalmamaktadır. Dünyanın 'gelişmiş' kuşağı dışında kırsal kesimde yaşayan çoğu kadın için endüstri dünyasının etkisi de hâlâ çok azdı. Yaşamlarına niteliğini veren şey, aile içindeki işlevleriyle çalışmanın ayrılmaz biçimde içiçe geçmiş olmasıydı. Erkekler ve kadınlar, cinsiyete göre farklılaşmış görevlerini tek bir ortamda –bugün bizim ne 'hane', ne de 'üretim' dediğimiz alanda– sürdürmekteydi. Çiftçiler, karılarına yemek yapmakta ve çocuk bakmakta olduğu kadar ziraat işlerinde, zanaatkârlar ve küçük dükkân sahipleri, işlerini yaparken kadınlara ihtiyaç duyuyorlardı. Erkeklerin –söz gelimi askerler veya denizciler gibi– uzun süre kadınlar olmadan yaptıkları işler vardıysa da, (belki fahişelik ve onu da içeren toplu eğlenceler dışında) normal olarak zamanın çoğunda ev ortamında yapılmayan tamamen kadınlara ait işler yoktu. Çünkü, hizmetçi veya tarım işçisi olarak kiralanan bekar erkek ve kadınlar bile 'çalıştıkları evde kalmaktaydılar'. Dünya kadınlarının büyük bölümünün bu şekilde, hem çalışmanın hem de erkeklerden aşağıda olmanın çifte prangasıyla yaşadıkları düşünülürse, Konfüçyüs, Hz. Muhammed veya Eski Ahit zamanında söylenmiş hemen her şey onlar için de söylenebilir. Tarihin dışında değildiler belki, ama ondokuzuncu yüzyıl toplumunun tarihinin dışındaydılar.

Aslında, ekonomik devrim nedeniyle –iyiye doğru olması gerekmese de– yaşam örüntüleri dönüşmüş ya da dönüşmekte olan çok sayıda emekçi kadın vardı. Onları dönüştüren bu devrimin ilk veçhesi, bugün 'proto-endüstrileşme' olarak adlandırılan, daha geniş pazarlara yönelik satış amaçlı üretimin yapıldığı 'dışarıya/eve iş verme' biçimindeki endüstrilerde gözlenen çarpıcı büyümeydi. Evde üretimin belli türlerinin (örneğin dantel yapımı ve hasır örmeciliği) kadınlara özgü olmasına, dolayısıyla kırdaki kadınlara küçük de olsa erkeklerden bağımsız para kazanmak gibi görece nadir bir avantaj sağlamasına karşın, hane ile hane dışındaki üretimi birleştiren bir ortamda yürütüldüğü sürece, bu gelişme kadının konumunda bir değişikliğe yol açmadı. Bununla birlikte, ev endüstrileri, daha genel olarak kadın ve erkek işleri arasındaki geleneksel farklılıkların belli ölçülerde aşınmasını, herşeyden önce de aile yapısında ve strateji-

sinde bir dönüşüm sağladı. İki insan çalışma yaşına geldiğinde bir ev kurulabilir; köylü olarak geleceklerinin bağlı olduğu toprak parçasına daha sonra ne olacağı düşünülmeden, ailenin emek gücüne değerli bir katkı olmak üzere çocuk yapılabilirdi. Evlenecek eşlerin yaşlarını ve tercihlerini, ailenin büyüklüğünü ve miras durumunu kontrol altına almakla, sonraki kuşaklarda insanlarla bağımlı oldukları üretim araçları arasındaki dengeyi koruyan karmaşık ve geleneksel mekanizmalar dağılmış oldu. Bunun demografik büyüme açısından yarattığı sonuçlar çok tartışılmıştır; ancak burada söz konusu olan, kadınların yaşam tarihleri ve yaşam örüntüleri açısından ortaya çıkan daha dolaysız sonuçlardır.

Vaki olduğu üzere, ondokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde (ister kadın, ister erkek işi olsun, ister birlikte yapılsın) proto-endüstriler, endüstrileşmiş ülkelerde el sanatlarının başına geldiği gibi (bkz: s .130-131), büyük ölçekli imalatın kurbanı oldular. Genel konuşursak, sorunları toplumsal araştırmacıları ve hükümetleri bu yüzden giderek daha çok meşgul eden 'ev endüstrisi' hâlâ önemliydi. 1890'larda bu alanda çalışanların bütün endüstri içindeki oranı, Almanya'da yaklaşık yüzde 7, İsviçre'de yaklaşık yüzde 19 iken, Avusturya'da yüzde 34 gibi yüksek bir düzeydeydi.[5] Hatta 'ucuz ve ağır' çalışma şartlarıyla bilinen bu tür endüstriler, belirli koşullar altında, yeni bir şey olan küçük ölçekli makinalaşmanın (özellikle dikiş makinesi) ve dillere destan düşük ücretli, istismara açık emeğin yardımıyla genişlediler. Ancak, emek gücü giderek kadın emeğinden oluştukça 'aile imalatı' niteliklerini yitirdiler (Geçerken belirtelim, zorunlu eğitim, bu endüstrileri, bütünleyici unsurlarından biri olan çocuk emeğinden yoksun bıraktı). Geleneksel 'proto–endüstriyel' işler –el tezgâhında dokumacılık, çatı kaplamacılığı vs.– ortadan kalktıkça, ev endüstrilerinin çoğu bir aile işletmesi olmaktan çıkarak kadınların kulübelerde, tavan aralarında ve arka avlularda yapabilecekleri bir çeşit düşük ücretli iş haline geldi.

Ev endüstrisi, kadınların, en azından ücretli iş ile ev işlerini ve çocukların bakımını birlikte yürütmelerine olanak sağladı. Bir yandan para kazanmaya ihtiyacı olan, diğer yandan mutfağa ve küçük çocukların bakımına bağlı kalmış çok sayıda evli kadının, kendilerini bu tür işler yapar halde bulmalarının nedeni budur. Çünkü, endüstrileşmenin kadınların konumu üzerindeki ikinci ve başlıca etkisi çok daha güçlüydü: Haneyi, iş yerinden ayırdı; ve bunu yaparken kadınları toplumsal açıdan tanınmış –yani insanlara ücret ödenen– ekonomiden dışladı ve kadınların erkekler karşısındaki geleneksel aşağı konumlarını yeni bir ekonomik bağımlılıkla bütünleştirdi. Örneğin köylülerin, karıları olmadan köylüler olarak var olabilmeleri zordu.

Çiftlik işleri, erkeğe olduğu kadar kadına da ihtiyaç göstermekteydi. Cinslerden biri baskın görünmüş olsa da, hane gelirinin tek bir cins tarafından kazanıldığını düşünmek anlamsızdı. Fakat, yeni ekonomide hane geliri, tipik biçimde çalışmak için evden ayrılan ve fabrikadan ya da bürodan düzenli aralıklarla (başka yollardan eve yaptıkları katkı önemli olsa da, parayı doğrudan kazanmadıkları aynı ölçüde açık olan diğer aile üyeleri arasında paylaştırılacak olan) parayla dönen belirli insanlar tarafından kazanılmaktaydı. Esas 'ekmek kazanan' (tipik olarak) erkek olsa da, eve para getirenin mutlaka erkek olması gerekmiyordu; fakat, dışarıdan para getirmesi pek kolay olmayanlar da tipik bir şekilde evli kadınlardı.

Hane ile iş yerinin bu biçimde ayrılması, mantıksal olarak, cinsel-ekonomik bir bölünme örüntüsü gerektirdi. Kadın açısından bunun anlamı şuydu: Özellikle ailenin kazancı düzensiz veya yetersiz olduğunda, evi idare eden biri olarak rolü, başlıca işlevi haline geldi. Orta sınıfa ait kaynaklarda işçi sınıfı kadınlarının bu işlevi gereğince yerine getiremedikleri yolunda hiç eksilmeyen şikayetlerinin nedeni bu olabilir. Endüstri öncesi dönemde bu şikayetlere yaygın olarak rastlanmazdı. Elbette bu, zenginler dışında, eşler arasında yeni bir tamamlayıcılık ilişkisi ortaya çıkardı. Yine de, kadın artık eve para getirmedi.

Eve ekmek getiren asıl kişinin (genellikle erkekti), kendisine bağımlı olanların tümüne bakmaya yetecek kadar bir gelir elde etmesi gerekiyordu. Dolayısıyla ideal olan, kazancının, ailenin diğer üyelerinin katkısını gerektirmeyecek düzeyde olmasıydı. Diğer aile üyelerinin gelirleri, en fazla tamamlayıcı olarak görülüyordu. Bu durum, kadınların (ve tabii çocukların) yaptıkları işlerin aşağı nitelikli ve düşük ücretli olduğu şeklindeki geleneksel inancı pekiştirdi. Her şeyden önce, aileyi geçindirecek parayı kazanmak zorunda olmadığından kadına daha düşük ücret ödenmeliydi. Düşük ücret alan kadınların yarattığı rekabet karşısında erkeklerin ücretleri düşeceğinden, erkeklerin izleyeceği mantıksal strateji, mümkünse kadınları daha da ekonomik bağımlılığa ya da sürekli düşük ücretli işlerde çalışmaya zorlayarak bu rekabeti ortadan kaldırmaktı. Aynı zamanda, kadının bakış açısından, bağımlılık en elverişli ekonomik strateji haline geldi. Kadın için iyi bir gelire sahip olmanın en iyi yolu, eve bu parayı getirebilecek bir erkeğe bağlanmaktı; çünkü, geçinecek parayı kendisinin sağlama şansı genellikle oldukça düşüktü. Ulaşılması Hollywood'da yıldız olmaktan daha kolay olmayan fahişelik dışında, kadın için en vaad edici kariyer evlilikti. Fakat evlilik, kısmen onu eve bağlayan ev işlerinden, çocuklarının ve kocasının bakımından, kısmen de iyi bir kocanın tanım gereği ekmeğini taştan çıkartan biri olduğu varsayımının hem erkeklerde

hem de kadınlardaki kadının çalışmasına ilişkin geleneksel itirazı güçlendirmesinden dolayı, kadının istese bile dışarıda çalışarak para kazanmasını son derece zorlaştırmaktaydı. Kadının çalışmasının gerekmemesi, toplum karşısında ailenin yoksul olmadığının gözle görülür kanıtıydı. Adeta her şey, evli kadını bağımlı tutmak için birleşmişti. Kadınların evleninceye kadar çalışması adettendi. Dul kaldıklarında ya da kocaları tarafından terk edildiklerinde de, çoğunlukla çalışmak zorunda kalıyorlardı. Fakat evlendiklerinde genellikle çalışmıyorlardı. 1890'larda evli Alman kadınların yalnızca yüzde 12.8'inin kabul gören bir mesleği vardı. Britanya'da ise (1911) bu durumda olanların oranı ancak yüzde 10 civarındaydı.[6]

Ailenin geçimini sağlayan yetişkin erkeklerin büyük çoğunluğunun eve yeterli para getiremedikleri açık olduğundan, kadın ve çocukların ücretli bir işte çalışması aile bütçesi açısından çoğu zaman son derece önemliydi. Dahası, kadınlar ve çocuklar ucuz emek olarak nam saldıklarından ve (özellikle kadın emeğinin genç kızlardan oluştuğu düşünüldüğünde) kolayca boyun eğdirildiklerinden, kapitalizmin ekonomisi, kadınları ve çocukları mümkün olduğu her yerde –yani, erkeklerin itirazı, yasalar, gelenek ya da fiziksel olarak yorucu işler tarafından engellenmedikleri yerlerde– çalışmaya özendirdi. Ücretli çalıştıkları işlerin çoğu bu adla bildirilmediğinden ya da ev işlerinden (pansiyonculuk, yarı zamanlı temizlikçilik, çamaşırcılık ve benzeri işlerden) ayırt edilmediğinden, 'işi olan' evli kadınların miktarını önemli ölçüde düşük gösterdiği neredeyse kesin olan nüfus sayımlarının dar ölçütleriyle bile yığınla çalışan kadın bulunmaktaydı. 1880'lerde ve 1890'larda Britanya'da, erkeklerin yüzde 83'üne karşılık on yaşın üstündeki kadınların yüzde 34'ü 'iş sahibi'ydi ve 'endüstri'de kadınların oranı, Almanya'da yüzde 18'den Fransa'da yüzde 31'e kadar değişmekteydi.[7] Kadınların endüstride yaptığı işler, dönemimizin başında hâlâ ağırlıklı olarak birkaç tipik 'dişil' dalda (özellikle tekstilde ve giyimde, fakat giderek gıda imalatında) yoğunlaşmıştı. Bununla birlikte, birey olarak para kazanan kadınların çoğunluğu hizmet sektöründe çalışmaktaydı. Hizmetçilerin sayısının ve oranının büyük değişiklikler göstermesi oldukça gariptir. En çok bulundukları yer muhtemelen Britanya'ydı (Fransa veya Almanya'dakinin yaklaşık iki katı); fakat yüzyılın sonundan itibaren dikkat çekecek kadar azalmaya başladılar. Sayılarının 1851-1891 arasında iki katına çıktığı (1.1'den 2 milyona) uç bir örnek oluşturan Britanya'da dönemin geri kalanında değişmeden kaldı.

Bütün olarak baktığımızda, ondokuzuncu yüzyıldaki –sözcüğü en geniş anlamıyla kullanırsak– endüstrileşmeyi, kadınları, özellikle de evli kadınları (en azından kuramsal olarak fahişelerin kazançlarını 'ulusal gelire'

dahil eden, ama diğerlerinin evlilik içi ya da dışı ücretli faaliyetlerini dahil etmeyen ya da ücretli hizmetçileri 'iş sahibi' sayan, ama ücretsiz ev işlerini 'iş' saymayan, yalnızca bireysel olarak parasal gelir elde edenlerin 'işli' sayıldığı) ekonominin resmi tanımından çıkartma eğiliminde bir süreç olarak görebiliriz. Bu süreç, çalışan kadınlara karşı önyargının daha büyük olduğu ve daha kolaylıkla benimsendiği burjuva dünyasında olduğu gibi, iktisat biliminin 'emek' olarak nitelediği şeyde de kesin bir erilleşme yarattı (bkz: *Sermaye Çağı*, 13. Bölüm, II). Endüstri öncesi dönemlerde (yaygın bir görüngü olmasa da) bir malikâneyi ya da işletmeyi bir başlarına çekip çeviren kadınların varlığı bilinmekteydi. Ondokuzuncu yüzyıldaysa bunlar, alt tabakaların yoksulluğunun ve aşağılıklığının, çok sayıda kadın esnafa, pazarcıya, meyhaneciye ve pansiyoncuya, küçük tüccara ve tefeciye 'anormal' gözüyle bakmayı olanaksız kıldığı toplumun alt seviyeleri dışında, hilkat garibesi olarak görülmeye başlandı.

Ekonomi bu yolla erilleşirken, aynı durum siyasal yaşamda da geçerliydi. Çünkü, demokratikleşme ilerledikçe ve 1870'ten sonra –hem yerel hem de ulusal düzeyde– oy hakkı yaygınlaştıkça (bkz s. 99-100) kadınlar da sistemli biçimde dışlandılar. Böylelikle siyaset, kadınlar doğanın onlara uygun gördüğü (ya da öyle iddia edilmekteydi) yaşamın özel ve kişisel bölümüne kapatılırken, erkeklerin bir araya geldikleri (kadınların hizmet ettiği) meyhanelerde ve kafelerde ya da toplantılarda tartışılan, esas olarak bir erkek işi haline geldi. Bu, aynı zamanda görece bir yenilikti. Yoksul kadınlar, köyün görüşünü eski 'moral ekonomi'den yana ayaklanmalarla bastırmaktan, devrimlere veya barikatlara kadar değişik görünümlere bürünen endüstri öncesi toplumların halka dayanan siyasal yaşamında yer almakla kalmamış kabul gören bir rol de üstlenmişlerdi. Fransız Devrimi'nde halkın gıda fiyatlarının denetlenmesi yönündeki talebini krala iletmek üzere Versailles'a yürüyenler Parisli kadınlardı. Partiler ve genel seçimler çağındaysa geriye itildiler. Herhangi bir etkileri olduysa da, ancak erkekleri aracılığıyla oldu.

Doğal olarak bu süreçler, herkesten çok ondokuzuncu yüzyılın en tipik yeni sınıflarının, orta ve çalışan sınıfların kadınlarını etkiledi. Kendilerinin veya erkeklerinin yeni ekonominin içine çekilmesi dışında, köylü kadınlar, küçük zanaatçıların, dükkân sahiplerinin vs. kızları ve eşleri, eskiden olduğu gibi yaşamaya devam ettiler. Şeylerin yeni düzeninde, yeni ekonomik bağımlılık altında bulunan kadınlarla eski aşağı konumdaki kadınlar arasında uygulamada çok fark yoktu. Her iki durumda da erkek, egemen cinsti, kadınlar da ikinci sınıf insanlar (Hiçbir yurttaşlık hakkına sahip olmadıkları için, onlara ikinci sınıf yurttaş bile denemezdi). Her iki durumda da, karşılığında bir ücret alsınlar ya da almasınlar, çoğu çalışmaktaydı.

Bu on yıllarda hem çalışan sınıfın hem de orta sınıfın kadınları, ekonomik nedenlerle durumlarının önemli ölçüde değişmeye başladığına tanık oldular. İlkin, hem yapısal dönüşümler, hem de teknoloji, kadının ücretli olarak çalışma olanaklarını değiştirdi ve büyük ölçüde artırdı. Hizmetçiliğin gerilemesi dışında, en çarpıcı değişim, (mağazalarda ve bürolarda) esas olarak kadınlara özgü işlerin ortaya çıkmasıydı. Almanya'da kadın tezgâhtarların sayısı, 1882'de 32.000'den (toplam rakamın beşte birinden az) 1907'de 174.000'e (ya da toplam sayının yaklaşık yüzde 40'ına) yükseldi. Britanya'da merkezi ve yerel hükümette çalışan kadınların sayısı 1881'de 7000 iken 1911'de 76.000 oldu; 'ticaret ve iş dünyasındaki sekreterler'in sayısı 6000'den 146.000'e çıktı.[8] Temel eğitimin gelişmesi, pek çok ülkede –ABD'de ve giderek İngiltere'de– belirgin biçimde bir kadın mesleği haline gelen öğretmenliği yaygınlaştırdı. Hatta 1891'de Fransa'da ilk kez düşük ücretli ve sadık bir ordu olan 'Cumhuriyetin siyah hafif süvari birlikleri'ne[9] erkekten çok kadın alındı; çünkü, kadınların erkek çocukları eğitmesi mümkünken, erkeklerin artan sayıda kız öğrenciyi eğitmek yönünde bir istek duymaları düşünülemezdi. Bu yeni fırsatlardan bazıları işçi ve köylü kızlarına yaradı; daha çoğu da, belirli bir toplumsal saygınlığı olan ya da (ücret düzeylerini düşürme pahasına) 'cep harçlığına' çalışmak olarak görülebilecek işlere yönelen orta sınıfların ve eski veya yeni alt orta sınıftan kızlara yaradı.*

Kadının özgürleşmesinin daha gözle görülür yönleri, hâlâ büyük ölçüde orta sınıf kadınlarla sınırlı olmakla birlikte, ondokuzuncu yüzyılın son on yıllarında kadınların toplumsal konumlarında ve beklentilerinde bir değişim belirgin hale geldi. Dikkatimizi, aralarında en çarpıcı olanına, kadınlara oy hakkı için örgütlü mücadele veren kadın hareketlerinin yürüttükleri etkin ve (Britanya gibi ülkelerde) çarpıcı kampanyaya yöneltmemiz çok gerekmiyor. Bağımsız bir kadın hareketi olarak bu kampanyanın birkaç ülke (özellikle ABD ve Britanya) dışında büyük bir önemi yoktu; hatta bu ülkelerde bile Birinci Dünya Savaşı sonrasına kadar amaçlarına ulaşmanın çok gerisindeydiler. Britanya gibi, kadınlara oy hakkı için verilen mücadelenin önemli bir olgu haline geldiği ülkelerde, bu kampanya, çağrısı esas olarak orta sınıfla sınırlı kalan örgütlü feminizmin toplumsal gücünün bir ölçüsü olurken, aynı zamanda asıl sınırlarını da ortaya koydu. Kadınlara oy hakkı, en azından Avrupa'da, özgürleşen kadı-

* 'Mağazalarda çalışan kızlar ve sekreterler, iyi ailelerden gelmektedir, dolayısıyla ana babaları tarafından parasal olarak desteklenmektedir ... Sekreterlik, katiplik ve tezgâhtarlık gibi birkaç işte ... kızların cep harçlığı için çalışması gibi modern bir olguyla karşılaşmaktayız.'[10]

nın kamu yaşamında yerini alabildiği en olumlu çevreyi sağlayan yeni emekçi ve sosyalist partiler tarafından (kadının özgürleşmesinin diğer yönleri gibi) ilke olarak var güçle desteklenmekteydi. Buna karşın (solun eski ve büyük ölçüde erkeksi, radikal demokratik ve ruhban karşıtı bölümlerinden farklı olarak) bu yeni sosyalist sol, kadınlara oy hakkı isteyen feminizmle örtüşür, bazen de onun çekimine girerken, kadınlara oy hakkının tanınmasıyla bir anda ortadan kalkması mümkün olmayan siyasal haksızlıklardan [disfranchisement] daha acil bir sorun olan ve orta sınıf oy hakkı savunucularının aklının köşesinden geçmeyen işçi sınıfı kadınlarının çalışma koşullarındaki yetersizlikleri de görmezden gelemezdi.

II

Geriye bakıldığında, özgürleşme hareketi oldukça doğal görünmektedir; hatta hareketin 1880'lerde hızlanması, ilk bakışta çok şaşırtıcı da değildir. Özel yaşamlarında aile reisleri için ne kadar uygunsuz ve zamansız görünse de, kadınlara daha fazla eşit hak ve fırsat tanınması, siyasal yaşamın demokratikleşmesi gibi, liberal burjuvazinin ideolojisinde örtük olarak vardı. 1870'lerden sonra burjuvazinin içinde yaşanan dönüşümlerin, burjuvazinin kadınlarına, özellikle kızlarına daha geniş bir etkinlik alanı açması kaçınılmazdı; çünkü, görmüş olduğumuz gibi, evliliğe önem vermeyen, bağımsız gelir sahibi kadınların oluşturduğu esaslı bir boş zaman sınıfı ve bunun sonucunda da ev dışındaki etkinliklere yönelik bir talep ortaya çıktı. Dahası, burjuvazinin erkekleri arasında artık üretici etkinliklerde bulunması gerekmeyenlerin sayısı artınca ve çoğu, katı işadamlarının ailenin kadınlarına bırakma eğiliminde olduğu kültürel faaliyetlere yönelince, cinsler arasındaki farklılıkların azalmaması düşünülemezdi.

Üstelik, orta sınıftan babalar için kadının belli ölçüde özgürleşmesi muhtemelen *gerekliydi* de; çünkü, orta sınıf aileler, evlenmedikçe ya da kendileri de çalışmadıkça kızlarını hiçbir biçimde rahat yaşatacak kadar zengin değildi. Bu durum, kulüplerine veya meslek birliklerine kadınları kabul etmeyecek olan orta sınıf erkeklerinin, kızlarının eğitim görmelerini neden coşkuyla karşıladıklarını açıklayabilir. Liberal babaların bu konudaki gerçek kanaatlerinden kuşkuya düşmek için bir neden yoktur.

İmtiyazsızların özgürleşmesini amaçlayan başlıca hareketler olarak emekçi ve sosyalist hareketlerin ortaya çıkışının, özgürlük isteyen kadınları cesaretlendirdiğine kuşku yoktur: 1883'te kurulan (küçük ve orta sınıf) Fabian Derneği'nde üyelerin dörtte birini kadınların oluşturması rastlantı değildir. Yine, tüketim ekonomisinin doğuşu, kadınları kapitalist

pazarın asıl hedefi haline getirirken, hizmetlerden ve diğer üçüncül işlerden oluşan bir ekonominin doğuşu da, gördüğümüz gibi, kadınlara daha geniş bir iş alanı sağladı.

Dolayısıyla, bu nedenlerin ilk bakışta görüldüğü kadar basit olmadığını unutmasak da, 'yeni kadın'ın doğuşunun nedenlerini bulmak için fazla zaman harcamaya gerek yoktur. Örneğin, ilk şanlı dönemine girmekte olan reklam endüstrisinin her zamanki acımasız gerçekçiliğiyle fark ettiği gibi, alışveriş filesini dolduran biri olarak kadının ekonomik öneminin giderek artmasıyla ele aldığımız dönemde kadının konumunun çok değiştiğini gösteren yeterince kanıt yoktur. Oldukça yoksul kesimler arasında bile toplu tüketim potansiyelinin varlığını keşfeden bir ekonomide kadının odağa alınması gerekiyordu; çünkü para, eve ne alınacağına karar veren kişiden kazanılacaktı. Kapitalist toplumun en azından reklam aygıtının, kadına saygılı davranması gerekiyordu. Dağıtım sistemindeki –çok katlı mağazaların köşedeki dükkânla ve pazarla, postayla gönderilen sipariş kataloglarının seyyar satıcılarla arayı kapadığı– dönüşüm, ihtiram, yaltaklanma, sergi ve reklam aracılığıyla bu saygıyı kurumlaştırdı.

Bununla beraber, göreli veya mutlak olarak yoksul olanların harcamalarının çoğu ihtiyaç maddelerine giderken ya da adetlerce belirlenmişken, burjuva bayanlar uzun zamandır değerli müşteri muamelesi görüyorlardı. Evin ihtiyaçları olarak bilinen şeylerin kapsamı genişlemişti; fakat tuvalet malzemeleri veya moda gibi kadınlara yönelik kişisel lüks, esas olarak hâlâ orta sınıflarla sınırlıydı. Kadınların piyasa üzerindeki etkilerinin, henüz statülerinin, özellikle de bu statünün yeni bir şey olmadığı orta sınıf kadınların statülerinin değişmesine fazla bir katkısı olmadı. Hatta, (ille de bir fark aranacaksa) reklamcıların ve gazetecilerin en etkili buldukları tekniklerin bile, kadınların geleneksel davranış kalıplarını sürdürme eğiliminde oldukları iddia edilebilir. Öte yandan, kadınlara yönelik pazar, aynı zamanda ve malum nedenlerle, feminizmle etkin biçimde ilgilenen meslek sahibi kadınlar için önemli miktarda yeni iş yarattı.

Süreç ne derece karmaşık olursa olsun, 1914'ten önceki on yıllarda herhalükârda orta sınıftan kadınların konumlarında ve özlemlerinde belirgin bir değişim yaşandığına kuşku yoktur. Bunun en bariz işareti, orta öğretim gören kızların sayısındaki dikkate değer artıştı. Dönemimizin tamamında Fransa'da erkek liselerinin sayısı kabaca 330-340 civarında sabit kalırken, kızlara yönelik benzer nitelikteki kurumların sayısı (1880'de bir tane bile yokken) 1913'te 138'e çıktı ve bu kurumlardaki kızların sayısı (yaklaşık 33.000) erkeklerin sayısının üçte birine ulaştı. 1902'den önce ulusal ortaöğretim sisteminin bulunmadığı Britanya'da

erkek okullarının sayısı 1904-5'te 292'den 1913-14'te 397'ye çıkarken, kız okullarının sayısı 99'dan yaklaşık aynı düzeye çıktı (349).* 1907-8'de Yorkshire'da ortaöğrenim gören kızların sayısı, kabaca erkeklerinkine eşitti: Fakat, belki de daha ilginç olanı, 1913-14'te devlet orta okullarına on altı yaşından sonra devam eden kızların sayısının, bu yaştaki erkeklerin sayısından çok *daha büyük* olmasıydı.[11]

Bütün ülkeler, (orta ve alt orta sınıftan) kızların resmi eğitimi konusunda aynı hevesi göstermedi. İsveç, bu alanda diğer İskandinav ülkelerinden çok daha yavaş bir ilerleme gösterdi, Hollanda'da ise neredeyse hiç yoktu; Belçika ve İsviçre'de yetersiz, İtalya'daysa 7500 öğrenciyle oldukça önemsiz bir düzeydeydi. Oysa, 1910'a gelindiğinde Almanya'da yaklaşık çeyrek milyon kız (Avusturya'dan fersah fersah daha fazla) ortaöğrenim görürken, Rusya'da bu rakama 1900'de ulaşılmış olması biraz şaşırtıcıydı. İskoçya'daki ilerleme, İngiltere'den ve Galler'den çok daha mütevaziydi. 1905'te yaklaşık 2000'den 1911'de 9300'e çıktığı çarlık Rusyası'ndaki son derece dikkat çekici gelişme –ve elbette toplam sayının (1910'da 56.000) 1890'dan beri neredeyse iki katına ulaştığı, başka üniversite sistemleriyle karşılaştırılması gerçekten mümkün olmayan ABD– dışında, üniversite eğitimi gören kadınların durumu daha az eşitsizlik gösterdi. 1914'te Almanya, Fransa ve İtalya'da bu rakam 4500-5000 arasındayken, Avusturya'da 2700'dü. Şunu da belirtmek gerekir, Rusya, ABD ve İsviçre'de kadınlar üniversite eğitimine 1860'lardan itibaren kabul edilirken, Avusturya'da 1897'ye ve Almanya'da (Berlin) 1900-8'e kadar böyle bir şey söz konusu değildi. İlk kez bir kadının üniversite hocası olarak (Mannheim'daki Ticaret Akademisi'ne) atandığı 1908 tarihinde Almanya üniversitelerinden mezun olan kadınların sayısı, tıp dışında yalnızca 103 idi. Kadınların eğitimindeki ilerleme açısından uluslar arasında var olan farklar, bugüne dek tarihçilerin fazla ilgisini çekmemiştir.[12]

Üniversitenin erkeklere özgü kurumlarına sızmış bir avuç kız dışında, bütün bu kızlar aynı yaştaki erkeklerle aynı eğitimi almamış ya da onlar kadar iyi bir eğitim almamış olsalar bile, orta sınıftan kadınların resmi ortaöğretim görmelerinin alışıldık, bazı ülkelerdeyse belli çevrelerde neredeyse normal bir şey haline gelmesi, daha önce görülmeyen bir durumdu.

Genç kadınların durumunda ortaya çıkan önemli bir değişimin ölçülmesi daha zor ikinci göstergesi, hem bireyler olarak sahip oldukları haklar açısından, hem de erkeklerle ilişkiler açısından toplum içinde elde ettik-

* Daha aşağı bir statüden olduğu hemen hemen kesin olan karma eğitim veren okulların sayısı, daha mütevazı bir artışla 184'ten 281'e çıktı.

leri geniş hareket özgürlüğüdür. Bu, geleneksel kısıtlamaların en güçlü olduğu 'saygıdeğer' ailelerin kızları için özellikle önemliydi. İnsanların, bu amaç için yapılan halka açık yerlerde (yani, evde ya da özel vesilelerle düzenlenen resmi balolarda değil) ara sıra toplu olarak dans etmeleri, geleneklerdeki bu gevşemeyi yansıtmaktadır. 1914'e gelindiğinde, batının büyük kentlerinde ve mesire yerlerinde yaşayan daha serbest gençler, gece kulüplerinde, hatta bir bakıma daha şaşırtıcı bir şekilde otellerde çay saatlerinde veya akşam yemekleri arasında yapılan cinsel yönden tahrik edici egzotik kökenli ritmik danslarla (Arjantin tangosu, Amerikan siyahlarının senkoplu step dansları) çoktan tanışmışlardı.

Bu, yalnızca toplumsal değil, düz anlamda da bir hareket özgürlüğüne işaret etmekteydi. Çünkü kadın modası, kadının özgürleşmesini, Birinci Dünya Savaşı sonrasına kadar bütün çarpıcılığıyla ifade edemeyecek olsa da, 1880'lerdeki entelektüel estetik modanın, yeni sanatın (art nouveau) ve 1914'ten önceki *haute couture*un, ele aldığımız dönemin sonunda popülerleştirdiği gevşek ve dökümlü giysiler, toplum karşısında kadın figürünü kuşatan kumaştan zırhların ve korse balinasının ortadan kalkacağının habercisiydi. Yine, bu noktada, orta sınıf kadınlarının burjuva evinin loş kozasından açık havaya çıkmaları önemliydi; çünkü bu, aynı zamanda (en azından bazı durumlarda) elbiselerin ve korselerin hapsinden kaçmak (aynı zamanda da 1910'dan sonra yeni, daha esnek sutyenin bunların yerini alması) anlamına geliyordu. Ibsen'in, kadın kahramanının kurtuluşunu, Norveç evine dolan taze havayla simgelemesi rastlantı değildir. Spor, genç erkek ve kadınların, evin ve akrabaların yarattığı sınırlamaların dışında çiftler olarak biraraya gelmelerini sağlamakla kalmadı. Kadınlar (az sayıda da olsa), yeni gezi ve dağcılık kulüplerine üye olurken, o büyük özgürlük aracı, bisiklet, kadınları (hareket özgürlüğüne daha fazla ihtiyaç duyduklarından) erkeklere oranla daha çok özgürleştirdi. Hatta, ata binerken fiziksel açıdan önemli riskler taşısa da eyere yan oturmak gibi kadınsı bir ölçülülük göstermek zorunda olan aristokrat kadın binicilerin sahip olduğundan bile daha fazla özgürlük sundu. Kentteki bürolarında pinekleyen kocalarının ancak arada sırada kendilerine katılabildiği, giderek yaygınlaşan ve cinsel ilişkiler için uygun bir ortam sunan mesire yerlerinde tatil yapma alışkanlığı –iki cinsin birlikte yaptığı paten dışında kış sporları henüz emekleme çağındaydı–, orta sınıftan kadınlara fazladan bir özgürlük daha kazandırdı.* Kadınlı erkekli yüzmenin, tersine bütün

* Sigmund Freud'un vaka defterindeki hastaların iyileşmesinde tatillerin oynadığı rol, psikoanalizle ilgilenen okurların dikkatini çekmiş olmalı.

çabalara rağmen, vücudun, Victoria döneminin saygıdeğerlik anlayışının hoş görebileceğinden daha fazla kısımlarını gözler önüne sermesi kaçınılmazdı.

Hareket özgürlüğündeki bu artışın, orta sınıf kadınlar için ne kadar cinsel özgürlük anlamına geldiğini belirlemek zordur. Evlilik dışı cinsel ilişkinin, henüz bu sınıfın bilinçli bir şekilde özgürleşmiş ve kurtuluşlarını siyasi ya da başka biçimler altında ifade etmeye çalışan kızlarıyla sınırlı kaldığı kesindir. Bir Rus kadının 1905'ten sonra anımsadığı gibi, "'İlerici' kızların, kendilerine yaklaşmaya çalışan erkekleri uzun açıklamalar yapmadan reddetmeleri iyice zorlaştı. Taşrada delikanlılar çok şey istemiyorlardı, küçük öpücükler onlara yetiyordu; ancak başkentin üniversite öğrencilerini ... geri çevirmek kolay değildi. 'Eski kafalı mısınız, Fräulein?'. Eski kafalı olmayı kim isterdi?"[13] Bu özgür genç kadınlar topluluğunun ne kadar büyük olduğu bilinmiyor; yine de, en fazla çarlık Rusyası'nda oldukları, Akdeniz ülkelerinde önemsiz miktarda* ve (Britanya dahil) Kuzeybatı Avrupa ile Habsburg İmparatorluğu'nun kentlerinde oldukça fazla sayıda bulundukları hemen hemen kesindir. Orta sınıf kadınlar için evlilik dışı cinsel ilişkinin en yaygın türü olan zina, kadınların kendilerine olan güvenleriyle koşut olarak artmış olabilir de, olmayabilir de. Ondokuzuncu yüzyıl romanlarının standart Madame Bovary yorumunda olduğu gibi, kısıtlı bir yaşamdan kurtulmanın ütopik bir rüya biçimi olan zinayla, ondokuzuncu yüzyılda Fransız sokak oyunlarında sergilendiği gibi evli orta sınıf Fransız erkeklerinin ve kadınlarının (teamüllere uyulduğu sürece) aşık edinmedeki görece özerklikleri arasında çok büyük fark vardır (Geçerken belirtelim, her ikisi de esas olarak erkekler tarafından kaleme alınmıştı). Bununla beraber, ondokuzuncu yüzyıldaki cinsel ilişkiler gibi, bu yüzyıldaki zinaları da sayıya vurmak mümkün değildir. Belli bir eminlikle söylenebilecek tek şey, bu davranış biçiminin, en çok aristokrat ve modayı takip eden çevreler ile, (oteller gibi, güvenli ve gayrı şahsi kurumlar sayesinde) görüntünün çok daha kolay kurtarılabildiği kentlerde yaygın olduğudur.**

Bununla birlikte, niceliklerle ilgilenen tarihçinin işi zor olsa da, nitelikle ilgilenen tarihçi, bu dönemde kadınlar hakkındaki keskin erkeksi beyanlarda kadın şehvetinin giderek daha çok yer alışından etkilenmeden

* Bu durum, Rus göçmen kadınların, İtalya gibi bir ülkenin ilerici ve emekçi hareketleri içindeki orantısız varlıklarını açıklayabilir.

** Bu gözlemler, yalnızca orta ve üst sınıflar için geçerlidir. Tüm kadınların elbette büyük çoğunluğunu oluşturan köylü kadınların ve kentlerdeki çalışan kadınların, evlilik öncesi ve sonrası cinsel davranışları için geçerli değildir.

edemez. Bu ifadelerin çoğunda, erkeklerin pratik ve entelektüel başarılardaki üstünlüğünü, buna karşılık kadınların, cinsler arasındaki ilişkilerde edilgen ve deyim yerindeyse tamamlayıcı bir işlevleri olduğunu edebi ve bilimsel terimlerle ortaya koyma çabası görülüyordu. İsveçli oyun yazarı Strindberg'de ve Avusturyalı dengesiz genç Otto Weininger'in yirmi iki yılda yirmi beş baskı yapan *Sex and Character*'inde (1903) olduğu gibi, bütün bunların kadının üstünlüğünden duyulan bir korkunun ifadesi olup olmadığı ikincil bir meseledir. Filozof Nietzsche'nin erkeklere yaptığı, kadınların yanına giderken kırbaçlarını unutmamaları şeklindeki durmadan alıntılanan uyarısı (*Böyle Buyurdu Zerdüşt*, 1883)[14], Weininger'in çağdaşı ve hayranı olan Karl Kraus'un kadınlara yönelik övgüsünden gerçekte daha fazla 'cinsiyetçi' değildi. Kraus gibi, "kadına verilmemiş olan şey[in], erkeklerin yeteneklerini kullanmalarını sağlayan şey"[15] olduğunu veya psikiyatr Möbius gibi (1907), "doğaya yabancılaşmış kültürlü erke[ğin]" tamamlayıcı olarak doğal olan kadına ihtiyaç duyduğunu söylemek, ya (Möbius söz konusu olduğunda) kadınlar için kurulmuş bütün yüksek öğrenim kurumlarının yıkılması gerektiği ya da (Kraus söz konusu olduğunda) böyle bir şeyin ileri sürülemeyeceği anlamına gelebilir. Temelde yaklaşım benzerdi. Ancak, kadınların aslında güçlü bir erotik duyarlığa sahip oldukları konusunda yanılmaya mahal bırakmayan yeni bir vurgu vardı: Kraus'a göre "kadınlardaki *şehvet* [vurgu bana ait], erkek anlığının [*Geistigkeit*] yenilenmek için gittiği kaynaktır." Modern psikolojinin o az bulunur laboratuvarı *fin de siècle* Viyanası, kadın cinselliğinin en ince ve en teklifsiz biçimde tanınmasını sağlamaktadır. Genel olarak kadın portrelerini bir yana bırakırsak, Klimt'in Viyanalı hanımlarla ilgili portreleri, yalnızca erkeklerin cinsel hayallerindeki imgeler olmaktan çok, kendilerine ait güçlü erotik duyarlılıklara sahip kişilerin imgeleriydi. Bunların, Habsburg'un orta ve üst sınıflarının cinsel gerçeklikleri hakkında bir şeyler yansıtmaması pek mümkün değildir.

Değişimin üçüncü belirtisi, toplumun, bireyler olarak özel ilgi alanları ve özlemleri olan bir grup olarak kadınlara daha büyük ilgi göstermesiydi. Kadınlara özgü bir pazarın –örneğin, alt orta sınıfa hitap eden yeni gazetelerdeki kadın sayfaları ve okumayı yazmayı yeni öğrenen kızlar ve kadınlar için dergiler– kokusunu ilk olarak işadamlarının aldığına kuşku bulunmamakla birlikte, piyasa bile kadınlara yalnızca tüketici değil, başarılı kişiler olarak yaklaşmanın toplumsal değerini takdir etti. 1908'deki büyük İngiliz-Fransız Uluslararası sergisi, yalnızca imparatorluk kutlamaları ve ısmarlama inşa edilmiş ilk Olimpiyat stadyumuyla değil, 1900'lerden önce ölmüş 'kraliyet ailesinden, soylu ya da sıradan' seçkin kadınlara ilişkin

tarihi bir serginin de (genç Victoria'nın taslak çizimleri, *Jane Eyre*'ın el yazması, Florence Nightingale'in Kırım'da kullandığı atlı araba, vs.) yer aldığı, orta yere kurulmuş, işlemeler, el sanatları, kitap resimleme örnekleri, fotoğraf ve benzeri şeylerin sergilendiği Kadın İşleri Sarayı'nı sergiye katılanların ürünlerini satma gayretleriyle birleştirerek zamanın havasını yakalamıştı.* Bir kez daha sporun çarpıcı bir örnek oluşturduğu yarışmalarda kadınların başarılı bireyler olarak boy gösterdiklerini görmezden gelemeyiz. Wimbledon'da, tek erkeklerden sonra altı yıl içinde, yine benzer bir arayla Fransız ve ABD tenis şampiyonalarında tek kadınlar yarışmasının kurumlaşması, 1880'ler için bizim bugün anlayabileceğimizden daha devrimci bir yenilikti. Zira, saygıdeğer, hatta evli kadınların, ailelerinden ve erkeklerden bağımsız olarak bu tür kamusal rollerde ortaya çıkmaları, daha yirmi yıl öncesine kadar anlaşılır şey değildi.

III

Kadınların kurtuluşu için yürütülen bilinçli, kampanya niteliğindeki hareketlere ve o zamana kadar erkeklere ayrılmış yaşam alanlarına sızma başarısını göstermiş kadınlara ilişkin belge bulmak, malum nedenlerle daha kolaydır. Her ikisi de, kendilerini iyi ifade edebilmiş ve nadir olduklarından kayıtlara geçmiş orta ve üst sınıflardan batılı kadınların azınlık gruplarından oluşmaktadır (Hatta, tam da yaptıkları işler ya da bazı durumlarda bizzat varlıkları itirazlara ve ihtilaflara yol açtığından, haklarında çok daha sağlıklı belgeler bulunmaktadır). Bu azınlık grupların tam da göz önünde olmaları, tarihçilerin yalnızca dolaylı olarak değerlendirebildiği kadınların toplumsal konumundaki tarihsel değişimin soluğanlarına olan ilgiyi azaltmaktadır. Aslında, militan sözcüleri üzerinde yoğunlaşmakla, özgürleşme hareketinin bilinçli gelişimi bile bütünüyle anlaşılmış olmaz. Çünkü, bu hareketin önemli bir kısmı ve Britanya, Amerika ve muhtemelen İskandinavya ile Hollanda dışında, harekette yer alanların büyük bir çoğunluğu, kendilerini özel olarak kadın hareketleriyle özdeşleyerek değil, kadının kurtuluşunu emekçi ve sosyalist hareketler gibi daha geniş kapsamlı genel özgürleşme hareketlerinin bir parçasıyla özdeşleyerek varlık gösterdiler. Yine de, bu azınlıkları kısaca incelemek gerekir.

* Bununla beraber, 'kadın sanatçıların, çalışmalarını çoğunlukla Güzel Sanatlar Sarayı'nda sergilemeyi yeğlemeleri', o dönem açısından tipiktir. Yine, Kadın Endüstri Konseyi'nin *The Times*'a yaptığı, Sergide çalışan bin civarındaki kadının içinde bulunduğu dayanılmaz koşullarla ilgili şikayetleri de yine tipik bir durumdu.[16]

Az önce ileri sürüldüğü gibi, özellikle feminist olan hareketler küçüktüler: Kıta Avrupası'nın pek çok ülkesinde, örgütleri birkaç yüz veya en fazla bir, iki bin kişiden oluşmaktaydı. Üyeleri, ağırlıklı olarak orta sınıftandı; burjuvaziyle ve –ikinci cins arasında yayılmasını desteklediklerі– özel olarak burjuva liberalizmiyle özdeşlikleri, onlara güç vermekle birlikte, sınırlarını da belirledi. Kadınlara oy hakkının, yüksek eğitime giriş olanağının, evin dışında çalışma ve meslek edinme hakkının, erkeklerin sahip olduğu yasal statülerin ve hakların (özellikle mülkiyet hakkının) [kadınlara da tanınması için] mücadelenin, zengin ve okumuş burjuvazinin altındaki tabakalarda, başka meselelerde olduğu kadar bir mücadele azmi uyandırması olası değildi. Ayrıca, orta sınıftan kadınların bu tür talepler için yürüttükleri kampanyada sahip oldukları görece özgürlüğün, en azından Avrupa'da, ev işlerini, kadınlardan oluşan çok daha geniş bir kesimin, hizmetçilerinin üzerine yıkmalarına dayandığını da unutmamak gerekir.

Batılı orta sınıf feminizminin sınırları, yalnızca toplumsal ve ekonomik değil, aynı zamanda kültüreldi. Hareketlerinin özlem duyduğu özgürleşme biçimi, yani siyasal ve yasal açıdan erkeklerle aynı muameleyi görme ve cinsiyete bakılmadan toplumsal yaşama birey olarak katılma [talebi], 'kadının geleneksel yeri'nin çoktan ortadan kalktığı dönüşmüş bir toplumsal yaşam örüntüsünü varsaymaktaydı. Uç bir örnek alırsak: Eşlerini, köşelerinden 'oturma odasına' çıkararak batılılıklarını göstermek isteyen özgürleşmiş Bengalli erkekler, kadınlar arasında ve kadınlarıyla kendi aralarında beklenmedik bir gerilime neden oldular; çünkü, evin aşağı olmakla birlikte tartışmasız *kendilerine ait* o bölmesinde sahip oldukları son derece gerçek özerkliği kaybetmenin karşılığında ne kazandıkları bu kadınlar için hiç de açık değildi.[17] İster tek tek ev ilişkilerinde olsun, ister bir topluluğun parçası olarak kolektif biçimde olsun, net biçimde tanımlanmış 'kadınlara ait bir dünya/alan', ilericilere, kadınları altta tutmanın salt bahanesi gibi gelmiştir. Ve tabii, geleneksel toplumsal yapıların zayıflamasıyla giderek öyle oldu.

Ne var ki, sahip oldukları bireysel ve kolektif olanakları kadınlara (kendi sınırları içinde) bu dünya verdi ve bunlar göz ardı edilebilecek şeyler değildi: Örneğin, dili, kültürü ve toplumsal değerleri biçimlendirenler ve kalıcılaştıranlar, yani 'kamuoyu'nu oluşturanlar, ('moral ekonominin' savunulması gibi) belirli toplumsal eylem türlerinin başlatıcısı oldukları kabul edilen kişiler ve en az onlar kadar, erkeklerini yönlendirmeyi öğrenmekle kalmayıp kimi konularda ve durumlarda erkeklerin kararı kendilerine bırakması *beklenen* kişiler onlardı. Teoride ne kadar

mutlak olursa olsun, toplumsal yaşamda erkeklerin kadınlar üzerindeki egemenlikleri, mutlak monarkların tanrısal bir hakka dayanarak sınırsız bir despotizmle uyguladıkları egemenlikten daha serbest ve keyfi değildi. Bu gözlem, bir egemenlik biçiminin diğerinden daha haklı olduğu anlamına gelmez; fakat, daha iyi şeylere sahip olmak istediklerinden kuşaklar boyu 'sistemi çalıştırmayı' öğrenmiş birçok kadının, pratik bir yarar sağlayacak gibi görünmeyen liberal orta sınıf taleplerine neden görece kayıtsız kaldıklarını açıklamaya yarayabilir. Herşeyden önce, burjuva liberal toplumunda bile, hiç de aptal olmayan ve çoğu zaman soylu bir edilgenliğe teslim olmamış orta sınıf ve küçük burjuva Fransız kadınları, kadınlara oy hakkı davasını büyük çapta desteklemeye tenezzül etmediler.

Zaman değiştiği ve kadınların tabiyetleri evrensel, aleni ve erkekler tarafından gururla ilan edilen bir şey olduğu için, kadının özgürleşmesini amaçlayan hareketlere hâlâ fazlasıyla yer vardı. Ne var ki, bu dönemde kadın kitleler arasında destek bulması olası hareketler, özellikle feminist olan hareketler *değil* de, paradoksal olarak, genelde insanın özgürleşmesini amaçlayan ve kadınların bir bölüm olarak içinde yer aldığı hareketlerdi. İşte, yeni toplumsal devrimci ve sosyalist hareketlerin çekiciliği buradaydı. Bu hareketler, bilhassa kadınları özgürleştirmeyi vaad ediyorlardı (Alman Sosyal Demokrat Partisi önderinin kaleme aldığı ve halkın en fazla rağbet gösterdiği sosyalizm açıklamasının, August Bebel'in *Kadın ve Sosyalizm*'inin olması anlamlıdır). Gerçekten de, sosyalist hareketler, işi başkalarını eğlendirmek olanlarla seçkin ailelerden gelen bir avuç ayrıcalıklı kız dışında, kadınlara, kendi kişiliklerini ve yeteneklerini geliştirmek için en olumlu toplumsal çevreyi sundu. Fakat bundan da öte, bu hareketler, gerçekçi kadınların gayet iyi bildikleri gibi, cinsler arasındaki ilişkinin eski kalıbını da değiştirmesi gerekecek toplumun toptan dönüştürülmesini vaad etmekteydi.*

Bu çerçevede, Avrupalı kadınların gerçek siyasi tercihi, feminizm ile karma siyasi hareketler arasında değil, Kiliseler (özellikle Katolik Kilisesi) ile sosyalizm arasındaydı. Ondokuzuncu yüzyıl 'ilerlemesi'ne karşı güçlü bir artçı savaşı veren Kiliseler (krş: *Sermaye Çağı*, 6. Bölüm, I), kadınların geleneksel toplum düzeninde sahip oldukları hakları savundular ve hem müminleri hem de bir çok alanda asıl personelleri arasında kadınların sayısı çarpıcı rakamlara ulaştıkça, işlerine çok daha şevkle sarıldılar. Yüzyılın sonuna gelindiğinde kadın din görevlisi sayısı, ortaçağdan beri en yüksek

* Buradan, bu dönüşümün, (sosyalist ve anarşist hareketlerin öngördüğü) toplumsal devrim biçimini alacağı sonucu çıkmaz.

seviyesine ulaştı. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren dönemin en ünlü Katolik azizlerinin (her ikisi de yirminci yüzyıl başlarında azizleştirilmiş olan Lourdesli St Bernadette ile Lisieuxlu St Teresa) kadın olmasının ve Kilisenin, Meryem Ana tapısını dikkati çekecek ölçüde öne çıkarmasının rastlantı olduğunu düşünmek zordur. Katolik ülkelerde Kilise, kadınları kocalarına karşı güçlü intikam silahlarıyla donattı. Bu yüzden ruhban karşıtlığı, Fransa ve İtalya'da olduğu gibi, belirgin bir kadın karşıtı düşmanlığın izlerini taşımıştır. Öte yandan Kiliselerin kadın savunuculuğunun bedeli, dindar taraftarlarına geleneksel tabiyetlerini kabul ettirmek ve sosyalistlerin kadınlara sunduğu özgürleşmeyi mahkum ettirmek oldu.

Cinslerinin savunusunu dindarlık üzerinden yapmayı yeğleyen kadınların sayısı, kurtuluşu seçenlerden istatistiksel olarak çok daha fazlaydı. Gerçekten de, sosyalist hareket başından itibaren müstesna yetenekleri olan –tahmin edileceği gibi, esas olarak orta ve üst sınıflardan– *avant garde* kadınları kendine çekmekle birlikte, emekçi ve sosyalist partilerde 1905'ten önce önemli sayılabilecek kadar kadın üyenin bulunduğuna dair fazla belirti yoktur. 1890'larda, çok büyük olmadığı bilinen Parti Ouvrier Français içindeki kadınların sayısı elliyi ya da oranı yüzde 2-3'ü geçmiyordu.[18] 1905'ten sonra Almanya'da olduğu gibi, üye yapılan çok sayıda kadın, büyük ölçüde sosyalist erkeklerin eşleri, kızları veya (Gorki'nin ünlü romanında olduğu gibi) analarıydı. Örneğin, üyelerinin neredeyse yüzde 30'u kadın olan 1920'lerin ortalarının Avusturya Sosyal Demokrat Partisi'nin veya üyelerinin yaklaşık yüzde 40'ı kadın olan 1930'lardaki İngiliz İşçi Partisi'nin, 1914'ten önce bir benzeri yoktu (Yine de Almanya'da bu oran çoktan önemli bir düzeye varmıştı).[19] İşçi sendikalarında örgütlenmiş kadınların oranı hep düşük kaldı: 1890'larda (Britanya dışında) önemsizdi, 1900'lerde ise genelde yüzde 10'un üzerine çıkmadı.* Bununla birlikte, kadınlar çoğu ülkede oy hakkına sahip olmadığından, siyasi tercihlerinin en uygun göstergesinden yoksundular; dolayısıyla fazla spekülasyon yapmak yersiz olacaktır.

Demek ki, kadınların çoğu her tür özgürleşme hareketinin dışında kaldı. Üstelik, yaşamlarıyla, meslekleriyle ve görüşleriyle 'kadının dün-

* 1913'te örgütlü sendikalılar içinde kadınların oranı:[20]

Ülke	%
Birleşik Krallık	10,5
Almanya	9
Belçika (1923)	8.4
İsveç	5
İsviçre	11
Finlandiya	12.3

yası'nın geleneksel kafesini yıkmaya büyük önem verdiklerini gösteren kadınlar bile, feministlerin daha ortodoks kampanyaları karşısında pek coşkuya kapılmıyorlardı. Kadın özgürleşmesinin ilk dönemlerinde son derece güzide bir grup kadın ortaya çıkmış olmasına karşın, aralarında en seçkin olanları (örneğin Rosa Luxemburg veya Beatrice Webb), yeteneklerini cinslerden birinin davasıyla sınırlamak için bir neden görmediler. Kadınların toplum tarafından (bir ölçüde de olsa) artık daha kolay kabul gördükleri doğrudur: 1891'den itibaren İngiliz referans kitabı *Günümüzün Erkekleri*, adını *Günümüzün Erkekleri ve Kadınları* olarak değiştirirken, kadın davaları veya özel olarak kadınlarla ilgili olduğu düşünülen (örneğin çocukların refahı gibi) davalar için yapılan toplumsal etkinlikler, halkta belli bir etki yaratabiliyordu. Bununla beraber, erkeklerin dünyasında ilerlemek kadınlar için hâlâ zordu; başarı, yoğun çaba ve yetenek isterken, başaranların sayısı fazla değildi.

Ezici oranda kadın, gösteri sanatları ve (orta sınıf, özellikle evli kadınlar için) yazarlık gibi, kadının geleneksel konumuna uygun görülen etkinliklerde bulundular. 1895'te kayıtlara geçirilmiş 'günümüz [İngiliz] kadınları'nın büyük bir bölümü, yazar (kırk sekiz) ve sahne sanatçısıydı (kırk iki).[21] Fransa'da Colette (1873-1954) her iki niteliğe de sahipti. Daha 1914'ten önce bir kadın Nobel edebiyat ödülünü kazandı (İsveçli Selma Lagerlöf, 1909). Örneğin, ilk ve orta öğretimdeki kızların sayısında büyük artışın gözlendiği eğitimde veya –hiç şüphesiz Britanya'da– yeni gazetecilikte olduğu gibi, meslekte ilerlemenin de önü açıldı. Dönemimizde solun yürüttüğü siyasetler ve toplumsal kampanyalar, bir başka vaad edici seçenek oluşturdu. 1895'de [yukarıda anılan referans kitabındaki] ünlü İngiliz kadınları arasında–üçte birle– en yüksek oranı 'Reformcular, Hayırseverler, vs.' başlığı altındaki kadınlar oluşturmaktaydı. Gerçekten de, (Rosa Luxemburg, Vera Zasuliç, Alexandra Kollontai, Anna Kuliscioff, Angelica Balabanoff, Emma Goldman gibi) çeşitli ülkelerde faaliyet gösteren çarlık Rusyası'ndan sayısız kadının ve (Britanya'da Beatrice Webb, Hollanda'da Henrietta Roland-Holst gibi) diğer ülkelerden az sayıda kadının da gösterdiği gibi, sosyalist ve devrimci siyaset kadınlara başka bir alanda benzeri olmayan fırsatlar sunmaktaydı.

Bu açıdan, sosyalist ve devrimci siyaset, –başka bir ülkede zor olmakla birlikte– Britanya'da pek çok aristokrat feminist kadının* bağlılığını kazanmış olan, fakat bu tür olanaklar sunmayan muhafazakâr siyasetten ve

* Feminist *İngiliz Kadının Yıllığı* (1905) Rehberinde, otuz düşes, markiz, vikontes ve kontes dahil, 158 ünvan sahibi kadın bulunmaktaydı. Bu rakam, İngiliz düşeslerinin dörtte birini oluşturuyordu.[22]

politikacıları o dönemde temelde yine erkek olan liberal partinin siyasetinden farklılık göstermekteydi. Buna rağmen, Nobel barış ödülünün bir kadına (Bertha von Suttner, 1905) verilmesi, kadınların kamu yaşamına göreli bir kolaylıkla damgalarını basabildiklerinin simgesiydi. İşi en zor olanlar, (İngiltere ve Galler'de 1881'de 20, 1901'de 212 ve 1911'de 447 doktorla) tıpta kurdukları küçük olmakla birlikte hızla genişleyen köprü başına rağmen, örgütlü mesleklerde erkeklerin kurumsal ve gayrı resmi nitelikteki tahkim edilmiş direnişlerine göğüs geren kadınlardı hiç kuşkusuz. Bu, bir ölçüde, bu dönemde (1903-1911) iki Nobel bilim ödülü kazanan (Çarlık Rusyası'nın bir başka ürünü olan) Marie Sklodkowska-Curie'nin olağanüstü başarısını göstermektedir. Elbette, (çok az sayıda oldukları hesaba katılırsa) bu parlak simalar son derece etkileyici olmakla birlikte, kadınların erkeklerin dünyasına katılımlarının ölçüsü değildirler. Bu noktada, 1888'den sonra işçi hareketinin yeniden canlanmasında bir avuç özgürleşmiş İngiliz kadının (Annie Besant ile Eleanor Marx'ın ve yeni Bağımsız İşçi Partisi'ni kurmak için çok şey yapmış –Enid Stacy, Katherine Conway, Caroline Martyn gibi– gezgin propagandacıların) oynadığı rol akla gelebilir. Yine de, bu tür kadınların neredeyse hepsi kadın hakları savunucuları ve (özellikle Britanya'da ve ABD'dekilerin çoğu) siyasi feminist hareketin ateşli destekçileri olmalarına karşın, bu siyasi çalışmaya yalnızca marjinal bir ilgi gösterdiler.

Bu alanda yoğunlaşanlarsa, (oy hakkı gibi) talep ettikleri haklar siyasal ve yasal değişiklikler gerektirdiğinden normal olarak kendilerini siyasi ajitasyona verdiler. Muhafazakâr ve dini partilerden çok fazla şey beklemeleri neredeyse olanaksızdı; orta sınıf feminizminin ideolojik yakınlık gösterdiği liberal ve radikal partilerle olan ilişkileriyse, özellikle 1906-14 arasında Liberal hükümetlerin kadınlara oy hakkı hareketinin önünde engel teşkil ettiği Britanya'da, zaman zaman sıkıntılıydı. Kimi zaman, (Çeklerde ve Finlilerde olduğu gibi) muhalif ulusal kurtuluş hareketleriyle birleştiler. Sosyalist ve emekçi hareketlerde kadınlar, hemcinsleri üzerinde yoğunlaşmaya özendirildiler; yalnızca çalışan kadınların sömürülmesi meselesinin apaçık eyleme geçilmeyi gerektirmesinden değil, ideolojik olarak eşitlik taahhüdüne rağmen, bizzat kendi hareketlerinde kadınların hakları ve çıkarları için mücadele etmek gerektiğini fark ettikleri için de, birçok sosyalist feminist bunu yaptı. Küçük bir *avant-garde* ilerici ya da devrimci militan grubuyla kitlesel bir emek hareketi arasındaki fark, (salt ücretlilerin büyük bir bölümünün, hatta örgütlü işçi sınıfının daha da büyük bir bölümünün erkek olması yüzünden bile olsa) ikincisinin esas olarak sadece erkeklerden değil, kadınlara geleneksel biçimde davra-

nan ve (sendikacılar gibi) düşük ücretle çalışan rakiplerini saf dışı bırakmakta çıkarları olan erkeklerden oluşmasında yatıyordu. Kadınlar, ucuz emeğin en özlü şeklini oluşturmaktaydı. Bununla beraber, özellikle 1905'ten sonra işçi hareketleri içinde kadın örgütlerinin ve komitelerinin çoğalmasıyla, bu hareketler içinde bu tür konular bastırıldı ve belli ölçülerde etkisiz hale getirildi.

Feminizmin siyasi meseleleri arasında tartışmasız en önde gideni, parlamento seçimlerinde kadınlara oy kullanma hakkının verilmesiydi. ABD'nin pek çok eyaletinde ve sınırlı ölçüde yerel yönetimlerde var olmakla birlikte, 1914'ten önce bu hak, Avrasya, Finlandiya ve Norveç dışında herhangi bir yerde ulusal düzeyde kazanılmış değildi. Kadınlara oy hakkı, orta ve üst sınıf kadınlar ile sosyalist hareketin siyasi önderleri ve eylemcileri arasında oldukça büyük destek bulduğu ABD ve Britanya dışında, önemli kadın hareketlerini seferber eden ya da ulusal siyasal yaşamda önemli bir rol oynayan bir konu değildi. Ajitasyonlar, 1906-14 döneminde (kadınlara oy hakkını savunan) Toplumsal ve Siyasi Kadın Birliği'nin doğrudan eylem taktikleriyle daha çarpıcı hale geldi. Bununla birlikte, kadınlara oy hakkı savunuculuğu, –(1910'da ABD'de Mann Yasası'na yol açan) 'beyaz köle ticareti'ne karşı kampanyalar gibi– ister kendi cinslerini özellikle ilgilendiren konularla, ister barış ve alkol karşıtlığı gibi konularla ilgili olsun, başka davalarda kadınların baskı grupları olarak oluşturduğu yaygın siyasi örgütlenmeyi gözardı etmemize neden olmamalıdır. İlk alandaki çabalarında ne yazık ki başarısız oldularsa da, ikinci alanda elde edilen zaferdeki katkıları –ABD anayasasında yapılan (İçki Yasağı ile ilgili) onsekizinci değişiklik– hayati önemdeydi. Bununla birlikte, ABD, Britanya, Alçak Ülkeler ve İskandinavya dışında, kadınların bağımsız siyasi faaliyetleri, (işçi hareketinin bir parçası oldukları durumlar dışında) önemsiz bir düzeyde kaldı.

IV

Ancak, feminizmin kadınlarla ilgili siyasi ve siyasi olmayan tartışmaları saran bir başka yanı daha vardı: Cinsel özgürlük. Doğum kontrolü gibi bir davanın son derece saygın biçimde desteklendiği bir toplumsal propaganda yürüten –1877'de bu nedenle çocuklarından yoksun kalan Annie Besant, daha sonra Margaret Sanger ve Marie Stopes gibi– kadınların gördüğü eziyetin tanıklık ettiği gibi, bu nazik bir konuydu. Fakat her şeyin ötesinde bu konu, herhangi bir hareketin dokusuna kolaylıkla uyacak bir şey değildi. Proust'un büyük romanında anlatılan üst sınıfın

dünyasında ya da Natalie Barney gibi bağımsız ve genellikle zengin lezbiyenlerin Parisi'nde, ortodoks olsun heterodoks olsun, cinsel özgürlük, gerektiği yerde görüntü kurtarıldığı sürece, rahatça benimsendi. Fakat –Proust'un da tanıklık ettiği gibi– cinsel kurtuluşu, toplumsal veya kişisel mutlulukla ya da toplumsal dönüşümle birleştirmediği gibi, (anarşizme sürüklenen çok daha düşük *bohème* sanatçılar ve yazarlar dışında) böyle bir dönüşüm ihtimali de memnunlukla karşılanmadı. Oysa, toplumsal devrimcilerin, cinsel tercih konusunda kadınları özgür bıraktıkları kesindi (Engels ve Bebel'in hayranlık duydukları Fourier'nin cinsel ütopyası bütünüyle unutulmuş değildi); ve bu tür hareketler, her hoşlandıklarıyla yatma hakkına sahip olduklarını ileri sürenler dahil, gelenek karşıtlarını, ütopyacıları, bohemleri ve her türden karşı kültür propagandası yapan kişileri kendine çekti. Edward Carpenter ve Oscar Wilde gibi eşcinseller, Havelock Ellis gibi cinsel hoşgörü savunucuları, Annie Besant ve Olive Schreiner gibi özgür kadınlar, 1880'lerin küçük İngiliz sosyalist hareketinin yörüngesinde birer ağırlık merkezi haline geldiler. Evlilik belgesi olmayan serbest birliktelikler, kabul görmekle kalmayıp ruhban karşıtlığının özellikle yoğun olduğu yerlerde neredeyse mecburiydi. Ne var ki, Lenin'in cinsel meselelerle fazla uğraşan kadın yoldaşlarla sürtüşmelerinin gösterdiği gibi, 'serbest aşk'ın ne anlama gelmesi gerektiğiyle, bunun sosyalist hareket içinde ne ölçüde merkezi bir sorun olması gerektiği konusunda görüş ayrılıkları doğdu. Heidelberg'in entelektüel ve sanatsal ortamında (hatta, sevgilileri olan Richthofen kızkardeşler ile Max Weber, D. H. Lawrence ve başkalarının sevgilileriyle eşleri arasında), Münih, Ascona, Berlin ve Prag'da kendine bir yön çizmiş olan, Freud'un ilk tilmizi, suçlu ve uyuşturucu bağımlısı Otto Grosz (1870-1920), Marx'a hemen hiç yakınlık duymayan bir Nietzscheciydi. 1914'ten önce kimi bohem anarşistler tarafından alkışlanmış –fakat başkalarınca ahlak düşmanı olarak nitelenmişti– ve kurulu düzeni yıkacak her şeyi desteklemişse de, herhangi bir siyasi çerçeveye sokulması mümkün olmayan bir seçkinciydi. Kısacası, bir program olarak cinsel kurtuluş, sunduğu çözümlerden çok daha fazla soruna yol açtı. *Avant garde bohème* dışında, programı çok az insana çekici geldi.

Ortaya çıkardığı ya da dikkatleri çektiği belli başlı sorunlardan biri, kadınlara eşit hakların, fırsatların tanındığı, kadınların eşit muamele gördüğü bir toplumda, kadının geleceğinin niteliğiyle ilgiliydi. Burada can alıcı noktayı, anne olarak kadına dayanan ailenin geleceği oluşturmaktaydı. Kadının özgürleşmesini ev işlerinin yükünden kurtulmak olarak düşünmek kolaydı: Orta ve üst sınıflar (özellikle Britanya'da), hizmet-

çiler aracılığıyla ve erkek çocuklarını erken yaşta yatılı okullara göndererek bu yükten büyük ölçüde kurtulmuşlardı. Yeterince hizmetçinin bulunmadığı [ABD gibi] bir ülkedeyse, Amerikalı kadınlar evde emek tasarrufu sağlayacak teknolojik bir dönüşümden yanaydılar ve bunu yeni yeni elde etmeye başlamışlardı. 1912 tarihli *Ladies Home Journal*'da Christine Frederick, 'bilimsel iş idaresi'ni (bkz: s. 55-56) eve sokmuştu bile. Gaz ocakları (çok hızlı olmasa da) 1880'den itibaren, elektrikli ocaklar savaş önceki son yıllardan itibaren daha hızlı biçimde yayılmaya başladı. 'Elektrikli süpürge' terimi 1903'te ortaya çıkarken, elektrikli ütü 1909'dan itibaren toplumun şaşkın bakışları altında piyasaya sürüldü; fakat bu gereçler, asıl zaferlerini gelecekteki savaş arası dönemde ilan edeceklerdi. Çamaşır yıkama işi –henüz ev içinde olmasa da– mekanikleşti: ABD'de çamaşır makinesinin üretim değeri 1880-1910 arasında beş katına çıktı.[23] Teknolojik ütopyaya coşkuyla bakan sosyalistler ve anarşistler, daha kolektif düzenlemelerden yanaydılar ve aynı zamanda da kadınların, anneliği işle ve diğer etkinliklerle birlikte götürebilmelerini sağlayacak ana okulları, kreşler ve (ilk örneği okul yemekhaneleri olan) halk yemekhaneleri üzerine yoğunlaştılar. Ne var ki bu. sorunu tamamen çözmekten uzaktı.

Kadının özgürleşmesi, mevcut çekirdek ailenin yerini başka bir topluluğun alması anlamına gelmeyecek miydi? Daha önce olmadığı kadar gelişme gösteren etnografya, bunun tarihte bilinen tek aile tipi olmadığını kanıtladı –Finli antropolog Westermarck'ın *History of Human Marriage* (1891) kitabı, 1921'e gelindiğinde beş baskı yapmış ve Fransızca, Almanca, İsveççe, İtalyanca, İspanyolca ve Japonca'ya çevrilmişti–; Engels de *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* (1884) adlı yapıtında gerekli devrimci sonuçları çıkardı. Ancak, ütopik-devrimci sol, –en kalıcı ürünü, Filistin'e yerleşen Yahudilerin kurduğu *kibbutz*lar olan– yeni komünal birimler denemiş olsa da, daha az 'gelişmiş' kişileri bir yana bırakırsak, çoğu sosyalist önderin, hatta destekçilerinin ezici bir çoğunluğunun, geleceği hâlâ, dönüşüme uğramış olsa bile esas olarak çekirdek aile bağlamında tasarladığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bununla birlikte, evliliği, ev işlerini ve anneliği, asıl işi olarak gören kadın hakkında görüşler değişmekteydi. Bernard Shaw'un, özgürleşmiş bir kadın muhabire dediği gibi, kadının özgürleşmesi, esas olarak *kendisi*yle ilgiliydi.[24] Ilımlı sosyalistlerin (örneğin Alman 'revizyonistler'in) aile ocağını savunmalarına karşın, solcu kuramcılar, kadının, dışarıda çalışmakla ya da dışa dönük ilgiler geliştirerek özgürleşeceğini düşünüyorlardı genellikle. O nedenle de kadınları bu yönde teşvik ettiler. Buna karşın, özgürleşme ile anneliği bağdaştırma sorunu, kolayca çözülecek gibi değildi.

O dönemde erkeklerin dünyasında kariyer yapmayı tercih eden özgürleşmiş orta sınıf kadınların önemli bir kısmı, belki de çoğunluğu, bu sorunu çocuk sahibi olmayarak, evlenmeyi reddederek, çoğu zaman (Britanya'da olduğu gibi) hakiki bir bekarlıkla çözdü. Bu, Anglo-Sakson kaynaklı kadınlara oy hakkı hareketinin saçaklarında var olduğu gibi, zaman zaman ardında kadının öteki cinsten üstün olduğu duygusunu gizleyen, erkek düşmanlığının bir refleksinden ibaret olmadığı gibi, demografik bir olgunun da (kadın nüfusun erkeklerden fazla olması –1911'de Britanya'da 1.3 milyon– pek çok kadının evlenmesini engelledi) basitçe bir yan ürünü değildi. Evlilik aslında, kol emeğiyle çalışmayan kadınların bile dört gözle beklediği bir kariyerdi (Bunu yapmaları gerekmediğinde bile düğün günü öğretmenliği veya büro işini bırakabiliyorlardı). Bu durum, bunu uygulamaya koymanın ancak olağandışı bir kaynağın ve yardımın varlığıyla mümkün olduğu bir zamanda, istenen iki işi birleştirmenin gerçekte ne kadar zor olduğunu yansıtmaktaydı. Bu kaynak ve yardım olmadığından, Amalie Ryba-Seidl (1876-1952) gibi bir işçi-feminist, Avusturya Sosyalist Partisi'nde yaşam boyu sürdürdüğü militanlığı, kocasına üç çocuk vermek için beş seneliğine terk etmek zorunda kaldı[25]; ihmal edilmiş seçkin bir tarihçi olan Bertha Philpotts Newall (1877–1932), (bugünkü ölçütlerimize göre bağışlanmaz bir tutumla) 1925 sonlarında, Cambridge'deki Girton Koleji'ndeki hocalık görevinden, 'babasının ona ihtiyacı olduğu ve o da gitmesi gerektiğini hissettiği'[26] için istifa etmek zorunda kaldı. Fakat, özverinin maliyeti yüksekti ve (Rosa Luxemburg gibi) kariyeri yeğleyen kadınlar, bunun ödenmesi gerektiğini biliyorlar ve bu bedeli ödüyorlardı.[27]

Öyleyse, 1914'ten önceki yarım yüzyılda kadınların durumu ne ölçüde dönüşüme uğramıştı? Sorun, değişimi ölçmekte değil, kentleşmiş ve endüstrileşmiş batıda çoğu kadın için nereden bakılırsa bakılsın çok önemli olan, orta sınıftan kadınların azınlıkta kalan bir grubu için de dramatik bir nitelik taşıyan değişimler hakkında nasıl yargıda bulunulacağında yatmaktadır (Fakat, bütün bu kadınların, insan soyunun yarısını meydana getiren kadınların yalnızca küçük bir yüzdesini oluşturduğu unutulmamalıdır). Her iki cins için de eşit haklar isteyen Mary Wollstonecraft'ın basit ve temel ölçütlerine göre, (erkek jinekologların, kadınların özellikle kadın hastalıklarını tedavi etmeye uygun *olmadıklarını* iddia ettikleri bir zamanda) kadınların, o güne kadar erkeklerin tekelinde bulunan uğraş alanlarına ve mesleklere girişlerinde büyük bir ilerleme yaşanmıştı ve çoğu zaman sağduyuya, hatta burjuva teamüllere karşı bu ilerlemenin şiddetle savunulması gerekmişti. 1914'e gelindiğinde, çok az kadın bu

uçurumu aşabildi, fakat artık yol ilke olarak açılmıştı. Tersine görüntülere karşın, kadınlar (oy hakkında simgesini bulan) eşit yurttaşlık hakları için verilen uzun mücadelede muazzam bir zaferin kıyısına geldiler. 1914'ten önce yaşanan onca sert mücadelelere rağmen, on yıldan az bir zaman içinde kadınlar, Avusturya, Çekoslovakya, Danimarka, Almanya, İrlanda, Hollanda, Norveç, Polonya, Rusya, İsveç, Birleşik Krallık ve ABD'de yapılan ulusal seçimlerde ilk kez oy kullanabildiler.* Bu çarpıcı değişikliğin, 1914'ten önceki mücadelenin doruk noktası olduğu besbellidir. Kadının ve erkeğin medeni kanun önünde eşit haklara sahip olması meselesine gelince, bazı rezilâne eşitsizliklerin ortadan kalkmış olmasına karşın, bilanço olumlu olmaktan oldukça uzaktı. Kazançlarda eşitlik konusundaysa önemli bir ilerleme olmamıştı. Önemsiz istisnalar dışında, kadınların hâlâ, aynı iş karşılığında erkeklerden çok daha az kazanmaları ya da 'kadın işi' olarak görülen ve bu nedenle ücreti düşük olan işlerde çalışmaları bekleniyordu.

Fransız Devrimi'nin İnsan Hakları'nın Napoleon'dan yüzyıl sonra kadınları da içine alacak biçimde genişletildiği söylenebilir. Kadınlar, eşit yurttaşlık haklarına sahip olmak üzereydiler ve (ne kadar gönülsüz ve kısıtlı da olsa) meslekler, erkeklere olduğu kadar yetenekli kadınlara da açıktı artık. Geriye bakıldığında, ilk İnsan Haklarının sınırlarını görmek nasıl kolaysa, bu gelişmelerin de sınırları kolayca görülebilir. Bunlar iyi gelişmeler olmakla birlikte, özellikle yoksulluk ve evlilik yüzünden bağımlı konumları devam eden büyük bir kadın çoğunluk açısından yeterli değildi.

Fakat, özgürleşme yolunda tartışmasız mesafe alan kadınlar –(büyük olasılıkla yeni ve eski küçük burjuvaziden ya da alt orta sınıftan olanlar değilse de) yerleşik orta sınıflardan ve evlilik öncesi çalışma yaşındaki genç kadınlar– için bile bu gelişme, ortaya önemli bir sorun çıkardı. Eğer özgürleşme, kadınların bunca zamandır kapalı kaldıkları aile, ev ilişkilerinin ve kişisel ilişkilerin özel ve çoğu zaman tecrit edilmiş dünyasından çıkmaları anlamına geliyorsa, kadınlıklarının, erkeklere göre düzenlenmiş bir dünyada erkekler tarafından dayatılan rollerin dışında kalan yanlarını koruyabilecekler miydi ya da nasıl koruyabileceklerdi? Başka bir deyişle, kadınlar, farklı bir cins tarafından ve ona göre tasarlanmış bir kamu alanında kadın olarak nasıl rekabet edebilirlerdi?

Kadının toplum içindeki konumunu ciddiye alan her kuşağın farklı biçimler altında karşılaştığı bu sorunun belki de kalıcı bir yanıtı yoktur.

* Gerçekte, Avrupa'da kadınlar, Fransa dahil yalnızca Latin ülkelerinde, Macaristan'da, Doğu ve Güneydoğu Avrupa'nın daha geri kısımlarında ve İsviçre'de oy hakkından mahrumdular.

Her yanıt veya bir dizi yanıt, yalnızca kendi tarihsel konjonktürü için tatmin edici olabilir. Özgürleşme çağına balıklama dalan batılı kentli kadınların ilk kuşaklarının yanıtı neydi acaba? Siyasi açıdan etkin ya da kültürel açıdan kendini ifade edebilen ünlü öncü kolu hakkında yeterince bilgi sahibi olmakla birlikte, faal olmayan ve kendini ifade edemeyenler hakkında hemen hiç bir şey bilmiyoruz. Bütün bildiğimiz, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra batılı kadınların özgürleşmiş kesimlerini saran ve 1914'ten önce 'ilerlemiş' çevrelerde, özellikle büyük kentlerdeki bohem sanatçılar arasında görülen temaları sürdüren kadın modalarında son derece farklı iki unsurun bir araya getirildiğidir. Bir yandan, daha önceleri tek işlevleri erkekleri memnun etmek olan kadınları –fahişeleri ve benzerlerini– niteleyen kozmetik ürünler, savaş sonrasının 'caz kuşağı' tarafından alenen kullanılmaya başlandı. Bacaklardan başlayarak vücudun, ondokuzuncu yüzyılın kadının cinsel edebine ilişkin teamüllerinin erkeklerin şehvetli bakışlarından sakladığı kısımlarını şimdi onlar sergilemekteydi. Öte yandan, savaş sonrasının modaları, bir gelenek olan uzun saçları keserek ve nihayetinde kırkarak, göğüslerin fiziksel açıdan mümkün olduğunca düz görünmesini sağlayarak, kadınları gözle en görülür şekilde erkeklerden ayıran ikincil cinsel özellikleri en aza indirmek için elden geleni yaptılar. Kısa etekler, bir kenara atılan korseler, yeni keşfedilen hareket rahatlığı; bütün bunlar, özgürlüğün işaretiydi ve özgür olmayı gerektirmekteydi. Eski toprak babaların, kocaların ve diğer geleneksel ataerkil otorite savunucularının, bunlara hoşgörüyle bakması mümkün değildi. Peki, başka neyin göstergesiydiler? Belki, çalışan iş kadınının öncüsü Coco Chanel'in (1883-1971) bulduğu 'küçük siyah elbise'de olduğu gibi, çalışmayla zarif bir kamusal gayrı resmiyeti birleştirmesi gereken kadının ihtiyaçlarını yansıtmaktaydı. Fakat, olsa olsa spekülasyonda bulunabiliriz. Yine de, özgürleşmiş modanın, zıt ve her zaman uzlaştırılabilir olmayan yönlere işaret ettiğini yadsımak kolay değildir.

İki savaş arasında başka pekçok konuda olduğu gibi, 1918'den sonra kadının kurtuluşunu temsil eden modaların da öncüleri savaş öncesinin *avant-garde*larıydı. Daha tam bir deyişle, bu modalar (Greenwich Village, Montmartre ve Montparnasse, Chelsea, Schwabing gibi) büyük kentlerdeki bohem mahallelerde ortaya çıktı. Çünkü, ideolojik bunalımları ve çelişkileri de dahil, burjuva toplumun fikirleri, genellikle kafa karıştırıcı ve karmaşık dışavurumlarla da olsa, niteliğini kendi sanatında buldu.

9
Dönüşen Sanat

Fransa'nın solcu politikacıları, sanat konusunda çok cahildiler ... Fakat, hepsi de az çok bilgi sahibi oldukları iddiasındaydı ve genellikle sanatı gerçekten seviyorlardı ... Kimi oyun yazarıydı, kimi keman gıcırdatıyordu, kimiyse büyülenmiş bir Wagnerciydi. Ve hepsi, Empresyonist resimler topluyor, dekadan kitaplar okuyor ve aşırı aristokrat bir sanat beğenisine sahip olmakla gurur duyuyorlardı.

Romain Rolland, 1915[1]

Kötümserlik öğretisinin kahinleri ve tilmizleri, zekâları eğitimli, sinirleri hassas ve sindirim sistemleri berbat adamlar arasından çıkıyor ... Görünüşe göre Kötümserlik, güçlü, pratik, Anglo-Sakson soyundan gelenler üzerinde fazla etkili olabilecek bir itikat değildir; yine onun cılız izlerini, Estetikçi denen oldukça sınırlı sayıdaki belli kliklerin, şiir ve resim alanında hastalıklı ve utangaç ülkülere hayranlık duyma eğilimlerinde ayırt edebiliyoruz ancak.

S. Laing, 1885[2]

Geçmiş, zorunlu olarak gelecekten geridir. Böyle olmasını nasıl da isteriz. En tehlikeli düşmanımızda herhangi bir meziyet bulunduğunu nasıl kabul ederiz? ... Ölü yüzyılların takıntı halini alan ihtişamını nasıl da inkâr eder, dünyayı kendi hızına sıkı sıkıya bağlayan muzaffer Mekanik ile nasıl da işbirliği yaparız.

F. T. Marinetti, fütürist, 1913[3]

I

Belki de hiçbir şey, burjuva toplumun bu dönemde içine düştüğü kimlik bunalımını, sanatın 1870'ler-1914 arasındaki tarihinden daha iyi açıklayamaz. Bu, hem yaratıcı sanatların, hem de izleyicilerinin pusulayı şaşırdığı bir çağ oldu. Birincinin bu duruma tepkisi, (giderek ütopyacılığa veya sözde bir kurama bağlanan) yeniliğe ve deneyime doğru uçmak oldu. İkincilerse, modanın veya snopluğun çekiciliğine kapılmamışlarsa, savunmacı bir edayla "sanat hakkında bir şey bilmediklerini, fakat neden hoşlandıklarını bildiklerini" söylediler ya da kendilerini, kuşakların uylaşmasıyla mükemmellikleri tescil edilmiş 'klasik' eserlere verdiler. Ne var ki, böyle bir uylaşma kavramının kendisi bile ateş altındaydı. Onaltıncı yüzyıldan ondokuzuncu yüzyılın sonuna kadar, yüz kadar eski heykelde, (Laocoön, Apollon Tepe Köşkü, Ölen Gladyatör, Diken Çıkaran Çocuk, Ağlayan Niobe vs. gibi) her eğitimli batılının adlarını ve reprodüksiyonlarını bildiği, herkesin plastik sanatın en üstün kazanımları olduğuna hükmettiği şeyler cisimleştirilmişti. Oysa, Paris'teki Louvre müzesinin yetkililerinin muhafazakârlığı sayesinde ondokuzuncu yüzyıl başlarında keşfedildikten sonra seçilip ayrılan ve popülaritesini bugüne kadar koru-

yan belki Venüs de Milo dışında, hepsi 1900'den sonra iki kuşak içinde unutuldu.

Dahası, ondokuzuncu yüzyılın sonundan itibaren yüksek kültürün geleneksel krallığı, daha da dehşetengiz bir düşmanın saldırısına uğradı: Sıradan halka seslenen ve (kısmen edebiyat dışında) kitle pazarının keşfiyle teknolojinin oluşturduğu bileşim sayesinde devrimcileşen sanat. Bu alandaki en olağanüstü yenilik olan sinema (cazla ve onun çeşitli türleriyle birlikte) henüz zafer kazanmamıştı. Fakat, 1914'e gelindiğinde kendini iyiden iyiye hissettirmeye başlamıştı ve dünyayı fethetmeye hazırdı.

Bu dönemde, halk sanatçılarıyla yüksek veya burjuva kültürüne ait yaratıcı sanatçılar arasındaki ayrımı abartmak elbette akıllıca olmaz. Birçok konuda aralarında bir mutabakat vardı ve kendilerini yenilikçi olarak gören, bu nedenle de muhalefetle karşılaşan insanların eserleri, sadece kültürlü kamuoyunda değil, (biraz sulandırılmış veya seçici biçimde alımlanmış bir biçimde de olsa) halkın çok daha geniş tabakaları arasında da hem 'iyi' hem de 'popüler' bulunan külliyatın içinde erimişti. Yirminci yüzyılın sonunda konser salonlarında beğeniyle izlenen repertuvarın içinde, bu repertuvarın ana malzemesini oluşturan onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıla ait 'klasikler'in yanında, bu dönem bestecilerinin (Mahler, Richard Strauss, Debussy ve esas olarak ulusal üne sahip çeşitli simaların –Egar, Vaughan Williams, Reger, Sibelius–) eserleri de yer almaktaydı. Uluslararası opera repertuvarı hâlâ genişlemeye devam ediyordu (Puccini, Strauss, Mascagni, Leoncavallo, Janácek ve tabii 1914'ten otuz yıl önce zaferini ilan eden Wagner). Gerçekten de, opera muazzam bir gelişme gösterdi; hatta kibar kamuoyunun yararına, *avant garde*ı Rus balesi formuna soktu. O dönemin büyük isimleri (Caruso, Chaliapin, Melba, Nijinsky) hâlâ birer efsanedir. 'Hafif klasikler' veya popüler operetler, şarkılar ve kısa besteler, Habsburg operetinde (Lehar, 1870-1948) ve 'müzikal komedi'sinde olduğu gibi, esas olarak kendi tarzları içinde büyük gelişme gösterdiler. Palm Court orkestralarının, bandoların, hatta bugünkü Muzak'ın repertuvarı, onun çekiciliğine tanıklık etmektedir.

Zamanın 'ciddi' düz yazı edebiyatı, her zaman rağbet görmese bile, yerini buldu ve korudu. Thomas Hardy'nin, Thomas Mann'ın veya Michael Proust'un ünü (haklı olarak) artarken –Hardy'nin romanları, çoğunlukla 1871-1897 arasında yayımlanmış olmasına karşın, bu yazarların eserlerinin çoğu 1914'ten sonra yayımlandı–, Arnold Bennett ve H. G. Wells'in, Romain Rolland ve Roger Martin du Gard'ın, Theodore Dreiser ve Selma Lagerlöf'ün yazgıları daha inişli çıkışlı oldu. Ibsen ve

Shaw, Çehov ve (kendi ülkesinde) Hauptmann, başlangıçtaki skandalı atlatıp klasik tiyatronun bir parçası haline geldiler. Ayrıca, ondokuzuncu yüzyıl sonlarının görsel sanatlarının devrimcileri olan Empresyonistler ve Post-Empresyonistler, yirminci yüzyılda hayranlarının modernliğinin göstergesi olmaktan çok, 'büyük ustalar' olarak kabul edilmeye başlandı.

Gerçek ayrım çizgisi, dönemin kendi içindeydi. Savaştan önceki son yıllarda deneysel *avant garde* kesimler, 'gelişmiş' küçük bir topluluk –aydınlar, sanatçılar ve eleştirmenler ile modanın farkında olanlar– dışında, geniş bir izleyici kitlesinden hiçbir zaman sahici ve kendiliğinden bir ilgi göremeyeceklerdi. Geleceğin kendilerinin olduğu düşüncesiyle avunabilirlerdi; fakat Schönberg için gelecek, (Stravinsky için öyle olduğu iddia edilebilirse de) Wagner için olduğundan; Kübistler içinse, Van Gogh için olduğundan farklı olacaktı. Bu olguyu dile getirmek eserleri yargılamak anlamına gelmez; nerede kaldı yaratıcılarının son derece etkileyici yeteneklerini azımsamak gibi bir amacı olsun. Ancak, oloğanüstü bir dahi ve çok üretken biri olan Pablo Picasso'ya (1881-1973) duyulan hayranlığın, (esas olarak Kübizm öncesi dönemine ait bir avuç resim dışında) eserlerinin yarattığı etkinin derinliğinden, hatta bizim onlardan zevk almamızdan çok, olağandışı bir kişi olmasından kaynaklandığını yadsımak zordur. Rönesanstan bu yana onunla denk koşulabilecek yeteneğe sahip olduğu rahatlıkla söylenebilecek ilk sanatçıdır.

Dolayısıyla, tarihçinin ondokuzuncu yüzyılın başları için yapmaya çalıştığı gibi, bu dönemin sanatlarını başarılarına göre incelemek anlamsızdır. Yine de, çarpıcı bir gelişme sergilediklerini vurgulamak gerekir. Okuryazar ve kültüre aç alt orta sınıflarda ve işçi sınıfının bazı kesimlerinde gözlenen büyük genişlemenin yanı sıra, kültüre daha çok ilgi gösterebilecek kentli bir orta sınıfın yalnızca büyüklük ve zenginliğindeki artış da bunu sağlamaya yeterdi. Almanya'daki tiyatroların sayısı, 1870-1896 arasında üçe katlanarak iki yüzden altı yüze çıktı.[4] Bu, İngiltere'de Açık Hava Konserleri'nin başladığı (1895), yeni Medici Derneği'nin (1908) kültüre aç insanlar için büyük resim ustalarının ucuz reprodüksiyonlarını ürettiği, daha ziyade seksolog olarak bilinen Havelock Ellis'in, Elizabeth ve I. James dönemi oyun yazarlarına ait ucuz bir Mermaid Serisini baskıya hazırladığı, World's Classics ve Everyman Library gibi serilerin, uluslararası edebiyatı fazla varlıklı olmayan okurlara ulaştırdığı bir dönemdi. Zenginlik ıskalasının tepesinde, satıcıların ve onlarla ilişiği olan Bernard Berenson gibi uzmanların (her iki grup da, bu alışverişten büyük kazanç sağlamıştır) tavsiyelerine göre hareket eden Amerikalı mültimilyonerlerin rekabetçi alımlarının belirlediği eski ustaların eserle-

rine ve büyük paranın başka simgelerine biçilen fiyatlar, reel olarak tüm zamanların en tepe noktasına ulaştı. Elverişli yerlerde, zenginlerin, zaman zaman aşırı zenginlerin kültürlü kesimleri ile (esas olarak Almanya'daki) mali yönden güçlü müzeler, yalnızca eskinin değil, aynı zamanda (aralarında Morozov ve Şçukin gibi Moskovalı işadamlarının da bulunduğu bir avuç koleksiyoncunun himayesi altında hayatlarını sürdürebilen aşırı *avant garde*ların da bulunduğu) yeninin de en iyilerini getirdiler. Daha az kültürlü olanlar ya da daha çok karıları, John Singer Sargent veya Boldini'nin resimlerini ediniyor ve evlerinin tasarımını moda mimarlara yaptırıyorlardı.

Dolayısıyla, daha zengin, daha kültürlü ve daha demokrat sanat izleyicilerinin, coşkulu ve alıcı olduğuna kuşku yoktu. Bu dönem, daha zengin orta sınıflar arasında uzun zamandır statü göstergesi sayılan kültürel etkinliklerin, daha geniş tabakaların özlemlerinin ve mütevazı ölçülerdeki maddi kazanımlarının ifadesi olarak, memurların, (en azından Anglo-Sakson ülkelerde) iyi ücret alan işçilerin ve modern olduklarını göstermeye can atan köylülerin oturma odalarına giren, taksit sayesinde elde edilmesi artık kolay olan dik piyano gibi somut semboller bulduğu bir dönemdi her şeyden önce. Dahası, kültür yalnızca bireysel değil, toplu özlemleri de temsil etmekteydi ve bu özellik, hiçbir yerde yeni kitlesel emek hareketlerinde olduğu kadar belirgin değildi. Sanat, aynı zamanda bu demokrasi çağında siyasi amaçları ve kazanımları da simgeleştirdi (Ulusların kendilerinden hoşnutluklarının ve emperyal propagandanın ifadesi olan, yeni Alman İmparatorluğu'nu ve Edward dönemi Britanyası'nı ve Hindistanı'nı büyük taş yığınlarıyla dolduran devasa anıtların tasarımcısı mimarlar kadar, 'statuomania'[5] denilen bu altın çağı, [Almanya ve ABD'de olduğu gibi] muazzam olanlarından mütevazı boyutlardaki Marianne büstlerine ve Fransa'nın kırsal bölgelerine dikilen mahalli şahsiyetlerin anıtlarına kadar çeşitli nesnelerle donatan heykeltraşlar da bundan nemalandılar).

Sanat salt nicelikle ölçülemeyeceği gibi, bu alandaki başarılar da yapılan harcamaların ve piyasadaki talebin basit bir fonksiyonu değildir. Ne var ki, bu dönemde yaşamını yaratıcı sanatçı olarak kazanan insanların sayısının daha fazla (veya işgücü içinde bu tür insanların oranının daha yüksek) olduğunu yadsıyacak bir şey de yoktur. Hatta, halka açık resmi sergileri denetleyen resmi sanat kurumlarından çeşitli kopmaların (Yeni İngiliz Sanat Kulübü, dobra dobra adını koyan Viyana'nın ve Berlin'in vs. 'Ayrılıkçılar'ı, 1870'lerin başlarındaki Fransız Empresyonist Sergisi'nin ardılları), büyük ölçüde, doğal olarak yaşlı ve oturmuş sanatçıların egemenliği altındaki mesleki kurumlarda ve onunla ilgili resmi kurumlarda gözlenen aşırı kalabalıklaşmadan kaynaklandığı bile ileri sürülmüş

tür.[6] Hatta, tüketim mallarının tasarımının sanatçı-zanaatkârlar ya da mesleki itibara sahip başka uzmanlar tarafından yapılmasının yanı sıra, (resimli basın dahil) günlük ve periyodik basındaki göz alıcı gelişmelerle ve reklam endüstrisinin ortaya çıkmasıyla, meslekten yaratıcı olarak geçimi sağlamanın önceki dönemlerden çok daha kolay olduğu bile iddia edilebilir. Reklamcılık, 1890'larda kısa bir altın çağ yaşayan görsel sanatlarda en azından yeni bir form yarattı: Afiş. Meslekten yaratıcı sayısındaki bu çoğalmanın, para karşılığı yazılan yazılarda önemli bir artışa yol açtığına ya da operetler ya da hit şarkılar yazarken senfoni düşleri kuran ya da (George Gissing gibi) eleştiri yazıları, 'denemeler' veya *feuilleton*lar* çıkarırken büyük romanların ve şiirlerin hayalini kuran edebiyat ve müzik sanatçılarında tam anlamıyla bir öfke yarattığına kuşku yoktur. Ancak para, hatta iyi para kazanmak mümkündü: Yeni meslek sahibi kadınların belki de en geniş bölümünü oluşturan hevesli kadın gazetecilerin, yalnızca Avusturya basınına yazı yazarak yılda £150 kazanmaları garantiydi.[7]

Dahası, bu dönemde sanatçı yaratıcılığının, batı uygarlığının daha önce görülmeyen büyüklükte bir bölümünde dikkate değer bir gelişme gösterdiğini yadsıyacak hiçbir veri yoktur. Çoktandır –esas olarak Avusturya ve Alman kaynaklı– uluslararası bir repertuvara sahip olan müziği bir yana koyarsak, sanat, gerçekten de hiç olmadığı kadar uluslararasılaştı. Batı sanatlarının –1860'lardan itibaren Japonya'dan, 1900'lerin başlarında da Afrika'dan gelen– egzotik etkilerle beslendiğini, emperyalizm bağlamında belirtmiştik (bkz: s. 93 -94). Popüler sanatlarda, İspanya, Rusya, Arjantin, Brezilya ve her şeyden önce Kuzey Amerika etkisi, batı dünyasının her yanına yayıldı. Fakat, geniş bir kültür kuşağında kişisel olarak dolaşmanın kolaylaşmasıyla, seçkin kabul edilen kültür de epeyce uluslararasılaştı. Yunanlıların (Moreas), Amerikalıların (Stuart Merill, Francis Vielé-Griffin) ve İngilizlerin (Oscar Wilde) Fransızca sembolist yazılar kaleme almalarına yol açan; Polonyalıları (Joseph Conrad) ve Amerikalıları (Henry James, Ezra Pound) İngiltere'ye yerleşmeye iten; ve École de Paris'ten ressamların, Fransızlardan çok, İspanyollardan (Picasso, Gris), İtalyanlardan (Modigliani), Ruslardan (Chagall, Lipchitz, Soutine), Romenlerden (Brancusi), Bulgarlardan (Pascin) ve Hollandalılardan (Van Dongen) oluşmasına yol açan, belli ulusal kültürlerin saygınlığının çekimine kapılarak 'uyruk değiştiren' yabancıların çok olduğu düşünülmemeli. Bir anlamda bu, göçmen, aylak ziyaretçi, yerleşmeci ve siyasi

* Avrupa gazete ve dergilerinin, bunun için ayrılmış bölümlerinde çıkan tefrika romanlar, öyküler, yazılar –çn.

mülteci olarak ya da üniversiteler ve laboratuvarlar aracılığıyla dünyanın çeşitli kentlerine dağılan (ve uluslararası siyaseti ve kültürü adeta dölleyen) o aydın serpintisinin sadece bir veçhesiydi.* Burada daha çok, 1880'lerde Rus ve İskandinavya edebiyatını (çevirilerinden) keşfeden batılı okurlar, İngiliz arts-and-crafts hareketinden esinlenen orta Avrupalılar, 1914'ten önce moda düşkünü Avrupa'yı saran Rus balesi akla gelmektedir. 1880'lerden itibaren yüksek kültür, yerli ürünlerle ithal ürünlerin bir bileşimine dayanmaktaydı.

Bununla birlikte, (en azından daha az muhafazakâr ve geleneksel dışavurumlarıyla) ulusal kültürlerin, –1880'lerde ve 1890'larda 'dekadan' olarak değerlendirilmekten gurur duyan bazı sanatlar ve yaratıcı yetenekler için ne kadar doğru bir ifade olur bilinmez ama– bir zindelik hali içinde oldukları açıktı. Ulusal duyarlılık, kendi dilindeki eserlerin ulaştığı kültürel başarıların değerini abartmaya yatkın olduğundan, bu muğlak alanda değer hükümlerinde bulunmanın zorluğu herkesin malumudur. Üstelik, (daha önce de gördüğümüz gibi) az sayıda yabancının anladığı dillerde edebiyat eseri vermek gibi bir alışkanlık gelişti. Goethe'nin ve Puşkin'in şiirinin büyüklüğü, Almanca veya Rusça bilmeyenler için nasıl sadece bir inanç konusuysa, Gal, Macar ve Fin dilinde yazılmış düz yazıların, özellikle şiirin büyüklüğünün de büyük çoğunluğumuz için bir inanç konusu olarak kalması kaçınılmazdır. Müzik bu açıdan daha şanslıdır. Yine de, (belki tanınmış bir *avant-garde* akıma sokmak dışında), belli bir ulusal simanın çağdaşlarına göre daha büyük uluslararası üne sahip olduğunu söyleyebilmek için geçerli bir değer ölçütü yoktu. Rubén Darío (1867-1916), Latin Amerikalı çağdaşlarından acaba daha mı iyi bir şairdi? Pekala öyle olabilir; ancak, emin olabileceğimiz tek şey, Nikaragua'nın bu evladının, nüfuzlu bir yaratıcı şair olarak İspanyolca konuşulan dünyada uluslararası bir ün kazandığıdır. Edebiyatla ilgili yargıda bulunurken uluslararası bir ölçüt belirlemekteki bu güçlük, (1897'de kurumlaşan) Nobel edebiyat ödüllerinin hiçbir zaman tatmin edici olmamasına yol açmıştır.

1880'lerden sonra (yüzyıl ortasıyla karşılaştırıldığında) Üçüncü Fransız Cumhuriyeti'nin ve Alman İmparatorluğu'nun kültür sahnesinde bir canlanma ve yaratıcı sanatların o zamana kadar oldukça çıplak kalmış dallarında (Britanya'da drama ve bestecilik, Avusturya'da edebiyat ve resim) yeni yeni yapraklanmalar görülmesine rağmen, yüksek sanatta

* Rusya'dan gelen bu siyasi göçmenlerin başka ülkelerin siyasal yaşamlarındaki rolleri malumdur: Almanya'da Luxemburg, Helphand-Parvus, ve Radek; İtalya'da Kuliscioff ve Balabanoff; Fransa'da Rappoport; Romanya'da Dobrogeanu-Gherea; ABD'de Emma Goldman.

saygınlığı herkesçe kabul edilmiş, kesintisiz başarı göstermiş ülkelerde kültürel çiçeklenme muhtemelen daha zayıftı. Fakat, asıl etkileyici olan şey, küçük veya kenarda kalmış ülkelerde ya da o zamana kadar fazla dikkat çekmemiş veya uzun süredir uyuyan bölgelerde (İspanya, İskandinavya veya Bohemya'da) sanatın serpilmeye başlamasıydı. Yüzyılın sonunda çeşitli adlar alan (*Jugendstil, stile liberty*) yeni sanat gibi uluslararası bir modada bu durum son derece belirgindi. Uluslararası modanın merkez üssü, yalnızca (Paris, Viyana gibi) bazı önemli kültür başkentlerinde değil, aynı zamanda –ve herşeyden önce– (Brüksel ve Barcelona, Glasgow ve Helsingfors [Helsinki] gibi) çevre başkentlerde de bulunmaktaydı. Belçika, Katalonya ve İrlanda çarpıcı örneklerdir.

Belki de dünya, güneydeki Alçak Ülkeler'e, onyedinci yüzyıldan beri, ondokuzuncu yüzyılın son on yıllarında olduğu kadar kültürel açıdan ilgi göstermemiştir. Çünkü bu dönem, Maeterlinck'in ve Verhaeren'in (kısa süre de olsa) Avrupa edebiyatının başlıca isimleri haline geldiği (onlardan biri, bugün bile Debussy'nin *Pelléas et Mélisande* adlı eserinin yazarı olarak bilinir), James Ensor'un da resimde tanıdık bir ad halini aldığı, bu arada mimar Horta'nın yeni sanatı başlattığı, Van de Velde'nin Britanya kaynaklı 'modernizm'i Alman mimarisine soktuğu ve Constantin Meunier'in proleter heykelin uluslararası klişesini keşfettiği bir dönemdi. Mimarları ve ressamları arasında yalnızca Gaudi'nin ve Picasso'nun dünya çapında ün kazandığı Katalonya'ya, daha doğrusu *modernisme*'in Barcelonası'na gelince; söz gelimi 1860'ta, yalnızca kendine en güvenen Katalonların kültür alanında böyle bir itibara sahip olmayı hayal edebileceklerini rahatlıkla söyleyebiliriz. O tarihte İrlanda'nın kültürel manzarasına bakan biri, 1880'den sonra bu adada doğan (esas olarak Protestan) yazarların (George Bernard Shaw, Oscar Wilde, büyük şair W. B. Yeats, John M. Synge, genç James Joyce ve daha çok mahalli üne sahip diğerleri) olağanüstü bir gelişme göstereceğini tahmin bile edemezdi.

Ne var ki, ele aldığımız dönemde (ekonomiden ve demokratikleşen kültürden farklı olarak) sanatın tarihinin bir başarı öyküsü biçiminde yazılamayacağı açıksa da, yaratıcılıktaki başarının daha yaygın biçimde dağılmış olması bakımından, bir Shakespeare'in veya bir Beethoven'ın dönemine göre biraz daha iyidir. Çünkü, (teknolojik bakımdan miadı çoktan dolan) 'yüksek kültür' alanında bile, ne sanat alanındaki yaratıcılar, ne de 'iyi' edebiyat, müzik, resim, vs.nin izleyicileri, sanatı o gözle görmekteydi. Yine de, özellikle sanatsal yaratıcılığın ve teknolojinin çakıştığı sınır bölgelerinde öz güvenin ve başarının dışavurumlarına rastlanmaktaydı. New York, St. Louis, Antwerp, Moskova (o olağanüstü

Kazan tren istasyonu), Bombay ve Helsinki'de ondokuzuncu yüzyılın o halk sarayları, büyük demiryolu istasyonları, devasa güzel sanat anıtları olarak hâlâ inşa edilmekteydi. Eyfel Kulesi'nde ve Amerika'nın yeni gökdelenlerinde bütün saflığıyla ifadesini bulan teknoloji, estetik açıdan onu çekici bulmayanların bile gözünü kamaştırmaktaydı. Geçmiş ile gelecek, 'klasik' ile 'modern' arasında hâlâ bir süreklilik olarak görülen yüksek kültürün sadece ulaşılabilir bir şey olması bile giderek okuryazar hale gelen [kültür] özlemiyle dolu kitleler için kendi başına bir zaferdi. Bir İngiliz kurumu olan Everyman's Library, Homeros'tan Ibsen'e, Platon'dan Darwin'e kadar, eserlerini, tasarımı William Morris'i çağrıştıran ciltler halinde yayınladı.[8] Ve tabii –Paris'teki Sorbonne'da ve Viyana'daki Burgtheater'da, Üniversite ve Sanat Tarihi Müzesi'nde olduğu gibi– açık alanlarda heykeller, kamu binalarının duvarlarında tarihsel ve kültürel önemi haiz resimler, daha önce olmadığı kadar yaygınlık kazandı. İtalyan ve Alman milliyetçiliği arasında Tyrol'de yakında patlak verecek olan mücadele, sırasıyla Dante ve (bir ortaçağ lirik şairi olan) Walther von der Vogelweide anısına anıt dikme yarışı etrafında billurlaştı.

II

Bununla beraber, ondokuzuncu yüzyılın sonları yaygın bir başarı ve kültürel açıdan bir öz güven havası yansıtmaktan uzaktır; ve *fin de siècle* teriminin malum içerimleri, kendini kanıtlamış ve tutkulu pek çok sanatçının –ki burada hemen genç Thomas Mann akla gelmektedir–, 1880'lerde ve 1890'larda gurur duydukları (oldukça yanıltıcı bir biçimde) 'dekadans'ın içerimleridir. Daha genel olarak konuşursak, 'yüksek' sanat, toplum içinde huzursuzdu. Uzun bir süredir insan aklının eşgüdümlü olarak ilerlemesi biçiminde anlaşılan burjuva toplumunun ve tarihsel ilerlemenin sonuçları, başka alanlarda olduğu gibi kültür alanında da her nasılsa beklenenden farklıydı. Alman edebiyatının ilk büyük liberal tarihçisi Gervinus, 1848'den önce, Almanya'daki siyasi meselelerin (liberal ve milli tarzda) düzene konulmasının, Alman edebiyatının yeşermesinin kaçınılmaz ön koşulu olduğunu ileri sürmüştü.[9] Yeni Almanya'nın fiilen varlık bulmasından sonra, edebiyat tarihiyle ilgili ders kitaplarında, altın çağın eli kulağında olduğu yolunda tahminler yer almaya başladı; fakat, yüzyılın sonuna gelindiğinde bu iyimser kehanetler, hayal kırıcı ya da ('modernistler' söz konusu olduğunda) istenmeyen çağdaş edebiyata karşı klasik mirasın yüceltilmesi biçimini aldı. Sıradan pedagoglardan daha geniş görüşlü kişiler için "1888'deki Alman ruhunun, 1788'deki

Alman ruhundan geride olduğu" (Nietzsche) çoktandır açık bir şeydi. Kültür, sıradanlığın, "ayak takımıyla egzantriklerin (birlikte) egemenliği"ne[10] karşı kendini sağlama alma mücadelesi gibi görünüyordu. Avrupa'da, eskilerle modernler arasında onyedinci yüzyılın sonunda başlayan ve Devrim Çağı'nda modernlerin kazandığı çok açık olan savaşı, bir kez daha –artık klasik antikitede mukim olmayan– eskiler kazandı.

Toplu eğitim –hatta kültüre aç orta ve alt orta sınıfların sayısındaki artış– aracılığıyla kültürün demokratikleşmesi bile, seçkinlerin kendilerine daha özgü statü sembolleri aramalarına yetti. Fakat, sanattaki bunalımın düğüm noktası, çağdaş olanla 'modern' olan arasındaki ıraksaklıkta yatmaktaydı.

Başlangıçta bu ıraksaklık belirgin değildi. Gerçekten de, 'modernlik'in bir slogan haline geldiği ve modern anlamıyla '*avant garde*' teriminin Fransız ressamların ve yazarların sohbetlerinde yer almaya başladığı 1880'den sonra, halk ile daha gözü pek sanatlar arasındaki mesafe fiiliyatta kapanıyor gibiydi. Bunun nedeni, kısmen –özellikle ekonomik bunalımın ve toplumsal gerilimin yaşandığı on yıllarda– toplumla ve kültürle ilgili 'ileri' görüşlerin doğal olarak birleşir gibi görünmesinden, kısmen de – muhtemelen, (orta sınıftan) kadınların ve bir grup olarak gençliğin özgürleştiğinin halk tarafından kabul edilmesi ve burjuva toplumun daha gevşek ve boş zaman yönelimli evresi (bkz: 7. Bölüm) sayesinde– orta sınıfın önemli kesimlerinin beğenilerinin belirgin biçimde daha esnek hale gelmesinden kaynaklanmaktaydı. 1875'te Bizet'nin *Carmen*'inin gördüğü rağbet karşısında şaşkınlığa düşen yerleşik burjuva sanatseverlerin kalesi olan opera, 1900'lerin başlarına gelindiğinde, yalnızca Wagner'i değil, aşağı tabakalara ilişkin toplumsal gerçekçilikle (*verismo*) aryalardan oluşan garip bileşimi de (Mascagni'nin *Cavalleria Rusticana*'sı, 1890; Charpentier'in *Louise*'i, 1900) kabullendi. Opera, 1880 burjuvazisine şaşkınlıktan dilini yutturacak her şeyi (kepazelik çıkaran militan bir estetin [Oscar Wilde] bir eserine dayanan sembolist bir libretto ile Wagnercilik sonrasına özgü olduğu kesin bir müzikal üslup) *Salome*'de (1905) bir araya getiren Richard Strauss gibi bir besteciyi paraya boğmaya hazırdı. Başka ve ticari açıdan daha önemli bir düzeyde, Londra'daki (mobilya üreticisi) Heals ve (kumaşçı) Liberty şirketlerinin servetlerinin de tanıklık ettiği gibi, gelenek karşıtı azınlığın beğenisi şimdi pazarlanabilir hale gelmişti. Üsluptaki bu depremin merkez üssü olan Britanya'da, 1881 başlarında, dar kafalı geleneğin sözcülüğünü yapan Gilbert ve Sullivan'ın *Patience* operetinde Oscar Wilde hicvedildi ve güçlü kuvvetli süvariler yerine zambaklı sembolist şairleri yeğleyen (sanat galerilerinden esinlenerek 'estetik' roplara bayılan) genç

bayanlara saldırıldı. Bundan kısa bir süre sonra, William Morris ve arts-and-crafts akımı, villalar, kır evleri ve (iktisatçı J. M. Keynes'in daha sonra 'benim sınıfım' diyeceği) rahat ve eğitimli burjuvazinin evleri için modeller hazırlamaya başladı.

Gerçekten de, toplumsal, kültürel ve estetik yeniliği anlatmak için aynı sözcüğün kullanılması, aralarındaki yakınsaklığı vurgulamaktadır. Yeni İngiliz Sanat Kulübü (1886), yeni sanat, uluslararası Marksizmin başlıca dergisi olan *Neue Zeit*, 'yeni kadın'a verilen aynı sıfatı kullanmaktaydı. Gençlik ve bahar zamanı yaşanan gelişme, yeni sanatın Alman yorumunu (*Jugendstil*), Jung-Wien'in (1890) asi sanatçılarını ve 1 Mayıs işçi gösterileriyle ilgili bahar ve gelişme imgelerinin tasarımcılarını tanımlayan eğretilemelerdi. Gelecek sosyalizmindi; fakat, Wagner'in 'geleceğin müziği'nde (*Zukunftsmusik*), bilinçli bir toplumsal-siyasal boyut vardı ve (Bernard Shaw, Avusturyalı sosyalist önder Victor Adler, öncü Rus Marksisti Plekhanov gibi) solcu siyasi devrimciler bile, bu müzikte, bugün çoğumuzun gözünden kaçan sosyalist unsurlar ayırt ettiklerini düşündüler. Gerçekten de, (belki daha az sosyalist olmakla birlikte) anarşist sol bile, diğer özellikleri ne olursa olsun, 'modern' olduğuna kuşku bulunmayan Nietzsche'nin büyük, fakat siyasi açıdan 'ilerici' olmaktan uzak dehasında ideolojik meziyetler keşfetti.[11]

'İleri' fikirlerin, 'halk'tan esinlenen ya da –gerçekçiliği (krş: *Sermaye Çağı*) 'doğacılık'a vardırarak– ezilenleri ve sömürülenleri, hatta emekçilerin mücadelesini kendine konu olarak seçen sanat tarzlarına yakınlık duyması kuşkusuz doğaldı. Tersi de geçerliydi. Toplumsal olarak bilincine varılan Bunalım çağında böyle hatırı sayılır miktarda eser vardı ve çoğu da (örneğin resimde) sanat alanında herhangi bir başkaldırı manifestosuna imza atmamış insanların elinden çıkmıştı. 'Gelişmiş' olanların, neyin yazılmaya 'uygun' olduğu konusundaki burjuva teamülleri kıran yazarlara hayranlık duymaları doğaldı. Onların gözdesi, batıda büyük ölçüde 'ilericiler' tarafından keşfedilip tanıtılan büyük Rus romancılar, Ibsen (ve Almanya'da genç Hamsun ile –daha beklenmedik bir tercih olan– Strindberg gibi diğer İskandinavlar); hepsinden önce de, saygıdeğerler tarafından toplumun pis yanları üzerinde durmakla suçlanan ve çoğu zaman, bazen geçici olarak, demokratik solun çeşitli türlerinin etkisinde kalan Émile Zola ve Alman oyun yazarı Hauptmann gibi 'doğacı' yazarlardı.

O zamanlar henüz pek tanınmayan Van Gogh, bir sosyalist olan Norveçli Munch, '1889'da İsa'nın Brüksel'e Girişi' adlı eserinde Toplumsal Devrim'i ifade eden bir bayrak bulunan Belçikalı James Ensor ya da dokumacıların ayaklanmasını yad eden Alman proto-exspresyonist Käthe

Kollwitz gibi sanatçıların, olguların duygulardan uzak, bilimsel olarak kaydedilmesini kendine model alan 'gerçekçilik'in dışına çıkarak acı çeken insanlığa yürekten bağlı olduklarını ifade etmeleri de kimseye garip gelmiyordu. Buna karşın, militan estetler ve sanat için sanata inananlar, 'dekadans'ın savunucuları ve 'sembolizm' gibi [bilinçli olarak] kitlelerin kolayca ulaşmalarını zorlaştırmak üzere tasarlanmış okullar da, Oscar Wilde ve Maeterlinck gibi sosyalizme yakınlık duyduklarını ya da en azından anarşizme ilgi duyduklarını ilan ettiler. Huysmans, Leconte de Lisle ve Mallarmé, *La Révolte*'a (1894) katkıda bulunanlar arasındaydı.[12] Kısacası, yeni yüzyıla kadar siyasal ve sanatsal 'modernlik' arasında genel bir açıklık bulunmuyordu.

Mimarideki ve uygulamalı sanatlardaki İngiliz kaynaklı devrim, her ikisi arasındaki bağlantıyı olduğu kadar, son kertede uyuşmaz olduklarını da ortaya koymaktadır. Bauhaus'a uzanan yol açan 'modernizm'in İngiliz kaynakları, paradoksal olarak Gotikti. Avrupa'nın başka herhangi bir yerinde rahatlıkla görülebilen küçük zanaatçıların, fabrikaların çıkardığı dumandan artık görülemez olduğu dünyanın bu isli atölyesinde, bencilliğin ve estetik vandalların hüküm sürdüğü bu toplumda, köylülerin ve zanaatçıların ortaçağının, gerek toplumsal gerekse sanatsal açıdan uzun zamandır çok daha doyurucu bir toplum modeli olduğuna inanılmaktaydı. Endüsti devriminin geri döndürülemez olduğu ortadayken, bu toplum modelinin, ihya etmek bir yana, korunabilir bir şey bile olmayıp daha çok bir gelecek görüsü esinleyen bir model halini alması kaçınılmazdı. William Morris (1834-96), geç-romantik ortaçağcılıktan Marksist bir toplumsal devrimcilik türüne uzanan bütün bir yolu gözler önüne sermektedir. Morris'in ve adıyla anılan arts-and-crafts akımının olağanüstü etkili olmasını sağlayan şey, bir tasarımcı, dekoratör ve el sanatçısı olarak Morris'in sahip olduğu çarpıcı ve çok yönlü yeteneklerinden çok, ideolojiydi. Çünkü, bu sanatsal yenilenme hareketi, üretim sürecinde işçiyle sanat arasında kopan bağları yeniden kurmak ve 'güzel sanatlar'ın zengin ve boş zamanı olan [insanlara] ayrılmış kendine yeterli alanı yerine, –iç dekorasyondan eve, hatta köye, kente ve peyzaja kadar– günlük yaşamın geçtiği ortamı dönüştürmek için uğraş verdi. Otomatik olarak küçük bir sanatçı ve eleştirmen çevresinin ötesine yayıldığından ve insanın doğasını değiştirmek isteyenlere (günlük yaşamda kullanılan eşyalar, yapılar üreten ve eğitimin ilgili branşlarında çalışan insanları zaten anmaya bile gerek yok) esin kaynağı olduğundan, arts-and-crafts akımının yarattığı etki orantısız oldu. Yine, en az bunlar kadar önemli bir başka olgu da şuydu: Bu akım onların meslekleriyle kolaylıkla bağdaşabilecek bir ütopya görüsü

sağladığından, yeni ve acil bir görev olan 'kent planlamacılığı'na (bu terim, 1900'den sonra yaygın olarak kullanılmaya başlandı) yönelen bir grup ilerici mimarı da etkiledi (Ebenezer Howard'ın 'bahçe kent'i (1898) ya da en azından 'bahçeli banliyö').

Böylelikle, arts-and-crafts hareketiyle bir sanat ideolojisi, yaratıcılarla ve uzmanlarla sınırlı bir moda olmaktan çıktı; çünkü, kendini toplumsal değişime adamış olması, bu akımı, sanat okullarının ve yeniden tasarımlanmış ya da genişletilmiş kentlerin ve toplulukların toplumsal gerçekliğine tercüme edebilecek reformcu devlet yetkililerinin ve kamu kurumlarının dünyasına bağladı. Yine, hedefi esas olarak 'uygulamalı sanatlar'ı ya da gerçek yaşamda kullanılan sanatı üretmek olduğundan, bu akım, bu alanda faaliyet gösteren erkeklerle ve –sayıları hayli artan– kadınlarla üretim faaliyeti arasında bir bağlantı kurdu. William Morris'e adanmış en kalıcı anıt, 1980'lerde bile hâlâ piyasada bulunabilen bir dizi mükemmel duvar kağıdı ve kumaş tasarımıdır.

El sanatları, mimarlık ve reform arasındaki bu toplumsal-estetik birleşmenin doruk noktası, 1890'ların sonlarında, en çok bilineni 'yeni sanat' olan çeşitli isimler altında Avrupa'yı saran –bütünüyle olmasa da, önemli ölçüde İngiliz örnekleri ve propagandacıları tarafından yürütülen– üsluptu. Bilinçli olarak devrimci, anti-historisist, anti-akademik ve savunucularının durmadan tekrarladığı gibi 'çağdaş'tı. Zanaatçının süsleme ve amaca uygunluk arasında kurduğu birliği, artık elzem bir unsur olan modern teknolojiyle –Paris ve Viyana belediyelerinin ulaşım sistemlerindeki istasyonlar, onun en ünlü anıtlarıydı– birleştirmekteydi; bugün bakıldığında, her şeyden önce, esas olarak –ister bitkisel, ister dişil olsun– üsluplaştırılmış biyolojik motiflere dayanan ağ biçiminde bir araya getirilmiş eğri çizgilerden oluşan bir süsleme biçimidir. Motifler, o dönemi niteleyen doğa, gençlik, gelişme ve hareketin eğretilemeleriydi. Ve gerçekten de, bu üslubu benimseyen sanatçılar ve mimarlar, Britanya dışında bile –Amsterdam'da bir sendikanın merkez bürosunu yapan Berlage ve Brüksel'de 'Maison du Peuple''yi yapan Horta gibi– sosyalizmle ve emekle ilişki halindeydi. Yeni sanat asıl başarısını, mobilyalarda, iç dekorasyon motiflerinde, Tiffany, Lalique ve Wiener Werkstätte'nin pahalı lüks eşyalarında, mekanik taklitçilik sayesinde banliyölerdeki mütevazı evlere kadar giren masa lambaları ve çatal bıçak takımına dek sayısız küçük ev eşyasında gerçekleştirdi. Bu, her yeri fetheden ilk 'modern' üsluptu.*

* Bu satırlar yazılırken, yazar çayını, Kore'de yapılmış, dekoratif motifleri yeni sanattan esinlendiği belli bir kaşıkla karıştırmaktadır.

Bununla beraber, yeni sanatın merkezinde, kısmen –en azından yüksek kültür alanından– hızla silinmesine neden olan kimi çatlaklar da vardı. Bunlar, *avante garde* kesimleri tecrit olmaya götüren çelişkilerdi. 'İleri' kültürün popülist özlemleriyle seçkincilik arasındaki; yani, genel bir yeniden canlanma umuduyla, 'kitle toplumu'yla yüz yüze gelen okumuş orta sınıfların kötümserliği arasındaki gerilimin üstü ancak geçici olarak örtülmüştü. Büyük sosyalizm dalgasının, devrime değil, (umut vaad etmekle birlikte) yeknesak faaliyetlere gömülmüş örgütlü kitle hareketlerine yol açtığının açıkça görüldüğü 1890'ların ortalarından itibaren sosyalizm sanatçılar ve estetler için daha az esin kaynağı olmaya başladı. Viyana'da, başlangıçta sosyal demokrasiden etkilenen Karl Kraus, yeni yüzyılda sosyalizmden uzaklaştı. Seçim kampanyaları ona heyecan vermiyordu; üstelik hareketin kültür politikası, proleter militanların geleneksel beğenilerini hesaba katmak zorundaydı ve (özellikle İskandinavya'daki) sosyalistlerin sert kampanyalar yürüttüğü niteliksiz korku kitaplarının, romanların ve diğer *Schundliteratur* türlerinin yarattığı etkiyle savaşımda gerçekten oldukça güçlük çekmekteydi.[13] 'İleri' sanatın esas olarak üst ve orta sınıftan oluşan izleyicilerinin gerçekliğiyle karşılaşan halk için sanat hayali, militan işçilerin siyasi olarak kabul edebilecekleri konuları ele alan çok az sayıda sanatçı çıkartabildi. 1880-95 dönemindekinin tersine yeni yüzyılın *avant garde*ı, eski kuşağın henüz yaşayan üyeleri dışında, radikal siyasetin etkisi altına girmedi. Onlar apolitiktiler, hatta (İtalyan fütüristleri gibi) kimi okullarda sağa kaydılar. Ancak, savaş, Ekim devrimi ve bunlarla gelen kıyamet havası, sanattaki ve toplumdaki devrimi bir kez daha birleştirecek, böylelikle 1914'ten önce bu taraklarda bezi olmamış Kübizme ve 'konstrüktivizm'e (geriye dönük olarak) bir kızıllık atfedecekti. 1912-13'te yaşlı Marksist Plekhanov, "günümüzde sanatçıların çoğu, burjuva bakış açısını benimsemekte ve zamanımızın büyük özgürlük ülküsüne bütünüyle karşı çıkmaktadır" diyerek rahatsızlığını ifade etti.[14] Fransa'da da, *avant garde* ressamların tamamen teknik tartışmalara daldıkları ve diğer düşünsel ve toplumsal hareketlerin uzağında durdukları belirtilmekteydi.[15] 1890'da kim bunu beklerdi?

III

Bununla birlikte, *avant garde* sanatta daha temel çelişkiler de vardı. Bu çelişkiler, Viyana Ayrılıkçıları'nın düsturunda ifadesini bulan ('Der Zeit ihre Kunst, der Kunst ihre Freiheit'; 'Çağımıza uygun sanat, sanata uygun özgürlük') iki şeyin doğasıyla ya da 'Modernlik' ve 'gerçeklik'le ilgiliydi.

'Doğa', yaratıcı sanatın konusu olarak varlığını korudu. Hatta 1911'de, sonradan saf soyutlamanın habercisi olarak görülecek olan ressam Vassily Kandinsky (1866-1944) bile, "(kabaca ifade edilecek olursa) bir boyun bağı veya bir halı gibi"[16] desenler ortaya çıkacağı için, doğayla bütün bağları koparmayı reddediyordu. Fakat, göreceğimiz gibi sanat, olsa olsa doğanın neliği konusunda yeni ve temelli bir belirsizliği yansıtmaktaydı (bkz: 10. Bölüm). Sanat üçlü bir sorunla yüz yüzeydi. Sanatın nesnel ve tanımlanabilir gerçekliği –bir ağaç, bir yüz, bir olay– veriliyken, betimlemenin gerçekliği yakalaması nasıl mümkün olacaktı? Gerçekliği, 'bilimsel' veya nesnel anlamda 'gerçek' kılmanın zorlukları, örneğin Empresyonist ressamları, (olayların gösterdiği gibi, meslekten olmayanların anlama yetilerinin dışında olmasa da) [gerçekliği] temsil etme geleneğinin görsel dilinin (bkz: *Sermaye Çağı*, 15. Bölüm, IV) çok ötesine götürmüştü. Aynı güçlük, bu ressamların takipçilerini çok daha ileriye; Seurat'ın (1859-91) noktacılığına ve Cézanne'ın (1839-1906) otoritesini kabul eden Kübistlerin görsel gerçekliğin görünüşüne kıyasla geometrinin üç boyutlu şekillerinde bulabileceklerini düşündükleri temel yapı arayışına kadar götürdü.

İkinci olarak, 'doğa' ile 'imgelem' arasında ya da betimlemeleri iletme yolu olarak sanatla, fikirleri, duyguları ve değerleri iletme yolu olarak sanat arasında bir ikilik vardı. Zorluk, bunlar arasında bir tercih yapmaktan kaynaklanmıyordu; çünkü, aşırı pozitivast 'gerçekçiler' veya 'doğacılar' arasında bile çok az kimse, kendini duygularından tamamen arınmış insandan bir fotoğraf merceği olarak görmekteydi. Zorluk, Nietzsche'nin güçlü görüsüyle teşhis ettiği ondokuzuncu yüzyılın değerlerinde ve bunun sonucu olarak da fikirleri ve değerleri yaratıcı sanata çevirmekte kullanılan (ister temsili ister sembolik olsun) geleneksel dilde ortaya çıkan bunalımdan kaynaklanmaktaydı. Özgürlük Heykeli'nden (1886) Victor Emmanuel Anıtı'na (1912) kadar 1880-1914 arasında batı dünyasını yağmur gibi istila eden geleneksel üslupta yapılmış resmi heykeller ve binalar, ölmekte olan ve 1918'den sonra kesin olarak ölen bir geçmişi temsil ediyordu. Buna karşın, eski Mısırlılardan ve Japonlardan, Okyanusya adalarına ve Afrika heykellerine kadar süren, başka, çoğu zaman egzotik üslup arayışları, yalnızca eskilerden duyulan doyumsuzluğu değil, yeniye ilişkin belirsizliği de yansıtmaktaydı. Bir anlamda yeni sanat, bu nedenle, bir sonuç vermeyeceği ortaya çıkmış yeni bir geleneğin keşfiydi.

Üçüncü olarak, gerçeklik ile öznelliği birleştirme sorunu vardı. Çünkü, bir sonraki bölümde daha kapsamlı ele alınacak olan 'pozitivizm'in bunalımı, kısmen, 'gerçeklik'in –keşfedilmek üzere– sadece *orada* olmakla kalmadığı, gözlemcinin zihni aracılığıyla ve zihni tarafından algılanması,

şekil verilmesi, hatta kurulması gereken bir şey olduğu üzerindeki ısrardan doğdu. Bu görüşün 'zayıf' bir yorumuna göre gerçeklik, nesnel olarak oradaydı; fakat, –Proust'un Fransız toplumu hakkındaki görüşünün, bir adamın kendi belleğini keşfetmek üzere çıktığı uzun bir seferin yan ürünü olması gibi– yalnızca onu kavrayan ve yeniden kuran bireyin zihinsel durumu aracılığıyla kavranmaktaydı. 'Güçlü' yorumundaysa, gerçeklikten geriye, yaratıcının benliği ile bu benliğin sözcükler, ses ve boya olarak intişarı dışında hiçbir şey kalmıyordu. Böyle bir sanatta büyük iletişim güçlüklerinin bulunması kaçınılmazdı. Yine, tekbenciliğe varan katıksız bir öznelliğe uygun düşmesi kaçınılmazdı ve ona yakınlık duymayan eleştirmenler de böyle bir değerlendirme yaparak onu bir kenara attılar.

Fakat, *avant garde* sanat, elbette [izleyicilerine] sanatçının zihinsel durumundan veya teknik alıştırmalarından başka şeyler de aktarmak istedi. Ne var ki, dillendirmeye çalıştığı 'modernlik', Morris ve yeni sanat için ölümcül olacak bir çelişki içermekteydi. Sanatın Ruskin-Morris çizgisinde yaşadığı toplumsal yenilenmede, (Walter Benjamin'in bir deyişini buraya uyarlarsak) teknolojinin sanat ürünlerini yeniden üretmeyi [reprodüksiyon] öğrendiği bir çağ olan kapitalizmin çekirdeğine, yani makineye yer yoktu. Gerçekten de, ondokuzuncu yüzyıl sonu *avant garde*ları, söylem biçimlerini hâlâ paylaştıkları eskilerin yöntemlerini yaşatarak bu yeni çağın sanatını yaratmaya kalktılar. 'Doğacılık', 'gerçeklik'in temsili olarak edebiyatın alanını genişletti ve bunu, özellikle yoksulların yaşamlarını ve cinselliği kapsayacak şekilde konularını genişleterek yaptı. Sembolizmin ve alegorinin yerleşik dili, sosyalist hareketlerin yeni Morrisçi ikonografisinde ve elbette diğer önemli *avant garde* 'sembolizm' okullarında olduğu gibi, yeni fikirleri ve özlemleri yansıtmak üzere değiştirildi ya da uyarlandı. Yeni sanat, yeni olanı bir çeşit eskilerin diliyle söyleme çabasının doruk noktasıydı.

Fakat bu dil, arts-and-crafts geleneğinin hazzetmediği şeyi, yani makine ve modern bilim toplumunu tam olarak nasıl ifade edebilirdi? Ticari yeni sanat modasının gerektirdiği, zanaatkârane süslemenin ve idealizmin motifleri olan dallar, çiçekler ve kadın şekillerinin tam da toplu olarak üretilmesi, Morris'in el sanatlarını yeniden canlandırma hayalinin bir *reductio ad absurdum*u [saçmaya indirgenmesi] değil miydi? Başlangıçta Morris'in ve yeni sanat eğilimlerinin destekçisi olan Van de Velde'nin düşündüğü gibi, duygusallık, lirizm, romantizm, makine çağının yarattığı yeni ussallığın ortasında yaşayan modern insanla kaçınılmaz olarak bağdaşmaz değil miydi? Sanatın, teknolojik ekonominin ussallığını yansıtan yeni bir insan ussallığının ifadesi olmaması gerekmiyor muydu? Eski el

sanatlarından esinlenen basit, faydacı işlevsellikle, zanaatçının –yeni sanatın kendi (adeta) süs cengelini geliştirmesine kaynaklık eden– süslemeden duyduğu sevinç arasında bir çelişki yok muydu? Morris'ten ve el sanatlarından eşit ölçüde esinlenen mimar Adolf Loos (1870-1933), "süs suçtur" diyordu. Hollanda'da Berlage, ABD'de Sullivan, Avusturya'da Wagner, İskoçya'da Mackintosh, Fransa'da Auguste Perret, Almanya'da Behrens, hatta Belçika'da Horta gibi, başlangıçta Morris'le, hatta yeni sanatla birlikte anılan kişiler dahil, mimarların, yeni işlevcilik ütopyasına, süsle gizlenmemiş çizginin, biçimin ve maddenin yalınlığına yönelmeleri ve bundan böyle duvar ustalarıyla ve marangozlarla özdeşleştirilemeyecek bir teknolojiye uyum sağlamaları anlamlıdır. Çünkü, içlerinden birinin (Muthesius) –onun da İngiliz 'yerel üslubu'nun coşkulu bir taraftarı olması yine anlamlıdır– 1902'de iddia ettiği gibi: "Makinenin sonucu, ancak süssüz, gerçek biçim olabilir."[17] Artık, Bauhaus'un ve Le Corbusier'in dünyasındayızdır.

Morris'in, Wagner'in 'bütünsel sanat eseri' ya da *Gesamtkunstwerk*'inin bir tür görsel karşılığı olan Gotik katedrallere beslediği hayranlıktan türettiği, yapı ve süsleme, heykel, resim ve uygulamalı sanatlar arasında bütünsel bir birlik sağlama yönündeki o büyük özlem feda ediliyor olsa bile, artık yapılarında el sanatı geleneğinin önemsizleştiği ve süslemenin uygulamalı güzelleştirme halini aldığı binalarla uğraşan mimarlar için böylesi bir ussal saflığın ve yalınlığın çekiciliği anlaşılabilir bir şeydi. Yeni sanatta doruğuna varan sanat, hâlâ bu birliğe ulaşmaya çalışıyordu. Fakat, yeni mimarların sadeliğin çekiciliğine kapılmalarını anlamak mümkünse de, inşaatta devrimci bir teknolojinin kullanılmasının neden süsten soyulmuş bir 'işlevcilik'i gerektirdiği (özellikle de bunun, işlevsellik karşıtı bir estetik halini aldığı bir zamanda) ya da makinelerin dışında kalan herşeyin neden makine gibi görünmesi gerektiği konusunda ikna edici bir neden bulunmadığını da belirtmek gerekir.

Dolayısıyla, geleneksel mimarinin, devrimci teknolojinin zaferini, ondokuzuncu yüzyılın büyük demiryolu istasyonları tarzında yirmi bir pare top atışıyla selamlaması oldukça mümkün, hatta çok daha mantıklı olurdu. Mimari 'modernizm' hareketi için zorlayıcı hiçbir mantık söz konusu değildi. İfade ettiği şey, esas olarak, tarihsel geleneğe dayanan görsel sanatların geleneksel dilinin, modern dünya için uygun olmadığı ya da yetersiz kaldığı yönündeki duygusal kanaattı. Daha kesin ifade etmek gerekirse, böyle bir dilin, ondokuzuncu yüzyılın vücuda getirdiği yeni dünyayı *ifade etmesinin* olası olmadığını, tersine onu gizlediğini düşünüyorlardı. Deyim yerindeyse devasa boyutlara varan makine, güzel sanat-

ların arkasına saklandığı yüzeyi çatlattı. Yine, bu devrim yüzyılının yarattığı ve şimdi yüzleşmek zorunda olduğu insan anlığındaki ve değerlerindeki bunalımın, bu eski üslupla ifade edilemeyeceğini düşünüyorlardı.

Bir anlamda *avant garde* gruplar, gelenekçileri ve *fin de siécle* modernci-lerini, Marx'ın 1789-1848 devrimcilerini yapmakla suçladığı aynı şeyle, yani 'geçmişin ruhlarını yardıma çağırmak ve dünya tarihinin yeni sahnesini bu kadim maskeyle ve bu ödünç alınmış dille açıklamak için onların adlarını, savaş sloganlarını ve giysilerini almak'la[18] suçladılar. Ancak onların yeni bir dili yoktu ya da bu dilin nasıl olması gerektiğini bilmiyorlardı. Hele (teknoloji dışında) bilinen tek yönü eskinin parçalanmasından ibaretse, bu yeni dünyanın ifade edileceği dil ne olabilirdi? Yeni yüzyılın başında 'modernizm'in ikilemi buydu.

Dolayısıyla, *avant garde* sanatçıları öne çıkartan şey, bir gelecek görüsü değil, tersine çevrilmiş geçmiş görüsüydü. Gerçekten de, mimaride ve müzikte olduğu gibi (aşırı Wagnerci biri olan Schönberg gibi), salt daha fazla değiştiremeyeceklerini hissettiklerinden terk ettikleri gelenekten türetilmiş üslupların seçkin uygulamacılarıydılar. Yeni sanat onu uç noktalarına doğru ittikçe mimarlar süslemeyi; müzik post-Wagnerci kromatikliğe gömüldükçe besteciler tonaliteyi bıraktılar. Ressamlar, uzun zamandır dış gerçekliği ve kendi duygularını temsil etmekte eski geleneklerin yetersiz kalmasının sıkıntısını çekiyorlardı; fakat, –savaşın arifesinde eksiksiz 'soyutlama'nın öncülüğünü yapan (özellikle Rus *avant garde*ları arasındaki) çok az sayıdaki ressam dışında– *bir şey* çizmekten vazgeçmek kolay değildi. *Avant garde*lar, çeşitli yönlere dağıldılar; fakat, genelde ya Max Raphael gibi gözlemcilerde olduğu gibi, rengi ve biçimi içeriğe yeğlediler; ya (duygu biçiminde) temsil edilemeyen içeriği temsil etmenin peşine düştüler ('ekspresyonizm'); ya da temsil edilebilir gerçekliğin geleneksel unsurlarını çeşitli yollarla parçalarına ayırıp çeşitli düzen veya düzensizliklerde yeniden birleştirmeyi (Kübizm) seçtiler.[19] Buna benzer biçimsel bir devrim yapmak, anlamları ve sesleri herkesçe bilinen sözcüklere olan bağımlılıklarıyla zincirlenmiş yazarlara zor geldi (Gerçi birkaçı bunu denemeye başlamıştı). Edebi terkibin geleneksel biçimlerinden (örneğin uyaklı dize ve ölçü) ayrılma denemeleri, ne yeniydi ne de heyecan vericiydi. Yazarlar, içeriği (yani, sıradan sözcüklerle söylenebilecek olanı) sündürdüler, eğip büktüler, bozdular. Neyse ki, yirminci yüzyıl başlarının şiiri, ondokuzuncu yüzyıl sonlarının sembolizmine karşı bir başkaldırı olmaktan çok, onun doğrusal bir açınımıydı: Buradan Rilke (1875-1926), Apollinaire (1880-1918), George (1868-1933), Yeats (1865-1939), Blok (1880-1921) ve büyük İspanyol şairler çıktı.

Dönemin insanlarının, Nietzsche'den beri, sanattaki bunalımın, ona yapısını ve düzenini veren zihinsel idrakı, teamülleri, değer sistemlerini ve varlık temelini şu ya da bu biçimde yıkma sürecindeki bir toplumun – ondokuzuncu yüzyılın burjuva liberal toplumunun– bunalımını yansıttığından kuşkuları yoktu. Daha sonra tarihçiler, genel olarak sanatta ve – *'fin de siècle* Viyanası gibi– belli örnekler üzerinde bu bunalımın izini sürdüler. Burada, bununla ilgili yalnızca iki şeyi belirtebiliriz. Birinci olarak, *fin de siècle* ile yirminci yüzyıl *avant gardeları* arasındaki gözle görülür kopma, 1900-1910 arasında meydana geldi. Tarihler konusunda meraklı olanlar başka tarihler seçebilir, ancak Kübizmin 1907'de doğmuş olması, herhangi bir tarih kadar uygundur. 1918'den sonraki çeşitli 'modernizm' türlerini niteleyen hemen her şey, 1914'ten önceki son birkaç yılda zaten ortaya çıkmıştı. İkinci olarak, bu tarihten sonra *avant garde*, ana izleyici kitlesinin ne takip etmek istediği, ne de bunu yapabileceği yönlere doğru ilerledi. Bir sanatçı olarak yolunu tonaliteden ayıran Richard Strauss, ticari operalar üreten biri olarak, *Elektra*'nın başarısızlığından sonra (1909), kamuoyunun artık kendisini izlemeyeceğine karar vererek *Rosenkavalier*'daki (1911) daha anlaşılır üsluba (büyük bir başarıyla) dönüş yaptı.

Böylelikle, 'kültürlü' zevkleri olan ana izleyici topluluğuyla, çoğunluğun ulaşılmaz ve rezilce bulduğu sanatsal yaratım tarzlarına sitayişte bulunarak kendilerini burjuva karşıtı muhalif isyankâr bir konumda gösteren çeşitli küçük azınlıklar arasında bir uçurum doğdu. Bu uçurumu birleştiren yalnızca üç köprü vardı. Birincisi, Alman sanayici Walter Rathenau gibi hem aydınlanmış hem de paralı bir avuç insanın ya da küçük olmakla birlikte parasal açıdan vaad edici olan bu piyasanın ticari potansiyellerinin değerini bilen Kahnweiler gibi satıcıların hamiliğiydi. İkincisi, durmadan değişse de burjuva dışılığı garanti –tercihan egzotik ve şaşırtıcı– tarzlar karşısında her zamankinden daha fazla coşkuya kapılan modasever yüksek sosyetenin bir kesimiydi. Üçüncüsü, (paradoksal olarak) iş dünyasıydı. Estetik önkabulleri olmayan endüstri dünyası, devrimci nitelikteki bir inşaat teknolojisini ve işlevsel tarzdaki bir ekonomiyi kabul edebilirdi –ki her zaman öyle yapmıştı–, dolayısıyla iş dünyası *avant garde* tekniklerin reklamcılıkta etkili olduğunu gördü. 'Modernist' ölçütler, endüstri tasarımı ve makineleşmiş toplu üretim açısından pratik değer taşıyordu. 1918'den sonra, iş dünyasının hamiliği ve endüstri tasarımı, kökenleri itibarıyla *avant gardeın* yüksek kültürüyle ilişkili olan üslupların soğurulmasında esas amil oldular. Ancak, 1914'ten önce bu süreç tecrit olmuş adacıklarla sınırlı kaldı.

Bu nedenle, 1914'ten önceki 'modernist' *avant garde* kesimlere, akımın ataları olmaları dışında, çok fazla ilgi göstermek yanıltıcıdır. Çoğu insan, hatta yüksek kültür sahipleri arasında bile, söz gelimi bir Picasso'nun ya da Schönberg'in adını muhtemelen hiç duymamıştı; oysa, ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinin yenilikçileri, eğitimli orta sınıfların kültür sepetinde çoktan yerlerini almışlardı. Yeni devrimciler, kendileri gibi devrimcilerin; muhalif gençlerin kentin uygun mahallelerindeki kafelerde oluşturduğu tartışma gruplarının; yeni 'izm' (kübizm, fütürizm, vortisizm) manifestoları kaleme alanların ya da bunları eleştirenlerin; küçük dergilerin; yeni eserleri ve yaratıcılarını seçmede yetenek ve zevk sahibi az sayıda emprezaryonun ve koleksiyoncunun arasından çıktılar: Bir Diaghilev, hatta 1914'ten önce Gustav Mahler'den Kokoschka'ya, Gropius'a ve (daha az başarılı bir kültürel yatırım olan) expresyonist Franz Werfel'e terfi eden bir Alma Schindler. Bunlarla, üst tabakanın bir kesimi ilgilenmekteydi, hepsi bu.

Buna rağmen, 1914'ten önceki son yılların *avant garde*ları, Rönesans'tan beri gelen yüksek sanatın tarihinde temel bir kopmayı ifade etmektedirler. Fakat, amaçladıkları şeye ulaşamadılar: Yirminci yüzyılın kültür devrimini gerçekleştirmek. Bu devrim, gözlerini kesinlikle burjuva olmayan bir pazara dikmiş girişimciler aracılığıyla, toplumun demokratikleşmesinin bir yan ürünü olarak onunla aynı anda ortaya çıktı. Plebyen sanat, gerek kendi arts-and-crafts yorumuyla, gerekse yüksek teknoloji aracılığıyla dünyayı fethetmek üzereydi. Bu fetih, yirminci yüzyıl kültüründeki en önemli gelişmeyi oluşturmaktadır.

IV

Bu gelişmenin ilk aşamalarını izlemek her zaman kolay değildir. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında hızla büyüyen büyük kentlere toplu göç, hem halk gösterileri ve eğlenceleri alanında kazançlı bir pazar, hem de bohemlerin ve sanatçıların çekici bulduğu, bu işe ayrılmış (Montmartre, Schwabing gibi) mahalleler yarattı. Bunun sonucunda, halk eğlencelerinin geleneksel biçimleri değişime, dönüşüme uğradı, profesyonelleşti; böylelikle popüler sanatsal yaratımın ilk yorumları ortaya çıktı.

Yüksek kültür dünyası, daha doğrusu onun bohem kanadı, büyük kentlerin bu tür eğlence muhitlerinde gelişen halk tiyatrolarının elbette farkındaydı. Maceraperest gençler, *avant garde* veya sanatçı *bohème* topluluklar, cinsel yönden sıra dışı olanlar, boksörlere, jokeylere, dansçılara vs. her zaman hamilik etmiş yüksek sınıfın sefih unsurları, bu saygın

olmayan ortamda kendilerini rahat hissettiler. Gerçekte, Paris'teki bu avam unsurlar, esas olarak sosyetiklerden, turistlerden ve aydınlardan oluşan bir topluluğun yararlandığı, Montmartre'nin kabare ve gösteri kültürü şeklini aldılar ve buranın en ünlü sakini olan aristokrat ressam Toulouse-Lautrec'in yaptığı afişlerde ve litograflarda ölümsüzleştiler. Orta Avrupa'da da böyle bir *avant garde* burjuva düşkün yaşam kültürünün geliştiğine dair işaretler vardı; fakat, Britanya'da 1880'lerden itibaren entelektüel estetlere de çekici gelen müzikhollerin asıl hedefi gerçekten de halktan insanlardı. Sonunda bu hayranlık meyvesini verdi. Sinema, kısa bir süre içinde, İngiliz yoksullarının eğlence dünyasından bir simayı, yirminci yüzyılın ilk yarısının en sevilen sanatçısı yapacaktı: Charlie Chaplin (1889-1977).

Yüzyılın sonuna doğru, halkın eğlence dünyasının ya da yoksulların sunduğu eğlencenin çok daha mütevazı mekanlarında –taverna, dans salonu, şarkılı kafe ve genel ev–, kısmen turizm ve müzikal tiyatro aracılığıyla, ama esas olarak yeni bir etkinlik olan toplu dans aracılığıyla, sınırları ve okyanusları aşan uluslararası kapsamda müzikal yenilikler ortaya çıkmaya başladı. O zamanlar altın çağını yaşayan Napoliten *canzone** gibileri yerel kalmaya devam etti. Diğerleriyse (1880'lerden itibaren halkçı İspanyol aydınlarının coşkuyla sahip çıktığı Endülüs *flamenco*su ya da 1914'ten önce Avrupa'nın *beau monde*sine** kadar ulaşan Buones Aires'in kerhane mahallesinin ürünü olan tango) daha büyük bir yayılma istidadı gösterdi. Bu egzotik ve plebyen yaratımların hiçbiri, 1914'e gelindiğinde –yine sahne, ticarileşmiş halk müziği ve toplu dans aracılığıyla– çoktan okyanusu aşmış olan Kuzey Amerika Zencilerinin müziğinden daha başarılı ve dünya ölçeğinde gelecek sahibi olamayacaktı. Bu yaratımlar, zaman zaman deklase bohemlerce pekiştirilen ve yüksek sınıftan *aficionado*lar*** tarafından coşkuyla karşılanan büyük kentlerdeki plebyen *demi-monde*lerin**** sanatıyla birleşti. Yaratılma kipleri, istismar edilme kiplerine hiçbir şey borçlu olmasa da, şimdi ticarileşmiş olan eğlence endüstrisinin temelini oluşturan folk-sanatının kentli muadiliydiler. Fakat, ister 'yüksek' sanat biçiminde olsun, ister orta sınıfın hafif eğlence tarzında olsun, özünde burjuva kültürüne hiçbir şey borçlu olmayan sanatlardı bunlar. Tam tersine, burjuva kültürünü aşağıdan değiştirmek üzereydiler.

* Ortaçağa ait İtalyan ya da Provans bölgesinin lirik şiiri ya da bunun melodisi –çn.
** Yüksek sosyete ve moda dünyası –çn.
*** Düşkün, meraklı –çn.
**** Deklase kadınların dünyası; kenar mahallelerde yaşayan ünü şüpheli kadınlar -en.

Bu arada, teknolojik devrimin yarattığı kitle pazarına dayanan reel sanat da, benzersiz bir hızla gelişmekteydi. Şu iki teknolojik-ekonomik iletişim aracının henüz fazla önemi yoktu: Mekanik ses yayını ve basın. Hâlâ büyük ölçüde görece varlıklı insanların sahip olabildiği fonografın etkisi, gerektirdiği cihazların maliyeti nedeniyle sınırlıydı. Eski usul yapılan baskı da, basının etkisini sınırlamaktaydı. İçeriğiyse, *The Times*, *Journal des Dépats* ve *Neue Freie Presse* okuyan mazbut orta sınıf seçkinlerine göre daha az eğitimli ve yoğunlaşmaya isteksiz bir okur kitlesi düşünülerek, küçük, başı sonu olan kalın bölümlere ayrılmıştı. Bu alandaki tamamen göze hitap eden yenilikler –büyük manşetler, sayfa düzenlemesi, yazının ve resimin harmanlanması ve özellikle büyük punto reklamlar–, Kübistlerin de resimlerine gazetelerden parçalar sokarak kabul ettiği gibi, açıkça devrimci nitelikteydi. Fakat, basının hayat verdiği gerçekten yenilikçi belki de tek iletişim biçimi, karikatür, hatta teknik nedenlerle basitleştirilerek basılan popüler broşürlerden ve tek sayfalık yayınlardan alınan modern çizgi romanların ilk versiyonlarıydı.[20] 1890'larda bir milyon ya da daha fazla tiraja ulaşan kitlesel basın, basım koşullarını dönüştürmekle birlikte, (gazeteleri kuran kişilerin muhtemelen okumuş, kesinlikle zengin, dolayısıyla burjuva kültür değerlerine duyarlı insanlar olmalarından ötürü) içeriğinde buna benzer bir dönüşüm gerçekleştirmedi. Bunun dışında, gazete ve dergilerde ilke olarak yeni bir şey yoktu.

Öte yandan, (nihayetinde televizyon ve video aracılığıyla da) bütün yirminci yüzyıl sanatına egemen olacak ve onu dönüştürecek olan sinema, teknolojisiyle, üretiliş biçimiyle ve gerçekliği sunuş tarzıyla tamamen yeniydi. İşte bu, yirminci yüzyıl endüstri toplumu dışında var olamayacak ve eski sanatlar içinde (Eskiz çizimine veya resime ancak alternatif olarak görülebilecek hareketsiz fotoğrafta bile [bkz: *Sermaye Çağı*, 15. Bölüm, IV]) bir benzeri ya da emsali bulunmayan gerçekten de ilk sanattı. Tarihte ilk kez hareketin görsel sunumu, dolaysız, canlı icraattan özgürleşti. Yine, tarihte ilk kez öykü, drama veya gösteri, (bırakalım sahne hileleri konusunda önceleri varolan sınırları), zamanın, mekânın ve gözlemcinin fiziksel doğasının dayattığı kısıtlamalardan kurtuldu. Kameranın hareketliliği, odağının değişebilirliği, sınırsız fotoğraf hilesi olanağı ve her şeyin ötesinde bütün olarak kaydedilmiş film şeridinin uygun parçalar halinde kesilip istenildiği gibi yeniden birleştirilebilmesi, *avant garde* sanata pek ilgi ya da yakınlık duymayan film yapımcıları tarafından derhal fark edilip kullanıldı. Ne var ki, hiçbir sanat, tamamen gelenek dışı olan sanatsal bir modernizmin gereklerini ve amaçlanmamış zaferini sinemadan daha dramatik biçimde temsil edemez.

Dolayısıyla sinemanın başarısı olağanüstüydü; ne hız ne de ölçek olarak bir benzeri vardı. Hareketli fotoğraf, yaklaşık 1890'a kadar teknik açıdan mümkün hale gelemedi. Hareketli resimleri ilk kez halka gösterenler Fransızlar olsa da, kısa filmler ilk kez 1895-6'da hemen hemen aynı anda Paris, Berlin, Londra, Brüksel ve New York'ta fuar veya vodvil yenilikleri olarak gösterime sunuldular.[21] Yaklaşık oniki yıl sonra, büyük olasılıkla 8000-10.000 kadar 'beş sentlik küçük sinema'larda *her hafta* hareketli resimleri izlemeye giden Amerikalıların sayısı 26 milyonu buldu; yani, toplam ABD nüfusunun kabaca yüzde 20'si.[22] Avrupa'ya gelince, geri kalmış İtalya'da bile, kırkı yalnızca Milan'da olmak üzere, bu dönemde büyük kentlerde beş yüz sinema vardı.[23] 1914'e gelindiğinde, Amerikalı film izleyicilerinin sayısı neredeyse 50 milyonu buldu.[24] Filmler artık büyük yatırımlardı. Film yıldızı sistemi (1912'de Carl Laemmle tarafından Mary Pickford ile) icat edildi; film endüstrisi, çoktan bu işin başkenti olma yoluna girmiş Los Angeles'ın bir yamacında yerleşmeye başlamıştı.

Bu olağanüstü başarı, öncelikle, film piyasasının öncülerinin, bir halk kitlesini kârlı bir biçimde eğlendirmek dışında hiçbir şeyle ilgilenmemelerinden kaynaklandı. Bunlar endüstriye şovmen, bazen de –Avrupalı girişimcilerin tipik bir örneği olmasa da– Fransa'nın ilk sinema ağası Charles Pathé (1863-1957) gibi panayır şovmeni olarak girdiler. Daha çok, ABD'de olduğu gibi, aynı ölçüde kazançlı buldukları takdirde, aynı hevesle giysi, eldiven, kürk, hırdavat ya da et satmaya devam edebilecek yoksul ancak enerjik Yahudi göçmeni sokak satıcılarıydılar. Gösterilerini doldurmak için üretime geçtiler. Hiç tereddütsüz, Carl Laemmle (Universal Films), Louis B. Mayer (Metro-Goldwyn-Mayer), Warner Brothers ve William Fox'un (Fox Films) 1905 civarında start verdikleri beş sentlik sinemaları dolduran, en az okumuşlara, en az entelektüel olanlara, en sığlara, kendini geliştirme konusunda en geri olanlara yöneldiler. İşçilere yaşamda daha ulvi şeyler sunma uğraşındaki Avrupa sosyal demokrasisi, filmleri, kaçış arayışındaki lümpen proletaryanın bir sapması olarak bir yana atarken, *The Nation*'da (1913) Amerikan popülist demokrasisi, alt tabakaların 5 sentlik giriş ücretiyle elde ettikleri bu zaferi büyük bir memnuniyetle karşıladı.[25] Dolayısıyla film, eski Romalılardan beri denenmiş ve sınanmış alkış alacağı kesin formüllere göre gelişti.

Dahası, film, öngörülmemiş olmakla birlikte hayati olduğu tartışma götürmez bir avantaja sahipti. 1920'lerin sonlarına kadar film, sözleri değil yalnızca görüntüleri yeniden üretebildiğinden, sessiz olmak zorundaydı; bu sessizliği, sadece filme eşlik eden müziğin sesi kesiyordu (Bu arada ikinci sınıf çalgıcılara da gün doğmuştu). Babil Kulesi derdinden

kurtulan sinema, böylelikle, dil engeline takılmadan dünya pazarını rahatlıkla sömürmesine olanak sağlayan evrensel bir dil geliştirdi.

1914'e gelindiğinde, bir sanat olarak sinemada (uygulamada hepsi ABD'de geliştirilen) devrimci yeniliklerin, potansiyel olarak evrensel bir izleyici kitlesine yalnızca –teknik olarak yönlendirilmesi mümkün– göz aracılığıyla hitap etme gereğinden kaynaklandığına kuşku olmadığı gibi, aynı zamanda yüksek-kültürel *avant garde*ı gözüpeklikte fersah fersah geride bırakan bu yeniliklerin, sinemanın içerik dışında herşeyi dönüştüren bir sanat olmasından dolayı, kitleler tarafından kolayca benimsendiğine de kuşku yoktur. Halkın filmlerde gördüğü ve sevdiği şey, profesyonel bir eğlendirme söz konusu olduğundan, izleyicileri şaşırtan, heyecanlandıran, eğlendiren ve harekete geçiren şeylerdi. Yüksek kültürün, 1914'e gelindiğinde dünya pazarını fethetme ve bu pazara egemen olma yolundaki Amerikan film endüstrisi üzerindeki yegâne önemli etkisinin bu olması paradoksaldır.

Çünkü, vitrindeki Amerikalı şovmenler, göçmenlerin ve işçilerin 5 sentleriyle milyoner olmak üzereyken, diğer tiyatro ve vodvil işletmecileri (ayak üstü film parçaları gösteren seyyar sinemacılardan söz etmeye bile gerek yok), ailece oyun izleyen alım gücü daha yüksek saygıdeğer 'sınıf'tan para koparmanın, özellikle nakit akışını Amerika'nın 'yeni kadınları'ndan ve bunların çocuklarından sağlamanın hayalini kuruyorlardı (Çünkü, beş sentlik sinemalar çağında izleyicilerin yüzde 75'ini yetişkin erkekler oluşturuyordu). Durmadan fiyat kıran Amerikan film üretimindeki anarşinin riskli bulduğu pahalı öykülere ve saygınlığa (beyaz perde klasiklerine) ihtiyaçları vardı. Fakat bu öyküler, bu alanda dünya üretiminin hâlâ üçte birine hakim olan öncü Fransız endüstrisinden ya da diğer Avrupa ülkelerinden ithal edilebilirdi. Çünkü, Avrupa'da (yerleşik orta sınıftan izleyici kitlesiyle) ortodoks tiyatro, sinema-eğlence dünyasının daha hırslı yapımcıları için doğal bir kaynak olmuştu; ve Kutsal Kitap'taki öykülerden ve laik klasiklerden (Zola, Dumas, Daudet, Hugo) yapılan dramatik uyarlamalar başarılı oluyorsa, film uyarlamaları neden olmasındı? Nitekim, Sarah Bernhardt gibi ünlü aktrislerin yanı sıra, özenle üretilmiş kostümlerin ya da İtalyanların uzmanı olduğu ince epik malzemelerin [Avrupa'dan] ithaliyle, savaştan önceki son yıllarda ticari bir başarı sağlandı. 1905-9 döneminde kendini hissettirmeye başlayan, belgesel filmlerden hikayelere ve komedilere bu çarpıcı dönüşün yarattığı canlanma, Amerikalı yapımcılara sinemaya uygun özgün romanlar ve destanlar hazırlama cesareti verdi. Bunlar da, aksi halde ilgi çekmeden kalacak olan güvenilir Amerikalı beyaz yakalılar arasındaki (D. W. Griffith

gibi) az sayıda yetenekli edebiyatçıya, sinemayı önemli ve özgün bir sanat biçimine dönüştürme fırsatı verdi.

Beş sentlik sinema popülizmiyle Hollywood, aynı ölçüde geniş bir kitle oluşturan orta tabakadan Amerikalıların görmeyi beklediği dram ve duygusallık ögelerinin kültürel ve ahlaki açıdan karşılanması üzerine dayanmaktaydı. Gücü gibi zayıflığı da, kitlesel pazarın sağlayacağı hasılattan başka bir şey düşünmemesinde yatıyordu. Güç, öncelikle ekonomikti. Avrupa sineması, popülist şovmenlerin karşı koymasına rağmen, eğitimsiz kesimlerin pahasına eğitimlileri yeğledi.* 1920'lerin Alman UFA filmleri, başka türlü nasıl yapılabilirdi? Bu sırada Amerikan endüstrisi, kağıt üzerinde Alman nüfusunun üçte biri kadar bir kitle pazarını alabildiğine sömürmekteydi. Bu, yurt içinde maliyetleri karşılamasına ve büyük kârlar elde etmesine, dolayısıyla dünyanın geri kalanını fiyat kırarak fethetmesine olanak sağladı. Birinci Dünya Savaşı, bu belirleyici avantajı pekiştirecek ve Amerika'nın konumunu rakipsiz hale getirecekti. Aynı zamanda, sahip olduğu sınırsız kaynaklar, Hollywood'a, savaştan sonra başta Orta Avrupa'dan olmak üzere dünyanın dört bir yanından yetenekli insanları toplamasına olanak verdi, ama onlardan her zaman yeterince yararlanmayı bilemedi.

Hollywood'un zayıflığı da gücü kadar meydandaydı. Olağanüstü potansiyele sahip olmasına karşın, en azından 1930'lara kadar, sanatsal yönden ciddi bir mesaj taşımayan olağanüstü bir araç yarattı. Halihazırda oynatılan ya da eğitimli insanların anımsayabildiği Amerikan sessiz filmlerin sayısı –komedileri bir kenara bırakacak olursak– çok azdır. Muazzam oranda sinema filmi yapıldığı düşünülürse, devede kulak kalırlar. Aslında, mesajların ideolojik açıdan etkisiz veya önemsiz oldukları pek söylenemez. İkinci sınıf yığınla filmi hatırlayan pek çıkmasa da, taşıdıkları değerin tortusu, yirminci yüzyılın sonlarında Amerikan yüksek politikasına kalacaktı.

Bununla birlikte, endüstrileşen toplu eğlence, yirminci yüzyıl sanatını devrimcileştirdi ve bunu *avant garde*dan ayrı ve bağımsız olarak yaptı. Çünkü, 1914'ten önce *avant garde* sanat, filmlerde yer almadığı gibi, *avant garde* sanatçıların, 1913'te soyut bir film sahnesi üzerine düşündüğü söylenen Paris'teki Rus doğumlu bir Kübist dışında, ilgi de duymadıkları görülmektedir.[27] *Avant garde* sanat, bu araçla ancak savaşın ortalarında ciddi olarak ilgilenmeye başladı (Ve bu dönemde sinema artık olgunluk düze-

* "Halktan gördüğü teveccüh sayesinde ilerlemekte olan endüstrimizin tüm sınıfların desteğine ihtiyacı vardır. Bu endüstri, tiyatroya olduğu kadar sinemaya da gidebilecek hali vakti yerinde sınıfların gözdesi olmamalıdır yalnızca" – *Vita Cinematografica* (1914).[26]

yine varmıştı). *Avant garde* gösteri dünyasının 1914'ten önceki tipik biçimi, büyük emprezaryo Serge Diaghilev'in en devrimci ve egzotik bestecileri ve ressamları uğruna seferber ettiği Rus balesiydi. Ne var ki, Amerikalı film yapımcıları nasıl ki hiç tereddütsüz insanlığın mümkün olan en düşük ortak paydasını hedefledilerse, Rus balesi de hiç tereddütsüz zengin ya da soylu kültür snoplarından oluşan seçkin bir zümreyi hedeflemişti.

Kültürel değerlerin bekçilerinin önem vermediği bu yüzyılın bu 'modern', gerçekten 'çağdaş' sanatı, beklenmedik ölçüde ve gerçek bir kültür devriminden beklenebilecek bir hızla gelişti. Fakat, bir hayati nokta dışında (iliğine kadar kapitalistti), artık burjuva dünyasının bir sanatı değildi ve olamazdı. Ona burjuva anlamda bir 'kültür' denebilir miydi? 1914'te, neredeyse bütün eğitimli kişiler öyle olmadığını düşüneceklerdi. Buna karşın, kitlelere ait bu yeni ve devrimci araç, dünyayı ifade etmenin yeni bir yolunu arayan yirminci yüzyıl sanatlarının tarihini dolduran seçkin kültürden fersah fersah daha güçlüydü.

Gerek geleneksel, gerek devrimci yorumuyla olsun, eski geleneği, 1914 öncesi Viyanası'nın iki bestecisinden (senfonilere, operalara ve diğerlerine yeni yeni başlayan, sıradan müzik dünyasının küçük dahisi Erich Wolfgang Korngold'dan ve Arnold Schönberg'den) daha açıklıkla temsil eden fazla sanatçı yoktu. İlki, yaşamının son günlerini, Hollywood filmlerinin oldukça başarılı film müziği bestecisi ve Warner Brothers'ın müzik direktörü olarak geçirdi. İkincisiyse, ondokuzuncu yüzyıl klasik müziğinde bir devrim gerçekleştirdikten sonra, bir dinleyici kitlesinden yoksun, ama film endüstrisinde ondan öğrendiklerini uygulamayarak para kazanmış daha uyumlu ve çok daha zengin müzisyenlerden hayranlık ve maddi destek görerek aynı kentte yaşama veda etti.

O nedenle, yirminci yüzyıl sanatı bir devrim geçirdi geçirmesine, ama bu devrimi, böyle bir şeyi önlerine görev olarak koyanlar yapmadı. Bu açıdan bu sanat, bilimlerden çarpıcı biçimde farklıydı.

10
Kesinlikler Aşınıyor: Bilimler

Maddi evren neden oluşuyor? Esir, Madde ve Enerji.

S. Laing, 1885[1]

Son on beş yılda kalıtımın temel yasalarına ilişkin bilgilerimizde büyük bir ilerleme olduğu genel olarak kabul edilmektedir. Aslında, bu dönemde, bu konuda, bilgi alanının bütün önceki tarihinde olduğundan daha fazla şey öğrenildiğini söylersek haksızlık etmiş olmayız.

Raymond Pearl, 1913[2]

Görecelik fiziğine göre, zaman ve mekân, dünyanın çıplak kemikleri olmaktan çıkmıştır ve artık birer yapı oldukları kabul edilmiştir.

Bertrand Russel, 1914[3]

İnsanın evreni kavrama ve yapılandırma yönteminin, oldukça kısa bir zaman diliminde dönüşüme uğradığı dönemler vardır; Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki on yıllar da bu dönemlerdendi. Bu dönüşüm, henüz bir avuç ülkedeki görece az sayıda insan tarafından, hatta bazen dönüşümün yaşandığı düşünsel ve yaratıcı faaliyet alanlarında bile ancak bir azınlık tarafından anlaşıldı, hatta gözlendi. Yine, bu alanların tümünde bir dönüşüm yaşandığını ya da dönüşümün aynı yoldan gerçekleştiğini söylemek hiçbir biçimde mümkün değildir. Konuyla ilgili daha kapsamlı bir çalışmada, (tıp bilimi gibi) dönüşümden çok doğrusal bir ilerlemenin ayrımsandığı alanlarla (fizik gibi) devrimci bir değişim geçirenler arasında; devrimci bir dönüşümden geçen eski bilimlerle, ele aldığımız dönemde doğdukları için bizzat kendileri birer yenilik olan (genetik gibi) bilimler arasında; yeni bir mutabakata veya ortodoksiye temel oluşturmaya aday bilimsel kuramlarla, (psikanaliz gibi) kendi disiplinlerinin kenarında kalmaya devam edecek kuramlar arasında bir ayrım yapılması gerekirdi. Yine böyle bir çalışmada, (Darwincilik gibi) bütün meydan okumalara karşın –az çok değişmiş haliyle– yeniden ispatlanmayı başaran kabul

görmüş kuramlarla, (Lord Kelvin'in fiziği gibi) fazla geliştirilmemiş ders kitapları dışında artık rastlanmayan ondokuzuncu yüzyıl ortalarının düşünsel mirasının diğer bölümleri arasında bir ayrım yapmak gerekirdi. Yine böyle bir çalışmada, insan bilimleri içindeki geleneksel bilginlik alanları gibi doğa bilimlerinden giderek uzaklaşan (ve ondokuzuncu yüzyılda 'felsefe' olarak kabul edilen şeyin büyük bölümünün içinde adeta kaybolduğu durmadan genişleyen bir uçurum yaratan) toplum bilimleri ile doğa bilimleri arasında kesinlikle bir ayrım yapmak gerekirdi. Yine de, hangi genel ifadeye hak verirsek verelim, doğrudur. Doruğunda (Schönberg'i ve Picasso'yu anmazsak) Planck, Einstein ve Freud gibi adların asılı olduğu bu entelektüel manzara, zeki gözlemcilerin, söz gelimi 1870'te algıladıklarına inandıkları manzaradan açıkça ve temelden farklıydı.

Dönüşüm iki türlüydü. Zihinsel açıdan bu dönüşüm, mimarın ya da mühendisin imgesindeki evren anlayışının (bitmemişse de, tamamlanması fazla zaman almayacak; sonuçları belirleyen nedenlerin ve 'doğa yasaları'nın sağlam çatısı altında bir araya getirilmiş olan 'olgular'a dayanan ve, aklın ve bilimsel yöntemin güvenilir araçlarıyla inşa edilen bir bina; evrenin nesnel gerçekliklerini, her an doğruya daha çok yaklaşarak ortaya koyan bir zihin yapısı) sona erdiğini göstermekteydi. Muzaffer burjuva dünyasının beyinlerinde, onyedinci yüzyıldan miras kalan, fakat sonraları yeni alanlara doğru genişleyerek büyüyen devasa durağan evren mekanizması, yalnızca süreklilik ve öngörülebilirlik sağlamakla kalmadı, dönüşüme de kaynaklık etti. En azından insan işlerinde, laik 'ilerleme'yle kolaylıkla özdeşleştirilebilecek olan evrime yol açtı. İşte şimdi yıkılan, evrene ve insan aklının onu anlama tarzına ilişkin bu modeldi.

Ancak bu çöküşün hayati önemde bir psikolojik yönü vardı. Burjuva dünyasının zihinsel yapısı, dinin eski güçlerini, içinde doğaüstüne ve mucizelere yer olmayan bir evren çözümlemesinden çıkardı ve doğa yasalarının bir ürünü olması dışında, çözümlemesinde duygulara hemen hiç yer vermedi. Bununla birlikte, ufak tefek istisnalar dışında bu zihinsel evrenin, hem maddi dünyanın sezgisel kavranışına ('duyu deneyimi'ne), hem de insanın akıl yürütürken kullandığı sezgisel –ya da en azından eski– kavramlara uygun düştüğü görüldü. Örneğin, fiziği ve kimyayı mekanik modeller ('bilardo topu-atom') çerçevesinde düşünmek hâlâ mümkündü.* Fakat, evrenle ilgili bu yeni zihin yapısı, giderek sezgiden ve 'sağ duyu'dan bir safra gibi kurtulmak zorunda buldu kendini. Bir anlamda 'doğa',

* Çok geçmeden daha küçük parçacıklara bölünecek olan atom, görece bir ihmal döneminden sonra, bu dönemde fizik bilimlerin temel yapı taşı haline geldi.

daha az 'doğal' ve daha fazla anlaşılamaz hale geldi. Gerçekten de, bugün hepimiz yeni bilimsel devrime dayanan bir teknoloji ile birlikte ve onun sayesinde, görünümü bu teknoloji aracılığıyla dönüşmüş ve meslekten olmayan eğitimli kişilerin konuşmalarında onun kavramlarının ve sözcüklerinin yankılandığı bir dünyada yaşıyor olsak da, bu devrimin, bugün bile sıradan insanların ortak düşünce süreçlerine ne ölçüde girdiği yeterince açık değildir. Bu girişin, zihinsel olmaktan çok, varoluşsal olduğu söylenebilir.

Bilim ile sezginin ayrılma süreci, uç bir örnek olarak matematik bağlamında açıklanabilir belki. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarında bir ara, matematiksel düşüncedeki ilerleme (daha önce de yaptığı gibi, bkz: *Devrim Çağı*), yalnızca (örneğin Öklitçi olmayan geometri gibi) duyularla kavranan gerçek dünyayla çelişmekle kalmayan, büyük Georg Cantor gibi "je vois mais ne le crois pas"* diyen matematikçileri bile şaşırttığı görülen sonuçlar yaratmaya başladı. Bourbaki'nin "matematiğin patolojisi" dediği şey başladı.[5] Ondokuzuncu yüzyıl matematiğinin iki dinamik alanından biri olan geometride, tanjantı olmayan eğriler gibi, deyim yerindeyse düşünülmesi mümkün olmayan görüngüler ortaya çıktı. Ancak, belki de en çarpıcı ve 'olanaksız' gelişme, Cantor'un ('daha büyük' ve 'daha küçük' gibi sezgisel kavramların artık geçerli olmadığı ve aritmetiğin kurallarının artık beklenen sonuçları vermediği bir dünya yaratan) sonsuz büyüklüklerle ilgili araştırmasıydı. Bu heyecan verici gelişme, –*avant garde* matematikçilerin dışında kalmak istemediği– Hilbert'in deyimiyle yeni bir matematik 'cennet'iydi.

Sonraları matematikçilerin çoğunluğunun peşinden gittiği çözümlerden biri, matematiği, gerçek dünyayla her tür mütekabiliyetten kurtarmak ve yalnızca çelişmemek koşuluyla tanımlanmış ve ilişkilendirilmiş olması gereken koyutların –*her* koyutun– seçikleştirilmesi işlemine dönüştürmekti. Bundan böyle matematik, bir oyunun kuralları dışında kalan her şeye duyulan inancı kesin olarak askıya alma ilkesine dayandı. Belki de tarihinde ilk kez sahnenin ortasına çıkan matematiğin temellerinin yeniden düşünülmesine büyük katkısı olan Bertrand Russell'ın sözleriyle, matematik, ne hakkında konuştuğu veya söylediklerinin doğru olup olmadığı bilinmeyen bir özneydi.[6] Matematiğin temelleri, sezgiye hiçbir biçimde başvurulmadan yeniden formüle edildi.

Bu durum, zihinsel olduğu kadar, muazzam psikolojik güçlükler de yarattı. Biçimci matematikçilerin bakış açısıyla (bir önemi olmasa da) matematiğin gerçek dünyayla ilişkisi inkâr edilemezdi. Yirminci yüzyılda 'en katıksız' matematik bile, gerçek dünyada sık sık karşılık buldu ve bu

* Görüyorum fakat inanmıyorum –çn.

dünyanın açıklanmasına ya da teknoloji aracılığıyla dünyanın egemenlik altına alınmasına gerçekten yardımcı oldu. Yaptıklarının uygulamada hiçbir yararının olmadığını gururla iddia eden sayılar kuramında uzmanlaşmış katıksız bir matematikçi olan G. H. Hardy bile –geçerken belirtelim, özyaşamöyküsel içebakışın parlak bir örneği olan bir kitabın da yazarıdır–, modern nüfus genetiğinin temelini oluşturan (Hardy-Weinberg yasası denilen) bir teoreme katkıda bulundu. Matematik oyunuyla ona karşılık gelen gerçek dünyanın yapısı arasındaki ilişkinin doğası neydi? Bunun matematikçi sıfatıyla matematikçiler için bir önemi olmayabilirse de, gerçekte büyük Hilbert (1862-1943) gibi pek çok biçimci bile, nesnel matematiksel bir hakikate; yani, [bu hakikatin] kullanmakta olduğu matematik varlıkların 'doğası' hakkındaki düşünceleriyle tamamen ilişkisiz olmadığına ya da teoremlerinin 'doğruluğu'na inanıyor görünüyordu. Henri Poincaré (1854-1912) tarafından öngörülen ve 1907'den itibaren Hollandalı L. E. J. Brouwer'in (1882-1966) öncülüğünü yaptığı bütün bir 'sezgiciler' okulu, gerekirse yarattığı (düz anlamıyla) inanılması olanaksız sonuçlarla matematiğin temellerinin yeniden gözden geçirilmesine neden olan matematiksel düşüncenin kazandığı başarıları bile (özellikle 1870'lerde ileri sürüldüğünde ateşli itirazlarla karşılaşan Cantor'un küme kuramıyla ilgili çalışmasını) bir yana itme pahasına, biçimciliği kesin biçimde reddetti. Saf düşüncenin stratosferinde cereyan eden bu savaşın yarattığı heyecan, dünyanın kavranmasıyla matematik arasındaki eski bağların çökmesinin yarattığı zihinsel ve ruhsal bunalımın derinliğini göstermektedir.

Dahası, matematiğin temellerinin yeniden düşünülmesinin kendisi de sorunsuz olmaktan uzaktı; çünkü, matematiği kesin tanımlar ve çelişkisizlik üzerine oturtma girişimi (bu girişim, aynı zamanda matematiksel mantığın gelişmesi açısından da uyarıcı oldu), 1900-1930 arasındaki dönemi "temellerin büyük bunalımı"na (Bourbaki)[7] dönüştürecek olan güçlüklerle karşılaştı. Sezginin acımasızca dışlanması, matematikçinin ufkunun kesin olarak daraltılmasıyla mümkündü ancak. Bu ufkun ötesinde, matematikçilerin ve mantıkçı matematikçilerin şimdi keşfettikleri ve en derindeki zorlukları ortaya seren paradokslar bulunmaktaydı* (Bertrand

* "On altıdan daha az sayıda sözcükle tanımlanabilen tam sayılar kümesi sonludur" önermesi, bunun basit bir örneğidir (Berry ve Russel. Bir tam sayıyı, 'on altıdan daha az sözcükle tanımlanamayan en küçük tam sayı' şeklinde, çelişkiye düşmeden tanımlamak olanaksızdır; çünkü, ikinci önerme yalnızca on sözcük içermektedir. Bu paradoksların en temel olanı, kendi kendisinin üyesi olmayan tüm kümelerin kümesi, kendisinin bir üyesi midir diye soran 'Russel Paradoksu'dur. Bu, Yunanlı filosof Zenon'un, 'Tüm Giritliler yalancıdır' diyen bir Giritli'ye inanıp inanmayacağımız konusundaki eski paradoksuna benzemektedir.

Russel bunlardan birkaçını 1900'lerin başlarında formülleştirmişti). Sonunda (1931'de) Avusturyalı matematikçi Kurt Gödel, belirli temel durumlarda çelişmenin hiçbir biçimde yok edilemeyeceğini ispatladı: Aritmetiğin belitlerinin, çelişkilere yol açmayan bir sonlu sayılar dizisiyle tutarlı olduğunu ispatlayamayız. Bununla beraber, o döneme kadar matematikçiler, konularının belirsizliğiyle yaşamaya kendilerini alıştırmışlardı. 1890'lar ve 1900'ler kuşağı, onlarla uzlaşmaktan henüz uzaktı.

Matematikteki bunalım, bir avuç insan dışında gözlerden kaçtı. Sonunda eğitimli insanların çoğu gibi bilim adamlarının büyük bölümü de, kesin olarak 1895'te başladığı söylenebilecek ve yerini Einsteinci göreceli evren modeline bırakacak olan Galileci ya da Newtoncu fizik evrenin bunalımı içinde buldular kendilerini. Muhtemelen, henüz kendini kesinliğe ve doğa yasalarına duyulan geleneksel inanca bir meydan okuma anlamına gelecek şekilde ortaya koymadığı için, bu bunalım, fizikçilerin dünyasında, matematiksel devrimde olduğu kadar direnişle karşılaşmadı. Böyle bir şey ancak 1920'lerde ortaya çıkacaktı. Öte yandan, meslekten olmayanlar bu duruma büyük bir direnç gösterdiler. Gerçekten de, 1913 gibi geç bir tarihte bile, dört ciltlik bir bilim tarihi ve araştırması kitabının (geçerken belirtelim, –bilgi kuramcısı olması dışında– ne Planck'tan, Einstein'dan, J. J. Thomson'dan ne de bugün atlanması pek mümkün olmayan başka bir sürü kişinden söz eden) bilgili olduğu ve aptal olmadığı kesin Alman yazarı, bilimde özellikle devrimci sayılabilecek bir şeylerin olduğunu yadsıdı: "Bilimi, sanki temelleri sarsılmaktaymış ve çağımızın bunları yeniden kurmaya başlaması gerekirmiş gibi sunmak, bir yanlılığın işaretidir."[8] Skolastik tanrıbilimin yüksek mertebelerinin, ondördüncü yüzyıl Avrupası'nın Hıristiyan müminlerine uzak gelmesi gibi, modern fizik de, (bildiğimiz gibi) hâlâ, meslekten olmayanların çoğuna, hatta modern fiziği onlara anlatmaya çalışan (Birinci Dünya Savaşı'ndan beri sayıları artan) parlak girişimleri sürdürmeye çalışan kişilere bile uzaktır. Soldaki ideologlar, kendi bilim ülküleriyle uyuşmayan görecelik kuramını reddedeceklerdi. Sağdaki ideologlar da onu Yahudi işi olmakla suçlayacaklardı. Kısacası, bundan böyle bilim, yalnızca birkaç insanın anlayabileceği bir şey olmakla kalmadı, birçok insanın da, ona olan bağımlılıklarını giderek kabul etmekle birikte, onaylamadığı bir şey haline geldi.

Deneyimin, sağ duyunun ve evrene ilişkin kabul edilmiş kavramlaştırmaların uğradığı bu sarsıntıyı belki de en iyi açıklayabilecek örnek, onsekizinci yüzyılda kimyadaki devrimden önce yanmayı açıklayan flojiston gibi bugün neredeyse unutulmuş olan 'ışıyan esir' problemidir. Evreni doldurduğuna inanılan, esnek, katı, sürtünmesiz bir şey olan esirin varlı-

ğına ilişkin hiçbir kanıt bulunmamakla birlikte, özünde mekanik olan ve ondokuzuncu yüzyıl fiziğinin –(gerçek hızı ilk kez tespit edilen) ışık dalgalarıyla başlayıp Maxwell'den beri ışık dalgalarını içerdiği görülen elektro-manyetik üzerine yapılan araştırmalardaki ilerlemeyle çoğalan– dalgalarla dolu olması nedeniyle 'uzaktan hareket' denilen her şeyi dışlayan bir dünya manzarasında var olmak zorundaydı. Fakat, mekanik olarak kavranan fiziksel evrende, dalgaların –tıpkı denizdeki dalgaların sudaki dalgalar olması gibi– *bir şeyde* var olmaları gerekirdi. Dalga hareketi, dünyanın fiziksel manzarasında her zamankinden daha merkezi bir yere sahip olduğundan, (o dönemde yaşamış, kesinlikle nahif olmayan birinin sözleriyle) "esir, varlığına ilişkin bilinen bütün kanıtların bu çağda toplanması anlamında, bu yüzyılda keşfedildi."[9] Kısacası, esir icat edildi; çünkü (radyo dalgalarını bulan Heinrich Hertz (1857-94) ve bilim felsefecisi olarak tanınan Ernst Mach (1836-1916) gibi çok az sayıdaki muhalife rağmen) bütün 'fizik otoriteleri'nin kabul ettiği gibi, "ışık, yayılan ısı, elektrik veya manyetizma hakkında hiçbir şey bilmiyor olacaktık; o olmasaydı, muhtemelen yerçekimi gibi bir şey de olmayacaktı",[10] zira mekanik bir dünya manzarasının, aynı zamanda gücünü maddi bir ortam aracılığıyla ortaya koyması gerekirdi.

Ne var ki, eğer esir varsa, elektromanyetiğin yeni kavramlarıyla dile getirilsin ya da getirilmesin, mekanik özelliklere de sahip olmalıydı. Fizik, (Faraday'dan ve Maxwell'den beri) kolayca bağdaştırılamayan, aslında birbirinden uzaklaşma eğilimi gösteren iki kavramsal çerçevede yürütüldüğünden (['madde'nin] ayrı parçacıklar fiziği ile 'alan' fiziği), bu özellikler[in belirlenmesi] ortaya hatırı sayılır güçlükler çıkardı. Esirin hareket halindeki maddeye göre durağan olduğunu varsaymak, en kolayı gibi görünüyordu (Bu kuram, ele aldığımız döneme, onyedinci yüzyıldaki altın çağa benzer biçimde Hollanda'nın damgasını vuran seçkin Hollandalı bilim adamlarından H. A. Lorentz [1853-1928] tarafından geliştirilmiştir). Fakat bu varsayım şimdi test edilebilirdi. A. A. Michelson (1852-1931) ile E. W. Morley (1838-1923) adında iki Amerikalı, 1887'de, ünlü ve yaratıcı bir deney yaptılar ve açıklanması son derece imkânsız görünen bir sonuç elde ettiler. Bu sonuç öylesine açıklanamaz ve köklü inançlarla öylesine uyuşmazdı ki, deney, olası tüm önlemlerle 1920'lere kadar dönem dönem tekrarlandı: Ama sonuç hep aynı oldu.

Durağan esir içinde dünyanın hareket hızı neydi? Işık, iki parçaya ayrıldı ve birbirlerine dik açı oluşturacak biçimde eşit mesafeler boyunca ileriye, geriye hareket ettirildi, sonra yeniden birleştirildi. Eğer dünya, esir içinde bu ışınlardan birinin yönünde hareket ediyorsa, ışığın geçişi

sırasında cihazın hareketi, ışınların izledikleri yolu eşitsiz kılmalıydı. Bunu ortaya çıkarmak mümkündü, fakat yapılamadı. Esir –her ne ise–, dünyayla birlikte ya da ölçülen herhangi bir şeyle birlikte hareket ediyor gibiydi. Göründüğü kadarıyla esirin hiçbir fiziksel özelliği yoktu ya da maddi kavrayışın bütün biçimlerinin dışındaydı. Ya da, evrene ilişkin yerleşik bilimsel imgenin terk edilmesi gerekecekti.

Lorentz'in kuramı olguya yeğlemesi, dolayısıyla Michelson-Morley deneyine açıklama getirmeye, böylelikle –kendisini "görecelik kuramının Yahya peygamberi"[11] haline getirecek olağanüstü bir kuramsal atraksiyonla– "modern fiziğin dayanak noktası"[12] kabul edilen esiri savunmaya çalışması, bilim tarihine aşina olan okurlara şaşırtıcı gelmeyecektir. Zamanın ve mekânın azıcık birbirinden ayrılabileceğini varsayın; öyle ki bir insan, hareket yönüne dönük olduğunda, hareketsiz kaldığından ya da aksi yöne dönük olduğundan daha kısa olsun. Bu durumda Michelson-Morley cihazında görülen kısalma, esirin durağanlığını gizlemiş olabilir. Bu varsayımın, Einstein'ın özel görecelik kuramına (1905) gerçekten çok yakın olduğu ileri sürülmektedir; fakat, Lorentz'in ve çağdaşlarının durumunda esas mesele, yapısına zarar vermemek için gösterdikleri onca umutsuz çabadan sonrarağmen geleneksel fiziğin yumurtasını kırmalarıydı; oysa, Michelson'ın ve Morley'in şaşırtıcı sonuçlara ulaştıkları sırada henüz bir çocuk olan Einstein, eski inançları bir yana bırakmaya hazırdı. Mutlak hareket yoktu. Esir de yoktu; ya da var idiyse de, fizikçi için bunun bir önemi yoktu. Fizikteki eski düzenin kader günü gelmişti.

Bu bilgilendirici bölümden iki sonuç çıkarılabilir. Bilimin ve bilim tarihçilerinin ondokuzuncu yüzyıldan miras aldıkları ussalcı ideale uygun düşen birincisi, olguların kuramlardan daha güçlü olduğu sonucudur. Elektromanyetikteki gelişmeler, yeni ışın türlerinin –radyo dagaları (Hertz, 1883), X-ışınları (Röntgen, 1895), radyoaktif (Becquerel, 1896)– keşfi, ortodoks kuramı tuhaf biçimlere sokma ihtiyacı ve Michelson-Morley deneyi ortadayken, kuramın da, olgulara uydurulmak için er geç temelden değiştirilmesi gerekecekti. Bunun hemen olmaması şaşırtıcı değilse de, fazla zaman almadı: Bu dönüşümün 1895-1905 arasındaki on yılda meydana geldiği hemen hemen kesin olarak söylenebilir.

Diğer sonuç bunun tam tersidir. 1895-1905 döneminde bir kenara atılan fiziksel evren görüşü, 'olgular'a değil, kısmen onyedinci yüzyılın mekanik modeline, kısmen de duyu deneyiminin ve mantığın çok daha eski sezgilerine dayanan, evrenle ilgili *a priori* [önsel] varsayımlara dayanmaktaydı. Göreceliği, elektrodinamiğe veya başka herhangi bir şeye uygularken karşılaşılan içkin güçlük, Galileo'dan beri veri kabul edilen klasik

mekaniğe uygularken karşılaşılandan her zaman daha azdı. Her ikisinde de Newton yasalarının geçerli olduğu iki sistem hakkında fiziğin söyleyebileceği tek şey, (örneğin iki treni alırsak) hareketlerinin birbirleriyle ilişkili olduğu, fakat herhangi birinin mutlak anlamda 'hareketsiz' olmadığıdır. Esir, kabul edilmiş olan mekanik evren modeli buna benzer bir şeye gerek duyduğu ve *herhangi bir yerde* mutlak hareket ile mutlak hareketsizlik arasında bir ayrımın var olmaması sezgisel olarak anlaşılmaz göründüğü için icat edilmişti. İcat edildikten sonra da, göreceliğin elektrodinamiğe veya genel olarak fizik yasalarına yayılmasını engelledi. Kısacası, fizikteki devrimi bu denli devrimci kılan şey, (her ne kadar bunun olduğu kesinse de) yeni olguların keşfedilmesi değil, fizikçilerin paradigmalarını yeniden gözden geçirme konusunda duydukları isteksizlikti. Kralın çıplak olduğunu fark etmeye yatkın olanlar, her zaman olduğu gibi, sivri zekâlılar değildi: Onlar zamanlarını, bu giysilerin neden hem muhteşem hem de görünmez olduğunu açıklayan kuramlar icat etmekle geçirdiler.

Şimdi, her iki sonuç da doğru olmakla birlikte, tarihçi için ikincisi, birinciden çok daha yararlıdır. Çünkü birinci sonuç, fizikteki devrimin nasıl gerçekleştiğini yeterince açıklamaz. Eski paradigmalar, (o zaman da olduğu gibi) araştırmanın ilerlemesine ya da hem olgularla uyumlu, hem de zihinsel açıdan verimli olduğu görülen kuramların oluşumuna genellikle engel oluşturmaz. Yalnızca, geriye bakıldığında (esir örneğinde olduğu gibi) gereksiz ve gereğinden fazla karmaşık görünen kuramlar üretirler. Oysa –esas olarak, matematikle laboratuvar araçları arasında bir yerde duran ve henüz başlı başına bir alan olarak pek kabul edilmeyen 'kuramsal fizik' alanına mensup– fizikteki devrimcilerin temel güdüsünün, gözlem ve kuram arasındaki tutarsızlıkları aydınlatma arzusu olduğu açıktı. Bu bilimde düzeltilecek yalnızca önemsiz ayrıntıların kaldığına inanan öğretmenlerinin tavsiyelerine karşın, Max Planck'ın 'Mutlak' arayışı gibi, bazen tamamen felsefi, hatta metafizik kaygılarla hareket ederek, fiziğin derinlerine ve başkalarının ilgi çekici bulmadığı alanlara yöneldiler.[13] 1900'de ilan edilen Kuantum kuramıyla yeni fizikteki ilk aleni kopuşun işaretini veren Max Planck'ın ileri bir yaşta kaleme aldığı kısa özyaşamöyküsel yazısında en şaşırtıcı olan yan, kendisini hiç terk etmediği görülen yalnızlık, yanlış anlaşılma ve neredeyse tam bir başarısızlık duygusudur. Yine de, gerek kendi ülkelerinde, gerekse uluslararası düzeyde, Planck gibi yaşamı boyunca onurlandırılmış çok az fizikçi vardır. Bu onurun büyük bölümünün, 1875'teki teziyle başlayan ve –aralarında, sonunda yanına çekeceği kişilerin de bulunduğu– hayranı olduğu kıdemli bilginlerin ellerine tutuşturduğu (kendisine göre bir sonuca ulaşmayacak olması

da kuşkusuz mümkün) çalışmayı anlamaları, karşılık vermeleri, hatta okumaları için genç Planck'ın boş yere çırpındığı yirmi beş yılın ürünü olduğu açıktı. Geriye baktığımızda, kendi alanlarında çözüme vardırılmamış hayati önemdeki problemlerin varlığının farkında olup bunları çözmeye çalışan, bazıları doğru, çoğu yanlış yolda giden bilim adamlarının olduğunu görüyoruz. Fakat gerçekte, en azından Thomas Kuhn'dan beri (1962) bilim tarihçilerinin bize anımsattığı gibi, bilimsel devrimlerin izlediği yol bu değildir.

O zaman, bu dönemde matematikte ve fizikte yaşanan dönüşümü nasıl açıklamalı? Tarihçi açısından bu hayati önemde bir sorudur. Üstelik, münhasıran kuramcılar arasındaki uzmanca tartışmalar üzerinde yoğunlaşmamış bir tarihçi için sorun, basitçe evrene ilişkin bilimsel imgenin değişmesiyle ilgili olmayıp, bu değişimin bu dönemde olan diğer şeylerle ilişkisiyle ilgilidir. Zihinsel süreçler/işlemler, özerk değildir. Bilimle içine gömülü olduğu toplum arasındaki ilişkinin doğası ve bu doğanın içinde yer aldığı özel tarihsel konjonktür ne olursa olsun, böyle bir ilişki vardır. Bilim adamlarının varlığını tanıdığı problemler, kullandıkları yöntemler, genelde doyurucu veya özelde yeterli gördükleri kuram tipleri, onları çözerken kullandıkları fikirler ve modeller, bugün bile, yaşamları, laboratuvarla veya bilimsel çalışmayla ancak kısmen sınırlı olan insanların problemleri, yöntemleri, teorileri, fikirleri ve modelleridir.

Bu ilişkilerden bazıları kabalık ölçüsünde basittir. Beyazların sömürgelerdeki faaliyetlerine ket vuran sıtma ve sarı humma gibi tropikal hastalıklarla mücadeleye imparatorlukların önemli bir destek verdiği düşünüldüğünde, bakteriyolojinin ve immünolojinin gelişiminde emperyalizmin önemli bir payı vardı.[14] Örneğin, Joseph Chamberlain ile 1902'de Nobel tıp ödülüne layık görülen (Sir) Ronald Ross arasında doğrudan bir bağlantı vardır. Milliyetçiliğin de önemsiz sayılamayacak bir rolü olmuştur. Frengi konusunda çok yol aldıklarını düşündükleri Fransızları yakalama kaygısındaki Alman yetkililer, bulduğu frengi testi serolojinin gelişmesinde itici bir güç oluşturan Wassermann'ı 1906'da sıkıştırmaya başladılar.[15] İster hükümetin ya da iş dünyasının hamiliği ya da baskısı biçiminde olsun, ister endüstrideki ilerlemenin veya onun teknik ihtiyaçlarının uyardığı ya da ortaya çıkardığı değeri daha yüksek bilimsel çalışmalar biçiminde olsun, bilimle toplum arasındaki bu tür doğrudan bağlantıları göz ardı etmek akıllıca olmasa da, bu ilişkilerin, en azından 1873-1914 arasında, bu bağlamda doyurucu biçimde incelenmesi mümkün değildir. Bir yandan, (kimyayı ve tıp bilimini katmazsak) bilimle onun uygulamadaki yararı arasında çok yakın bir ilişki yoktu. Örneğin, 1880'ler ve 1890'lar Alman-

yası'nda –bilimin uygulama açısından taşıdığı içerimleri daha fazla ciddiye alan çok az ülke vardı– teknik akademiler (Technische Hochschulen), matematikçilerinin, mühendislerin ihtiyaç duyduğu matematiği öğretmekle kendilerini sınırlamadıklarından şikayet etmekteydi; sonunda 1897'de patlak veren savaşta mühendis profösörleriyle matematik profösörleri karşı karşıya geldi. Aslında, Amerika'nın ilerlemesinden esinlenerek 1890'larda teknoloji laboratuvarları kurmalarına karşın, Alman mühendislerin çoğu, o günün bilimiyle fazla temas halinde değildi. Tersine, endüstri, üniversitelerin, sorunlarıyla ilgilenmediğinden şikayet ediyor ve –bunu bile yapmakta ağırdan alıyorsa da– kendi araştırmalarını kendisi yapıyordu. 1882'ye kadar oğlunun teknik bir akademiye gitmesine izin vermeyen Krupp, (kimyadan farklı olarak) 1890'ların ortalarına kadar fiziğe ilgi duymadı.[16] Kısacası üniversiteler, teknik akademiler, endüstri ve hükümet, ilgileri ve çabaları arasında bir eşgüdüm oluşturmaktan uzaktılar. Aslında hükümet destekli araştırma kurumları ortaya çıkmaktaysa da, bu henüz yeni bir gelişmeydi: Temel araştırmalara para sağlayan ve bunları eşgüdümleyen Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft (bugünkü adıyla Max-Planck-Gesellschaft), daha önce bazı kişileri özel olarak desteklemiş olmakla birlikte, 1911'e kadar resmen kurulmadı. Dahası, hükümetlerin önemli buldukları araştırmalarda görevlendirmelerde bulunmaya, hatta zorlamaya başladıklarına kuşku olmasa da, (belki Bell laboratuvarları istisna) hükümetlerin, temel araştırmalar yaptırma konusunda endüstriden daha önemli bir güç olduğunu söylemek, şimdilik kolay değildir. Ayrıca, bu dönemde saf araştırmanın ve onun pratik uygulamalarının yeterince bütünleştirilebildiği (tıp dışındaki) tek bilim dalı, dönemimiz boyunca temel veya devrimci bir dönüşüm geçirmediği kesin olan kimyaydı.

Endüstri ekonomisinde örneğin elektriğin rahatça kullanılmasını, uygun vakum pompalarını ve hassas ölçü aletlerini sağlayan teknik gelişmeler olmasaydı, bu bilimsel dönüşümler de mümkün olmayabilirdi. Fakat, herhangi bir açıklamadaki zorunlu öge, kendi başına yeterli bir açıklama değildir. Daha fazlasını araştırmalıyız. Geleneksel bilimin bunalımını, bilim adamlarının toplumsal ve siyasal önkabullerini inceleyerek anlamak mümkün müdür?

Bu önkabullerin toplum bilimlerine egemen olduğu malum bir şeydir; toplumla ve onun meseleleriyle doğrudan ilişkili görünen doğa bilimlerinde bile, toplumsal ve siyasal öge, çoğu zaman hayati bir öneme sahipti. Dönemimizde, biyolojinin doğrudan toplumsal insanla ilişkili alanlarında ve 'evrim' kavramıyla, Charles Darwin'in giderek siyasallaşan adıyla bağ-

lantısı olan her alanda bu durum açıkça görülmekteydi. Her ikisi de ideolojiyle yüklü konulardı. Irkçılık (ondokuzuncu yüzyıldaki rolü üzerinde ne kadar durulsa azdır) biçimiyle biyoloji, insanlar arasındaki gözle görülür eşitsizliğin sorumluluğunu toplumdan alıp 'doğa'ya yüklediğinden, kuramsal açıdan eşitlikçi burjuva ideolojisi için önemliydi (bkz: *Sermaye Çağı*, 14. Bölüm, II). Yoksullar, aşağı konumda doğduklarından yoksuldular. Dolayısıyla biyoloji, potansiyel olarak yalnızca siyasi sağın değil, fakat bilimden, ustan ve ilerlemeden kuşku duyanların da bilimiydi. Bilim dahil ondokuzuncu yüzyıl ortalarının bütün gerçeklerine Nietzsche kadar kuşkuyla bakan düşünür sayısı yok denecek kadar azdı. Ancak, Nietzsche'nin yazıları, özellikle en tutkulu çalışması olan *The Will to Power*,[17] Toplumsal Darwinciliğin bir türü, 'doğal seçilim' dilinde yürütülen bir söylem olarak okunabilir (Nietzsche örneğinde seçilim, doğadaki insanın vahşi yaratıklar üzerinde egemenlik kurması ve onları kullanması gibi, aşağı insanlara egemen olacak yeni bir 'üstün insan' soyu yaratmaya yazgılıydı). Yine, biyolojiyle ideoloji arasındaki bağ, bilhassa 'nesil ıslah bilimi' [eugenics] ile, hemen hemen 1900 civarında doğan ve kısa bir süre sonra adını (1905) William Bateson'dan alan yeni 'genetik' bilimi arasındaki etkileşimde oldukça açıktır.

Tarımda ve hayvan yetiştirmede kullanılan seçici/ayıklayıcı üretme tekniklerinin insanlara uygulanmasıyla ilgili bir program olan *eugenics*in geçmişi genetikten çok daha önceye uzanır. Adın ortaya çıkması 1883'e rastlar. Ağırlıklı olarak burjuvaziye veya orta sınıflara mensup kişilerle sınırlı, insan ırkının genetik durumunu iyileştirecek olumlu veya olumsuz eylemlerle ilgili bir program doğrultusunda hükümetlere baskı yapan bir siyasi hareketti. Aşırı eugenistler, insanın ve toplumun durumunun, *ancak* insan soyunun genetik açıdan iyileştirilmesiyle –(genellikle burjuvaziyle veya 'Kuzeyli halklar' gibi uygun ten rengine sahip olan ırklarla özdeşleştirilen) değerli insan ırklarının teşvikiyle (genellikle yoksullar, sömürgeleştirilmiş ya da sevilmeyen yabancılarla özdeşleştirilen) istenmeyen ırkların ortadan kaldırılmasıyla– düzeltilebileceğine inanıyorlardı. Bu denli aşırı olmayan eugenistler ise, genelde toplumsal reformlara, eğitime ve çevresel değişikliklere de belli bir yer ayırıyorlardı. Hitler döneminde bilinçli bir soykırıma dönüşen faşist ve ırkçı bir sözde bilim haline gelmesi karşın, 1914'ten önce orta sınıf siyasetinin kollarından tek başına herhangi biriyle, içinde örtük olarak yer aldığı büyük rağbet gören ırk kuramlarından daha fazla özdeşleştiğini söylemek mümkün değildir. Kalıtım ile çevre arasındaki ya da Karl Pearson'ın deyişiyle 'doğa' ile 'yetişme' arasındaki savaşta, solun tercihini *yalnızca* kalıtımdan yana

kullanması pek mümkün olmasa da, hareketin moda olduğu ülkelerde* liberallerin, toplumsal reformcuların, Fabian sosyalistlerin ve solun kimi diğer kesimlerinin ideolojik müziklerinde *eugenic* temalar kendini göstermekteydi. Geçerken belirtelim, bu dönemde tıp mesleğinde genetiğe yönelik bir coşku söz konusu değildi. Çünkü, gerek (Pasteur ve Koch'tan beri yeni bir bilim olan bakteriyolojiye yol açan) mikrobik hastalıklarla ilgili yeni tedaviler, gerekse halk sağlığı aracılığıyla bu dönemde tıpta elde edilen büyük zaferler çevresel nitelikteydi. Hekimler, Pearson'ın veremi yok etmekte "sağlıklı ana babaların teşviki için harcanacak £1.500.000'in, her ilçeye bir sanatoryum yapmaktan daha çok işe yarayaca[ğı]" fikrine inanmakta en az toplumsal reformcular kadar isteksizdiler.[18] Haklıydılar.

*Eugenic*i 'bilimsel' yapan şey, 1900'den sonra, çevrenin kalıtım üzerindeki etkilerinin kesin olarak ortadan kaldırılabileceğini ve çoğu karakterin ya da bütün karakterlerin tek bir gen tarafından belirlendiğini, yani Mendel çizgisinde seçici biçimde insan üretmenin mümkün olduğunu ima eden genetik biliminin doğuşuydu. 'Irk-kültür konusuna önceki bağlılıklarının bir *sonucu* olarak' kalıtım konusunda araştırmalara yönelen –özellikle Sir Francis Galton ve Karl Pearson gibi– bilim adamları varsa da, genetiğin, *eugenic* önkabullerden doğduğu iddasında bulunmak mümkün değildir.[19] Öte yandan, 1900-1914'te genetik ile *eugenic* arasında görülür biçimde yakın bağlar vardı ve 1914'ten önce en azından hem Almanya'da hem de ABD'de bilim ile ırkçı sözde bilim arasındaki ilişki yeterince açık olmasa da, gerek Britanya'da gerekse ABD'de bilimin önde gelen simalarının bu hareketle bağlantıları bulunmaktaydı.[20] Bu durum, iki savaş arasındaki dönemde, ciddi genetikçilerin, inançlı eugenistlere ait örgütlerden ayrılmalarına yol açtı. Yine de, genetik biliminde 'siyasi' ögenin varlığı meydandaydı. İleride Nobel ödülünü alacak olan H. J. Muller, 1918'de şöyle diyecekti: "Genetikle hiçbir zaman saf bir soyutlama olarak değil, her zaman insanla –insanın niteleyici özellikleriyle ve kendini geliştirme yollarıyla– temel ilişkisi nedeniyle ilgilendim."[21]

Eğer genetikteki gelişmeye, *eugenic*in (bazen sosyalist çözümlere bir seçenek olarak) biyolojik çözümler getirdiği iddiasında bulunduğu toplumsal sorunların ivedilikle ele alınması bağlamında bakılması gerekirse, genetiğin içine oturduğu evrim kuramındaki gelişmenin siyasi bir boyutu da vardı. Son yıllarda 'sosyobiyoloji'nin gelişmesi, dikkatleri bir kez daha bu konuya çekti. Bu durum, anahtar modeli olan 'var olma mücadelesi' esas olarak toplum bilimlerinden (Malthus) türetilmiş olan 'doğal seçilim'

* Doğum kontrolu hareketi ile eugenik savlar arasında çok yakın bağlar vardı.

kuramının en başından beri açıktı. Yüzyılın sonunda gözlemciler, çeşitli alternatif spekülasyonlara –'dirimselcilik', (1901'de adlandırıldığı gibi) 'neo–Lamarckizm' diye bilinenlere ve diğerlerine– yol açan 'Darwinciliğin bunalımı'ndan söz etmeye başladılar. Bu bunalım, yalnızca 1880'lerde bir tür biyolojik ortodoksi halini alan Darwinciliğin formülasyonları hakkında bilimsel kuşkuların doğmasından değil, daha geniş içerimleri hakkında da kuşkuların ortaya çıkmasından kaynaklandı. Sosyal demokratların Darwincilik karşısında kapıldıkları coşku, konunun yalnızca bilimsel terimlerle tartışılamayacağını göstermek için yeterliydi. Öte yandan, Avrupa'daki baskın siyasi-Darwinci eğilimin, Marx'ın doğadaki ve toplumdaki evrim süreçlerinin –ki her sosyalist bu süreçlerin kaçınılmaz olarak nereye götüreceğini bilirdi– insanın iradesinden ve bilincinden bağımsız olarak ortaya çıktığı görüşünü güçlendirdiği görülürken, Amerika'da 'Toplumsal Darwincilik', serbest rekabetin doğanın temel yasası olduğunu ve en uygun olanın (yani başarılı işadamlarının) uygun olmayanlar (yani yoksullar) karşısındaki zaferini ifade etmekteydi. En uygun olanın hayatta kalması, aynı zamanda aşağı ırkların ve insanların fethedilmesiyle ya da (Alman generali Bernhardi'nin 1913'te *Germany and the Next War* adlı kitabında ileri sürdüğü gibi)[22] rakip devletlere karşı savaşla da gösterilebilir, daha doğrusu sağlanabilirdi.

Bu tür toplumsal izlekler, bilim adamlarının kendi aralarındaki tartışmalara da girdi. Örneğin ilk yıllarında genetik bilimi, (en çok ABD'de ve deneyciler arasında etkili olan) Mendelciler ile (Britanya'da ve matematik yönünden gelişmiş istatistikçiler arasında görece güçlü olan) biyometriciler olarak adlandırılanlar arasında bitmeyen, sert çekişmelerden başını alamadı. Mendel'in kalıtımın yasalarıyla ilgili uzun zamandır ihmal edilmiş olan araştırmaları, 1900'de üç ülkede aynı anda ve ayrı ayrı yeniden keşfedildi; ve 1900'ün biyologlarının, bezelyelerin büyümesiyle ilgili eski raporlardan, 1865'te manastırındaki bahçesinde Mendel'in aklında bulunmayan bir genetik belirlenme kuramı çıkardıklarını düşündürse de, –biyometricilerin itirazına karşı– modern genetiğin temelini oluşturacaklardı. Bilim tarihçileri bu tartışmaya ilişkin bir dizi neden ileri sürdüler ve bu nedenlerden bir bölümü siyasi bir boyuta sahipti.

Mendelci genetikle birlikte belirgin biçimde değişime uğramış olan 'Darwinciliği' yeniden eski durumuna getiren, yani bilimsel açıdan ortodoks biyolojik evrim kuramı haline getiren başlıca yenilik, yaşama şansı bulunmamakla birlikte –doğal seçilim burada da işleyeceğinden– bazen potansiyel evrim avantajına sahip olabilen anormal yaratıklar gibi, süreklilik arz etmeyen ve öngörülemeyen genetik 'sıçramalar'ın kurama dahil

edilmesiydi. Mendel'in unutulmuş araştırmalarını yeniden keşfeden birkaç kişiden biri olan Hugo De Vries, bunlara 'mutasyon [değişinim]' adını verdi. De Vries, önde gelen İngiliz Mendelcilerinden ve değişim üzerine çalışmalarını (1894), "türlerin kökenindeki süreksizliğe özel bir dikkat göstererek" sürdüren, 'genetik' sözcüğünün kaşifi William Bateson'dan etkilenmişti. Ne var ki, süreklilik ve süreksizlik, yalnızca bitki yetiştirmeye ait bir mesele değildi. Biyometricilerin başı Karl Pearson, daha biyolojiyle ilgilenmeden önce süreksizliği reddetti; çünkü "toplumdaki herhangi bir sınıfın daimi biçimde yararına olacak hiçbir toplumsal yeniden yapılanma, hiçbir zaman bir devrimle gerçekleşmez ... İnsanlığın ilerleyişinde, Doğada olduğu gibi, hiçbir zaman sıçramalar olmaz."[23]

Pearson'un büyük muhalifi Bateson'ın devrimcilikle bir ilgisi yoktu. Yine de, bu tuhaf adamın fikirlerinde açık olan bir şey varsa, o da, (kadınların kabul edilmesi dışında her tür reforma karşı korumak istediği Cambridge Üniversitesi dışında) mevcut toplumdan hoşlanmaması, endüstri kapitalizminden ve "dükkân sahiplerinin aşağılık faydacılığı"ndan nefret etmesi ve organik bir toplum yaşamının geçerli olduğu feodal geçmişe duyduğu özlemdi. Kısacası, gerek Pearson, gerek Bateson için türlerin değişebilirliği, bilimsel olduğu kadar ideolojik bir sorundu. Herşeyden önce çeşitli ideolojik eğretilemelere elverişli 'evrim' gibi alanlarda özgül bilimsel kuramlarla özgül siyasi tavırları eşitlemek, anlamsız ve çoğu zaman gerçekten olanaksızdır. Onları, bu dönemde neredeyse hepsi tanım gereği meslek sahibi orta sınıflara mensup uygulayıcılarının toplumsal sınıfına göre incelemek de neredeyse aynı ölçüde anlamsızdır. Bununla birlikte, biyoloji gibi alanlarda siyaset, ideoloji ve bilim, birbirlerinden ayrı tutulamazlar, çünkü aralarında çok aşikâr bağlar bulunmaktadır.

Kuramsal fizikçilerin, hatta matematikçilerin de insan olmalarına karşın, bu bağlar onların durumunda aşikâr değildir. Aralarındaki tartışmalarda bilinçli ya da bilinçsiz siyasi etkiler bulup çıkartılabilir, ancak bunun fazla bir yararı olmaz. Emperyalizmin ve kitlesel emek hareketlerinin doğuşunun, biyolojideki gelişmelerin açıklanmasına katkıları olabilirse de, sembolik mantık ve kuantum kuramında bu pek mümkün değildir. Çalışmalarının dışında kalan dünyada 1875'ten 1914'e kadar yaşanan olaylar, –1914'ten sonra olacağı ve onsekizinci yüzyıl sonuyla ondokuzuncu yüzyıl başında olduğu gibi– çalışmalarını doğrudan etkileyecek kadar feci değildi. Bu dönemde zihniyet dünyasındaki devrimler, dış dünyadaki devrimlerle kurulacak benzeşimden türetilemez. Buna karşın, bu yıllarda bilimsel dünya görüşünde yaşanan devrimci dönüşümün, yerleşik ve uzun zamandır kabul gören değerlerin, doğruların, dünyaya bakma ve onu

kavramsal olarak yapılandırma yöntemlerinin terk edildiği daha genel ve çarpıcı bir gelişmenin bir parçası olması, her tarihçinin dikkatini çekmektedir. Planck'ın kuantum kuramı, Mendel'in yeniden keşfedilmesi, Husserl'in *Logische Untersuchungen*'i, Freud'un *Interpretation of Dreams*'i ve Cézanne'ın *Still Life with Onions*'unun 1900 tarihli olmaları –yeni yüzyılı, Ostwald'ın *Inorganic Chemistry*'si, Puccini'nin *Tosca*'sı, Colette'in ilk 'Claudine' romanı ve Rostand'ın *L'Aiglon*'u ile açmak da aynı şekilde mümkündü–, tamamen bir rastlantı ya da keyfi bir seçim de olabilir, ama çeşitli alanlarda çarpıcı yeniliklerin birbiriyle çakışması, yine de çarpıcılığını korumaktadır.

Dönüşümün bir ipucu zaten ortaya konmuştu. Doğru ya da yanlış, aklın sezgiyle bağdaşmaz olmadığı (ya da sezginin alternatifi olmadığı) tutarlı, potansiyel olarak anlaşılabilir bilimsel bir dünya görüşü olarak görülen bir şeyin yerini aldığı ölçüde, bu dönüşüm, olumlu olmaktan çok olumsuzdu. Gördüğümüz gibi, kuramcıların kafaları karışıktı ve yollarını şaşırmışlardı. Ne Planck ne de Einstein, çalışmalarıyla onca sarstıkları ussal, nedensel, belirlenimci evrenden vazgeçmeye hazırdı. Planck, Ernst Mach'ın neo-pozitivizmine en az Lenin kadar düşmandı. Mach ise, ondokuzuncu yüzyıl sonlarının fiziksel evrenine kuşkuyla bakan nadir kişilerden biri olmasına karşın, görecelik kuramına da aynı ölçüde kuşkuyla yaklaşacaktı.[24] Matematiğin küçük dünyası, gördüğümüz gibi, matematiksel hakikatin biçimsel olmanın ötesine geçip geçemiyeceği üzerine yapılan savaşlarla bölünmüştü. Brouwer, en azından doğal sayıların ve zamanın 'gerçek' olduğunu düşünüyordu. Kuramcıların, kendilerini çözemeyecekleri çelişkilerle karşı karşıya buldukları doğrudur (Sembolik mantıkçıların üstesinden gelmek için onca çaba sarf ettikleri 'paradokslar' bile –Russell'ın da itiraf edeceği gibi, kendisinin ve Whiteheads'in *Principia Mathematica*'sı gibi anıtsal çalışmalar tarafından bile– doyurucu biçimde ortadan kaldırılamamıştı). En az zahmetli çözüm, yirminci yüzyılda kabul edilen bilim felsefesine en yakın şey haline gelecek olan neo-pozitivizme geri çekilmekti. Duhem, Mach, Pearson gibi yazarlarla ve kimyager Ostwald'la ondokuzuncu yüzyılın sonuna doğru ortaya çıkan neo-pozitivist akımın, yeni bilimsel devrimden önce doğa ve toplum bilimlerine egemen olan pozitivizmle karıştırılmaması gerekir. O pozitivizm, (ideal olarak deneysel) bilimlerin sınanmış ve sistemleştirilmiş deneylerine, yani bilimsel yöntemle keşfedilen doğanın 'olgular'ına dayanan doğru kuramlar üzerinden meydan okunacak tutarlı bir dünya görüşü bulabileceğine inanmaktaydı. Tanrıbilimin ve metafiziğin disiplinden uzak kurgularından farklı olan bu 'pozitif' bilimler de, hukuk, siyaset, ahlak ve din için –kisacası, insan-

ların toplum içinde birlikte yaşama ve geleceğe ilişkin umutlarını eklemleme yolları için– sağlam bir temel sunacaktı.

Husserl gibi bilimsel olmayan eleştirmenler, "ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, modern insanın bütünsel dünya görüşünün, kendini tamamen pozitif bilimler tarafından belirlenmeye ve bu bilimlerin yarattığı 'refah'la körleşmeye bırakmış olmasının, sahici bir insanlık için tayin edici sorulara kayıtsız kalmak anlamına geldi[ği]"ne işaret ettiler.[25] Neo-pozitivistler, kendilerini tamamen pozitif bilimlerin kavramsal eksikliklerine verdiler. Şimdi yetersiz görülmelerinin yanı sıra, "dilin ve tanımların zorlanması"[26] olarak da görülebilecek bilimsel kuramlarla ve tatmin edici olmaktan uzak ('bilardo topu atomu' gibi) resimli modellerle karşı karşıya kalan neo-pozitivistler, birbiriyle bağlantılı iki yolu izleyerek bu güçlükten sıyrıldılar. Bir yandan, bilimin kesin olarak ampirik, hatta görüngücü bir temelde yeniden yapılandırılmasını, öte yandan, bilimin temellerine kesin bir formellik ve belitlik kazandırılmasını önerdiler. Bu, 'gerçek dünya' ile ona ilişkin yorumlarımız arasındaki ilişkilerle ilgili, yani bilimin edimsel olarak işleyişine karışmayan, önermelerin iç tutarlığından ve yararlılığından ayrı 'hakikat' hakkındaki kurguları ortadan kaldırdı. Henri Poincaré'in dosdoğru dediği gibi, bilimsel kuramlar "ne doğru ne yanlıştır", yalnızca yararlıdır.

Yüzyılın sonunda neo-pozitivizmin yükselişinin, evren, nedensellik ve doğa yasalarıyla ilgili önceki önkabulleri rahatsız etmeden fizikteki fikirlerin dönüşmesine olanak sağlamakla, bilimsel devrimi mümkün kıldığı ileri sürülmüştür. Einstein'in Mach'a duyduğu hayranlığa karşın, bu, hem bilim felsefecilerine –hatta bilim adamlarına felsefe için endişe duymamalarını söyleyenlere– çok fazla prim vermektir, hem de ondokuzuncu yüzyıl düşüncesinde bu dönemde ortaya çıkan son derece genel bunalımı (neo-pozitivist bilinemezcilikle matematiğin ve fiziğin yeniden gözden geçirilmesi, bu bunalımın yalnızca bazı yönleridir) azımsamaktır. Çünkü, bu dönüşümü, kendi tarihsel bağlamı içinde değerlendirdiğimizde, onun bu genel bunalımın bir parçası olduğu görülür. Yine, değişik düzeylerde de olsa zihinsel etkinliğin neredeyse bütün dallarını etkisi altına alan bu bunalımın pekçok yönü için ortak bir payda bulmak istersek, o da şudur: 1870'lerden sonra her şey, İlerleme'nin beklenmeyen, öngörülmeyen ve çoğu zaman anlaşılamayan sonuçlarıyla ya da daha kesin bir ifadeyle onun yarattığı çelişkilerle karşı karşıya kalmıştır.

Kendine güvenen Sermaye Çağı'na uygun bir eğretileme kullanacak olursak, insanoğlunun inşa ettiği demiryollarının, henüz ulaşılmadığı için bilinmeyen, ancak varlığından ve genel doğasından yolcuların kuşku

duymadıkları bir yere gideceği umuluyordu. Aynı, Jules Verne'in aya giden yolcularının, bu uydunun varlığından ya da oraya vardıklarında zaten biliyor olacakları ve ay yüzeyinde yapılacak daha yakından incelemelerle keşfedilmeyi bekleyen şeyler olduğu konusunda bir kuşku duymamaları gibi. Bir genelleştirmeyle, yirminci yüzyıl, olsa olsa ondokuzuncu yüzyıl ortasının daha gelişkin ve daha görkemli bir çeşidi olabilirdi.* Ne var ki, düzgün bir şekilde geleceğe doğru giderken yolcuların insanlık treninin camından baktıklarında gördükleri umulmadık, gizemli ve rahatsız edici bu manzara, gerçekten biletlerinde belirtilen yerin yolu üzerinde olabilir miydi? Yanlış trene mi binmişlerdi? Daha kötüsü, doğru trene binmişlerdi de, bu tren onları, nasıl olduysa, ne istedikleri ne de hoşlandıkları bir yöne mi götürüyordu? Eğer öyleyse, bu kabus nereden çıkmıştı?

1875'ten sonraki on yılların düşünsel tarihi, hayal kırıklığına uğramakla kalmayıp–düş kırıklığına uğramış bir Fransızın şaka olarak söylediği gibi, "henüz bir İmparatorumuz varken Cumhuriyet ne de güzeldi"–her nasılsa tam tersine dönüşen beklentilerle doludur. Bu ters yüz olma duygusunun, bu dönemde gerek ideologları gerekse siyaset yapanları rahatsız ettiğini görmüştük (bkz: 4. Bölüm). Onu, 1880'lerden itibaren modern uygarlığın çöküşü ve düşüşü üzerine küçük fakat gelişen bir burjuva yazın türünün ortaya çıktığı kültür alanında da görmüştük. Müstakbel Siyonist Max Nordau'nun *Degeneration*'ı (1893), iyi ve uygun bir isteri örneğidir. Doğasını tam olarak tanımlamadığı eli kulağında bir felaketin belagatli ve tehditkâr kahini Nietzsche, beklentilerde ortaya çıkan bu bunalımı herkesten daha iyi dile getirdi. Nietzsche'nin, görüsel sezgiler ya da temellendirilmemiş hakikatler ihtiva eden şiirsel ve kahince aforizmaların birbirini izlediği tam da edebi açımlama kipi, hayata geçirdiğini iddia ettiği ussalcı, sistem kurucu felsefe söylemiyle çelişiyor gibiydi. 1890'dan itibaren, orta sınıftan genç erkekler arasında coşkulu hayranlarının sayısı hızla arttı.

Nietzsche'ye göre 1880'lerin *avant garde* dekadansı, kötümserliği ve nihilizmi, moda olmaktan öte bir şeydi. Onlar, "yüce değerlerimizin ve ülkülerimizin mantıksal nihai ürünüydü'.[27] Doğa bilimin, kendi iç çözülmesini, kendi düşmanlarını ve bir anti bilim yarattığını ileri sürdü. Ondokuzuncu yüzyılın siyasal ve ekonomik yaşamında kabul gören düşünce tarzlarının sonuçları nihilistti.[28] Çağın kültürü, kendi kültür ürünlerinin tehditi altındaydı. Demokrasi, sosyalizme; dehanın sıradanlık, gücün

* Termodinamiğin İkinci Yasasının, böylece tam bir Victoria dönemi kötümserliğiyle, sonunda evrenin donarak ölümü öngörüsünde bulunması dışında.

zayıflık –daha yavan ve pozitivist bir tonda olsa da, eugenistler de bu notayı çalıyorlardı– içinde ölümcül boğuluşuna yol açtı. Bu durumda, herhalükârda "bütün değerlerin yeniden değerlendirilmesi" söz konusu olduğundan, bütün bu değerler ve idealler ile bir parçası oldukları düşünce sistemlerini yeniden gözden geçirmek önem kazanmıyor muydu? Eski yüzyıl sonuna yaklaştıkça, bu tür düşünceler arttı. Ondokuzuncu yüzyılın bilime, usa ve ilerlemeye duyduğu inanca sıkı sıkıya bağlı kalan tek ciddi çaptaki ideoloji, yükselişleri orta sınıf düşünürleri arasında çok büyük huzursuzluk yaratan, 'kitleler'in müstakbel zaferini iple çektiğinden bugünle ilgili yanılsamalardan etkilenmeyen Marksizmdi.

Yerleşik açıklamaların kalıbını kıran bilimdeki gelişmeler, o dönemde (kamu kesiminde olsun özel kesimde olsun) insanların bugünle yüz yüze gelip onu kendilerinin ya da ana babalarının beklentileriyle karşılaştırdıkları her yerde gözlenen beklentilerdeki genel dönüşüm ve tersine dönüş sürecinin bir parçasıydı. Böyle bir iklimde, düşünürlerin, yerleşik düşünme biçimlerini sorgulamaya, şimdiye kadar düşünülmemiş olanı düşünmeye veya en azından hesaba katmaya diğer dönemlerden daha hazır olabilecekleri varsayılabilir mi? Ondokuzuncu yüzyıl başından farklı olarak, devrimler bir anlamda aklın ürünlerinde yansısını gerçekten bulmuyor, daha ziyade bulması bekleniyordu. Devrimler, kendi eski terimleriyle anlaşılması artık mümkün olmayan burjuva bir dünyanın yaşadığı bunalımda örtük olarak vardı. Dünyaya yeni bir biçimde bakmak, bakış açısını değiştirmek, daha kolay olmakla kalmıyordu; çoğu insan bunu yaşamında şu ya da bu biçimde yapmak durumundaydı.

Bununla birlikte, bu zihinsel bunalım duygusu, kesinlikle azınlığa özgü bir durumdu. Tahmin edileceği gibi, bu duygu, bilimsel eğitim almış kişiler arasında, ondokuzuncu yüzyılın dünyaya bakış biçiminin uğradığı çöküşü doğrudan yaşayan az sayıda insanla sınırlı olmakla birlikte, onların da tümü bu durumu vahim bulmuyordu. Kaygı duyanların sayısı bir elin parmaklarını geçmiyordu; çünkü, bilimsel eğitimin –1880-1910 arasında fen öğrencilerinin sayısının sekiz katına çıktığı Almanya'da olduğu gibi– çarpıcı bir oranda yaygınlaştığı yerlerde bile, hâlâ on binler yerine binlerle sayılıyorlardı.[29] Ayrıca onların da çoğu, yerleşik evren imgesinin çöküşünden kaygı duyma olasılığı pek bulunmayan endüstriye ya da oldukça rutin bir iş olan öğretmenliğe yöneldiler (Britanya'da 1907-10 arasında fen eğitimi alanların üçte biri ilkokul öğretmeni oldu).[30] Dönemin meslekten bilim adamlarının büyük bir bölümünü oluşturan kimyacılar, yeni bilimsel devrimin hâlâ kıyısında yer almaktaydılar. Zihinsel dünyadaki depremi doğrudan hissedenler, sayıları henüz çok hızlı artmayan matema-

tikçiler ve fizikçilerdi. 1910'da Alman ve İngiliz Fizik Dernekleri'nin ancak 700 kadar üyesi varken, İngiltere'deki ve Almanya'daki kimya derneklerinin toplam üye sayısı bunun on katıydı.[31]

Dahası, en geniş tanımıyla bile modern bilim, coğrafi açıdan yoğunlaşmış bir topluluk olarak kaldı. Yeni Nobel ödüllerinin dağılımı, ödülü kazananların, hâlâ bilimin geleneksel olarak gelişkin olduğu orta ve kuzeybatı Avrupa'da kümelendiklerini göstermektedir. Nobel ödülü alan ilk yetmiş altı kişiden[32] onu dışında hepsi, Almanya, Britanya, İskandinavya, Alçak Ülkeler, Avusturya-Macaristan ve İsviçre'dendi. Yalnızca üçü Akdeniz'den, ikisi Rusya'dan ve üçü, hızla yükselmekle birlikte hâlâ ikincil konumdaki ABD bilim topluluğundandı. Avrupa dışında fizik ve matematik, esas olarak Britanya'daki çalışmalarla sivrilmekteydi (Yeni Zelandalı fizikçi Ernest Rutherford'da olduğu gibi, bazen fazlasıyla seçkin bir sivrilme). Aslında bilim topluluğu, bu rakamların gösterdiğinden bile daha fazla yoğunlaşmış durumdaydı. Nobel ödülü kazananların yüzde 60'ından fazlası, Alman, İngiliz ve Fransız bilim muhitlerindendi.

Yeniden belirtmek gerekirse, ondokuzuncu yüzyıl liberalizmine seçenekler geliştirmeye çalışan batılı aydınlar –Nietzsche'yi ve usdışılığı selamlayan eğitimli burjuva gençliği–, küçük azınlık gruplardı. Sözcülerinin sayısı birkaç düzineyi geçmiyordu; onları izleyenler de, –ABD dışında– az sayıda eğitimli seçkin bir gruptu ve esas olarak üniversite eğitimi alan yeni kuşaktandı. 1913'te toplam nüfusu 13-14 milyon olan Belçika'da ve Hollanda'da 14.000; (Finlandiya dışında) 11 milyonluk İskandinavya'da 11.400 ve 65 milyonluk çalışkan Almanya'da bile 77.000 öğrenci vardı.[33] Gazeteciler '1914 kuşağı'ndan söz ederken, kastettikleri, Paris'te École Normale Supérieure'a girdiklerinde kurdukları arkadaşlıklardan söz eden bir masa dolusu genç adam ya da Cambridge veya Heidelberg üniversitelerindeki düşünsel modanın bazı önderleridir.

Bu söylenenler, yeni fikirlerin etkisini küçümsememize neden olmamalıdır; zira sayılar düşünsel etkinin ölçüsü değildir. 1890 ile savaş arasındaki dönemde Cambridge'in küçük tartışma topluluklarına seçilen ve genellikle 'Havariler' olarak bilinen insanların sayısı yalnızca otuz yediydi; ancak aralarında Bertrand Russell, G. E. Moore ve Ludwig Wittgenstein gibi filozoflar, müstakbel iktisatçı J. M. Keynes, matematikçi G. H. Hardy ve İngiliz edebiyatından oldukça ünlü bazı kişiler bulunmaktaydı.[34] Fizikteki ve felsefedeki devrimin Rus aydın çevrelerinde etkisi, daha 1908'de bile öyle bir noktaya gelmişti ki Lenin, Bolşevikler üzerindeki siyasi etkisini hem ciddi, hem de zararlı gördüğü Ernst Mach'a karşı hacimli bir kitap yazma gereği duydu: *Materyalizm ve Ampiriokritisizm*. Lenin'in bilimle

ilgili yargıları hakkında ne düşünürsek düşünelim, siyasi gerçeklikler konusundaki değerlendirmeleri oldukça gerçekçiydi. Dahası, (hicivci ve basın düşmanı Karl Kraus'un ileri sürdüğü gibi) şimdiden modern medya tarafından şekillenen bir dünyada, çarpıtılmış ve vulgarlaştırılmış başlıca düşünsel nosyonların geniş kesimlere nüfuz etmesi fazla uzun sürmeyecekti. 1914'te Einstein'ın adı, büyük fizikçilerin evleri dışında pek geçmiyordu; ancak, dünya savaşının sonuna gelindiğinde, 'görecelik', çoktandır Orta Avrupa kabarelerinin rahatsız edici espirilerine konu olmuştu. Birinci Dünya Savaşı'nın ilk birkaç yılında Einstein, kuramının sıradan insanlar için tamamen anlaşılmaz olmasına rağmen, Darwin'den sonra adı ve imgesi, dünyanın her köşesindeki meslekten olmayan eğitimli kişiler arasında bilinen belki de tek bilim adamı haline gelmişti.

11
Us Ve Toplum

Onlar, Katoliklerin Kutsal Meryem'e inandıkları gibi Usa inanıyorlardı.

Romain Rolland, 1915[1]

Nevrotikte, bastırılmış halde saldırganlık içgüdüsünü görürüz, ancak sınıf bilinci bunu serbest bırakır; Marx, bunun, uygarlığın anlamıyla uyumlu bir biçimde nasıl tatmin edileceğini gösterir: Bastırmanın gerçek nedenlerini kavrayarak ve uygun bir örgütlenmeyle.

Alfred Adler, 1909[2]

Kültürel olgular bütününün, 'maddi' çıkarlar toplamının indirgenmiş *bir ürünü veya fonksiyonu olabileceği şeklindeki eski inancı paylaşmıyoruz. Bununla birlikte, toplumsal olguları ve kültürel olayları, belli ölçüde ekonomik olarak koşullandırılmış olmalarının ışığı altında incelemenin, bilimsel yönden yaratıcı ve üretken olduğuna inanmaktayız. Bu ilke özenle uygulandığı ve dogmatik yanlılığın zincirlerine vurulmadığı sürece, öngörülebilir bir gelecekte de böyle olmaya devam edecektir.*

Max Weber, 1904[3]

Belki de zihinsel dünyada ortaya çıkan bunalıma göğüs germenin bir başka biçimini daha anmak gerekir. Çünkü, o zaman için düşünülemez olan şeyi düşünmenin bir yolu da, usu ve bilimi tamamen reddetmekti. Geçen yüzyılın son yıllarında anlığa karşı gösterilen bu tepkinin gücünü ölçmek, hatta bugünden geriye bakarak bile bu gücü değerlendirmek zordur. Bu tepkinin (bugün hepsi unutulmuş olan) ön plandaki savunucuları, anlağın yeraltı dünyasına ya da *demi-monde*'sine mensuptular. Bugün bizler, batı kültürünün kıyılarında dolanan gizliciliği, ruh çağırmayı, büyüyü, (önde gelen bazı Britanyalı aydınların zihinlerini meşgul eden) parapsikolojiyi ve doğu gizemciliğinin ve sofuluğunun çeşitli yorumlarını moda olarak nitelendirip görmezden gelme eğilimindeyiz. Oysa bilinmeyen ve anlaşılamayan, romantik çağın başından beri ilk kez [ele aldığımız dönemde] bu kadar rağbet görmeye başladı (bkz: *Devrim Çağı*, 14. Bölüm, II). Geçerken şunu da belirtelim: Bir zamanlar, daha ziyade kendini yetiştirmiş solcularda görülen bu tür modaların, şimdi kesin olarak siyasi sağa geçtiğini söyleyebiliriz. Çünkü heterodoks disiplinler, (bir zamanlar olduğu gibi) ileri gelenlerin kontrolündeki geleneksel öğretiden kuşku duyan-

ların gözdesi olan frenoloji, homeopati, ispritizma ve parapsikolojinin diğer biçimleri gibi sözde bilimler olmaktan artık çıkmış, bilimin ve onun tüm yöntemlerinin bir *reddiyesi* halini almışlardı. Bununla beraber, bu bilgisizlik taraftarlığının [obskürantizm], (örneğin ressam Kandinsky ve şair W. B. Yeats aracılığıyla olduğu gibi) *avant garde* sanata önemli katkıları olmuşsa da, doğa bilimleri üzerindeki etkisi ihmal edilebilir düzeydeydi.

Aslında, sıradan halk arasında da fazla bir etkileri olmadı. Eğitimli, özellikle yeni eğitimli büyük bir kitle açısından, eski zihinsel hakikatlerin sorgulanacak bir yanı yoktu. Tersine, 'ilerleme'nin vaadini henüz tüketmediğini düşünmeyen insanlar tarafından yeniden evetlenmekteydiler. 1875-1914 arasında zihin dünyasındaki başlıca gelişme, halk eğitiminde, kendini yetiştirmede ve halkın okuyan kesiminde gözlenen muazzam ilerlemeydi. Gerçekten, kendini eğitme ve geliştirme, yeniişçi sınıfı hareketlerinin başlıca işlevlerinden ve militanları kendine çeken başlıca konularından biriydi. Ayrıca, boş inançların ve ayrıcalığın düşmanı, eğitimin ve aydınlanmanın gözetimci ruhu, ilerlemenin ispatı ve garantisi, [toplumda] aşağıdakilerin özgürleşmesi demek olan ondokuzuncu yüzyıl biliminin ussal kesinlikleri, yeni eğitim sürecinden geçmiş sıradan insan kitleleri tarafından içselleştirildi ve (siyasi olarak demokratik veya sosyalist solda yer alanlar tarafından) coşkuyla karşılandı. Marksizmi, sosyalizmin diğer türlerine üstün kılan hayati yönlerinden biri, onun 'bilimsel sosyalizm' olmasıydı. Darwin ve matbaanın mucidi Gutenberg, radikaller ve sosyal demokratlar arasında, Tom Paine ve Marx kadar onura layık görüldü. İşçilerin davasının kaçınılmaz zaferini göstermek amacıyla, sosyalist retorikte Galileo'nun "Yine de dönüyor" sözlerine sürekli olarak atıfta bulunuldu.

Kitleler, hem hareket halindeydiler hem de eğitiliyorlardı. 1870'lerin ortalarıyla savaş arasındaki dönemde ilkokul öğretmenlerinin sayısı, Fransa gibi okullaşmanın yüksek olduğu ülkelerde üçte bir oranında, İngiltere ve Finlandiya gibi yeterince okullaşmamış ülkelerdeyse 1875'teki rakamın yedi, hatta on üç katı oranında arttı; ortaokul öğretmenlerinin sayısı da dört, beş kat artmış olabilir (Norveç, İtalya). Tam da kitlelerin hem hareket halinde, hem de eğitiliyor olmaları, arkadaki destek üssünü yeniden örgütlenmeye hazırlarken, eski bilimin cephesini de daha ileriye taşıdı. En azından Latin ülkelerinde, öğretmenler için fen dersleri, Ansiklopedistlerin, ilerlemenin ve akılcılığın ruhunu, bir Fransız ders kitabında[4] (1898) 'ruhun özgürleşmesi' denen ve 'özgür düşünce'yle ya da Kiliseden ve Tanrıdan kurtulmakla özdeşleştirilen şeyi öğrencilere aşılamak anlamına geliyordu. Bu insanlar için bir bunalım söz konusu olsa bile, bu, bilimin veya felsefenin değil, ayrıcalıkla, sömürüyle ve boş inançla

yaşayan insanların dünyasının bunalımıydı. Ayrıca, batı demokrasisinin ve sosyalizminin dışındaki dünyada bilim, güç ve ilerleme demekti; *científicos* (–Eski Cumhuriyet Brezilyası'nda ve Porfirio Díaz'ın Meksikası'nda olduğu gibi– pozitivizmden esinlenen aydınlanmış siyasi seçkin oligarşileri) tarafından köylülere zorla kabul ettirilen modernleşme ideolojisi demekti; batı teknolojisinin gizi demekti; Amerikalı mültimilyonerleri meşrulaştıran Toplumsal Darwincilik demekti.

Bilimin ve usun bu basit mesajının [gospel] kaydettiği ilerlemenin en çarpıcı kanıtı, geleneksel dinin (en azından burjuva toplumunun Avrupa'daki can damarlarında) muzzam ricatıydı. Elbette bu, insan soyunun büyük çoğunluğunun (dönemin deyimiyle) 'özgür düşünürler' olmaya yaklaştıkları anlamına gelmez. Kadın üyelerinin neredeyse tamamı dahil, insanlığın büyük çoğunluğu, dinleri veya bulundukları yer ve topluluk ne olursa olsun, tanrılara veya ruhlara inanmayı ve ayinler yapmayı sürdürdü. Gördüğümüz gibi (bkz: s. 230), Hıristiyan Kiliseler, sonuçta önemli ölçüde kadınlardan oluşmaya başladı. Bütün büyük dinlerin kadınlara güvenmediği, ısrarla aşağı olduklarını vurguladığı ve bazılarının (Yahudiler gibi) kadınları ibadetlerden neredeyse dışladıkları göz önüne alındığında, kadınların tanrılara bu bağlılıkları anlaşılmaz göründü ve akılcı insanlara şaşırtıcı geldi, hatta kadın cinsinin aşağılıklığının bir başka kanıtı olarak değerlendirildi. Kuramda cinslerin eşitliğine inanan özgür düşünce savunucuları, bunu yaparken utanç duysalar da, bu onlara sanki tanrıların ve karşı tanrıların oynadığı bir oyundu.

Yeniden ifade edecek olursak, beyaz olmayan dünyanın büyük bölümünde din, hâlâ evren, doğa, toplum ve siyaset üzerine konuşmalarda kullanılan tek dil olma özelliğini sürdürdü ve insanların düşüncelerini ve eylemlerini hem formülleştirdi, hem de onlara onay verdi. Din, insanları, batılıların laik terimlerle ifade ettiği, fakat gerçekte dünyevi bir dile bütünüyle çevrilmesi mümkün olmayan amaçlar yönünde seferber eden bir şeydi. İngiliz politikacılar, Mahatma Gandi'yi, boş inançlı kitleleri ayağa kaldırmak için dini kullanan bir anti emperyalist ajitatöre indirgeyebilirler; fakat, Mahatma için, azizlerinki gibi bir ruhani yaşam, bağımsızlığın kazanılmasında kullanılacak bir siyasi araç olmanın ötesinde bir şeydi. Ne anlama gelirse gelsin, din, ideolojik olarak her yerde mevcuttu. İleride Hint Marksizmi haline gelecek şeyin fidanlığını oluşturan 1900'lerin genç Bengalli teröristlerin başlangıçta esin kaynağı, şimdi yabancı bir güce boyun eğmiş olsa da, insanlığa evrensel bir inanç kazandırmaya yazgılı bir ülkeyi (hiç de akıl dışı olmayan) ayağa kaldırma çağrısı olarak yorumladıkları çileci bir Bengalli ile takipçisi (yatıştırıcı bir Cali-

fornia yorumundan geçmiş Vedanta öğretisiyle tanınan) Swami Vivekananda idi.* "Eğitimli Hintlilerin, düşünme ve ulusal çapta örgütlenme alışkanlığını laik/dünyevi siyaset aracılığıyla değil de, yarı dini topluluklar aracılığıyla kazandığı"[6] söylenmiştir. Hint ulusal hareketiyle bağlantılarını aşağıda ele alacağımız Teosofi Derneği'ni bir kenara bırakacak olursak, (Brahmo Samaj gibi gruplar aracılığıyla –bkz: *Sermaye Çağı*, 12. Bölüm, II) gerek batının özümlenmesi, (1875'te kurulan Arya Samaf aracılığıyla) gerekse yerlici orta sınıflar tarafından batının reddedilmesi, bu biçim altında gerçekleşti.

Ayrıca, Hindistan gibi ülkelerde modernliği memnunlukla karşılayan özgürleşmiş, eğitimli tabakaların, ideolojilerinin dinden ayrılmaz olduğuna hükmetmelerinin (ya da ayrılabilir olduğuna hükmetseler de, bu gerçeği gizleme gereği duymalarının) nedeni, tamamen dünyevi nitelikli ideolojik bir dilin kitlelerde yeterince karşılık bulmaması ve tümüyle dünyevi olan bir ideolojinin onlara anlaşılmaz gelmesiydi. Bu kitlelerin, *ex officio* [görevinden ötürü] halife, başka bir deyişle bütün Müslümanların başı olan Türk sultanının devrilmesi nedeniyle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngilizlere karşı ya da Kral İsa adına Meksika Devrimi'ne karşı yaptıkları gibi, tanrılarının bayrağı altında ayaklanmaları çok muhtemeldi. Kısacası, dinin 1914'te, 1870'e ya da 1780'e göre dünya ölçeğinde daha zayıf olduğunu düşünmek saçma olacaktır.

Buna karşın, geleneksel din, (belki ABD dışında) burjuvazinin ana vatanlarında gerek zihinsel bir güç olarak, gerekse kitleler nezdinde görülmemiş bir hızla geri çekilmekteydi. Bu, bir ölçüde kentleşmenin neredeyse otomatik bir sonucuydu; çünkü, diğer şeyler aynı kalmak koşuluyla, kentin kıra, büyük kentin de küçük kente göre dindarlığı törpüleyici olduğu kesindi. Fakat, bağnaz kırsal alanlardan gelen göçmenler dinsiz ya da şüpheci kentlilerin arasında eridikçe, kentler bile daha az dindar oldu. 1840'da Marseilles'de nüfusun yarısı Pazar ayinine katılırken, 1901'e gelindiğinde bu oran yalnızca yüzde 16 idi.[7] Dahası, Avrupa nüfusunun yüzde 45'ini kapsayan Roma'ya bağlı Katolik ülkelerde din, (Fransız ruhban kesiminin şikayetinden aktaracak olursak) orta sınıf ussalcılığının ve öğretmenlerin sosyalizminin,[8] fakat özellikle özgürlükçü ülkülerin ve Kiliseye karşı savaşı siyasetin kilit unsuru haline getiren siyasi hesapların ortak saldırısı karşısında, ele aldığımız dönemde dinde hızla bir gerileme yaşandı. 'Ruhban karşıtı' deyimi, ilk olarak 1850'lerde Fransa'da ortaya

* "Ah Hindistan ... zarif korkaklığınla, yalnızca cesurların ve kahramanların hak ettiği o özgürlüğü kazanabilecek misin? ... Ah, sen gücün Anası, güçsüzlüğümü yok et, insansızlığımı ortadan kaldır ve beni bir insan yap" – Vivekananda.[5]

çıktı ve ruhban karşıtlığı, farmasonluğun ruhban karşıtlarının kontrolü altına girdiği yüzyılın ortalarından itibaren Fransa'nın merkez ve sol siyasetinde merkezi bir nitelik kazandı.[9]

Katolik ülkelerde ruhban karşıtlığının siyasette merkezi bir yer işgal etmesinin iki nedeni vardı: Katolik Kilisesi'nin, akıl ve ilerleme ideolojisini tümden reddetmesi, o nedenle kaçınılmaz olarak siyasi sağla özdeşleşmesi; ve boş inanca ve obskürantizme karşı mücadelenin, kapitalisti proleterden ayırmak yerine, liberal burjuvaziyle işçi sınıfını birleştirmesi. Akıllı siyasetçiler, bütün iyi insanların birliği için çağrıda bulunurken bunu akıldan çıkarmadılar: Fransa, Dreyfus davasının üstesinden böyle bir birlik sayesinde geldi ve Katolik Kilisesi'ni en kısa zamanda devletten ayırdı.

Böylelikle 1905'te Fransa'da Kilise ile devletin ayrılmasına yol açan bu mücadelenin yan ürünlerinden biri, militan Hıristiyansızlaştırma (de-Christianization) sürecinin ivme kazanması oldu. 1899'da Limoges'daki piskoposluk bölgesinde çocukların yalnızca yüzde 2.5'u vaftiz edilmemişti; oysa hareketin doruğa çıktığı 1904'te bu oran yüzde 34 idi. Fakat Kilise ile devlet arasındaki mücadelenin siyasetin merkezini işgal etmediği yerlerde bile, kitlesel emek hareketlerinin örgütlenmesi ya da sokaktaki erkeğin (çünkü kadınlar inançlarına çok daha bağlıydılar) siyasi yaşama girmesi aynı etkiyi yarattı. Dindar insanların yaşadığı Kuzey İtalya'daki Po vadisinde dinin gerilemesinden duyulan sızlanmalar, yüzyılın sonunda arttı (1885'te Mantua kentinde nüfusun üçte ikisi, daha şimdiden Paskalya'ya katılmıyordu). 1914'ten önce Lorraine'deki çelik fabrikalarında çalışmak üzere göç eden İtalyan işçilerinin çoktandır Tanrıları yoktu.[10] Barcelona'nın ve Vich'nin İspanyol (ya da daha iyisi Katalan) piskoposluk bölgesinde, yaşamlarının ilk haftasında vaftiz edilen çocukların oranı, 1900-1910 arasında yarı yarıya azaldı.[11] Kısacası, Avrupa'nın büyük bölümünde ilerleme ve laikleşme birlikte gitti; Kiliseler, kendilerine tekelci avantajlar sağlayan resmi statüden yoksun bırakıldıkça da, çok daha hızlı bir gelişme gösterdi. 1871'e kadar Anglikan olmayanları dışlayan ya da ayrımcılık yapan Oxford ve Cambridge üniversiteleri, Anglikan din adamları için bir sığınak olmaktan çıktı. Oxford'da (1891) çoğu kolejin başındakiler hâlâ kutsal kurallara bağlı bir sıra düzeni sürdürürken, profesörlerin hiçbiri için böyle bir şey söz konusu değildi.[12]

Aslında ters yönde küçük anaforlar da yok değildi: Daha katıksız bir iman türü olan Roma Katolikliği'ne dönen üst sınıf Anglikanlar; renkli ayinlerin çekiciliğine kapılan *fin de siècle* estetleri, geleneksel inancın zihinsel açıdan saçma oluşunu tam da saf akıla üstünlüğünün kanıtı olarak gören usdışıcılar ve Fransa'da kralcı ve aşırı Katolik *Action Française*'in

düşünsel önderi Charles Maurras örneğinde olduğu gibi, inanmadıklarında bile eski geleneğin ve hiyerarşinin kalelerine destek veren reaksiyonerler. Aslında, dininin gereklerini yerine getiren pekçok insan vardı; hatta alimler, bilim adamları ve filozoflar arasında ateşli inanç sahipleri bulunmaktaydı; fakat, yazdıklarına bakarak dini inancı hakkında yorumda bulunulabilecek çok az insan vardı.

Kısacası, batıda din, düşünsel açıdan 1900 başlarında olduğundan daha fazla baskı altında değildi; siyasi açıdansa –en azından dışarıdan gelen saldırılara karşı korunaklı iman adacıklarına doğru– tam bir ricat halindeydi.

Demokratikleşmenin ve laikleşmenin/dünyevileşmenin bu bileşiminden doğal olarak yararlanan, siyasi ve ideolojik sol oldu; bilime, usa ve ilerlemeye olan eski burjuva inancının yeşerdiği yerler de yine bu mahallerdi.

Siyasi ve ideolojik olarak dönüşüm geçirmiş olan eski kesinliklerin en etkili mirasçısı Marksizmdi (Karl Marx'ın ölümünden sonra kendisinin ve Friedrich Engels'in yazılarından, esas olarak Alman Sosyal Demokrat Partisi içinde geliştirilen bir kuram ve öğreti külliyatı). Birçok açıdan Marksizm, Marksist ortodoksluğu tanımlayan kişi olan Karl Kautsky'nin (1854-1938) yorumunda, ondokuzuncu yüzyıldaki pozitivist bilimsel öz güvenin son başarısıydı. Materyalist, belirlenimci, kaçınılmazcı ve evrimciydi; 'tarihin yasaları'nı 'bilimin yasaları' ile sıkı sıkıya özdeşleştirmekteydi. Bizzat Kautsky için Marx'ın tarih kuramı, "Darwinciliğin toplumsal gelişmeye uygulanmasından başka bir şey değil"di. 1880'de, toplumbilimdeki Darwinciliğin, "eski bir dünya kavramlaştırmasından yenisine geçişin karşı konulamaz bir şekilde gerçekleştiğini"[13] öğrettiğini ileri sürdü. Bilimle bu denli sıkı sıkıya ilişkilendirilmiş bir kuram olarak Marksizm, paradoksal bir biçimde, bilimdeki ve felsefedeki çarpıcı çağdaş yeniliklere karşı, belki de bunlar materyalizmin asıl çekici yanını oluşturan (yani özgür düşünceye dayanan ve belirlenimci nitelikteki) kesinliklerin zayıflamasına bağlı göründükleri için, genel olarak daha şüpheciydi. Marksizm bu gelişmelerle temasını ancak adım başı yenilikle karşılaşılan aydın Viyana'nın Avusturyalı Marksist çevreleri aracılığıyla kuruyordu (Gerçi bu, devrimci Rus aydınları arasında, fakat Marksist önderlerinin materyalizmine daha da militan bir bağlılıkla, daha çok geçerliydi).* Bu nedenle, dönemin bilim adamlarının Marx'a ve Engels'e ilgi duymaları için pek

* Örneğin Sigmund Freud, Avusturyalı Sosyal Demokrat önder Victor Adler'in Bergasse'deki – psikanalizciler arasında bağlanmış bir Sosyal Demokrat olan Alfred Adler'in (bu ikisi arasında ilişki yoktur) 1909'da 'Marksizmin Psikolojisi'üzerine bir bildiri okuduğu – dairesini devraldı. Victor Adler'in oğlu Friedrich, bu sırada bir bilim adamı ve Ernst Mach hayranıydı.[14]

fazla mesleki bir nedenleri yoktu ve (Dreyfus davasının Fransası'nda olduğu gibi) içlerinden bazıları siyasi soldan olsalar da, Marx'a ve Engels'e ilgi duyanların sayısı çok azdı. Kautsky, partinin tek profesyonel fizikçisinin –Alman İmparatorluğu, Sosyal Demokrat bilim adamlarının üniversitelere atanmasını yasaklayan Lex Arons (1898) olarak bilinen yasayı sırf onun için parlamentodan geçirmişti– önerisiyle, Engels'in *Doğanın Diyalektiği* eserini yayınlamadı bile.[15]

Bununla birlikte, ondokuzuncu yüzyıl ortalarının doğa bilimlerindeki ilerlemeye duyduğu kişisel ilgi ne olursa olsun, Karl Marx, zamanını ve zihinsel enerjisini ağırlıklı olarak toplum bilimlerine vermişti. Ve Marxçı düşüncelerin, tarih üzerinde olduğu gibi bu bilimler üzerindeki etkisi de büyük oldu.

Bu düşüncelerin etkisi, hem dolaylı hem de dolaysızdı.[16] İtalya'da, Avrupa'nın ortadoğusunda ve her şeyden önce Çarlık İmparatorluğu'nda (bu bölgeler ya toplumsal devrimin ya da parçalanmanın kıyısında dolanıyorlardı), Marx, çok kısa sürede, büyük ve son derece parlak olmakla birlikte bazen geçici de olabilen düşünsel bir destek gördü. Bu tür ülkelerde veya bölgelerde, üniversitelerdeki hemen hemen bütün genç aydınların, o zamandan beri Üçüncü Dünya ülkelerinin tarihinde sıkça olduğu gibi, bir çeşit devrimci veya sosyalist oldukları ve çoğunun kendilerini Marksist olarak düşündükleri zamanlar (örneğin 1890'lar) oldu. Oysa, Marksçı bir sosyal demokrasiye kendini adamış kitlesel işçi hareketlerinin büyüklüğüne rağmen, –gariptir, o zamanlar ilk endüstri devrimine başlamakta olan Hollanda dışında– Batı Avrupa'da kuvvetle Marksist olan aydınların sayısı çok azdı. Alman Sosyal Demokrat Partisi, Marksist kuramcılarını Habsburg İmparatorluğu'ndan (Kautsky, Hilferding) ve Çarlık İmparatorluğu'ndan (Rosa Luxemburg, Parvus) ithal etti. Buralarda Marksizm, esas olarak, Marksizmin siyasi olduğu kadar düşünsel meydan okuyuşundan etkilenmiş, bu kuramı eleştiren ya da gündeme getirdiği düşünsel sorunlara sosyalist olmayan alternatif yanıtlar arayan kişiler sayesinde etkiliydi. Seçkin İtalyan felsefeci Benedetto Croce (1866-1952) gibi, 1890'ların sonlarından itibaren ortaya çıkmaya başlayan post-Marksistleri veya eski Marksistleri bir kenara bırakacak olursak, Marksizmin gerek savunucularında gerek eleştirmenlerinde olsun siyasi unsurun baskın olduğu açıktı; güçlü bir Marksist işçi hareketinden endişeye kapılması gerekmeyen Britanya gibi ülkelerde kimse Marx'tan rahatsızlık duymuyordu. Bu tür hareketlerin güçlü olduğu ülkelerdeyse, Avusturya'da Eugen von Böhm-Bawerk (1851-1914) gibi oldukça seçkin profesörler, öğretmenliklerini ve bakanlık görevlerini, Marksist kuramı çürütmekle geçirdiler.[17] Fakat

elbette Marksist fikirler hatırı sayılır bir düşünsel ilgi yaratmış olmasalardı, Marksizmin (lehte ve aleyhte) bu denli geniş ve ağırlıklı bir literatürün oluşmasına yol açması beklenemezdi.

Marx'ın toplum bilimleri üzerindeki etkisi, bu dönemde toplum bilimlerinin gelişimini doğa bilimlerindeki gelişmeyle karşılaştırmanın güçlüğünü göstermektedir. Çünkü toplum bilimleri, kendi işlerinin tarafsız ve duygusuz gözlemcileri olamayacak insanların davranışlarını ve sorunlarını ele almaktaydı esas olarak. Görmüş olduğumuz gibi, doğa bilimlerinde bile, cansız dünyadan yaşama, özellikle insanları doğrudan kapsayan ve ilgilendiren biyolojinin sorunlarına yaklaştıkça, ideoloji daha da ön plana çıkmaktadır. Toplum ve insan bilimleri, tamamen ve tanım gereği, bütün kuramların dolaysız siyasi bir etkiye sahip olduğu ve ideolojinin, siyasetin, düşünürlerin kendilerini içinde buldukları durumun etkisinin doruğunda olduğu mayınlı bir bölgede çalışmaktadır. Ele aldığımız (ya da herhangi bir) dönemde, –yoldaşları, yaptığı gökbilimin bir sınıf mücadelesi olduğunu düşünürken, kuşkusuz meslektaşlarının, siyasi tutumunun gökbilimiyle bir ilgisinin bulunmadığını düşündükleri– A. Pannekoek (1873-1960) gibi, hem seçkin bir gökbilimci, hem de devrimci bir Marksist olmak son derece mümkündür. Eğer bir toplumbilimci olsaydı, hiç kimse, siyasi tutumunun kuramıyla ilgisiz olduğunu düşünmeyecekti. O nedenle toplum bilimleri, çoğu zaman aynı yerde eşindiler, zikzak çizdiler ya da bir çemberin etrafında dönüp durdular. Doğa bilimlerinden farklı olarak, birikmiş bilgiden ve kuramdan oluşan genel olarak kabul edilmiş bir ana gövdeden, kuramın yeni buluşlara göre düzeltildiği, dolayısıyla ilerlediği iddiasını mümkün kılacak yapılaşmış bir araştırma alanından yoksundular. Ayrıca, ele aldığımız dönem boyunca 'bilim'in bu iki kolu arasındaki ayrılık daha da belirginleşti.

Bir açıdan, bu yeni bir şeydi. Liberal ilerleme inancının altın çağını yaşadığı sırada, toplum bilimlerinin çoğu –etnografya/antropoloji, filoloji/dilbilim, toplumbilim ve birkaç önemli iktisat okulu–, doğa bilimleriyle (evrimcilik biçiminde) temel bir araştırma ve kuram çerçevesini paylaştıkları izlenimini verdiler (bkz: *Sermaye Çağı*, 14. Bölüm, II). Toplumbiliminin merkezinde, insanın ilkel durumdan bugüne yükselişinin araştırılması ve 'bugün'ün ussal bir tarzda anlaşılması yatmaktaydı. Bu sürecin, insanlığın –gerisinde, ilk evrelerden kalma, daha çok canlı fosilleri andıran marjinal kalıntılar bıraksa da– çeşitli 'evreler'den geçerek ilerlemesi biçiminde kavranması adettendi. İnsan toplumunun incelenmesi, jeolojiden biyolojiye kadar diğer her evrimci disiplin gibi, pozitif bir bilimdi. Bir yazarın *Physics and Politics, Or thoughts on the application of the principles*

of 'natural selection' and 'inheritance' to political society (Fizik ve Siyaset, ya da 'doğal seçilim' ve 'kalıtım' ilkelerinin siyasal topluma uygulanması üzerine düşünceler) başlığı altında ilerlemenin koşullarını inceleyen bir çalışma kaleme alması ve böyle bir kitabın, 1880'lerde Londra'da faaliyet gösteren Uluslararası Bilim Dizileri yayınevi tarafından, *The Conservation of Energy*, *Studies in Spectrum Analysis*, *The Study of Sociology*, *General Physiology of Muscles and Nerves* ve *Money and the Mechanism of Exchange* başlıklı kitaplarla birlikte yayımlanması son derece doğal görünüyordu.[18]

Ancak bu evrimciliğin, ne felsefedeki yeni modalarla ve neo-pozitivizmle ne de yanlış yöne götürdüğü izlenimi veren bir ilerlemeden, dolayısıyla bu ilerlemeyi görünüşte kaçınılmaz kılan 'tarihsel yasalar'dan kuşku duymaya başlayanlarla bir ilişiği vardı. Evrim kuramında son derece başarıyla birleştirilmiş olan tarih ve [fen] bilim, şimdi birbirlerinden ayrılmaktaydı. Üniversitelerdeki Alman tarihçiler, 'tarihsel yasalar'ı bilimsel genellemenin bir parçası olarak görmeyi reddettiler: Kendini, benzersiz ve tekrarlanamaz olana, hatta "Marksistlerin kaba nesnelciliğiyle arasında dağlar bulunan nesnelere öznel-psikolojik açıdan bakma"ya adamış insan bilimlerinde buna yer yoktu.[19] Nitekim, 1890'larda Avrupa'nın kıdemli tarih dergisi olan *Historische Zeitschrift*'te, bu kuramın ağır toplarının, – başlangıçta toplumbilime ya da başka bir bilime fazla eğilimli diğer tarihçileri hedef almış olmakla birlikte– öncelikle Sosyal Demokratlara ateş açacakları yakında görülecekti.[20]

Öte yandan, kesin ya da matematik savlamalara ya da doğa bilimlerinin deneysel yöntemlerine gıpta eden toplum ve insan bilimleri de, tarihsel evrim düşüncesini (bazen bir kurtuluş gibi görerek) terk ettiler. Zeki bir tarihçinin "yörüngesinden ayrılmış, kontrolden çıkmış siyasi bir dünyayı (Freud'un liberal arkadaşları için) dayanılabilir kılan tarih dışı bir insan ve toplum kuramı"[21] olarak tanımladığı psikanaliz gibi, her ikisine de gıpta etmeyenler bile böyle yaptılar. 1880'lerde iktisatta yaşanan sert 'yöntem savaşı'nın, tarihte yeni bir sayfa açtığı kesindi. Bir başka Viyanalı, liberal Carl Menger'in başında bulunduğu kazanan taraf, yalnızca bilimsel bir yöntem görüşü –tümevarıma karşı tümdengelim– sunmakla kalmadı, iktisat biliminin o zamana kadarki geniş perspektifini de bilinçli olarak daraltttı. Tarihsel iktisat anlayışına sahip iktisatçılar, ya Marx gibi saplantılıların ve tahrikçilerin yanına gönderildi ya da o zamanlar Almanya'da egemen olan 'tarihselci okul' gibi, gerçek kuramı neoklasik denge analizcilerine bırakarak kendilerini bir başka şekilde, örneğin iktisat tarihçisi ya da toplumbilimci olarak yeniden tanımlamaları istendi. Bu, tarihsel dinamikle, ekonomik gelişmeyle ve tabii ekonomik dalgalan-

ma ve bunalımla ilgili sorunların, yeni akademik ortodoksinin dışına itilmesi anlamına geliyordu. Böylelikle iktisat, dönemimizde, ussal olmayan davranış sorununu kendine dert etmeyen tek toplumbilim haline geldi; çünkü, ussal olarak nitelenemeyecek bütün [ekonomik] işlemleri dışarıda bırakacak biçimde tanımlanmıştı.

Aynı şekilde, toplum bilimlerin (iktisatla birlikte) ilk ve en itimat telkin eden dalı olan dilbilimin, en büyük başarısı olan dilsel evrim modeline olan ilgisini artık yitirmekte olduğu görülüyordu. Onun yerine, ölümünden sonra, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki bütün yapısalcı akımların esin kaynağı olan Fernand de Saussure (1857-1913), mümkün tek ortamını sözcüklerin oluşturduğu soyut ve durağan bir iletişim yapısı üzerine yoğunlaştı. Toplum ya da insan bilimlerinde çalışanlar, –algı, öğrenme ve davranışın deneysel olararak dönüştürülmesi konularındaki çalışmalarını sürdürmek üzere laboratuvarlara hücum eden özellikle psikolojinin bir bölümünde olduğu gibi– mümkün olan her alanda deneysel bilimcilere benzemeye çalıştılar. Bu gelişme, insan zihnine uygun bir rehber olması beklenemeyecek bir Rus-Amerikan 'davranışçılık' kuramına yol açtı (I. Pavlov, 1849-1936; J. B. Watson, 1878-1958). Çünkü, toplumların, hatta sıradan insanların yaşamlarının ve ilişkilerinin karmaşıklığı, ne kadar seçkin olursa olsun, laboratuvar pozitivistlerinin indirgemeciliğine elverişli olmadığı gibi, zaman içinde ortaya çıkan dönüşümlerin deneysel biçimde ele alınmaları da mümkün değildi. Bu nedenle, deneysel psikolojinin en kapsamlı pratik sonucu olan (öncülüğünü, 1905'ten itibaren Fransa'da Binet'nin yaptığı) zekâ testi, bu gelişimin doğasını veya nasıl ortaya çıktığını ya da yönünü belirlemektense, kişinin zekâ gelişiminin sınırlarını, kalıcı gibi görünen 'IQ' aracılığıyla belirlemeyi daha kolay buldu.

Bu tür pozitivist ya da 'kesin' toplum bilimleri gelişme gösterdi; üniversitelerde bölümler ve kürsüler kuruldu; fakat, dönemin devrimci doğa bilimlerinde gördüğümüz şaşırtma, sarsma becerisini gösteremediler. Aslında, toplum bilimlerin dönüşüme uğradığı alanlarda bu dönüşümün öncülüğünü yapmış olanlar, eserlerini çok daha önceleri vermişlerdi. Yeni marjinal fayda ve denge iktisadı, ilk çalışmalarını 1860'larda ve 1870'lerde yapan W. S. Jevons (1835-82), Léon Walras (1834-1910) ve Carl Menger'e (1840-1921); deneyci psikologlar, bu başlığı taşıyan ilk dergileri Rus Behterev'in 1904'te çıkardığı dergi olmakla birlikte, 1860'larda kurulan Alman Wilhelm Wundt okuluna kadar uzanmaktaydı. Dilbilimciler arasında devrimci Saussure, ünü ölümünden sonra yayımlanan ders notlarına dayandığından, Lozan dışında henüz pek tanınmıyordu.

Toplum ve insan bilimlerindeki daha çarpıcı ve daha çekişmeli gelişmeler, burjuva dünyasının düşünsel dünyasında yaşanan *fin de siècle* bunalımıyla yakından bağlantılıydı. Görmüş olduğumuz gibi, bu gelişme iki biçim aldı. Bu kitleler çağında, genelde toplumu ve siyaseti, özelde de toplumsal yapı ve tutunumla ya da (siyasi bağlamda) yurttaşlık bağı ve yönetimin meşruiyetiyle ilgili sorunları yeniden düşünme gereği duyuldu. İktisat bilimini daha büyük düşünsel sarsıntılardan koruyan şey, belki de batıdaki kapitalist ekonominin, görünürde aynı oranda vahim olmayan –ya da en azından geçici– sorunlarla karşı karşıya olmasıydı. Daha genel olarak, insanın ussallığıyla ve şeylerin doğal düzeniyle ilgili ondokuzuncu yüzyıl varsayımları hakkında yeni kuşkular vardı.

Usun bunalımı, –en azından, deneysel durumlar yerine, insan zihnini bütün olarak ele almaya çalıştığı ölçüde– en çok psikolojide kendini gösterdi. Eğer bu takibin gerisinde hayvanlarda olduğu gibi bir dizi 'içgüdü' bulunuyorsa (MacDougall)[22]; eğer rasyonel akıl, yalnızca bilinç dışının dalgalarına ve akıntılarına bırakılmış bir sandalsa (Freud) ya da eğer rasyonel bilinç, ("çürük bir paravanla ayrıldığı öteki tarafta tamamen farklı potansiyel bilinç biçimlerinin bulunduğu" [William James, 1902])[23] yalnızca özel bir bilinç türüyse, bu durumda kişisel faydayı azamileştirerek ussal hedefler peşinde koşan yekpare vatandaştan geriye ne kalmaktaydı? Bu tür gözlemler, bu geniş literatürü okuyan, sanattan hoşlanan ya da içe bakışın ne olduğunu bilen olgun yetişkinlere yabancı değildir. Ancak bu gözlemler, bugün (daha önce değil), insan ruhunun bilimsel yoldan incelenmesi olduğu iddia edilen şeyin bir parçası haline geldiler. Bunlar, laboratuvar psikolojisine ya da test sonuçlarına uymuyordu ve insan ruhunu araştıran bu iki dal güçlükle bir arada varoldular. Gerçekten de, bu alanda en çarpıcı yenilikçi olan Sigmund Freud, psikolojinin diğer alanlarından ayrı, bilimsellik iddiası ve sağaltıcı değeri geleneksel bilim çevrelerince o zamandan beri kuşkuyla karşılanmış yeni bir disiplin –psikanaliz– yarattı. Öte yandan psikanaliz, (Weber ve Sombart gibi, insan ve toplum bilimleri alanından bazı kişiler de dahil) meslekten olmayan özgürleşmiş bir azınlık üzerinde hızlı ve hatırı sayılır bir etki yarattı. Freudcu terminoloji, 1918'den sonra en azından Alman ve Anglo-Sakson kültür çevrelerinde meslekten olmayan eğitimli insanların günlük söylemlerine (belli belirsiz) sızacaktı. Freud, Einstein'la birlikte, sokaktaki adamın bile tanıdığı dönemin belki de tek bilim adamıydı (Freud da kendisini öyle görürdü). Bu durumun, insanlara, eylemlerinin sorumluluğunu, bilinçaltı gibi engel olamadıkları bir şeye yıkma olanağını veren bir kuramın elverişliliğinden, hatta daha da çok Freud'un –doğru bir biçimde– cinsel tabuları yıkan kişi ve –yanlış

bir biçimde– bastırılmış cinsellikten kurtulmanın savunucusu olarak görülmüş olmasından kaynaklandığına kuşku yoktur. Çünkü, dönemimizde toplumsal tartışmaya ve araştırmaya açılan ve edebiyatta olanca çıplaklığıyla ele alınan cinsellik (Fransa'da Proust'u, Avusturya'da Arthur Schnitzler'i ve Almanya'da Frank Wedekind'ı hatırlamak yeterlidir),* Freud'un kuramında merkezi bir yere sahipti. Elbette Freud, bu konuyu derinliğine araştıran tek, hatta ilk yazar değildi. Freud aslında, 'mazoşizm' terimini bulan Richard von Krafft-Ebing'in *Psychopathia Sexualis*'inin (1886) yayımlanmasından sonra ortaya çıkan ve sayıları giderek artan seksologlar grubundan değildir. Krafft-Ebing'in aksine, bunların çoğu, alışılmadık ('anormal') cinsel eğilimlere toplumda hoşgörüyle bakılmasını sağlamaya ve bu tür cinsel azınlıklar hakkında [topluma] bilgi vermeye ve onları suçlu olmaktan kurtarmaya çalışan reformculardı (Havelock Ellis 1859-1939, Magnus Hirschfeld 1868-1935**). Yeni seksologların tersine Freud, cinsel sorunlarla özel olarak ilgilenen bir halk kitlesinden çok, geleneksel Yahudi-Hıristiyan tabulardan yeterince kurtulmuş, cinsel itkinin her yerde ve çok-biçimli olduğunu (yani muazzam gücünü) epeydir hisseden bütün okuyan erkek ve kadınlara seslenmekteydi.

İster Freudçu olsun ister olmasın, ister bireysel ister toplumsal olsun, psikoloji, insanların nasıl akıl yürüttüğüyle değil, akıl yürütme yetilerinin davranışları üzerinde ne kadar az etkili olduğuyla ilgilenmekteydi. Bu yüzden, siyaset ve ekonomide kitle çağını iki yoldan düşünmeye yetenekliydi. Biri, insanların güruh içindeyken ussal davranıştan ayrıldıklarını ileri süren Le Bon (1841-1931), Tarde (1843-1904) ve Trotter'ın (1872-1939) bilinçli olarak anti-demokratik 'kalabalıklar psikolojisi' aracılığıyla; diğeri, psikolojiyi hararetle karşıladığı herkesin malumu olan, söz gelimi sabunun ussal savlar öne sürülerek satılamayacağını uzun zaman önce anlamış olan reklam endüstrisi aracılığıyla; bu iki yol da eleştirildi. Reklam psikolojisi üzerine çalışmalara 1909 öncesinden beri rastlanmaktaydı. Bununla birlikte, çoğunlukla bireyle meşgul olan psikolojinin, değişen bir toplumun sorunlarıyla uzlaşması gerekmiyordu. Bunu, dönüşüme uğrayan toplumbilim disiplini yaptı.

* Hem erkek hem kadın eşcinselliği için Proust; cinsel gevşeklik konusunu açıklıkla ele alan –bir tıp adamı olan– Schnitzler (ilk olarak 1896-7'de yazılan, 1903 tarihli *Reigen*); ergenlik cinselliği için Wedekind (*Frühling Erwachen*, 1891).

** Ellis, çalışmalarını, *Studies in the Psychology of Sex* başlığı altında 1897 yılında yayınlamaya başladı; Dr. Magnus Hirschfeld de, *Jahrbook für sexulle Zwischenstufen*'ini (Cinsel Sınır Vakaları Yıllığı) aynı yıl yayımlamaya başladı.

Toplumbilim, ele aldığımız dönemde toplum bilimlerinin en özgün ürünüydü belki de, ya da daha kesin bir ifadeyle, bu kitabın asıl konusunu oluşturan tarihsel dönüşümlerle uğraşmayı hedefleyen en önemli girişimdi. Çünkü, bu alandaki en ünlü yorumcuları meşgul eden temel sorunlar siyasi nitelikteydi. Bir zamanlar toplumsal itaati ve düzeni meşrulaştıran, genellikle din tarafından onaylanan evrensel düzene ilişkin geleneksel kabuller ve adetler ortadan kalktığında, toplumu bir arada tutan neydi? Bu koşullarda toplumlar siyasi sistemler olarak nasıl işlediler? Kısacası, demokratikleşmenin ve kitle kültürünün ya da daha genel olarak, başka bir toplum türüne yol açacağı izlenimi veren burjuva toplumunun evriminin yarattığı öngörülmemiş ve rahatsızlık verici sonuçlarla bir toplum nasıl baş edebilirdi? Bugün toplumbilimin kurucu babaları olarak görülen insanları, o zamana kadar bu alanı temsil eden Comte ve Spencer'dan (bkz: *Sermaye Çağı*, 14. Bölüm, II) esinlenmiş (bugün unutulmuş) yığınla pozitivist evrimciden ayıran, buna benzer bir dizi soruydu.

Yeni toplumbilim, oturmuş, hatta iyi tanımlanmış olmaktan uzak ya da o zamandan beri kesin içeriği hakkında uluslararası bir uzlaşma sağlamayı başaramamış akademik bir konuydu. Olsa olsa, bu dönemde bazı Avrupa ülkelerinde birkaç insan, dergi, dernek ve hatta bir, iki üniversite kürsüsü etrafında (özellikle Fransa'da Emile Durkheim'ın [1858-1917], Almanya'da Max Weber'in [1864-1920] etrafında) ortaya çıkmış bir tür akademik bir 'alan'dı. Yalnızca, Amerika kıtasında, özellikle ABD'de bu isim altında hatırı sayılır sayıda toplumbilimci bulunmaktaydı. Gerçekte, bugün toplumbilim olarak sınıflandırılabilecek şeyin büyük kısmı, kendilerini hâlâ başka bir şey olarak –Thorstein Veblen (1857-1929) bir iktisatçı olarak, Ernst Troeltsch (1865-1923) bir tanrıbilimci olarak, Vilfredo Pareto (1848-1923) bir iktisatçı olarak, Gaetano Mosca (1858-1941) bir siyaset bilimci olarak, hatta Benedetto Croce bir felsefeci olarak– görmeye devam eden insanların çalışmalardan oluşmaktaydı. Bu alana bir tür birlik kazandıran şey, siyasi ve ekonomik liberalizm kuramlarının kavrayamadığı ya da artık kavrayamadığı bir toplumu anlama çabasıydı. Bununla birlikte, bu dönemde toplumbilimin başlıca konusu, –toplumu devrimcileştirmek bir yana– toplumun nasıl dönüştürüleceğinden çok, değişimin nasıl frenleneceğiydi (Sonraki dönemlerde de bu, toplumbilimin moda konusu haline gelecekti). Toplumbilimin, günümüzde yirminci yüzyıl toplumbiliminin kurucu babası olarak adı sıkça Durkheim'la ve Weber'le anılan, fakat toplumbiliminin tilmizlerinin bu etiketi her zaman kolaylıkla benimseyemediği Karl Marx'la ilişkisi, bu yüzden bulanıktır. Dönemin bir Alman bilim adamının söylediği gibi: "Öğretisinin

uygulamadaki sonuçlarını ve bu öğretiye bağlı olan takipçilerinin örgütlenmesini tümüyle bir yana bırakırsak, Marx, çözmek için çaba sarf etmemiz gereken düğümler (üstelik bilimsel bir bakış açısıyla) atmıştır"[24]

Yeni toplumbilimin bazı uygulamacıları, liberal kuramın nasıl işledikleriyle ilgili varsayımlarından farklı olarak, toplumların gerçekten nasıl işlediği üzerine yoğunlaştılar. Büyük ölçüde, yeni, seçime dayanan demokratik siyasal yaşamın, kitle hareketlerinin ya da her ikisinin deneyimine dayanan ve bugün 'siyaset toplumbilimi' olarak adlandırılabilecek olan alandaki yayın bolluğunun (Mosca, Pareto, Michels, S. ve B. Webb) nedeni buydu. Bazıları, –sınıflar ve gruplar arası çatışmalar ile liberal toplumun, insanlığı yönünü yitirmiş ve köksüz, dağınık bireylere ('anomi') indirgeme eğilimi gibi– yıkıcı güçlere karşı toplumu bir arada tuttuğunu düşündükleri şeyler üzerine yoğunlaştılar. Weber ve Durkheim gibi bilinemezci veya tanrı tanımaz ve önde gelen düşünürlerin din görüngüsü üzerine kafa yormaları; bütün toplumların, bünyelerini korumak için ya dine ya da onun işlevsel bir muadiline ihtiyaçları olduğu ve bütün dinlere ait unsurların, o zamanlar genellikle insan soyunun bebekliğinden kalma kalıntılar olarak görülen Avusturalya yerlilerinin ayinlerinde bulunabileceği (bkz: *Sermaye Çağı*, 14. Bölüm, II) inancı, böyle ortaya çıktı. Tersine, emperyalizmin, artık antropologların daha yakından çalışmalarına imkân verdiği ve buna bazen ihtiyaç da duyduğu ilkel ve barbar kabileler, şimdi esas olarak evrimin geçmiş aşamalarının bir kanıtı olarak değil, etkin bir biçimde işleyen toplumsal sistemler olarak görüldüler.

Fakat, toplumların yapılarının ve tutunumlarının doğası ne olursa olsun, yeni toplumbilimin, insanlığın tarihsel evrimi meselesinden kaçması olanaksızdı. Gerçekten de, toplumsal evrim, hâlâ antropolojinin özünü oluşturmaya devam etti ve tıpkı benzer nedenlerle Marksistler için olduğu gibi Max Weber gibi insanlar için de, burjuva toplumun nereden geldiği ve nereye gittiği meselesi hayatiyetini korudu. Çünkü, Weber, Durkheim ve Pareto (şüphecilik dereceleri farklı bu üç liberal), yeni sosyalist hareketler üzerine kafa yormaktaydı ve daha genel bir toplumsal evrim perpektifi geliştirerek Marx'ı ya da onun 'materyalist tarih anlayışı'nı çürütmeyi görev bellemişlerdi. İşe, (deyim yerindeyse) Marksçı sorulara Marksçı olmayan yanıtlar vererek başladılar. Marx'ın Fransa'daki etkisi, eski jakoben-komüncü devrimciliğe biraz kızıllık kazandıran biri olmanın dışına pek çıkmadığından, bu durum Durkheim'da biraz daha az göze çarpıyordu. İtalya'da (daha çok parlak bir matematik eğilimli iktisatçı olarak hatırlanan) Pareto, sınıf mücadelesinin gerçekliğini kabul etmekle birlikte, bunun, bütün yönetici sınıfların ortadan kalkmasına

değil, bir yönetici seçkin grubun yerini bir başkasının almasına yol açacağını ileri sürdü. Marx'ın bu soruları yanıtlama yöntemini ('tarihsel materyalizm') baş aşağı dikmekle beraber, Marx'ın sorduğu soruların pekçoğunu kabul ettiğinden, Almanya'da Weber'e 'burjuva Marx' dendi.

Demek ki, dönemimizde toplumbilimin gelişimini güdüleyen ve belirleyen şey, burjuva toplumunun işlerinde bir bunalım duygusunun ortaya çıkması; toplumun parçalanmasını ya da –hiç kuşkusuz daha az istenen– farklı toplum biçimlerine dönüşmesini önlemek için bir şeyler yapma gereğinin bilincine varılması oldu. Bu durum, toplum bilimlerini devrimcileştirdi mi, hatta öncülerinin inşa etmeye başladıkları genel toplum bilimi için uygun bir temel yarattı mı? Görüşler değişmekle birlikte, çoğu bu konuda şüphelidir. Ne var ki, onlarla ilgili başka bir soruyu daha güvenle yanıtlamak mümkündür. Uzak tutmayı ya da tersine çevirmeyi umdukları devrimden ve toplumsal parçalanmadan kaçınmanın bir yolunu sundular mı?

Sunmadılar. Çünkü, her geçen yıl, devrimi ve savaşı daha da yaklaştırdı. Şimdi bunun izini sürelim.

12
Devrime Doğru

İrlanda'daki Sinn Fein'i duydun mu? ... Son derece ilginç bir hareket, Hindistan'daki Aşırılık yanlısı harekete çok benziyor. Siyasetlerinde lütuf dilenmek diye bir şey yok, onları söke söke alacaklar.

Jawaharal Nehru'dan (on sekiz yaşındayken) babasına, 12 Eylül 1907[1]

Rusya'da hem egemenler hem de halk Slav ırkından; ancak, halk otokrasinin zehirine dayanamadığından, özgürlüğü karşılığında milyonlarca kurban vermeye hazır ... Fakat kendi ülkeme baktığımda, duygularımı kontrol edemiyorum. Zira, Rusya'daki otokrasi burada da var, 200 yıldır yabancı barbarların ayakları altında eziliyor olmamız da cabası.

Çinli bir devrimci, 1903-4 dolayları[2]

Rusya'nın işçileri ve köylüleri, yalnız değilsiniz! Eğer feodal tiranları, polis desteğindeki toprak sahiplerini ve çarlık Rusyası'nı alaşağı etmeyi, parçalamayı ve yok etmeyi başarırsanız, zaferiniz, sermayenin tiranlığına karşı dünya çapındaki mücadelenin ilk işareti olacaktır.

V. I. Lenin, 1905[3]

I

Buraya kadar, ondokuzuncu yüzyıl kapitalizminin bir toplumsal ve siyasal istikrar dönemi olarak geçirdiği pastırma yazını ele aldık: Rejimler, yalnızca varlıklarını sürdürmekle kalmadı, gelişti de. Gerçekten de, yalnızca 'gelişmiş' kapitalizmin egemen olduğu ülkeler üzerinde yoğunlaşacak olsaydık, bu saptama tamamen akla yakın olacaktı. Ekonomik açıdan, Büyük Bunalım yıllarının gölgesi kalktı ve yerini 1900'lerin parlak güneşli genişleme ve refah günlerine bıraktı. Kendilerini devrime adamış işçi sınıfının kitle partilerinin ansızın ortaya çıkmasıyla ya da vatandaşların başka zeminlerde devlete karşı kitlesel olarak harekete geçmeleriyle birlikte, 1880'lerin toplumsal karışıklıklarıyla nasıl başa çıkacağını pek bilmeyen siyasi sistemlerin, bazılarını zapturapt altına almak, bazılarını sistemle bütünleştirmek, kalanlarını da tecrit etmek gibi esnek yöntemler keşfetmeye başladığı görüldü. 1899'dan 1914'e kadarki yaklaşık on beş yıllık dönem, yalnızca müreffeh yıllar olduğundan; yaşam, para ve altın sahibi olanlara, zengin olanlara son derece çekici geldiği için değil, aynı zamanda Batı Avrupa ülkelerinin çoğunda yöneticiler, bugünden korkmadıkları, sadece gelecekten biraz kaygı duydukları için bir *belle époque* çağı idi. Bu

ülkelerdeki toplumlar ve rejimler, genel olarak idare edilebilir görünmekteydi.

Ne var ki, dünyada, durumun böyle olmadığı çok sayıda bölge vardı. Bu bölgelerde 1880'den 1914'e kadarki yıllllar, devrimin sürekli bir olasılık olarak var olduğu, yakında olduğu, hatta fiilen yaşandığı bir devrim çağı idi. Bu ülkelerin bazıları dünya savaşına girecek olsalar da, onlar için 1914 bile, sükûneti, istikrarı ve düzeni, bir parçalanma döneminden ayıran görünüşte ansızın ortaya çıkan bir kopuş noktası değildir. Bazılarında –örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nda– dünya savaşı, zaten yıllar önce başlamış bir dizi askeri çatışma içindeki yeni bir perdeden ibaretti. Diğerlerinde–belki Rusya'da, ama kesinlikle Habsburg İmparatorluğu'nda– dünya savaşı, büyük ölçüde iç siyasetteki çözümsüz sorunların bir ürünüydü. Buna karşılık başka bir grup ülkede –Çin'de, İran'da, Meksika'da– 1914'teki savaşın hiçbir önemli bir rolü olmadı. Kısacası, 1914'teki öngörülmemiş, fakat kaçınılabilir olan felaket işe karışmamış olsaydı, istikrarın, refahın ve liberal ilerlemenin bir şekilde devam edebileceği düşüncesi, Lenin'in 1908'de zekice bir gözlemle "dünya siyasetindeki yanıcı madde" olarak tanımladığı dünyanın geniş bir bölgesi için en ufak bir inandırıcılıktan bile yoksundur. Tam tersine. 1917'den sonra, batılı burjuva toplumunun istikrarlı ve müreffeh ülkelerinin, bu toplumun yarattığı karşılıklı bağımlı tek bir dünya sisteminin periferisinde başlayan dünya çapındaki devrimci ayaklanmaların şu ya da bu biçimde içine sürüklendikleri açıkça görüldü.

Bu burjuva yüzyılı, periferisindeki istikrarı başlıca iki yoldan bozdu: Buradaki ekonomilerin eski yapısını ve toplumların dengesini bozdu ve oralardaki yerleşik siyasi rejimlerin ve kurumların yaşayabilirliklerini ortadan kaldırdı. Bu etkilerden birincisi, daha derin ve yıkıcıydı. Rus ve Çin devrimleri ile İran ve Türk devrimlerinin tarihsel etkileri arasındaki farkın açıklaması burada yatmaktadır. Ancak ikincisi, daha kolay görülebilir nitelikteydi. Çünkü, (Meksika dışında) 1900-14 döneminde dünyanın siyasi deprem kuşağı, doğuda Çin'den batıda Habsburglara, hatta Fas'a kadar uzanan –bazıları antikitenin puslu diyarına giren– eski imparatorlukların büyük coğrafi kuşağını kapsamaktaydı.

Batılı burjuva ulus-devletlerin ve imparatorlukların ölçütleriyle bu eskil siyasi yapılar, köhne, hükmünü doldurmuş ve (dönemin Sosyal Darwinciliğe inanan insanlarının iddia edeceği gibi) yok olmaya mahkûm yapılardı. Bu ülkelerin yıkılması ve parçalanması, 1910-14 devrimleri için ve gerçekten de Avrupa'da hem yaklaşmakta olan dünya savaşı, hem de Rus Devrimi için (doğrudan) ortamı oluşturdu. Bu yıllarda yıkılan

imparatorluklar, tarihteki en eski siyasi güçler arasındaydı. Bazen parçalanmış, zaman zaman işgal edilmiş olsa da, Çin, hep büyük bir imparatorluk ve en az iki bin yıl boyunca uygarlık merkezi oldu. İmparatorluğu yönetecek alim takımını seçmek için yapılan büyük devlet memurluğu sınavları zaman zaman kesintiye uğrasa da, yılda bir kez olmak üzere iki bin yılı aşkın bir süredir yapılmaktaydı. 1905'te bu uygulamaya son verildiğinde, imparatorluğun sonu da geldi (Aslında bu sona henüz altı yıl vardı). Çok daha inişli çıkışlı bir kadere sahip olmakla birlikte İran da, aynı dönem boyunca büyük bir imparatorluk ve kültür merkezi olmuştu. Roma ve Bizans imparatorlukları gibi büyük rakiplerinden daha uzun ömürlü oldu; Büyük İskender'in, İslamın, Moğolların ve Türklerin ardı ardına gerçekleştirdiği fetihlerden sonra her seferinde ayağa kalktı. Çok daha yeni olmasına karşın Osmanlı İmparatorluğu, Hunların hükümdarı Attila zamanından beri Orta Asya'dan çıkıp doğu ve batı krallıklarını –Avarlar, Moğollar ve çeşitli Türk boylarını– yakıp yıkan ve ele geçiren bu göçmen fatihler silsilesinin son halkasıydı. Sezarlar kenti (Tsarigrad), eski Bizans, şimdi Konstantinopolis olan başkentiyle bu imparatorluk, MS. beşinci yüzyılda batı yarısının yıkılmasına karşın, doğu yarısı –Türkler tarafından fethedilene kadar– bin yıl kadar daha yaşayan Roma İmparatorluğu'nun doğrudan mirasçısıydı. Onyedinci yüzyılın sonundan itibaren geri püskürtülmekle birlikte, Osmanlı İmparatorluğu yine de üç kıtaya yayılmış çetin bir ülke olarak varlığını sürdürdü. Dahası, mutlak hakim olan sultan, dünyadaki Müslümanların çoğunluğu tarafından halife, dinlerinin başı ve Muhammed peygamberin ve onun yedinci yüzyıldaki fatih müritlerinin halefi olarak kabul edilmekteydi. Bütün bu üç imparatorluğun batılı burjuva modele göre anayasal monarşilere veya cumhuriyetlere dönüşümüne tanıklık eden bu altı yıl, dünya tarihinin önemli bir evresinin bitimine işaret etmektedir.

Yine çökmek üzere olan iki büyük ve çürük çok uluslu Avrupa imparatorluğu olan Rusya ve Habsburglar, –deyim yerindeyse aile mülkü gibi yönetilen ülkeler olarak– giderek tarih öncesi bir kalıntı gibi görünen bir siyasi yapı türünü temsil etmeleri dışında, yukarıda anlatılan üç imparatorluğa çok fazla benzemiyorlardı. Dahası, her ikisi de, birincisi, ortaçağdaki barbar ataları aracılığıyla doğu Roma İmparatorluğu'na gözünü dikerek; ikincisiyse, aynı atalar üzerinden batı Roma İmparatorluğu'nun anılarını canlandırarak, Sezar (Çar, Kayser) ünvanı üzerinde hak iddia ettiler. Gerçekte, gerek imparatorluk gerekse Avrupalı devlet olarak her ikisi de nispeten yeniydi. Üstelik, eski imparatorluklardan farklı olarak, Avrupa'da, ekonomik açıdan gelişmiş kuşakla geri kalmış kuşak arasındaki

sınır üzerindeydiler; dolayısıyla, daha başından itibaren ekonomik olarak 'gelişmiş' dünyayla kısmen ve 'büyük güçler/devletler' olarak, tam da tanımı gereği her zaman siyasal bir kıta olmuş Avrupa'nın siyasal sistemiyle tamamen bütünleşmişlerdi.* Geçerken belirtelim, etkisi nispeten mütevazı ya da tamamen bölgesel kalan söz gelimi bir Çin, Meksika veya İran devrimiyle karşılaştırıldığında, Rus Devrimi'nin ve (farklı bir açıdan da olsa) Habsburg İmparatorluğu'nun çöküşünün Avrupa'nın ve dünyanın siyaset sahnesinde yarattığı muazzam yankı, işte buradan kaynaklanmaktadır.

Miadı dolan Avrupa imparatorluklarının sorunu, aynı zamanda her iki kampa (gelişmiş ve geri kalmış, güçlü ve zayıf, kurtlar ve kuzular) birden ait olmalarıydı. Eski imparatorluklar, yalnızca kurbanlar arasındaydı. Onları zorlu kurbanlar yapan şeyi batılı emperyalistlerden bir şekilde alamadıkça, çökmeye, fethedilmeye ya da bağımlılığa yazgılıydılar. Ondokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde, bu durum oldukça netleşti; eski dünya imparatorluklarının yöneticileri ve büyük devletleri, batıdan çıkardıkları dersleri değişen derecelerde bellemeye çalıştılar, fakat bu zor işi yalnızca Japonya başardı ve 1900'e gelindiğinde kurtlar arasında bir kurt olarak yerini aldı.

II

Emperyalist yayılmanın yarattığı baskı olmasaydı, eski (ancient) olmasına karşın ondokuzuncu yüzyıla gelindiğinde oldukça köhnemiş olan İran imparatorluğunda bir devrimin olması, sultanın yönetiminin (Maghzen), yönetim bölgesini genişletmeye ve savaşçı Berberi kavimlerin anarşik ve dehşetengiz dünyaları üzerinde (az çok başarılı olmuş) etkin bir denetim kurmaya çalıştığı İslam krallıkları arasında en batılısı olan Fas'ta bir devrim olmasından daha fazla olası değildi (Fas'ta 1907-8'de olanlara devrim demenin bile kibar kaçmayacağı gerçekten belli değildir). İran, gerçek bir dengeleyici ağırlık oluşturabilecek durumda olmayan diğer batılı ülkelerden –(İran anayasasına model oluşturacak olan) Belçika'dan, ABD'den ve 1914'den sonra Almanya'dan– danışmanlar ve yardımcılar çağırarak umutsuzca kurtulmaya çalıştığı Rusya'nın ve Britanya'nın çifte baskısı altındaydı. İran'ın siyasal yaşamında, (daha o zamanlar) birleşimleri 1979'da daha da büyük bir devrime yol açacak olan üç güç vardı: Ülkenin

* Çünkü Avrupa olarak tanımladığımız Asya kara parçasının batı uzantısını Asya'nın geri kalanından net bir biçimde ayıran coğrafi bir özellik bulunmamaktadır.

zayıflığının ve toplumsal adaletsizliğin şiddetle farkında olan özgürleşmiş ve batılılaşmış aydınlar; yabancı ekonomik rekabetin şiddetle farkında olan çarşı esnafı; ve İran'ın bir tür ulusal dini olma işlevi gören İslam'ın Şii kolunu temsil eden ve geleneksel kitleleri seferber edebilecek güce sahip olan Müslüman din adamları topluluğu. Bu güçler ayrıca, batı etkisiyle Kuran'ın uyuşamayacağının da şiddetle farkındaydı. Radikaller, esnaf ve din adamları arasındaki ittifak, 1890-2'de gücünü gösterdi: Bir İngiliz işadamına verilen tütün tekeli, kargaşa, isyan ve tütün satışına ve kullanımına yönelik –şahın karılarının bile katıldığı– ulusal çapta oldukça başarılı bir boykotun ardından iptal edildi. 1904-5'deki Rus-Japon savaşı ve birinci Rus Devrimi, İran'ın zalimlerinden birinin geçici olarak tasfiyesine yol açtı ve İranlı devrimcilere hem cesaret verdi hem de bir program geliştirmelerini sağladı. Çünkü, Avrupalı bir imparatoru yenilgiye uğratan güç, hem Asyalı'ydı hem de anayasal bir monarşiydi. O yüzden bir anayasa, (özgürleşmiş radikallller tarafından) sadece batılı tarzda bir devrim talebi olarak değil, aynı zamanda (kamuoyunun daha geniş bir kesimi tarafından) 'gücün sırrı' olarak görüldü. Gerçekten de, ayetullahların toplu olarak kutsal Kum kentine gitmesi ve çarşı esnafının Britanya temsilciliğine toplu halde yürüyerek Tahran'daki iş yaşamını durma noktasına getirmesi, 1906'da seçilmiş bir meclisin ve bir anayasanın oluşmasını sağladı. Rusya ile Britanya arasında İran'ı barışçıl yoldan bölüşmek için 1907'de yapılan anlaşma, uygulamada İran'a hemen hiçbir seçenek bırakmamıştı. Biçimsel olarak İran, 1979 devrimine kadar 1906-7'dekine benzer bir anayasaya bağlı kalmakla birlikte, *de facto* birinci devrim dönemi 1911'de sona erdi.[5] Öte yandan, diğer hiçbir emperyalist devletin Britanya'ya ve Rusya'ya meydan okuyacak durumda olmaması, ilk savaştan sonra komutanları imparatorluğun son hanedanını –Pehlevileri (1921-79)– kuran bir Kazak birliği dışında, kendine ait hemen hiçbir askeri gücü bulunmayan İran'ın bir devlet ve monarşi olarak var olmasını sağladı.

Bu açıdan Fas çok daha şanssızdı. Dünya haritasında stratejik bir noktada, Afrika'nın kuzeybatı köşesinde yer alan Fas, Fransa, Britanya, Almanya, İspanya ya da donanmasının menziline giren her ülke için uygun bir av olarak görünmekteydi. Monarşinin içeride zayıf olması, onu yabancı devletlerin hırsı karşısında savunmasız hale getirdi ve –özellikle 1906'da ve 1911'de– çeşitli yağmacılar arasındaki çekişmelerden doğan uluslararası bunalım, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasında önemli bir rol oynadı. Fransa ve İspanya, Tanca'daki serbest bir liman aracılığıyla uluslararası (yani Britanya'ya ait) çıkarları gözeterek, bu ülkeyi aralarında paylaştılar. Öte yandan, Fas bağımsızlığını yitirirken, savaşçı Berberi kavimler üzerin-

de sultanın kontrolünün bulunmaması, ülkenin Fransızlar, hatta daha çok İspanyollar tarafından fiilen işgalini zorlaştıracak ve geciktirecekti.

III

Büyük Çin ve Osmanlı imparatorluklarının içeride yaşadıkları bunalımlar, hem daha eski, hem daha derindi. Çin İmparatorluğu, ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren büyük toplumsal bunalımlarla sarsılmıştı (bkz: *Sermaye Çağı*). Taiping'in yarattığı devrimci tehditin üstesinden ancak, imparatorluğun merkezi idaresinin gücünü neredeyse yok etme ve bu imparatorluğu, extra-teritoryal adacıklar kuran ve imparatorluğun başlıca mali kaynağı durumundaki Çin gümrük idaresini neredeyse eline geçiren yabancıların insafına bırakma pahasına gelinebildi. İmparatorluğun dışından çok içinden korkan dul imparatoriçe Tzu-hsi'nin (1835-1908) yönetimi altındaki güçten düşmüş imparatorluğun, emperyalizmin top yekun saldırıları karşısında yeryüzünden silinmesi mukadderdi. Rusya, 1894-5 yıllarında kazandığı bir savaşın ardından (daha sonra Japonya tarafından çıkartılacağı) Mançurya'ya girerek Tayvan'ı ve Kore'yi Çin'den ayırdı. Daha fazlasını istiyordu. Bu sırada İngilizler, sömürgeleri Hong Kong'u genişlettiler ve ellerindeki Hint imparatorluğuna bağlı bir ülke olarak gördükleri Tibet'i fiilen ayırdılar; Almanya, Kuzey Çin'de üs olarak kullanmak üzere toprak kopardı; Fransızlar, (Çin'den aldıkları) kendilerine bağlı Hindiçini imparatorluğuna komşu ülkelerde nüfuz kullandılar ve güneydeki pozisyonlarını geliştirdiler; güçsüz Portekiz bile, Makao'yu teslim aldı (1887). Britanya, Fransa, Rusya, İtalya, Almanya, ABD ve Japonya'nın, birlikte, Boxer Ayaklanması'nı bastırma bahanesiyle 1900'de Pekin'i işgal etmelerinde ve yağmalamalarında olduğu gibi, kurtlar, avları karşısında aralarında anlaşmaya hazırdılar, fakat bu uçsuz bucaksız leşi nasıl paylaşacaklarına karar verememişlerdi. Dahası, daha yeni emperyal güçlerden biri olan ve uzun zamandır kendi çıkar alanı olan Batı Pasifik'te öne çıkmaya başlayan ABD, Çin'in 'açık kapı' olmasında, yani yağmada eski emperyalistler kadar hakkı olduğunda ısrarlıydı. Fas'ta olduğu gibi, Çin İmparatorluğu'nun çürüyen bedeni üzerinde Pasifik'te yürütülen bu çekişmelerin de Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasında payı olmuştur. Daha dolaysız sonuçları açısından ise, bu çekişmeler, hem Çin'in biçimsel olarak bağımsız kalmasını sağladı, hem de dünyanın yaşayan en eski siyasi varlığının nihai çöküşüne neden oldu.

Çin'de direnen başlıca üç güç vardı. Birincisi; ancak batı (veya belki daha kesin bir ifadeyle, batıdan esinlenen Japon) modeline göre gerçek-

leştirilecek bir modernleşmenin Çin'i kurtarabileceğini açıkça kabul eden saray erkânı ve Konfüçyüsçü yüksek devlet memurlarıydı. Fakat bu, temsil ettikleri ahlaki ve siyasi sistemin yıkılması anlamına gelebilirdi. Muhafazakârların öncülük ettiği reform, saray entrikalarıyla ve bölünmeleriyle engellenmemiş, teknik bilgisizlikle zayıflatılmamış ve birkaç yılda bir tekrar eden bir başka yabancı saldırısı yüzünden kazaya uğramamış olsa bile, başarısızlığa mahkûmdu. İkincisi, muhalif ideolojilerle dolu gizli cemiyetler, eski ve güçlü halk ayaklanması geleneği, her zamanki gücünü korumaktaydı. Gerçekten de, Taiping isyanının yenilgiyle sonuçlanmasına karşın, (görevi bunları önlemek olan bir imparatorluğun fiyaskosu anlamına gelen) 1870'lerin sonundaki kıtlık ve Sarı Irmak'ın taşması yüzünden Kuzey Çin'de 9-13 milyon kişi açlıktan öldüğünde, her şey bu geleneği güçlendirmek üzere birleşti. Beyaz Nilüfer olarak bilinen Budacı büyük ve eski bir gizli cemiyetin bir kolu olan Adalet ve Birlik için Yumruk-dövüşçüleri örgütünün öncülük yaptığı 1900'deki Boxer Ayaklanması, gerçekten bir kitle hareketiydi. Ne var ki, bu ayaklanmaların keskin ucunu, malum nedenlerle, militan bir tarzda yabancı düşmanlığı ve modern karşıtlığı oluşturmaktaydı. Yabancıları, Hıristiyanlığı ve makineleri hedef aldılar. Çin devrimine bir güç katmakla birlikte, bu devrime ne bir program, ne de perspektif sunabildiler.

Böyle bir dönüşüm için gerekli olan alt yapı, (henüz dar ve istikrarsız olmakla birlikte) iş yaşamının ve ticaretin her zaman önem taşıdığı ve emperyalizmin yerli burjuvazinin gelişmesine temel teşkil ettiği Güney Çin'de vardı yalnızca. Yerel yönetici gruplar, zaten Mançu hanedanından sessiz sedasız uzaklaşmışlardı ve eski gizli muhalif cemiyetler, yalnızca burada Çin'in yenilenmesine yönelik modern ve somut bir programla ittifak yaptılar, hatta bu programın gerçekleşmesinde çıkarları vardı. Gizli cemiyetlerle, aralarından devrimin ilk evresinin başlıca esinleyicisi olarak Sun Yat-sen'i (1866-1925) çıkartacak olan güneydeki genç cumhuriyetçi devrimciler hareketi arasındaki ilişkiler, fazlasıyla tartışmalı ve bir ölçüde belirsiz olmakla birlikte, hiç kuşkusuz yakın ve önemliydi (Hatta, ajitasyonlarında üs olarak kullandıkları Japonya'daki Çinli cumhuriyetçiler, Yokohama'da özel bir Triadlar locası bile kurdular).[6] Her ikisi de, Mançu hanedanına karşı –Triadlar kendilerini hâlâ eski Ming hanedanının (1368-1644) ihyasına adamışlardı– köklü bir muhalefeti; geleneksel yabancı düşmanlığının ya da batının devrimci ideolojisinden ödünç alınan modern milliyetçiliğin jargonuyla formüle edilebilecek emperyalizme karşı bir nefreti; ve cumhuriyetçilerin, eski hanedan karşıtı ayaklanma tonundan modern batılı devrim tonuna transpoze ettikleri bir toplumsal devrim

kavramını paylaşmaktaydı. Sun'un ünlü 'üç ilke'si (milliyetçilik, cumhuriyetçilik ve sosyalizm –ya da daha kesin bir ifadeyle tarım reformu–), batıdan, özellikle John Stuart Mill'den türetilmiş terimlerle formüle edilebilirdi; fakat (misyonerler tarafından eğitilmiş ve çok gezmiş bir hekim olarak) onun batılı arka planına sahip olmayan bir Çinli bile, bu ilkelerin, malum Mançu karşıtı düşüncelerin mantıksal bir uzantısı olduklarını görebiliyordu. Ve bir avuç cumhuriyetçi kentli aydın için bu gizli cemiyetler, kentteki, özellikle de kırsal alandaki kitlelere ulaşmak için önemliydi. Sun Yat-sen'in hareketinin, ilk kez ulusal amaçlarla siyasal anlamda harekete geçireceği deniz aşırı yerlerdeki Çinli göçmen topluluklarından destek görmesinde muhtemelen bu cemiyetlerin de rolü oldu.

Bununla birlikte, (komünistlerin de sonradan anlayacakları gibi) gizli cemiyetlerin yeni bir Çin için en iyi temeli oluşturması hayli zordu. Öte yandan, güney kıyılarındaki batılılaşmış veya yarı batılılaşmış radikal aydınlar da, iktidarı almak için henüz yeterince kalabalık, etkili ve örgütlenmiş değillerdi. Esinlendikleri batılı liberal modellerde de, imparatorluğu yönetmenin bir reçetesi yoktu. İmparatorluk, askeri isyan, cumhuriyetçi ayaklanma, *gentry*'nin imparatora bağlılığını geri çekmesi ve halk ya da gizli cemiyet isyanının bütün unsarlarını içinde taşıyan (güneyden ve merkezden yükselen) bir ayaklanma karşısında 1911'de yıkıldı. Ancak, fiiliyatta imparatorluğun yerini zamanla yeni bir rejim değil, esas olarak askeri kontrol altında bulunan, istikrarsız ve kaypak bölgesel iktidar yapılarından ('savaş lordları'ndan) oluşan bir yığın aldı. Çin'de yaklaşık kırk yıl boyunca –Komünist Parti'nin 1949'daki zaferine kadar– istikrarlı yeni bir ulusal rejim ortaya çıkmayacaktı.

IV

Bütün öteki eski imparatorlukların tersine, büyük devletlerin ordularına bile zor anlar yaşatacak askeri bir gücü hâlâ elinde tutuyor olmasına karşın, Osmanlı İmparatorluğu, uzun zamandır ufalanmaktaydı. Onyedinci yüzyılın sonundan itibaren kuzey sınırları, Rus ve Habsburg imparatorluklarının ilerlemesi karşısında Balkan yarımadasına ve Transkafkasya'ya gerilemişti. Balkanlardaki Hıristiyan uyruklar için için kaynamaktaydı; ve rakip büyük güçlerin teşviki ve yardımıyla Balkanların büyük bölümü, Osmanlı ülkesinden kalanları kemiren, aşındıran az çok bağımsız devletler toplamına dönüşmüştü çoktandır. İmparatorluğun Kuzey Afrika ve Orta Doğu'daki daha uzak bölgelerinin çoğu, uzun zamandır Osmanlının etkili, düzenli yönetimi altında değildi. Buraları, resmen olmasa da, İngiliz

ve Fransız emperyalistlerin eline geçti. 1900'e gelindiğinde, Fransızların üzerinde hak iddia ettikleri Lübnan'ın kuzeyinden itibaren Suriye ile, petrol veya ticari değere sahip herhangi bir şey henüz keşfedilmemiş olduğundan, yerel kabile reislerinin ve Bedevi vaizlerin İslamı yeniden canlandırma hareketlerinin çekişmelerine terk edilebilecek Arap yarımadasının büyük bölümü hariç, Mısır'ın ve Sudan'ın batı sınırlarından İran Körfezi'ne kadar olan her yerin İngiliz egemenliğine ya da nüfuz alanına gireceği çok açıktı. Gerçekten de, 1914'e gelindiğinde, Türkiye hemen hemen tamamen Avrupa'dan silinmiş ve Afrika'dan tümüyle çıkartılmıştı; yalnızca Orta Doğu'da, dünya savaşıyla son bulacak zayıf bir imparatorluk olarak varlığını sürdürüyordu. Yine de Türkiye, İran ve Çin'den farklı olarak, çökmekte olan imparatorluğun yerine koyabileceği dolaysız potansiyel bir alternatife sahipti: Küçük Asya'da, ondokuzuncu yüzyıl batı modeline göre 'ulus–devlet'vari bir şeyin temelini kurabilecek etnik ve dilsel açıdan Müslüman Türk olan insanlardan oluşan geniş bir blok.

İmparatorluğun modernleşmesi için yine imparatorluk tarafından başlatılan gönülsüz girişimler –ki en sonuncusu 1870'lerdeydi– sonuçsuz kaldığından, onu devrim yoluyla canlandırmaya koyulan ve bunda hukuk ve gazetecilik gibi yeni dünyevi meslek* üyelerinden destek gören batılılaşmış subayların ve devlet memurlarının kafasında başlangıçta böyle bir şey bulunmadığı kesindi. Daha çok (1890'larda kurulan) Jön Türkler olarak bilinen ve [1905] Rus Devrimi'nin ardından 1908'de iktidarı alan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hedefi, onsekizinci yüzyıl (Fransız) Aydınlanmasının laik doğruları temelinde etnik, dilsel ve dini ayrılıkları yatay kesen bir tüm-Osmanlı vatanseverliğini yerleştirmekti. Baş tacı ettikleri Aydınlanma yorumunun esin kaynağı, bilime ve modernleşmenin kaçınılmazlığına olan tutkulu inancını, dinin laik bir muadili, demokratik olmayan ilerleme (pozitivist düsturu anacak olursak, 'düzen ve ilerleme') ve yukarıdan gerçekleştirilen planlı toplumsal mühendislikle birleştiren August Comte'un pozitivizmiydi. Malum nedenlerle bu ideoloji, geri, geleneksel ülkelerdeki, bu ülkeleri var güçleriyle yirminci yüzyıla tutturmaya çalışan iktidardaki küçük modernleşmeci bir seçkin gruba çekici geldi. Bu ideoloji, Avrupa dışındaki ülkelerde, ondokuzuncu yüzyılın son kısmında olduğu kadar etkili olmamıştır hiçbir zaman.

Bu açıdan, diğerlerinde olduğu gibi, 1908'deki Türk devrimi de başarısız oldu. Aslında devrim, bir yandan (toplumun işleri, dinamik ve

* İslam hukuku, yasa konusunda özel bir meslek gerektirmemekteydi. 1875-1900 arasında okuryazarlık üç kat arttı, böylelikle daha fazla sayıda dergi için bir piyasa oluştu.

kendi kendini düzenleyen bir kapitalist ekonominin gizli ellerinde bulunduğundan hükümetlerin gerçekte çok fazla hükümet etmelerinin beklenmediği burjuva ülkelere göre tasarlanmış olan) klasik liberal bir anayasayı, çok partili parlamenter sistemi ve diğerlerini devletin sırtına yüklerken, Türk İmparatorluğu'ndan geriye kalanların da çöküşünü hızlandırdı. Aynı zamanda, Jön Türk rejiminin, Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'yi yenilen taraf konumuna sokacak olan imparatorluğun Almanya'yla olan ekonomik ve askeri bağlılığını sürdürmesi, kendileri için ölümcül olacaktı.

O nedenle Türk modernleşmesi, liberal-parlamenter bir çerçeveden askeri-diktatoryal bir çerçeveye; halkın laik-emperyal siyasi bağlılığını sağlama umudundan, katıksız bir Türk milliyetçiliği gerçekliğine kaydı. Grup bağlılıklarını daha fazla görmezden gelemeyen ya da Türk olmayan topluluklara egemen olamayan Türkiye, tercihini, 1915'ten sonra *en bloc* [bütün olarak] sürülemeyecek ya da katledilemeyecek olan Rumların, Ermenilerin, Kürtlerin ve diğerlerinin zorla asimile edilmesi anlamına gelen, etnik açıdan türdeş bir millet yönünde kullanacaktı. Hatta etnik-dilsel bir Türk milliyetçiliği, Batı ve Orta Asya'nın (esas olarak Rusya'da) çeşitli Türk dillerini konuşan ve Türkiye'nin büyük bir 'Pan–Turan' birliği içinde bir araya getirmeye yazgılı olduğu insanların yaşadığı büyük bir bölümüne ilişkin, laik milliyetçi bir temelde emperyal hayaller beslemesine olanak verdi. Böylelikle Jön Türkler'in içindeki denge, batılılaşmacı ve ulus ötesici modernleşmecilerden, batılılaşmacı olmakla birlikte (milli şair ve ideolog Ziya Gökalp [1876-1924] gibi) etnik, hatta ırkçı yanı güçlü modernleşmecilere kaydı. İmparatorluğun fiilen ortadan kalkmasıyla başlayan gerçek Türk devrimi, 1918'den sonra bu tür himayeler altında gerçekleşti. Fakat, bu devrimin içeriği, Jön Türklerin hedefleri içinde örtük olarak zaten mevcuttu.

Demek ki, İran'ın ve Çin'in tersine Türkiye, yalnızca eski bir rejimi tasfiye etmekle kalmadı, oldukça kısa bir sürede yeni birini kurmak üzere harekete geçti. Türk Devrimi, (gelenek karşısında ilerlemeye ve aydınlanmaya, liberal müzakereleri dert etmeyen bir tür popülizme ve 'gelişme'ye tutkuyla bağlı) dönemin Üçüncü Dünyası'nın modernleşmeci rejimlerinin belki de ilkini başlattı. Devrimci bir orta sınıf ya da daha doğrusu devrimci hiçbir sınıf olmadığından, bu işi aydınlar, özellikle –savaştan sonra– askerler üstlenecekti. Sert ve başarılı bir general olan önderleri Kemal Atatürk, Jön Türklerin modernleşme programını katı biçimde uygulayacaktı: Cumhuriyet ilan edildi; İslam, bir devlet dini olmaktan çıkarıldı; Arap alfabesinin yerine Latin alfabesi getirildi; kadınlar çarşaftan çıkarıldı ve okula gönderildi; ve Türk erkeklerinin, gerektiğinde aske-

ri güç kullanılarak, sarık yerine melon şapka veya başka bir batılı şapka giymesi sağlandı. Türk Devrimi'nin özellikle ekonomide kendini gösteren zayıflığı, büyük bir kitle oluşturan Türk köylülüğüne kendini kabul ettirememesinde ya da tarım toplumu yapısını değiştirememesinde yatmaktadır. Bununla birlikte, 1914'ten önce gözlerini Türk Devrimi'nin dolaysız uluslararası sonuçlarına –imparatorluğun çökmesine ve bunun Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasındaki payına–, 1917'den sonra da çok daha büyük bir devrim olan Rus Devrimi'ne dikmiş olan tarihçiler tarafından yeterince hakkı verilmemiş olmasına rağmen, bu devrimin tarihsel içerimleri büyüktü. Bu olaylar, malum nedenlerle, bu dönemde Türklerin kaydettiği gelişmeleri gölgede bırakmıştır.

V

Zamanın daha da gözardı edilmiş bir devrimi, 1910'da Meksika'da başladı. Kısmen Orta Amerika'nın diplomatik açıdan Washington'un özel arka bahçesi olması ("Zavallı Meksika", demişti devrilmiş diktatörü, "Tanrıya çok uzak, ABD'ye çok yakın") ve başlangıçta devrimin içerimlerinin tamamen belirsiz olması nedeniyle Birleşik Devletler dışında yabancıların dikkatini hemen hiç çekmedi. Genellikle 'devrim' olarak bilinen olaylar kategorisinin bugün bile en büyüğünü oluşturan ondokuzuncu yüzyıl Latin Amerikası'ndaki şiddete dayalı diğer 114 hükümet değişikliğiyle bu devrim arasında kendini hemen ele veren belirgin bir ayrım yok gibi görünmektedir.[7] Dahası, Üçüncü Dünya'nın bir köylü ülkesinde türünün ilki olan Meksika Devrimi, büyük bir toplumsal ayaklanma olarak ortaya çıktığında, yine Rusya'daki olayların gölgesinde kalacaktı.

Yine de Meksika Devrimi önemlidir; çünkü, doğrudan imparatorluk dünyasındaki çelişkilerden doğdu ve emekçi kitlelerin büyük bir rol oynadığı sömürge dünyasındaki ve bağımlı dünyadaki büyük devrimlerin ilkiydi. O sıralarda, henüz emperyalizmin egemenliğine ciddi bir tehdit oluşturmuyor gibi görünseler de, ileride sömürge kurtuluş hareketleri adı verilecek olan anti-emperyalist hareketler, merkezdeki eski ve yeni sömürge imparatorluklarında boy vermekteydi.

Genel olarak alındığında, sömürge imparatorlukları –yabancı işgalin ilerleyişini şimdilik durdurabilen Afganistan, Fas ve Etiyopya gibi dağlık savaş bölgeleri dışında– hâlâ ele geçirilmeleri kadar kolay denetim altında tutulabilmekteydi. 'Yerli ayaklanmaları', –Alman Güney-Batı Afrikası'ndaki (bugünkü Namibya) Herero'da olduğu gibi– bazen oldukça vahşi biçimde de olsa, fazla sorun yaratmadan bastırılmaktaydı. Toplumsal ve

siyasal olarak daha karmaşık yapıdaki sömürge ülkelerde sömürge karşıtı ya da özerklik yanlısı hareketler gelişmeye başlamakla birlikte, eğitimli ve batılılaşmacı azınlık ile eski gelenekleri savunan yabancı düşmanı kesimler arasında (İran'da olduğu gibi) onları ciddi bir siyasal güç haline getiren ittifakı oluşturmayı genellikle başaramadılar. Her iki grup da, malum nedenlerle birbirine güvenmiyordu ve bu da sömürgeci güçlerin çıkarına oldu. Fransız Cezayiri'nde laik *évolués*, cumhuriyetçi solun Fransızları olmaya çalışırken, direnişin merkezini, çoktandır örgütlenmekte olan Müslüman din adamları (*ulema*) oluşturdu. Himaye altındaki Tunus'da ise, direnişin merkezinde, bir anayasa (Destour) isteyen ve önderi Habib Burgiba'nın 1954'te bağımsız Tunus'un başına geçeceği Neo-Destour Partisi'nin doğrudan atası olan bir parti kuran eğitimli batılılaşmacılar bulunmaktaydı.

Büyük sömürgeci güçler arasında yalnızca en eskisi ve en büyüğü olan Britanya, [sömürgeciliğin] kalıcı olmayacağı konusunda ciddi önseziler taşımaktaydı (bkz: s. 95). Bu ülke, beyaz göçmenlerin yaşadığı sömürgelerin (1907'den itibaren bunlara 'dominyon' adı verildi) neredeyse bağımsız olmalarına rıza göstermişti. Böyle bir şeye karşı çıkılmayacağı için (çetin geçen bir savaşta yenildikten sonra ilhak edilen Boerlerin, cömert bir Liberal anlaşmayla ve Britanya ile beyaz Boerlerin beyaz olmayan çoğunluğa karşı oluşturdukları ortak cepheyle uzlaşır gibi göründükleri Güney Afrika'da bile) sorun yaratması beklenmiyordu. Gerçekten de Güney Afrika, sonrasında Boerlerin bu alt kıtanın yönetimini bir kez daha ellerine geçirdiği iki dünya savaşında da ciddi bir sorun yaratmadı. Britanya'nın bir başka 'beyaz' sömürgesi olan İrlanda ise, Toprak Birliği ve Parnell'li yılların yıkıcı kargaşaları, İrlandalıların kendi aralarındaki siyasi çekişmeler, baskı ve kapsamlı bir toprak reformuyla 1890'dan sonra zararsız hale getirilmiş gibi görünmekle birlikte, bitmeyen bir dert kaynağıydı ve öyle de kaldı. İngiliz parlamentarizminin sorunları, 1910'dan sonra İrlanda meselesini yeniden canlandırdı; fakat, İrlandalı isyancılara destek veren taban öylesine dar ve çürüktü ki, isyancıların bu tabanı genişletme stratejileri, yenilmeye mahkûm bir ayaklanmada şehit olmaktan geçiyordu; böylelikle halkı davalarına kazanabileceklerdi. Tamamen yalnız bir avuç silahlı militanın gerçekleştirdiği küçük bir komplo olan 1916'daki Easter Ayaklanması'ndan sonra gerçekten de böyle oldu. Savaş, çoğu zaman olduğu gibi, istikrarlı görünen siyasi yapıların aslında ne kadar kırılgan olduklarını gösterdi.

Göründüğü kadarıyla, başka hiçbir yerde Britanya'nın egemenliğine yönelik dolaysız bir tehdit söz konusu değildi. Yine de, Britanya'ya bağımlı

ülkelerin hem en eskisinde hem de en yenisinde gerçek bir sömürge kurtuluş hareketi gözle görülür bir şekilde gelişmekteydi. Mısır, 1882'de Arabi Paşa önderliğindeki genç askerlerin isyanının bastırılmasının sonra bile Britanya'nın işgalini hiçbir zaman kabul etmedi. Mısır'ın yönetecisi olan hidiv ve ekonomik faaliyetleri çoktandır dünya pazarıyla bütünleşmiş olan büyük toprak sahibi yerel yönetici sınıf, Britanya 'genel valisi' Lord Cromer'in yönetimini, belirgin bir coşkusuzlukla kabul ettiler. İleride Wafd olarak bilinecek olan özerklik yanlısı hareket/örgüt/parti, şimdiden biçimlenmeye başlamıştı. Britanya'nın bu ülkedeki kontrolü oldukça sıkıydı –gerçekten de 1952'ye kadar böyle sürecekti–; fakat, doğrudan sömürge yönetiminin halkta yarattığı hoşnutsuzluk, savaştan sonra (1922) yerini daha dolaylı bir idare biçimine bırakmasına neden oldu; bu da, idarenin belli ölçülerde Mısırlılaştırılması anlamına geliyordu. Her ikisi de 1921-2 yıllarında kazanılan İrlanda'nın yarı bağımsızlığı ve Mısır'ın yarı özerkliği, imparatorlukların ilk kısmi ricatlarına işaret etmekteydi.

Hindistan'daki kurtuluş hareketiyse çok daha ciddiydi. Neredeyse 300 milyon kişinin yaşadığı bu alt kıtada, Britanya adına burayı yöneten önemli bir eğitimli memurlar kadrosu ve –hem ticari, mali, endüstriyel hem de mesleki– etkili bir burjuvazi, ekonomik sömürüden, siyasi basiretsizlikten ve toplumsal aşağılıktan giderek rahatsızlık duymaya başladılar. Bunun nedenini anlamak için E. M. Forster'in *A Passage to Indiana* kitabını okumak yeterlidir. Özerklik yanlısı bir hareket çoktandır vardı. Bu hareketin, ulusal kurtuluş partisi halini alacak olan başlıca örgütü Hint Ulusal Kongresi (kuruluşu 1885), başlangıçta hem orta sınıfın bu hoşnutsuzluğunu, hem de (örgütü fiilen kuran) Allan Octavian Hume gibi zeki İngiliz idarecilerin, yoğun protestolara kulak vererek tahriki azaltına girişimlerini yansıtmaktaydı. Ancak, yirminci yüzyılın başlarında Kongre, kısmen, gayrı siyasi bir ideoloji gibi görünen teosofi sayesinde, Britanya'nın vesayetinden kurtulmaya başladı. Bu felsefeninin batılı erbapı, doğu gizemciliğinin hayranı olarak, Hindistan'a yakınlık duymaya eğilimliydi; ve eski laik ve eski sosyalist militan Annie Besant gibileri, hiç güçlük çekmeden Hint milliyetçiliğinin savunucusu haline geldiler. Eğitimli Hintliler, daha doğrusu Seylanlılar, batılıların kendi kültürel değerlerini tanımalarını doğal olarak hoş karşıladılar. Ancak Kongre, büyüyen bir güç –ve bu arada, katı bir şekilde laik ve batı zihniyetli– olmakla birlikte, bir seçkinler örgütü olarak kaldı. Buna karşın, geleneksel dine başvurarak eğitimsiz kitleleri seferber etmeye başlayan bir tahrik, Hindistan'ın batısında çoktandır sahnedeydi. Bal Ganghadar Tilak (1856-1920), dış teh-

dite karşı Hinduluğun kutsal ineklerini savundu ve halk arasında belli bir karşılık buldu.

Ayrıca, yirminci yüzyılın başlarında Hint halkını tahrik eylemlerini besleyen çok daha ürkütücü iki fidanlık daha vardı. Güney Afrika'ya göç eden Hintliler, bu bölgedeki ırkçılığa karşı toplu olarak örgütlenmeye başladılar ve bu pasif ya da şiddet içermeyen başarılı kitle direniş hareketinin önde gelen sözcüsü, (görmüş olduğumuz gibi) 1915'te Hindistan'a döndüğünde Hintli kitlelerin ulusal kurtuluş davasına kazandırılmasında başlıca güç olan Gucratlı bir genç avukattı: Gandi (bkz: s. 90-91). Gandi, modern bir politikacının Üçüncü Dünya siyasetinde bir aziz olarak sahip olduğu muazzam rolü keşfetmişti. Aynı zamanda Bengal'de, gelişkin yerli kültürü, geniş bir Hindu orta sınıfı, mütevazı yerlerde çalışan eğitimli geniş bir alt-orta sınıf ve aydınlarıyla, daha radikal bir kurtuluş siyaseti yorumu doğmaktaydı. İngilizlerin, bu büyük eyaleti ağırlıklı olarak Müslüman bölgesi halinde ayırma planı, 1906-9 yıllarında kitlesel ölçekte İngiliz karşıtı bir tahrikin patlak vermesine neden oldu (Ve plandan vazgeçildi). Başından beri Kongre'nin solunda yer alan ve hiçbir zaman onunla tam olarak bütünleşmeyen Bengal milliyetçi hareketi, –bu aşamada– Hinduizme yönelik dinsel ve ideolojik çağrıyı, (İrlandalılar ve Rus Narodnikleri gibi) kendilerine yakın batılı devrimci hareketlerin bilinçli bir taklidiyle birleştirdi. Bu hareket, Hindistan'daki ilk ciddi terör hareketini yarattı –savaşın hemen öncesinde Hindistan'ın kuzeyinde Amerika'dan dönen Pencaplı göçmenlere dayanan ('Ghadr partisi') başka terör hareketleri de olacaktı– ve 1905'e gelindiğinde polis için çoktandır ciddi bir sorun oluşturmaktaydı. Dahası, savaş sırasında Bengal'deki terörist hareketin içinden ilk Hintli komünistler çıkacaktı (örneğin M. N. Roy [1887-1954]).[8] İngilizlerin Hindistan üzerindeki sıkı denetimi devam etmekle birlikte, –yavaş da olsa– tercihan daha ılımlı bir özerkliğe yol açacak biçimde bir tür yetki devrinin kaçınılmaz hale geleceği, akıllı yöneticilere göre şimdiden belliydi. Gerçekten de, bu tür önerilerden ilki, savaş sırasında Londra'dan gelecekti.

Küresel emperyalizmin saldırıya en açık olduğu yerler, resmi olanından çok, gayrı resmi imparatorluğun gri kuşağında ya da İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra 'yeni sömürgecilik' olarak tanımlanacak bölgede bulunmaktaydı. Meksika'nın hem ekonomik hem de siyasi açıdan büyük komşusuna [ABD'ye] bağımlı bir ülke olduğu kesin olmakla birlikte, teknik açıdan kendi kurumlarına sahip ve siyasi kararlarını kendi alan bağımsız, hükümran bir devletti. Hindistan gibi bir sömürge olmaktan çok, İran gibi bir devletti. Üstelik, potansiyel olarak modernleştirici bir güç olduğu sürece,

ekonomik emperyalizm, yerli egemen sınıflar için kabul edilemez bir şey değildi. Çünkü, Latin Amerika'nın her yanında, yerel egemen sınıfları ve seçkinleri oluşturan toprak sahipleri, tüccarlar, girişimciler ve aydınlar, yalnızca geri, güçsüz, itibarsız olduğunu ve kendilerini ayrılmaz bir parçası olarak gördükleri batı uygarlığının kenarında olduğunu bildikleri ülkelerine, tarihsel yazgısını gerçekleştirme şansını verecek olan o ilerlemenin hayalini kurmaktaydılar. İlerleme, Britanya, Fransa ve tabii giderek ABD demekti. Meksika'nın hakim sınıflarının, özellikle komşu ABD ekonomisinin etkisinin güçlü olduğu kuzeydekilerin, –gringo işadamlarının ve politikacıların kaba görgüsüzlüklerini küçümseseler bile– dünya pazarıyla, dolayısıyla ilerlemenin ve bilimin dünyasıyla bütünleşmeye hiçbir itirazları yoktu. Gerçekten de, Meksika'nın en kuzeyindeki eyaletlerin ekonomik açıdan en gelişmiş tarımsal orta sınıflarının reislerinden oluşan 'Sonora çetesi', devrimden sonra ülkede belirleyici siyasi grup olarak ortaya çıkacaktı. Tam tersine, modernleşme önündeki büyük engel, durağan olan ve harekete geçirilmesi de mümkün gözükmeyen, tamamen veya kısmen Yerli ya da kara derili, cehalete, geleneğe ve boş inanca gömülmüş muazzam kırsal nüfustu. Latin Amerikalı yöneticilerin ve aydınların, (Japonya'dakiler gibi) halklarından umudu kestikleri zamanlar bile oldu. Burjuva dünyanın evrensel ırkçılığının etkisiyle (bkz: *Sermaye Çağı*, 14. Bölüm, II), halklarında, (Brezilya'da ve Güney Afrika'nın güney konisinde soy Avrupalı insanların kitleler halinde göç etmesiyle, Japonya'da ise beyazlarla yapılacak kitlesel düzeyde bir melezleştirmeyle) onları ilerlemeye uygun hale getirecek biyolojik bir dönüşüm gerçekleştirmeyi hayal ettiler.

Fazlasıyla Kuzey Amerikalılardan ibaret kalma olasılığı çok yüksek olduğundan, beyazların toplu göçü, Meksikalı yöneticilere özellikle çekici gelmiyordu; ve İspanya'ya karşı verdikleri bağımsızlık savaşı, meşruiyetini, Azteklerle özdeşleştirilen bağımsız ve hayli kurgusal bir İspanyol dönemi öncesi geçmişte arıyordu. O nedenle Meksika'nın modernleşmesi, biyolojik hayalleri başkalarına bırakarak, doğrudan doğruya yabancı yatırımların ve Auguste Comte'un felsefesinin dolayımıyla kâr, bilim ve ilerleme üzerine yoğunlaştı. *Científicos* denilen kesim, kendini yalnızca bu amaçlara adadı. Bu kesimin rakipsiz şefi ve 1870'lerden beri, yani emperyalist dünya ekonomisinin ilk atılımıyla başlayan bütün bir dönem boyunca ülkenin siyasi patronu, Başkan Porfirio Díaz'dı (1830-1915). Aslına bakılırsa, –bazı Meksikalıların buradan sağladığı zenginlikten, özellikle (petrol ve inşaat alanlarında Britanyalı büyük işadamı Weetman Pearson gibi) Avrupalı girişimci grupları birbirlerine ve daha baskın durumdaki Kuzey Amerikalılara karşı

kullanabilecek konumunda bulunanlardan söz etmezsek– onun başkanlığında Meksika ekonomik açıdan etkileyici bir gelişme sergiledi.

Şimdi olduğu gibi o zaman da, Rio Grande ile Panama arasındaki rejimlerin istikrarı, militanlık düzeyinde emperyalist olan ve "Meksika'nın, Amerikan ekonomisine bağımlı bir ekonomi olmaktan başka bir şey olmadığı"[9] görüşündeki Washington'ın iyi niyet yoksunluğunun tehdidi altındaydı. Díaz'ın, Avrupa ve Kuzey Amerika sermayelerini birbirleriyle karşı karşıya getirerek ülkesinin bağımsızlığını koruma gayretleri, onu, sınırın kuzeyinde hiç sevilmeyen biri yaptı. ABD'nin o dönemde Orta Amerika'nın küçük devletlerinde coşkuyla hayata geçirdiği askeri müdahale için ülke oldukça büyüktü; ancak, 1910'a gelindiğinde Washington, (şimdiden önde gelen petrol üreticisi ülkelerden biri olan bu ülkedeki Britanya'nın etkisinden rahatsız olan Standart Oil gibi) Díaz'ın devrilmesine yardımcı olmayı isteyebilecek olanları engellemek gibi bir tutum da sergilemedi. Meksikalı devrimcilerin, kendilerine dostça yaklaşan kuzey sınırından büyük fayda sağladıklarına kuşku yoktur; Díaz ise, askeri bir önder olarak iktidara geldikten sonra –askeri darbelerin, halk ayaklanmalarından daha büyük tehlike oluşturduğunu bildiği için– ordunun körelmesine ve küçülmesine göz yumduğundan, çok daha savunmasız bir konumdaydı. Kendi ordusunun (Latin Amerika'daki çoğu askeri gücün tersine) bastırmakta tamamen aciz kaldığı büyük bir silahlı halk devrimiyle karşı karşıya kalması, onun için bir şanssızlıktı.

Bir halk devrimiyle karşı karşıya kalması, kesinlikle, kendisinin başarıyla nezaret ettiği göz alıcı ekonomik gelişmelerden kaynaklandı. Rejim, işadamı zihniyetli malikâne sahiplerini (*hacendado*lar) kayırmıştı (Dünya çapındaki ekonomik patlamanın ve demiryollarındaki muazzam gelişmenin, eskiden ulaşılması mümkün olmayan toprakları potansiyel hazineye çevirmesinin de bunda büyük etkisi vardı). İspanyol kraliyet yasasının koruması altında bulunan ve bağımsızlık döneminin ilk kuşakları tarafından muhtemelen tahkim edilen ülkenin esas olarak orta ve güney kesimindeki özgür köy toplulukları, bir kuşak içinde sistemli biçimde topraklarından yoksun bırakıldılar. Bunlar, önderini ve sözcüsünü Emiliano Zapata'da (1879-1919) bulan tarım devriminin çekirdeğini oluşturacaklardı. Nitekim, tarımdaki rahatsızlığın en yoğun yaşandığı ve kolayca seferber edilen bölgelerin ikisi –Morelos ve Guerrero eyaletleri–, başkente atla ulaşılabilir bir mesafede, dolayısıyla ulusal meseleleri etkileyecek bir konumdaydı.

Özellikle Apaçi Yerlileri'nin 1885'teki bozgunundan sonra hızla, bir Kızılderili sınırı olmaktan, ABD'nin kendisiyle komşu bölgeleriyle bir

tür ortakyaşam sürdüren, ekonomik açıdan dinamik bir sınır bölgesine dönüşen ikinci bir rahatsızlık alanı da kuzeyde yer alıyordu. Burada, eskiden sınır boylarında Yerlilerle savaşmış –ve şimdi toprakları ellerinden alınmış– olan topluluklardan, yenilgilerinin kızgınlığını içlerinden atamamış Yaqui Yerlileri'nden, yeni ve büyümekte olan orta sınıftan ve boşalmış çiftliklerde ve maden bölgelerinde rastlanan genellikle atlı ve silahlı önemli sayıda başıboş ve mağrur adamlardan oluşan potansiyel olarak yığınla hoşnutsuz insan vardı. Bir haydut, at hırsızı ve nihayet devrimci bir general olan Pancho Villa, bu insanların tipik bir örneğiydi. Ayrıca –belki de Meksika'nın en zengin ailesi olan– Maderolar gibi, merkezi yönetimle veya onun yerel *hacendado*lar arasındaki müttefikleriyle, eyaletlerinin kontrolü için savaşan güçlü ve zengin malikâne sahibi gruplar vardı.

Aslında, potansiyel olarak bu muhalif grupların birçoğu, yoğun yabancı yatırımların gerçekleştirildiği ekonomik büyüme döneminden (Porfiria) sebeplendiler. Onları muhalif yapan, daha doğrusu Başkan Díaz'ın yeniden seçilmesi ya da olası emekliliği halinde sıradan bir siyasi mücadele olarak kalacak şeyi bir devrime döndüren, Meksika ekonomisinin dünya (ya da daha doğrusu ABD) ekonomisiyle giderek artan bütünleşmesiydi muhtemelen. Böyle olduğu için, Amerika'daki 1907-8 ekonomik bunalımının, (doğrudan Meksika'nın iç pazarının çökmesi ve Meksikalı girişimcilerin içine düştüğü mali sıkışıklık, dolaylı olarak da ABD'deki işlerini kaybettikten sonra meteliksiz Meksikalı emekçilerin sel gibi ülkelerine geri dönmesi biçiminde) Meksika üzerinde yıkıcı etkileri oldu. Modern bunalımla eski bunalım çakıştı: Devrevi bunalım ve gıda fiyatlarının yoksulların alım gücünü aşmasına neden olan harap olmuş bir hasat.

Bu koşullarda seçim kampanyası bir deprem halini aldı. Díaz, başlıca rakibi olan Francisco Madero karşısında seçimleri kolaylıkla 'kazandı'; fakat, yenilen adayın başlattığı sıradan bir isyan, herkesi şaşırtacak biçimde, kuzey sınır bölgesinde ve artık kontrolden çıkan isyancı köylülerin merkezinde toplumsal ve siyasal bir ayaklanmaya dönüştü. Díaz düştü. İktidarı, bir süre sonra suikaste kurban gidecek olan Madero aldi. ABD, rakip generaller ve politikacılar arasında, hem yeterince yumuşak başlı ya da ayartılabilir hem de istikrarlı bir düzen kurabilecek birini aradı, fakat bulamadı. Zapata, güneyde kendisini destekleyen köylülere toprak dağıttı; Villa ise, kuzeyde, devrimci ordusunu besleyebilmek için *hacienda*lara el koydu ve yoksulların arasından çıkmış biri olarak kendi başının çaresine bakabileceğini duyurdu. 1914'e gelindiğinde Meksika'da ne ola-

cağı konusunda kimsenin en ufak bir fikri bulunmamakla birlikte, ülkenin bir toplumsal devrimle alt üst olacağı konusunda kuşkuya yer yoktu. Devrim sonrası Meksikası'nın biçimi, 1930'ların sonlarına kadar netlik kazanmayacaktı.

VI

Bazı tarihçilerde, onsekizinci yüzyılın belki de en hızlı gelişen ekonomisine sahip olan Rusya'nın, Birinci Dünya Savaşı olmasaydı devrimden pekala kaçınabileceği ve ilerlemesini sürdürerek gelişkin bir liberal toplum haline gelebileceği yolunda bir görüş vardır. Oysa, dönemin insanlarını bundan daha fazla hayrete düşürecek bir ihtimal daha olamazdı. Devrimin sadece istenir olmakla kalmayıp kaçınılmaz da olduğuna inanılan bir devlet varsa, o da çarın imparatorluğuydu. Devasa, hantal ve etkisiz, ekonomik ve teknolojik açıdan geri, yüzde 80'i köylü, yüzde 1'i kalıtsal soylu 126 milyon insanın yaşadığı (1897) bu ülkenin örgütlenme biçimi, onsekizinci yüzyılın sonuna gelindiğinde, bütün eğitimli Avrupalılara tarih öncesi, yani bürokratik bir otokrasi olarak görünmekteydi. Çarın kulağını çekmek ve devlet makinesini yukarıdan hareket geçirmek dışında, devrimi, devlet politikasını değiştirmenin *tek* yolu haline getiren işte tam da bu gerçekti (Birincisi birçokları için mümkün değildi, üstelik ikincisini de kesinkes garanti etmiyordu). Şu ya da bu biçimde bir değişimin gerekliliği neredeyse evrensel bir şekilde hissedildiğinden, batıda ılımlı muhafazakârlardan aşırı solculara kadar hemen herkes, devrimci olmaya mecburdu. Tek sorun, bu değişimin ne türden olacağıydı.

Kırım Savaşı'ndan (1854-6) sonra çarın hükümetleri, büyük bir devlet ve güç olarak Rusya'nın sahip olduğu konumun, artık ülkenin salt büyüklüğüne, muazzam nüfusuna, dolayısıyla geniş fakat ilkel askeri gücüne emniyetle dayanamayacağını anlamışlardı. Modernleşmesi gerekiyordu. 1861'de serfliğin kaldırılmasıyla –Rusya, Romanya ile birlikte, Avrupa'da serfliğe dayalı tarımın son kalesiydi–, Rus tarımını onsekizinci yüzyıl ölçülerine çekmek amaçlanmıştı; fakat bu reform, ne köylüleri tatmin edebildi (krş: *Sermaye Çağı*, 10. Bölüm, II), ne de tarımı modernleştirdi. Avrupa Rusyası'nda bir dönümden elde edilen tahıl miktarı (1898-1902) 9 kileden azdı; oysa bu rakam ABD'de 14 ve Britanya'da 35.4 idi.[10] Yine de, geniş toprakların ihracata yönelik tahıl üretimine açılması, Rusya'yı dünyanın başlıca tahıl üreticilerinden biri haline getirdi. 1860'ların başlarıyla 1900'lerin başları arasında net tahıl hasadı yüzde 160 oranında artarken, ihracat da, Rus köylülerini, dünya tarımındaki bunalım sırasında

(buğdayda) neredeyse yarı yarıya düşen dünya fiyatlarına daha bağımlı kılma pahasına, beş ile altı kat arasında artış gösterdi.[11]

1891'deki kıtlık belli ölçülerde bir ilginin oluşmasına neden olduysa da, köylülerin kendi köyleri dışında ne yüzlerini gören ne de seslerini duyan olduğundan, neredeyse 100 milyon hoşnutsuz köylüyü yok saymak zor değildi. Ne var ki, bu hoşnutsuzluk, yoksulluk, toprak ihtiyacı, yüksek vergiler ve düşük tahıl fiyatlarıyla yalnızca derinleşmekle kalmadı, kolektif köy toplulukları aracılığıyla önemli potansiyel örgütlenme biçimlerine de sahipti (Serflerin özgürleşmesi, resmen tanınan bu kurumları paradoksal olarak güçlendirdi; bazı bürokratların, toplumsal devrimcilere karşı geleneksel bağların paha biçilmez kalesi olarak gördüğü 1880'lerde ise bu kurumlar daha da güçlendi). Ekonomik liberalizmin karşıt ideolojik sahasında yer alanlarsa, bu kurumların derhal tasfiye edilerek elindeki toprakların özel mülkiyete dönüştürülmesi için baskı yapmaktaydılar. Benzer bir tartışma devrimcileri de ikiye ayırdı. Narodnikler (bkz: *Sermaye Çağı*, 9. Bölüm) ya da Popülistler –Marx'ın biraz ikircilikle de olsa onlara destek verdiğini söylemek gerekir–, devrimcileşmiş bir köylü komününün, Rusya'da, kapitalist gelişmenin dehşetini yaşamadan doğrudan bir sosyalist dönüşüme temel oluşturabileceğini düşündüler. Rus Marksistleri ise, komünün çoktandır birbirine düşman kır burjuvazisi ile proletarya şeklinde bölünmüş olması nedeniyle, bunun artık mümkün olamayacağına inanmaktaydılar. İşçilere inandıklarından, tercihleri bu yönde olacaktı. Her iki tartışmadaki her iki taraf da, Rusya Avrupa'sında komünal toprak kullanımının geçerli olduğu –toprağın komün kararıyla dönemsel olarak yeniden dağıtıldığı– elli eyalette toprağın yüzde 80'ini elinde bulunduran köylü komünlerinin önemine tanıklık etmektedir. Güneyin daha ticarileşmiş bölgelerinde komün gerçekten çözülmekteydi, fakat Marksistlerin düşündüklerinden daha yavaş bir şekilde: Ülkenin orta ve kuzey kesimlerindeyse sapasağlamdı. Güçlerini korudukları yerlerde, devrime olduğu kadar, (farklı koşullarda) çara ve Kutsal Rusya'ya da köyün rızasını dile getiren bir yapı niteliğindeydiler. Aşınmaya uğradıkları yerlerde ise, köylülerin çoğunu militan bir öz savunma içinde biraraya getirdiler. Gerçekte, Marksistlerin öngördüğü 'köyde sınıf savaşımı', (devrimin şansına) *gentry*'ye ve devlete karşı, zengin ya da yoksul *bütün* köylülerin kitlesel bir hareketinin ortaya çıkmasını tehlikeye düşürecek kadar gelişmemişti henüz.

Görüşleri ne olursa olsun, (yasal olsun olmasın) Rusya'nın kamu yaşamında yer alan herkes, çar hükümetinin, tarım reformunu eline yüzüne bulaştırdığı ve köylüleri ihmal ettiği konusunda aynı fikirdeydi. Bu durum, kaynakların tarımsal kesimden devlet destekli yoğun endüstrileşme

hamlesine kaydırıldığı 1890'larda zaten diken üstünde bulunan köylülerin hoşnutsuzluklarını daha da artırdı. Çünkü, Rus vergi gelirlerinin büyük bölümünü kırsal kesim sağlıyordu ve ekonomik modernleşme aracılığıyla çarlık Rusyası'nın gücünü artırma tasarısı açısından yüksek vergiler, yüksek gümrük tarifeleri ve muazzam sermaye ithaliyle birlikte, hayati bir öneme sahipti. Karma özel ve devlet kapitalizmiyle elde edilen sonuçlar göz alıcıydı. Yüzyılın son beş yılında kömür, demir ve çelik üretimi iki katına çıkarken, 1890-1904 arasında demiryollarının uzunluğu (kısmen Trans-Sibirya demiryolunun yapımıyla) ikiye katlandı.[12] Fakat madalyonun öbür yüzünde, çarlık Rusyası kendini, birkaç büyük merkezdeki olağanüstü büyük üretim komplekslerinde yoğunlaşmış, hızla büyüyen bir endüstri proletaryasıyla ve tabii kendini toplumsal devrime adamış bir işçi hareketiyle karşı karşıya buldu.

Hızlı endüstrileşmenin bir üçüncü sonucu, –Polonya, Ukrayna ve (petrol endüstrisi) Azerbaycan'da olduğu gibi– imparatorluğun Büyük Ruslardan oluşmayan batı ve güneysınır bölgelerinde endüstrinin orantısız gelişmesiydi. Üstelik bir de çarlık yönetimi, 1880'lerden itibaren eğitimde sistemli biçimde Ruslaştırma politikası uygulayarak siyasi nüfuzunu güçlendirme gayretine girince, hem toplumsal hem de ulusal gerilimler yoğunlaştı. Yeni sosyal demokrat (Marksist) hareketin, Çarlık İmparatorluğu'nda siyasi hareketlilik içine girmiş birkaç azınlık halkın (belki de çoğunun) arasında *de facto* 'ulusal' parti haline gelmesi (bkz: s. 180), toplumsal hoşnutsuzluklarla ulusal hoşnutsuzlukların birleştiğinin göstergesidir. Tarihsel açıdan, bir Gürcünün (Stalin), devrimden geçmiş Rusya'nın yöneticisi olması, bir Korsikalının (Napoleon) devrimden geçmiş Fransa'nın yöneticisi olmasından daha küçük bir rastlantıydı.

1830'dan beri bütün Avrupalı liberaller, –1863 ayaklanmasının yenilgisinden sonra burada devrimci milliyetçiliğin izine rastlamak pek mümkün olmasa da– Polonya'nın, bu bölünmüş ülkenin çok büyük bir bölümünü işgal altında tutan çarlık hükümetine karşı verdiği, *gentry*e dayanan ulusal kurtuluş hareketine aşinaydı ve yakınlık duyuyordu.* Yine, yaklaşık 1870'ten itibaren bu liberaller, 'bütün Rusların otokratı' tarafından yönetilen bu imparatorluğun tam da kalbinde bir devrimin yaklaşmakta olduğu düşüncesini kanıksamışlardı ve bu yeni fikire destek veriyorlardı. Çünkü,

* Rusya'nın ilhak ettiği bölgeler, Polonya'nın çekirdeğini oluşturmaktaydı. Aynı zamanda Polonyalı milliyetçiler, Almanya'nın ilhak ettiği bölgede de azınlık olmanın getirdiği güçsüz konuma karşı direndiler; ancak Avusturya'ya ait kısımda, barındırdığı milliyetler arasında siyasi bir denge oluşturmak için Polonyalıların desteğine ihtiyaç duyan Habsburg monarşisiyle oldukça rahat uzlaştılar.

hem bizzat çarlık içte ve dışta zayıflık alametleri gösteriyordu, hem de, başlangıçta neredeyse bütün üyelerini 'entelijensiya' denilen kesimden –asillerin ve *gentry*nin oğullarından ve (daha önce görülmemiş ölçüde) kızlarından, ilk kez aralarında yüksek oranda Yahudinin bulunduğu orta ve diğer eğitimli tabakalardan– devşiren gözle görülür şekilde devrimci bir hareket ortaya çıkmıştı. Entelijensiyanın ilk kuşağı esas olarak Narodnik'ti (Popülistler) (krş: *Sermaye Çağı*, 9. Bölüm); kendilerine aldırmayan köylülüğe bel bağlamışlardı. Daha çok dar grup terörizmi alanında başarılıydılar (1881'de çar II. Alexander'a karşı başarılı bir suikastte bulunmuşlardı). Terörizm, çarlığı anlamlı ölçülerde zayıflatamadıysa da, Rus devrimci hareketine yüksek bir uluslararası profil kazandırdı ve sonunda Rus devriminin gerekliliği ve kaçınılmazlığı konusunda (aşırı sağ dışında) neredeyse evrensel bir mutabakatın billurlaşmasına katkısı oldu.

1900'lerin başlarında 'Sosyal Devrimci' parti adıyla yeniden canlandılarsa da (fakat, bu kez köyler onlara kulak vermeye hazırdı), Narodnikler, 1881'de dağıtıldılar ve yok edildiler. Bu kez gizli polisin de içine sızdığı terörist kanatlarını yeniden harekete geçirmekle birlikte,* solun kırsal kesimdeki başlıca partisi olacaklardı. Türü ne olursa olsun Rusya'da devrim isteyen herkes gibi onlar da, batıdan aldıkları uygun kuramların, dolayısıyla toplumsal devrimin en güçlü ve Birinci Enternasyonal sayesinde ünlü olan kuramcısı Karl Marx'ın gayretli öğrencileriydiler. Rusya'da, aksi halde liberal olacak insanlar bile, batılı liberal çözümlerin toplumsal ve siyasal açıdan inandırıcılıktan yoksun olması nedeniyle, 1900'den önce Marksisttiler; çünkü Marksizm, en azından, proletarya tarafından yıkılma sürecinde bulunan kapitalist bir gelişme aşaması öngörmekteydi.

1890'ların sonlarına kadar bir Rus sosyal demokrat partisi şeklinde örgütlenmemiş –ya da daha doğrusu, Enternasyonal'in geniş kanatları altında zaman zaman işbirliği yapsalar da, birbirine rakip sosyal demokrat örgütler toplamı– olsalar da, 1870'lerin Popülizminin yıkıntıları üzerinde yükselen devrimci hareketlerin Marksist olmalarında şaşılacak bir yan yoktur. O dönemde sosyal demokrasi en güçlü desteği hâlâ Yahudi Bund'un (1897) kalesi olan Pale'in kuzeyindeki yoksullaşmış ve proleterleşmiş el zanaatçılarıyla işsizlerden görüyor olsa da, endüstri proletaryasına dayalı bir parti fikrinin o sıralarda gerçekçi bir temeli vardı. Marksist devrimciler arasında sonunda üstünlüğü ele geçiren, yani çara yapılan

* Başındaki polis ajanı Azev (1869-1918), her iki tarafın da güvenini yitirmeden, yoldaşlarını tatmin etmek için yeterince ünlü kişiyi öldürmek ve polisi tatmin etmek için yeterince yoldaşını ele vermek gibi zor bir görevle karşı karşıyaydı.

suikastte yer aldığı için kardeşi idam edilen Lenin'in (V. I. Ulyanov, 1870-1924) önderliğindeki özel bir grubun gelişimini izlemek, adet olmuştur. Bu önemli olmakla birlikte –ki bunda Lenin'in devrimci kuramla uygulamayı birleştirmedeki olağanüstü dehasının da azımsanamayacak bir yeri vardır– üç şeyin akılda tutulması gereklidir. Bolşevikler* Rus sosyal demokrasisi içindeki ve etrafındaki birkaç eğilimden yalnızca bir tanesiydi (Ve ileride imparatorluktaki ulusal temele dayanan öteki sosyalist partilerinden ayrılacaklardı). Örgütlü işçi sınıfı içinde hemen kesinlikle çoğunluğu ele geçirdikleri 1912 yılına kadar, aslında ayrı bir parti haline gelmediler. Üçüncü olarak, diğer ülkelerin sosyalistlerinin ve belki de sıradan Rus işçisinin bakış açısından, sosyalistlerin farklı türleri arasındaki ayrımların anlaşılır bir yanı yoktu veya ikincil görünmekteydi; hepsi de çarlığın düşmanı olarak aynı ölçüde destek ve yakınlık görmeyi hak ediyorlardı. Bolşeviklerle diğerleri arasındaki asıl fark, Lenin'in yoldaşlarının daha iyi örgütlenmiş, daha etkili ve daha güvenilir olmalarıydı.[13]

Köylülerin huzursuzluğu, serfliğin kaldırılmasından sonraki birkaç on yıl içinde yatışmakla birlikte, toplumsal ve siyasal huzursuzluk arttı ve çar hükümetleri için tehlike çanları çalmaya başladı. Çarlık, 1881'den sonraki pogrom dalgalarından da görüleceği gibi, halktan muazzam destek gören kitlesel anti Semitizme engel olmadığı gibi, zaman zaman da cesaretlendirdi (Gerçi, anti Semitizm, Büyük Ruslar arasında, Yahudilerin daha yoğun olarak bulunduğu Ukrayna'da ve Baltık bölgelerinde olduğu kadar destek görmedi). Giderek kötü muamelelere ve ayrımcılığa maruz kalan Yahudiler, devrimci hareketlere daha fazla yöneldiler. Öte yandan, sosyalizmin yarattığı potansiyel tehlikenin farkında olan rejim, iş yasaları üzerine oynadı; hatta 1900'lerin başlarında, kısa süreliğine, polis himayesinde, fiiliyatta gerçek sendikalar haline gelen karşı-sendikalar bile kurdurdu. Aslında, 1905 devrimini hızlandıran etken, bu çevrelerin başını çektiği bir gösterinin katliama dönüşmesi oldu. Ancak, toplumsal rahatsızlığın hızla yükselmekte olduğu, 1900'den itibaren kendini zaten hissettirmekteydi. Uzun zamandır yarı uykuda olan köylü ayaklanmaları, Rostov-na-Don, Odesa ve Bakü'deki (1902-3) genel greve varan işçi örgütlenmesiyle aynı zamanda, 1902'lerden itibaren canlanmaya başladı.

Sallantılı rejimlerin maceracı dış politikalardan kaçınması, akıllıca bir davranış olurdu. Oysa Çarlık Rusyası, bir büyük güç olarak emperyalist işgalde oynaması gerektiğini düşündüğü rolde ısrar ederek, bu tür politi-

* RSDLP'nin ilk kongresinde (1903) geçici bir çoğunluk sağlamaları üzerine bu şekilde adlandırılmışlardır. Rusça'da *bolşe*=çok; *menşe*=az demektir.

kalara daldı. Seçtiği bölge, Uzak Doğu'ydu (Trans-Sibirya demiryolu, büyük ölçüde buraya sızmak için yapılacaktı). Burada Rus yayılmacılığının karşısına Japon yayılmacılığı çıktı ve her iki yayılmacılık da Çin'in zararınaydı. Bu emperyalist serüvenlerde hep olduğu gibi, karanlık girişimcilerin gizli ve kâr vaat eden işleri, durumu daha da karmaşıklaştırdı. Japonya'ya karşı savaşan sadece bahtsız hantal Çin olduğundan, Rusya ilk kez yirminci yüzyılda bu dehşetengiz devleti küçümseyecekti. 1904-5'teki Rus-Japon savaşı, bu savaşta 84.000 Japonun ölmesine ve 143.000'inin yaralanmasına rağmen,[14] Rusya için, çarlığın güçsüzlüğünü iyice ortaya çıkaran hızlı ve küçük düşürücü bir yıkım oldu. 1900'den itibaren siyasi bir muhalefet olarak örgütlenmeye başlayan orta sınıf liberaller bile, toplumsal gösteriler yapmaya cesaret edebildiler. Devrim dalgasının yükseldiğinin bilincinde olan çar, barış görüşmelerine hız verdi. Bu görüşmeler bir sonuca varamadan, Ocak 1905'te devrim patlak verdi.

1905 devrimi, Lenin'in dediği gibi, "proletaryanın araçlarıyla kazanılmış bir burjuva devrimi' idi. Gerçi, hükümete geri adım attıran, daha sonra da, 17 Ekim'de bir tür anayasanın kabul edilmesine yol açan baskıyı gerçekleştiren, işçilerin imparatorluğun başkentinde gerçekleştirdiği toplu grevlerle endüstri kentlerinin çoğunda yapılan dayanışma grevleriyken, "proletaryanın araçları" deyişi belki aşırı bir basitleştirme olmaktadır. Dahası, (arkalarında köy deneyiminin bulunduğuna kuşku olmayan) işçiler, kendiliğinden 'konseyler' (Rusçası: *sovyetler*) halinde biraraya geldiler; bunların arasında 13 Ekim'de kurulan St Petersburg İşçi Temsilcileri Sovyeti, yalnızca bir tür işçi parlamentosu olarak değil, kısa bir süre ulusal başkentte en etkili fiili otorite olarak işlev gördü. Sosyalist partiler, bu tür meclislerin önemini derhal fark ettiler ve bazıları –genç L. B. Troçki'nin (1879-1940) St Petersburg'da yaptığı gibi*– buralarda önemli roller üstlendiler. Çünkü, başkentte ve siyasi açıdan duyarlı diğer merkezlerde yoğunlaşan işçilerin müdahalesi kadar, Kara Toprak bölgesinde, Volga vadisinde ve Ukrayna'nın bazı yerlerinde –1917'de olduğu gibi– kitlesel ölçekte köylü ayaklanmalarının meydana gelmesi ve dramatik yanını, çarlığın direncini kıran *Potemkin* zırhlısında bulan ordudaki parçalanma da hayati önem taşımaktaydı. Devrimci direnişin aynı anda azınlık milliyetler arasında harekete geçmesi de aynı ölçüde önemliydi.

Devrimin 'burjuva' niteliği, veri kabul edilebilirdi ve öyle de oldu. Orta sınıflar ezici oranda devrimin yanında yer almakla kalmamış, (Ekim

* Diğer çok sayıda tanınmış sosyalist sürgündeydi ve o sırada Rusya'ya dönüp etkili eylemlerde bulunmaları mümkün değildi.

1917'dekinin tersine) muazzam sayıda öğrenci de devrim için savaşmak üzere harekete geçmişti; fakat, başarılı olduğu takdirde devrimin *yalnızca*, karakteristik toplumsal ve siyasal özgürlükleriyle, içinde Marksçı sınıf savaşımının sonraki aşamalarının mücadelesinin verileceği, batılı tarzda bir burjuva parlamenter sistemin yerleşmesine yol açabileceği, (neredeyse hiç itirazsız) hem liberaller hem de Marksistler tarafından kabul edilmekteydi. Kısacası, (sırf Rusya'nın çok geri kalmış bir ülke olmasından ötürü bile olsa) sosyalizmin inşasının devrimin acil gündeminde yer almadığı konusunda bir mutabakat vardı. Bu ülke, ne ekonomik ne de toplumsal olarak sosyalizme hazırdı.

Giderek inandırıcılığını yitiren, köylü komünlerinin sosyalist birimlere dönüşme olasılığının hâlâ hayalini kuran Sosyal Devrimciler dışında, bu konuda herkes aynı fikirdeydi (Bu olasılığın ancak, 1905 devriminin yenilgiye uğramasının ardından Rusya'dan Kutsal Topraklar'a göç eden, dünyadaki belki de en az mujik olan mujiklerin, sosyalist-milliyetçi kentli Yahudilerin ürünü olan Filistin'deki kibutzlarda gerçekleşmesi paradoksaldır).

Buna karşın Lenin, Rus kapitalist özel girişimciliğinin, yabancı girişimciler ve devletin öncülüğü olmadan ülkeyi modernleştirmede çok zayıf kalması gibi, Rusya'daki liberal –ya da herhangi bir– burjuvazinin de çardan iktidarı almak için sayısal ve siyasal açıdan çok zayıf kalacağını (çarlık yetkilileri kadar) açıklıkla gördü. Devrim doruk noktasına vardığında bile resmi yetkililer, yalnızca, burjuva-liberal bir anayasanın çok gerisinde –maliye konusunda sınırlı, hükümet ve 'temel yasalar' konusundaysa sıfır yetkisi olan, dolaylı biçimde seçilen parlamentoyu (Duma) aşmayan– siyasal ödünler vermekle yetindiler; ve devrimci çalkantının yatıştığı, seçim bölgelerinin belirli partilere üstünlük sağlayacak şekilde ayarlandığı (ama yine de zararsız bir Duma yaratmanın mümkün olamayacağı) 1907'de, anayasanın büyük bir kısmı yürürlükten kaldırıldı. Elbette otokrasiye dönüş söz konusu değildi; fakat, uygulamada çarlık kendini yeniden kurmuş oldu.

Ancak, 1905'in de ispatladığı gibi, çarlık devrilebilirdi. Baş rakibi olan Menşevikler karşısında Lenin'in konumunun yeniliği, burjuvazinin zayıflığı, hatta yokluğu ortadayken, burjuva devriminin, deyim yerindeyse burjuvazisiz yapılması gerektiğini kabul etmesindeydi. Devrimi, (Lenin'in yirminci yüzyıl siyasetine dehşetengiz katkısı olan) profesyonel devrimcilerden oluşan disiplinli bir öncü partinin önderliğinde örgütlü işçi sınıfı, Rusya'da belirleyici bir siyasi ağırlığa sahip ve devrimci potansiyelini şimdi ispatlamış olan toprağa aç köylülerin desteğini alarak yapacaktı.

Genel konuşursak, 1917'ye kadar Lenin'in görüşü buydu. Burjuvazinin yokluğu ortadayken, işçilerin iktidarı alabilecekleri ve doğrudan toplumsal devrimin bir sonraki evresine geçebilecekleri ('sürekli devrim') fikri, –en azından, o olmadan Rusya'da sosyalist bir rejimin uzun vadede yaşama şansının çok az olduğuna inanılan, batıda bir proleter devrimini ateşlemek için bile olsa– devrim sırasında kısa bir süre taraftar buldu. Lenin, bu olasılığı değerlendirmekle birlikte, yine de uygulanamaz görüp reddetti.

Leninist bakış açısı, işçi sınıfının büyüklüğüne, devrimci bir güç olarak duran köylülüğe –ve elbette aynı zamanda, çarlığın düşmanları oldukları sürece devrimci varlıklar oldukları şüphe götürmeyen ulusal kurtuluş güçlerini seferber etme, onlarla ittifak kurma ya da en azından onları tarafsızlaştırma koşuluna– dayanmaktaydı (Bolşevikler, bütün Rusya çapında ve deyim yerindeyse ulusal bir parti biçiminde örgütlenmekle birlikte, Lenin'in kendi kaderini tayin, hatta Rusya'dan ayrılma hakkı üzerindeki ısrarı, işte bu nedenledir). 1914'ten önceki son yıllarda Rusya, bir başka muazzam endüstrileşme evresine girdiğinden, proletarya da büyümekteydi; ve her zaman Bolşevizmden yana bir eğilim sergilemiş olan, duman, kömür, demir, tekstil ve çamurdan oluşan taşradaki sefil ordugâhları –Donetsk, Urallar, Ivanovo– saymazsak, Moskova ve St Petersburg'daki fabrikalara akan genç köylü göçmenlerin, daha ılımlı Menşeviklerden çok, radikal Bolşevikleri desteklemesi daha olasıydı. 1905 devriminin yenilgisini izleyen birkaç yıllık moralsizlikten sonra, proletarya arasında 1912'den itibaren bir kez daha yeni, büyük bir karışıklık dalgası yükseldi; bu yükseliş, Lena Nehri üzerindeki (İngilizlerin sahibi olduğu) Sibirya'nın hücra altın madenlerinde 200 grevci işçinin katledilmesiyle dramatik bir görünüm kazandı.

Peki, köylüler devrimciliklerini sürdürecekler miydi? Yetenekli ve kararlı bir bakan olan Stolypin önderliğindeki çar hükümetinin 1905 [devrimine] karşı tepkisi, bir yandan tarımdaki üretkenliği artırırken, aynı anda İngiliz 'çitleme hareketi'nin bir tür Rus muadilini içtenlikle ve gözü kapalı yaratmaya girişen önemli, muhafazakâr bir köylü kitlesi yaratmak oldu. Köylü komünü, ticari zihniyetli girişimci büyük köylülerin –'kulaklar'ın– yararına, sistemli olarak özel arazilere bölünecekti. Eğer Stolypin 'güçlüler ve kanaatkârlar' üzerine girdiği bahsi kazansaydı, köy zenginleriyle toprak yoksulları arasındaki toplumsal kutuplaşma, Lenin'in belirttiği kırsal kesimde sınıf farklılaşması gerçekten oluşabilirdi; fakat, gerçek manzarayla yüz yüze gelince, siyasi gerçekliklere her zamanki katı bakışıyla, bunun devrime bir yararının olmayacağını anladı. Stolypin yasalarının uzun vadede beklenen sonuçları verip veremeyeceğini

bilemeyiz. Bu yasalar, daha ticarileşmiş olan güney eyaletlerinde, özellikle Ukrayna'da yaygın bir şekilde, başka yerlerdeyse çok daha az uygulandı.[15] Ancak, Stolypin 1911'de çar hükümetinden tasfiye edildiği, kısa bir süre sonra da suikaste kurban gittiği ve imparatorluğun 1906'da barış içinde geçireceği sadece sekiz yılı kaldığı için, bu, olsa olsa akademik bir sorundur.

Açık olan şudur: 1905 devriminin yenilgisi, çarlığa karşı potansiyel bir 'burjuva' seçeneği yaratamadığı gibi, çarlığa da topu topu altı yıl bir soluk alma süresi bıraktı. 1912-14'e gelindiğinde, ülke yeniden toplumsal karışıklıklarla kaynamaya başladı. Lenin'in kanaatine göre, devrimci durum bir kez daha yaklaşmaktaydı. 1914 yazında devrimin yolu üzerinde yalnızca, –1904-5'dekinin tersine– ne moralsiz, ne de başka bir olumsuzluktan muzdarip, çara sadık güçlü bir bürokrasi, polis ve ordu ile,[16] 1905 yenilgisiyle moralini yitirmiş, us dışılık ve kültürel *avant garde* uğruna siyasi radikalliğinden yüz çevirmiş orta sınıf Rus aydınları durmaktaydı.

Diğer pekçok Avrupa devletinde olduğu gibi, savaşın çıkması, toplumsal ve siyasal harareti yatıştırdı. Harareti dindiğinde, çarlığın akıbetinin yakın olduğu giderek açıklık kazandı. 1917'de de yıkıldı.

1914'e gelindiğinde, devrim, Almanya'dan Çin denizine kadar dünyanın bütün eski imparatorluklarını sallamıştı. Meksika Devrimi'nin, Mısır'daki tahriklerin ve Hindistan'daki ulusal hareketin gösterdiği gibi, devrim, resmi olsun gayrı resmi olsun, emperyalizmin yeni imparatorluklarını da kemirmeye başlıyordu. Bununla beraber, devrimin neticesi henüz hiçbir yerde netlik kazanmamıştı, dolayısıyla Lenin'in "dünya siyasetinin yanıcı maddeleri"ndeki titreşen ateşleri küçümsemek kolaydı. Rus Devrimi'nin –tarihteki ilk– komünist rejime yol açıp açmayacağı ve Fransız Devrimi'nin ondokuzuncu yüzyılın dünya siyasetindeki ana olay olması gibi, yirminci yüzyılın dünya siyasetinde ana olay olup olmayacağı henüz belli değildi.

Yine de, dünyanın geniş toplumsal deprem kuşağındaki bütün indifalar arasında en büyük uluslararası etkiyi, Rusya'da meydana gelecek bir devrimin yaratacağı çoktan belliydi; zira, 1905-6'daki eksik ve geçici bir havale bile çarpıcı ve dolaysız sonuçlar doğurmuştu. Kesin olarak İran ve Türk devrimlerini hızlandırmış, muhtemelen Çin devrimine ivme kazandırmış ve Avusturya imparatorunu evrensel oy hakkını tanımaya sevk ederek Habsburg İmparatorluğu'nun sorunlu siyasi yaşamında bir dönüşüme yol açmış, hatta onu daha da istikrarsızlaştırmıştı. Çünkü Rusya, bir 'büyük güç', Avrupa merkezli uluslararası sistemin beş kilit taşından biri ve – yalnızca ülke topraklarını hesaba katacak olursak– fersah fersah daha büyük, en kalabalık ve en fazla doğal kaynağa sahip ülkeydi. Böyle bir

devlette meydana gelecek toplumsal bir devrimin dünya ölçeğinde bir etki yaratması muhakkaktı; Fransız devrimini, onsekizinci yüzyıl sonlarında gerçekleşen onca devrim arasında en fazla uluslararası öneme sahip devrim yapan da kesinlikle aynı nedenlerdi.

Fakat, Rusya'da bir devrimin potansiyel yankıları, 1789'unkinden çok daha geniş olacaktı. Pasifik'ten Almanya'ya uzanan bir imparatorluğun salt fiziksel büyüklüğü ve çok uluslu yapısı, yıkılması halinde, daha marjinal ya da Avrupa veya Asya'ya sıkışmış bir devlete göre çok daha fazla ülkeyi etkileyeceği anlamına gelmekteydi. Yine, Rusya'nın bir ayağının fatihler (gelişmişler) öteki ayağının kurbanlar (geri kalmışlar) dünyasında olması gibi hayati öneme sahip bir gerçek, Rus devriminin her iki dünyada da çok geniş yankı bulmasına neden oldu. Rusya, hem büyük bir endüstri ülkesiydi, hem de teknolojik açıdan bir ortaçağ köylü ekonomisine sahipti; hem bir emperyal güçtü, hem de bir yarı sömürgeydi; hem zihinsel ve kültürel başarılarıyla batı dünyasının en gelişmiş kültürlerini ve zekâlarını bile yaya bırakan bir toplumdu, hem de 1904-5'te Japonlara tutsak olan Rus köylü askerlerinin, Japonların modernliği karşısında ağzı açık kalan bir toplum. Kısacası, Rusya'da gerçekleşecek bir devrimin, Almanya'da ve Çin'de, batılı işçi önderlerini de doğulu devrimcileri de aynı anda ilgilendirmesi mümkündü.

Çarlık Rusyası, İmparatorluk Çağı'nda dünyadaki bütün çelişkilere örnek oluşturmaktaydı. Avrupa'nın gittikçe daha fazla beklediği ve önleyemeyeceği dünya savaşı, bütün bu çelişkileri aynı anda infilâk ettirecekti.

13
Barıştan Savaşa

[27 Mart 1900'deki] görüşmelerde ... dünya politikası [sözünden], yalnızca, endüstrimizin, ticaretimizin, emek gücümüzün, insanlarımızın faaliyet ve zekâlarının gelişmesinin getirdiği görevlerin desteklenmesini ve ilerletilmesini anladığımı ifade etmiştim. Saldırgan bir yayılma politikası izlemeye niyetimiz yoktu. Biz sadece, olayların doğal seyri içinde dünyanın dört bir yanında elde ettiğimiz yaşamsal çıkarları korumak istedik.

Alman şansölyesi von Bülow, 1900[1]

Bir kadının, cepheye giden oğlunu kaybedeceği kesin değildir; aslında kömür madeni ve tren istasyonları, kışladan daha tehlikeli yerlerdir.

Bernard Shaw, 1902[2]

Savaşı –dünyanın bu tek temizleyicisini–, militarizmi, vatanseverliği, ilk kez özgürlüğü getirenlerin yıkma jestini, uğrunda ölmeye değer güzel düşünceleri yüceltip kadınları küçümseyeceğiz.

F. T. Marinetti, 1909[3]

I

1914 Ağustosu'ndan itibaren Avrupalılar savaş hayaletiyle yatıp kalkmaya başladılar. Bu kıtada, bu satırların yazıldığı sırada yaşı yetmişin üzerinde olanların çoğu, iki savaşın en azından bir bölümünü yaşamıştır; İsveçliler, İsviçreliler, Güney İrlandalılar ve Portekizliler dışında, yaşı ellinin üzerinde olanlar, en azından bir savaşın bir bölümünü yaşamışlardır. Hatta 1945'ten, Avrupa'da silahların sustuğu günden sonra doğanlar bile, dışarıda, dünyanın herhangi bir yerinde savaşsız geçen bir yılı bile nadiren görmüşlerdir; üstelik bütün yaşamlarını, (hükümetlerinin sözleriyle) ancak karşılıklı imhayı garanti eden sonsuz bir rekabetle uzak tutulan dünya çapında bir üçüncü, nükleer çatışmanın karanlık gölgesi altında geçirdiler. Küresel bir felaketten kaçınılmış olsa bile, böyle bir çağa nasıl barış dönemi diyebiliriz? (Zira 1871-1914 arasında da Avrupa devletleri arasında uzunca bir dönem büyük bir savaş yaşanmamıştı). Çünkü, büyük filozof Thomas Hobbes'un gözlemlediği gibi:

> Savaş, yalnızca muharebeden ya da savaşma ediminden ibaret değildir; rekabeti savaş meydanında sürdürme iradesinin yeterince açık olarak bilindiği bir zamanda da savaş söz konusudur.[4]

Dünyanın 1945'ten beri bu durumda olduğunu kim yadsıyabilir?

Oysa 1914'ten önce böyle değildi: Barış, Avrupalıların normal bulduğu ve beklediği bir şeydi. 1815'ten beri, bütün Avrupa devletlerinin yer aldığı bir savaş olmamıştı. 1871'den beri hiçbir Avrupalı devlet, askerlerine, bir başka benzer devletin askerlerine ateş açma emri vermemişti. Büyük güçler, (bazen düşmanlarının dirençleri konusunda yaptıkları hesap çarşıya uymadıysa da) kurbanlarını zayıfların arasından ve Avrupa dışındaki dünyadan seçtiler (Boerler Britanyalılara, beklenenin çok ötesinde zorluk çıkardılar; Japonlar 1904-5'te Rusya'yı şaşırtıcı bir kolaylıkla bozguna uğratmakla büyük bir güç olduklarını kanıtladılar). Potansiyel kurbanların en yakın ve en büyüğünün toprakları üzerinde, yani uzun zamandır çözülmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nda savaş, Osmanlının uyruğu olan halklar, bağımsız devletler kurmaya veya topraklarını genişletmeye çalıştıkları, bunun için, büyük güçleri de aralarındaki çatışmaların içine çekerek birbirleriyle savaştıkları için, aslında sürekli bir olasılık olarak hep mevcuttu. Balkanlar, Avrupa'nın barut fıçısı olarak bilinmekteydi ve gerçekten de bütün dünyayı etkileyen patlama 1914'te buradan geldi. Fakat 'Doğu Sorunu', uluslararası diplomasi gündeminin bildik bir maddesiydi; yüzyıl boyunca düzenli olarak uluslararası bunalımlara, hatta oldukça önemli uluslararası bir savaşa (Kırım Savaşı) yol açmış olmakla birlikte, hiçbir zaman tamamen kontrolden çıkmamıştı. 1945'ten sonra Orta Doğu'nun tersine Balkanlar, burada yaşamayan Avrupalılar için, Alman çocuk kitabı yazarı Karl May'in veya operetlerin macera öykülerinde geçen dünyaya ait bir yerdi. Ondokuzuncu yüzyılın sonundaki Balkan savaşlarının imgesi, (1908 yılında Viyanalı bir besteci tarafından *The Chocolate Soldier* adıyla) bir müzikale dönüştürülmesi manidar olan Bernard Shaw'un *Arms and the Man* isimli eserindeki imgeydi.

Elbette genel bir Avrupa savaşı olasılığı öngörülmekteydi; ve bu, yalnızca hükümetleri ve onların genel kurmaylarını değil, geniş bir kitlenin de kafasını meşgul etmekteydi. 1870'lerin başlarından itibaren esas olarak Britanya ve Fransa'da olmak üzere kurgu ve fütüroloji, müstakbel bir savaşın gerçekçi olmayan kabataslak bir resmini çizmekteydi. Filozof Nietzsche, çılgınca ve kahince bir biçimde Avrupa'da yükselmekte olan askerleşmeyi selamlar ve "içimizdeki barbara, hatta vahşi hayvana evet diyecek"[5] bir savaşı haber verirken, Friedrich Engels de, çoktan (1880'lerde) bir dünya savaşı ihtimalini ele almıştı. 1890'larda savaş kaygısı, hükümetlerin en şüpheci temsilcileri tarafından düzenlenen uluslararası toplantılar olan –yirmi birincisi 1914 Eylülü'nde Viyana'da yapılacak– Dünya (Evrensel) Barış Konferansı'nın, Nobel Barış ödüllerinin (1897) ve Lahey

Barış Konferansları'nın ilkinin (1899) ve hükümetlerin barış idealine olan kararlı (ancak teorik) bağlılıklarını ifade ettikleri birçok ilk toplantının yapılmasına yol açacak boyuttaydı. 1900'lerde savaş, gözle görülecek kadar yakındı; 1910'lardaysa eli kulağındaydı ve doğal bir şey olarak görülüyordu.

Yine de, savaşın çıkması gerçekten *beklenmiyordu*. 1914 Temmuzu'ndaki uluslararası bunalımın son umutsuz günlerinde bile, devlet adamları ölümcül adımlar atarken bir dünya savaşı başlattıklarına gerçekten inanmıyorlardı. Geçmişte sık sık olduğu gibi, mutlaka bir formül bulunacaktı. Savaşa karşı olanlar da, uzun zamandan beri sözünü ettikleri felaketin şimdi üzerlerinde dolaştığına inanamıyorlardı. Temmuzun sonunda, Avusturya Sırbistan'a savaş ilan ettikten epey *sonra*, uluslararası sosyalizmin önderleri, çok endişeli olmakla birlikte, hâlâ genel bir savaşın olası olmadığına, bunalıma barışçıl bir çözüm bulunabileceğine inanıyorlardı. Habsburg sosyal demokrasisinin başı olan Victor Adler, 29 Temmuz'da "kişisel olarak genel bir savaş olacağına inanmıyorum" demişti.[6] Son dakikada generallerine, Rusya'nın yanı sıra Fransa'ya da saldırmaktan kaçınarak savaşı Doğu Avrupa'yla sınırlandırmanın mümkün olup olmadığını soran ve kendisine ne yazık ki bunun tamamen olanaksız olduğu söylenen İmparator William gibi, istediklerinden değil, yapacak bir şey kalmadığından yıkım makinesinin düğmesine basmak durumunda olanlar bile buna inanmıyordu. Savaş fabrikasını kuran ve şalteri indirenler, çarkların, bu afallamış inanamazlık halini öğütmeye başladığını izler halde buldular kendilerini. 1914'ten sonra doğan birinin, bu tufandan önce, bir dünya savaşının 'gerçekten' çıkmasının olanaksız olduğu inancının, hayatın dokusuna ne denli derinden işlemiş olduğunu tasavvur etmesi çok zordur.

Batılı devletlerin çoğu için ve 1871-1914 döneminin büyük bölümünde, bir Avrupa savaşı, ya tarihsel bir anıydı ya da belirsiz bir gelecekle ilgili olarak yapılan kuramsal bir egzersiz. Bu dönemde bu toplumlarda orduların ana görevi toplumsal nitelikteydi. Zorunlu askerlik, Britanya ve ABD dışında, ciddi birer güç olan bütün devletlerde şimdi (aslında bütün gençlerin askere alınması anlamına gelmemekle birlikte) bir kural halini almıştı. Sosyalist kitle hareketlerinin yükselmesi karşısında, generaller ve politikacılar, zaman zaman potansiyel açıdan devrimci proleterlerin eline silah vermekten ürküyorlardı (Oysa ileride bunun bir yanılgı olduğu anlaşılacaktı). Askerlik yaşamının şereflerinden ziyade kulluğuyla tanışan sıradan erat için orduya katılmak, kızların dillere destan üniforma düşkünlüğü sayesinde daha katlanılabilir hale gelen iki ya da üç yıllık bir

talimin ve zorlu çalışmanın ardından çocukların erkek olmalarını simgeleyen bir geçiş ayini haline geldi. Uzman onbaşılar, çavuşlar içinse, ordu bir işti. Subaylar için, yetişkinlerin oynadığı bir çocuk oyunu, sivillere karşı üstünlüklerinin, erkeksi ihtişamın ve toplumsal statünün simgesiydi. Generaller içinse, her zaman olduğu gibi, askeri şeflerin biyografilerinde örneklerine bol bol rastlanan o siyasi entrikaların ve mesleki kıskançlıkların cirit attığı bir alandı.

Hükümetler ve hakim sınıflar için ordu, yalnızca iç ve dış düşmanlara karşı bir güç değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasal düzenin altını oyan kitle hareketlerine yakınlık duyan (dolayısıyla endişe kaynağı olan) yurttaşların düzene (mümkünse coşkuyla) bağlılıklarını güvence altına almanın bir aracıydı. Askerlik hizmeti, ilkokulla birlikte, doğru toplumsal davranışları aşılamak ve (en az onun kadar önemli) bir köylüyü bir ulusun –vatansever– yurttaşı haline getirmek için devletin elindeki belki de en güçlü mekanizmaydı. Okul ve askerlik hizmeti, İtalyanlara, konuşmayı değilse de resmi 'ulusal' dili anlamayı öğretti; ve ordu, eskiden yoksul güneyin yerel bir yemeği olan spagettiyi, bütün İtalyanlara özgü bir kurum haline getirdi. Toplumsal yurttaşlığa gelince, yurttaşları eğlendirmek, onlara ilham vermek ve vatanla özdeşleşmelerini sağlamak için renkli sokak tiyatrosu niteliğinde askeri gösteriler (geçit törenleri, merasimler, bayraklar ve müzik) düzenlendi. 1871-1914 arasında Avrupa'da yaşayan siviller için ordunun en bildik yönü, muhtemelen onlarsız halka açık parkları ve önemli toplumsal günleri düşünmenin zor olduğu, her yerde hazır ve nazır olan askeri bandolardı.

Askerler, daha nadir olarak da denizciler, (doğal olarak) zaman zaman asıl görevlerini de yerine getirdiler. Kargaşa ve toplumsal bunalım anlarında, protesto gösterilerinin ve asayişsizliğin üzerine salındılar. Hükümetler, özellikle de kamu oyunun ve seçmenlerin üzerine titreyenler, askerleri, kendi yurttaşlarını vurma tehlikesi taşıyan durumlar içine sokmamaya özen gösteriyorlardı: Askerlerin sivillere ateş açması, vahim siyasi sonuçlar yaratabilirdi; üstelik, 1917'de Petrograd'da olduğu gibi, askerlerin bunu yapmayı reddetmeleri daha da vahim olabilirdi. Buna karşın, askerler, bu gibi durumlarda oldukça sık kullanıldılar; Belçika ve Hollanda gibi devrimin eşiğinde olduğuna inanılmayan Orta ve Batı Avrupa devletlerinde bile, olayların asker aracılığıyla bastırılması sırasında verilen kurbanların sayısı hiç de önemsiz değildi. İtalya gibi ülkelerdeyse kurban sayısı çok daha büyük olabilmekteydi.

Askeri birlikler açısından, yurt içindeki olayları bastırmak zararsız bir işti; özellikle sömürgelerde arası sıra patlak veren savaşlar çok daha

tehlikeliydi. Bu tehlikenin, askeri olmaktan çok tıbbi olduğunu belirtmek gerekir. 1898'deki İspanya-Amerika savaşında seferber edilen 274.000 kişilik ABD ordusunun yalnızca 379'u savaşta öldürülmüş, 1600'ü de yaralanmıştı; tropikal hastalıklardan ölenlerin sayısı ise 5000'den fazlaydı. Ele aldığımız dönemde hükümetlerin, sarı hummayı, sıtmayı ve bugün bile 'beyaz adam mezarı' olarak bilinen ülkelerdeki diğer belaları belli ölçülerde kontrol altına almayı sağlayan tıbbi araştırmaları bu denli istekle desteklemelerine şaşmamak gerek. Fransa, 1871-1908 arasında sömürgelerdeki faaliyetleri sırasında yılda ortalama sekiz subay kaybetti; buna, bu otuz yedi yılda 300 subayın neredeyse yarısının öldürüldüğü Tonkin dahildir.[7] Kimse, bu tür seferlerin ciddiyetini küçümsemek istemeyecektir, özellikle de kurbanlar arasındaki kayıpların oranı fazlasıyla yüksek olduğu için. Saldırgan ülkeler için bile bu tür savaşlar, sportif geziler değildi. Britanya, 1899-1902'de Güney Afrika'ya 450.000 adam gönderdi; £220 milyon maliyetle birlikte, bu insanların 29.000'i ya savaşta ya da aldıkları yaralardan, 16.000'i ise hastalıktan öldü. Bunlar hiç de önemsiz rakamlar değildir. Bununla beraber, batılı ülkelerde askerlerin işi, ulaşım alanında (özellikle deniz) ve madenlerde çalışan işçilerin yaptıkları işlere göre çok daha tehlikesizdi. Barış içinde geçen dönemin son üç yılında, her yıl ortalama 1430 İngiliz kömür işçisi ölmekte, ortalama 165.000'i de (ya da işgücünün yüzde 10'undan daha fazlası) yaralanmaktaydı. İngiliz kömür madenlerinde kaza oranı, Belçika ve Avusturya'dakinden daha yüksek olmakla birlikte, Fransa'dakinden biraz daha düşük, Almanya'dakinden yaklaşık yüzde 30 ve ABD'deki oranın üçte birinden daha azdı.[8] Hayati tehlike üniformaya yakın değildi.

Demek ki, Britanya'nın Güney Afrika Savaşı'nı hesaba katmazsak, (1870'lerde Türklerle ciddi boyutlarda savaşa tutuşan ve 1904-5'te Japonlarla feci bir savaşa giren çarlık Rusyası orduları için ve hem Çin'e hem de Rusya'ya karşı başarıyla savaşan Japon orduları için olmasa da) büyük devletlerin askerlerinin ve denizcilerinin yaşamları oldukça huzurluydu. Bu, Avusturya'nın imparatorluk ve kraliyet ordusunun ünlü 91. Alayı'nın ölümsüz eski üyesi, aslan asker Şvayk'ın ([Brecht] tarafından 1911 yılında yaratılmış bir tip) tek bir savaşın bile yer almadığı anılarında ve maceralarında bugün de görülebilir. Doğal olarak genel kurmaylar, işleri bu olduğundan, savaşa hazırlanmaktaydı. Adet olduğu gibi, çoğu, subay yetiştiren okullardaki kumandanların deneyimlerindeki ya da belleklerindeki son büyük savaşın geliştirilmiş bir yorumuna göre hazırlanmaktaydı. 1914'ten önceki yıllarda Fransız müttefikleriyle işbirliği yapmayı kararlaştıran İngiliz generaller için, böyle bir durumda kendilerinden çok daha fazlasının

isteneceği giderek açıklık kazanmakla birlikte, İngilizler, (dünyanın en büyük deniz gücü olduklarından, doğal olarak) bir kara savaşına ancak sınırlı olarak katılmaya hazırdılar. Fakat, genel olarak bakıldığında, generallerin –hatta teknik açıdan daha açık fikirli olan bazı amirallerin– anlamakta zorlandıkları askeri teknolojideki gelişmeler yüzünden savaş koşullarında ortaya çıkan dehşetengiz dönüşümleri önceden görenler, daha çok sivillerdi. Eski bir amatör asker olan Friedrich Engels, sık sık bu insanların kütlüklerine dikkat çekti; fakat, dayanılmaz ekonomik ve insani maliyetleriyle savaşan ülkeleri bitap düşürecek ya da toplumsal devrime sürükleyecek uzatmalı bir çatışmaya yol açabilecek siper savaşının askeri açmazını önceden gören, 1898'de St Petersburg'da *Technical, Economic and Political Aspects of the Coming War* adlı altı ciltlik kâhince bir kitap yayımlayan Ivan Bloch isimli Yahudi bir banker oldu. Kitap, hızla çeşitli dillere çevrildi.

Gelecekteki savaşın yaratacağı felaketi ancak birkaç gözlemci anlamıştı; oysa, idrakten yoksun hükümetler, büyük bir coşkuyla, kendilerini teknolojik yeniliğin sağladığı silahlarla donatma yarışına girdiler. Yüzyılın ortalarında henüz endüstrileşme sürecinde olan (bkz: *Sermaye Çağı*, 4. Bölüm, II) öldürme teknolojisi, küçük silahların ve topların hızında ve ateş gücünde gerçek bir devrimin yanında, çok daha etkili türbin motorları, daha etkin koruma sağlayan zırhlar ve daha fazla silah taşıma kapasitesiyle savaş gemilerinde sağlanan dönüşümle, 1880'lerde çarpıcı bir gelişme gösterdi. Geçerken belirtelim, (ABD dışında) infazcılar, her ne kadar asma ve kafa uçurma gibi eski ve denenmiş yöntemlere sadık kalsalar da, 'elektrikli sandalye'nin icadıyla (1890) uygar öldürme teknolojisi de dönüşüm geçirdi.

Tahmin edileceği gibi, bütün bunlar, özellikle devletler birbirinin önüne geçmek, en azından geride kalmamak için yarıştıkça, savaş hazırlıklarını çok pahalı bir iş haline getirdi. Bu silahlanma yarışı, 1880'lerin sonlarında mütevazı bir hızla başladı ve yeni yüzyılda, özellikle savaştan önceki son yıllarda ivme kazandı. Britanya'nın askeri harcamaları, gerek toplam bütçe içindeki payı, gerekse kişi başına düşen harcama olarak, 1870'lerde ve 1880'lerde değişmeden kaldı. Fakat, 1887'de £32 milyondan, 1898/9'da £44.1 milyona ve 1913/14'te £77 milyona çıktı. Ve elbette, savaşın, modern silahlanma harcamalarının füze bölümüne tekabül gelen yüksek teknoloji kanadı, en göz alıcı büyümeyi sergileyen donanmaydı. Bu alandaki harcamalar, 1885'te devlete –1869'dakiyle yaklaşık aynı büyüklükte olmak üzere– £11 milyona mal olmuştu. Oysa 1913/14'te bu rakamın dört katını geçti. Bu arada, Almanya'nın donanmaya yaptığı

harcamadaki artış çok daha çarpıcıydı: 1890'ların ortalarında yıllık 90 milyon marktan, yaklaşık 400 milyona yükseldi.[9]

Bu muazzam harcamaların yol açtığı sonuçlardan biri, ya yüksek vergi ya enflasyonist borçlanma ya da her ikisi birdendi. Fakat, genellikle görmezden gelinse de, bu harcamaların aynı şekilde malum bir sonucu da, anavatanlar için ölmeyi, büyük ölçekli endüstrinin bir yan ürünü haline getirmesiydi. Patlayıcılar ve çelik sayesinde milyoner olduklarını bilen iki kapitalist, Alfred Nobel ve Andrew Carnegie, servetlerinin bir kısmını barış davasına adayarak durumu telafi etmeye çalıştılar. Bu anlamda, her ikisi de gayrı tipik insanlardı. Savaşla savaş gereçleri üretimi arasındaki bu ortakyaşam, hükümetlerle endüstri arasındaki ilişkileri kaçınılmaz olarak dönüştürdü; çünkü, Friedrich Engels'in de 1892'de gözlemlediği gibi, "savaş, *grande industrie*'nin [büyük endüstrinin] bir kolu haline geldikçe ... *la grande industrie* ... siyasi bir gereklilik halini aldı."[10] Öte yandan devlet de, endüstrinin bazı kolları için vazgeçilmez oldu; çünkü, hükümetler olmasaydı silahları kim satın alacaktı? Savaş endüstrisinin ürettiği mallar, piyasa tarafından değil, en gelişmiş, dolayısıyla en etkili silahlardan yeterince edinmek için hükümetlerin aralarında tutuştuğu sonu gelmeyen rekabet tarafından belirlenmekteydi. Dahası, hükümetlerin ihtiyaç duyduğu şey, üretilen fiili silah miktarı değil, (eğer böyle bir şey olursa) savaş zamanı gereken ölçekte silah üretme kapasitesiydi; yani, endüstrilerinin, barış zamanının gereklerinin çok ötesinde bir kapasiteye sahip olduğunu görmeleri gerekiyordu.

Demek ki devletler, şu ya da bu biçimde, güçlü bir ulusal silah endüstrisinin varlığını garanti altına almaya, bunların teknik gelişme maliyetlerinin büyük kısmını üstlenmeye ve kârlılıklarını koruduklarını görmeye mecburdular. Başka bir deyişle, bu endüstrileri, serbest piyasanın ve serbest rekabetin kararsız denizlerinde yüzen kapitalist girişim gemilerini tehdit eden fırtınalardan korumak zorundaydılar. Elbette, kendileri de bizzat silah imalatına girebilirlerdi; aslında uzun zaman bunu yaptılar da. Fakat, devletlerin –ya da en azından liberal İngiliz devletinin– tam da özel girişimle anlaşmayı yeğleyecekleri bir zamandı bu. 1880'lerde özel silah üreticileri, silahlı kuvvetlerin silah ihtiyacının üçte birinden fazlasını, 1890'larda yüzde 46'sını, 1900'lerdeyse yüzde 60'ını karşılamayı üstlendiler (Geçerken belirtelim, hükümet, silah üretiminin üçte ikisini bu firmalara bırakmaya hazırdı).[11] Silah firmalarının endüstrinin devleri arasında yer almaları ya da bunlara katılmaları hiç şaşırtıcı değildir: Savaş ve kapitalist yoğunlaşma, birlikte gitti. Almanya'da, topların kralı Krupp, 1873'te 16.000, 1890 civannda 24.000, 1900 civarında 45.000 ve Krupp'un

ünlü silahlarının elli binincisinin fabrikanın kapısından çıktığı 1912'de yaklaşık 70.000 kişi çalıştırmaktaydı. Britanya'da Armstrong Whitworth, –Armstrong'un taşaronluğunu yapan 1500 küçük firmadakileri saymazsak– Newcastle'daki ana fabrikalarında 12.000 adam çalıştırmaktaydı; bu rakam, 1914'e gelindiğinde 20.000'e –Tyneside'daki tüm metal işçilerinin yüzde 40'ından fazla– çıktı. Aynı zamanda son derece kârlıydılar.

ABD'nin modern 'askeri endüstri kompleksi' gibi, bu dev endüstriyel yoğunlaşmalar, hükümetlerin silahlanma yarışı olmadan hiçtiler. O nedenle, bu durum bizi, bir İngiliz gazetecinin dediği gibi "çeliğin ve altının savaşı"ndan bu 'ölüm tüccarları'nı (bu deyim barış kampanyası yürütenler arasında büyük rağbet görmüştü) sorumlu tutmaya yöneltmektedir. Eğer gerekirse kârlı sözleşmelerle ortadan kaldırılabilecek ulusal aşağılık hissi veya 'camdan duvarlar' icat ederek silahlanma yarışının hızlanmasını teşvik etmek, silah endüstrileri için mantıklı değil miydi? Makineli tüfek üretiminde uzmanlaşmış bir Alman firması, Fransız hükümetinin, elindeki makineli tüfeklerin sayısını iki katına çıkarmayı planlamasını sağlamak için *Le Figaro*'da bir ilân yayımlatmayı başarmıştı. Bunun üzerine Alman hükümeti, 1908-10'da bu silahtan 40 milyon marklık bir sipariş verdi; böylelikle firmanın kâr payları yüzde 20'den yüzde 32'ye yükseldi.[12] Bir İngiliz firması, hükümetinin, Alman deniz kuvvetlerinin yeniden silahlanma programını vahim biçimde küçümsediğini iddia ederek, İngiliz hükümetinin yaptırdığı her yeni 'dretnot'tan 250.000 sterlin kazandı (Böylelikle İngiliz donanması iki kat büyüdü). Vickerlar adına hareket eden (ve Birinci Dünya Savaşı'nda Müttefiklere yaptığı hizmetlerden dolayı sonradan şövalye ünvanı alan) Yunanlı Basil Zaharoff gibi zarif ve karanlık kişiler, büyük devletlerin silah endüstrilerinin daha az önemli ya da modası geçmiş ürünlerinin, bu tür savaş araçlarını satın almaya her zaman hazır olan Yakın Doğu ve Latin Amerika'daki devletlere satışıyla ilgilendiler. Kısacası, uluslararası ölüm ticaretinde işler yolundaydı.

Teknisyenlerin, geçit törenleri konusunda bilimsel konularda olduğundan çok daha bilgili olan generalleri ve amiralleri, en son silahları ve zırhlıları sipariş etmedikleri takdirde her şeyin kaybedilebileceğine inandırmak için ellerinden geleni yaptıkları kesinse de, yine de dünya savaşını silah üreticilerinin bir komplosu olarak açıklamak mümkün değildir. 1914'ten önceki son beş yılda korkutucu düzeylere ulaşan silah birikiminin, durumu daha da geri dönüşsüz bir noktaya getirdiği kesindir. O anın, ölüm güçlerini harekete geçiren geminden kurtulmuş makinenin yedeğe çekilmesinin artık mümkün olmadığı (en azından) 1914 yazında

geldiği de kesindir. Fakat Avrupa'yı savaşa iten şey, bu sıfatla silahlanma yarışı değil, devletleri buna sürükleyen uluslararası durumdu.

II

Birinci Dünya Savaşı'nın kökenleriyle ilgili tartışma, 1914 Ağustosu'ndan beri kesintisiz sürmektedir. Belki de –hatta Fransız Devrimi üzerine yapılan tartışma da dahil– tarihte başka hiçbir konu için, bu soruyu yanıtlamak için olduğu kadar mürekkep tüketilmemiş, kağıt yapmak için bu kadar çok ağaç feda edilmemiştir. Kuşaklar değiştikçe, ulusal ve uluslararası siyaset dönüştükçe, bu tartışma da yeniden canlandı. Savaşan taraflar, kendilerine uluslararası diplomasinin savaşı neden önleyemediğini sormaya ve savaştan birbirlerini sorumlu tutmaya başladıklarında, Avrupa daha yeni felakete sürüklenmişti. Savaşa karşı olanlar, hemen kendi çözümlemelerini yapmaya başladılar. Çarlığın gizli belgelerini yayınlayan 1917 Rus Devrimi, bir bütün olarak emperyalizmi suçladı. Muzaffer Müttefikler, 'savaş suçu'nun yalnızca Almanlara ait olduğu tezini 1919'daki Versailles barış anlaşmasının köşe taşı yaptılar; ve bu tez lehine, ama esas olarak aleyhine sel gibi belge ve tarihsel propaganda yazısı akmasına yol açtılar. İkinci Dünya Savaşı, doğal olarak bu tartışmayı canlandırdı; ne var ki tartışma, Almanya'nın savaştaki sorumluluğunu vurgulayarak (bu konuda ortodoksiyi oluşturan) muhafazakâr ve Nazi Alman vatanseverliğiyle bağı koparma kaygısındaki sol tarih yazımcılığının Federal Alman Cumhuriyeti'nde yeniden ortaya çıkmasıyla sonraki birkaç yılda yeni bir soluk kazandı. Dünya barışına yönelik tehlikeler konusunda, Hiroşima ve Nagazaki'den sonra malum nedenler yüzünden hiçbir zaman sona ermeyen tartışmalarda, geçmişte yaşanan dünya savaşlarının kökenleriyle, güncel uluslararası beklentiler arasında olası paralellikler aranması kaçınılmazdı. Propagandacılar, İkinci Dünya Savaşı ('Münih') öncesindeki yıllarla bir karşılaştırma yapmayı yeğlerken, tarihçiler, 1980'lerle 1910'lar arasında can sıkıcı benzerlikler buldular. Böylelikle, Birinci Dünya Savaşı'nın kökenleri, bir kez daha yakıcı ve acil bir sorun oldu. Bu koşullarda, dönemimiz üzerinde çalışan her tarihçinin yapmak zorunda olduğu gibi, Birinci Dünya Savaşı'nın neden ortaya çıktığını açıklamaya çalışan bir tarihçiyi, derin ve azgın sular beklemektedir.

Yine de, yanıtlamak zorunda olmadığı soruları saf dışı bırakarak, tarihçinin işini en azından kolaylaştırabiliriz. Bunların başında, ahlaki ve siyasi bir yargı içermekle birlikte, tarihçileri yakından ilgilendirmeyen 'savaş suçu' sorunu gelmektedir. Eğer yüzyıllık Avrupa barışının neden

bir dünya savaşları dönemine yol açtığıyla ilgileniyorsak, suçun kimde olduğu sorusu, onuncu ve onbirinci yüzyıllarda İskandinavya'dan gelen savaşçı kavimlerin Avrupa'nın çeşitli bölgelerini neden fethettiklerini araştıran bir çalışmada Fatih William'ın İngiltere'yi istila etmesinin iyi bir yasal dayanağı olup olmadığı sorusu kadar gereksizdir.

Elbette, savaşlarda sorumluluğu birilerine yüklemek her zaman mümkündür. 1930'larda Almanya'nın tutumunun özünde saldırgan ve yayılmacı olduğunu, karşıtlarının tutumununsa özünde savunmacı olduğunu pek az kimse yadsıyacaktır. 1898 İspanyol-Amerikan savaşı ve 1899-1902 Güney Afrika Savaşı gibi, ele aldığımız dönemdeki emperyal yayılmacı savaşların, kurbanlar tarafından değil, ABD ve Britanya tarafından kışkırtıldığını kimse yadsıyamaz. Yine, halkla ilişkiler açısından kaygı duysalar da, ondokuzuncu yüzyıldaki bütün devlet yönetimlerinin, savaşları uluslararası politikanın normal olumsallıkları olarak gördüklerini ve askeri inisiyatif kullanmış olabileceklerini itiraf edecek kadar dürüst olduklarını herkes bilir. Savaş Bakanlıkları, henüz evrensel olarak Savunma Bakanlıkları kılıfı altına sokulmamıştı.

Buna karşın, 1914'ten önce hiçbir büyük devletin, genel bir Avrupa savaşının, hatta –1850'lerin ve 1860'ların tersine– başka bir Avrupalı büyük devletle sınırlı bir askeri çatışmanın çıkmasını istemediği çok açıktır. Büyük devletlerin siyasi emellerinin doğrudan çatıştığı yerlerde, yani sömürge fetihlerinin ve paylaşımlarının cereyan ettiği deniz aşırı kuşakta, aralarındaki sayısız zıtlaşmanın her zaman barışçıl düzenlemelerle çözüme bağlanmış olması da bunu göstermektedir. 1906'da ve 1911'de Fas konusunda olduğu gibi, bu bunalımların en ciddileri bile zararsız atlatılmıştı. 1914'ün arifesinde artık, sömürgelerle ilgili çatışmalar, çeşitli rakip devletlerin önüne çözümsüz sorunlar çıkartacak gibi görünmüyordu (Bu olgu, emperyalist rekabetin Birinci Dünya Savaşı'nın çıkışıyla bir ilgisi olmadığını iddia etmek için, hiç de meşru olmayan bir biçimde, sürekli olarak kullanılmıştır).

Elbette devletler, değil barış yanlısı olmak, barışsever olmaktan bile uzaktılar. Dışişleri bakanları, oybirliğiyle felaket olarak telakki ettikleri şeyden kaçınmak için ellerinden geleni yapmış olsalar da, bir Avrupa savaşına –bazen yanlışlıkla*– hazırdılar. 1900'lerde hiçbir hükümet, 1930'larda Hitler'in yaptığı gibi, yalnızca savaşla veya sürekli bir savaş tehdidiyle varılabilecek amaçlar gütmedi. Almanya bile Fransa'nın geçici

* Amiral Raeder, 1914'te, Alman donanmasının Britanya'ya karşı bir savaş planı olmadığını bile iddia etti.[13]

zayıflığını ve yalnızlığını, sadece (kimsenin bu yüzden büyük bir savaş başlatmak niyetinde olmadığı ya da belki de başlatmadığı idare edilebilir bir konu olan) Fas üzerindeki emperyalist hak iddialarını güçlendirmek için kullandı; Alman Genel Kurmay Başkanı'nın, savaş, daha sonra da 1904-5'teki askeri yenilgi ve devrim yüzünden müttefiki Rusya'nın eli kolu hazır bağlanmışken Fransa'ya karşı önleyici bir saldırıda bulunmak için çırpınması boşunaydı. Hiçbir büyük devletin hükümeti, hatta en hırslı, en ciddiyetsiz ve en sorumsuzları bile, büyük bir savaş istemiyordu. Yaşlı imparator Francis Joseph, böyle bir savaşın patlak verdiğini 1914'te bahtsız uyruklarına duyururken, her ne kadar savaşı kışkırtan kendi hükümeti de olsa, "Bunun olmasını ben istemedim" ('Ich hab es nicht gewolt') derken son derece içtendi.

Olsa olsa şu iddia edilebilir: Dipsiz bir uçuruma doğru ağır ağır kayışın belli bir noktasında savaş artık öylesine kaçınılmaz görünmeye başladı ki, bazı hükümetler, yapılacak en iyi şeyin, düşmanlıkları başlatmak için en uygun ya da en azından daha az elverişsiz anı seçmek olduğuna karar verdiler. Almanya'nın 1912'den beri böyle bir anı kolladığı, fakat bu anın daha önce bir türlü gelmediği iddia edilmiştir. Balkanların hücra bir kentinde Avusturyalı bir arşidükün terörist bir öğrenci tarafından ilgisiz bir şekilde öldürülmesiyle hızlanan 1914'teki son bunalım sırasında, Avusturya, Sırbistan'a gözdağı vererek bir dünya savaşı başlatma tehlikesi yarattığını biliyordu; Almanya da, müttefikine tam destek verme kararı alarak bu tehlikeyi neredeyse kesinleştirdi. Avusturya Savaş Bakanı, 7 Temmuz'da "denge bizim aleyhimize bozuluyor" dedi. En iyisi, daha fazla bozulmadan savaşmak değil miydi? Almanya da aynı düşüncedeydi. 'Savaş suçu' meselesi, ancak işte bu sınırlı bağlamda anlamlıdır. Fakat, olayların gösterdiği gibi, önceki bunalımların tersine, 1914 yazında barış, bütün güçlü devletler –hatta Almanların, tarafsız kalarak, hem Fransa'yı hem de Rusya'yı yenme* şanslarını arttıracağını bekledikleri İngilizler– tarafından hesaptan düşüldü. Yine de, büyük güçlerin hiçbiri, yarasının ölümcül olduğuna kanaat getirmeden (1914'te bile) barışa *coup de grâce*** indirmeyebilirdi.

O nedenle, Birinci Dünya Savaşı'nın kökenlerini keşfetme sorunu, 'saldırgan'ı keşfetme sorunu değildir. Köken sorunu, giderek hükümetlerin

* Almanların stratejisinde (1905 tarihli 'Schlieffen Planı'), Fransa'ya karşı hızlı bir indirici darbenin ardından Rusya'ya da aynı şekilde hızlı bir darbe indirilmesi düşünülmekteydi. Birinciden amaçlanan, Belçika'yı istila etmek, böylelikle Britanya'ya, savaşa girmek için uzun zamandır aradığı bahaneyi vermekti.

** Öldürücü darbe –çn.

kontrolünden çıkan, sürekli olarak kötüleşen uluslararası durumun doğasında yatmaktadır. Avrupa, yavaş yavaş, büyük güçlerin oluşturduğu iki karşıt blok halinde bölündü. Savaşın dışında, kendi başlarına alındıklarında bu bloklar yeni görüngülerdi ve esas olarak 1864-1871 arasında başkalarının pahasına diplomasiyle ve savaşla kurulan (krş: *Sermaye Çağı*, 4. Bölüm) ve (zamanında karşı ittifak yaratmış olan) barış döneminin ittifakları ile bu kuruluştan asıl kayba uğrayan Fransa'ya karşı kendini korumaya çalışan birleşmiş bir Alman İmparatorluğu'nun Avrupa sahnesine çıkmasından kaynaklandılar. Savaş olasılığını barındırmakla birlikte, kendi başlarına bu ittifaklar, savaşın ne garantisiydiler, hatta ne de savaşı mümkün kıldılar. Gerçekten de, 1871'den sonra yaklaşık yirmi yıl boyunca, çok taraflı diplomatik satrancın tartışmasız şampiyonu olan Alman şansölyesi Bismarck, kendini yalnızca güçlü devletler arasında barışın korunmasına adadı ve bunda başarılı oldu. Güç bloklarından oluşan bir sistem, ancak, karşıt ittifaklar kalıcı hale geldiklerinde, özellikle de aralarındaki ihtilaflar idare edilmesi olanaksızlaşan zıtlaşmalara dönüştüğünde barış için bir tehlike halini aldı. Bu, yeni yüzılda olacaktı. Hayati soru şudur: Neden?

Birinci Dünya Savaşı'na yol açan uluslararası gerilimlerle, 1980'lerde bile insanların hâlâ kaçınmayı umdukları bir üçüncü savaş tehlikesinin altında yatan gerilimler arasında çok önemli bir fark vardır. 1945'den sonra, üçüncü bir dünya savaşında başlıca düşmanların kimler olacağı konusunda en ufak bir kuşku olmamıştır: ABD ve SSCB. Fakat 1880'de, 1914'teki olaylar zinciri hiçbir biçimde öngörülemezdi. Potansiyel müttefikler ve düşmanlar seçmek, ayırt etmek, doğal olarak kolaydı. Salt (1871'deki zaferinin ardından) Almanya'nın Fransa'dan büyük parçalar (Alsace-Lorraine) ilhak etmiş olmasından ötürü bile olsa, Almanya ve Fransa karşı taraflarda yer alacaklardı. Yeni Alman İmparatorluğu'nun iç siyasi dengeleri, çok uluslu Habsburg İmparatorluğu'nun varlığını sürdürmesini gerekli kıldığından, Bismarck'ın 1866'dan sonra şekillendirdiği Almanya ve Avusturya-Macaristan arasındaki ittifakın kalıcı olacağını tahmin etmek de zor değildi. Habsburg İmparatorluğu'nun ulusal parçalara ayrılması, Bismarck'ın da gayet iyi bildiği gibi, Orta ve Doğu Avrupa'daki devlet sisteminin çökmesine yol açmakla kalmayıp aynı zamanda Prusya egemenliğindeki 'küçük Almanya'nın temelini de yıkacaktı. Nitekim, her ikisi de, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından gerçekleşti. 1871-1914 döneminin en kalıcı diplomatik özelliği, 1882 tarihli 'Üçlü İttifak'tı; üçüncü ortak İtalya, bir süre sonra ayrıldığı ve 1915'te Alman karşıtı kampa katıldığı için, bu üçlü ittifak, aslında bir Almanya-Avusturya ittifakıydı.

Tekraredecek olursak, çok uluslu olmaktan kaynaklanan kendi sorunları yüzünden ve 1878'de Bosna-Hersek'in yönetimini üstlenmiş olmaktan dolayı her zamankinden daha derin bir şekilde Balkanların çalkantılı işlerine karışmış olan Avusturya'nın, bu bölgede karşısında Rusya'yı bulacağı belli bir şeydi.* Bismarck, Rusya'yla yakın ilişkileri sürdürmek için elinden geleni yaptıysa da, Almanya'nın er ya da geç Viyana ile St Petersburg arasında bir tercih yapmak zorunda kalacağını önceden görmek mümkündü; ve bu tercih Viyana'dan başkası olamazdı. Dahası, 1880'lerin sonlarında olduğu gibi, Almanya'nın Rusya seçeneğini bırakmasıyla, Rusya ile Fransa'nın –gerçekten de 1891'de yaptıkları gibi– bir araya gelmeleri de mantıklıydı. Hatta Friedrich Engels bile, doğallıkla Almanya'ya karşı yönelmiş böyle bir ittifakı 1880'lerde düşünmüştü. Böylelikle, 1890'ların başlarına gelindiğinde, iki güç grubu, Avrupa üzerinde karşı karşıya geldiler.

Bu durum, uluslararası ilişkileri daha çok germekle birlikte, sırf şu nedenden ötürü bile olsa, genel bir Avrupa savaşını kaçınılmaz hale getirmedi: Fransa ile Almanya'yı bölen meselenin (yani Alsace-Lorraine) Avusturya'yla bir ilgisi yoktu; Avusturya ile Rusya arasında çatışma riski taşıyan mesele de (yani Rusya'nın Balkanlar'daki nüfuzunun derecesi), Almanya için önem taşımıyordu. Bismarck'ın gözlemlediği gibi, Balkanlar, tek bir Pomeranyalı bombacının bile kemiklerine değmezdi. Fransa'nın Avusturya ile Rusya'nın da Almanya ile gerçek bir anlaşmazlığı yoktu. Bu açıdan, Fransa ile Almanya'yı ayıran sorunlar, kalıcı olmakla birlikte, çoğu Fransız'a göre savaşa değmezdi; Avusturya ile Rusya'yı ayıran meseleler de, –1914'ün gösterdiği gibi– potansiyel olarak daha ciddi olmakla birlikte, yalnızca fasılalarla gündeme gelmekteydi. Üç gelişme, bu ittifak sistemini bir saatli bombaya dönüştürdü: Güçlü devletlerin içinde yeni sorunların ve yeni emellerin ortaya çıkmasıyla istikrarsızlaşan, akışkan bir uluslararası durum; zıtlaşan blokları dondurarak kalıcı hale getiren ortak askeri planlama mantığı; ve bloklardan birine, beşinci büyük devletin, Britanya'nın katılması (Sadece uluslararası nezaket gereği 'büyük güç' olarak kabul edilen İtalya'nın saf değiştirmesi, kimseyi endişelendirmedi). 1903-1907 arasında Britanya, kendisi de dahil herkesi hayrete düşürerek Alman karşıtı kampa katıldı. Birinci Dünya Savaşı'nın kökeni,

* Güney Slav halkları, kısmen Habsburg İmparatorluğu'nun Avusturya tarafının (Slovenler, Dalmaçya Hırvatları), kısmen Macar tarafının (Hırvatlar, Sırpların bir bölümü), kısmen imparatorluğun ortak yönetimi (Bosna-Hersek), kalanı da bağımsız küçük krallıklar halinde (Sırbistan, Bulgaristan ve mini bir prenslik olan Karadağ) ve Türklerin yönetimi altında (Makedonya) bulunmaktaydı.

en iyi, bu İngiliz-Alman antagonizmasının doğuşunun izi sürülerek anlaşılabilir.

'Üçlü Antant', Britanya'nın düşmanı için de, müttefikleri için de şaşırtıcı bir şeydi. Britanya'nın geçmişinde Prusya ile sürtüşme geleneği bulunmadığı gibi, bunun için kalıcı bir neden de yoktu; aynı şey, Alman İmparatorluğu olarak bilinen süper Prusya için de geçerliydi. Öte yandan, Britanya, 1688'den beri Avrupa'da çıkan hemen her savaşta, neredeyse otomatik olarak Fransa'nın karşısında yer almıştı. Salt Fransa'nın kıta üzerinde egemenlik etme yetisini yitirmesinden bile kaynaklansa, durum artık böyle değildi; ancak her ikisi de emperyalist güçler olarak aynı topraklar ve nüfuz için mücadele ettiklerinden, iki ülke arasındaki sürtüşme gözle görülür biçimde arttı. Örneğin, her ikisinin de göz diktiği, fakat (parasını Fransızların ödediği Süveyş Kanalı ile birlikte) İngilizlerin ele geçirdiği Mısır konusunda ilişkiler hiç dostça değildi. İngiliz ve Fransız sömürge birliklerinin Sudan'ın hinterlandında karşı karşıya geldiği 1898 Fashoda bunalımı sırasında, her an kan dökülecekmiş gibi görünüyordu. Afrika'nın paylaşılması sırasında, birinin kazancı genellikle diğerinin zararına oldu. Rusya'ya gelince, 'Doğu Sorunu' denilen şeyin kapsamına giren Balkan ve Akdeniz kuşağında; ve Hindistan'la çarın ülkesi arasında kalan, Orta ve Batı Asya'nın kötü tanımlanmış olmakla birlikte üzerinde sert ihtilafların koptuğu bölgelerinde –Afganistan, İran ve İran Körfezi'ne açılan bölgelerde– İngiliz ve Çar imparatorlukları sürekli çekişmekteydi. Rusların İstanbul'a –dolayısıyla Akdeniz'e– girme ve Hindistan'a doğru yayılma olasılığı, İngiliz dışişleri bakanlarının dinmeyen kabusuydu. Hatta bu iki ülke, Britanya'nın da yer aldığı ondokuzuncu yüzyılın tek Avrupa savaşında (Kırım Savaşı) savaşmış, 1870 başlarında bir Rus-İngiliz savaşı ciddi bir olasılık haline gelmişti.

İngiliz diplomasisinin yerleşik modeli ortadayken, Almanya'ya karşı bir savaş, göz ardı edilebilecek kadar uzak bir olasılıktı. Kıta Avrupası'ndaki herhangi bir büyük devletle yapılacak *kalıcı* bir ittifak, İngiliz dış politikasının başlıca hedefi olan bu güç dengesinin korunmasıyla uyuşmuyor görünüyordu. Fransa ile ittifak olası görülmezken, Rusya ile ittifak neredeyse düşünülemez bir şeydi. Ne var ki, akla uygun olmayan gerçek oldu: Britanya, Rusya'nın İstanbul'u işgaline onay vermeye kadar –bu teklif, 1917 Rus Devrimi ile ortadan kalktı– Rusya ile aralarında var olan bütün düşünce farklılıklarını çözüme bağlayarak, Almanya'ya karşı Fransa ve Rusya ile kalıcı bağlar kurdu. Bu şaşırtıcı dönüşüm nasıl ve neden oldu?

Çünkü, geleneksel uluslararası diplomasi oyununun hem oyuncuları hem de kuralları değişmişti. İlk olarak, bu oyunun oynandığı oyun tahtası

çok daha genişledi. Eskiden (İngilizler hariç) büyük ölçüde Avrupa ve komşu bölgelerle sınırlı olan güç rekabeti, şimdi –Washington'un Monroe Doktrini ile sadece ABD'nin emperyal yayılmasına ayrılmış olan Amerika kıtasının büyük bölümü dışında– küresel ve emperyaldi. Savaşa yol açması istenmiyorsa çözümlenmesi gereken uluslararası ihtilafların, Balkanların dışında kalan Avrupa'ya özgü herhangi bir meseleden çok, dağılmakta olan Osmanlı İmparatorluğu kadar, 1880'lerde Batı Afrika ve Kongo, 1890'larda Çin ve Mağrip (1906, 1911) üzerinde patlak vermesi şimdi çok daha olasıydı. Dahası, şimdi yeni oyuncular vardı: Avrupa'nın arap saçına dönmüş işlerinden hâlâ uzak durmakla birlikte, Pasifik'te ve Japonya'da etkin bir yayılmacılık gösteren ABD. Aslında Britanya'nın Japonya ile ittifakı (1902), Çarlık İmparatorluğu'nu savaşta yenebileceğini yakında gösterecek olan bu yeni gücün varlığı, Britanya'ya yönelik Rus tehdidini azalttığı, böylece Britanya'nın konumunu güçlendirdiği için, Üçlü İttifak'a giden ilk adımı oluşturdu. Dolayısıyla, Rusya ile Britanya arasındaki çeşitli eski anlaşmazlıkların yatışmasını mümkün kıldı.

Uluslararası güç oyununda gözlenen bu küreselleşme, o zamana kadar gerçekten dünya çapında siyasi amaçlar güden tek büyük güç olan bu ülkenin durumunu otomatik olarak değiştirdi. Ondokuzuncu yüzyılın büyük kısımında, Britanya'nın diplomatik hesaplarında Avrupa'nın tek işlevinin, Britanya'nın, dünyanın geri kalan kısmındaki –esas olarak ekonomik– faaliyetlerini sürdürebilmesine olanak sağlayacak şekilde sessiz kalmak olduğunu söylemek, abartma olmaz. Bu durum, Avrupa'daki güç dengesi ile, dünyanın bütün okyanuslarını ve deniz yollarını kontrol eden, dünya ölçeğinde var olan tek donanmayla garanti altına alınmış küresel *Pax Britannica* arasındaki niteleyici bileşimin özünü oluşturmaktaydı. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarında, dünyanın diğer bütün deniz kuvvetlerinin toplamı, ancak Britanya donanması kadardı. Yüzyılın sonuna gelindiğindeyse durum artık böyle değildi.

İkinci olarak, dünya çapında bir endüstriyel kapitalist ekonominin ortaya çıkmasıyla, uluslararası oyun, şimdi oldukça farklı bahislerle oynanmaya başlandı. Clausewitz'in ünlü deyişini uyarlarsak, bundan böyle savaş, yalnızca ekonomik rekabetin başka araçlarla devamı anlamına gelmiyordu. Bu, o dönemde ekonomik genişlemenin makineli tüfekler ve gambotlar aracılığıyla yürütüldüğüne dair bolca örneğe tanık olan tarihsel deterministleri ayartan bir görüştü. Oysa, kaba bir basitleştirmeden ibaretti. Eğer dünya savaşına doğru kontrolsüz kayışın sorumlusu kapitalist gelişme ve emperyalizm olacaksa, pekçok kapitalistin bilinçli savaş kışkırtıcısı olduklarını iddia etmek olanaksızdır. İş dünyasıyla ilgili basın, işadam-

larının özel ve ticari yazışmaları; bankacılık, ticaret ve endüstrinin sözcüsü sıfatıyla yaptıkları açıklamalar üzerine yapılacak tarafsız bir çalışma, işadamlarının çoğunluğunun, uluslararası barışı kendi yararlarına gördüklerini oldukça inandırıcı biçimde gösterecektir. Gerçekten de, savaş, ancak 'olağan iş yaşamı'na yönelik bir müdahelede bulunmadığı sürece kabul edilebilir bir şeydi; ve (henüz alanında radikal bir reformist olmayan) genç iktisatçı Keynes'ın savaşa başlıca itirazı, arkadaşlarının ölmesine neden olması değil, bunun 'olağan iş yaşamı'na dayalı bir iktisat politikasını kaçınılmaz olarak olanaksız kılmasındandı. Ekonomik yayılmanın savaşla olmasından yana kişiler elbette vardı; ancak, Liberal gazeteci Norman Angell, iş dünyasındaki mutabakatı kesin bir dille ifade etmişti: Savaşın sermayenin işine geldiği inancı, 1912 tarihli kitabına adını verdiği gibi, bir 'Büyük Yanılsama'ydı.

O halde kapitalistler –belki silah üreticileri dışında, hatta sanayiciler–, uluslararası serbest iş dünyasının ve mali işlemlerin dokusu ona dayanağından, zenginliklerinin ve yayılmalarının temel çerçevesini oluşturan uluslararası barışı bozmayı neden istemek zorunda kaldılar? Uluslararası rekabetten yarar sağlayanların şikayetçi olmaları için bir neden bulunmadığı açıktır. Dünya pazarlarına girme özgürlüğünün bugün Japonya'ya nasıl bir zararı yoksa, Alman endüstrisi de 1914'ten önce bununla yetinebilirdi. Kaybedenlerinse, savaş istemekle aynı şey olmamakla birlikte, hükümetlerinden korunma isteme eğiliminde olmaları doğaldı. Dahası, potansiyel kaybedenlerin en büyüğü olan Britanya, bu isteklere bile direndi; (1890'larda avaz avaz dile getirildiği gibi) Alman rekabetinden duyulan korkuya, Alman ve Amerikan sermayelerinin Britanya'nın iç pazarına sızmalarına rağmen, bu ülkedeki iş çevrelerinin çıkarları, ağırlıklı olarak barışa endekslenmişti. İngiliz-Amerikan ilişkileri hakkında daha da ileri gidebiliriz. Eğer ekonomik rekabet tek başına savaşa neden olsaydı, İngiliz-Amerikan rekabetinin, mantıksal olarak –iki savaş arası dönemde hâlâ bazı Marksistlerin düşündüğü gibi– askeri bir anlaşmazlığa zemin oluşturması gerekirdi. Oysa, 1900'lerde Britanya İmparatorluğu Genel Kurmayı, bir İngiliz-Amerikan savaşını en az mümkün savaş planlarından bile çıkardı. Bundan böyle bu olasılık toptan bir kenara kondu.

Yine de, kapitalizmin gelişmesi, dünyayı kaçınılmaz olarak devletler arası rekabet, emperyalist yayılma, çatışma ve savaş yönüne soktu. Tarihçilerin belirttiği gibi, 1870'ten sonra tekelcilikten rekabete kayış, Avrupa'daki endüstriyel ve ticari girişimcilik için uygun havayı yaratmada belki de en önemli tek unsurdu. Ekonomik büyüme, aynı zamanda ekonomik mücadeleydi; güçlüleri zayıflardan ayırmaya, bazılarının cesaretini

kırmaya, diğerlerini sertleşmeye, yeni, aç ulusları eskilerin pahasına kayırmaya hizmet eden bir mücadele. Belirsiz bir ilerlemenin geleceğine duyulan iyimserlik, yerini, sözcüğün klasik anlamıyla bir *agony* duygusuna ve belirsizliğe bıraktı. Her iki rekabet biçiminin birleşmesi, siyasi rekabeti, o da yine bu rekabet biçimlerini sertleştirdi.[14]

Ekonomik dünyanın, geçen yüzyılın ortalarında olduğu gibi, tek bir yıldızın –Büyük Britanya'nın– çevresinde dönen bir güneş sistemi olmadığı açıktı. Dünyadaki mali ve ticari işlemler hâlâ (aslında artarak) Londra'dan geçiyorsa da, Britanya artık ne 'dünyanın atölyesi'ydi ne de başlıca ithalat pazarı. Tersine, göreli bir düşüş içinde olduğu görülmekteydi. Şimdi, rekabet halinde çok sayıda ulusal endüstri ekonomisi karşı karşıyaydı. Bu koşullarda, ekonomik rekabet, devletlerin siyasi, hatta askeri faaliyetleriyle çözülmez bir biçimde iç içe geçti. Büyük Bunalım sırasında korumacılığın uyanması, bu birleşmenin ilk sonucuydu. Sermayenin bakış açısından, siyasi destek, yabancı rekabeti uzak tutmak için olduğu gibi, ulusal endüstri ekonomilerine ait ekonomik girişimlerin birbirleriyle rekabet ettiği dünyanın bazı yerlerinde de bundan böyle vazgeçilmezdi. Devletlerin bakış açısından ekonomi, bundan böyle, uluslararası gücün tam da temelini ve ölçütünü oluşturmaktaydı. Aynı zamanda 'büyük (bir) ekonomi' olmayan 'büyük (bir) güç/devlet' düşünmek, artık olanaksızdı; bu değişim, ABD'nin yükselmesinde ve Çarlık İmparatorluğu'nun göreli zayıflamasında ifadesini buldu.

Öte yandan, siyasi ve askeri güç dengesini otomatik olarak değiştiren ekonomik güçteki kaymaların, uluslararası sahnede rollerin yeniden dağılımını gerektirmesi mantıklı değil miydi? Bu, kaydettiği şaşırtıcı endüstriyel büyümeyle, eskiden Prusya'nın sahip olduğundan fersah fersah büyük bir uluslararası ağırlık kazanan Almanya'da rağbet gören bir görüştü. Doğrudan Fransızları hedef alan eski, yurtsever *Ren'de Nöbet* şarkısının, 1890'larda Alman milliyetçileri arasında, yerini hızla, henüz resmen olmasa da fiiliyatta Alman milli marşı haline gelen *Deutschland Über Alles*'de dile getirilen dünya üzerindeki emellere bırakması rastlantı değildir.

Ekonomik ve siyasi-askeri güçler arasındaki bu özdeşleşmeyi bu denli tehlikeli kılan şey, dünya pazarları ve doğal kaynaklar için ve Yakın ve Orta Doğu gibi ekonomik ve stratejik çıkarların çoğunlukla örtüştüğü bölgelerin kontrolü için yürütülen ulusal rekabet değildi yalnızca. 1914'ten çok önce, petro-diplomasi Orta Doğu'da zaten hayati bir etkendi; ve zafer, Britanya'nın, Fransa'nın, batılı (fakat henüz Amerikan olmayan) petrol şirketlerinin ve yüzde 5 payını sağlama alan Ermeni komisyoncu Calouste Gulbenkian'ındı. Öte yandan, Almanların Osmanlı İmparator-

luğu'na ekonomik ve stratejik açıdan sızması, İngilizleri çoktandır kaygılandırmaktaydı ve Türkiye'nin Almanların yanında savaşa girmesinde bu Alman nüfuzunun etkisi oldu. Fakat durumun yeniliği şuradaydı: Ekonomi ile siyaset arasındaki birleşme ortadayken, ihtilaflı bölgelerin barışçıl bir biçimde 'nüfuz bölgeleri'ne ayrılması bile, uluslararası rekabetin kontrol altına alınmasına yetmedi. Bu kontrolü sağlamanın anahtarı, –1871-1889 arasında bunu benzersiz bir ustalıkla sağlayan Bismarck'ın da gayet iyi bildiği gibi– hedeflerin bilinçli olarak sınırlandırılmasıydı. Devletler, diplomatik amaçlarını –sınırlarda bir değişiklik yapılması, bir hanedan evliliği, başka devletlerin gerçekleştirdiği ilerlemeler karşısında anlaşılır bir 'telafi'– tam olarak tanımlayabilecek bir konumda oldukları sürece, hesap yapmak da, çözüm ve anlaşma sağlamak da mümkündü. Tabii bunlar, –yine Bismarck'ın 1862-1871 arasında ispatladığı gibi– kontrollü bir askeri çatışma ihtimalini dışarda bırakmadılar.

Ancak, kapitalist birikimin niteleyici özelliğinin, sınır tanımazlığı olduğu doğrudur. Standart Oil'in, Deutsche Bank'ın, De Beers Diamond Corporation'ın 'doğal sınırları', evrenin bittiği yere, daha doğrusu, genişleme yeteneklerinin gittiği yere kadardı. Geleneksel dünya siyasetinin yapılarını istikrarsızlaştıran, dünya siyasetinin yeni örüntülerinin bu yönüydü. Denge ve istikrar, birbirleriyle olan ilişkilerinde Avrupalı güçlü devletlerin temel koşulu olmayı sürdürürken; başka yerlerde, aralarında en barışsever olanları bile, zayıf ülkelere savaş açmaktan çekinmediler. Görmüş olduğumuz gibi, sömürgelerde birbirleriyle olan çatışmalarını kontrol altında tutma konusunda kesinlikle özenliydiler. Hiçbir zaman büyük bir savaş için *casus belli** sunar görünmemekle birlikte, uluslararası blokların ve neticede savaş bloklarının oluşmasını hızlandırdıklarına kuşku yoktu: İngiliz-Fransız-Rus bloğuna dönüşen şey, 1904 tarihli İngiliz-Fransız 'dostluk anlaşması'yla ('Entente Cordiale') başladı. Esasında bu anlaşma, Britanya'nın, Fransa'nın –Almanya'nın da gözünü diktiği bir kurban olan– Fas üzerindeki hak iddialarını desteklemesi karşılığında Fransızların da Mısır üzerindeki haklarından vazgeçtiğini belirten emperyalist bir anlaşmaydı. Bununla birlikte, istisnasız bütün güçlü devletler, yayılmacı ve fetihçi bir ruh hali içindeydiler. Temelde savunmacı bir tavıra sahip olan Britanya bile, bugüne kadar rakipsiz olan dünya egemenliğini yeni davetsiz misafirlere karşı korumak gibi bir sorunu olduğundan, Güney Afrika cumhuriyetlerine saldırdı; Avrupalı bir devletin –Portekiz– sömürgelerini Almanya ile paylaşmayı düşünmekte tereddüt etme-

* Savaş nedeni –çn.

di. Bütün devletler ummanda birer köpekbalığıydı ve bütün devlet adamları da bunu biliyordu.

Fakat, dünyayı daha da tehlikeli bir yer haline getiren şey, sınırsız ekonomik büyümeyle siyasi güç arasında, bilinçsizce kabul edilmeye başlanan örtük eşlemeydi. Örneğin, 1890'larda Alman imparatoru, devleti için 'güneşte bir yer' istedi. Bismarck bu kadarını isteyemezdi; o, yeni Almanya'ya dünya üzerinde, Prusya'nın şimdiye kadar sahip olduğundan çok daha güçlü bir yer buldu. Yine de Bismarck, emellerinin boyutlarını tanımlarken, kontrol edilmesi olanaksız bölgelere girmekten özenle kaçınmıştı; oysa, II. William için bu deyiş, somut içerikten yoksun bir slogan haline geldi. Bu deyiş, sadece bir orantı ilkesini formülleştirmekteydi: Bir ülkenin ekonomisi ne kadar güçlü, nüfusu ne kadar büyükse, ulus-devletinin uluslararası konumu da o kadar büyük olmalıydı. Hakkı olduğunu düşündüğü bu konum için teorik bir sınır yoktu. Şu milliyetçi deyişle ifade edildiği gibi: 'Heute Deutschland, morgen die ganze Welt' (Bugün Almanya, yarın bütün dünya). Bu sınırsız dinamizmin, siyasi, kültürel ya da milliyetçi-ırkçı retorikte de dışavurumları bulunabilir. Fakat üçünün de etkin ortak paydası, bütün istatistik eğrilerinde yukarı fırladığı gözlenen muazzam bir kapitalist ekonominin genişleme şartıydı. Sözgelimi ondokuzuncu yüzyılın Polonyalı aydınlarının, (o zaman var olmayan) ülkelerinin dünyada Mesihçi bir misyonu bulunduğu şeklindeki inançlarının, onsuz hiçbir önemi olamazdı.

Uygulamada tehlike, milliyetçi Alman tahrikinin Britanya karşıtı bir perdeden çalmasına karşın, Almanya'nın dünya çapında bir güç olarak Britanya'nın yerini almayı somut biçimde önermesi değildi. Mesele daha çok, dünya çapında bir gücün, dünya çapında bir donanmaya sahip olmayı gerektirmesi, dolayısıyla Almanya'nın, Prusyalı *junker*leri veya başka aristokrat savaşçı gelenekleri değil, yeni orta sınıfları, yani yeni ulusu temsil eden bir subay topluluğuyla birlikte, eski Alman devletlerini değil, yalnızca yeni birleşik Almanya'yı temsil etmek gibi bir üstünlüğe sahip büyük bir savaş filosu oluşturmaya başlamasıydı (1897). Deniz gücünün genişletilmesini savunan Amiral Tirpitz, sadece İngilizleri, Almanların dünya genelindeki, özellikle de sömürgelerdeki hak iddialarına destek vermeye zorlayacak kadar tehditkâr bir donanma istediğini iddia ederek, İngilizleri yenebilecek kapasitede bir donanma tasarladığını inkâr etti. Ayrıca, Almanya öneminde bir ülkenin, bu öneme yakışan bir donanmaya sahip olması beklenmez miydi?

Fakat, Britanya'nın bakış açısından, (böylesi bir birleşmenin düşünülmesi hiç mümkün olmamakla birlikte) sayıca eski ve yeni rakip devletlerin

toplam filolarının çoktan oldukça gerisinde kalmış ve kendinden sonra gelen en büyük iki donanmanın ('iki-güç ölçütü' gereğince) toplamından daha güçlü olmak gibi çok daha mütevazı bir amacı sürdürmekte bile büyük güçlük çeken, dünya ölçeğinde etkinlik gösteren Britanya donanması için, bir Alman filosunun kurulması ek bir sıkıntı olmaktan öte bir şeydi. Diğer bütün donanmaların tersine, Alman deniz filosunun üslerinin tamamı, Britanya'nın karşısında, Kuzey Denizi'nde yer almaktaydı. Dolayısıyla, İngiliz donanmasıyla çatışmanın dışında bir hedefi olamazdı. Britanya'nın gördüğü gibi, Almanya esas olarak kıta Avrupası'na ait bir güçtü; ve Sir Halford Mackinder gibi önemli jeopolitikçilerin bellirtiği gibi (1904), bu tür büyük güçler, orta büyüklükteki bir ada karşısında önemli avantajlara sahipti. Almanya'nın denizlerdeki meşru çıkarları gözle görülür biçimde marjinaldi; oysa, İngiliz İmparatorluğu tamamen kendi deniz yollarına bağımlıydı ve (Hindistan dışında) kıtaları, esas olarak kara devletlerinin ordularına bırakmıştı. Alman savaş filosu hiçbir şey yapmamış olsa bile, Britanya gemilerinin hareket özgürlüğünü kısıtlaması, böylelikle Britanya donanmasının, yaşamsal olduğuna inanılan sulardaki –örneğin Akdeniz, Hint Okyanusu ve Atlantik deniz yollarındaki– kontrolünü zorlaştırması, hatta olanaksızlaştırması kaçınılmazdı. Almanya için, kendi uluslararası statüsünün ve tanımlanmamış küresel özlemlerinin bir simgesi olan şey, Britanya İmparatorluğu için bir ölüm kalım meselesiydi. Amerika Kıtası'nın suları, dost bir ABD'ye bırakılabilirdi – 1901'de bırakıldı da–, Uzak Doğu suları ABD'ye ve Japonya'ya bırakılabilirdi, çünkü o dönemde her ikisinin de çıkarları, herhalükârda Britanya'nınkilerle uyuşmaz görünmeyen tamamen bölgesel nitelikteydi. Alman donanması –öyle kalmaya niyeti olmamakla beraber– bölgesel bir donanma olarak bile, gerek İngiliz Adaları için, gerekse İngiliz İmparatorluğu'nun dünya genelinde sahip olduğu konum için bir tehdit oluşturmaktaydı. Britanya, olabildiğince statükonun korunmasından, Almanya ise –kasıtlı olmasa bile kaçınılmaz olarak Britanya'nın zararına– değişmesinden yanaydı. Bu koşullar altında ve iki ülke endüstrileri arasındaki ekonomik rekabet ortadayken, Büyük Britanya'nın Almanya'yı en olası ve en tehlikeli potansiyel düşmanlardan biri olarak görmesi şaşırtıcı değildi. Bu ülkenin, Fransa'ya ve Rus tehlikesi Japonya tarafından en aza indirilince (özellikle Rusya'nın yenilgisi, belleklerde ilk kez, İngiliz dışişleri bakanlarının uzunca zamandır veri kabul ettiği Avrupa kıtasındaki güç dengesini ortadan kaldırdığından) Rusya'ya yaklaşması mantıklıydı. Bu gelişme, zaten endüstriyel açıdan çoktandır en dehşetengiz rakip olan Almanya'nın, Avrupa'da önemli, egemen bir askeri güç olduğunu da

ortaya çıkardı. Herkesi şaşırtan İngiliz-Fransız-Rus Üçlü Antantı'nın arka planı böyleydi.

Avrupa'nın iki düşman bloğa bölünmesi, Üçlü İttifak'ın (1882) oluşmasından Üçlü Antant'ın tamamlanmasına kadar (1907), yaklaşık çeyrek yüzyıl aldı. Bu sürecin ya da takip eden gelişmelerin, karmaşık ayrıntılar içinde izini sürmemiz gerekmiyor. Bunlar olsa olsa, emperyalizm döneminde uluslararası sürtüşmelerin dünya çapında ve yaygın biçimde var olduğunu, hiçkimsenin --en çok da İngilizlerin--, kendi devletlerinin ve diğer devletlerin çıkarlarının, korkularının ve emellerinin alt akıntılarının kendilerini hangi yöne sürüklediğini pek bilmediklerini göstermektedir; yine, Avrupa'nın büyük bir savaşa doğru gittiği yaygın bir şekilde hissedilmekle beraber, hiçbir hükümet, bu konuda ne yapılacağını tam olarak bilmiyordu. Blok sistemini yıkma ya da bloklar arası yakınlaşmalarla –Britanya ve Almanya, Almanya ve Rusya, Almanya ve Fransa, Rusya ve Avusturya– hiç olmazsa bu sistemi dengeleme girişimleri, sürekli olarak başarısızlığa uğradı. Esnek olmayan stratejiler ve seferberlik planlarıyla tahkim edilen bloklar, daha da güçlendi ve kıta, 1905'ten sonra giderek daha fazla 'ateşle oynama siyaseti'yle –yani savaş tehdidiyle– yatıştırılan bir dizi uluslararası bunalım aracılığıyla kontrolsüz bir şekilde savaşa sürüklendi.

Çünkü, 1905'ten itibaren, tamamen 'burjuva' olan toplumların kıyılarında ortaya çıkan yeni devrim dalgasının sonucunda uluslararası durumun istikrarsızlaşması, zaten yanmaya hazır olan bir dünyaya yeni yanıcı maddeler ekledi. Çarlık İmparatorluğu'nu (geçici olarak) güçsüz düşüren 1905 Rus Devrimi, Almanya'ya Fas üzerinde hak iddiasında bulunma, Fransa'ya ise göz dağı verme cesareti verdi. Britanya'nın Fransa'yı desteklemesi üzerine, Berlin, Algeciras konferansında (Ocak 1906) geri adım atmaya zorlandı; çünkü, tamamen sömürgelerle ilgili bir konuda büyük bir savaşa tutuşmak siyasi açıdan hiç çekici değildi ve Alman donanması İngiliz donanmasıyla bir savaşta karşı karşıya gelmek için kendini henüz çok zayıf buluyordu. İki yıl sonra, Türk Devrimi, her zaman bir barut fıçısı olmuş Yakın Doğu'da, özenle oluşturulmuş uluslararası dengeyi bozdu. Avusturya, bunu fırsat bilerek (o zamana dek sadece idare etmekte olduğu) Bosna-Hersek'i resmen ilhak etti; bu da, Rusya ile, ancak Almanya'nın Avusturya'ya askeri destek verme tehdidiyle çözümlenebilen bir bunalımın doğmasına neden oldu. Geçerken belirtelim, 1911'de Fas konusunda kopan üçüncü büyük uluslararası bunalımın devrimle bir ilgisi bulunmamakla birlikte, emperyalizmle –ve sayısız olanaklar sunduğunu bilen yağmacı işadamlarının karanlık operasyonlarıyla– son derece ilişki-

liydi. Almanya, Fas'ta 'hamilik' tesis etmek üzere olan Fransızlar'dan 'bedel' koparmak amacıyla Fas'ın güneyindeki Agadir limanını ele geçirmek için bir gambot gönderdi. Fakat, Britanya'nın Fransa'nın yanında savaşa girmesi bir tehdit olarak algılandığından, geri çekilmek zorunda kaldı. Britanya'nın niyetinin gerçekten bu olup olmadığının bir önemi yoktur.

Agadir bunalımı, iki büyük güç arasındaki hemen her zıtlaşmanın, artık bu devletleri savaşın eşiğine getirdiğini gösterdi. İtalya'nın Libya'ya saldırarak ele geçirmesiyle birlikte, Türk İmparatorluğu'nun çöküşünün sürdüğü, Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan'ın 1912'de Türkiye'yi Balkan yarımadasından çıkarmaya giriştiği bir sırada, bütün güçlü devletler, ya İtalya'daki henüz her iki tarafa da bağlanmamış potansiyel bir müttefiki karşılarına almayı istemedikleri ya da Balkan devletlerinin yarattığı kontrolü mümkün olmayan sorunların içine sürüklenmekten korktukları için hareketsiz kaldılar. Bin dokuz yüz on dört, ne kadar haklı olduklarını gösterdi. Hareketsiz bir şekilde, Türkiye'nin neredeyse tamamen Avrupa'nın dışına atılmasını ve 1913'te muzaffer cüce Balkan devletleri arasında ikinci bir savaşla Balkan haritasının yeniden çizilmesini izlediler. Yapabilecekleri en fazla, Arnavutluk'ta –meseleye duyarlı Arnavutlar, daha sonra John Buchan'ın macera romanlarına esin kaynağı olan bağımsız bir İngiliz aristokratını tercih edebilecekken, her zaman olduğu gibi bir Alman prensin idaresi altında– bağımsız bir devlet kurmaktı. Bir sonraki Balkan bunalımı, tacın Avusturyalı mirasçısı Arşidük Franz Ferdinand'ın Bosna'nın başkenti Saraybosna'yı ziyareti sırasında patlak verdi.

Durumu daha da hassas hale getiren şey, bu dönemde büyük güçlerin iç siyasetinin, dış politikalarını tehlike kuşağına itmesi oldu. Görmüş olduğumuz gibi (bkz: s. 125, 324), 1905'ten sonra rejimlerin istikrarlı olması için gereken siyasi mekanizmalar, gürültülü şekilde gıcırdamaya başladı. Demokrat yurttaşlar haline getirme sürecinde, uyrukların seferberliklerini ve karşı seferberliklerini, değil soğurmak ya da sistemle bütünleştirmek, kontrol altında tutmak bile giderek zorlaştı. Dış politikayı, yalnızca Parlamentodan değil, Liberal kabinenin bir bölümünden de sır gibi saklamaya özen gösteren Britanya gibi bir devlette bile, demokratik siyasi yaşam yüksek bir risk unsuruydu. Agadir bunalımını, potansiyel bir pazarlık durumundan sıfır toplamlı bir zıtlaşma haline getiren şey, Almanya'ya savaş ya da geri çekilme dışında bir seçenek bırakmadığı izlenimi veren Lloyd George'un halkın önünde yaptığı konuşma oldu. Demokratik olmayan siyasi yaşamsa daha kötüydü. "1914 Temmuzu'nda Avrupa'nın trajik çöküşünün ana nedeninin, Orta ve Doğu Avrupa'daki

demokratik güçlerin, kendi toplumlarında militarist güçler üzerinde denetim sağlayamaması ve otokratların, sadık demokrat uyrukları değil, sorumsuz askeri danışmanları lehine tahtlarından feragat terk etmeleri'[15] olmadığını kim iddia edebilir? Ve en kötüsü, çözümsüz iç sorunlarla karşı karşıya kalan ülkelerin, özellikle askeri danışmanları kendilerine, savaş kesin olduğuna göre en uygun zamanın şimdi olduğunu söylediğinde, bir kumar oynayarak bu sorunları bir dış zaferle halletme iğvasına kapılmamaları mümkün müydü?

Bütün sorunlarına rağmen, Britanya'da ve Fransa'da durumun böyle olmadığı açıktı. Oysa, maceracılıklarının (neyse ki) kendi başına dünya savaşını başlatması olanaksız olsa da, İtalya'da durum muhtemelen böyleydi. Peki Almanya'da? Tarihçiler, Alman iç siyasetinin dış siyaseti üzerindeki etkilerini tartışmaya devam etmektedirler. Halk arasında sağ tahrikin (diğer bütün büyük devletlerde olduğu gibi), özellikle denizde silahlanma yarışını teşvik ettiği ve desteklediği açık görünmektedir. İşçi hareketlerinin yarattığı kargaşaların ve Sosyal Demokrasi'nin seçimlerde gösterdiği ilerlemenin, içteki sıkıntıları, dışarıda elde edilecek başarılarla yatıştırmakta egemen seçkinleri hevesli kıldığı öne sürülmüştür. 1864-71 döneminde olduğu gibi, eski düzeni tekrar ayakları üzerine oturtmak için bir savaş gerektiğini düşünen (Ratibor Dükü gibi) çok sayıda muhafazakâr olduğu kesindir.[16] Yine de bu, olsa olsa şu anlama gelebilirdi: Siviller, savaş düşkünü generallerin savlarına, aksi halde olabileceğinden daha az kuşkuyla bakacaklardır. Rusya'da durum böyle miydi? 1905'ten sonra siyasi liberalleşmeye ılımlı ödünler verilerek ihya edilen çarlık, yeniden canlanmak ve güçlenmek için en vaat edici stratejiyi Büyük Rus milliyetçiliğine ve askeri gücün şanına seslenmekte gördüğü sürece, evet. Gerçekte, ordunun yekpare ve coşkulu bağlılığı olmasaydı, 1913-14'teki durum, 1905-1917 arasındaki herhangi bir zamana göre, devrime daha yakın olurdu. Yine de Rusya'nın savaş istemediği kesindi. Fakat Rusya'nın 1914'te bir savaş fikri üzerinde, birkaç yıl öncesinde olmadığı kadar ciddi biçimde durması, (Alman generalleri korkutan bir gelişme olarak) birkaç yıllık askeri bir yapılanma sayesinde mümkün oldu.

Bununla beraber, –bu olmazsa, mahvolacağı kesin gibi göründüğünden– varını yoğunu bu askeri kumara yatırmış tek bir devlet vardı: 1890'ların ortalarından itibaren giderek içinden çıkılmaz bir hal alan ulusal sorunlar yüzünden parçalanan Avusturya-Macaristan. Avusturya-Macaristan'da Güney Slavları'ndan kaynaklanan ulusal sorunlar, üç nedenden dolayı en zorlusu ve tehlikelisi olarak görünmekteydi. Birincisi, bu çok uluslu imparatorlukta üstünlük kurmak için birbiriyle dürtüşen, siyasi

olarak örgütlü diğer milliyetler gibi bela çıkarmakla kalmayıp, hem dil açısından esnek bir tutum sergileyen Viyana yönetimine hem de acımasız bir Macarlaştırma politikası yürüten Budapeşte yönetimine bağlı olmaları, meseleyi karmaşık hale getirmekteydi. Macaristan'daki Güney Slavları'nın kışkırtmaları, sadece Avusturya'ya yayılmakla kalmıyor, imparatorluğun iki yarısının her zaman güçlüklerle dolu olmuş ilişkilerini daha da kötüleştiriyordu. İkincisi, Avusturya'daki Slav sorunu, Balkanların siyasi yaşamından ayrılamazdı ve Bosna'nın işgaliyle bu sorun, 1878'den itibaren iyiden iyiye Balkanlardaki siyasi yaşamın bir parçası haline geldi. Dahası, (kan davası gütmekten, kahramanlık destanları düzenlemekten zevk alan akıncı keçi çobanlarının, haydutların ve prens-piskoposların Homerosvari devleti Karadağ'ı bir yana bırakırsak) imparatorluktaki muhalif Güney Slavları'nın aklını çelebilecek bağımsız bir güney Slav Sırbistan devleti öteden beri vardı. Üçüncüsü, Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesi, Habsburg İmparatorluğu'nun da yazgısını belirledi, velev ki Balkanlarda hiç kimsenin umursamazlık edemeyeceği hâlâ büyük bir güç olduğunu hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak şekilde gösterebilsin.

Arşidük Franz Ferdinand'a suikast düzenleyen Gavrilo Princip, son güne kadar, çaktığı küçük kibritin dünyayı alevler içinde bıraktığına bir türlü inanamadı. 1914'teki son bunalım, böylesine beklenmedik, travmatik ve bugünden bakıldığında akla zarar bir şeydi; çünkü, esasında Avusturya'nın siyasi yaşamına ait bir olaydı; Viyana, "Sırbistan'a bir ders vermek" gerektiğini hissetmişti. Uluslararası iklim sakin gibiydi. Hiçbir ülkenin dışişleri bakanlığında 1914 Haziranı'nda bir sorun çıkması beklenmiyordu; zaten on yıllardır devlet adamları sık sık suikaste kurban gidiyordu. İlke olarak, hiç kimse, büyük bir gücün, küçük ve baş belası bir komşuya sert bir biçimde yüklenmesini önemsemezdi. O zamandan bu yana, açıklanamaz gibi görünen bir şeyi açıklamak için yaklaşık beş bin kitap yazıldı: Saraybosna'daki olayın üzerinden beş hafta geçtikten sonra nasıl oldu da Avrupa kendini savaşın içinde buldu?* Bu soruya ilk ağızda verilebilecek yanıt, bugün hem açık hem de anlamsız gibi görünmektedir: Almanya Avusturya'ya tam destek vermeye, yani durumu yatıştırmamaya karar verdi. Diğerleri de, acımasızca onu izledi. Çünkü 1914'e gelindiğinde, bloklar arasında, taraflardan birinin ya da öbürünün geri adım atmasının beklendiği *her* zıtlaşma, onları savaşın eşiğine getirdi. Askeri güçler böylesine kararlı bir şekilde seferber edildiğinde (aksi halde böyle bir zıtlaşma

* Japonya ve ABD ile, İspanya, İskandinavya, Hollanda ve İsviçre dışında bütün Avrupa devletleri sonunda savaşa girdiler.

'inandırıcı' olmayacaktır), geriye dönülmesi artık mümkün olamazdı. 'Caydırma', artık caydırıcı değil, ancak yıkıcı olabilirdi. 1914'e gelindiğinde, ne kadar gelişigüzel olursa olsun *her* olay –hatta kıtanın unutulmuş bir köşesinde beceriksiz bir öğrencinin yapacağı bir eylem bile–, eğer blok ve karşı blok sistemine kilitlenmiş herhangi bir güç bunu ciddiye almayı isterse, böyle bir zıtlaşmaya yol açabilirdi. Savaş böyle çıktı ve benzer koşullarda yine çıkabilirdi.

Kısacası, 1914'ten önceki son yıllarda, uluslararası bunalımlarla ülkelerin kendi içlerindeki bunalımlar birleşti. Bir kez daha toplumsal devrim tehlikesiyle karşı karşıya bulunan Rusya; siyasi olarak kontrolü artık mümkün olmayan çok parçalı imparatorluğun dağılma tehlikesi altındaki Avusturya; hatta, içindeki siyasi bölünmeler yüzünden kutuplara ayrılmış ve belki de kımıldayamaz hale gelme tehlikesiyle karşı karşıya olan Almanya; hepsi de, ordularına ve onların getireceği çözümlere meyilliydiler. Vergi toplamakta, dolayısıyla yoğun bir yeniden silahlanma için para bulma konusunda gönülsüz davranan (askerliği yeniden üç yıla çıkarmak daha kolaydı) Fransa bile, 1913'te, Almanya'ya karşı intikam çağrısında bulunan ve ölümcül bir iyimserlikle savunma stratejisinden vazgeçen, bunun yerine Ren'in karşı tarafına şiddetli, ani bir saldırı olasılığını gündeme getiren generalleri yankılayan, savaş çığlıkları atan bir başkan seçmişti kendine. İngilizler ise, askerler yerine savaş gemilerini tercih ettiler: Liberallerin, ticaretin koruyucusu, ulusal şeref kaynağı olarak gördükleri donanma her zaman gözdeydi. Deniz kuvvetlerinin saldığı korkuda, kara ordusunda yapılan reformların tersine, siyasi bir cinsel çekicilik vardı. Fransa ile birlikte yürütülecek bir savaşın, kitlesel bir ordu ve sonuçta zorunlu askerlik anlamına geldiğini anlayanların sayısı, siyasetçiler arasında bile çok azdı; gerçekten de İngilizler, donanma ve ticaret savaşı dışında bir şeyi ciddi biçimde düşünmemişlerdi. Yine de İngiliz hükümeti, sonuna kadar barışçıl kalmasına –ya da daha çok Liberal hükümeti bölme korkusuyla bir tutum almaya yanaşmamasına– rağmen, savaşın dışında kalmayı düşünemezdi. Schlieffen Planı adıyla uzun zamandır hazırlanan, Almanların Belçika'yı işgali, Londra'ya, diplomatik ve askeri zorunluluğu maskeleyecek ahlaki bir kılıf sağladı.

Fakat, İngilizler dışında savaşın bütün tarafları, zorunlu askerlikle oluşturulmuş muazzam büyüklükte ordularla savaşa hazırlandıklarından, kaçınılmaz biçimde kitlelerin savaşı olan bir savaşa Avrupalı yığınlar nasıl tepki vereceklerdi? 1914 Ağustosu'nda, hatta düşmanlıklar ortaya çıkmadan önce, 19 milyon, potansiyel olaraksa 50 milyon silahlı adam, sınırların iki yakasında karşı karşıya geldiler.[17] Silah altına çağrıldıkların-

da, bu yığınların tutumu ve özellikle savaş, –planlarında buna hemen hiç yer vermeseler de– bazı askerlerin zekice tahmin ettikleri gibi, kısa zamanda sona ermezse, savaşın siviller üzerindeki etkisi ne olacaktı? Fransızların 74, Almanların 94 ve Rusların 108 tümenine karşılık 20 tümenden oluşan mütevazı boyuttaki profesyonel ordularını takviye etmek için yalnızca gönüllülere bel bağladıklarından; çalışan sınıfları, bir kuşatmaya son derece açık olan deniz aşırı yerlerden gemilerle gelen gıdalarla beslendiklerinden ve hemen savaştan önceki yıllarda hükümet, halkta, yakın tarihte örneği olmayan bir toplumsal gerilim ve ajitasyon havasıyla ve İrlanda'daki barut fıçısıyla karşı karşıya bulunduğundan, özellikle İngilizler için bu sorun son derece hayatiydi. Liberal bakan John Morley, "savaş ikliminin [18]48'deki ruh haline yaklaşan demokratik bir sistemdeki düzenle uyumlu olması mümkün değildir" diye düşünüyordu.* Fakat, diğer büyük devletlerdeki iklim de, yönetimlerini rahatsız edecek nitelikteydi. Ancak, 1914'te hükümetlerin, kendi iç toplumsal bunalımlarını yatıştırmak için savaşa atıldıklarına inanmak bir hata olur. En fazla, vatanseverliğin, ciddi boyutlara varan direnci ve işbirlikçi olmayan tutumları en alt düzeye indireceğini hesap etmişlerdi.

Bu noktada haklıydılar. Hiçbir hükümet (İngilizler dışında) vicdani nedenlerle askerlik yapılmayabileceğini kabule hazır olmamakla birlikte, savaşa karşı liberal, humaniter ve dini muhalefet, uygulamada her zaman ihmal edilebilir bir düzeyde kaldı. Bir bütün olarak örgütlü işçi hareketleri ve sosyalist hareketler, militarizme ve savaşa hararetle karşı çıktılar, hatta İşçi ve Sosyalist Enternasyonali, 1907'de savaşa karşı uluslararası bir genel grev yapacağını duyurdu; ancak, sağcı bir delinin, savaştan birkaç gün önce, Fransız sosyalist hareketinin büyük önderi ve hatibi Jean Jaurès'i umutsuzca barışı korumaya çalışırken öldürmesine rağmen, kalın kafalı politikacılar bu duyuruyu ciddiye almadılar. Başlıca sosyalist partiler, böyle bir greve karşıydı; uygulanabilir bulanların sayısı çok azdı; ve herhalükârda, Jaurès'in de fark ettiği gibi "savaş bir kere patlak verdiğinde, yapacak bir şey kalmayacak"tı.[20] Gördüğümüz gibi, Fransa İçişleri Bakanı, polisin bu amaçla haklarında titizlikle bir liste hazırladığı savaş karşıtı tehlikeli militanları tutuklamaya tenezzül bile etmedi. Çok geçmeden, milliyetçi muhalefetin de ciddi bir etken olmadığı görüldü. Kısacası, hükümetlerin [halkı] silah altına alma çağrıları, etkili bir direnişle karşılaşmadı.

* Paradoksal olarak, İngiliz işçi sınıfı üzerinde açlığın olası etkilerinin yarattığı korku, deniz kuvvetleri stratejistlerinin aklına, bu ülke halkını aç bırakacak bir kuşatma ile Almanya'yı istikrarsızlığa düşürme olasılığını getirdi. Gerçekten de savaş sırasında bu uygulandı ve kayda değer bir başarı elde edildi.[19]

Fakat, hükümetler hayati bir açıdan yanıldılar: Halklarının, (hadsiz hesapsız gelecek kuşakları ve açlıktan, hastalıktan ölen sivilleri hesaba katmazsak) en az 20 milyonunun öleceği ve yaralanacağı bir savaşa coşkulu bir vatanseverlik dalgasıyla koşar adım gitmeleri, savaşa karşı çıkanlar gibi hükümetler de için de tam bir sürpriz oldu. Fransız yetkililer, firarilerin yüzde 5-13 arasında olacağını hesaplamışlardı, oysa 1914'te askerden kaçanların oranı sadece yüzde 1.5'tu. Savaş karşıtı siyasi muhalefetin en güçlü olduğu ve bunun işçi ve sosyalist gelenek kadar Liberal gelenekte de derin köklerinin bulunduğu Britanya'da, ilk sekiz haftada 750.000, sonraki sekiz aydaysa bir milyon daha insan gönüllü oldu.[21] Beklendiği gibi Almanlar, emirlere itaatsizliği akıllarından bile geçirmediler. "Savaştan sonra binlerce sadık partili yoldaş 'kahramanlık madalyası aldık' derken, herhangi biri çıkıp da anavatanımızı sevmediğimizi nasıl söyleyebilirdi?" 1914'te Demir Haç nişanını henüz almış bir Alman sosyal demokrat militan böyle yazıyordu.[22] Avusturya'da kısa bir vatanseverlik dalgasıyla sarsılanlar yalnızca egemenler değildi. Avusturyalı sosyalist önder Victor Adler'in de kabul ettiği gibi, "ulusal gruplar arasındaki mücadelede bile savaş, bir tür kurtuluş, değişik bir şeylerin olacağına ilişkin bir umut olarak görünmektedir."[23] Bir milyon askerin firar etmesinin beklendiği Rusya'da bile birkaç bin kişi dışında 15 milyonun hepsi seferberlik çağrısına uydu. Kitleler, devletlerinin bayraklarının altında yürüdüler ve savaşa karşı çıkan önderleri terk ettiler. Aslında, en azından halk arasında, sayıları da oldukça azdı. 1914'te Avrupa'daki halklar, kısa bir an için de olsa, güle oynaya kıymaya ve kıyılmaya gittiler. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraysa bir daha asla bunu yapmadılar.

Bu andı onları şaşırtan, Avrupa'nın, bir fırtınanın geldiğini gören insanlar gibi, artık alışkanlık kazandığı savaş olgusu değil. Bir bakıma savaşın gelişi, özellikle orta sınıftan gençler –kadınlardan çok daha fazla erkekler– tarafından, buna karşılık daha az ölçüde işçiler ve en az da köylüler tarafından, yaygın olarak bir kurtuluş ve rahatlama biçiminde algılandı. Bir fırtına gibi, beklemenin yarattığı ağırlığı dağıtarak havayı temizledi. Burjuva toplumunun yüzeyselliklerine ve havailiklerine, ondokuzuncu yüzyıl ilerlemesinin sıkıcı tedriciliğine, yirminci yüzyılın liberal ütopyası olan huzur ve barış içindeki bir düzene, Nietzsche'nin kâhince ilan ettiği gibi, "mandarinlerce idare edilen soluk ikiyüzlülük"le[24] birlikte son verilmesi anlamına geliyordu. Salondaki uzun bekleyişin ardından, perdelerin, seyircilerin kendilerini aktör olarak buldukları büyük ve heyecan verici tarihsel bir drama açılması anlamına geliyordu. Bu, karar demekti.

Tarihsel bir sınırın –pedagojik yararının ötesinde, insanın uygarlaşma [tarihinin] dönemleştirilmesini sağlayan ender tarihlerden biri olan sınırın– geçilmesi olarak mı görüldü? 1914'ün kayıtlara geçmiş hemen bütün fikirlerine sinmiş olan, kısa bir savaş olacağına dair yaygın beklentilere, 1913'le özdeşleştirilen sıradan yaşama ve 'normalliğe' geri dönüleceği öngörüsüne rağmen, muhtemelen evet. Savaşa, "yüzücülerin berrak sulara daldıkları gibi"[25] dalan vatansever ve militarist gençlerin yanılsamaları bile, tam bir değişim anlamı taşımaktaydı. Çok az kimse, 1880'lerin Nietzschesi gibi 'iğrenç [*ungeheure*] savaşlar, ayaklanmalar [*Umstürze*], patlamalar çağı'nın[26] başlamakta olduğunun farkında olmasına, hatta sol kesimde daha da az insanın bunu kendi tarzlarında yorumlayarak Lenin gibi onda bir umut ışığı görmesine rağmen, bu savaşla bir çağın sona erdiği duygusu, belki de en güçlü haliyle kendini siyaset dünyasında hissettirdi. Kendini enternasyonalizme ve barışa adamış bir hareket, ansızın basiretsizliğe düştüğü ve egemen sınıfların öncülüğündeki ulusal birlik ve vatanseverlik dalgası, –ne kadar arılık da olsa– savaşa katılan ülkelerdeki partileri, hatta sınıf bilincine sahip proletaryayı silip süpürdüğü için, sosyalistler açısından savaş, dolaysız ve çift yönlü bir felaket oldu. Eski rejimlerin devlet adamları arasında her şeyin değiştiğinin farkında olan en azından bir kişi vardı. Edward Grey, Britanya'nın ve Almanya'nın savaşa girdiği akşam Whitehall'ın ışıklarının sönüşünü izlerken, "Bütün Avrupa'da ışıklar sönüyor" diyordu. "Yaşamımız boyunca bir daha yandıklarını göremeyeceğiz."

1914 Ağustosu'ndan beri, Nietzsche'nin gelişini kahin edasıyla bildirdiği iğrenç savaşlar, ayaklanmalar ve patlamalar dünyasında yaşamaktayız. 1914'ten önceki çağın, nostaljinin yarattığı sis perdesinden, düzenin ve barışın, sorunsuz beklentilerin hüküm sürdüğü belli belirsiz bir altın çağ gibi görünmesinin nedeni budur. Hayali güzel eski günlerin böyle geçmişe yansıtılması, yirminci yüzyılın ilk değil, son on yıllarının tarihine özgü bir durumdur. Işıkların sönmesinden önceki günlerin tarihçileri, bu tür yansıtmalarla ilgilenmiyorlardı. Onların ve bu kitabın başlıca kaygısı, zenginliğin arttığı, batılı imparatorlukların geliştiği kendinden emin burjuva uygarlığının barış çağının, nasıl olup da (kaçınılmaz olarak) içinde bu çağa son veren bir savaş, devrim ve bunalım embriyosu taşıdığını anlamak ve göstermek olmalıdır.

Sonsöz

Wirklich, ich lebe in finsteren Zeiten!
Das arglose Wort ist töricht. Eine glatte Stirn
Deutet auf Unempfindlichkeit hin. Der Lachende
Hat die furchtbare Nachricht
Nur noch nicht empfangen.

Bertolt Brecht, 1937-38[1]

Önceki on yıllar, ilk kez, uzun, neredeyse kesintisiz, istikrarlı biçimde ilerleyen bir altın çağ olarak algılandı. Aynı Hegel'in düşündüğü gibi, bir çağı ancak perdesi kapandığında anlamaya başlıyoruz ("Minerva'nın baykuşu kanatlarını yalnızca akşam karanlığının çökmesiyle açar"); [bir çağın] olumlu özelliklerinin farkına, kendinden öncekiyle keskin bir zıtlık oluşturmak suretiyle sorunlarını öne çıkarmak istediğimiz bir sonraki çağa girerken varabiliyoruz ancak.

Albert O. Hirschman, 1986[2]

I

1913'ten önce Avrupalı orta sınıfların, 'felaket' sözcüğünü, kendileri gibi insanların uzunca ve genel olarak sakin geçen yaşamlarında başlarına gelen (sözgelimi, 1881'de Offenbach'ın *Tales of Hoffmann* adlı eserinin çalınışı sırasında Viyana'daki Karltheater'in yanması ya da benzer sayıda kurbanla *Titanic*'in batması gibi) birkaç travmatik olaydan biriyle ilişkili olarak kullanacakları hemen hemen kesindir. Yoksulların yaşamını etkileyen –çok daha ılımlı ölçülerdeki San Fransisco sarsıntısından (1905) çok daha büyük olmasına karşın göz ardı edilen 1908 Messina depremi gibi– çok daha büyük felaketler ve emekçi sınıfların peşini bırakmayan hayati tehlikeler, kamuoyunun ilgisi hâlâ fazla çekmiyordu.

Oysa 1914'ten sonra bu sözcüğün, kişisel yaşamlarında onlara en bağışık olanların bile aklına başka ve daha büyük belalar getirdiği rahatlıkla söylenebilir. Birinci Dünya Savaşı'nın, uyarı niteliği taşıyan yarı dramasında Karl Kraus'un adlandırdığı gibi 'İnsanlığın Son Günleri' olmadığı anlaşıldıysa da, Avrupa'nın herhangi bir yerinde ve giderek Avrupa dışındaki dünyanın büyük bölümünde, 1914-18 döneminin öncesinde ve son-

rasında yetişkin olan hiçkimsenin, zamanın çarpıcı bir biçimde değiştiğini fark etmemesi mümkün değildi.

En belirgin ve dolaysız değişim şuydu: Dünya tarihinin, ilerlemesini, şimdi bir dizi sismik kabarınalar ve afetlerle sürdürdüğü görülmekteydi. İlerleme ya da sürekli değişim örüntüsü, hiçbir zaman, iki dünya savaşını, her iki savaşı izleyen dünya çapındaki iki devrim dönemini, toptan ve kısmen dünya genelinde sömürgelikten devrimci yoldan kurtulma dönemini, doruk noktasını soykırımda bulan halkların topluca sürüldüğü iki dönemi ve kapitalizmin henüz devrimle –savaşın ve Avrupa'da siyasi ayaklanmanın yaşandığı kuşağın oldukça uzağındaki kıtaları ve ülkeleri etkileyen ayaklanmalarla– altüst olmamış bölümlerinin tam da geleceği konusunda kuşkuların doğmasına yol açacak şiddette en az bir ekonomik bunalım görenlerin hayatlarında olduğu kadar inandırıcılıktan uzak olmamıştı. Sözgelimi 1900'de doğan biri, bütün bunları, daha emeklilik yaşına gelmeden, birinci elden ya da bunlara hemen ulaşmayı sağlayan kitle iletişim araçları aracılığıyla yaşamış olacaktı. Ve elbette tarih, karışıklıklar ve ayaklanmalarla devam edecekti.

1914'ten önce, astronomi dışında, milyonlarla ölçülen büyüklükler, yalnızca ülkelerin nüfusu ile üretim, ticaret ve finans verileriydi. 1914'ten sonra kurbanların sayısını da bu büyüklüklerle ölçmeye alıştık: Açlıktan ya da salgın hastalıklardan ölenleri katmazsak, (İspanya, Kore, Vietnam gibi) yerel savaşlarda verilen kayıplar –kaldı ki daha büyük savaşlarda on milyonlarla ölçülmekteydi–, (Rumlar, Almanlar, Hint alt kıtasındaki Müslümanlar, kulaklar gibi) göçe ya da sürgüne zorlananlar, hatta (Ermeniler, Yahudiler gibi) soykırımla katledilenler. Bu boyutlardaki insan sayısı, tam bir kaydın mümkün olmaması ya da insan aklının alabileceğinin ötesinde olması nedeniyle, hararetli tartışmalara konu olmaktadır. Fakat, tartışmalar aşağı yukarı *milyonlar* üzerinden yapılmaktadır. Bu astronomik rakamlar, yüzyılımızda dünya nüfusunda meydana gelen hızlı artışla tam olarak açıklanamayacağı gibi, zaten bu yolla meşru da gösterilemez. Bu olayların çoğu, nüfusu aynı hızla büyümeyen bölgelerde meydana gelmiştir.

Bu boyutta kıyımlar, ondokuzuncu yüzyılın havsalasına sığmaz; üstelik ondokuzuncu yüzyıldaki kıyımlar, ilerlemenin ve 'modern uygarlık'ın dışında, geri kalmışlığın ya da barbarlığın hüküm sürdüğü dünyada meydana geldi ve (eşitsiz olsa da) evrensel gelişme karşısında kesinlikle gerilemeye mahkûmdu. Modern ölçütlerle karşılaştırıldığında mütevazı boyutlarda kalan Kongo ve Amazon'daki vahşet, (Joseph Conrad'ın *Heart Of Darkness*'ının tanıklık ettiği gibi) sırf uygar insanın vahşiliğe gerilemesi

olarak göründüğünden, İmparatorluk Çağı'nı derinden sarsmıştı. Artık alıştığımız, uygarlık sicilleriyle övünen ülkelerde işkencenin bir kez daha polis yöntemlerinden biri haline geldiği bu durum, yalnızca siyasi kamuoyunu tiksindirmekle kalmayacak, –haklı olarak– onsekizinci yüzyılın ortalarından itibaren gözlemlenen her tarihsel gelişme trendine ters düşecek biçimde barbarlığa bir geri dönüş olarak değerlendirilecekti.

1914'ten sonra kitlesel felaket ve giderek artan barbarca yöntemler, teknolojideki ve insanın üretme yetisindeki sürekli ve göz alıcı ilerlemeleri, hatta dünyanın birçok yerinde insanın toplumsal örgütlenmesindeki inkar edilemez gelişmeleri gizleyecek kadar uygar dünyanın tamamlayıcı ve beklenen bir parçası haline geldi; ta ki yirminci yüzyılın üçüncü çeyreğinde dünya ekonomisinin ileriye doğru yaptığı devasa sıçrama sırasında görmezden gelinmeleri iyice olanaksızlaşıncaya kadar. İnsanlığın kaderindeki maddi iyileşme açısından bakıldığında, (insanın doğayı anlamasını ve üzerinde denetim kurmasını bir yana bırakacak olursak) yirminci yüzyıl tarihinin bir ilerleme olarak görülmesi, ondokuzuncu yüzyıla nazaran çok daha kaçınılmazdır. Çünkü, Avrupalılar milyonlar halinde ölürken ve kaçarken, hayatta kalanlar, daha kalabalık, daha boylu, daha sağlıklı, daha uzun ömürlü oldular. Ve çoğu daha iyi yaşadı. Fakat, tarihimizi bir ilerleme olarak düşünme alışkanlığımızı yitirmemizin apaçık nedenleri vardır. Zira, yirminci yüzyıldaki ilerlemenin en yadsınamaz olduğu durumda bile, tahminler, sürekli yükselmeyi değil, bir felaket olasılığını, hatta felaketin çok yakında olduğunu haber vermektedir: Çok daha öldürücü bir başka dünya savaşı; ekolojik felaket; başarılarıyla dünyayı insan türü için yaşanmaz hale sokabilecek teknoloji ya da bu kâbus o an artık hangi biçimi alacak olursa. Yüzyılımız, bir kıyamet beklentisiyle yaşamayı öğretti bize.

Fakat, bu felaket ve toplumsal havale çağında yaşamış olan burjuvazinin eğitimli ve tuzu kuru üyelerine bu, ilk planda rastlantısal bir felaket olarak değil, yoluna çıkan herşeyi ayrım yapmadan yakıp yıkan eden dünya genelinde bir kasırga gibi göründü. Bilhassa onların toplumsal, siyasal ve ahlaki düzenlerine yönelmiş gibiydi. Bu kasırganın, burjuva liberalizminin önlemekte güçsüz kalacağı muhtemel sonucu, kitlelerin yapacağı bir toplumsal devrimdi. Avrupa'da savaş, Ren'in doğusundaki ve Alplerin batısındaki bütün devletlerin ve rejimlerin çökmesine veya bunalıma girmesine yol açmakla kalmadı, aynı zamanda bu çöküşü, bilinçli ve sistemli olarak, kapitalizmin dünya çapında yıkılmasına, burjuvazinin ortadan kaldırılıp sosyalist bir toplumun kurulmasına dönüştürmeye soyunan ilk rejimi de yarattı. Bu, çarlığın çökmesiyle Rusya'da iktidara gelen Bolşe-

vik rejimdi. Parlamenter ülkelerde politikacılar, sonunda statükoya yönelik gerçek bir tehdit oluşturmadıklarına hükmetseler de, gelişmiş dünyanın çoğu bölgesinde, kuramsal olarak kendini bu amaca adamış kitlesel proleter hareketler çoktandır mevcuttu. Fakat, savaşın, çöküşün ve Rus Devrimi'nin birleşmesi, tehlikeyi acil ve boğucu bir hale getirdi.

'Bolşevizm' tehlikesi, yalnızca 1917 Rus Devrimi'nin hemen sonrasındaki yılların tarihine değil, o günden sonraki bütün dünya tarihine egemen olmuştur. Uzun zamandır var olan uluslararası çatışmalara, iç ve ideolojik savaş görünümü vermiştir. 1980'lerin dünyasına en üstünkörü bakış bile, uluslararası jargonda 'gelişmiş piyasa ekonomileri' denen şeyi boğmak üzere olan dünya çapında tek devrim imgesine tamamen uymadığını gösterse de (nerede kaldı tek bir merkezden yönetilen ve kapitalizmle birlikte yaşamayı istemeyen ya da bunu beceremeyen tek bir yekpare sosyalist sistem kurmayı amaçlayan bir devrim imgesine uysun), yine de Rus Devrimi, yirminci yüzyılın sonunda süper güç zıtlaşması retoriğine (en azından tek taraflı olarak) hâlâ egemendi. Ondokuzuncu yüzyılda batı dünyası tarihinin Fransız Devrimi'nin gölgesinde şekillenmesi gibi, Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren dünya tarihi de –hayali ya da gerçek– Lenin'in gölgesinde şekillendi. Her iki durumda da dünya tarihi, sonunda (tamamen olmasa da) bu gölgeden çıktı. Hatta 1914'te politikacıların, savaştan önceki yılların havasının 1848'i hatırlatıp hatırlatmadığını tartışmaları gibi, 1980'lerde de batıda veya Üçüncü Dünya'nın herhangi bir yerinde bir rejimin yıkılması, 'Marksist iktidar' umutlarını ya da korkularını ayaklandırmaktaydı.

1917-20'de yalnızca Lenin tarafından değil, –bir süreliğine de olsa– burjuva rejimlerini temsil ve idare edenler tarafından bile mümkün, hatta uzun vadede kaçınılmaz görülmesine karşın, dünya sosyalist olmadı. Hatta Avrupalı kapitalistler ya da en azından onların düşünsel sözcüleri ve idarecileri, 1914'ten sonra muazzam ölçüde güçlenen, hatta Almanya ve Avusturya gibi bazı ülkelerde eski rejimlerin çökmesiyle birlikte ve potansiyel olarak devletin devamını sağlayabilecek geride kalan tek örgütlü gücü oluşturan sosyalist işçi sınıfı hareketleriyle karşı karşıya kaldıklarında, birkaç ay boyunca sanki ölüm sırasının kendilerine gelmesini beklediler. Her şey, hatta barışçı yollarla iktidarı bırakmak bile Bolşevizmden daha iyiydi. Ekonomilerin ne kadarının, nasıl toplumsallaştırılacağı ve ne kadarının proletaryaların yeni güçlerine bırakılacağı üzerine (esas olarak 1919'da) yapılan tartışmalar, zaman kazanmak amacıyla yapılan taktik manevralardan ibaret değildi. Ancak, ister gerçek ister hayali olsun, sisteme yönelik ciddi tehlike döneminin zecri yollara başvurmayı

gerektirmeyecek kadar kısa olduğu ortaya çıktığında, birer taktik manevra niteliğine büründüler.

Geriye baktığımızda, paniğin abartılı olduğunu görebiliyoruz. Potansiyel dünya devrimi anından geriye, ana varlığı, kendisini siyasi bir süper güç haline getirecek olan muazzam fiziki büyüklüğünde ve kaynaklarında yatan, olağanüstü zayıf ve geri bir ülkede kurulan tek bir komünist rejimden başka bir şey kalmadı. Bir de, o zamanlar Rus Devrimi'yle aralarındaki yakınlığın farkında olan (esas olarak) Asya'da ve yazgılarını Lenin'e bağlayan (şimdi bölünmüş durumdaki) 1914 öncesinin sosyalist ve emekçi hareketlerinin bulunduğu yerlerde, büyük bir potansiyel halinde anti emperyalist, modernleşmeci ve köylü devrimleri kaldı. Endüstriyel ülkelerdeki komünist hareketlerse, İkinci Dünya Savaşı'na kadar, işçi hareketleri arasında genelde azınlığı oluşturdular. Gelecekte görüleceği gibi, 'gelişmiş piyasa ekonomileri'ndeki ekonomik ve toplumsal yapı hayli sağlamdı. Öyle olmasalardı, denize dayanıklı olmayan gemileri batırması beklenebilecek otuz yıllık tarihsel fırtınalardan, toplumsal devrime yakalanmadan çıkabilmeleri hiç de kolay olmazdı. Yirminci yüzyıl, toplumsal devrimlerle doludur; yüzyıl bitmeden daha pek çok toplumsal devrim görmemiz de mümkündür; fakat, devrimin buralara askeri bir yenilginin veya işgalin yan ürünü olarak gelmesi dışında, gelişmiş endüstriyel ekonomiler, diğer ülkelere nazaran devrime daha bağışıktır.

Dolayısıyla devrim, –savunucularının bile bir an için un ufak olacağını sanmalarına karşın– dünya kapitalizminin asıl kalelerine dokunmadı. Eski düzen, meydan okumayı savuşturdu. Ancak bunu, kendisini 1914'te olduğundan bambaşka bir şeye dönüştürerek yaptı; yapmak *zorunda* kaldı. Çünkü, 1914'ten sonra, seçkin bir liberal tarihçinin (Elie Halévy) 'dünya bunalımı' olarak adlandırdığı şeyle yüz yüze gelen burjuva liberalizmi, tam bir şaşkınlık içindeydi. İktidarı kendiliğinden de bırakabilir, çöpe de atılabilirdi. Ya da 1917'den sonra Batı Avrupa'da toplumsal ve ekonomik sürekliliğin başlıca garantörü olarak ortaya çıkan, bunun sonucunda muhalefet partileriyken potansiyel ya da fiili hükümet partilerine dönüşen, Bolşevik ve devrimci olmayan, 'reformist' sosyal demokrat partiler içinde eriyebilirdi. Kısacası, ya ortadan kalkacaktı ya da kendini tanınmaz hale getirecekti. Fakat, eski biçimiyle artık [bunalımın] üstesinden gelmesi olanaksızdı.

İtalya'da Giovanni Giolitti (1842-1928) (bkz: s. 101, 112, 117) birinci yazgıya bir örnektir. Gördüğümüz gibi, 1900'lerin başlarında (emekçi kesimin gönlünü almak ve onları evcilleştirmek, siyasi destek satın almak, dalavere yapmak, taviz vermek, zıtlaşmalardan uzak durmakla) İtalya'nın

siyasal yaşamını 'idare etmek'te parlak bir başarı göstermişti. Savaştan sonra ülkesinin içinde bulunduğu toplumsal açıdan devrimci durumda ise, bu taktikler kendisini kesin olarak başarısızlığa götürdü. Burjuva toplumunun istikrarı, kendi başına devrim yapmaktan aciz bir işçi hareketine karşı düpedüz bir sınıf savaşı yürüten, orta sınıftan 'milliyetçiler'in ve faşistlerin oluşturduğu silahlı çeteler aracılığıyla yeniden kuruldu. Onları sistemleriyle bütünleştirebileceklerini (boş yere) uman (liberal) politikacılar bu çeteleri destekledi. 1922'de faşistler yönetimi ellerine geçirdiler ve ardından demokrasi, parlamento, partiler ve eski liberal politikacılar tasfiye edildi. İtalya örneği, pek çok örnek arasından yalnızca biridir. 1920-1939 arasında parlamenter demokratik sistemler, komünist olan ve olmayan Avrupa devletlerinin çoğunda hemen hemen tamamen ortadan kalktı.* Gerçek ortadadır. Avrupa'da liberalizm bir kuşak içinde yok olmuş gibiydi.

Yine yukarıda tartıştığımız (bkz s. 195, 203) John Maynard Keynes, ikinci seçeneğe bir örnek oluşturmaktadır. Üstelik, bütün yaşamı boyunca, İngiliz Liberal Partisi'nin bir destekçisi ve 'eğitimli burjuvazi' olarak tanımladığı sınıfının bilinçli bir üyesi olarak kaldığından, çok ilginç bir örnektir. Keynes, genç bir iktisatçı olarak hemen hemen kusursuz bir ortodokstu. Birinci Dünya Savaşı'nın hem anlamsız olduğuna, hem de değil burjuva uygarlığıyla, liberal bir ekonomiyle bile bağdaşmaz olduğuna inanıyordu haklı olarak. 1914'ten sonra savaş hükümetlerine profesyonel danışmanlık yapan biri olarak, 'olağan iş yaşamı'nın mümkün olduğunca az kesintiye uğramasına gayret etti. Yine, oldukça mantıklı biçimde, savaş önderi büyük (Liberal) Lloyd George'un, her şeyi askeri bir zafere bağlamakla Britanya'yı ekonomik bir yıkıma sürüklediğini gördü.** Avrupa'nın büyük bir kısmının ve Avrupa uygarlığı olarak nitelediği şeyin yenilgiyle ve devrimle çöktüğünü gördüğünde dehşete kapılmakla birlikte şaşırmadı. Yine doğru bir şekilde şu sonucu çıkardı: Zafer kazananların dayattığı siyasal içerikli sorumsuz bir barış anlaşması, Almanya'daki, dolayısıyla Avrupa'daki kapitalist istikrarı liberal temelde ihya etme şansını tehlikeye sokacaktır. Bununla birlikte, Cambridge ve Bloomsbury'den arkadaşlarıyla doyasıya yaşadığı savaş öncesi *belle époque*un geri dönmeyecek

* 1939'da Avrupa'daki yirmi yedi devlet içinde parlamenter demokrasi olarak adlandırılabilecek olanlar, yalnızca Birleşik Krallık, Serbest İrlanda, Fransa, Belçika, İsviçre, Hollanda ve dört İskandinav devletiydi (Finlandiya ise hemen hemen). Birleşik Krallık, Serbest İrlanda, İsveç ve İsviçre dışında tümü, faşist Almanya tarafından ya işgal edilerek ya da onunla ittifak yaparak geçici olarak ortadan kalktılar.

** Faşist Almanya'ya karşı yapılan İkinci Dünya Savaşı'na karşı tutumu doğal olarak çok farklıydı.

biçimde yok oluşu karşısında, Keynes, hayli parlak zekâsını, dehasını, üslup ve propaganda yeteneğini, kapitalizmi kendinden korumanın bir yolunu bulmaya adadı.

Bunun sonucunda, İmparatorluk Çağı'nda piyasa ekonomisiyle en birleşmiş ve diğer toplum bilimlerinde çok bariz olan bunalım duygusunu hiç hissetmemiş bir toplum bilim olan iktisatta devrim yarattı (bkz: s. 292-93). Önce siyasi, sonra ekonomik bunalım, liberal ortodoksileri Keynesçi tarzda yeniden düşünmenin temelini oluşturdu. Kendini kapitalizme adadığı açık olmasına karşın, Keynes, devletin idare ve kontrol ettiği bir ekonominin savuncusu haline geldi ve bu ekonomi, 1914'ten önce her gelişmiş endüstri ekonomisinde her maliye bakanınca sosyalizme açılan bir koridor olarak değerlendirilecekti.

Keynes diğerlerinden ayrı tutulmayı hak etmektedir; çünkü, kapitalist toplumun ancak, kapitalist devletler, gerektiğinde kamu/özel karma ekonomilere dönüşerek, ekonomilerinin genel şeklinin büyük bir bölümünü kontrol ve idare ederlerse, hatta planlarlarsa varlığını koruyabileceğini söylemenin, düşünsel ve siyasal açıdan en etkili yolunu formüle etti. 1944'ten sonra bu ders, İskandinavya'da olduğu gibi, bu tür fikirlerin öncülüğünü bağımsız olarak yapmasalar da ona coşkuyla sahip çıkan reformist, demokrat ve radikal demokrat ideologlara ve hükümetlere uygun geldi. Çünkü, 1914 öncesindeki liberal anlamıyla kapitalizmin ölmüş olduğu dersi, iki dünya savaşı ve dünya bunalımı döneminde, kapitalizme yeni kuramsal yaftalar takmaya yanaşmayanlar da dahil, hemen hemen evrensel bir şekilde çıkarılmış bir dersti.

1930'ların başlarından itibaren kırk yıl boyunca, (kendi özel firmaları veya endüstrileri için neyin yararlı olduğunu bilmekle beraber, bir bütün olarak sistemleri için en yararlı olanı ayırt etmeleri bakış açıları gereği her zaman zor olmuş işadamları bir yana) tam bir serbest piyasa iktisadının düşünsel destekçileri, tecrit olmuş bir azınlık konumundaydılar.

Ders öğrenilmek zorundaydı; çünkü, 1930'ların Büyük Bunalım döneminde söz konusu olan seçenek, piyasanın yönlendirdiği bir iyileşme değil, tersine bir çöküştü. Devrimcilerin umutla düşündüklerinin aksine, bu, kapitalizmin 'nihai bunalımı' değildi; fakat, temelde dönemsel dalgalanmalarla işleyen ekonomik bir sistemin tarihinde, sistemi tehlikeye sokan belki de şimdiye kadarki tek gerçek ekonomik bunalımdı.

Demek ki, Birinci'nin başlangıcıyla İkinci Dünya Savaşı'nın sonu arasındaki yıllar, tarihte bir olağanüstü bunalımlar ve sarsıntılar dönemiydi. Bu yıllar, en iyi halde, dünyanın İmparatorluk Çağı'nda izlediği örüntünün, uzun barış ve refah yıllarında sessizce yarattığı yıkıcı güçler altında

çöktüğü bir çağ olarak görülebilir. Çöken şeyin ne olduğu açıktı: Deyim yerindeyse her 'uygarlık' türünün özlem duyduğu bir norm olarak liberal dünya sistemi ve ondokuzuncu yüzyıl burjuva toplumu. Bu, her şeyden önce faşizm çağıydı. Geleceğin biçiminin ne olacağı, yüzyılın ortalarına kadar belirsizliğini koruyacaktı; hatta o zaman bile (belki öngörülebilir olsalar da) yeni gelişmeler, sarsıntılar çağında insanların alıştıkları şeylerden öyle farklıydı ki, olan bitenin anlaşılması için aradan neredeyse bir kuşak geçti.

II

Bu çöküş ve geçiş çağını takip eden ve bugün de devam eden dönem, dünyadaki –sayıları, endüstrileşen dünyanın önceki tarihinde görülmemiş oranda artan– sıradan insanlar üzerinde etkili olan toplumsal dönüşümler bağlamında, insan soyunun bugüne kadar yaşadığı belki de en devrimci dönemdir. Taş devrinden bu yana ilk kez dünya nüfusu, tarım ve hayvancılıkla geçinen insanlardan oluşmuyordu. Şimdilik alt Sahra Afrikası ve Asya'nın güneydeki çeyrek dairesi dışında dünyanın her yerinde köylüler artık bir azınlık, gelişmiş ülkelerdeyse küçük bir azınlık oluşturmaktaydı. Bütün bunlar, yaklaşık bir kuşak içinde gerçekleşti. Bunun sonucunda, endüstrileşme dahil ekonomik gelişme 1914'ten önce kimsenin düşünemeyeceği biçimde uluslararasılaşırken ya da dünya ölçeğinde yeniden dağıtılırken, dünya da –eski 'gelişmiş' ülkelerle sınırlı kalmamak üzere– kentlileşti. Mütevazı bir icat olan bisiklet bir yana, içten yanmalı motor, transistör, hesap makinesi, her yerde görülebilen uçak sayesinde çağdaş teknoloji, 1939'da bile çok az kimsenin hayal edebileceği bir biçimde ticarete açılan gezegenin en hücra köşelerine kadar yayıldı. En azından batı kapitalizminin gelişmiş toplumlarında, (geleneksel aile ve hane halkı yapıları da dahil) toplumsal yapılar, çarpıcı sarsıntılar yaşadı. Geriye bakıldığında, ondokuzuncu yüzyıl burjuva toplumunu işler kılan şeylerin ne kadarının, aslında, tam da kendi gelişme süreçlerinin yıkmaya mahkûm olduğu geçmişten miras ve devir alınmış olduğunu görmek şimdi mümkündür. Bütün bunlar, dünyanın ekonomik gelişmesinde o zamana kadar görülen (dünya çapında) en yoğun ve en olağanüstü patlamanın ürünü olarak, tarihsel ölçütlere göre inanılmaz ölçüde –İkinci Dünya Savaşı sırasında doğan insanların hatırlayabilecekleri kadar– kısa bir sürede gerçekleşti. Marx ve Engels'in *Komünist Manifesto*'sundan yüzyıl sonra, kapitalizmin ekonomik ve toplumsal etkilerine ilişkin bu metinde yapılan öngörüler gerçekleşmiş gibiydi (Ancak, insanlığın üçte birinin [Marx ve

Engels'in] kendi tilmizleri tarafından yönetilmesine rağmen, kapitalizmin proletarya tarafından yıkılması dışında).

Gerek ondokuzuncu yüzyıl, gerekse yirminci yüzyılın sonu, insanlığın –ve doğanın– geçirdiği aynı uzun (devrimci niteliği onsekizinci yüzyılın son çeyreğinde ayırt edilebilir hale gelen) devrimci dönüşüm döneminin bir parçası olmasına karşın, bu dönemin, ondokuzuncu yüzyıl burjuva toplumunun ve onunla uyuşan her şeyin, artık bugünü doğrudan belirlemekten uzak bir geçmişte kaldığı açıktır. Yirminci yüzyıldaki süper patlamanın, ondokuzuncu yüzyılın ortalarındaki patlamadan tam yüz yıl sonra gerçekleşmesiyle (1850-73, 1950-73), dünya ekonomisinde 1973'ten beri yaşanan ve yirminci yüzyılın sonlarına denk gelen sorunlu dönemin, elinizdeki kitabın başında yer alan Büyük Bunalım'dan tam yüz yıl sonra ortaya çıkmasındaki garip rastlantı, tarihçilerin gözünden kaçmayacaktır. Fakat, ekonominin hareketinde, kronolojik açıdan böyle düzenli bir tekrara yol açabilecek döngüsel bir mekanizma keşfedilmedikçe, bu olgular arasında bir bağlantı söz konusu değildir (Zaten bu da pek olası değildir). Çoğumuz, 1980'lerde ve 1990'larda dünyayı sıkıntıya sokan şeyi açıklamak için 1880'lere gitmeyi istemez ya da buna gerek duymaz.

Yine de, yirminci yüzyılın sonunda dünyaya (sözcüğün düz anlamında) şeklini veren, hâlâ burjuvazinin yüzyılı, özellikle de bu kitabın konusunu oluşturan İmparatorluk Çağı'dır. Bu anlamda, örneğin bu yüzyılın üçüncü çeyreğinde dünya çapında yaşanan ekonomik patlamanın uluslararası çerçevesini oluşturacak olan dünya genelindeki mali düzenlemelerle ilgili müzakereler, 1914'te yetişkin olan ve son yirmi beş yılda İmparatorluk Çağı'nın uğradığı parçalanmanın ağırlığını tamamen üzerinde taşıyan kişiler tarafından gerçekleştirildi. 1914'te yetişkin olan son büyük devlet adamları ya da ulusal önderler, 1970'lerde öldüler (örneğin Mao, Tito, Franco, de Gaulle). Ancak daha önemlisi, bugünün dünyasının, İmparatorluk Çağı ve onun çöküşünün geride bıraktığı tarihsel manzara tarafından şekillenmiş olmasıdır.

Bu mirasın en belirgin parçası, dünyanın sosyalist (veya öyle olduğu iddia eden) ülkelerle diğerleri arasında bölünmüş olmasıydı. 3., 5. ve 12. bölümlerde kısaca açıklamaya çalıştığımız gelişmelerden ötürü, Karl Marx'ın gölgesi, insan soyunun üçte birine nezaret etmektedir. Çin denizinden Almanya'nın ortasına kadar uzanan kara parçasının ve buna ek olarak Afrika ve Amerika kıtasındaki birkaç bölgenin geleceğine ilişkin ne tür tahminler yapılmış olursa olsun, Karl Marx'ın gelecek tahminlerini gerçekleştirme iddiasındaki rejimlerin, oluşturdukları örnekle ve ideolojileriyle kendileri de geri ve bağımlı ya da sömürge bölgelerdeki devrimci

hareketlere ilham kaynağı olacak kitlesel sosyalist işçi hareketleri ortaya çıkıncaya kadar, onlar için tasavvur edilen gelecekler arasında olamayacağı kesindir.

Mirasın aynı ölçüde belirgin bir parçası da, dünyanın siyasi örüntüsünün küreselleşmesiydi. Yirminci yüzyıl sonlarının Birleşmiş Milletler'inde, 'Üçüncü Dünya' olarak adlandırılmaya başlanan yerden gelen (ve geçerken belirtelim 'batılı' güçlere yakınlık duymayan) devletlerin dikkate değer bir sayısal çoğunluk oluşturmasının nedeni, bu devletlerin, ağırlıklı olarak İmparatorluk Çağı'nda emperyal güçler arasında bölünen dünyanın kalıntıları olmalarındandır. Örneğin, Fransız İmparatorluğu'nun sömürgelerden arındırılmasının (decolonization) sonucunda yaklaşık yirmi yeni devlet ortaya çıkarken, Britanya İmparatorluğu'nda bu sayı daha fazlaydı; yine, en azından (bu kitabın yazıldığı sırada biçimsel olarak bağımsız ve hükümran ellinin üzerinde siyasi varlığın bulunduğu) Afrika'da, bu devletler, fetihle ve emperyalistler arası görüşmelerle çizilen sınırları yeniden ürettiler. Yine, bu dönemdeki gelişmeler olmasaydı, bu yüzyılın sonunda bu devletlerin büyük bir bölümünün, eğitimli tabakalarının ve hükümetlerinin işlerini İngilizce ve Fransızca olarak yürütmelerini beklemek pek mümkün olmazdı.

İmparatorluk Çağı'nın daha az belirgin bir mirası da, bütün bu devletlerin zorunlu olarak 'millet' olarak nitelenmeleri ve kendilerini çoğu zaman böyle tanımlamalarıydı. Bunun nedeni, göstermeye çalıştığım gibi, ondokuzuncu yüzyıl Avrupası'nın bir ürünü olan 'millet' ve 'milliyetçilik' ideolojisinin, yalnızca sömürge kurtuluş ideolojisi olarak kullanılabilmesi ve sömürge halkların batılılaşmış seçkinleri tarafından bu sıfatla ithal edilmesi değildi; aynı zamanda, 6. bölümde ileri sürüldüğü gibi, 'milliyet ilkesi'nin ondokuzuncu yüzyıl ortalarındaki öncülerinin veri kabul ettiği gibi, bu dönemde 'ulus-devlet' kavramının, yalnızca orta ya da büyük halklar için değil, kendilerini böyle tanımlamayan *her* büyüklükteki grup için geçerli olmasıydı. Çünkü, ondokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan (ve Başkan Wilson'dan beri kendilerine 'millet' statüsü verilmiş) devletlerin çoğu, mütevazı bir büyüklüğe ve/veya nüfusa sahip olup dekolonizasyon sürecinin başlarında genellikle çok küçüktüler.* Milliyetçiliğin, eski 'gelişmiş' dünyanın dışına yayılması ya da Avrupalı olmayan siyasal yaşam tarzlarının milliyetçilik tarafından yutulmaya başlanması ölçüsünde, İmparatorluk Çağı'nın mirası hâlâ geçerliliğini korumaktadır.

* 1980'lerin başlarında Afrika devletlerinin on ikisinin nüfusu, 600.000'in altındaydı; bunların ikisinin nüfusu ise 100.000'den daha azdı

Bu miras, geleneksel batı ailesindeki ilişkilerin dönüşümünde, özellikle kadınların özgürleşmesinde de aynı şekilde geçerlidir. Yüzyılın ortalarından itibaren bu dönüşümlerin, önceki dönemlere nazaran çok daha devasa ölçekte gerçekleştiğine kuşku olmamakla birlikte, İmparatorluk Çağı'nda 'yeni kadın' ilk kez önemli bir görüngü olarak ortaya çıktı ve başka şeylerin yanında kadınların özgürleşmesine adanmış siyasal ve toplumsal hareketler, siyasal bir güç haline geldi. Batıda kadın hareketleri, 1960'larda, büyük ölçüde kadınların, özellikle evli kadınların giderek artan sayıda ev dışında ücretli olarak çalışmaya başlamalarının sonucu olarak, yeni ve daha dinamik bir aşamaya girmiş olabilir; fakat bu, daha eskiye değil, incelediğimiz döneme kadar geri götürülebilecek büyük bir tarihsel gelişme içinde yalnızca bir aşamaydı.

Dahası, bu kitabın açıklık getirmeye çalıştığı gibi, İmparatorluk Çağı, gösteri sporlarının en uluslararası biçimlerinden, basına ve sinemaya kadar, modern kentli kitle kültürü toplumunun bugün de niteliğini oluşturan şeylerin çoğunun doğuşuna tanıklık etti. Hatta teknik açıdan, modern iletişim araçları, köklü bir yenilik olmayıp İmparatorluk Çağı'nda ortaya çıkan iki temel cihazı daha evrensel düzeyde ulaşılabilir kılan bir gelişmedir: Sesin mekanik yeniden üretimi ile hareketli fotoğraf. Jacques Offenbach'ın çağı ile bugün arasında, genç Fox'un, Zukor'un, Goldwyn'in ve 'His Master's Voice'in çağıyla karşılaştırılabilecek nitelikte bir süreklilik bulunmamaktadır.

III

Pek çok bakımdan, yaşamlarımızın, bugün de genelde ondokuzuncu yüzyıl, özelde İmparatorluk Çağı tarafından biçimlendirildiğini ya da onların devamı olduğunu keşfetmek zor değildir. Kuşkusuz her okur bu listeye bir şeyler ekleyebilir. Ancak, ondokuzuncu yüzyıl tarihine baktığımızda akla gelen esas düşünce bu mudur? Çünkü, modern bir kapitalist dünya ekonomisi yaratmakla bir dünya tarihi yaratan bu yüzyıla duygulardan arınarak bakmak, olanaksız olmasa da hâlâ zordur. Dünya tarihindeki en Avrupalı çağ olduğundan, Avrupalılar için bu yüzyıl, özgül bir duygu yükü içermektedir; yine, Britanya, ekonominin dışındaki alanlarda da bu çağın merkezinde yer aldığından, Avrupalılar arasında da İngilizler için eşsiz bir yüzyıldır. Öte yandan Kuzey Amerikalılar için bu yüzyıl, ABD'nin Avrupa'nın periferisinin bir parçası olmaktan çıktığı bir yüzyıldı. Dünyanın diğer halkları içinse, ne kadar uzun ya da seçkin olursa olsun, bütün geçmiş tarihin zorunlu mola verdiği bir çağ oldu. 1914'ten sonra onlara ne olduğu

ya da ne yaptıkları, birinci endüstri devrimiyle 1914 arasında başlarına gelenlerde gizlidir.

Bu yüzyıl, –bizim yüzyılımızın yaptığından fazla olmamakla birlikte, böyle bir devrimci ve sürekli dönüşümün o zamanlar yeni olmasından dolayı daha göz alıcı bir biçimde– dünyayı dönüştüren bir yüzyıldı. Geriye baktığımızda, bu burjuva ve devrim yüzyılının (hatta kaçırılarak gemilere getirilmiş bodur, zavallı, kırbaçlanan, sarhoş, kurtlu peksimetlerle beslenen mürettebatıyla hareket etmeye hazırlanan Nelson'un savaş filosu gibi) görüş alanına ansızın girdiğini görebiliriz. Geriye baktığımızda, onu yaratanların ve 'gelişmiş' batıda bu yaratımda yer alan (giderek büyüyen) kitlelerin, bu yüzyılın olağanüstü kazanımlara yazgılı olduğunu bildiklerini ve insanlığın, belli başlı bütün sorunlarını çözmeye, çözümün önündeki bütün engelleri ortadan kaldırmaya yazgılı olduğunu düşündüklerini görebiliriz.

Ne bundan önceki ne de sonraki yüzyıllarda pratik insanların yaşamdan böylesine yüksek, ütopik beklentileri (evrensel barış, tek bir dünya dilinin mümkün kıldığı evrensel bir kültür, evrenle ilgili en temel soruları yalnızca derinlemesine incelemekle kalmayıp gerçekten yanıtlayabilecek bir bilim, kadınların bütün geçmiş tarihlerinden kurtulması, işçilerin özgürleşmesiyle bütün insanlığın özgürleşmesi, cinsel özgürlük, bolluk toplumu, herkesin yeteneğine göre katkıda bulunup gereksinimlerini karşılayabildiği bir toplum) olmadı. Bunlar, yalnızca devrimcilere ait düşler değildi. İlerleme aracılığıyla ütopya, bu yüzyıla köklü bir biçimde yer etmişti. Oscar Wilde, Ütopya'ya yer vermeyen hiçbir dünya haritasının sahip olmaya değmeyeceğine söylerken şaka yapmıyordu. Ütopik hedeflere değil, ütopik programlara karşı çıkan Marx adına olduğu gibi, Başkan Grant adına da, serbest tüccar Cobden adına da sosyalist Fourier adına da, (her ikisi de üzerinde hak iddia ettiğinden) 'endüstricilik' ütopyası ne kapitalizme ne de sosyalizme isnat edilebilecek olan Saint-Simon adına da konuşuyordu. En karakteristik ondokuzuncu yüzyıl ütopyalarının yeniliği, onlarda tarihin bir sonunun *olmamasıydı*.

Burjuvazi, liberal ilerlemeden sonsuz bir maddi, düşünsel ve ahlaki iyileşme çağı bekliyordu; proleterler ya da onlar adına konuştuklarını düşünenlerse, bunun devrim aracılığıyla gerçekleşmesini bekliyorlardı. Fakat, her ikisi de bunun, bir tür tarihsel otomatizm aracılığıyla değil, çaba ve mücadeleyle gerçekleşmesini beklemekteydi. Burjuva yüzyılının en derin kültürel özlemlerini dile getiren ve deyim yerindeyse ülkülerine açıklık kazandıran sesler haline gelen sanatçılar, zafere ulaşmak için savaşan, yazgının karanlık güçlerinin üstesinden müziğiyle gelen, koral senfo-

nisinde özgürleşmiş insan ruhunun zaferini ilan eden Beethoven gibi sanatçılardı.

İmparatorluk Çağı'nda, görmüş olduğumuz gibi, farklı sonuçlar öngören –burjuva sınıflar arasında derinlemesine etkili olmuş– sesler vardı. Fakat, bütün olarak alındığında bu çağ, batıdaki çoğu insana, (liberal vaadine, maddi iyileşme, eğitim ve kültür aracılığıyla; devrimci vaadine, yeni emekçi ve sosyalist hareketlerin ortaya çıkması, kitlelere dayanan gücü ve gelecekteki kaçınılmaz zaferiyle) yüzyılın vaadine öncekilerden çok daha yakın görünmekteydi. Bu kitabın da göstermeye çalışıtığı gibi, kimilerine göre İmparatorluk Çağı, huzursuzluğun ve korkunun arttığı bir çağdı. Burjuvazinin dönüştürdüğü dünyadaki çoğu insan içinse, kesin olarak bir umut çağıydı.

İşte bu umut sayesindedir ki şimdi geçmişe bakabiliyoruz. Bu umudu paylaşabiliriz, ama artık kuşku ve belirsizlik duygusuyla. Pek çok ütopik vaadin beklenen sonuçları vermeden gerçekleştiğini gördük. En ileri ülkelerde modern iletişim, ulaşım araçlarının ve enerji kaynaklarının, bir zamanlar yalnızca bütün sorunlarını çözmüş ülkelerde sağlanabileceği düşünülen kentle kır arasındaki ayrımı ortadan kaldırdığı bir çağda yaşamıyor muyuz? Oysa bizim toplumumuzun bunları çözemediği açıktır. Yirminci yüzyıl, kalıcı olduklarına güven duyulacak kadar çok kurtuluş ve toplumsal esrime anına tanık oldu. Umuda yer var; zira insan, umut eden hayvandır. Hatta, tersi görüntülere ve önyargılara rağmen, büyük umutlara bile yer var; çünkü yirminci yüzyıl, –ahlaki ve kültürel ilerleme için aynı şeyi söylemek kolay değilse de– maddi ve düşünsel ilerlemede olağanüstü derecede etkileyici ve inkâr götürmez fiili kazanımlar elde etmiştir.

Tüm umutların en büyüğüne, korkudan ve maddi ihtiyaçlardan kurtulmuş özgür insanların, iyi bir toplumda birlikte iyi bir hayat sürebilecekleri bir dünya yaratma umuduna da hâlâ yer var mı? Neden olmasın? Ondokuzuncu yüzyıl bize, (ister Mormon, ister Owenci ister başka türden olsun) önceden belirlenmiş herhangi bir yaşam tasarımının, mükemmel topluma duyulan arzuyu karşılamadığını öğretti; yine, böyle yeni bir tasarı, geleceğin biçimini oluşturacak olsa bile, bunun ne olacağını bilemeyebilir ya da bugünden belirleyemeyebiliriz. Mükemmel toplum arayışının işlevi, tarihi sona erdirmek değil, tarihin bilinmeyen ve bilinemeyecek olan olasılıklarını, bütün insanlara açmaktır. Bu anlamda, ütopyaya giden yolun kapalı olmaması, insan ırkı için bir talihtir.

Fakat, (evrensel bir yıkımla, barbarlığa dönüşle, ondokuzuncu yüzyılda özlem duyulan umutların ve değerlerin dağılmasıyla) bilindiği gibi bu yol kapanabilir. Yirminci yüzyıl bize, bütün bunların olası olduğunu

öğretti. Her iki yüzyılın egemen tanrısı olan tarih, artık, insanlığın (bundan tam olarak ne anlaşılırsa anlaşılsın) vaat edilmiş ülkeye doğru gittiğinin sağlam bir garantisini vermiyor (Nerede kaldı oraya varacaklarının garantisini versin). Bu yol, tamamen farklı bir yere çıkabilir. Böyle de olabileceğini biliyoruz; çünkü ondokuzuncu yüzyılın yarattığı bir dünyada yaşıyoruz ve bu yüzyılın kazanımları ne kadar dev boyutlarda olsa da, bunların o zamanlar beklenen ya da düşlenen şeyler olmadıklarını biliyoruz.

Ancak, tarihin bize doğru sonucu garanti ettiğine inanmak artık mümkün değilse de, yanlışı da garanti etmiyor. Seçimimizin [gerçekleşme] olasılığına ilişkin net bir tahmin vermeden, bize bir seçenek sunmaktadır. Yirmibirinci yüzyılda dünyanın daha iyi olacağına ilişkin güçlü kanıtlar mevcuttur. Eğer dünya kendini yok etmemeyi başarırsa, bu olasılık da güçlenecektir. Yine de kesin değildir. Geleceğe ilişkin kesin olan tek şey, en ileriyi görenleri bile şaşırtacak olmasıdır.

1. TABLO
DEVLETLER VE NÜFUSLARI, 1880-1914 (MİLYON OLARAK)

		1880	1914	
İ/K	*BK		35.3	45
C	*Fransa		37.6	40
İ	*Almanya		45.2	68
İ	*Rusya		97.7	161 (1910)
İ/K	*Avusturya		37.6	51
K	*İtalya		28.5	36
K	İspanya		16.7	20.5
K, 1908C	Portekiz		4.2	5.25
K	İsveç		4.6	5.5
K	Norveç		1.9	2.5
K	Danimarka		2.0	2.75
K	Hollanda		4.0	6.5
K	Belçika		5.5	7.5
C	İsviçre		2.8	3.5
K	Yunanistan		1.6	4.75
K	Romanya		5.3	7.5
K	Sırbistan		1.7	4.5
K	Bulgaristan		2.0	4.5
K	Karadağ		–	0.2
K	Arnavutluk		0	0.8
İ	Finlandiya (Rusya içinde)		2.0	2.9
C	ABD		50.2	92.0 (1910)
İ	Japonya	yaklaşık	36	53
İ	Osmanlı İmp.	yaklaşık	21 yk.	20
İ	Çin	yaklaşık	420 yk.	450

Nüfus büyüklüğü sırasına göre diğer devletler:

10 milyonun üstü	Brezilya, Meksika
5-10 milyon	İran, Afganistan, Arjantin
2-5 milyon	Şili, Kolombiya, Peru, Venezüela, Siyam
2 milyonun altı	Bolivya, Küba, Kosta Rika, Dominik Cumhuriyeti, Ekvator, El Salvador, Guatemala, Haiti, Honduras, Nikaragua, Panama, Paraguay, Uruguay

İ: İmparatorluk, K: Krallık, C: Cumhuriyet
* Avrupa'nın büyük güçleri.

2. TABLO
ONDOKUZUNCU YÜZYIL AVRUPASI'NDA KENTLEŞME, 1800-1890

	Kentlerin sayısı (10.000 ve üstü)			Toplam Kentli Nüfus (yüzde olarak)		
	1800	1850	1890	1800	1850	1890
Avrupa	364	878	1709	10	16.7	29
K. ve B.*	105	246	543	14.9	26.1	43.4
Orta**	135	306	629	7.1	12.5	26.8
Akden'z***	113	292	404	12.9	18.6	22.2
Doğu****	11	34	133	4.2	7.5	18
İngiltere/Galler	44	148	356	20.3	40.8	61.9
Belçika	20	26	61	18.9	20.5	34.5
Fransa	78	165	232	8.8	14.5	25.9
Almanya	53	133	382	5.5	10.8	28.2
Avusturya/Bohemya	8	17	101	5.2	6.7	18.1
İtalya	74	183	215	14.6	20.3	21.2
Polonya	3	17	32	2.4	9.3	14.6

*İskandinavya, BK, Hollanda, Belçika.
**Almanya, Fransa, İsviçre.
***İtalya, İspanya, Portekiz.
****Avusturya/Bohemya, Polonya.
Kaynak: Jan de Vries, *European Urbanisation 1500-1800* (Londra, 1984), Tablo 3.8

3. TABLO
AVRUPA İÇİ GÖÇ, 1871-1911 (MİLYON OLARAK)

Yıllar	Toplam	Britanya/ İrlanda	İspanya/ Portekiz	Almanya/ Avusturya	Diğerleri
1871-80	3.1	1.85	0.15	0.75	0.15
1881-90	7.0	3.25	0.75	1.8	0.75
1891-1900	6.2	2.15	1.0	1.25	1.0
1901-11	11.3	3.15	1.4	2.6	1.4
	27.6	10.4	3.3	6.4	7.5

3. TABLO
AVRUPA İÇİ GÖÇ, 1871-1911 (MİLYON OLARAK)

Yıllar	Toplam	ABD	Arjantin/ Brezilya	Avusturalya/ Y.Z	Diğerleri
1871-80	4.0	2.8	0.2	0.2	1.0
1881-90	7.5	5.2	0.4	0.3	1.4
1891-1900	6.4	3.7	0.2	.45	0.25
1901-11	14.9	8.8	1.1	1.6	0.95
	32.8	20.5	1.9	2.5	1.7

Bu tablolar, A.M. Carr Saunders'in *World Population*'ındaki (Londra, 1936) verilere dayanmaktadır. İç ve dış göçlerin toplamları arasındaki fark, rakamların güvenilir olmadığını göstermektedir.

4. TABLO
OKUMA YAZMA BİLMEYENLERİN ORANI

1850	Düşük oranlı ülkeler: yetişkinlerin %30'unun altı	Orta oranlı ülkeler %30-50	Yüksek oranlı ülkeler %50'nin üstü
	Danimarka	Avusturya	Macaristan
	İsveç	Çek Ülkesi	İtalya
	Norveç	Fransa	Portekiz
	Finlandiya	İngiltere	İspanya
	İzlanda	İrlanda	Romanya
	Almanya	Belçika	Bütün Balkanlar ve Yunanistan
	İsviçre	Avusturalya	Polonya
	Hollanda		Rusya
	İskoçya		ABD (beyaz olmayanlar)
	ABD (beyazlar)		diğerleri
1903	Düşük oranlı ülkeler: %10'un altı	Orta %10-30	Yüksek %30'un üstü
	(yukarıdakilerle birlikte)	K. İtalya	Macaristan
	Fransa	K.B. Yugoslavya	Orta ve G. İtalya
	İngiltere	(Slovenya)	Portekiz
	İrlanda		İspanya
	Belçika		Romanya
	Avusturya		Bütün Balkanlar ve Yunanistan
	Avusturalya		Polonya
	Yeni Zelanda		Rusya
			ABD (Beyaz olmayanlar)
			diğerleri

5. TABLO
ÜNİVERSİTELER (ENSTİTÜLERİN SAYISI)

	1875	1913
Kuzey Amerika	yaklaşık 360	yaklaşık 500
Latin Amerika	yaklaşık 30	yaklaşık 40
Avrupa	yaklaşık 110	yaklaşık 150
Asya	yaklaşık 5	yaklaşık 20
Afrika	0	yaklaşık 5
Avrasya	2	yaklaşık 5

6. TABLO
TELEFON KULLANIMINDA İLERLEME: BAZI KENTLER (100 KİŞİ BAŞINA)

	1895	Sıra	1911	Sıra
Stockholm	4.1	1	19.9	2
Christiania (Oslo)	3	2	6.9	8
Los Angeles	2	3	24	1
Berlin	1.6	4	5.3	9
Hamburg	1.5	5	4.7	10
Copenhagen	1.2	6	7	7
Boston	1	7	9.2	4
Chicago	0.8	8	11	3
Paris	0.7	9	2.7	12
New York	0.6	10	8.3	6
Viyana	0.5	11	2.3	13
Philadelphia	0.3	12	8.6	5
Londra	0.2	13	2.8	11
St Petersburg	0.2	14	2.2	14

Kaynak: *Weltwirtschaftliches Archiv*, 1913, I/ii, s. 143.

MODERNLİK

Dünyanın farklı bölgelerinde kullanılan gazete kağıdı, yaklaşık 1880.

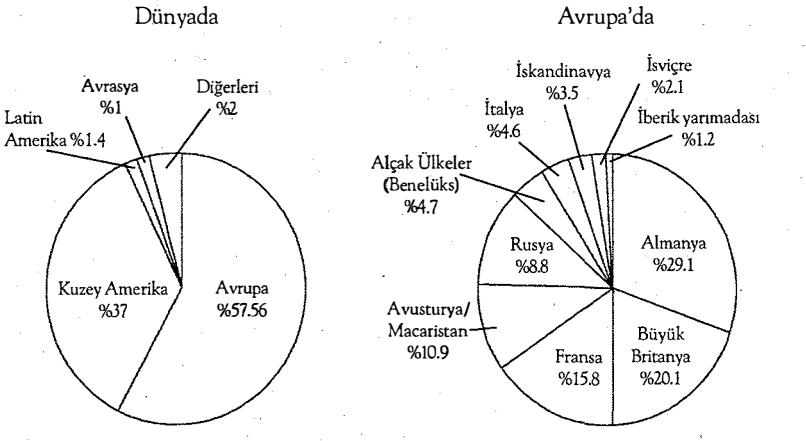

Kaynak: M. G. Mullhall, *The Progress of the World Since the Beginning of the Nineteenth Century*'e [Londra, 1880; 1971 tarihli yeni basım, s. 91] dayanılarak hazırlanmıştır.

1912'de Dünyada Telefon Sayısı.

Dünya toplam (bin olarak)	12,453
ABD	8,362
Avrupa	3,239

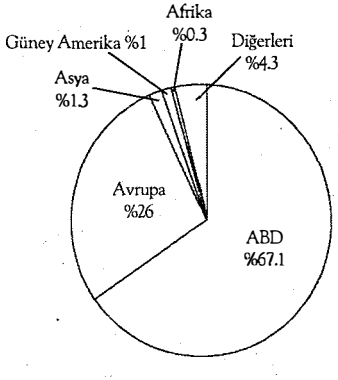

Kaynak: *Weltwirtschaftliches Archiv*, 1913, I/ii, s. 143.

7. TABLO
1913'TE BAĞIMSIZ DEVLETLERİN YÜZÖLÇÜMÜ

Kuzey Amerika	%32
Orta ve Güney Amerika	%92.5
Afrika	% 3.4
Asya	%70 Rusya Asyası hariç %43.2 Rusya Asyası dahil
Okyanusya	%0
Avrupa	%99

Kaynak: *League of Nations International Statistical Yearbook* (Cenevre, 1926).

8. TABLO
YURTDIŞINDAKİ İNGİLİZ YATIRIMLARI: HİSSE %

	1860-70	1911-13
İngiliz İmparatorluğu	36	46
Latin Amerika	10.5	22
ABD	27	19
Avrupa	25	6
Diğer	3.5	7

Kaynak: C. Feinstein, aktaran M. Barratt Brown, *After Imperialism* (Londra, 1963), s.110

9. TABLO
DÜNYADA ANA TROPİKAL
ÜRÜNLERİN ÜRETİMİ, 1880-1910 (Bin ton olarak)

	1880	1900	1910
Muz	30	300	1.800
Kakako	60	102	227
Kahve	550	970	1.090
Kauçuk	11	53	87
Bakır tel	950	1200	1770
Jüt	600	1220	1570
Zeytin	-	-	2.700
Şeker Kamışı	1850	3340	6320
Çay	175	290	360

Kaynak: P. Bairoch, *The Economic Development of the Third World Since 1900* (Londra, 1975), s. 15

10. TABLO
DÜNYADA ÜRETİM VE TİCARET, 1781-1971 (1913 = 100)

	Üretim	Ticaret	
1781-90	1.8	2.2	(1780)
1840	7.4	5.4	
1870	19.5	23.8	
1880	26.9	38	(1881-5)
1890	41.1	48	(1891-5)
1900	58.7	67	(1901-5)
1913	100.0	100	
1929	153.3	113	(1930)
1948	274.0	103	
1971	950.0	520	

Kaynak: W.W. Rostow, *The World Economy: History and Prospect* (Londra, 1978), A ve B ekleri.

11. TABLO
GEMİ TAŞIMACILIĞI: TONAJ (BİN TON OLARAK)
(YALNIZCA 100 TONUN ÜSTÜNDEKİ GEMİLER)

	1881	1913
Dünya toplam	18.325	46.970
Büyük Britanya	7.010	18.696
ABD	2.370	5.429
Norveç	1.460	2.458
Almanya	1.150	5.082
İtalya	1.070	1.522
Kanada	1.140	1.735*
Fransa	840	2.201
İsveç	470	1.047
İspanya	450	841
Hollanda	420	1.310
Yunanistan	330	723
Danimarka	230	762
Avusturya-Macaristan	290	1.011
Rusya	740	974

*Avrupa'nın büyük güçleri.
Kaynak: Mulhall, *Dictionary of Statistics* (Londra, 1881) ve Milletler Cemiyeti, *International Statistics Yearbook 1913*, 76. Tablo.

SİLAHLANMA YARIŞI

Büyük güçlerin (Almanya, Avusturya-Macaristan, Büyük Britanya, Rusya, İtalya ve Fransa) askeri harcamaları,1880-1914.

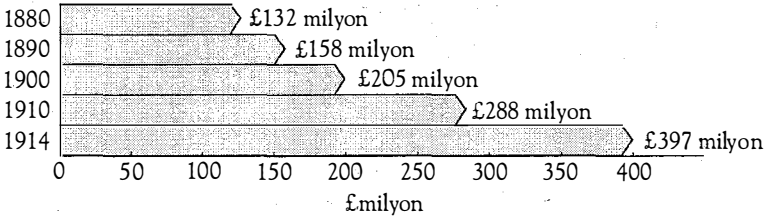

(Kaynak: *The Times Atlas of World History* [Londra, 1978], s. 250).

12. TABLO
ORDULAR (BİN OLARAK)

	1879		1913	
	Barışta	Seferberlikte	Barışta	Seferberlikte
Büyük Britanya	136	yk. 600	160	700
Hindistan	yaklaşık 200	—	249	
Avusturya-Macaristan	267	772	800	3.000
Fransa	503	1.000	1.200	3.500
Almanya	419	1.300	2.200	3.800
Rusya	766	1.213	1.400	4.400

13. TABLO
DENİZ KUVVETLERİ (ZIRHLI SAYISI)

	1900	1914
Büyük Britanya	49	64
Almanya	14	40
Fransa	23	28
Avusturya-Macaristan	6	16
Rusya	16	23

1. Harita. Uluslararası göçler 1820-1910 (Kaynak: *The Times Atlas of World History*)

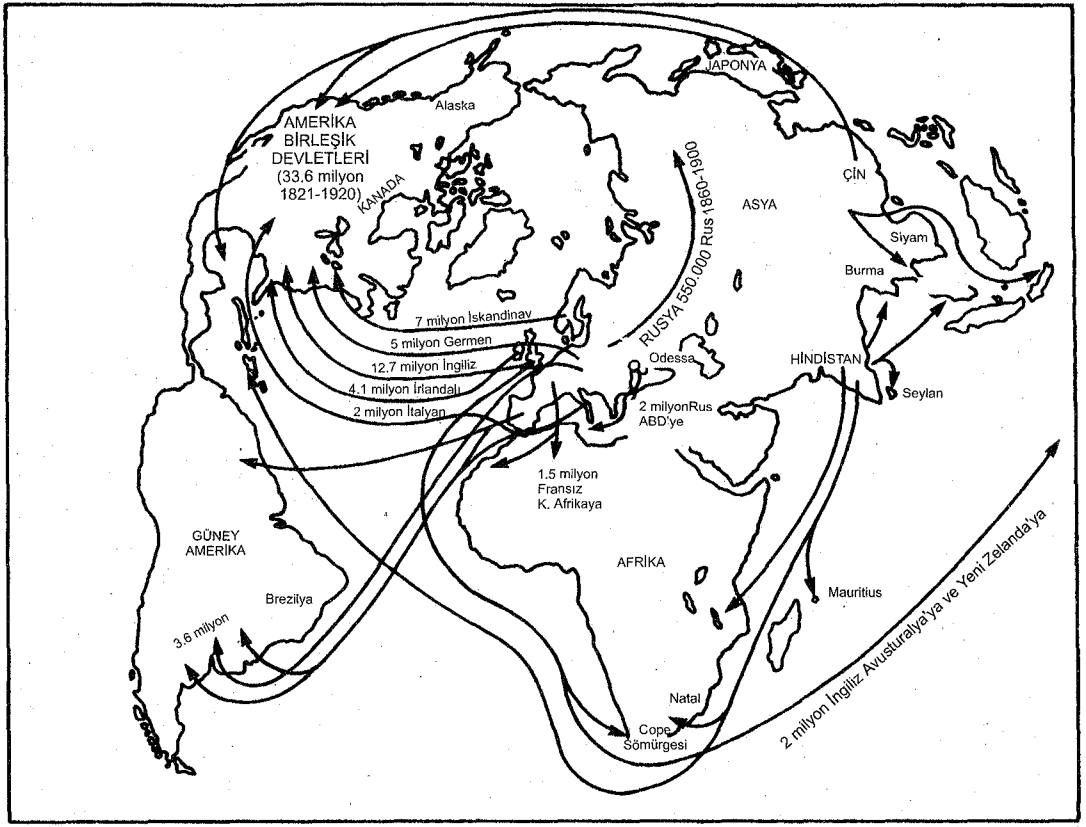

2. Harita. Sermaye Hareketleri 1875-1914

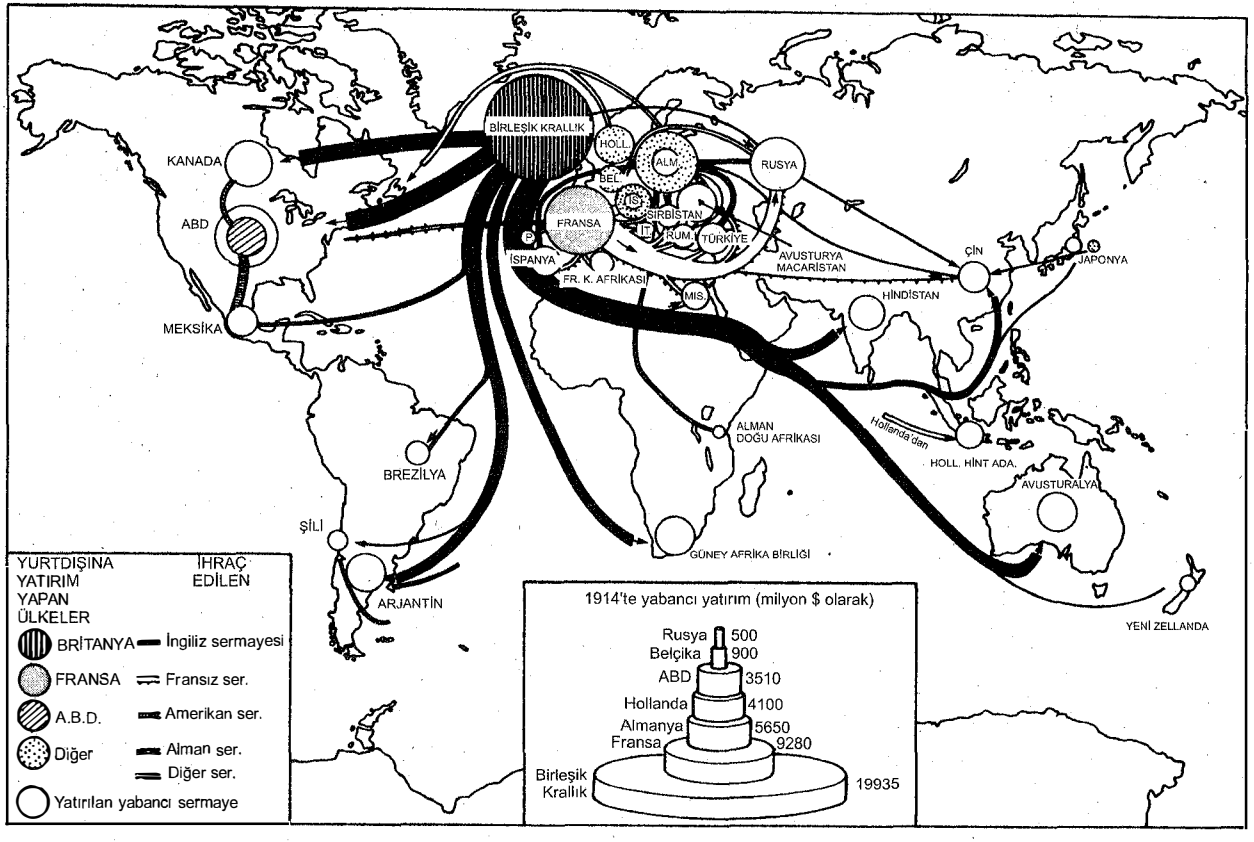

3. Harita. Opera ve milliyetçilik: Wagner'in *Siegfried*'inin icra edildiği yerler 1875-1914

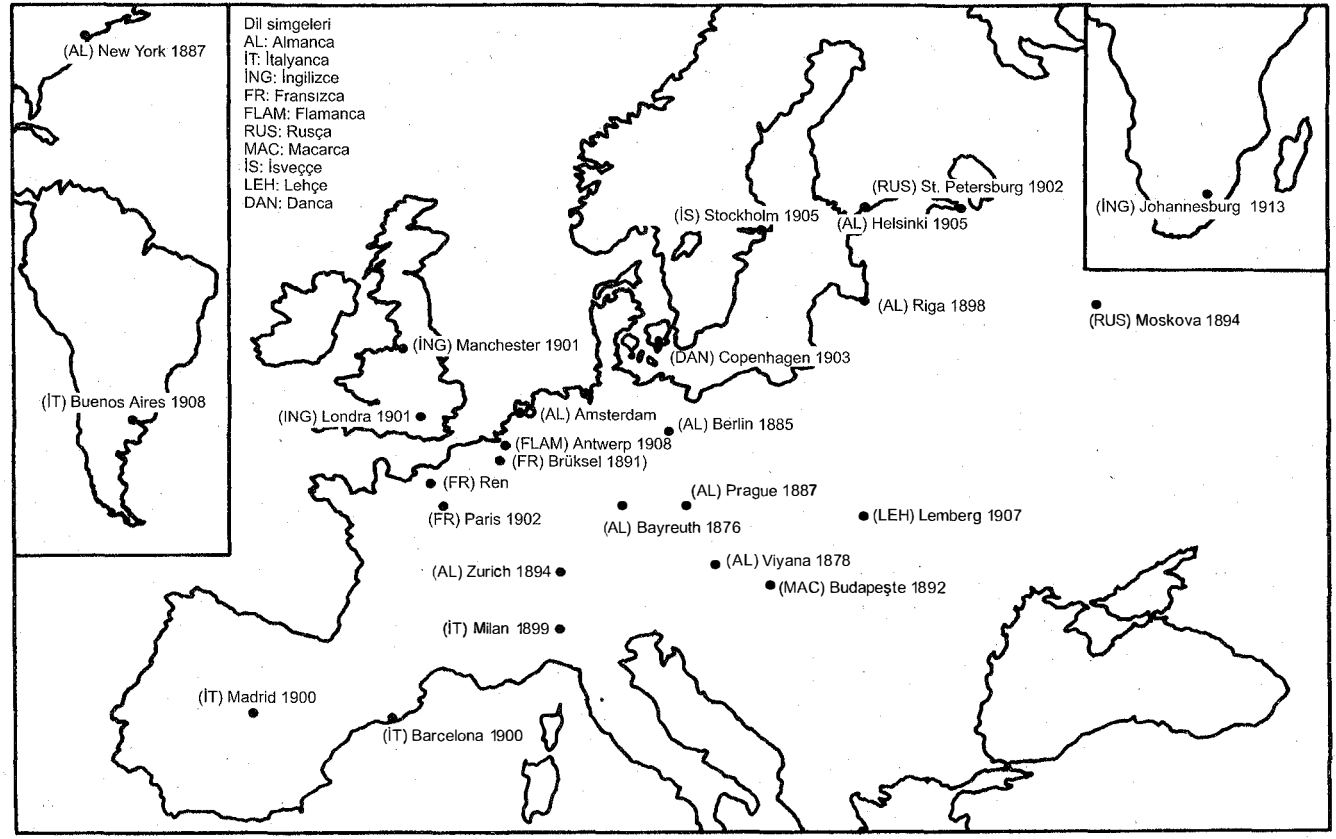

4. Harita. 1914'te Avrupa

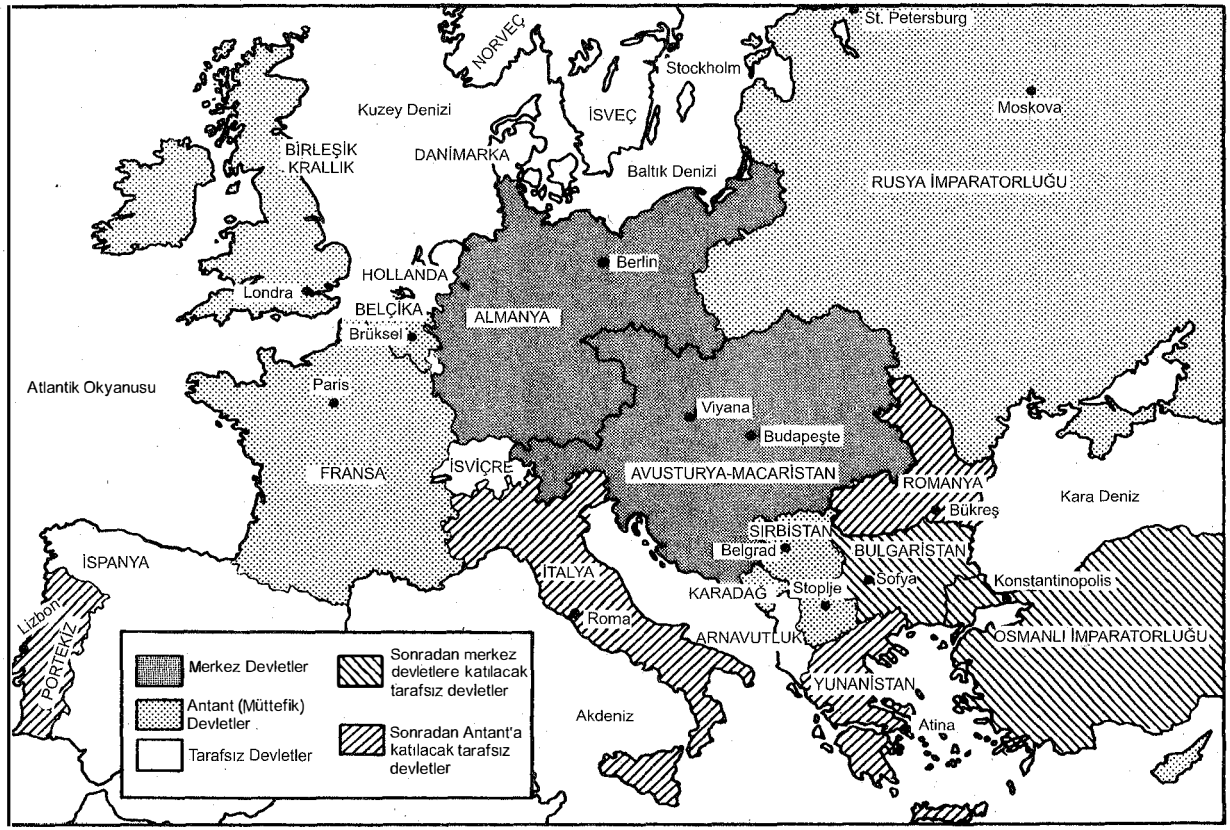

5. Harita. Bölünen dünya: 1914'te imparatorluklar

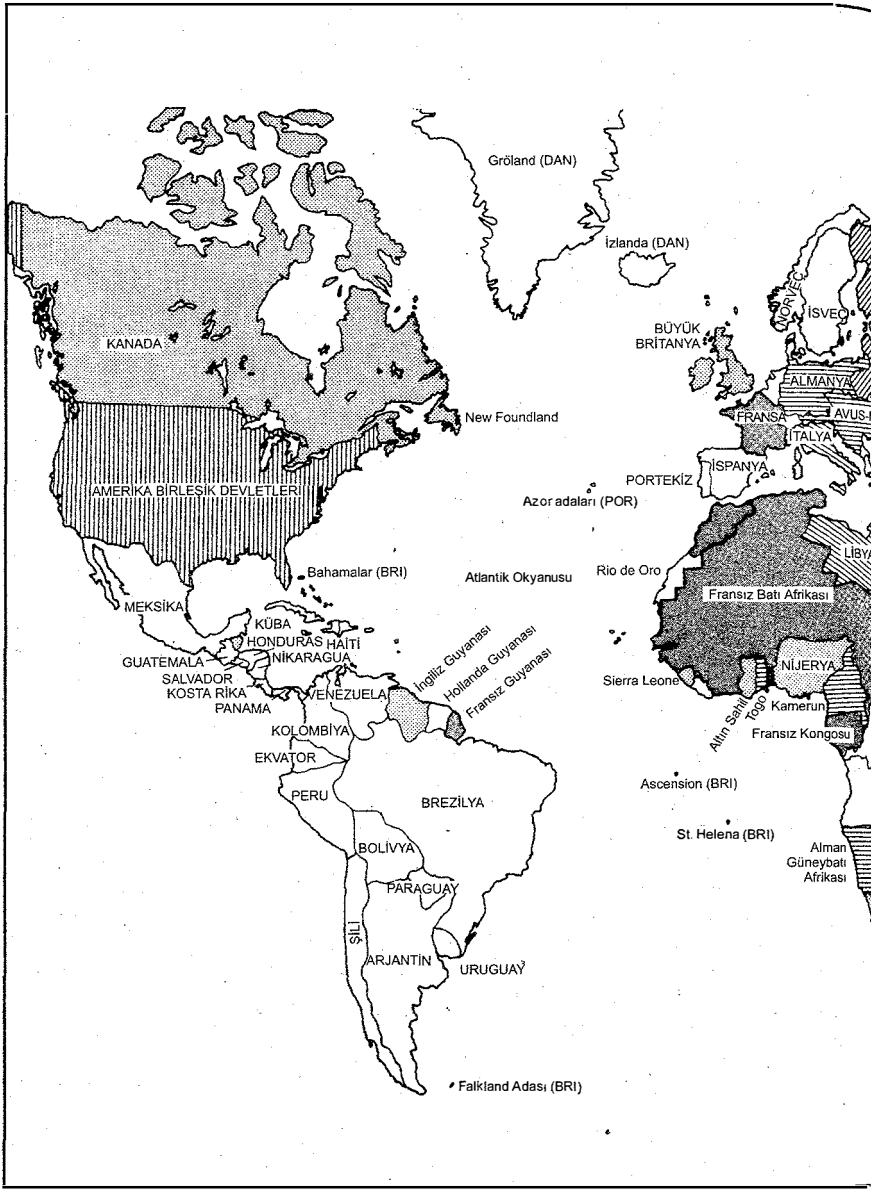

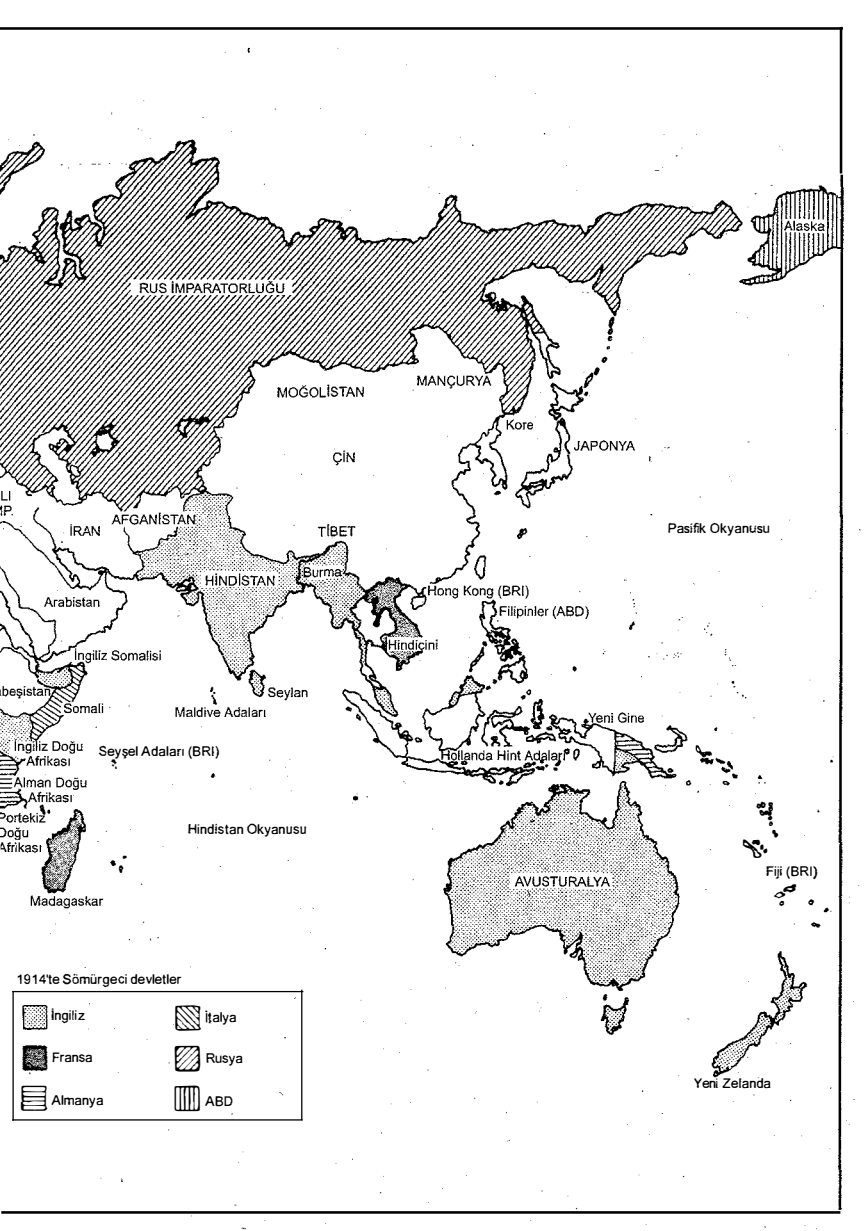
Alaska
RUS İMPARATORLUĞU
MOĞOLİSTAN
MANÇURYA
Kore
ÇİN
JAPONYA
İRAN
AFGANİSTAN
TİBET
Pasifik Okyanusu
HİNDİSTAN
Burma
Hong Kong (BRI)
Filipinler (ABD)
Arabistan
Hindiçini
İngiliz Somalisi
Seylan
Somali
Maldive Adaları
Yeni Gine
İngiliz Doğu Afrikası
Seyşel Adaları (BRI)
Hollanda Hint Adaları
Alman Doğu Afrikası
Hindistan Okyanusu
AVUSTURALYA
Fiji (BRI)
Madagaskar
Yeni Zelanda
1914'te Sömürgeci devletler
İngiliz
İtalya
Fransa
Rusya
Almanya
ABD

Notlar

Giriş

1) P. Nora, Pierre Nora'nın yayıma hazırladığı *Les lieux de la mémoire*, I. cilt: *La République* (Paris, 1984) içinde, s. XIX.

2) G. Barraclough, *An Introduction to Contemporary History* (Londra, 1964), s. I.

I Devrimin Yüzüncü Yılı

1) Finlay Peter Dunne, *Mr Dooley Says* (New York, 1910), s. 46-47.

2) M. Mulhall, *Dictionary of Statistics* (Londra, 1892 baskısı), s. 573.

3) P. Bairoch, 'Les grandes tendances des disparités économiques nationales depuis la Révolution Industrielle', *Seventh International Economic History Congress, Edinburgh 1978: Four 'A' Themes* içinde (Edinburgh, 1978), s. 175-86.

4) Bakınız: V. G. Kiernan, *European Empires from Conquest to Collapse* (Londra, 1982), s. 34-36; ve D. R. Headrick, *Tools of Empire* (New York, 1981), çeşitli yerlerde.

5) Peter Flora, *State, Economy and Society in Western Europe 1815-1975: A Data Handbook*, I (Frankfurt, Londra, Chicago, 1983), s. 78.

6) W. W. Rostow, *The World Economy: History and Prospect* (Londra, 1978), s. 52.

7) Hilaire Belloc, *The Modern Traveller* (Londra, 1898), vi.

8) Bu veriler için bakınız: P. Bairoch ve diğerleri, *The Working Population and Its Structure* (Brüksel, 1968).

9) H. L. Webb, *The Development of the Telephone in Europe* (Londra, 1911).

10) P. Bairoch, *De Jericho à Mexico: Villes et économie dans l'histoire* (Paris, 1985), C bölümü, veriler çeşitli yerlerde.

11) *Historical Statistics of the United States, From Colonial Times to 1957* (Washington, 1960), 1890 sayımı.

12) Carlo Cipolla, *Literacy and Development in the West* (Harmondsworth, 1969), s. 76.

13) Mulhall, *age.*, s. 245.

14) Agy.deki bilgilere dayanılarak hesaplanmıştır.

15) Agy., s. 100.

16) Roderick Floud, 'Wirtschaftliche und soziale Einflüsse auf die Körpergrössen von Europäern seit 1750', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (Doğu Berlin, 1985), II, s. 93-118.

17) Georg v. Mayr, *Statistik und Gesellschaftslehre, II: Bevölkerungsstatistik, 2* (Tübingen, 1924), s. 427.

18) Mulhall, *age.*, 'Post Office', 'Press', 'Science'.

19) *Cambridge Modern History* (Cambridge, 1902), I, s. 4.

20) John Stuart Mill, *Utilitarianism, On Liberty and Representative Government* (Everyman baskısı, 1910), s. 73.

21) John Stuart Mill, 'Civilisation', *Dissertations and Discussions* içinde (Londra, tarihsiz), s. 130.

2 Vites Değiştiren Ekonomi

1) A. V. Dicey, *Law and Public Opinion in the Nineteenth Century* (Londra, 1905), s. 245.

2) Aktaran E. Maschke, 'German Cartels from 1873-1914'; F. Crouzet, W. H. Chaloner ve W. M. Stern'in yayıma hazırladığı *Essays in European Economic History* içinde (Londra, 1969), s. 243.

3) *Die langen Wellen der Konjunktur. Beiträge zur Marxistischen Konjunktur- und Krisentheorie von Parvus, Karl Kautsky, Leo Trotski und Ernest Mandel*'de (Berlin, 1972) yeniden basılan 'Die Handelskrisen und die Gewerkschaften'den, s. 26.

4) D. A. Wells, *Recent Economic Changes* (New York, 1889), s. 1-2.

5) Agy., s. vi.

6) Alfred Marshall, *Official Papers* (Londra, 1926), s. 98-9.

7) C. R. Fay, *Cooperation at Home and Abroad* (1908; Londra 1948 baskısı), I, s. 49 ve 114.

8) Sidney Pollard, *Peaceful Conquest: The Industrialization of Europe 1760-1970* (Oxford, 1981), s. 259.

9) F. X. v. Neumann-Spallart, *Übersichten der Weltwirthschaft, Jg. 1881-82* (Stuttgart, 1884), s. 153 ve 185, hesaplamalarda temel olarak alınmıştır.

10) P. Bairoch, 'Città/Campagna', *Enciclopedia Einaudi*, III (Turin, 1977) içinde, s. 89.

11) Bakınız: D. Landes, *Revolution in Time* (Harvard, 1983), s. 289.

13) Williams'ın kitabı, başlangıçta emperyalist W. E. Henley'in *New Review*'inde yayımlanan tehlike işareti veren bir dizi makaleydi. Aynı zamanda yabancı karşıtı tahriklerde de etkin olarak rol almıştı,

14) C. P. Kindleberger, 'Group Behavior and International Trade', *Journal of Political Economy*, 59 (Şubat 1951), s. 37.

15) P. Bairoch, *Commerce extérieur et développement économique de l'Europe au XIXe siècle* (Paris-Lahey, 1976), s. 309-11.

16) (Folke Hilgerdt), *Industrialization and Foreign Trade* (Milletler Cemiyeti, Cenevre, 1945), s. 13, 132-4.

17) H. W. Macrosty, *The Trust Movement in British Industry* (Londra, 1907), s. I.

18) William Appleman Williams, *The Tragedy of American Diplomacy* (Cleveland and New York, 1959), s. 44.

19) Bairoch, *De Jéricho à Mexico*, s. 288.

20) W. Arthur Lewis, Growth and Fluctations 1870-1913 (Londra, 1978), ek IV.

21) *Age.*, s. 275.

22) John R. Hanson II, *Trade in Transition: Exports from the Third World 1840-1900* (New York, 1980), s. 55.

23) Sidney Pollard, 'Capital Exports 1870-1914: Harmful or Beneficial?', *Economic History Review*, XXXVIII (1985), s. 492.

24) Bunlar, *Lloyd's Weekly* ve *Le Petit Parisien*'di.

25) P. Mathias, *Retailing Revolution* (Londra, 1967).

26) J. A. Lesourd ile Cl. Gérard'ın tahminlerine göre, *Nouvelle Histoire Economique I: Le XIXe Siècle* (Paris, 1976), s. 247.

3 İmparatorluk Çağı

1) Aktaran Wolfgang J. Mommsen, *Max Weber and German Politics 1890-1920* (Chicago, 1984), s. 77.

2) Finlay Peter Dunne, *Mr Dooley's Philosophy* (New York, 1900), s. 93-4.

3) V. I. Lenin'in 'Imperialism, the Latest Stage of Capitalism'i ilk olarak 1917 ortasında yayımlandı. Eserin daha (Lenin'in ölümünden) sonraki baskılarında 'latest' [en son] yerine 'highest' [en yüksek] sözcüğü kullanıldı.

4) J. A. Hobson, *Imperialism* (Londra, 1902), önsöz; (1938 baskısı), s. XXVII.

5) Sir Harry Johnston, *A History of the Colonization of Africa by Alien Races* (Cambridge, 1930; ilk baskı 1913), s. 445.

6) Michael Barratt Brown,

7) W. G. Hynes, *The Economics of Empire: Britain, Africa and the New Imperialism, 1870-1895* (Londra, 1979), çeşitli yerlerde.

8) Aktaran D. C. M. Platt, *Finance, Trade and Politics: British Foreign Policy 1815-1914* (Oxford, 1968), s. 365-6.

9) Max Beer, 'Der neue englische Imperialismus', *Neue Zeit*, XVI (1898), s. 304. Daha genel olarak bakınız: B. Semmel, *Imperialism and Social Reform: English Social-Imperial Thought 1895-1914* (Londra, 1960)

10) J. E. C. Bodley, *The Coronation of Edward VII: A Chapter of European and Imperial History* (Londra, 1903), s. 153 ve 201.

11) Burton Benedict ve diğerleri, *The Anthropology of World's Fairs: San Francisco's Panama Pacific International Exposition of 1915* (Londra ve Berkeley, 1983), s. 23.

12) *Encyclopedia of Missions* (2. baskı New York ve Londra, 1904), ek IV, s. 838-9.

13) *Dictionnaire de spiritualité* (Paris, 1979), X, 'Mission', s. 1398-9.

14) Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital* (Viyana, 1909; 1923 baskısı), s. 470.

15) P. Bairoch,

16) P. J. Cain ve A. G. Hopkins, 'The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750-1914', *Economic History Review*, XXXIII (1980), s. 463-90.

17) J. E. Flint, 'Britain and the Partition of West Africa', J. E. Flint ve G. Williams'ın yayıma hazırladığı *Perspectives of Empire* (Londra, 1973) içinde, s. 111.

18) C. Southworth, *The French Colonial Venture* (Londra, 1931), ek: 7. Tablo. Ancak, o yıl Fransa'nın sömürgelerinde faaliyet gösteren şirketlerin ortalama kâr payı yüzde 4.6 idi.

19) M. K. Gandhi, *Collected Works, I: 1884-96* (Yeni Delhi, 1958).

20) Budizmin batılı çevrelere verdiği bu kısa süreli ve olağandışı biçimde başarılı istila için bakınız: Jan Romein, *The Watershed of Two Eras* (Middletown, Conn., 1978), s. 501-3 ve büyük ölçüde Theosofistler arasından çıkan savunucuları aracılığıyla yurtdışına Hintli rahip ihracı. Bunların arasında 'Vedanta'nın Vivekananda'sının (1863-1902) modern Batı'nın ilk ticari gurularından biri olduğu iddia edilebilir.

21) R. H. Gretton, *A Modern History of the English People, II: 1899-1910* (Londra, 1913), s. 25.

22) W. L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism, 1890-1902* (New York, 1968 baskısı), s. 387 ve 448. Daha genel olarak, H. Gollwitzer, *Die gelbe Gefahr: Geschichte eines Schlagworts: Studien zum imperialistischen Denken* (Göttingen, 1962)

23) Rudyard Kipling, 'Recessional', *R. Kipling's Verse, Inclusive Edition 1885-1918* (Londra, tarihsiz) içinde s. 377.

24) Hobson, *age.*, (1938 baskısı), s. 314.

25) Bakınız: H. G. Wells, *The Time Machine* (Londra, 1895).

26) H. G. v. Schulze-Gaevernitz, *Britischer Imperialismus und englischer Freihandel zu Beginn des 20. Jahrhunderts* (Leipzig, 1906).

4 Demokratik Siyasal Yaşam

1) Gaetano Mosca, *Elementi di scienza politica* (1895), *The Ruling Class* olarak İngilizce'ye çevrildi (New York, 1939), s. 333-4.

2) Robert Skidelsky, *John Maynard Keynes*, I (Londra, 1983), s. 156.

3) Edward A. Ross, 'Social Control VII: Assemblage', *American Journal of Sociology*, II (1896-7), s. 830.

4) Daha sonra yayımlanacak eserler arasında şunlar bulunmaktadır: Gaetano Mosca (1858-1941), *Elementi di scienza politica*; Sidney ve Beatrice Webb, *Industrial Democracy* (1897); M. Ostrogorski (1854-1919), *Democracy and the Organization of Political Parties* (1902); Robert Michels (1876-1936), *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie* (*Political Parties*) (1911); Georges Sorel (1847-1922), *Reflexions on Violence* (1908).

5) Hilaire Belloc, *Sonnets and Verse* (Londra, 1954), s. 151: 'On a General Election', XX. Epigram.

6) David Fitzpatrick, 'The Geography of Irish Nationalism', *Past & Present*, 78 (Şubat 1978), s. 127-9.

7) H.-J. Puhle, *Politische Agrarbewegungen in kapitalistischen Industriegesellschaften* (Göttingen, 1975), s. 64.

8) G. Hohorst, J. Kocka ve G. A. Ritter, *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch: Materialien zur Statistik des Kaiserreichs 1870-1914* (Munich, 1975), s. 177.

9) Michels, *age.*, (Stuttgart, 1970 baskısı), VI. Kısım, 2. Bölüm.

10) R. F. Foster, *Lord Randolph Churchill, a Political Life* (Oxford, 1981) s. 395.

11) C. Benoist, *L'Organisation du suffrage universal: La crise de l' état moderne* (Paris, 1897).

12) C. Headlam'ın yayıma hazırladığı *The Milner Papers* (Londra, 1931-3), II, s. 291.

13) T. H. S. Escott, *Social Transformations of the Victorian Age* (Londra, 1897), s. 166.

14) Flora, *age.*, 5. Bölüm.

15) Bu hesap Hohorst, Kocka ve Ritter'e (*age.*, s.179) dayanmaktadır.

16) Gary B. Cohen, *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague 1861-1914* (Princeton, 1981), s. 92-3.

17) Graham Wallas, *Human Nature in Politics* (Londra, 1908), s. 21.

18) David Cannadine, 'The Context, Performance and Meaning of Ritual: The British Monarchy and the "Invention of Tradition" c. 1820-1977, E. J. Hobsbawm ve T. Ranger'ın yayıma hazırladıkları *The Invention of Tradition* (Cambridge, 1983), s. 101-64.

19) İkinci Reform Yasası'yla ilgili, yani işçilere oy hakkı verilip verilmemesiyle

ilgili tartışmanın bir parçası olan bu ayrım, ilk kez *Fortnightly Review*'de (1865-67) yayımlanan Walter Bagehot'un *The English Constitution*'ından gelmektedir.

20) Parisli yetkililerin halk eğlenceleriyle resmi töreni bir araya getirme saikleri hakkında bakınız: Rosemonde Sanson, *Les 14 Juillet: fête et conscience nationale, 1789-1975* (Paris, 1976), s. 42

21) Hans-Georg John, *Politik und Turnen: die deutsche Turnerschaft als nationale Bewegung im deutschen Kaiserreich von 1870-1914* (Ahrensberg bei Hamburg, 1976), s. 36-9.

22) "Gelecekteki efendilerimizi kendi edebiyatlarını öğrenmeye ikna etmek zorunda kalacağınıza kesin olarak inanıyorum (Reform Yasası'nın Üçüncü Okunuşu sırasındaki Müzakereler'den, *Parliamentary Debates*, 15 Temmuz, 1867, s. 1549, I. sütun). Bu, kısaltılmış haliyle bilinen söz konusu ifadenin özgün biçimidir.

23) Cannadine, *age.*, s. 130.

24) Wallace Evan Davies, *Patriotism on Parade* (Cambridge, Mass., 1955), s. 218-22.

25) Maurice Dommanget, *Eugène Pottier, membre de la Commune et chantre de l'Internationale* (Paris, 1971), s. 138.

26) V. I. Lenin, *State and Revolution*, I. Kısım, 3. Bölüm.

5 *Dünyanın İşçileri*

1) Emekçi Franz Rehbein'ın 1911 yılında anımsadıklarından. Paul Göhre'nin yayıma hazırladığı *Das Leben eines Landarbeiters* (Munich, 1911) kitabından aktaran W. Emmerich (yayıma hazırlayan), *Proletarische Lebensläufe*, I (Reinbek, 1974), s. 280.

2) Samuel Gompers, *Labor in Europe and America* (New York ve Londra, 1910), s. 238-9.

3) *Mit uns zieht die neue Zeit: Arbeiterkultur in Österreich 1918-1934* (Viyana, 1981).

4) Sartorius v. Waltershausen, *Die italienischen Wanderarbeiter* (Leipzig 1903), s. 13, 20, 22 ve 27. Bu kaynağı Dirk Hoerder'e borçluyum.

5) Bairoch, *De Jéricho à Mexico*, s. 383-6.

6) W. H: Schröder, *Arbeitergesichte und Arbeiterbewegung: Industriearbeit und Organisationsverhalten im 19. und frühen 20. Jahrhundert* (Frankfurt ve New York, 1978), s. 166-7 ve 304.

7) Jonathan Hughes, *The Vital Few: American Economic Progress and its Protagonists* (London, Oxford ve New York, 1973), s. 329.

8) Bairoch, 'Città/Campagna', s. 91.

9) W. Woytinsky, *Die Welt in Zahlen*, II: *Die Arbeit* (Berlin, 1926), s. 17.

10) *Warum gibt es in den Vereinigten Staaten keinen Sozialismus?* (Tübingen, 1906).

11) Jean Touchard, *La Gauche en France depuis 1900* (Paris 1977), s. 62;

Luigi Cortesi, *Il Socialismo Italiano tra riforme e rivoluzione: Dibatti congressuali del Psi 1892-1921* (Bari, 1969), s. 549.

12) Maxime Leroy, *La Coutûme ouvrière* (Paris, 1913), I, s. 387.

13) D. Crew, *Bochum: Sozialgeschichte einer Industriestadt* (Berlin ve Viyana, 1980), s. 200.

14) Guy Chaumel, *Historie des cheminots et de leurs syndicats* (Paris, 1948), s. 79, 22. dipnot.

15) Crew, *age.*, s. 19, 70 ve 25.

16) Yves Lequin, *Les Ouvriers de la région lyonnaise*, I: *La Formation de la classe ouvrière régionale* (Lyon, 1977), s. 202.

17) 'Büyük iş' deyiminin kayda geçmiş ilk kullanımı (OED Supplement 1976) 1912 yılında ABD'de karşımıza çıkmaktadır; *'Grossindustrie'* daha önce ortaya çıkmış olmakla birlikte, Büyük Bunalım sınırasında yaygınlaştığı görülmektedir.

18) Askwith'in memorandumunu aktaran H. Pelling, *Popular Politicis and Society in Late Victorian Britain* (Londra, 1968), s. 147.

19) Maurice Dommanget, *Historie du Premier Mai* (Paris, 1953), s. 252.

20) W. L. Guttsman, *The German Social Democratic Party 1857-1933* (Londra, 1981), s. 96.

21) *Agy.*, s. 160.

22) *Mit uns neue Zeit: Arbeiterkultur in Österreich 1918-1934: Eine Ausstellung der Österreichischen Geselschaft für Kulturpolitik und des Meidlinger Kulturkreises*, 23 Jänner-30 August 1981 (Viyana), s. 240.

23) Britanya İşçi Partisi Tüzüğü.

24) Robert Hunter, *Socialists at Work* (New York, 1908) s. 2.

25) Georges Haupt, *Programm und Wirklichkeit: Die internationale Sozialdemokratie vor 1914* (Neuwied, 1970), s. 141.

26) Ve belki de çok daha popüler olan ruhban karşıtı Corvin'in *Pfaffenspiegel*'i (H.-J. Steinberg, *Sozialismus und deutsche Sozialdemokratie: Zur Ideologie der Partei vor dem ersten Weltkrieg* [Hanover, 1967], s. 139). 1902'deki SPD Kongresi'nde (Parteitag), partinin sadece ruhban karşıtı yayınlarının gerçekten sattığı belirtilmektedir. Örneğin 1898'de Manifesto 3000, Bebel'in *Christenthum und Sozialismus*'u 10.000 adet basıldı; 1901-4 arasında Manifesto 7000 adet basılırken, Bebel'in *Christendum*'u 57.000 adet basıldı.

27) K. Kautsky, *La Questione Agraria* (Milan, 1959 baskısı), s. 358. Alıntı, II. Bölüm, I.c'nin başında yer almaktadır.

6 *Dalgalanan Bayraklar: Milletler ve Milliyetçilik*

1) İtalyan yazar F. Jovine'den (1904-1950) yapılan bu alıntıyı, Princeton Üniversitesi'nden Martha Petrusewicz'e borçluyum.

2) H. G. Wells, *Anticipations* (Londra, 5. baskı, 1902), s. 225-6.

3) Alfredo Rocco, *What Is Nationalism and What Do the Nationalists Want?* (Roma, 1914).

4) Bakınız Georges Haupt, Michel Lowy ve Claudie Weill, *Les Marxistes et la question nationale 1848-1914: études et textes* (Paris, 1974).

5) E. Brix, *Die Umgangsprachen in Altöterreich zwischen Agitation und Assimilation: Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880-1910* (Viyana, Cologne ve Graz, 1982), s. 97.

6) H. Roos, *A History of Modern Poland* (Londra, 1966).

7) Luis Garcia i Sevilla, 'Llengua, nació i estat al diccionario de la reial academia espanyola', *L'avenç*, Barcelona (16 Mayıs 1979), s. 50-5.

8) Hugh Seton-Watson, *Nations and States* (Londra, 1977), s. 85.

9) Bu bilgiyi Dirk Hoerder'e borçluyum.

10) *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*, 'Naturalization and Citizenship', s. 747.

11) Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism* (Londra 1983), s. 197-8. (Türkçesi: *Hayali Cemaatler*, çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları).

12) Yayıma hazırlayanlar C. Bobinska ve Andrzej Pilch, *Employment-seeking Emigrations of the Poles World-Wide XIX and XX* C. (Cracow, 1975) s. 124-6.

13) Wolfgang J. Mommsen, *Max Weber and German Politics 1890-1920* (Chicago, 1984), s. 54 ve izleyen sayfalar.

14) Lonn Taylor ve Ingrid Maar, *The American Cowboy* (Washington, 1983), s. 96-8.

15) Hans Mommsen, *Nationalitätenfrage und Arseiterbewegung* (Schriften aus dem Karl-Marx-Haus, Trier, 1971), s. 96-8.

16) *History of the Hungarian Labour Movement. Guide to the Permanent Exhibition of the Museum of the Hungarian Labour Movement* (Budapeşte, 1983), s. 31 ve izleyen sayfalar.

17) Marianne Heiberg, 'Insiders/Outsiders; Basque Nationalism', *Archives Européennes de Sociologie*, XVI (1975), s. 169-93.

18) A. Zolberg, 'The Making of Flemings and Waloons: Belgium 1830-1914', *Journal of Interdisciplinary History*, V (1974), s. 179-235; H.-J. Puhle, 'Baskischer Nationalismus im spanischen Kontext' içinde H. A. Winkler (yayıma hazırlayan.), *Nationalismus in der Welt von Heute* (Göttingen, 1982), özellikle s. 60-5.

19) *Enciclopedia Italiana*, 'Nazionalismo'.

20) Peter Hanak, 'Die Volksmeinung während den letzten Kriegsjahren in Österreich-Ungarn' içinde R. G. Plaschka ve K. H. Mack (eds.), *Die Auflösung des Habsburggerreiches: Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum* (Viyana, 1970), s. 58-67.

7 Kim Kimdir ya da Burjuvazinin Belirsizlikleri

1) William James, *The Principles of Psychology* (New York, 1950), S. 291. Bu kaynağı Sanford Elwitt'e borçluyum.

2) H. G. Wells, *Tono-Bungay* (1909; Modern Library baskısı), s. 249.

3) Lewis Mumford, *The City in History* (New York, 1961), s. 495.

4) Mark Girouard, *The Victorian Country House* (New Haven ve Londra, 1979), s. 208-12.

5) W. S. Adams, *Edwardian Portraits* (London 1957), s. 3-4.

6) Bu, Carl E. Schorske'nin *Fin-de-Siècle Vienna* (Londra, 1980) kitabının temel temalarındandır.

7) Thorstein Veblen, *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions* (1899). Gözden geçirilmiş baskısı, New York,1959.

8) W. D. Rubinstein, 'Wealth, Elites and the Class Stucture of Modern Britain', *Past & Present*, 76 (Ağustos 1977), s. 102.

9) Adolf v. Wilke, *Alt-Berliner Erinnerungen* (Berlin, 1930), s. 232 ve devamı.

10) W. L. Guttsman, *The British Political Elite* (Londra, 1963), s. 122-7.

11) Touchard, *age.*, s. 128.

12) Theodore Zeldin, *France, 1848-1945* (Oxford, 1973), I, s. 37; D. C. Marsh, *The Changing Social Structure of England and Wales 1871-1961* (Londra, 1958), S. 122.

13) G. A. Ritter ve J. Kocka, *Deutsche Sozialgeschichte. Dokumente und Skizzen. Band II 1870-1914* (Munich, 1977), s. 169-70.

14) Paul Descamps, *L'Éducation dans les écoles Anglaises* (Paris, 1911), s. 67.

15) Zeldin, *age.*, I, s. 612-13.

16) *Age.*,II, s. 250; H.-U. Wehler, *Das deutsche Kaiserreich 1871-1918* (Göttingen, 1973), s. 126; Ritter ve Kocka, *age.*, s. 341-3.

17) Ritter ve Kocka, *age.*, s. 327-8 ve 352; Arno Mayer, *The Persistence of the Old Regime: Europe ta the Great War* (New York, 1981), s. 264.

18) Hohorst, Kocka ve Ritter, *age.*, s. 161; J. J. Mayeur, *Les Députs de la IIIe République 1871-1898* (Paris, 1973), s. 150; Zeldin, *age.*, II, s. 330. Mayer, *age.*, s. 262.

19) Ritter ve Kocka, *age.*, s. 224.

20) Y. Cassis, *Les Banquiers de la City à l'époque Edouardienne 1890-1914* (Cenevre, 1984).

21) Skidelsky, *age.*, I, s. 84.

22) Crew, *age.*, s. 26.

23) G. v. Schmoller, *Was verstehen wir unter dem Mittelstande? Hat er im 19. Jahrhundert zu oder abgenommen?* (Göttingen, 1907).

24) W. Sombart, *Die deutsche Volkwirthschaft im 19. Jahrhundert und im Anfang des 20. Jahrhunderts* (Berlin, 1903), s. 534 ve 531.

25) Pollard, 'Capital Exports 1870-1914', s. 498-9.

26) W. R. Lawson, *John Bull and His Schools: A Book for Parents, Ratepayers and Men of Buusiness* (Edinburgh ve Londra, 1908), s. 39. Lawson'un tahminine göre 'gerçek orta sınıf' bir yarım milyon civarındaydı.

27) John R. de S. Honey, *Tom Brown's Universe: The Development of the Victorian Public School* (Londra, 1977).

28) W. Raimond Baird, *American College Fraternities: a descriptive analysis of the Society System of the Colleges of the United States with a detailed account of each fraternity* (New York, 1890), s. 20.

29) Mayeur, *age.*, s. 81.

30) Escott, *age*, s. 202-3.

31) *The Englishwoman's Year Book* (1905), s. 171.

32) Escott, *age.*, s. 196.

33) Bu kontluğa ilişkin veriler, Victoria County History'den doğrulanabilir.

34) *Principles of Economics* (Londra, 8. baskı, 1920), s. 59.

35) Skidelsky, *age.*, s. 55-6.

36) P. Wilsher, *The Pound in Your Pocket 1870-1970* (Londra, 1970), s. 81, 96 ve 98.

37) Hughes, age., s. 252.

38) Aktaran W. Rosenberg, *Liberals in the Russian Revolution* (Princeton, 1974), s. 205-12.

39) A. Sartorious v. Waltershausen, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte* 1815-1914 (2. baskı, Jena, 1923), s. 521.

40) Örneğin, *Man and Superman, Misalliance*'de.

41) Robert Wohl, *The Generation of 1914* (Londra, 1980), s. 89, 169 ve 16.

8 *Yeni Kadın*

1) H. Nunberg ve E. Federn'in yayıma hazırladığı *Minutes of the Vienna Psychoanalytical Society*, I: 1906-1908 (New York, 1962), s. 199-200.

2) Aktaran W. Ruppert (yayıma hazırlayan.), *Die Arbeiter: Lebensformen, Alltag und Kultur* (Munich, 1986), s. 69.

3) K. Anthony, *Feminism in Germany and Scandinavia* (New York, 1915), s. 231.

4) *Handwörterbuch der Staatswissenchaften* (Jena, 1902 baskısı), 'Beruf', s. 626 ve 'Frauenarbeit', s. 1202.

5) Agy., 'Hausindustrie', s. 1148 ve 1150.

6) Louise Tilly ve Joan W. Scott, *Women, Work and Family* (New York, 1978) s. 124.

7) *Handwörterbuch*, 'Frauenarbeit', s. 1205-6.

8) Almanya için, Hohorst, Kocka ve Ritter, *age.*, s. 68, n. 8; Britanya için, Mark Abrams, *The Condition of British People 1911-1945* (Londra, 1946), s. 60-1; Marsh, *age.* s. 127.

9) Zeldin, *age.*, II, s. 169.

10) E. Cadbury, M. C. Matheson va G. Shann, *Women's Work and Wages* (Londra, 1906), s. 49 ve 129. Kitapta Birmingham'daki koşullar anlatılmaktadır.

11) Margaret Bryant, *The Unexpected Revolution* (Londra, 1979) s. 108.

12) Edmée Charnier, *L'Évolution intellectuelle féminine* (Paris, 1937), s. 140 ve 189. Ayrıca bkz. H.-J. Puhle, 'Warum gibt es so wenige Historikerinnen?' *Geschichte und Gesellschaft*, 7 Jg. (1981), özellikle s. 373.

13) Rosa Leviné-Meyer, *Leviné* (Londra, 1973), s. 2.

14 İlk kez 1891'de İngilizce'ye çevrildi.

15) Caroline Kohn, *Karl Kraus* (Stuttgart, 1966), s. 259, n. 40; J. Romein, *The Watershed of Two Eras*, s. 604.

16) Donald R. Knight, *Great White City, Shepherds Bush, London: 70th Anniversary, 1908-1978* (New Barnet, 1978), s. 26.

17) Bu tesbiti, Sydney Üniversitesi'nden Dr S. N. Mukherjee'nin bir öğrencisine borçluyum.

18) Claude Willard, *Les Guesdistes* (Paris, 1965), s. 362.

19) G. D. H. Cole, *A History of the Labour Party from 1914* (Londra, 1948) s. 480; Richard J. Evans, The Feminists (Londra, 1977), s. 162.

20) Bu veriler, Woytinsky, *age.*, II'den alınmıştır.

21) *Men and Women of the Time*'dan (1895) yola çıkılarak hesaplanmıştır.

22) Muhafazakâr feminizm için, aynı zamanda bkz. E. Halévy, *A History of the English People in the Nineteenth Century* (1961 baskısı), VI, s. 509.

23) Bu gelişmeler için bkz. S. Giedion, *Mechanisation Takes Command* (New York, 1948), çeşitli yerlerde; alıntı için s. 520-1.

24) Rodelle Weintraub'un yayıma hazırladığı *Bernard Shaw and Women* (Pennsylvania State University, 1977), s. 3-4.

25) Jean Maitron ve Georges Haupt'ın yayıma hazırladığı *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier international: L'Autriche* (Paris, 1971), s. 285.

26) T. E. B. Howarth, *Cambridge Between Two Wars* (Londra, 1978), s. 45.

27) J. P. Nettl, *Rosa Luxemburg* (Londra, 1966), I, s. 144.

9 *Dönüşen Sanat*

1) Romain Rolland, *Jean Christophe in Paris* (çev. New York, 1915), s. 120-1.

2) S. Laing, *Modern Science and Modern Thought* (Londra, 1896), 230-1; ilk baskı: 1885.

3) F. T. Marinetti, *Selected Writings*, derleyen R. W. Flint (New York, 1971), s. 67.

4) Peter Jelavich, *Munich and Theatrical Modernism: Politics, Playwriting and Performance 1890-1914* (Cambridge, Mass., 1985), s. 102.

5) Bu sözcük, M. Agulhon'un icadıdır: 'La statuomania et l'historie', *Ethnologie Française* 3-4 (1978).

6) John Willet, 'Breaking Away', *New York Review of Books*, 28 Mayıs 1981, s. 47-9.

7) *The Englishwoman's Year-Book* (1905), 'Colonial journalism for women', s. 138.

8) Britanya'da eğitim ve kültür açlığını nakite çeviren diğer diziler arasında şunları sayabiliriz: Camelot Classics (1886-91), Cassell's National Library'nin 300 küsur tutan ciltleri (1886-90 ve 1903-7), Cassell's Red Library (1884-90), 1891'den itibaren (aynı zamanda 1897'den itibaren Modern Classics'in de

yayımcısı olan) Routledge tarafından basılan Sir John Lubbock's Hundred Books, Nelson's Classics (1907-) –'Sixpenny Classics' yalnızca 1905-7 arasında yayımlandı– ve Oxford's World's Classics. Everyman (1906-), önemli bir modern klasik olan Joseph Conrad'ın *Nostromo*'sunu, ilk elli kitabı içinde, Macaulay'ın *History of England* ve Lockhart'ın *Life of Sir Walter Scott*'u arasında yayınlamış olmakla övgüyü hak etmektedir.

9) Georg Gottfried Gervinus, *Geschichte der poetischen Nationalliteratür der Deutschen*, 5 cilt (1836-42).

10) F. Nietzsche, *Der Wille zur Macht*, içinde *Sämtliche Werke* (Stuttgart, 1965), IX, s. 65 ve 587.

11) R. Hinton Thomas, *Nietzsche in German Politics and Society 1890-1918* (Manchester, 1984), Nietzsche'nin liberterlere hitap ettiğini vurgulamaktadır (Aşırı vurguladığı bile söylenebilir). Bununla birlikte, ve Nietzsche'nin anarşistlerden hoşlanmamasına karşın (krş: *Jenseits von Gut und Böse*, Sämtliche Werke içinde, VII, s. 114, 125), 1900'lerin Fransız anarşist çevrelerinde 'özellikle Le Dantec ile Stirner, Nietzsche üzerine ateşli tartışmalar' yapılırdı (Jean Maitron, *Le Mouvement anarchiste en France* [Paris 1975] I, s. 421).

12) Eugenia W. Herbert, *Artists and Social Reform: France and Belgium 1885-1898* (New Haven, 1961), s. 21.

13) Patrizia Dogliani, *La 'Scuola delle Reclute': L'Internazionale Giovanile Socialista dalla fine dell'ottocento, alla prima guerra mondiale* (Turin 1983), s. 147.

14) G. W. Plechanow, *Kunst und Literatür* (Doğu Berlin, 1955), s. 295.

15) J. C. Holl, *La Jeune Peinture contemporaine* (Paris, 1912), s. 14-15.

16) 'On the spiritual in art', aktaran *New York Review of Books*, 16 Şubat 1984, s. 28.

17) Aktaran Romein, *Watershed of Two Eras*, s. 572.

18) Karl Marx, *Louis Bonaparte'ın Onsekizinci Brumaire'i*.

19) Max Raphael, *Von Monet zu Picasso. Grundzüge einer Aesthetik und Entwicklung der Modernen Malerei* (Muhich, 1913).

20) Modern anlamda siyasi karikatürün gelişiminde, geniş bir orta sınıf kamuoyundan yoksun, güçlü bir demokratik ve popülist basına sahip olan ülkelerin oynadıkları rolü belirtmek gerekir. Bu bağlamda, 1914 öncesi Avusturalyası'nın taşıdığı önem için, bkz: 'Espoir' ve diğerlerinin *Communist Cartoons* (Londra, 1982) adlı kitabına E. J. Hobsbawm'ın yazdığı Giriş yazısı.

21) Peter Bächlin, *Der Film als Ware* (Basel, 1945), s. 214, n. 14.

22) T. Balio'nın yayıma hazırladığı *The American Film Industry* (Madison, Wis., 1985), s. 86.

23) G. P. Brunetta, *Storia del cinema italiano 1895-1945* (Roma, 1979), s.44.

24) Balio, *age.*, s. 56.

25) *Age.*, s. 87; *Mit uns zieht die Neue Zeti*, s. 185.

26) Brunetta, *age.*, s. 56.

27) Luigi Chiarini, 'Cinematography', *Encyclopedia of World Art* içinde (New York, Londra ve Toronto, 1960), III, s. 626.

10 Kesinlikler Aşınıyor: Bilimler

1) Laing, *age.*, s. 51.

2) Raymond Pearl, *Modes of Researchin Genetics* (New York, 1915), s. 159. Bu pasaj, 1913'te verilen bir konferansın yeniden baskısıdır.

3) Bertrand Russel, *Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy* (Londra, 1952 baskısı), s. 109.

4) Carl Boyer, *A History of Mathematics* (New York, 1968), s. 82.

5) Bourbaki, *Éléments d'histoire des mathématiques* (Paris, 1960), s. 27. Bu isim altında yayın yapan matematikçiler grubu, konularının esas olarak kendi işleriyle bağlantılı tarihiyle ilgilenmişlerdir.

6) Boyer, *age.*, s. 649.

7) Bourbaki, s. 43.

8) F. Dannemann, *Die Naturwissenschaften in ihrer Entwicklung und ihrem Zusammenhange* (Leipzig ve Berlin, 1913), IV, s. 433.

9) Henry Smith Williams, *The Story of Nineteenth-Century Science* (Londra ve New York, 1900), s. 231.

10) *Age.*, s. 230-1.

11) *Age.*, s. 236.

12) C. C. Gillispie, *The Edge of Objectivity* (Princeton, 1960), s. 507.

13) Krş: Max Planck, *Scientific Autobiography and Other Papers* (New York, 1949).

14) J. D. Bernal, *Science in History* (Londra, 1965), s. 630.

15) Ludwig Fleck, *Genesis and Development of a Scientific Fact* (Chicago, 1979; ilk baskı Basel, 1935), s. 68-9.

16) W. Treue ve K. Mauel'in yayıma hazırladığı *Naturwissenschaft, Technik und Wirtschaft im 19. Jahrhundert*, 2 cilt (Göttingen, 1976), I, s. 271-4 ve 348-56.

17) Nietzsche, *Der Wille zur Macht, kitap* IV, örneğin s. 607-9.

18) C. Webster'in yayım hazırladığı *Biology, Medicine and Society 1840-1940* (Cambridge, 1981), s. 225.

19) *Age.*, s. 221.

20) Bunu, şu kitapların başlıklarından görmekteyiz: A. Poletz ve F. Lentz, *Deutsche Gesellschaft für Rassenhygiene* (1905: 'Irksal Hijyen Açısından Alman Toplumu'), ve Dernek'in dergisi *Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie* ('Irksal ve Toplumsal Biyoloji Arşivi'); ya da G. F. Schwalbe'nin *Zeitschüft für Morphologie und Anthropologie, Erb- und Rassenbiologie* (1899: 'Morfoloji, Antropoloji, Genetik ve Irksal Biyoloji Dergisi'). Krş: J. Sutter, *L'Eugénique: Prolèmes-Méthodes-Résultats* (Paris, 1950), s. 24-5.

21) Kenneth M. Ludmerer, *Genetics and American Society: A Historical Appraisal* (Baltimore, 1972), s. 37.

22) Aktaran Romein, *age.*, s. 343.

23) Webster, *age.*, s. 266.

24) Ernst Mach, *Neue Österreichische Biographie* içinde, I (Viyana, 1923).

25) J. J. Salomon, *Science and Politics*, (Londra, 1973), s. xiv.

26) Gillispie, *age*., s. 499.

27) Nietzsche, *Wille zur Macht*, Vorrede, s. 4.

28) Age., aforizmalar, s. 8.

29) Bernal (*age*, s. 503), 1896'da 'bilimin bütün geleneği'ni taşıyan 50.000 kişinin bulunduğunu (bunların 15.000'i araştırmacıydı) tahmin etmektedir. Bu sayı arttı: 1901'den 1915'e kadar sadece ABD'de doğa bilimlerinde lisans derecesine sahip olanların ya da üniversite mezunlarının sayısı 74.000 civarında iken, doğa bilimlerinde ve mühendislik alanında doktora derecesine sahip olanların sayısı 2577 idi (D. M. Blank ve George J. Stigler, *The Demand and Supply of Scientific Personnel* [New York, 1957], s. 5-6).

30) G. W. Roderick, *The Emergence of Scientific Society* (Londra ve New York, 1967), s. 48.

31) Frank R. Pfetsch, *Zur Entwicklung der Wissenschaftspolitik in Deutschland 1750-1914* (Berlin, 1974), s. 340 ve devamı.

32) Ödüller, 1914'den önceki son yıllarda parlak gençlerin başarılarının hakkını vermek için, aradaki boşluğu kapatmak üzere 1925 yılına kadar götürülmüştür.

33) Joseph Ben-David, 'Professions in the Class Systems of Present-Day Societies', *Current Sociology*, 12 (1963-4), s. 262-9.

34) Paul Levy, *Moore: G. E. Moore and the Cambridge Apostles* (Oxford, 1981), s. 309-11.

11 Us ve Toplum

1) Rolland, *age*., s. 222.

2) Nunberg ve Federn, *age*., II, s. 178.

3) Max Weber, *Gessammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* (Tübingen, 1968), s. 166.

4) Guy Vincent, *L'École primaire française: Étude sociologique* (Lyon, 1980), s. 332, n. 779.

5) Vivekananda, *Works*, IV. Bölüm,aktaran *Sedition Committee 1918: Report* (Kalküta, 1918), s. 17 n.

6) Anil Seal, *The Emergence of Indian Nationalism* (Cambridge, 1971), s. 249.

7) R. M. Goodridge, 'Nineteenth Century Urbanisation and Religion: Bristol and Marseille, 1830-1880', *Sociological Yearbook of Religion in Britain*, I (Londra, 1969) s. 131.

8) 'La bourgeoisie adhère au rationnalisme, l'instituteur au socialisme' - Gabriel Le Bras, Études de sociologie réligieuse, 2 cilt (Paris, 1955-6), I, s. 151.

9) A. Fliche ve V. Martin, *Historie de l'Église. Le pontificat de Pie IX* (2. baskı, Paris, 1964), s. 130.

10) S. Bonnet, C. Santini ve H. Barthélemy, 'Appartenance politique et

attidue réligueuse dans l'immigration italienne en Lorraine sidérurgique, *Archives de Sociologie des Réligions* 13 (1962), s. 63-6.

11) R. Duocastella, 'Géographie de la pratique réligieuse en Espagne', *Social Compass*, XII (1965), s. 256; A. Leoni, *Sociologia e geografia religiosa di una Diocesi: saggio sulla pratica religiosa nella Diocesi di Mantova* (Roma, 1952), s. 117.

12) Halévy, *age.*, V, s. 171.

13) Massimo Salvadori, *Karl Kautsky and the Socialist Revolution* (Londra, 1979), s. 23-4.

14) Başka bir isimle Freud'un hasta defterinde önde gelen vakalardan biri olarak yer alan sosyalist önder Otto Bauer'in kız kardeşini anmaya ise gerek yok. Bkz: Ernst Glaser, *Im Umfeld des Austromarxismus* (Viyana, 1981) çeşitli yerlerde.

15) Bu bölüm için bkz. *Marx-Engels Archiv*, der. D. Rjazanov (yeni baskı, Erlangen, 1971), II, s. 140.

16) Marksizmin yayılması üzerine yapılmış en tam değerlendirmeler İngilizce'de yoktur; krş: E. J. Hobsbawm, 'La diffusione del Marxismo, 1890-1905', *Studi Storici*, XV (1974)), s. 241-69; *Storia del Marxismo*, II: *Il marxismo nell'età della seconda Internazionale* (Turin, 1979), s. 6-110'daki F. Andreucci'nin ve E. J. Hobsbawm'ın makaleleri.

17) E. v. Böhm-Bawerk (*Zum Abschluss des Marxschen Systems* [Berlin, 1896]), uzun süre, Marx'ın en etkili ortodoks eleştirisi olarak kaldı. Böhm-Bawerk bu dönemde üç kez Avusturya bakanlar kurulunda yer aldı.

18) Walter Bagehot, *Physics and Politics*, ilk kez 1872'de yayımlandı. 1887 dizisi, Kegan Paul tarafından yayıma hazırlandı.

19) Otto Hintze, 'Über individualistische und kollektivistische Geschists auffassung', *Historische Zeitschrift*, 78 (1897), s. 62.

20) Özellikle bkz: G. v. Below'un uzun polemiği, 'Die neue historische Methode', *Historische Zeitschrift*, 81 (1898), s. 193-273.

21) Schorske, *age.*, s. 203.

22) William MacDougall (1871-1938), *An Introduction to Social Psychology* (Londra, 1908).

23) William James, *Varieties of Religious Belief* (New York, 1963 baskısı), s. 388.

24) E. Gothein, 'Gesellschaft und Gesellschaftswissenschaft', içinde *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* (Jena, 1900), IV, s. 212.

12 Devrime Doğru

1) D. Norman'ın yayıma hazırladığı *Nehru, The First Sixty Years*, I (New York, 1965), s. 12.

2) Mary Clabaugh Wright'ın yayıma hazırladığı *China in Revolution: The First Phase 1900-1915* (New Haven, 1968), s. 118.

3) *Collected Works*, IX, s. 434.

4) *Selected Works* (Londra, 1936), IV, s. 297-304.

5) İki İran devriminin karşılaştırması için bkz: Nikki R. Keddie, 'Iranian Revolution in Comparative Perspective', *American Historical Review, 88 (1983)*, s. 579-98.

6) John Lust, 'Les sociétés secrètes, les mouvements populaires et la révolution de 1911', J. Chesneaux'un ve diğerlerinin yayıma hazırladığı *Mouvements populaires et sociétés secrètes en Chine aux XIXe et Xxe siècles* içinde (Paris, 1970), s. 370.

7) Edwin Lieuwen, *Arms and Politics in Latin America* (Londra ve New York, 1961 baskısı), s. 21.

8) Geçiş için, *M. N. Roy's Memoirs* (Bombay, New Delhi, Calcutta, Madras, Londra ve New York, 1964) kitabının üçüncü bölümüne bakınız.

9) Friedrich Katz, *The Secret War in Mexico: Europe, The United States and the Mexican Revolution* (Chicago ve Londra, 1981), s. 22.

10) Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire, 1801-1917* (Oxford, 1967), s. 507.

11) P. I. Lyashchenko, *History of the Russian National Economy* (New York, 1949), s. 453, 468 ve 520.

12) *Age.*, s. 528-9.

13) Michael Futrell, *Northern Underground: Episodes of Russian Revolutionary Transport and Communication Through Scandinavia and Finland* (Londra, 1963), çeşitli yerlerde.

14) M. S. Anderson, *The Ascendancy of Europe 1815-1914* (Londra, 1972), s. 266.

15) T. Shanin, *The Awkward Class* (Oxford, 1972), s. 38 n.

16) Bunu, L. Haimson'un *Slavic Reviw*, 23 (1964), s. 619-42 ve 24 (1965), s. 1-22'deki 'Problem of Social Stability in Urban Russia 1905-17' adlı makalelerinde öne sürdüğü savlar doğrultusunda söylüyorum.

13 Barıştan Savaşa

1) Fürst von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, I (Berlin, 1930), s. 415-16.

2) Bernard Shaw'dan Clement Scott'a, 1902: G. Bernard Shaw, *Collected Letters, 1898-1910* (Londra, 1972), s. 260.

3) Marinetti, *age.*, s. 42.

4) *Leviathan*, I. Kısım, 13. Bölüm.

5) *Wille Zur Macht*, aktarılan pasaj, s. 92.

6) Georges Haupt, *Socialism and the Great War: The Collapse of the Second International* (Oxford, 1972), s. 220 ve 258.

7) Gaston Bodart, *Losses of Life in Modern Wars* (Carnegie Endowment for International Peace, Oxford, 1916), s. 153 ve devamında.

8) H. Stanley Jevons, *The British Coal Trade*, (Londra, 1915), s. 367-8 ve 374.

9) W. Ashworth, 'Economic Aspects of Late Victorian Naval Administration', *Economic History Review*, XXII (1969), s. 491.

10) Engels'ten Danielson'a, 22 Eylül 1892: Marx-Engels *Werke*, XXXVIII (1968), s. 467.

11) Clive Trebilcock, ' "Spin-off" in British Economic History: Armaments and Industry, 1760-1914', *Economic History Review*, XXII (1969), s. 480.

12) Romein, *age.*, s. 124.

13) Admiral Raeder, *Struggle for the Sea* (Londra, 1959), s. 135 ve 260.

14) David Landes, *The Unbound Prometheus* (Cambridge, 1969), s. 240-1.

15) D. C. Watt, *A History of the World in the Twentieth Century* (Londra, 1967), I, s. 220.

16) L. A. G. Lennox'un yayıma hazırladığı *The Diary of Lord Bertie of Thame 1914-1918* (Londra, 1924), s. 352 ve 355.

17) Chris Cook ve John Paxon, *Eurohean Political Facts 1848-1918* (Londra, 1978), s. 188.

18) Norman Stone, *Europe Transformed 1878-1918* (Londra, 1983), s. 331.

19) A. Offner, 'The Working Classes, British Naval Plans and the Coming of the Great War', *Past & Present*, 107 (Mayıs 1985), s. 204-26, bu konuyu etraflıca ele almaktadır.

20) Haupt, *age.*, s. 175.

21) Marc Ferro, *La Grande Guerre 1914-1918* (Paris, 1969), s. 23.

22) W. Emmerich'in yayıma hazırladığı *Proletarische Lebensläufe* (Reinbek, 1975), II, s. 104.

23) Haupt, *age.*, s. 253 n.

24) *Wille zur Macht*, s. 92.

25) Rupert Brooke, 'Peace', *Collected Poems of Rupert Brooke* içinde (Londra, 1915).

26) *Wille zur Macht*, s. 94.

Sonsöz

1) Bertolt Brecht, 'An die Nachgeborenen', içinde *Hundert Gedichte 1918-1950* (Doğu Berlin, 1955), s. 314.

2) Albert O. Hirschman, *The Political Economy of Latin American Development: Seven Exercises in Retrospection* (Center for US-Mexican Studies, University of California, San Diego, Aralık 1986), s. 4.

Ek Okuma Listesi

"Bir şiline satın alacağınız bir hayat, size tüm gerçekleri sunacaktır" diye yazmıştı şair W. H. Auden. Bugün bunun maliyeti daha yüksek olsa da, ondokuzuncu yüzyıl tarihinin başlıca olaylarını veya kişilerini öğrenmek ya da anımsamak isteyen herkes, bu kitabı, Gordon Craig'in *Europe 1815–1914*'ü (1971) gibi okulların ya da kolejlerin temel ders kitaplarından biriyle okumalıdır; aynı zamanda, 1763'ten itibaren her yıl olanları çeşitli başlıklar altında sunan Neville Williams'ın *Chronology of the Modern World*'u (1769) gibi kaynakçalara başvurulması da yararlı olabilir. Bu kitabın kapsadığı dönemle ilgili ders kitapları arasında, James Joll'un (çeşitli baskıları yapılan) *Europe Since 1870* kitabının ilk bölümleri ile Norman Stone'un *Europe Transformed 1878-1918* (1983) kitabı salık verilebilir. D. C. Watt, *History of the World in the Twentieth Century*, I. cilt: 1890-1918 (1967), uluslararası ilişkiler konusunda güçlüdür. Elinizdeki kitabın yazarının *Devrim Çağı 1789-1848*'i ve *Sermaye Çağı 1848–1875*'i, bu kitaplarda başlayan ondokuzuncu yüzyılı araştırmasını devam ettiren bu kitaba bir arka plan kazandırmaktadır.

1914'ten önceki son on yıllarda Avrupa'da ve dünyada yapılmış az çok empresyonist, ya da daha çok pointillist/noktacı yığınla resim arasında Barbara Tuchman'ın *The Proud Tower*'ı (1966), dağıtımı en yaygın olan eserdir. Edward R. Tannenbaum'un *1900, The Generation Before the Great War*'ı (1976) daha az bilinmektedir. Kısmen, ağırlıklı olarak ansiklopedik bilgisinden yararlandığım kısmen de yazarla düşünsel bir geleneği ve tarih tutkusunu paylaştığım için, müteveffa Jan Romein'in *The Watershed of Two Eras: Europe in 1900* (1976) adlı kitabı, benim en beğendiğim kitaptır.

Başka şeylerin yanında dönemimize ait konuları da kapsayan bir dolu toplu veya ansiklopedik eser ya da özet referans kitaplar bulunmaktadır. *Cambridge Modern History*'nin ilgili (XII.) cildi önerilmemekle birlikte, *Cambridge Modern History of Europe*'un ilgili (VI. ve VII.) ciltlerinde mükemmel çalışmalar yer almaktadır. *Cambridge History of British Empire*, eskimiş ve yararsız bir tarih tarzını temsil etmesine karşın, Afrika, Çin ve özellikle de Latin Amerika tarihleri, yirminci yüzyıl sonlarının tarihyazıcılığına aittir. Tarih atlasları arasında, özgün ve yaratıcı bir tarihçi olan G. Barraclough'un yönetimi altında derlenen *Times Atlas of World History*'nin (1978) ayrı bir yeri vardır; Penguin'in *Atlas of Modern History*'si son derece yararlıdır. *Chambers Biographical Dictionary*'de, tek bir ciltte, bugüne kadar her dönemden şaşırtıcı sayıda kişi hakkında kısa bilgiler bulunmaktadır. Michael Mulhall'ın *Dictionary of Statistics*'i (1898 baskısı, 1969'da yeniden basıldı) ondokuzuncu yüzyıl için vazgeçilmezliğini korumaktadır. B. Mitchell'in *European Historical Statistics*'i (1980), esas olarak ekonomik nitelikte, modern bir özet kitaptır. Peter Flora'nın yayıma hazırladığı *State, Economy and Society in Western Europe 1815–1975*de (1983), siyasal, kurumsal, idari, eğitimsel ve diğer konularda yığınla bilgi yer almaktadır. Jan Romein'in *The Watershed of Two Eras*'ı, bir kaynak kitap olarak tasarlanmamış olmasına karşın, özellikle kültür ve fikirler dünyası alanında salık verilebilir.

O dönemde özel bir ilgi [göç] konusunda, I. Ferenczi ve W. F. Wilcox'un yayıma hazırladığı *International Migration*, 2 cilt (1929-31), hâlâ en iyi kaynaktır. Kalıcı bir ilgi konusunda C. McEvedy ve R. Jones'un *An Atlas of World Population History*'si (1978) uygun bir kaynaktır. Daha uzmanca konularla ilgili bazı kaynaklara, farklı başlıklar altında değinilmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde ondokuzuncu yüzyılın kendisini nasıl gördüğünü öğrenmek isteyen biri, mükkemelliğinden ötürü hâlâ birçok iyi referans kütüphanesinde mevcut olan (İngiltere'de son olarak 1911'de basılan) *Encyclopaedia Britannica*'nın 11. baskısına başvurmalıdır.

EKONOMİ TARİHİ

Dönemin ekonomik tarihi üzerine kısa giriş niteliğindeki kitaplar şunlardır; W. Woodruff, *Impact of Western Man: A Study of Europe's Role in the World Economy 1750-1960* (1966) ve W. Ashworth, *A Short History of the International Economy Since 1850* (çeşitli baskıları). *Cambridge Economic History of Europe* (VI. ve VII. ciltler) ve C. Cipolla'nın yayıma hazırladığı *The Fontana Economic History of Europe* (IV ve V. ciltler, 1. ve 2. Bölüm) (1973-5), nitelik olarak iyiden seçkine sıralanan ortak çalışmalardır. Paul Bairoch'un *The Economic Development of the Third World Since 1900* (1975) bu sıralamayı genişletmektedir. Bu yazarın, ne yazık ki yalnızca bazıları [İngilizce'ye] çevrilmiş olan pek çok yararlı kitabı arasında, P. Bairoch ve M. Levy-Leboyer'in yayıma hazırladığı *Disparities in Economic Development Since the Industrial Revolution*'da (1981) konuyla ilgili malzemeler bulunmaktadır. A. Milward ve S. B. Saul, *The Economic Development of Continental Europe 1780-1870* (1973) ve *The Development of the Economies of Continental Europe 1850-1914* (1979), sadece kolej kitapları olmanın çok ötesindedir. S. Pollard ve C. Holmes'un yayıma hazırladığı *Documents of European Economic History*, II. cilt: *Industrial Power and National Rivalry 1870-1914* (1972), dönemimizle ilgilidir. D. S. Landes, *The Unbound Prometheus* (çeşitli baskıları), teknolojik gelişmeler konusunda heyecan verici bir incelemedir. Sidney Pollard'ın *The Peaceful Conquest*'ı (1981), Britanya'nın ve kıta Avrupası'nın endüstrileşme tarihini bütünleştirmektedir.

Bu döneme ilişkin önemli ekonomik temalar için, Sekizinci Uluslararası Ekonomi Tarihi Kongresi'ndeki (Budapeşte, 1982) B9 ('Aile Şirketinden Profesyonel İşletmeciliğe') teması üzerine yapılan tartışmalara bakınız. Alfred D. Chandler, *The Visible Hand: The Management Revolution in American Business* (1977) ve Leslie Hannah, *The Rise of the Corporate Economy* (1976), bu konuyla ilgilidir. A. Maizels, *Industrial Growth and World Trade*, W. Arthur Lewis, *Growth and Fluctuations 1870-1913* (1978), Hebert Feis, *Europe, the World's Banker* (1930'dan yeniden baskı) ve M. de Cecco, *Money and Empire: The International Gold Standart 1890-1914* (1974), dönemin ekonomisine ilişkin diğer ilgili konuları ele almaktadır.

TOPLUM

Dünyanın büyük bölümü köylülerden oluşmaktaydı; T. Shanin'in yayıma hazırladığı *Peasants and Peasant Societies* (1971), onların dünyasına mükemmel bir giriştir; aynı yazarın *The Awkward Class*'ında (1972) Rus

köylülüğü ele alınmaktadır; Eugene Weber, *Peasants into Frenchmen* (1976) Fransız köylülüğüne ışık tutmaktadır; Max Weber'in 'Capitalism and Rural Society in Germany' (H. Gerth ve C. Wright Mills, *From Max Weber*, s. 363-85 içinde), başlığının düşündürdüğünden daha kapsamlıdır. Eski küçük burjuvazi, G. Crossick ve H. G. Haupt'un yayıma hazırladığı *Shopkeepers and Master Artisans in 19th Century Europe*'da (1984) ele alınmaktadır. Hemen her seferinde bir ülke, meslek ya da endüstri ile sınırlı olsa da, bugün işçi sınıfı üzerine engin bir literatür bulunmaktadır. Peter Stearns, *Lives of Labor* (1971); Dick Geary, *European Labor Protest 1848-1939* (1981); Charles, Louise ve Richard Tilly, *The Rebellious Century 1830-1930* (1975); ve E. J. Hobsbawm, *Labouring Men* (1964 ve diğer baskılar) ve *Worlds of Labour* (1984), kısmen de olsa daha geniş bir alanı kapsamaktadır. İşçileri, diğer sınıflarla ilişkileri bağlamında ele alan çalışmaların sayısı daha azdır. David Crew, *Town in the Ruhr: A Socil History of Bochum 1860-1914* (1979), bunlardan biridir. F. Znaniecki ve W. I. Thomas, *The Polish Peasant in Europe and America* (1984, orijinal baskısı 1918), köylülerin işçileşmesi konusunda klasik bir çalışmadır.

Bugün ulusal tarihler veya çalışmalara (neyse ki) daha sık rastlanmakla birlikte, orta sınıflar ya da burjuvaziler konusunda karşılaştırmalı çalışmalar daha da azdır. Theodore Zeldin'in *France 1848-1945*'i (2 cilt [1973]), toplumun diğer yönlerine ilişkin olduğu gibi bu konuda da çok sayıda malzeme içermekle birlikte, çözümlemeye yer verilmemiştir. R. Skidelsky'nin, *John Maynard Keynes*, I. cilt, 1880-1920 (1983) kitabının ilk bölümleri, birikimin ve sınav vermenin bir bileşimi aracılığıyla gerçekleşen toplumsal hareketliliğin bir durum incelemesi niteliğindedir; yine, William Rubinstein'in, esas olarak *Past & Present*'ta yer alan çeşitli çalışmaları, Britanya burjuvazisine daha genel bir ışık tutmaktadır. Genel bir başlık olarak toplumsal hareketlilik, Hartmut Kaelble'nin *Social Mobility in the 19th ve 20th Centuries: Europe and America in Comparative Perspektive*'inde (1985) yetkin bir şekilde ele alınmaktadır. Arno Mayer'in *The Persistence of the Old Regime*'i (1982), büyük ölçüde karşılaştırmalı bir çalışma olup özellikle tartışmalı bir tez etrafında orta ve üst sınıflar arasındaki ilişkiler hakkında değerli malzemeler içermektedir. Her zaman olduğu gibi, ondokuzuncu yüzyılda da roman ve oyun, aristokrasinin ve burjuvazinin dünyasını en iyi şekilde gözler önüne sermektedir. Burjuvazinin açmazını en iyi aydınlatan kültürel ve siyasal yaşam, Carl E. Schorske'nin *Fin-de-Siècle Vienna*'sında (1980) güzel bir biçimde kullanılmaktadır.

Kadınların büyük özgürleşme hareketi, niteliği değişen geniş bir tarih literatürü ortaya çıkarmıştır, fakat bu dönem üzerine tek başına doyurucu

bir kitap yoktur. Ne tarihsel nitelikte, ne de öncelikli olarak gelişmiş dünyayla ilgili olmasına rağmen, Ester Boserup'un *Women's Role in Economic Development*'ı (1970) önemli bir kitaptır. Louse Tilly ve Joan W. Scott, *Women, Work and Family* (1978), temel bir eserdir; aynı zamanda, kadın çalışmaları üzerine mükemmel bir tanıtım dergisi olan *Signs* (Kış, 1981) içindeki 'Sexual division of labor and industrial capitalism' bölümüne bakınız. T. Zeldin, *France 1848-1945*'de (I. cilt) kadınlar üzerine bir bölüm yer almaktadır. Böyle bir bölüm, çok az ulusal tarih kitabında vardır. Feminizm üzerineyse pek çok çalışma mevcuttur. Alman feminist hareketi üzerine bir kitap yazan Richard J. Evans, *The Feminists: Women's Emancipation Movements in Europe, America and Australia 1840-1920*'de (1977), bu çalışma alanını karşılaştırmalı bir şekilde ele almaktadır. Bununla birlikte, kadının durumunu genellikle olumlu yönde değiştiren gayrı siyasi bir dolu faaliyet alanı ve bunların laik sol dışındaki hareketlerle ilişkisi, henüz sistemli bir şekilde incelenmemiştir. Başlıca demografik değişimler üzerine bkz: D. V. Glass ve E Grebenik, 'World Population, 1800–1950', *Cambridge Economic History of Europe*, IV. cilt (1965) içinde ve C. Cippola, *The Economic History of World Population* (1962). D. V. Glass ve D. E. C. Eversley'in yayıma hazırladığı *Population in History*'de (1965), Batı Avrupa'daki evlilik modelleriyle diğerleri arasında var olan tarihsel farklar üzerine J. Hajnal'ın hayati önemde bir çalışması bulunmaktadır.

Anthony Sutcliffe, *Towards the Planned City 1780-1914* (1981) ve Peter Hall, *The World Cities* (1966), ondokuzuncu yüzyıldaki kentleşme olgusuyla ilgili giriş niteliğinde kitaplardır; Adna F. Weber, *The Growth of Cities in the Nineteenth Century* (1897 ve son baskılar), önemini hâlâ koruyan döneme ait bir araştırmadır.

Din ve kiliseler üzerine, Hugh McLeod'un *Religion and the People of the Western Europe*'u (1974), kısa ve parlak bir kitaptır. D. E. Smith, *Religion and Political Development* (1970), daha çok Avrupa dışındaki dünyaya endekslidir; bu konuda, eski olmakla birlikte, W. C. Smith'in *Islam in Modern History*'si (1957) hâlâ önemini korumaktadır.

İMPARATORLUK

J. A. Hobson'un *Imperialism*'i (1902 ve sonraki baskıları), emperyalizm konusunda döneme ait temel bir çalışmadır. Konu hakkındaki tartışmalar için bkz: Wolfgang Mommsen, *Theories of Imperialism* (1980) ve R. Owen and B. Sutcliffe'nin yayıma hazırladığı *Studies in the Theory of Imperialism* (1972). Daniel Headrick, *Tools of Empire: Technology and European Imperi-*

alism in the Nineteenth Century (1981) ve V. G. Kiernan, *European Empires from Conquest to Collapse 1815-1960* (1982), sömürge fetihleri konusuna ışık tutmaktadır. V. G. Kiernan'ın olağanüstü kitabı *The Lords of Human Kind* (1972), "emperyal çağda Avrupa'nın dış dünyaya karşı tutumu" hakkında oldukça iyi bir araştırmadır. Emperyalizmin ekonomik yapısı üzerine bkz: P. J. Cain, *Economic Foundations of British Overseas Expansion 1815-1914* (1980); A. G. Hopkins, *An Economic History of West Africa* (1973); ve eski olmakla birlikte değerini koruyan (daha önce sözünü ettiğimiz) Herbert Feis, ayrıca J. F. Rippy, *British Investments in Latin America 1822-1949* (1959) ve –Amerika cenahında– Charles M. Wilson'ın United Fruit üzerine çalışması *Empire in Green and Gold* (1947).

Politika yapanların görüşleri üzerine, J. Gallagher ve R. F. Robinson, *Africa and the Victorians* (1958) ve D. C. M. Platt, *Finance, Trade and Politics in British Foreign Policy 1815-1914* (1968). Emperyalizmin yurt içindeki olası etkileri ve kökenleri üzerine Bernard Semmel, *Imperialism and Social Reform* (1960) ve Almanca bilmeyenler için H.-U. Wehler, 'Bismarck's Imperialism 1862-1890' *Past & Present*, 48 (1970). İmparatorluğun, buna maruz kalan ülkeler üzerindeki etkileri konusunda Donald Daneoon, *Settler Capialism* (1983), Charles Van Onselen, *Studies in the Social and Economic History of the Witwatersrand 1886-1914*, 2 cilt (1982) ve –ihmal edilen bir köşe– Edward Bristow, *The Jewish Fight Against White Slavery*, (1982). Thomas Pakenham, *The Boer War* (1979), emperyal savaşların en büyüğünün canlı bir resmini sunmaktadır.

SİYASET

Popüler siyasetin tarih sahnesine çıkışının yarattığı tarihsel sorunlar, ancak ancak ülke ülke ele alınabilir. Yine de, birkaç genel çalışma yararlı olabilir. Döneme ait bazı çağdaş incelemeler, 4. Bölümün notlarında belirtilmiştir. Bunların arasında Robert Michels'in *Political Parties* (çeşitli baskıları), konuya ilişkin derin incelemelere dayandığından ilginçliğini hâlâ korumaktadır. Eugene ve Pauline Anderson'ın *Political Institutions and Social Change in Continental Europe in the Nineteenth Century*'si (1967), devlet aygıtının gelişimi konusunda yararlıdır; Andrew McLaren, *A Short History of Electoral Systems in Western Europe* (1980), tam da başlığında belirtildiği kadardır; Peter Köhler, F. Zacher ve Martin Partington'un yayıma hazırladığı *The Evolution of Social Insurance 1881-1981* (1982), ne yazık ki yalnızca Almanya, Fransa, Britanya, Avusturya ve İsviçre'yi kapsamaktadır. Bütün ilgili konularda başvurulabilecek, en eksiksiz

verilerin bulunduğu eser, yukarıda sözü edilen, Peter Flora'nın *State, Economy and Society in Western Europe*'udur. E. J. Hobsbawm ve T. Ranger'ın yayıma hazırladığı *The Invention of Tradition*'da (1983), özellikle de D. Cannadine ve E. J. Hobsbawm'ın yazılarında, siyasal yaşamın demokratikleşmesine karşı kurumsal olmayan tepkiler ele alınmaktadır. Hans Rogger ve Eugen Weber'in yayıma hazırladığı *The European Right: A Historical Profile* (1965), siyasi yelpazenin –milliyetçilikle bağlantılı olanlar dışında– metinde tartışılmayan bölümüne ilişkin bir rehber niteliğindedir.

G. D. H. Cole'un *A History of Socialist Thought*, III, 1. ve 2. Bölüm, 'The Second International'ı (1956), emekçi ve sosyalist hareketlerin doğuşu üzerine standart başvuru kaynağıdır. James Joll, *The Second International 1889-1914* (1974), daha kısadır. W. Guttsman'ın *The German Social-Democratic Party 1875-1933* (1981), klasik bir 'kitle partisi' üzerine yapılmış en uygun çalışmadır; Georges Haupt, *Aspects of International Socialism 1889-1914* (1986) ve M. Salvadori, *Karl Kautsky and the Socialist Revolution* (1979), beklentiler ve ideolojiler konusunda iyi birer giriş kitabıdır. J. P. Nettl'ın *Rosa Luxemburg*'u, 2 cilt (1967) ve Isaac Deutscher'in *Life of Trotsky*'si, 1. cilt: *The Prophet Armed* (1954) [Türkçesi: *Troçki, Silahlı Sosyalist*, çev. Rasih Güran, Ağaoğlu Yayınevi, 1969], sosyalizme, sosyalist hareketin önde gelen simalarının gözüyle bakmaktadır.

Milliyetçilik üzerine, benim *Devrim Çağı* ve *Sermaye Çağı* kitaplarımın ilgili bölümlerine başvurulabilir. Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (1983) [Türkçesi: *Uluslar ve Ulusçuluk*, İnsan Yayınları, çev. Büşra Ersanlı Behar ve Günay Göksu Özdoğan, 1992], son dönemde bu görüngü üzerine yapılmış bir çözümlemedir ve Hugh Seton-Watson'ın *Nations and States*'i (1977) ansiklopedik nitelikte bir çalışmadır. M. Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe* (1985), temel bir eserdir. Milliyetçilikle emek hareketleri arasındaki ilişki üzerine, benim *Worlds of Labour* (1984) adlı çalışmamdaki 'What is the Worker's Country?' başlıklı yazıma bakınız. Görünüşte yalnızca özel bir alanla ilgili olsa da, D. Smith ve H. Francis'in *A People and a Proletariat*'ı (1980) içinde yer alan Galler üzerine çalışmalar son derece önemlidir.

KÜLTÜREL VE DÜŞÜNSEL TARİH

H. Stuart Hughes'un *Consciousness and Society*'si (birçok baskısı) [Türkçesi: *Toplum ve Bilinç*, Metis Yayınları, çev. Güzin Özkan, 1985], bu dönemde fikirlerin dönüşümüyle ilgili bilinen en iyi giriş kitabıdır; George

Lichtheim'ın *Europe in the Twentieth Century*'si (1972), genel bir tarih olarak yayınlanmış olmakla birlikte, esas olarak düşünsel gelişmeler hakkındadır. Bu yazarın tüm çalışmalarının olduğu gibi, yoğun, fakat hayli doyurucudur. Jan Romein'in *The Watershed of Two Eras*'ında (daha önce sözü edildi), son derece zengin malzemeler bulunmaktadır. Bilimler konusunda, çok daha geniş bir dönemi kapsayan C. C. Gillispie'nin *On the Edge of Objectivity*'si (1960), yetkin bir giriş kitabıdır. Bu alan, burada kısa bir özet yapmak için çok geniştir; C. C. Gillispie'nin yayıma hazırladığı *Dictionary of Scientific Biography*, 16 cilt, (1970-80) ve Phillip P. Weiner'ın *Dictionary of The History of Ideas*, 4 cilt (1973-4), mükemmel başvuru kaynaklarıdır; ve W. F. Browne ve Roy Porter'ın yayıma hazırladığı *Dictionary of the History of Science* (1981) ve *Fontana Dictionary of Modern Thought* (1977), kısa olmakla birlikte iyi çalışmalardır. Fiziğin hayati önem taşıyan alanlarında Ronald W. Clark'ın *Einstein, the Life and Times*'ı (1971), (görecelik kuramının anlaşılmasında) R. McCormmach'ın yayıma hazırladığı *Historical Studies in the Physical Sciences*, II. cilt (1979) ile desteklenebilir. Aynı yazarın romanı, *Night Thoughts of a Classical Physicist* (1982), ortalama konvansiyonel bir bilim adamının ve (geçerken belirtelim) Alman akademisyenlerin hatırlanması açısından iyi bir kitaptır. C. Webster'in yayıma hazırladığı *Biology, Medicine and Society 1840-1940* (1981), okuyucuları, genetiğin, eugeniğin dünyalarıyla ve biyolojinin toplumsal boyutuyla tanıştırabilir.

Sanat konusunda (genellikle tarihsel duyudan yoksun) yığınla kaynak eser vardır: *Encyclopedia of World Art*, görsel sanatlar açısından oldukça yararlıdır; *New Grove Dictionary of Music*, 16 cilt (1980), uzmanlar tarafından başka uzmanlar için yazılmıştır. 1900'lerde Avrupa'da yapılan genel araştırmalarda dönemin sanatlarına çok yer verilir (örneğin Romein). Sanat konusunda yazılmış genel tarihler, tamamen zamandizin niteliğinde değillerse, bir zevk meselesidirler. Arnold Hauser'ın *The Social History of Art*'ı (1958), oldukça katı bir Marksist yorumdur. W. Hofmann'ın *Turning-Points in Twentieth Century Art 1890-1917*'si (1969), ilginç olmakla birlikte tartışmalıdır. William Morris ile modernizm arasındaki bağlantı, N. Pevsner, *Pioneers of the Modern Movement* (1936) içinde vurgulanmaktadır. Mark Girouard, *The Victorian Country House* (1971) ve *Sweetness and Light: The Queen Anne Movement 1860-1900* (1977), mimari ve sınıfsal yaşam biçimleri tarzları rasındaki bağlantılar konusunda iyidir. Roger Shattuck, *The Banquet Years: The Origins of the Avantgarde in France 1885 to World War One* (1967, yeniden gözden geçirilmiş baskı), eğitici ve eğlenceli bir eserdir. Camilla Gray, *The Rus-*

sian Experiment in Art 1863-1922 (1971) son derece mükemmel bir çalışmadır. Tiyatro, daha doğrusu Avrupa'nın büyük merkezlerinden birindeki *avant garde*'lar için bkz: P. Jelavich, *Munich and Theatrical Modernism* (1985). Roy Pascal, *From Naturalism to Expressionism: German Literature and Society 1880-1918* (1973) önerilebilir.

Sanatı, çağdaş toplumla ve diğer düşünsel eğilimlerle bütünleştirmeye çalışan kitaplar arasında, her zaman olduğu gibi Romein'e ve Tannenbaum'a başvurulabilir. Stephen Kern'in *The Culture of Time and Space 1880-1918*'i (1983), cesur ve heyecan verici bir kitap olmakla birlikte, inandırıcı olup olmadığına okuyucular karar verecektir.

Toplum ve insan bilimlerindeki başlıca eğilimler üzerine bkz: J. A. Schumpeter, *History of Economic Analysis* (1954'ten beri var olan çeşitli baskıları) ansiklopedik ve iğneleyicidir: Yalnızca başvuru kaynağı olarak kullanılabilir. G. Lichtheim'ın *Marxism*'i (1961), dikkatli bir okumanın karşılığını vermektedir. Her zaman konu alanlarının ne olduğu üzerine uzun uzun kafa yormaya eğilimli toplumbilimciler, aynı zamanda onun tarihi de araştırmışlardır. *International Encyclopedia of the Social Sciences* (1986), XV. ciltteki 'Sociology' başlığı altındaki makaleler, bu bakımdan bir rehberdir. George Iggers'ın *New Directions in European Historiography*'si (1975) dışında, dönemimizdeki tarihyazıcılığının tarihinin araştırılması kolay değildir. Bununla birlikte, –1968 tarihli *International Encyclopedia*'nın pek çok bakımdan yerini dolduramadığı– E. R. A. Seligman'ın yayıma hazırladığı (1932) *Encyclopedia of the Social Sciences* içindeki 'History' makalesi, bu konudaki tartışmaların iyi bir manzarasını sunmaktadır. Makalelerin yazarları, Henri Berr ve Lucien Febvre'dir.

ULUSAL TARİHLER

İngilizce'yle sınırlı bir kaynakça, bu dilin kullanıldığı ülkeler için yeterli olmakla, (büyük ölçüde ABD'deki Doğu Asya ile ilgili çalışmaların etkisi sayesinde) Uzak Doğu için de yetersiz olmamakla birlikte, çoğu Avrupa ülkesi hakkındaki en iyi ve en yetkin çalışmalar böyle bir kaynakçada kaçınılmaz olarak ihmale uğramaktadır.

Britanya için, R. T. Shannon, *The Crisis of Imperialism 1865-1915* (1974), kültürel ve düşünsel temalar konusunda güçlü, iyi bir çalışmadır; fakat, yaklaşık elli yıl öncesine ait ve çoğu ayrıntıda yanlış olan George Dangerfield'in *The Strange Death of Liberal England*'ı (ilk baskısı 1935), bu ulusun bu dönemdeki tarihine bakmaya başlamanın hâlâ en ilginç yoludur. Elie Halévy'nin *A History of English People in the Nineteenth*

Century'si (1895-1915) [IV ve V. cilt] daha da eski olmasına karşın, akıllı, bilgili ve kavrayışlı bir çağdaş gözlemcinin çalışmasıdır. Britanya tarihi konusunda tamamen bilgisiz olan okurlar için R. K. Webb'in *Modern Britain from the Eighteenth Century to the Present*'ı (1969) idealdir.

Neyse ki, Fransızca'dan bazı mükemmel el kitapları İngilizce'ye çevrilmiştir. J. M. Mayeur ve M. Reberioux, *The Republic from its Origins the Great War 1871-1914* (1984), mevcutlar içinde en iyi kısa tarihtir; Georges Dupeux, *French Society 1789-1970* de (1976) önerilebilir. T. Zeldin, *France 1848-1945* (1973), (ekonomi konusu dışında) ansiklopedik ve oyuncaklıdır; Sanford Elwitt, *The Third Republic Defended: Bourgeois Reform in France 1880-1914* (1986), cumhuriyetin yöneticilerinin ideolojisini incelemektedir; Eugene Weber'in önemli kitabı *Peasants into Frenchmen* cumhuriyetin başlıca kazanımlarından birini analiz etmektedir.

Almanca çalışmalar İngilizce'ye daha az çevrilmiştir, buna karşın H.-U. Wehler'in *The German Empire 1871-1918*'inin (1984) İngilizce'de bulunması bir şanstır; bu kitap, oldukça yetenekli bir Weimar dönemi Marksisti tarafından yazılan eski bir kitapla, Arthur Rosenberg'in *The Birth of the German Republic*'ı (1931) ile desteklenirse daha yararlı olur. Gordon Craig, *German History 1867-1945* (1981) kapsamlı bir kitaptır. Volker Berghahn, *Modern Germany, Society, Economics and Politics in the Twentieth Century* (1968), daha genel bir arka plan sunmaktadır. J. J. Sheehan, *German Liberalism in the Nineteenth Century* (1974); Carl Schorske, *German Social Democracy 1905-1917* (1955) ve –tartışma açıcı bir çalışma olan– Geoffrey Eley'in *Reshaping the German Right*'ı (1980), Almanya'nın siyasal yaşamının anlaşılmasına yardımcı olmaktadır .

Avusturya–Macaristan için, C. A. Macartney'in *The Habsburg Empire*'ı (1968), en uygun genel anlatıdır; R. A. Kann, *The Multunational Empire: Nationalism and the National Reform in the Habsburg Monarchy 1848-1918*, 2 cilt (1970), etraflı, zaman zaman da yorucu bir çalışmadır. Bulabilecekler için, H. Wickham Steed'in *The Habsburg Monarchy*'si (1913), yetenekli ve bilgili bir gazetecinin gözünden dönemi anlatmaktadır: Steed, *Times* muhabiriydi. Carl Schorske'nin *Fin-de-Siècle Vienna*'sında kültürel olduğu kadar siyasal yaşam da ele alınır. İki mükemmel Macar tarihçi Ivan Berend ve George Ranki tarafından kaleme alınan çeşitli yazılarda, özelde Macaristan, genelde de orta-doğu Avrupa etkileyici bir biçimde araştırılmakta ve incelenmektedir.

Dönemimizi İtalyanca'da, İtalyanca okuyamayanlar için yeterince ayrıntılı biçimde ele alan bir çalışma yoktur. Esas olarak daha önceki veya sonraki dönemlere ilişkin çalışmalar yapmış bir yazar olan Denis

Mack-Smith'in *Itay: A Modern History*'si (1969) gibi, bazı genel tarihler vardır. Christopher Seton-Watson'ın *Italy from Liberalism to Fascism 1871-1925*'i (1967), büyük filozof Benedetto Croce'nin, eski olmakla birlikte önemli (ancak, idealist bir düşünürü ilgilendirmeyen oysa modern bir tarihçiyi ilgilendiren pek çok şeyi dışarıda bırakan) kitabı *History of Itay 1871-1915* (1929) kadar canlı değildir. Öte yandan, İspanya için, İngilizce okurlara yönelik iki seçkin genel çalışma vardır: Raymond Carr'ın yoğun fakat gayet doyurucu çalışması *Spain 1908-1939* (1966) ve Gerald Brenan'ın 'bilimsel değil'se de muhteşem kitabı *Spanish Labyrinth* (1950). Balkan halklarının ve devletlerinin tarihi, J. ve/veya B. Jelavich'in çeşitli çalışmalarında (örneğin yirminci yüzyıl üzerine Barbara Jevalich'in *History of the Balkans*'ı cilt 2 [1983]) ele alınmaktadır; fakat Romen halkının trajik yazgısını analiz eden Daniel Chirot'un *Social Change in a Peripheral Society: The Creation of a Balkan Colony*'sine (1976) ve cesur Karadağlıların dünyasını yeniden canlandıran Milovan Djilas'ın *Land Without Justice*'ine (1958) dikkat çekmeden edemeyeceğim. Stanford J. Shaw ve E. K. Shaw, *History of Ottoman Empire and Modern Turkey*, cilt II: 1808-1975 (1977), yetkin olmakla birlikte yeterince heyecan verici bir çalışma değildir.

Monografik çalışmalar (örneğin *Scandinavian Economic History Review*'de ya da diğer dergilerde olduğu gibi) oldukça farklı bir konu olmakla birlikte, diğer Avrupa ülkeleriyle ilgili İngilizce'de mevcut genel tarihlerin gerçekten doyurucu oldukları ileri sürülemez.

Cambridge'in Afrika, Latin Amerika ve Çin Tarihleri, ilgili kıtalar ya da bölgeler için iyi rehberlerdir. John K. Fairbank, Edwin O. Reischauer ve Albert M. Craig, *East Asia: Tradition and Transformation*'da (1978) Uzak Doğu'nun bütün ülkeleri ele alınmaktadır (geçerken belirtelim, modern Japon tarihine de faydalı bir giriştir (17-18. ve 22-23. Bölümler). Bu konuda daha genel olarak bkz: J. Whitney Hall, *Japan: From Prehistory to Modern Times* (1986 baskısı); John Livingston ve diğerleri, *The Japan Reader*, I. cilt: 1800-1945 (1974) ve Janet E. Hunter, *A Cocise Dictionary of Modern Japanese History* (1984). Japon yaşamıyla ve kültürüyle oryantalizm dışında ilgilenenler, Edward Seidensticker'ın *Low City, High City: Tokyo from Edo to Earthquake ... 1867-1923* (1985) adlı eserinden zevk alabilirler. Modern Hindistan'la ilgili en iyi giriş niteliğindeki çalışma, iyi bir kaynakçası olan Judith M. Brown'un *Modern India*'sıdır (1985).

Çin, İran, Osmanlı İmparatorluğu, Meksika, Rusya ve siyasal karışıklık içindeki diğer bölgeler üzerine yapılmış çalışmalardan bazıları 'Devrimler' başlığı altında belirtilmiştir.

Her tür el kitabı ya da bir Amerikalı olmanın doğası üzerine uzun

boylu düşünceler açısından bir kıtlık bulunmamakla ve dağlarca monografi bulunmakla beraber, bazı nedenlerden dolayı yirminci yüzyıl ABD tarihine giriş niteliğinde çok fazla iyi çalışma yoktur. Eski bir yardımcı kitabın güncelleştirilmiş bir yorumu olan S. E. Morison, H. S. Commager ve W. E. Leuchtenberg'in *The Growth of the American Republic*'i, (6. baskı 1969) hâlâ çoğundan iyidir. Ancak, George Kennan, *American Diplomacy 1900-1950* (1951, genişletilmiş baskısı 1984) tavsiye olunur.

DEVRİMLER

Yirminci yüzyıl devrimleri üzerine karşılaştırmalı bakış açıları için Barrington Moore'un *The Social Origins of Dictatorship and Democracy* (1965) [Türkçesi: *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, çev: Şirin Tekeli-Alâeddin Şenel, V Yayınları, 1989] klasik bir eserdir ve Theda Scocpol'un *States and Revolutions*'ına (1978) esin kaynağı olmuştur. Eric Wolf'un *Peasant Wars of the Twentieth Century*'si (1972) önemli bir çalışmadır; Roy Porter ve M. Teich'ın yayıma hazırladığı *Revolution in History* (1986) içinde E. J. Hobsbawm'ın 'Revolution'ı, sorunların ele alındığı kısa bir karşılaştırmalı çalışmadır.

Çarlık Rusyası, çöküşü ve devrim alanındaki tarihyazımı da, böyle üstünkörü hazırlanmış kısa bir liste için bile çok geniştir. Okumaktansa zaman zaman başvurulması daha kolay olan Hugh-Seton Watson'ın *The Russian Empire 1801-1917*si (1967) ve Hans Rogger'ın *Russia in the Age of Modernism 1880-1917*'si (1983), veriler açısından zengindir. T. G. Stavrou'nun yayıma hazırladığı *Russia under the Last Tsar*'da (1969), çeşitli konular hakkında değişik kişilerce kaleme alınan yazılar bulunmaktadır. P. Lyashchenko'nun *History of the Russian National Economy*'si (1949), *Cambridge Economic History of Europe*'un ilgili bölümlerince desteklenmelidir. Rus köylülüğü üzerine Geroid T. Robinson, *Rural Russia under the Old Regime* (1932 ve o zamandan beri sık sık yeniden basılmıştır), zamanı geçmiş olsa da başlangıç için en iyi yoldur. Teodor Shanin'in olağanüstü ve zorlu çalışması *Russia as a Developing Society*, I. cilt: *Russia's Turn of Century* (1985) ve II. cilt: *Russia 1905-07: Revolution as a Moment of Truth* (1986), devrimi, hem aşağıdan hem de müteakip Rus tarihi üzerindeki etkisi ışığında değerlendirmeye çalışmaktadır. L. Troçki'nin *History of the Russian Revolution*'ı (çeşitli baskıları), devrimde yer alan birinin zeki ve şevk dolu komünist bakışını yansıtmaktadır. Marc Ferro'nun *The Russian Revolution of February 1917*'sinde iyi bir kaynakça bulunmaktadır.

En büyük bölümü 1911'den sonraki dönemle ilgili olmakla birlikte,

diğer büyük devrim olan Çin Devrimi ile ilgili İngilizce kaynakça da genişlemektedir. J. K. Fairbank, *The United States and China* (1979), Çin'in modern tarihini özet biçimde sunmaktadır. Aynı yazarın *The Great Chinese Revolution 1900-1985* (1986) daha da iyidir. Franz Schurmann ve Orville Schell'in yayıma hazırladığı *China Readings I: Imperial China* (1967), bir arka plan sağlar; F. Wakeman'ın *The Fall of Imperial China*'sı (1975) ise başlığının hakkını vermektedir. V: Purcell'in *The Boxer Rising*'i (1963), bu dönemin en eksiksiz anlatımıdır. Mary Clabaugh Wright'ın yayıma hazırladığı *China in Revolution: the First Phase 1900-1915*'i (1968), okurların daha monografik nitelikli çalışmalarla tanışmasını sağlayabilir.

Diğer eski doğu imparatorluklarının dönüşümü üzerine, Nikki R. Keddie'nin *The Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran*'ı (1981) yetkin bir çalışmadır. Osmanlı İmparatorluğu üzerine, Bernard Lewis'in *The Emergence of Modern Turkey*'i (1961, gözden geçirilmiş baskısı 1969) ve D. Kushner'in *The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908*'ini (1977), N. Berkes'in *The Development of Secularism in Turkey*'i (1964) ve Roger Owen'ın *The Middle East in the World Economy*'si (1981) ile desteklemek mümkündür.

Dönemimizde, emperyalizmden baş veren tek gerçek devrim olan Meksika Devrimi için iki çalışma giriş olarak işe yarayabilir: Friedrich Katz, *The Secret War in Mexico*'nun (1981) ilk bölümleri –ya da *Cambridge History of Latin America* içindeki aynı yazara ait bölüm– ve John Womack, *Zapata and the Mexican Revolution* (1969). Her iki yazar da enfestir. Hindistan ulusal kurtuluş hareketinin çok tartışılan tarihi hakkındaysa aynı düzeyde iyi başka bir giriş yoktur. Judith Brown'ın *Modern India*'sı (1985) en iyi başlangıç kitabıdır; A. Maddison'ın *Class Sturcture and Economic Growth in India and Pakistan Since the Mughals*'ı ise (1971), ekonomik ve toplumsal bir arka plan sunmaktadır. Daha monografik nitelikli bir çalışmanın zevkine varmak isteyenler için, C. A. Bayly'in *The Local Roots of Indian Politics: Allahabad 1880-1920*'si (1975), parlak bir Hint bilimci tarafından kaleme alınmış bir çalışmadır; L. A. Gordon'ın *Bengal: The Nationalist Movement 1876-1940* (1974) en radikal bölgeyle ilgilidir.

Türkiye ve İran dışındaki İslami bölgeler üzerine önerilebilecek fazla kaynak yoktur. P. J. Vatikiotis'in *The Modern History of Egypt*'ı (1969) salık verilebilir, ancak ünlü antropolog E. Evans-Pritchard'ın (Libya üzerine) *The Sanusi of Cyrenaica*'sı (1949) daha eğlencelidir. Bu kitap, İkinci Dünya Savaşı'nda kendilerini bu çöllerde savaşırken bulan İngiliz komutanları bilgilendirmek amacıyla yazılmıştır.

BARIŞ VE SAVAŞ

James Joll'un *The Origins of the First World War*'u (1984), Birinci Dünya Savaşı'nın kökeniyle ilgili sorunlara yönelik son zamanlarda yayımlanan iyi giriş kitaplarından biridir. A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe* (1954), uluslararası diplomasinin karışık meseleleri üzerine eski fakat mükemmel bir çalışmadır. Paul Kennedy, *The Rise of the Anglo-German Antagonism 1860-1914* (1980); Zara Steiner, *Britain and the Origins of the First World War* (1977); F. R. Bridge, *From Sadowa to Sarajevo: The Foreign Policy of Austria-Hungary 1866-1914* (1976) ve Volker Berghahn, *German and the Approach of War* (1973), son zamanlarda yayımlanan monografilerin güzel örneklerindendir. Geoffrey Barraclough'un *From Agadir to Armageddon: The Anatomy of a Crisis*'i (1982), döneminin en özgün tarihçilerinden birinin çalışmasıdır. Genel olarak savaş ve toplum konusunda, William H. McNeil, *The Pursuit of Power* (1982), uyarıcı bir çalışmadır; elinizdeki kitapta ele alınan dönem için bkz: Brian Bond, *War and Society in Europe 1870-1970*'i (1983); savaştan önceki silah yarışı için bkz: Norman Stone, *The Eastern Front 1914-1917* (1978), 1.-2. Bölümler. Marc Ferro, *The Great War* (1973), savaşın etkisi üzerine iyi bir özettir. Robert Wohl, *The Generation of 1914* (1979), savaşı iple çekenleri ele almaktadır; Georges Haupt, *Aspects of International Socialism 1871-1914* (1986) ise, öyle olmayanları –ve özel bir parlıkla Lenin'in savaş ve devrim karşısındaki tutumunu– ele almaktadır.

Not: Ek okuma listesi için verilen bu kılavuzda, okurların yalnızca İngilizce bildikleri varsayılmıştır. Ne yazık ki, bu ancak Anglo-Sakson dünyada olası bir durumdur. Yine, okurların, eğer konuya yeterince ilgi duyuyorlarsa, tarih alanındaki çok sayıda uzman akademik dergiye başvuracakları da varsayılmıştır.

Dizin

ABD 21-22, 28-33, 36-39, 42, 46-49, 51, 54-62, 65-70, 74- 80, 86-88, 95, 99-100, 104, 108-111, 113, 115-116, 118-123, 129, 131-133, 136, 139-140, 155, 168, 178-181, 203, 206, 208-209, 212, 215, 224, 230, 233, 236, 242-244, 246, 252, 263, 270-271, 285-286, 292, 297, 306, 312, 314, 319, 322-325, 327, 338, 340, 341-342, 344, 346, 348-350, 353, 356, 369, 371-372, 374, 392, 398, 407, 410.
Action Française 177, 288.
Adamslar 205.
Aden 79.
Adenauer, Konrad 11.
Adler, Alfred 284, 289.
Adler, Friedrich. 289.
Adler, Victor 148, 248, 289, 328, 352.
Afrika 22, 27, 32, 38, 46, 49, 62, 71, 76-78, 81-90, 93-96, 98-104, 106, 129, 199, 213, 247, 266, 304, 313, 363, 365, 370, 372, 384, 387-389, 391, 398, 400, 409.
Agadir bunalımı, 1911 347.
Akroydlar 185.
Alexander II, Rus Çarı 319.
Algeciras konferansı, 1906 346.
Alman İşçi Koroları Federasyonu 148.
Almanya 11, 29-32, 36, 38-39, 41, 44-47, 49, 52-53, 57, 59-60, 62-63, 65, 67-68, 70, 75, 79, 81, 86, 88, 95, 99, 103, 105-106, 108, 113, 116, 118-119, 122, 124-125, 129-133, 136, 138, 143, 146-147, 150-152, 154, 159, 162, 165, 176-178, 180, 188, 191, 194, 196, 208-209, 215-216, 218, 220, 223, 230, 237, 241-242, 244, 246, 248, 254, 272, 275, 281-282, 292, 295-296, 298, 302-304, 308, 318, 324-325, 330-332, 334-339, 342-351, 353, 357, 359, 362, 368, 369, 371-372, 374-375, 391, 404, 408.
Almanya Güneybatı Afrikası (bugünkü Namibya) 309.
Alsace-Lorraine 162, 337-338.
Altın standardı 110.
Amazon: vahşet 355.

Amerikan Devrimi: 1876 yıldönümü 21.
Amsterdam 29, 139, 250.
Amundsen, Roald 21.
Anarşizm 51, 115, 134, 140, 148, 234, 249.
Ancient Order of Hibernians (Irlanda) 107.
Angell, Norman 341.
Anti Semitizm 103, 176-177, 320.
Anti Tröst Yasası, 1890 (ABD) 54.
Apollinaire, Guillaume 255.
Arabi Paşa 311.
Aristoteles 98
Arjantin 42, 45, 50, 59, 61-62, 76-78, 86, 88, 99, 129, 133, 224, 243, 369, 371.
Armstrong (Whitworth) Şirketi 132-333.
Arnavutluk 26, 162, 347, 369.
Arts-and-crafts hareketi 244, 250.
Aspirin 63.
Asquith, Herbert Henry, Oxford ve Asquith Kontu 125.
Assiette au Beurre (dergi) 102.
Atatürk, Kemal 308.
Avant-garde 16, 232, 238, 244.
Avusturalya 44, 59, 85-86, 99-100, 133, 170, 297, 371, 393.
Avusturya 9, 26, 32, 34, 47, 49, 67, 99, 101, 105-106, 110, 113-115, 118, 120, 123, 128, 136, 148, 152, 161-163, 172, 174, 180, 208, 214, 216, 223, 226, 230, 236-237, 243-244, 248, 254, 268, 282, 289-290, 295, 318, 324, 328, 330, 336-338, 346-350, 352, 357, 368-369, 371-372, 374-375, 396, 404, 408.
Avusturya Marksistleri 123.
Azgelio, Massimo d' 167.
Azev, Evno F. 319.

Bağımsız İşçi Partisi (Britanya) 124, 232.
Bahçe kentler 185.
Bakire Meryem 230, 284.
Bakü 62, 320.
Bakunin, Mikhail Aleksandrovich 149.
Balabanoff, Angelica 231, 244.
Balkanlar 47, 114, 125, 167, 177, 306, 327, 336, 338, 340, 349, 371.
Balmaceda, Jose Manuel 88.
Barcelona: 'trajik hafta' (1909) 125.
Baring krizi 88.
Barney, Natalie 234.
Barrès, Maurice 177, 207.
Bask Ulusal Partisi 162, 173.
Bateson, William 274, 277.
Batı Madenciler Federasyonu (ABD) 136.
Bauhaus 249, 254.
Bebel, August 109, 131, 176, 229, 234, 388; *Kadın ve Sosyalizm* 229.
Becquerel, Jean 270.
Bedford Park (Londra) 184.
Beecham, Sir Thomas 205.
Beethoven, Ludwig van 245, 366.
Behrens, Peter 254.
Bekhterev, Vladimir Mikhailovich 293.
Belçika 29, 38, 49, 52, 59, 60, 62, 68-70, 78, 80, 99-101, 104-105, 113-114, 124, 133, 141, 145, 148, 162, 169, 174, 195, 208, 223, 230, 245, 248, 254, 282, 302, 329-330, 336, 350, 359, 368-369, 371.
Belfast 125, 136.
Belle époque 15, 125, 176, 184, 187, 203, 299, 359.
Benes, Edvard 180
Bengal 83, 228, 286, 312, 411.
Benjamin, Walter 253.
Bennett, Arnold 240.
Benoist, C: *The Organisation of Universal Suffrage* 386.
Benz, Carl Friedrich 37.
Berenson, Bernard 241.
Berlage, Hendrik Petrus 250, 254.
Berlin 30, 52, 120, 142, 157, 169, 194, 221, 228, 268, 278, 287, 305, 371, 398.
Berlin Kongresi 177.
Bermuda 79.
Bernadette, St. 230.
Bernhardi, Friedrich A. J. von: *Germany and the Next War* 276.
Bernhardt, Sarah 261.
Bernstein, Eduard 117, 150.
Besant, Annie 232-234, 311.
Bi–metalizm 48.
Binet, Alfred 293.
Birinci Dünya Savaşı 11-15, 20, 38, 65-66, 72-74, 77, 91, 115, 161-162, 177, 194, 209, 220, 224, 238, 262, 264, 268, 283, 287, 303-304, 308-309, 316, 333-338, 352, 354, 357, 359, 400, 412.
Birleşik İrlanda Birliği 107.
Birleşmiş Milletler 127, 363.
Birmingham 29, 391.
Bisiklet 63-64, 148, 201, 224, 361.
Bismarck, Prens Otto von 100, 102, 105, 113-115, 118, 122, 209, 337-338, 343-344, 404.

Biyoloji 41-42, 250, 273-277, 291, 313, 394, 406.
Biyometriciler 276-277.
Bizet, Georges, *Carmen* 247.
Bloch, Ivan, *Technical, Economic and Political Aspects of the Coming War*, s. 306-7 331.
Blok, Aleksandr Aleksandrovich 255, 346.
Bochum 142, 196.
Boer Savaşı 78, 84.
Bohemya 136, 143, 168, 180, 245, 368.
Böhm-Bawerk, Eugen von 290, 396.
Bohr, Niels 16.
Boldini, Giovanni 242.
Bolşevikler, Bolşevizm 180, 206, 282, 320, 323.
Bombay 29, 246, 397.
Bon Marché (mağaza) 39.
Borodin, Aleksandr Porfirevich 28.
Bosna 338, 346-347, 349.
Boston, Mass., 11, 61, 76, 170, 185-186, 198, 370.
Bourbaki 266-267, 394.
Boxer Ayaklanması, 1900, 304-305.
Brahmo Samaj 287.
Brancusi, Constantin 243.
Branting, Karl Hjalmar 148.
Brezilya 24, 31, 33, 42, 45, 67, 76-77, 90, 171, 243, 286, 313, 369, 371.
Brooke, Rupert 210, 398.
Brouwer, L. E. J. 267, 278.
Bruant, Aristide: *Belleville-Ménilmontant* (şarkı) 157.
Bryan, William Jennings 157.
Buenos Aires 29.
Buharlılar 24, 37.
Bukovina 27.
Bulgaristan 26, 118, 120, 162, 166, 338, 347, 369.
Bund der Landwirte (Almanya) 107.
Burgiba, Habib 310.
Burns, John 124.
Büyük Britanya 19, 31, 62, 68, 119, 153, 184, 195, 198, 208, 342, 345, 374, 375.
Büyük Bunalım 45, 49, 54-57, 59, 77-78, 87-88, 103, 113, 177, 208, 267, 299, 342, 360, 362, 388.

Cabot ailesi (Boston) 198.
California: Beyaz Politika 85.
Cantor,George 266-267.
Carnegie, Andrew 206, 332, 398.
Carnot, Sadi 115.
Carpenter, Edward 234.
Caruso, Enrico 240.
Cebelitarık 79.
Cézanne, Paul 252, 278, *Still Life with Onions* 278.
Cezayir 74, 310.
Chagall, Marc 243.
Chaliapin, Fedor 240.
Chamberlain, Joseph 272.
Chandler, Alfred: *The Visible Hand* 15, 401.
Chanel, Coco 238.
Chaplin, Charlie 258.
Charpentier, Gustave: *Louise* 247.
Chessplayers, (Satyajit Ray'ın filmi) 93.
Churchill, Lord Randolph 212, 386.
Churchill, Winston 11, 92, 112, 128.
Clausewitz, Carl von 340.
Clemenceau, Georges 96.
Cobden, Richard 365.
Colette 231, 278
Compagnie Française de l'Afrique Occidentale 89.
Comte, Auguste 90, 296, 307, 313.
Connolly, James 160.
Conrad, Joseph 93, 243, 355, 393, *Heart of Darkness* 355.
Conway, Katherine 232.
Copenhagen 370.
Cornwall 82, 136.
Corporation of Foreign Bondholders 87.
Corradini, Enrico 177.
Creighton, Mandell 40.
Croce, Benedetto 290, 296, 409.
Cromer, Evelyn Baring, 311.
Cromwell, Oliver 108.
Crossley, John 185.
Cumhuriyetçi Parti (ABD) 113.
Cumhuriyetçilik 306.
Curie, Marie (Sklodkowska-Curie) 232.
Czernowitz (Cernovtsi) 27.

Çehov, Anton 28, 206, 241, *Vişne Bahçesi* 206.
Çekoslovakya 237.
Çaykovski, Peter İliç 28.
Çin 24, 28, 32-33, 48, 67, 70, 78, 80, 96, 300-306, 324, 340, 362, 369, 400, 409, 411.

Daimler, Gottlieb 37, 204.

Dalmaçya 26, 338.
Danimarka 29-30, 33, 46-47, 49-50, 70, 99, 101, 104, 117, 212, 237, 369, 371, 374.
Darío Rubén 244.
Darwin, Charles 48, 152, 246, 273, 283, 285.
Darwincilik 96, 264, 274, 276, 286, 289, 300.
Davranışçılık 293.
Debussy, Claude 240, 245.
Delius, Frederick 205.
Demiryolları 37, 58, 63, 78, 129, 139, 203, 279, 314, 318.
Depretis, Agostino 114.
Deroulède, Paul 177.
Devlet okulları (Britanya) 193, 195, 197, 201
Devrimci sendikacılık 151.
Diaghilev, Serge 257, 263
Diaz, Porfirio 286, 313-315.
Dicey, A. V. 44, 65, 118-119, 383.
Dictionary of Modern Thought 11, 406.
Dietrich, Marlene 208.
Dilbilim 291, 293.
Disraeli, Benjamin 100.
Dobrogeanu-Gherea, Alexandru 244.
Doğacılık 248, 253.
Doğu Sorunu 327, 339, aynı zamanda bkz: Balkanlar
Dongen, Kees van 243.
Dostoivesky, Fedor 28.
Dreiser, Theodore 240.
Dreyfus, Captain Alfred 13, 103, 114, 116-117, 169, 177, 288, 290.
Dublin 125, 160.
Duhem, Pierre 278.
Durkheim, Emile 102, 107, 296-297.
Duveen, Joseph, Baron 204.
Dünya (Evrensel) Barış Kongreleri 327.

Easter Ayaklanması, 1916 (İrlanda) 160, 310.
Edison, Thomas Alva 38.
Edward VII, Büyük Britanya Kralı 64.
Einstein, Albert 406.
Elen, Gus 157.
Elgar, Sir Edward 122.
Elizabeth, Avusturya İmparatoru 115, 241.
Ellis, Havelock 234, 241, 295.
Empresyonizm 239, 241-242, 252, 400.
Endonezya 69-70, 84, 169.
Engels, Friedrich 289, 327, 331-332, 338, 361.
Englishwoman's Year-Book 392.
Ensor, James 245, 248.
Entente Cordiale (Fransa-Britanya) 343.
Enternasyonal (marş) 123.
Etiyopya 32, 68-69, 79, 90, 177, 309.
Eton College 195, 197.
Eugeni 275, 393.
Everyman's Library 241, 246.

Fabian Cemiyeti, Fabiancılık 85, 151, 204, 210, 221, 275.
Fas 24, 32, 68-69, 300, 302-304, 309, 335-336, 343, 346-347.
Fashoda Bunalımı 339.
Faşizm 108, 127, 161, 177-178, 361.
Feminizm 220-222, 228, 229, 232-233, 392.
Fenianlar 179.
Ferrer, Francisco 116.
Filipinler 68, 95.
Finlandiya 26, 99-100, 145, 167, 180, 230, 233, 282, 285, 359, 369, 371.
Fizik 21, 95, 97, 183, 200, 210, 218, 224, 238, 259, 264-265, 268, 269-272, 277-279, 282-283, 290-291, 325, 358.
Flamanca 141, 174.
Flamanlar ve Flanderler 124, 174 ve 168, 174 aynı zamanda bkz: Belçika
Fontane, Theodore: *Der Stechlin* 195.
Ford, Henry 55, 63-64, 131.
Forster, E. M 205, 311, *A Passage to India* 311.
Fourier, Charles 234, 365.
Fox, William 260, 364.
France, Anatole 33, 387, 390, 393, 402-403, 406, 408.
Francis Joseph, Avusturya-Macaristan İmparatoru 123, 336.
Franco Bahamonde, General Francisco 11.
Franklin, Benjamin 22.
Fransa 12, 29, 32, 38-39, 41, 46, 49, 51-53, 59-63, 67-68, 70, 83, 86, 88-89, 94, 99-100, 103-105, 108, 111-112, 115, 117-123, 125, 133, 138-139, 143, 148, 154-156, 159, 161-162, 169, 176, 183, 188, 189, 191, 194, 195, 208, 213, 218, 220, 223, 230, 231, 237, 239, 242, 244, 251, 254, 260, 285, 287-288, 290, 293, 295-297, 303-304, 313, 318, 327-328, 330, 335-339, 342, 343, 345-348, 350, 351, 359, 368-369, 372, 374-375, 385, 404.
Franz Ferdinand, Avusturya Arşidükü 347, 349.
Frederick, Christine 235.

Freud, Sigmund 211, 224, 234, 265, 278, 289, 292, 294-396, *Interpretation of Dreams* 278.
Futbol 123, 147, 201.

Gal Birliği (İrlanda) 163.
Gal dili 163, 173, 175.
Galileo, Galilei 270, 285.
Galler 162, 168, 174, 185, 368, 405.
Galton, Sir Francis 275.
Gambetta, Léon 191.
Gandi, Mohandas Karaınchand (Mahatma) 11, 286, 312.
Gaudi, Antonio 245.
Gaulle, Charles de 11, 362.
Gemicilik 10, 139.
Genç Galler Hareketi 162.
Genetik 42, 264, 274-277, 394.
George, Stefan 205.
Gervinus, Georg Gottfried 246, 393.
Ghadr Partisi (Hindistan) 312.
Ghent 173.
Gilbert, W. S. ve Sullivan, Sir Arthur: *Patience* 247.
Giolitti, Giovanni 101, 112, 117, 358.
Gissing, George 243.
Gladstone, William Ewart 102, 109, 124.
Gogh, Vincent van 141, 241, 248.
Goldman, Emma 231, 244.
Gorki, Maxim 230.
Gotik 249, 254.
Gödel, Kurt 268.
Görecelik 264, 268, 270, 278, 283, 406.
Grant, General Ulysses S. 365.
Greene, Graham 33.
Grey, Sir Edward 353.
Griffith, D. W. 262.
Gris, Juan 243.
Gropius, Walter 257.
Grosz, Otto 234.
Gulbenkiyan, Calouste 343.
Gutenberg, Johann 285.
Güney Afrika 44, 57, 73-75, 77, 79-80, 82, 84, 86-87, 90-91, 119, 171, 178, 203, 310, 312-313, 330, 335, 343.
Gürcistan (Rusya) 180.

Habsburg İmparatorluğu (Avusturya-Macaristan) 10, 26, 27, 99, 103, 106, 125, 152, 162, 164-165, 168, 174, 181, 225, 290, 300, 302, 324, 337-338, 349.
Halévy, Elie 358, 392, 396, 407.
Halk Partisi (Avusturya) 105.
Hamburg 89, 147, 158, 211, 370, 387.
Hamsun, Knut 248.
Hanover 108, 388.
Hardy, G. H. 267, 282.
Hardy, Thomas 240.
Hardy-Weinberg Yasası (matematik) 267.
Hauptmann, Gerhart 241, 248.
Havacılık 37.
Havariler (Cambridge Topluluğu) 282.
Heals (mobilya üreticisi) 247.
Heimat (Alman televizyon dizisi) 165.
Helphand, A. L. ('Parvus') 44, 57, 244.
Henckel von Donnersmarck, Prens 191.
Hertz, Heinrich 269-270.
Herzl, Theodor 162, 164, 180
Hıristiyan Demokrat Partiler 105.
Hilbert, David 266-267.
Hilferding, Rudolf 152, 290, 385.
Hindiçini 69, 304.
Hindistan 28, 30, 48, 67, 69, 75, 80-81, 84-85, 87, 90-91, 94-96, 112, 129, 146, 169, 209, 242, 287, 299, 311-313, 324, 339, 345, 375, 409.
Hint Ulusal Hareketi 91, 287.
Hirschfeld, Magnus 295.
Historische Zeitschrift 292, 396.
Hitler, Adolf 11, 95, 123, 176, 180, 208, 274, 335.
Ho Chi-Minh 11.
Hobbes, Thomas 326.
Hobson, J. A. 71, 77, 96, 384, 385, 403.
Hollanda 28-29, 38, 49, 52, 59, 61-63, 68-70, 80, 84, 88, 100-101, 105, 167, 169, 195, 212, 223, 227, 231, 237, 243, 254, 267, 269, 282, 290, 329, 349, 359, 368-369, 371, 374.
Hollywood (ABD) 217, 262-263, aynı zamanda bkz: Sinema
Home Rule (İrlanda) 106, 125, 137.
Honduras 51, 61, 88, 369.
Hong Kong 304.
Horta, Victor, Baron 245, 250, 254.
Howard, Ebenezer 250.
Hume, Allan Octavian 311.
Husserl, Edmund 278-279, *Logische Untersuchungen* 278.
Huysmans, Joris Karl 249.

Ibsen, Henrik 211, 224, 240, 246, 248.

Iglesias, Pablo 131.
Immigration Restriction League (ABD) 170.
Isaacs, Rufus 112.

İbranice 163, 175.
İmparatorluk Günü (Britanya) 82.
İngiliz-Fransız Uluslararası Sergisi 226.
İran İmparatorluğu 32, 67, 80, 302, 409, devrimi 302, 397.
İrlanda 46, 52, 84, 95, 104, 106-107, 109-110, 113, 123-125, 136-137, 160-163, 171, 175, 179, 186, 213, 237, 245, 299, 310-312, 326, 351, 359, 368, 371.
İskandinavya 38, 59-60, 116, 133, 227, 233, 244-245, 251, 282, 335, 349, 360, 368, 372.
İskoçya 223, 254, 371.
İspanya 11, 34, 39, 46, 49, 68, 70, 79, 94, 113-115, 119, 120, 140, 151, 153, 162, 165, 243, 245, 303, 313, 349, 355, 368-369, 371, 374, 409.
İspanya-Amerika Savaşı 330.
İstanbul, bkz: Konstantinopolis
İsveç 34, 45, 49, 63, 70, 86, 99, 125, 145; 148, 167, 223, 226, 230-231, 235, 237, 326, 359, 369, 371, 374.
İsviçre 22, 29, 32, 38, 49, 51, 60-63, 96, 99, 101, 119, 203, 216, 223, 230, 237, 282, 326, 349, 359, 368-369, 371-372, 404.
İtalya 25-26, 32-34, 46, 49, 53, 60, 62, 68-70, 79, 94, 96, 99, 101, 105, 108-109, 113-115, 117-118, 120, 124, 129, 133, 138, 140, 148, 152-155, 159, 160, 162-165, 167, 171, 177, 181, 195, 223, 225, 230, 235, 243-244, 246, 251, 258, 260-261, 285, 288, 290, 297, 304, 329, 337-338, 347-348, 358-359, 368-369, 371-372, 374-375, 388, 408.
İttihat ve Terakki Cemiyeti (Jön Türkler) 307.
İşçi Partisi (Avusturalya) 133.
İşçi Partisi (Britanya) 149, 230.
İşçi Temsil Komitesi (Britanya) 117.

Jameslar 205.
James William 183, 294, 389, 396.
James, Henry 28, 243.
Janácek, Leos 240.
Japonya 23, 27-28, 30, 32, 41-42, 60-61, 68, 70, 86, 93, 101, 129, 146, 243, 302, 304-305, 313, 321, 341, 345, 349, 369.
Jaurès, Juan 351.
Jevons, W. S. 293.
Joyce, James10, 245.
Jön Türkler, bkz: İttihak ve Terakki Cemiyeti
Jugendstil, bkz: Yeni sanat
Jung-Wien 248.

Kadınların Toplumsal ve Siyasal Birliği 233.
Kahnweiler, Daniel Henry 256.
Kalküta 29, 395.
Kanada 33, 59, 61, 69, 74, 77, 86, 88, 374.
Kandinsky, Vassily 252, 285.
Karayibler 70, 76.
Kautsky, Karl 150, 152, 161, 171, 289-290, 383, 388, 396, 405.
Kelvin, William Thomson, Baron 265.
Keynes, John Maynard 11, 98, 195-196, 203, 248, 282, 341, 359, 360, 386, 402.
Khaki seçimi (Britanya) 119.
Kırım Savaşı, 1854-5 316, 327, 339.
Kıtlık 39-40, 46, 213, 305, 317, 410.
Kimya 38, 58, 63, 132, 265, 268, 272-273, 278, 281-282.
Kipling, Rudyard 93, 95-96, 385.
Klimt, Gustav 226.
Klondike 57.
Kodak kızı 122.
Kokoschka, Oskar 257.
Kölelik 33, aynı zamanda bkz: Serflik
Kollontai, Alexandra 231.
Kollwitz, Käthe 249.
Kolombiya 69, 77, 369.
Komünist Enternasyonal, bkz: Enternasyonaller
Komünist Manifesto (Marx & Engels) 151, 361.
Komünler (Rusya) 317, 322.
Kondratiev, Nikolai Dmitrievich 57-59.
Kongo 74-75, 78, 80-81, 84, 340, 355.
Konstantinopolis (İstanbul) 29, 301.
Konstrüktivizm 251.
Kore 69-70, 80, 250, 304, 355.
Korngold, Erich Wolfgang 263.
Korumacılık 49-50, 53, 65, 78-79.
Krafft-Ebing, Richard von: *Psychopathia Sexualis* 295.
Kraus, Karl 102, 205, 226, 251, 283, 354, 392.
Krupp endüstrileri 332.
Krupp, Alfred 132, 191, 273, 332.

Kuantum kuramı 277-278, 271.
Kuhn, Thomas 272.
Kulaklar (Rusya) 323, 355.
Kuliscioff, Anna 231, 244.
Kulturkampf 114.
Kuran 303.
Küba 33, 68-69, 76, 86, 369.
Kübizm 241, 251, 255-257.

Ladies Home Journal 235.
Laemmle, Carl 260.
Lagerlöf, Selma 231, 240.
Laiklik 105.
Lalique, Rene J 250.
Latin Amerika 31-32, 38, 42, 45, 57, 62, 69, 75, 87-88, 93, 109, 114-115, 120, 148, 212, 244, 309, 313-314, 333, 370, 372, 400, 409.
Lawrence, D.H. 234.
Le Bon, Gustave 295.
Le Corbusier (C. E. Jeanneret) 254.
Leconte de Lisle, Charles Marie 249.
Lehar, Franz 240.
Lenin 11, 20, 85, 126, 153, 278, 282, 299, 322-323, 353, 357, 387, 412.
Leoncavallo, Ruggiero 240.
Leopold II, Belçikalıların kralı 78.
Letonya 180.
Leverhulme, William H. Lever, 8, 190.
Lex Arons, 1898 (Almanya) 290.
Liberal Parti (Britanya) 84, 106, 116, 172, 208, 359.
Liberalizm 17-18, 28, 49, 50, 51, 82, 99, 106, 108-109, 118, 120, 124, 143, 156, 159, 168, 170, 176-177, 181, 207-209, 228, 282, 296, 317, 356, 358-359.
Liberya 32, 69.
Libya 347, 411.
Liège (Belçika) 141.
Lipchitz, Jacques 243.
Lipton, Sir Thomas 64, 190.
Lisieuxlu Azize Teresa 230.
Lizbon 31.
Lloyd George, David 112, 124-125, 162, 181, 347, 359.
Lloyds Bank 55.
Loos, Adolf 254.
Lorentz, H. A. 269-270.
Loti, Pierre 93.
Louis Philippe, Fransa Kralı 99.
Lowe, Robert 122.
Lowell ailesi (Boston) 132, 186.
Lueger, Karl 105.
Lukacs, Georg 205.
Luxemburg, Rosa 152, 161, 173, 211, 231, 236, 290, 392, 405.
Lyon 142, 388, 395.

Macaristan 9, 32, 34, 47, 49, 59-60, 101, 162-163, 175, 237, 282, 337, 348-349, 371-372, 374-375, 408, aynı zamanda bkz: Habsburg İmparatorluğu
MacDonald, James Ramsay 149.
MacDougall, William 294, 396.
Mach, Ernst 269, 278-279, 282, 289, 395.
Mackenzie, Fred A: *American Invaders* 53.
Mackinder, Sir Halford 345.
Mackintosh, Charles Rennie 254.
Madero, Francisco 315.
Maeterlinck, Maurice 245, 249.
Mahler, Gustav 240, 257.
Mallarmé, Stéphane 249.
Malta 79.
Malthus, Thomas 275.
Manaus (Brezilya) 41.
Mançurya 69, 304.
Mann Yasası (ABD) 233.
Mann, Heinrich 208.
Mann, Thomas 186, 205, 208, 240, 246.
Mao Tse-tung 11.
Marconi skandalı (Britanya) 112.
Marinetti, F. T. 210, 239, 326, 392, 397.
Marseillaise (marş) 123.
Marshall, Alfred 45, 203, 383, *Principles of Economics* 203, 391.
Martin du Gard, Roger 240.
Martyn, Caroline 232.
Marx, Eleanor 232.
Marx, Karl ve Marksizm 57, 71, 126, 134, 136, 146, 148-151, 234, 255, 276, 284-285, 289-292, 296-298, 317, 319, 361-362, 365, 389, 393, 396, 398.
Masaryk, Thomas 172.
Mascagni, Pietro 240, 247, *Cavalleria Rusticana* 247.
Matematik 266-268, 271-273, 276-278, 281, 282, 292, 297, 394.
Maurras, Charles 289.
Max-Planck-Gesellschaft (*eskiden* Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft) 273.
Maxwell, James Clerk 269.
May, Karl 93, 327.

Mayer, Louis B. 260.
Mazzini, Giuseppe 92, 161.
McKinley, William 49, 115.
Medici Derneği (Britanya) 241.
Meksika 41, 48, 88, 90, 129, 286-287, 300, 302, 309, 312-316, 324, 369, 409, 411.
Melba, Dame Nellie 240.
Melbourne (Avusturalya) 29.
Méline, Félix-Jules
Men and Women of the Time 392.
Mendel, Greor Johann 275-278.
Menger, Carl 292-293.
Menşevikler 180, 322-323.
Mermaid Serisi 241.
Merrill, Stuart 243.
Messina depremi 354.
Metternich, Clemens von 26.
Meunier, Constantin 245.
Mısır 9-10, 24, 80, 84, 87, 252, 307, 311, 324, 339, 343.
Michels, Robert 102, 109, 297, 386, 404.
Michelson, A. A. 269-270.
Middlesbrough 132, 142.
Milan 29, 114, 260, 388.
Mill, John Stuart 43, 383.
Millerand, Alexandre 156.
Milliyetçilik 92, 106, 108, 116, 122, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 172, 175, 176, 177, 179, 180, 209, 306, 363, 388, 405.
Milner, Alfred, Vikont 112.
Misyonerlikler 84, 89-90.
Moda 15, 54-55, 222, 242, 244, 250, 258, 275, 280, 284, 296.
Modernizm (sanat) 16, 104-105, 245, 249, 254-256, 259, 406 aynı zamanda bkz: Avant-garde
Modigliani, Amedeo 243.
Monroe Doktrini (ABD) 70, 80, 340.
Montesquieu, Charles de Secondat, Baron de: *İran Mektupları* 92.
Moore, G. E. 282, 395, 410.
Moreas, Jean (Yannis Papadiamantópoulos) 243.
Morgan, John Pierpont 118, 198, 204.
Morley, E. W. 269.
Morley, John
Mormonlar 366.
Morozov, Savva 206, 242.
Morris, William 203, 246, 248-250, 253-254, 406.
Morrison, Arthur: *A Child of the Jago* 157.
Mosca, Gaetano 98, 102, 296-297, 386.
Mozart, Wolfgang Amadeus 37, 205.
Möbius, Paul Julius 226.
Munch, Edvard 248.
Munich 386-387, 390-392, 407.
Mussolini, Benito 11.
Muthesius, Hermann 254.
Müzik 122, 157, 240, 243-245, 247, 248, 255, 258, 263, 275, 327, 329.

Napoleon Bonaparte 24, 169, 237, 318.
Napoleon III, Fransa İmparatoru 67, 69.
Narodnikler (Popülistler; Rusya) 312, 317, 319.
Nasyonel Sosyalistler 180.
Naumburg-Merseburg (Almanya) 147.
Nehru, Jawaharlal 11, 299, 396.
Neo pozitivizm 278-279, 292.
Neue Zeit (dergi) 248, 385, 387-388.
Newall, Bertha Philpotts 236.
Nice (Fransa) 162.
Nietzsche, Friedrich 95, 207, 226, 234, 247-248, 252, 256, 274, 280, 282, 327, 352-353, 393-395.
Nijinsky, Vaslav Fomich 240.
Nobel ödülleri 28, 30, 231, 232, 244, 272, 275, 282, 327.
Nobel, Alfred 332.
Nonkonformizm (dinsel) 106.
Nordau, Max: *Degeneration* 280.
Norveç 21, 51, 99, 100, 162, 167, 175, 195, 206, 224, 233, 237, 248, 285, 369, 371, 374.

Oklahoma 154.
Okyanusya, bkz: Pasifik
Olimpiyat Oyunları 201.
Opera 35, 37, 41, 46-47, 60, 62-63, 87, 133, 140, 148, 152, 240, 247, 256, 263, 347, 383.
Ortodoks Kilisesi 106.
Osmanlı İmparatorluğu 9, 25, 32, 41, 80, 93, 162, 300-301, 306, 327, 340, 343, 349, 409, 411.
Ostrogorski, M. 102, 386.
Ostwald, Wilhelm 278, *Inorganic Chemisty* 278.
Otto, Bavyera Kralı 167.
Oxford Üniversitesi 196, 288, 384-385.

Özgürlük Heykeli 252.

Paine, Tom 285.
Pan-Alman Birliği 170, 208.
Panama Kanalı 69.
Panama Skandalı, 1892-3 (Fransa) 112.
Pannekoek, A. 291.
Paraguay 61, 369.
Pareto, Vilfredo 102, 296, 297.
Paris 8, 22, 30, 52, 83, 98, 219, 234, 239, 243, 245, 250, 260, 262, 282, 370, 382-398.
Parnell, Charles Stewart 106, 109-310.
Parti Ouvrier Français 230.
Parvus, bkz: Helphand, A. L.
Pascin, Jules 243.
Pasifik Savaşı, 1879-82 88.
Pathé, Charles 260.
Pavlov, I, 293.
Pearson, Karl 274-275, 277.
Pearson, Weetman 314.
Peary, Admiral Robert Edwin 21.
Pehlevi Hanedanı (İran) 303.
Pennsylvania 31, 172, 392.
Perret, Auguste 254.
Peru 75, 88, 369.
Petrograd, bkz: Petersburg
Picasso, Pablo 241, 243, 245, 257, 265, 393.
Pickford, Mary 260.
Pilsudski, Josef 165-166.
Pius X, Papa 104.
Planck, Max 16, 265, 268, 271-273, 278, 394.
Plekhanov, Georgii Valentinovich 248, 251.
Plütokrasi 15, 144, 200.
Poincaré, Henri 267, 279.
Polonya 9-10, 26, 104, 106, 120, 129-130, 136-137, 161-162, 165, 170-171, 173, 179-180, 237, 243, 318, 344, 368, 371.
Pomeranya 120, 338.
Popülistler (Rusya), bkz: Narodnikler
Popülizm (ABD) 46, 110, 262, 308, 319.
Portekiz 27, 34, 47, 68-70, 80, 87, 304, 326, 343, 368-369, 371.
Porto Riko 68-69.
Post-empresyonizm 241.
Post-modernizm 16.
Potemkin (Rus savaş gemisi) 321.
Pound, Ezra 243.
Pozitivizm 90, 252, 278, 286, 307.
Prag 120, 152, 234.
Princip, Gavrilo 349.
Proust, Marcel 233-234, 240, 253, 295.
Prusya 100-101, 108, 120, 122, 193, 337, 339, 342, 344.
Psikoanaliz 211, 224.
Psikoloji 73, 122, 226, 265-266, 284-285, 289, 292-295.
Puccini, Giacomo 240, 278, *Tosca* 278.

Quakerlar 194.

Radek, Karl 244.
Raeder, Admiral Erich 335, 398.
Raiffeisen (Almanya) 47.
Raphael, Max 255, 393.
Rappoport, Angelo S. 244.
Rathenau, Walter 256.
Ratibor Dükü 348.
Ray, Satyajit 93.
Reform Yasaları (Britanya) 99.
Reger, Max 240.
Reklamcılık 243, 256.
Remington, Frederick 170.
Ren-Westphalia çelik sendikası 194.
Ren-Westphalia Kömür Sendikası 54.
Renan, Ernest 207.
Rerum Novarum, 1891 (Genelge) 105.
Révolte, La (dergi) 249.
Rhodes, Cecil 81.
Richthofen kardeşler 234.
Rilke, Rainer Maria 204, 255.
Rimsky-Korsakov, Nikolai Andreevich 28.
Ritz, César 33, 125, 203.
Roanne (Fransa) 143.
Rockefeller, John D. 118, 204, 206.
Rohmer, Sax 93.
Roland-Holst, Henrietta 231.
Rolland, Romain 239-240, 284, 392, 395.
Roma Katolik Kilisesi 40, 104.
Roma İmparatorluğu 25, 301.
Roosevelt, Franklin Delano 11.
Roosevelt, Theodore 119, 198.
Rosebery, Archibald Philip Primrose, 108, 204.
Ross, Sir Ronald 272.
Rostand, Edmond: *L'Aiglon* 278.
Rotschild 52, 112.
Rousseau, Henri (Gümrükçü) 83.
Rousseau, Jean-Jacques 107.
Rousseau, Waldeck 117.
Roy, M. N. 312.
Röntgen, Wilhelm Conrad 270.
Ruhban karşıtlığı 159, 230, 234, 288.
Ruhr 31, 138.
Rus-Japon Savaşı 303, 321.

Ruskin, John 91, 253.
Russell, Bertrand 266, 278, 282, *Principia Mathematica* 278.
Rusya 22, 26-28, 32, 34-36, 39, 45-47, 49, 59-61, 67-70, 74-75, 91, 101, 103-104, 106, 115, 125-127, 130, 145, 148, 162, 166, 173, 182, 206, 212, 223, 225, 231-232, 237, 243-244, 282, 299-304, 308-309, 316-319, 321, 322-325, 327-328, 330, 336, 338-340, 345-346, 348, 350, 352, 356, 369, 371-372, 374-375, 409-410.
Rutherford, Ernest, Baron 282.
Ryba-Seidl, Amalie 236.

Saint-Simon, Claude Henri de 365.
Salisbury, Robert Gascoyne-Cecil 99, 195.
Sammlungspolitik 117.
San Francisco depremi 13.
Sanger, Margaret 233.
Sarajevo 412.
Sargent, John Singer 242.
Saussure, Fernand de 293.
Savoy (Fransa) 162.
Schindler (Mahler), Alma 257.
Schlieffen Planı 336, 350.
Schmoller, Gustav von 390.
Schneider, P. & J. 214.
Schnitzler, Arthur 295.
Schönberg, Arnold 241, 255, 257, 263, 265.
Schreiner, Olive 234.
Schulze-Gaevernitz, H. G. von 97, 386.
Schumpeter, Josef Alois 58, 192, 407.
Scott, Kaptan Robert Falcon 22.
Sekiz Saatlik İşgünü 146, 154.
Sendikalar 16, 47, 85, 107, 116-117, 133, 136-140, 142-144, 146, 148, 152, 172, 230, 320.
Serflik 33.
Seurat, Denis 252.
Shaw, George Bernard 209, 211, 236, 246, 327-328, 393, 398, *Arms and the Man* 327.
Shaw, Norman 184
Shchukin, P. I.
Sırbistan 162, 328-336, 338, 347, 349, 369.
Sibelius, Jan 240.
Sicilya 46, 114, 130, 171, 214.
Silahlanma 65, 331, 333-334, 348, 350.
Simplicissimus (dergi) 102.
Sinema 15-16, 27, 60, 63-64, 240, 258-364.
Siyonizm 162, 164, 169, 175, 180.
Smith, Adam 51, 55, 65, 99, *Ulusların Zenginliği* 51.
Sombart, Werner 194, 196, 294, 390.
Sorel, Georges 102, 210, 386.
Sosyal Demokrat Parti (Almanya) 109, 131-132, 147, 150-151, 229-230, 289-290.
Sosyal Devrimciler (Rusya) 104, 126, 322.
Sosyal Hıristiyan Parti (Avusturya) 116.
Sosyalizm 66, 85, 105, 108, 114, 124, 126, 132-133, 143, 145, 148-150, 153-155, 159, 172, 176, 207, 229, 248-251, 280, 285-287, 306, 320, 328, 360, 365, 405.
Soutine, Haïm 243.
Sovyetler 321.
Spencer, Herbert 207, 296.
Spor 10, 200-201, 224.
St Petersburg (*daha sonra* Petrograd; *daha sonra* Leningrad) 132, 321, 323, 331, 338, 370.
Stacy, Enid 232.
Stalin, Josef Vissarionovich (Çugaşvili) 11, 161, 318.
Standart Oil Company 54.
Stolypin, Peter Arkadevich 323-324.
Stopes, Marie 233.
Strauss, Richard 240, 247, 256, *Salome* 247.
Stravinsky, Igor 241.
Strindberg, August 226, 248.
Sudan 80, 92, 307, 339.
Sullivan, Louis 247, 254.
Sun Yat-sen 305, 306.
Suttner, Bertha von 232.
Syllabus of Errors 104.
Synge, John Millington 245.

Şili 75-76, 88, 128, 369.
Şvayk, aslan asker (hayali karakter) 330.

Taaffe, Eduard, Count von 113.
Tangier 303.
Tarde, Gabriel 295.
Tarifeler 85, 318, aynı zamanda bkz: Korumacılık
Tata Firması (Hindistan) 30.
Taylor, F. W. (ve 'Taylorizm') 55, 389.
Tayvan 69, 80, 304.
Telefon 16, 30, 37, 63, 370, 372.
Telgraf 10, 22, 37, 63, 65, 95, 129.
Teosofi Derneği 287.
Thomson, J. J. 268.

Tibet 69, 304.
Tiffany, Louis Comfort 250.
Tilak, Bal Ganghadar 312.
Tirpitz, Admiral Alfred von 344.
Titanic (gemi) 13, 354.
Tito, Josip Broz 11, 362.
Tolstoy, Lev, Kont 28, 91.
Tonkin 330.
Toplumbilim 165, 187-188, 191, 192, 208, 289, 291-293, 295-298, 407.
Toprak Birliği (İrlanda) 310.
Toprak ve Emek Derneği (İrlanda) 107.
Toprak İşçileri Federasyonu (İtalya) 140.
Toulouse-Lautrec, Henri de 122, 258.
Trans-Sibirya Demiryolu 22, 318, 321.
Troçki, Leon B. 321, 405, 410.
Troeltsch, Ernst 296.
Tröstler 53, 54, 194.
Trotter, Wilfred 295.
Tuchman, Barbara: *The Proud Tower* 15, 400.
Tunus 310.
Turati, Filippo 148.
Turner (jimnastik dernekleri) 176.
Türkiye, bkz: Osmanlı İmparatorluğu
Twain, Mark 28.
Tyneside 31, 333.
Tyrol 246.
Tzu-hsi, Çin İmparatoriçesi 304.

UFA film 262.
Ulster 106, 125, 136, 137.
Uluslararası İstatistik Kongresi 163.
Umberto, İtalya Kralı 115.
United Fruit Company 76.
United States Steel 54, 194.
Uruguay 50, 61, 76, 78, 369.
Utah 110.
Uzun dalgalar (ekonomik döngüler) 57.

Ütopya 155, 234-235, 239, 249, 254, 352, 365-366.
Üniversiteler 27, 101, 168, 193, 195-197, 208, 223, 244, 273, 282, 288, 290, 292, 293.
Üçlü Antant (Britanya-Fransa-Rusya) 339, 346.
Üçlü İttifak (Almanya-Avusturya-İtalya) 140, 337, 340, 346.

Vatikan 114, aynı zamanda bkz: Roma Katolik Kilisesi
Vatikan Konseyi 104.
Vaughan Williams, Ralph 240.
Veblen, Thorstein 187, 204, 296, 390.
Velde, Henry Clemens van de 245, 253.
Venedik'te Ölüm (Visconti'nin filmi) 187.
Verhaeren, Emile 245.
Verne, Jules 280.
Versailles Anlaşması 219, 334.
Vestey, William, I. Baron 190.
Vickers şirketi 132.
Victor Emmanuel Anıtı 252.
Victoria, Kraliçe
Vielé-Griffin, Francis 243.
Villa, Pançe 315.
Vivekananda, Swami 287, 385, 395.
Viyana 9, 26, 30, 52, 83, 102, 105, 114, 120, 136, 142, 148, 152, 176, 184, 186, 211, 226, 242, 245-246, 250-251, 256, 263, 289, 292, 327, 338, 349, 354, 370, 385, 387-389, 395-396.
Vries, Hugo de 277, 368.

Wagnerler 240-241, 247-248, 254.
Wallas, Graham 120, 386.
Walras, Léon 293.
Wanamakers (mağaza) 39.
Warner Brothers (film şirketi) 260, 263.
Wassermann, August von 272.
Watson, J. B. 293, 389, 397, 405, 409-410.
Webb, Sidney ve Beatrice 204, 211, 231, 297, 383, 386, 408.
Weber, Max 67, 102, 170, 192, 194, 199, 208, 234, 284, 294, 296-298, 384, 389, 395, 402.
Wedekind, Frank 295.
Weiner Werkstätte 250.
Weininger, Otto: *Sex and Character* 226.
Weizmann, Chaim 180.
Wells, H. G. 45, 97, 159, 183, 240, 383, 386, 388, 390.
Werfel, Franz 257.
Westermarck, Edward Alexander: *History of Human Marriage* 235.
Whiteley's Universal Emporium 39.
Whitman, Walt 28.
Who's Who 192.
Wilde, Oscar 234, 243, 245, 247, 249, 365, *Salome* 247.
William I, Alman İmparatoru 122.
William II, Alman İmparatoru 96, 122, 189, 344.
Williams, E. E.: *Made in Germany* 53.

Williams, R. Vaughan, bkz: Vaughan Williams Ralph
Wilson skandalı (Fransa), 1885 112.
Wilson, Woodrow
Wimborne, Lady 204.
Wister, Owen 170.
Wittgenstein, Ludwig 282.
Wollstonecraft, Mary 236.
Woolf, Virginia 204.
Wundt, Wilhelm 293.

Yabancı düşmanlığı 103, 169-171, 176-177, 305.
Yahudiler 34, 42, 50, 103, 120, 129, 156, 162-165, 169, 175-176, 180, 186, 194, 235, 286, 320, 322, 355.
Yeats, William Butler 245, 255, 285.
Yeni Delhi 96, 385.
Yeni sanat (*Jugendstil*) 224, 245, 248, 250-255.
Yeni İngiliz Sanat Kulübü 242, 248.
Yeni Zelanda 33, 47, 74, 76-77, 99-100, 104, 130, 282, 371.
Yiddişçe 164.

Zabern meselesi 116.
Zaharoff, Sir Basil 333.
Zanardelli, Giuseppe 117.
Zapata, Emiliano 314-315.
Zasuliç, Vera 231.
Zenon 267.
Zina 225.
Zola, Emile 248, 261.

İMPARATORLUK ÇAĞI

E. J. Hobsbawm

Türkçesi: Vedat Aslan

Hobsbawm, bu üçüncü ve son kitabıyla, uzun sürmüş ondokuzuncu yüzyılın tarihine noktayı koymaktadır. Burjuvazi tarafından burjuvazi için yaratılmış bir çağı sona erdiren 1914 yılının yarattığı aşılması olanaksız uçurumun karşı tarafından bakıldığında, batı dünyasında benzersiz bir barış çağını temsil eden İmparatorluk Çağı, üst ve orta sınıflar açısından bir **belle époque**, bir kayıp cennettir. Öte yandan, aynı ölçüde benzersiz bir dünya savaşları çağına yol açan bu dönem, Lenin'den Roosevelt'e, Keynes'ten Adenauer'a kadar yirminci yüzyılın şekillenmesinde büyük payları olan simaların yetiştiği, yüzyılımızın en azından üçte ikilik bölümüne damgasını vuran, bugün bile hâlâ bir parçamızı oluşturan bir alacakaranlık kuşağıdır. Yirminci yüzyılın sonuna niteliğini veren pek çok olgunun kökeni, Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki son otuz yılda yatmaktadır. Dolayısıyla İmparatorluk Çağı (1875-1914) mitlerden arındırılmayı beklemektedir.

İmparatorluk Çağı'nın temel örüntüsü, burjuva liberal toplumun, zirveye yaklaştıkça "esrarengiz ölümü"ne, gelişmesinde içkin olarak var olan çelişkilerin kurbanı olmaya doğru ilerlemesidir. Bu çağ, burjuvazi için derin bir kimlik bunalımı ve dönüşüm çağıdır.

iktisat tarihi

ISBN 975-7501-70-0

9 757501 700007